

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00663526 (S)

В. 1024/3

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Т. III і IV.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Написав

М. Грушевський.

Т О М III.

До року 1340.

У ЛЬВОВІ 1900.

Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

8p.

Збірка М. С. ВОЗНІКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 35381

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 26164

и 6046 / 3

I.

Західня Україна: Волинь, Галичина, Угорська Русь.

Найдавніші звістки про галицько-волинські землі. Відокремлення Галичини. Історія Волини в XII в. Територія Волинської землі і її зміни; важніші осад. Внутрішні відносини Волини. Галичина за часів династії Ростислава. Територія і важніші осад Галичини. Внутрішні відносини її. Угорська Русь до поч. XIV в.

Західня частина нашої території справедливо може нарікати на кривду від нашої старої археографії: Волинею й Галичиною наші літописи, взагалі наші джерела XI—XII в. дуже мало інтересують ся й дають про них дуже мало звісток аж до останньої чверти XII в., коли галицькі та волинські події стали інтересувати ширші політичні круги. Тому й наші відомости про ці землі, про їх життя, обставини для X—XII в. далеко бідніші ніж про землі подніпрянські, де концентрованої ся політичні інтереси київських кругів XI—XII в. Про Угорську-ж Русь наші джерела мовчать зовсім, і тільки з угорських дещо небогато можемо ми про неї довідати ся.

Поставивши знак запитання над Хорватами нашої літописи¹⁾, ми тим самим позбавили себе спроможности відповісти на питання, який був етнографічний підклад сих земель; правда, й ті, що приймали істнування хорватського племені, тільки ріжними карколомними елюкубраціями могли визначити для них якусь територію, так що се питання однаково не можна було розв'язати. На Побужу літопись містить Дулібів; ми можемо вповні сьому вірити, тільки питання — чи ціле Побуже від Бужьска до Дорогичина тут розуміти, чи може тільки верхнє? На се питання тепер теж не можемо відповісти. Лучськ і взагалі поріче верхнього Стира уважаємо краєм Улучичів — Лучан, котрих відносини до дулібського племені не ясні. Поріче Припети з найбільшою правдоподібністю треба признати Дреговичам. Що то

за людність сиділа на верхнім Дністрі, в нарічю Сяна, на карпатських згірях — не знаємо; може бути, що й тіж Дуліби*), у всякім разі — Русини, котрих мішані марки мусіли сягати колись Висли й Дунаю, а збиті маси — що найменше Тиси, Вислока й Вепра¹⁾.

Перша відомість про політичне жите сих країв — се та непевна звістка Масуді про державу Валінана. Я вище²⁾ висловив уже гадку, що її можна з значною правдоподібністю прикладати до Волини, але тільки з правдоподібністю; прийнявши її, мали-б ми, десь у IX в., якусь більшу політичну організацію (Масуді каже: сьому племені (Валінана) підлягали иньші словянські племена, бо у нього був король, і сього короля слухали всі иньші королі³⁾), центром її був дулібський Волинь на Бугу, а основою дулібська територія.

Се — тільки правдоподібність. Але город Волинь дійсно був політичним осередком, незалежно від звістки Масуді: на се вказує імя Волинян, що заступило стару племінну назву Дулібів, й назва Волини для країни, що задержала її й досі. Се своє значінне Волинь мусів мати не пізнійше як в X в., і то хіба десь в першій половині його, або в IX, бо з кінцем X чи початком XI місце Волиня заступає сусідній новозбудований Володимир, як урядовий центр, а окрім того бачимо на початках XI в. ще неурядовий термін „Червенських городів“, що обіймав коли не цілу територію, яка тягнула до Волиня, то бодай її забужську частину, і мусів витворити ся перед появою Володимира, а по ослабленню значіння Волиня, отже се знову відсуває період розвитку значіння Волиня назад, в IX—X в. З сього всього стає найбільш правдоподібним, що часи того центрального значіння Волиня треба класти на IX або сам початок X в. — найпізнійше**). Сі часи гегемонії Волиня одначе не повинні були бути надто короткі, коли Волинь встиг надати своє імя цілому краю, і воно так міцно з ним звязало ся; звичайно на се треба довшого часу.

Вище (І. 122) наведена була дуже правдоподібна гадка, що й назва Бужан з'явила ся від міста Бужьська (не від Буга, як думає літопись), що й він, як Волинь, був колись політичним

*) Хто-б схотів вірити в істнування племені руських Хорватів на західнім пограничу, може уміщати тут сих Хорватів.

**) Против сього можна-б піднести, що літопись, говорячи про участь Дулібів у поході Ольга, зве їх сим іменем (Іп 17¹⁾, але такої докладности від нашої літописи ніяк не можна вимагати.

центром та надав племені своє ім'я; се о стільки правдоподібно-нїйше від літописного пояснення, що дуже добре толкує, чому ім'я Дулібів було заступлене сею новою назвою. З літописи виходило-б, що своє центральне значіння Бужськ мав перед Волинем, і що як Волинь, так і Бужськ були центрами для цілої дулібської території (вона каже, що Дуліби пізнійше звалися Бужанами, а ще пізнійше Волинянами: „Дуліби же живяху по Бугу кде нынѣ Волиняне“, „Бужане, зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волиняне“). Виходило-б з того (принявши ту поправку що до значіння назви Бужан), що найстаршим політичним центром Дулібів був Бужськ і від нього вони назвалися Бужанами; потім се значіння перейняв Волинь і надав своє ім'я; ще пізнійше забужська країна стала зватися Червеньськими городами; знов же особний центр бачимо в поріччю Стира — Луцьк. Але відомости нашої літописи з-перед кількох віків загалом не так докладні, аби можна було тут зовсім на них покластися. В дійсності Волинь і Бужськ могли істнувати й разом, поруч себе, та бути тільки частковими центрами — оден для середнього, другий для верхнього Побужа, а не обіймати цілої території Дулібів, або Волини в пізнійшій значінню.

Що до Луцька, то судячи по „Лучанах“ (*Λευκανιστοι*) Константина Порфирородного, він уже в 1-ій пол. X в. мав значіння політичного центра для полуднево-західньої Волини, по пізнійшій термінології.

І так бачимо в поріччю Буга й Стири кілька політичних центрів, котрих значіння сягає IX в., а може ще й дальше назад (коли дійсно Бужськ був старшим центром як Волинь); не ясним зістається тільки круг політичного впливу, значіння їх, бо що Луцьк і Червень були тільки частковими центрами, а Володимир загальним — се певно, але чи Волинь та Бужськ були загальними чи частковими, се не ясно. З огляду на загальний процес політичної еволюції наших земель, я-б скорше уважав їх частковими; але коли з повним довірем приймати звістку Масуді, то треба уважати Волинь загальним центром Дулібів і навіть деяких інших сусідніх племен.

Не ясним зістається ще цікаве питання, чи до сих старих побужських центрів тягнула Русь підкарпатська, Русь Дністра й Сяна, — чи вона мала свої самостійні, рівнозначні політичні центри, нїм була прилучена до володимирського стола? Оден старий центр ми там знаємо з літописи — се Перемишль. Оповідючи за прилучення до Київської держави західніх руських

земель за Володимира, літопись на чолі їх вчисляє Перемишль і Червен, „и иные города“; хоч сама звістка про се, як я доводив вище (І. 308), досить баламутна, але се не позбавляє ваги сього погляду літописи, що Перемишль був такий же визначний центр ще з перед часів Володимира, як і Червень. Се позволяло-б нам поставити здогад, що Перемишль і був старим політичним центром Карпатської Русі. Але з другого боку є мов би натяк на те, що ся Карпатська Русь тягнула в Х в. до Червня. Оповідючи про похід Болеслава, в поміч Сьвятополку, літопись каже, що він забрав при тім „грады Червѣнскыя“, а потім Ярослав з Мстиславом „заяста грады Червенъскыя опять“. Хоч те що ми знаємо про заходи Ярослава докладнійше, вказує тільки на Забуже, але звичайно приймають, що переходила при тім з рук в руки не тільки Забуже, але й Підкарпатська Русь, і сею боротьбою ХІ в. за Русь Забужську та Підкарпатську можемо тільки й пояснити собі, як у літописця з'явивсь погляд про боротьбу за неї між Русю й Польщею в Х в. Приймавши се, ми повинні-б розуміти в „Червенських городах“ літописця й карпатські краї, себто — що вони колись (по прийнятій нами вище схемі — в Х в.) належали до Червня. Такого погляда тримають ся дійсно декотрі учені, й його не можна признати зовсім неможливим, хоч з другого боку нема в тім і певности, з огляду на істнування тут осібною центра (Перемишля) і на невелику докладність нашої літописи, де вона розповідає про сю західну українську Русь.

Отже в Х в., перед прилученням сих земель до держави св. Володимира ми бачимо на території пізнішої Волини й Галичини уже цілий ряд більш або менш давніх політичних центрів, хоч відносини їх між собою і лишають ся для нас досить неясними. Зібрали ся вони в одну політичну цілість напевно тоді, як Володимир посадив одного з своїх синів — Бориса в Володимирі*), очевидно — віддавши йому всі землі на захід від Деревської землі, де сидів його иньший син — Сьвятослав¹⁾. Бориса потім переведено в Ростов, а в Володимирі сів иньший Володимирович — Всеволод (Іп. 83).

Як довго тривало істнування сього політичного тіла не знаємо, бо не відомо, ані коли віддано Володимир Борисови, ані коли скінчило ся тут князювання Всеволода. Як я вже згадував²⁾,

*) Могло то бути й ранійше, але напевно можемо казати тільки про сей момент.

Всеволод по всякій імовірності мусів загинути серед заходів Сьвятополка коло збирання батьківських земель; у всякім разі під час боротьби Сьвятополка з Ярославом Всеволода вже на Волини не було, бо за нього нічого не чуємо, і його волость мусіла належати Сьвятополку, переходячи з рук до рук разом з Київом. При тім Забуже, правдоподібно — разом з Галичиною (грады Червѣнскыя) 1018 р. відірвано від Руси, й прилучено до Польщі, і назад привернув їх Ярослав уже в 30-х рр. XI в.

Галичину, як можна догадуватись, згодом (десь би між 1052 — роком смерті Володимира — і 1054) знову віддучено, для Володимировича Ростислава, тим часом як Волинь по смерті Ярослава дістав Ігорь Ярославич. Але в сім відділенню Галичина пробула на сей раз дуже не довго: десть в 60-х рр. і Волинь і Галичину забирає собі Ізяслав київський; в звязку з долею Київів Волинь і Галичина разом переходять з рук до рук в 70-х рр. (від Ізяслава до Всеволода, потім до Олега Сьвятославича¹) і знову до Ізяслава; є натяк на пробу Болеслава Сьміливого відірвати собі знову щось із галицько-волинських земель²), але ніщо не вказує, що зробив він дійсно якісь здобутки, бодай значніші). По смерті Ізяслава Волинь з Галичиною (і Турово-пинською землею) відокремляють ся в осібне князівство в руках Ізяславового сина Ярополка. Але й Ярополкове князівство не мало в собі нічого певного: він дістав від Всеволода Волинь з Галичиною як свою отчину, бо його батько тримав сі землі; але були отчичі, котрих права на сі землі, не передавлені не вважаючи на всякі прескрипції (давности), мали першенство перед Ярополковими: на галицькі волости претендовали сини Ростислава Володимирича, на Волинь Ігоревич Давид. Не мирячись із володінням Ярополка, вони заходили ся відібрати свої отчини; бачимо із звісток літописи, що Ростиславичі наставляли на Ярополка, Давид на Всеволода, чинили війни і напади і аби задоволити їх, Всеволод відділює від Волини Погорину й дає Давиду, а галицькі волости віддає Ростиславичам. Ярополк не годив ся на сі компромиси, пересварив ся був за них із Всеволодом і вибрав ся походом на Ростиславичів, але його забито під час нього, як думали — з наслання Ростиславичів (1087 р.); Ростиславичі задержали в своїх руках Галичину, Волинь перейшла в руки Давида Ігоревича, але не тільки без Галичини, але й без Погорини і Берестейської волости, що взяв собі за комісію Всеволод. Таким чином ся перша боротьба давніх отчичів з узурпатором закінчила ся на їх користь³).

Роспорядження, пороблені Всеволодом, мали чимале значіння, бо зроблений ним поділ галицько-волинських земель продержався досить довго: прилучені до Київщини волинські волости зісталися за нею до половини XII в. (Берестейщина) і навіть ще довше — як Погорина, що в ролі осібної київської волости пережила середні десятиліття XII в. і тільки при кінці його злучилася на ново з Волинею (Луцьким князівством)¹). Ще довше продержалося відокремлення галицьких волостей від волинських — аж до кінця династії Ростиславичів, до останніх років XII в., отже більш як століття.

Але перше ніж сей новий поділ галицько-волинських земель остоявся, йому прийшлося витримати ще одну пертурбацію, ще одну боротьбу династії Ізяслава з старими отчичами. Се т. зв. волинська війна 1097—1100 р.; вона була описана вже у нас (т. II) і тут вистане тільки її пригадати. Початком її було, що Давид підбив Святиполка Ізяславича на Василька Ростиславича, пригадавши, що він — Святиполк має в своїх руках волинські волости — Погорину і Берестейщину, отже як Василько забере Волинь (такі заміри надавав йому щиро чи не щиро Давид), то відбере й від Святиполка її волинські волости. Але напустивши на Василька Святиполка, Давид несподівано для себе опинився жертвеним козлом цілої своєї справи, і Святиполк дістав від князів поручення укарати Давида. Се розбудило в Святиполку охоту привернути собі „волости батька свого й брата“ — волинські й галицькі; з того виникає волинська війна, а потім дипломатичні пересправи. Галицькі Ростиславичі остоялися і супроти війни і супроти дипломатії; епізод сей дав їм тільки лекцію, що потім рішучо вплинула на політику галицьких князів XII в. Але Волинь не устояла: Давид стратив стіл, він перейшов знову в ліву Ізяслава — до Святиполка, і тим часом як Галичина далі протягом цілого століття зістається замкненим політичним тілом, Волинь зістається ще довший час в ролі сателіта Київщини і в залежності від її долі переходить з рук до рук.

За життя Святиполка (не знати докладно — коли) Волинь дістав його син Ярослав, і після того як сього Ярослава поминає київський стіл по смерті батька, заносилося на відокремлення й Волини в замкнену отчину — Ізяславичів; але Ярослав загинув, завівшися з Мономахом (1123 р.), Волинь знову переходить в ролю київської прищипки і кілька разів перелітає ще з рук до рук: тут сиділи з початку одні по однім два Моноховичі — Роман (ще під час боротьби з Ярославом,

† 1119) і Андрій (до 1135), потім Мстиславич Ізяслав (1135—1141), потім Всеволодич Святослав (з чернігівської лінії, син київського князя, 1141—6). Аж 1146 р. Волинь в останнє переходить в руки старшої лінії Мономаховичів — Ізяслава Мстиславича¹⁾. Але й Ізяслав її дістав тільки як придаток до Києва і уважав таким: всі його змагання звернені на київський стіл, і Волинь служить для нього тільки резервою. Здобувши в останнє Київ, передає він Волинь своєму брату Святополку з початку — тільки „блюсти“ (Іп. 285), пізнійше може й більш рішучо, але певно не без резерви, а по смерті Святополка дає її своєму другому сину Ярославу (Іп. 322), зіставляючи для старшого Мстислава Переяслав у теперішності і перспективу Києва в будучності. Аж сей момент можна уважати початком відокремлення волинських волостей. Володимирський стіл переходить слідом до Мстислава, бо він стратив Переяславщину, а хоч сей Мстислав, як і його батько Ізяслав, теж хотів би мати Володимир тільки в резерві, а головною своєю метою кладе Київ (як його син — Галич, а Володимиром теж з початку помітує), але йому не удалось задержати ся в Києві хоч би так як його батькови: його київське князівство було зовсім ефемеричне, і відокремлення Волини тим довершується. Заразом вона поділюється на кілька князівств: на Володимирське — родини Мстислава, і Луцьке — родини Ярослава, але з другого боку — здобуває назад відлучені від неї в XI в. волости. Так, в середині XII в. (не пізнійше 1057 р., коли Турово-пинську волость опановав Юрій Ярославич²⁾) вернула ся до неї назад Берестейська волость, — прилучено її до володимирського стола, а в 3-ій чверті XII в. прилучена до Луцької волости Погорина.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом, що Володимир зістанеть ся у Мстиславовій родині на далі, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости (Іп. 382), сповнена Ярославом, заповідала поділ Волини на володимирську і луцьку волость, без всякого сліду неподільності землі (який ми бачили нпр. в Чернігівській землі, де князі переходили по старшинству з волости на волость), бо Володимирська і Луцька волость мали зіставатись кожда в особній династії, без переходів на старший стіл. Розмноження-ж обох ліній відкривало перспективу повного роздроблення волинських земель: Володимирську волость Мстислав поділив на четверо між своїми синами: старший — Роман дістав Володимир, другий — Всеволод — Белз, третій — Святослав — Червень, четвертий — Володимир — Бересте³⁾; з них одначе

Володимир і Святийослав незабаром поумерали¹⁾; по одній звістці Берестє віддано було иньшій лінії — сину Ярополка Ізяславича († 1168), Васильку²⁾, але пізнійше воно вернуло ся до Володимирської волости (Іп. 483), так що Мстиславова волость зійшла ся до двох князівств — Володимирського й Белзько-червенського; останнє одначе при дітях Всеволода знову поділило ся на двоє — Белзьку волость Олександра Всеволодовича і Червенську Всеволода Всеволодовича (Іп. 483), а вкінці Червенська і Дорогичинська (з Берестейщини) відійшли до Галичини.

Луцька волость по смерті Ярослава Ізяславича поділена була також на чотири частини, але ми не знаємо докладно сього поділу; старший Ярославич Всеволод дістав Луцьк (Іп. 426), другий — Інгвар мав Дорогобуж і поріччє Горини (Шумськ), третій Мстислав Німий — Пересопницю, що дістав четвертий — Ізяслав Ярославич, не знаємо (а zarazом не можемо й мати докладної відомости про поділ Луцького князівства по смерті Ярослава, бо деякі відомости маємо вже з часів по смерті сього Ізяслава † 1195). З сих чотирох ліній одначе три вигасли до півстоліття, і в 20-х рр. XIII в. Луцьке князівство Ярослава зібрало ся в руках Інгваровичів, головнo в руках Ярослава Інгваровича, але на дуже короткий час, бо слідом воно переходить в руки лінії Романа і злучуєть ся з Володимиром.

Взагалі в останній чверти XII в. Волинь стояла перед перспективою повного роздроблення, стало ся одначе инакше: роздроблені частини злучили ся на ново. Одну причину того ми бачили — се було вигасання династії, але була й друга — діяльність самих володимирських князів; тільки сю останню ми оглянемо вже в дальшій розділі, слідячи історію Волини і Галичини по злученю їх в одну велику державу.

Оглянувши таким чином зверхню долю Волини аж до її нового сполучення з Галичиною при кінці XII в., тепер означимо можливо докладно її границі й важнійші осади в XI—XIII в.³⁾.

Як бачимо з поданого вище, границі Волини досить міняли ся, а ми маємо про них докладнійші відомости головнo з XIII в. тільки, і се треба мати все на увазі.

Східню границю ми визначили вже вище: приймаючи, що Погорина була властиво волинською волостю, з Київщиною Волинь межувало поріччє середньої Случи: таку границю бачимо

з кінцем XII і в XIII в., в часі упадку Києва, коли саме вже поріччя Случи, хоч належало до Київщини, було досить спірним (І. 189). Перед тим же, доки до Київщини належала Погорина, границя йшла по верхівям Олики, Велі й Горини а з Погориною належало до Київщини й горішнє Побоже. Пізнійше — в XIII в., коли Погорина відійшла до Волини, Побоже належало теж до неї (Межибожнє — Іп. 502), а хоч в середині XIII в. воно було властиво зовсім страчене для князів, бо вийшло з князівсько-дружинного устрою, а потім піддалося Татарам, але чинилося до Луцького князівства і далі (умова 1366 р.).

Поріччя нижньої Случи, Горини, Стира належали до Турова-Пинська, але Черториськ, давнійше, мабуть, турово-пинський город, прилучено до Волини — деся мабуть іще в XII в., і турово-пинські князі даремно пробували його собі відібрати¹). Поріччя Турії й верхньої Припети належали до Волини: тут безперечні волинські міста Турійськ, Любомль, Мельниця і Камень (Іп. 565, 577, прийнявши що се нинішній Камень Коширський); далі границя йшла по вододілу Пини й Муховця (тут волинський Кобринь — Іп. 595), а поріччя Ясольди Здітов — Іп. 542) вже не належало до Волини. На півночі крайнім містом Берестейської волости був Більськ (Іп. 610), а Нур був пограничною річкою на Побужу²). Чи досягала руська границя де до Нарови, не знати (Іп. 540); якийсь час до Берестейської волости належала Визна — її відступили сини Болеслава Кучерявого Ольговичам (тоді Берестейщина належала Всеволоду Ольговичу — Іп. 227), але се була випадкова анексія, і пізнійше Визна до Русі не належала (Іп. 540, 561); натомість замітна річ, що за литовських часів поріччя верхньої Нарови (Сараж, Нарев) належало до Більська³).

Про лівє побереже Буга, на півночі знаємо з 2-ої пол. XIII в., що поріччя річки Кросни (тепер Кржна) належало до Берестя і то на досить значнім просторі (Поляки тут „взяша сел десять — Іп. 586), і село Воїнь (теп. Вогинь на Тисмениці) стояло на руськім пограничю (на вкраниниці, ів.). Далі на полудень руські волости в XIII в. бачимо на лівім боці Вепра — Щекарів (теп. Красностав), з околицею (десять сіл — Іп. 585), а до нього пізнійші відомости — XIV в. додають іще Щебрешин і Туробин; Люблин лежав деся на самім пограничю, з польського боку, судячи по звітках про пограничну війну, теж і поріччя р. Лади (притока Танви — Іп. 529, 586). На підставі сих фактів русько-польську політичну границю можна по-

тягнути від устя Нура майже просто на полудень, через верхню Кросну, Тисменицю, Вепр, на вододіл Вепра і Лади, і ся границя буде мати своє значіння, але тільки приблизне: землі між Вислою й Бугом, се етнографічне русько-польське пограниччє, були предметом відвічної боротьби між Польською й Руською (пізнійше — спеціально Галицько-волинською державою): в такій ролі ми бачили їх в X—XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомости про сі краї стають докладнішими; бачимо, що тоді польські князі силкують ся захопити собі лівє побережє Буга, — так Лешек забрав був Забужє з самим Берестєм, й Данило (десь коло 1220 р.) відібрав у нього „Берестий, Угровеск и Верещинъ, и Столпне, Комовъ и всю украину“ (Іп. 490); з другого боку руські князі хотіли розширити свої границі за Вепрем, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удавало ся, як низше побачимо. По при те вела ся тут дуже часто дрібна погранична війна Руси з Поляками. Таким чином погранична лїнія тут мусіла з часта мінятись, а пограничне поріччє Вепра, а може й цілий простір аж до Буга мав характерну назву „україни“¹⁾.

Як ми вже знаємо, Берестейська земля довгий час належала до Турово-пинської землі, властиво до Київ̃а — се почало ся, правдоподібно, 1087, а скінчило ся не пізнійше 1157 р.; як тоді йшла границя Волини, на се в сучасних джерелах не маємо вказівок, з пізнійших, XIII—XIV в., бачимо, що поріччє Тисмениці (Воїнь) належало до Берестя (Іп. 586), з другого боку Ратно на верхній Припєти зачисляло ся в XIV в. (умова 1366 р.) до Волинської землі; супроти сього границу Берестейської землі, а значить до привернення Берестейщини — і Волини, можна би класти з деякою правдоподібністю на вододілі Муховця і Припєти, Тисмениці й Володави, бо волости на південь від Володави мусіли вже належати до Червня (пізнійше до Холма).

Берестейська земля вернула ся в склад Волинської землі в середині XII в.; в другій половині вона одначе була якийсь час волостію Василька Ярополковича; єсть звістки, що якийсь час її були захопили Поляки, але сі звістки не дуже певні; у всякім разі ще до кінця XII в. вона вернула ся до Волини²⁾. Натомість в XIII в. з склада Волини вийшло Забужє — князівства Червенське (пізнійше Холмське) й Белзьке; сі землі Данило, здобувши від Олександра белзького, прилучив безпосередно до Галичини (1234), а кілька років пізнійше (десь 1237) те саме стало ся і з Дорогичинською волостію: її не знати близше коли захопили були

Поляки, і Конрад мазовецький її віддав на початку 1237 р. хрестоносним рицарям, а Данило відібрав у них слідом і прилучив до своїх земель¹).

Для відграничення Волини від Галичини перед прилученням Белзької землі до Галичини ми сливе не маємо ніяких звісток і мусимо звернути ся до пізнійших відомостей про границі Белзьської землі в тій надії, що ці границі не повинні були значно змінити ся, бо традиція Белзької землі йшла з другої половини XII в., коли вона вилучила ся в осібне князівство, а хоч була в XIII прилучена до Галичини, то в XIV відлучена від неї знову на підставі тієї традиції. І так по актам XV і реєстрам XVI в. границя Белзької землі від Сяна йшла обіймаючи поріччя Любачівки й Рати, повище Добровора доходила до Буга і обминувши Камінецьку волость (Камянка Струмилова), що належала до Львова, обіймала поріччя верхнього Буга, по обох боках його²). До сеї границі XV—XVI в., щоб перенести її в XII—XIII в., мусимо запримітити, що судячи по літописному оповіданню під 1211 р., Любачів мусів тоді скорше належати до Галичини; друге — ся фігура границі, що обминала Камняку, виглядає на якусь штучну перемену в природній конфігурації її, але як вона давня, того не можемо сказати. Що Бужськ був здавна на пограниччю, се бачимо з звісток XI—XII в. (Іп. 174 — 1098 р.), а в другій половині XII в. навіть захопила була його Галичина (Іп. 385). Поріччя верхньої Полтви нажало вже до Галичини (Звенигород); сусідні Голі-гори, на верхівю Липи, належали теж до Галичини; на самім верхівю Бужького поріччя, в сусідстві Гологір, мусимо класти Рожне поле, що було границею („на межи“) Галичини й Волини ще в XI в. (Іп. 177, Лавр. 295)

Під час коли Дорогичинська й Холмсько-белзька землі належали до Галичини, Буг був границею від Берестя до Городна; на північ від Буга границя по всякій правдоподібності й тоді йшла вододілом Лосни й Нура, як то бачимо пізніше³); саме Городно належало до Волини в XIII в. (Іп. 595) і відірване тільки в XIV в., але й пізніше (ще в XV в.) до нього зачисляло ся; вище границя переходила на правий бік Буга (Сокаль) і йшла в напрямі на верхівя Стира і Серета, де стрічала ся з галицько-волинською; в сій часті ми можемо орієнтувати ся тільки пізнійшими фактами: пограничними спорами XV в., коли волинськими волостями уважало ся Олесько й Лопатин, в поріччю Стира, та розграниченням XVI в.³).

На полудню поріче Серета ціле належало до Галичини — на верхівю Серета стояло галицьке місто Пліснисько, а на верхівю Гнізди бачимо галицький Збараж. Крайніми волинськими осадами були-б Броди (приймаючи їх за Броди XI в.), і Кремінець в порічю Ікви. Пізнійша границя (XV—XVI в.) ішли теж тут, з малими відмінами¹⁾, — через верхівя Стира, Ікви, Гнізди на верхівя Бога. Верхнє Побожє (Межибоже) в XIII—XIV в., як я вже згадував, зачисляло ся до Волини (до Луцька — умова 1366 р.), і се по всякій правдоподібности операло ся на старій традиції — на приналежности до Луцька Лучан побожського Понизя; ми можемо потягнути границю по вододілу Дністра й Бога, не заганняючись безпотрібно на схід, бо тут по всякій правдоподібности в XII—XIII в. ще й не було ніякої певної границі (бо не маємо доказів якоїсь інтензивнійшої колонізації на полудень від Бога). В XII в., тримаючи в своїх руках дністрянське Понизє, галицькі князі сягали й по Побожє: Володимирко взяв Прилук на Десні 1146 р. (Лавр. 296), потім захопив був (в звязку з сим) і полудневу Погорину, але остаточно Побожє лишило ся при Волини.

Як бачимо з того, територія Волинського князівства поносила великі зміни. Те що ми означили вище як властиву територію Волини, існувало в сій своїй цілості тільки в XI в. (до 80-х рр.) і при кінці XII та на початку XIII в. Тоді обіймала вона порічє верхнього й середнього Буга, верхньої Припети, верхнього й середнього Стира й Горини; пізнійше стратила вона середнє Побужє (Берестейську волость) і Погорину, а вернувши їх собі й навіть придбавши дещо від сусідньої Київщини на порічю Случи, стратила Забужє (Червенсько-белзьку волость) і Дорогичинську землю, і в такій змінєній формі (стративши потім іще Побожє) стара Волинь існувала далі — в середні й нові часи нашої історії.

Переглянемо тепер головнійші осади Волини^{*)}. Випадає нам почати від її головної, властивої частини — від Побужа.

Відповідно до вище висловлених гадок про назву Бужан ми повинні дати перше місце Бужську, уважаючи його колишньою столицею — бодай полудневого Побужа і полудневої частини дулібської території. Він лежить на границі лісів і подільських рівнин на устю Полтви й Солотвини до Буга, в дуже

^{*)} Дрібніші історично-географічні замітки дивись в примітках до мапи.

багністий місцевості, що мусіла й служити його обороною. Останки укріплень мають бути незначні, але ближче не були досліджені. По відділенню Галицького князівства Бужськ став пограничним волинським містом, а в 60—70-х рр. його навіть захопили Галичани (Іп. 384). В джерелах наших маємо про нього звістки почавши від кінця XI в. (Іп. 174), але особливої ролі він не має. Завдяки існуванню кількох подібноіменних осад (що найменше був ще оден Божеський — на Богу, а може й більше), не завсіди можна вирізнити, що належить до Бужська над Полтвою; так не знати, чи його то віддали в волость Давиду Ігоревичу відобравши від нього Волинь (Іп. 181) — а б уважав се правдоподібним. У всякім разі він коротенько був княжою волостію одного з *minores gentes* — Ярополка Ізяславича в 60-х рр. XII в. (Іп. 361). В XIII—XIV в. він упадає ще більше, так що на початку XV в. (1411 р.) його осаджено на ново, і від того датуєть ся його пізнійше (завсіди не особливо) житє.

Бужськ не мав особливого значіння, від коли його в ролі центра полудневого Побужа заступив Белз. Лежучи теж серед багністої місцевості, на розі р. Солокії і Ріпки, він вславив ся як дуже сильна кріпость. В перше згадуєть ся він 1030 р. (Іп. 105), і був очевидно тоді важним містом, правдоподібно — заступив уже Бужськ як столиця полудневого Побужа, що й зветь ся „Белзькою землею“ (Іп. 498). Від смерті Мстислава Ізяславича був він стольним містом до 30-х рр. XIII в., і потім знову в XIV, а своє значінне столиці Белзької землі заховав до кінця XVIII в. Одначе про його внутрішнє житє з XI—XIII в. ніяких подробиць не маємо.

Старий Волинь на Бузі зійшов зі сцени дуже рано. Він згадуєть ся тільки на початках XI в. (1018 Іп. 101) і більше ні. Реєстр городів що правда згадує його (Волинь на Бугу — Воскр. I. 240), але се, очевидно, тільки історична, не сучасна згадка; Длугош говорить про нього як замок, що був давно колись, і граничний обвід 1546 р. згадує тільки „городищо Волинское“. Про місце його літопись каже лише, що він був на Бугу, але иньші джерела вказують його зовсім докладно: Длугош каже, що він був на устю Гучви в Буг, на ґрунтах села Городка, і се вповні потверджує иньше, уже зовсім документальне джерело — обвід границь 1546 р.¹⁾

Переяз слову старого Волиня сусідній Володимир на р. Лузі; імя вказує, що він був заснований (як місто принаймні)

за Володимира, хоч нахідки камяного знарядя показують, що осада тут була ще в передісторичні часи. Від часів Володимира місто се головним містом Волини, княжою столицею. Висловлювала ся гадка, що се могло бути навмисне зроблено — аби новий князь з київської династії в новім місті, позбавленім всяких традицій, міг вільнійше себе почувати; се можливо. Столицею Волини Володимир зістаєть ся потім в XI—XIII в., а з початком XIV в. (за Юрія Львовича) стає навіть столицею всеї Галицько-волинської держави, аж до її упадку. Пізнійше сходить він на другий плян перед Луцьком.

Володимирський замок стояв на розі між рр. Лугом і Смочею, де й тепер є ще городище (наоколо вязниці); з оповідання Галицької літописи довідуємо ся, що замок сей мав деревляні стіни, був дуже великий і сильний: угорський король, приступивши під Володимир і побачивши його в цілій красі, з поставленим по стінах військом (оружникомъ стоящимъ на ньомъ, блистаху ся щити и оружници подобни солнцю), мав сказати, що такого города він не бачив і в німецьких краях (Іп. 510). Коли татарський воєвода Бурандай (коло 1260 р.) зажадав, аби на Волини й Галичині знищено міські укріплення, й сказав розкинути (розметати) володимирські укріплення, їх не можна було борзо розметати через їх великість, і Василько казав їх запалити, а потім ще Бурандай казав роскопати й вали (Іп. 562). Ворота від р. Луга звали ся Київськими, другі — Гридшими (вар. Гридшиними, може від гридь — дружина або від імени Гридша, Іп. 334), иньших не знаємо. Саме місто широко розлягло ся над Лугом; руїни церкви з княжих часів, як думають — найстаршої церкви Володимира, Успенської (т. зв. Стара катедра) лежать від теперішнього Володимира за версту, коло с. Федоровця, а села Зимно і Когильно, по пізнійшим звісткам, мали бути колись передмістями Володимира¹). Крім того побереже Луга було заставлене купою підгородніх сел (Пятидні, Хвалимичі, Житань, Бужковичі).

Про внутрішнє жите Володимира знаємо не багато. Очевидно, се був великий, багатий, торговельний город, судячи по тим чужоземським кольоніям, які згадують ся тут в XIII в.: кольонії Німців, Сурожців (кримських Греків, а може й Італянців з Сурожа — Судака), Новгородців, Жидів (Іп. 605); особливо поважне місце займала тоді, правдоподібно — протегована самими князями, німецька кольонія: поруч бояр виступають у Володимирі при кінці XIII в. „мѣстичѣ Русци и Нѣмцѣ“ (Іп. 596), мож-

ливо, що тут є навіть натяк на певну рецепцію німецького права для організації міста.

В пізнійших звітках (Нікон I. 465) початки володимирської катедри ведуться від Володимира. Це дуже правдоподібно, можна сказати — певно, хоч в літописи про володимирського єпископа маємо звітки тільки з кінця XI в. (Іп. 148). Очевидно, велика церква Богородиці, розпочата Володимиром, але докінчена вже за Ярослава (Іп. 108), мала служити єпископською катедрою; можливо, що це як раз так звана Стара катедра, що від неї зісталися тільки руїни фундаментів, коло с. Федоровця. Нову катедру, теж Богородиці (Успенія), збудовав батько волинської династії — Мстислав Ізяславич; церква була велика 30 × 22 метрів, а висока була в XVIII в. на 50 метрів, хоч збудована по звичайному, простому плану XII в. Вона зіставалася від тоді аж до кінця XVIII в. володимирською катедрою і гробовцем волинських князів, почавши від самого фундатора Мстислава (Іп. 382); знайдені при розкопках в одній з ниж кости уважають за зібрані з княжих гробів, а між ними по знищенім ганґреною долішнім щелепі (щоді) пізнають і череп кн. Володимира Васильовича, теж похованого в сій церкві, для котрої він багато зробив за життя; літопись оповідає, що він в сій катедрі спорядив два дуже багаті образи Спасителя — оден окований золотом з дорогою камінням, другий сріблом, та жертвував „сосуди служебні“ з чистого (жженого) золота, висаджені дорогою камінням¹). Крім того ця катедра, завдяки своєму нагірньому місцю і будові, служила наче-б оборонною вежею під час ворожих нападів; так під час одного нападу Поляків, коли вони, впущені до міста як союзники, кинули ся грабувати місто, Володимирці — „останокъ людей“ — замкнулися в церкві, і Ляхи не могли здобути церкви — „твердимъ же бывшимъ дверемъ, не могоша иґґчи“, а тимчасом наспіла поміч. Під час татарського погрому 1240 р. люде знову сховалися в церкві, але на сей раз не уратувалися, і церква тоді мусіла потерпіти, разом із цілим Володимиром: галицький літописець пише, що в Володимирі тоді не лишилося живої душі, церква Богородиці й інші церкви були заповнені трупами людей. Потім катедра пережила ще кілька погромів і нещастя, була перебудована і нарешті завалилася 1782 р., так що від неї лишилися тільки спустошені стіни з незначними останками фресків; старі гроби спустошені, з річей майже нічого не заціліло, а від колишньої роскоші і багатства не зісталося й сліду. Тепер заходять ся коло її реставрації.

Крім сеї найславнішої — Мстиславової церкви Богородиці в Володимирі знаємо в XIII в. церкву св. Дмитра, що розписав той же Василько, справив срібні оклади з дорогим камінням на образи, золоті й оксамитні завіси, „съ дробницею“ (перлами або дрібними образками) (Іп. 608), — тепер про неї всякий слух загинув, і ще каплицю Йоакима і Анни, збудовану 1291 р. Мстиславом Даниловичом (Іп. 616) над гробом бабки — жінки кн. Романа (се пізнійша замкова каплиця, тепер і від неї нема сліду). Сучасна традиція зачисляє ще до передтатарських часів церкву св. Василя і дві церкви Сьвятогорського монастиря в с. Зимнім; на місці нинішньої церкви св. Василя (збудованої очевидно пізнійше) дійсно мусіла стояти ще давнійше церква, судячи по останкам будови.

З монастирів в Володимирі в XI—XIII в. звістні три — оден за Лугом, на передм. Зимні, Сьвятогорський, „Сьвята Гора“, названий так, очевидно, за Атосом, що звав ся теж Сьвятою горою; тут родю сеї „сьвятої гори“ сповняла гора зимнянська, над р. Лугом, де є й печери монахів, подібні до київських. В перше згадуєть ся сей монастир в третій чверти XI в. (в кінці 60-х чи початку 70-х рр.): тут умер давнійший печерський ігумен Варлаам вертаючи з Царгорода (доиде града Володимира, вьниде въ манастирь, ту сущий близъ града, иже наричють и Святая гора — Ж. Теодосия 13); потім в XIII в., за Данила, він займав особливо важне становище, й його ігумени не раз виходили на володимирських єпископів¹). Сей монастир істнує й досі. Другий монастир — „св. Михаїла великого“ (Іп. 573), де перебував Войшелк, тоді як його вбив Лев Данилович; тепер від нього лишив ся тільки цвинтар, з давніми хрестами, під містом, над Лугом²). Третій — св. Апостол, поставлений Володимиром Васильковичом, що наділив його церковними книгами й річам, тестаментом надав йому своє село Березовичі й поручив, умираючи, опіці своєї княгині; він був на західній частині теперішнього міста, насупроти передм. Білоберегів, але зник давно. Як бачимо з того всього, церковне й монаше жите в XIII в. було в Володимирі досить значно розвинене.

З иньших міст Володимирського князівства в його тіснійшій значінню треба кілька слів сказати про Любомль і Камень. Любомль був одним з улюблених міст Володимира Васильковича: він поставив тут кам'яну церкву св. Георгія, багато її обдарував образами й дорогими — срібляними сосудами, церковними покрывами — оксамитними й із паволоки, вишиваними золотом і перлами,

багато опрацьованими службовими книгами (що самі по собі були дуже цінні); вилив дзвони „дивны слышанієм“, „яких не було в цілій землі“ й т. и. Хороба й смерть не дали можливості йому докінчити церкви: вона не була помальована ціла, а тільки „веї три олтарі й шия вся“, але опись сеї церкви (Іп. 609—610), одна з найдокладніших, які ми маємо в сім роді, лишила ся одним з найцінніших епізодів галицько-волинської літописи. В Любомлі перебував Володимир перед смертю, в Любомлі й умер, і тут же (судячи по подробицях про любомльську церкву) мабуть чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-волинської літописи.

З волинськими Каменями й Каменцями є трудність: було їх кілька, і між ними не легко з'орієнтуватись (див. про них низше); я думаю, що в теп. Камені Кошарській маємо ми той Камень, де якійсь час (коло р. 1215) сиділи Романовичі на столі, позбавлені своєї отчини, але оточені блискучим двором свого батька: „а бояре не изневѣриша ся, но идоша вси со княземъ Василкомъ в Каменѣць“.

Тіж відносини які істнували між Волинем і Володимиром, повторили ся між старою столицею середнього (властивого) Забужа — Червеном і новою — Холмом. Як я вище сказав, Червень мусів бути столицею Забужа не пізнійше X в., бо вже на початках XI в. забужські міста звуть ся червенськими городами, але він заховав се значінне й пізнійше: при дітях і внуках Мстислава він стає княжим столом, столицею червенського князівства, „Червенської землі“ (Іп. 498). Та Данило ним чомусь був незадоволений і шукав нового центра для Забужа, далі на північ; з початку він думає на Угровськ, де засновує нову єпископську катедру (Іп. 558), але потім вибирає Холм і його всякими способами підносить, так що він від того часу дійсно стає столицею Забужа, а Червень починає упадати, і то так сильно, що вже в подіях XIV в. про нього не чуємо, а далі й всякий слух про нього загинув, і тільки ледви ім'я його заціліло. Знаємо, що стояв він на розі р. Гучви й малого потоку, що тече до неї, серед великих болот, що боронили його. Може бути, що ся позиція, не відповідаючи новітнім стратегічним вимогам, і була причиною, що Данило пошукав нової столиці (подібно як Звенигород заступає за Данила сусідній Львів), а може Данилови хотіло ся мати столицю Забужа далі на північ. Близших подробиць про Червень ніяких не маємо в наших джерелах; хорографічні назви в двох місцях вказують на монастирі — оден на лівім, другий на правім боці Гучви; „замчиско“ овальної форми,

коло 400 м. наоколо, лежить недалеко Гучви, й заховало ся досить добре¹).

Історію засновання Холма оповідає Галицька літопись принагідно під 1159 р.: Данило на ловах побачив гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, наоколо нього поля; він запитав ся у місцевих людей (тоземѣць), як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм; воно так сподобало ся Данилу, що він постановив тут збудувати „градець малъ“ і в нїм церкву Івану Злотоустому (Іп. 558)²). З сього оповідання (а ми не маємо ніякої причини маловажити його) виходить, що на місці Холма перед збудованнєм города за Данила не було ніякої оселі. Позиція була дуже добра для кріпости: гора стояла на розі річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багністі річки й багна боронили приступу. Свій перший „малий городок“ Данило поставив на сій горі, видко, деь коло 1237 р.³), але позиція міста показала ся о стільки вигідною й важною, супроти пограничної війни й литовських та ятвязьких нападів, що Данило заходив ся коло розширення й зміцнення Холма; на початку деь 50 х рр. „поставленне“ сього нового, великого Холма було, здаєть ся, вже довершене⁴). Данило поробив тут міцні укріплення; були стіни „з заборолами“, правдоподібно — дерев'яні, і на них стояли „пороки и самострѣлы“ (Іп. 563) — машини до стріляння. Серед замку поставлено таку високу вежу, що з її верха можна було стріляти наоколо міста — вона була збудована з каменя на 15 локтів, а верх добудований з тесаного дерева, „вибілена як сир, аж сьвітила ся на всі боки“. Для забезпечення залоги водою вибито керницю на 35 сажнів глибоко. Крім того збудовано сторожеві вежі — замки, одна, по словам літописи, поставлена була „поприще“ від міста, і прикрашена на горі великим різбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки; се, очевидно, та вежа, що від неї й досі зацілїли останки пів милї від Холма, на Угорці (коло с. Білявина), на острівці, наоколо облитім водою, збудована з білого й синього каменя, на цементі, з склепіннєм; вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стіна) й досі мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; стіна груба на 1 метр. Друга вежа, не згадана в літописи, але правдоподібно — з того самого часу, заховала ся, вже далеко ліпше, коло с. Столпя, півтори милї від Холма, по дорозі на Люблин: вона, очевидно, й мала стерегти Холм від Польщі, від Люблина; ся вежа збудована подібно, але менша — стіни високі на 14 м., широкі на 5, за-

ховали ся майже ціло; коло вежі фундаменти якоїсь иньшої кам'яної будови. Позиція й укріплення Холма були так сильні, що коли прийшло ся розвалювати иньші замки по наказу Бурандая, холмському намістнику Романовичі дали натяк не послухати, й Бурандай дійсно не відважив ся приступати до нього, бо було „утверждение города крѣпко“.

Але Данило мав на гадці зробити з Холма не тільки сильний оборонний замок; се була дитина його серця, коло котрої він заходив ся в розцвіті своїх сил, і він хотів зробити з нього першорядне місце. Він старав ся стягнути до нього торговельну й промислову людність: „нача призывати прихожаѣ — Нѣмцѣ и Русь, иноязычники и Ляхы“; від Татар тікали сюди різні ремісники: майстри до виробу сідел, луків, тулів, до виробів зелізних, мідяних, срібних: „і було жите, наповнили наоколо города двори, поля і села“ (Іп. 559).

З Угровська перенесено сюди новозасновану єпископську катедру. Катедральна церква Івана Злотоустого мала бути якимсь чудом сучасної руської штуки, вже модифікованої західніми впливами: баня стояла на чотирох арках, що опирали ся на вирізблених „от нѣкоего хитреца“ чоловічих головах; олтарна арка операла ся на двох колунах з одноцільного каменя і прикрашена була золотими зьвіздами на синім полю; двоє церковних дверей були зложені з тесаного каменя — білого галицького й зеленого холмського, різблені „некимь хитрѣцемь Авдьємь“, а над ними зроблені були золоті й різнокольорові високорізьби (прилѣпи) й образи — на головних Спас, на бічних св. Іван. В середині підлога була зроблена з міді й чистої цини, „яко блестяти ся яко зерцалу“. Три вікна мали „римські шкла“, правдоподібно — росписані. Образи були сюди позбирані з різних українських міст — з Київa, з фамільного монастира св. Федора — образи Спаса й Богородиці, з Овруча Срітенне; навіть дзвони привезено з Київa. Окрім сеї церкви Данило в Холмі збудував ще церкви Трійці, Богородиці, безмездників Кузьми і Деяна, де верх підпертий був чотирма стовпами, витесаними з одноцільного каменя. Насаджено й гарний сад в городі (Іп. 559).

Але сю Данилову улюблену дитину чекала тяжка пригода — коло 1256 р. з якогось припадку, „отъ окаянных бабы“ якоїсь, загорів ся Холм і погорів страшно: „мідь текла як смола“, поломя було таке велике, каже літописець, що його було видно по всій землі — в околицях Белза й у Львові, а люде, думаючи, що то Татари запалили Холм (бо се стало ся під час походу Куремси

на галицько-волинські землі), пустилися тікати. Данило прибув на сю вість і дуже жалував сього нещастя, та заходився з незомною енергією коло відновлення міста. Церкви св. Івана і Трійці відновлено, вибудовану нову „превелику церкву“ Богородиці, „красою не зіршу від попередніх“ (перед тим згадується церква Богородиці — Іп. 538, але вона мусіла бути або збудована на її місці або зовсім осібно); її Данило прикрасив „пречюдними іконами“ і між иньшим поставив серед церкви, перед „царськими дверми“, привезену з Угорщини велику чашу червоного мармара, з зм'євими головами наоколо, „изваяну мудростю чюдну“ — вона мала служити „крестилницею“ — сьвятити воду на Йордан. Укріплення міста були зміцнені й побільшені, тільки тої вежі в місті не відбудовано: „Данило мусів будувати гори проти безбожних Татар, і для того не міг її відновити“ (Іп. 559). Город лишився улюбленцем Данила — його й поховали тут, в новозбудованій церкві Богородиці, і в ній ховали потім холмських княжат.

Але від Данилових будов лишилися властиво тільки ті вежі за містом. Церква Богородиці погоріла сильно на початку сього століття й зовсім перероблена потім.

Ще перед смертю Данила Холм стає стольним городом його сина Шварна (Іп. 567); правдоподібно, як і пізніше — за Юрія, до Холма належала тоді земля Белзька, Червенська і Дорогичинська. Шварно однак княжив не довго, й по його смерті Холм перейшов до Льва, що мав Галич. Але в кінці 70-х чи на початку 80-х він знову відокремляється — в руках Юрія Львовича (ми знаємо його тут від 1282 р. — із записи холмського євангелія „Евсевія, поповича святого Іоана“)¹); до нього, як сказано, належала тоді земля Холмська і Белзька, а також і Дорогичин з Мельником (Іп. 599). І пізніше, до кінця XIV в., Холм від часу до часу бував княжим столом, а своє значіння столиці середнього Забужжя заховав до новітніх часів.

Сусідній Угровськ (на устї тієї-ж Угорки в Буг), що його Данило якийсь час хотів був зробити столицею Забужжя і заснував з тим тут катедру, перенесену потім до Холма, — тратить всяке значіння з появою Холма²).

Перейдемо до Луцької землі. Її столицю стрічаємо в наших джерелах пізно — в 80-х рр. XI (Іп. 144, 1085 р.), але на існування його може вказувати назва Лучан, що ми стрічаємо вже в 1-й пол. X в., у Константина Порфірородного (*Λευζεννοι*) — з неї можна думати, що Луцьк тоді був політичним центром більшої

території, може — більш менш тієї-ж, яка пізнійше тягне до нього. Традиція колишнього значіння Луцька давала і потім себе знати. Важним центром виступає він в подіях з кінця XI в. (Іп. 144, 179). Від середини XII в. (1154 р.) стає він столичним містом Луцького князівства, й зістає ся ним аж до другої чверти XIII в., а й переставши ним бути, зістає ся важним центром, з XIV-ж віка починає брати перевагу над Володимиром, як столиця цілої Волини. Але з XI—XIII в. знаємо про нього дуже мало. Можемо сказати, що він був кріпким замком: збудовано його на невеликім, високім острові, ріки — Стир і Глушець й болота наоколо робили його мало приступним; але в военній історії сих століть він не грає особливої ролі. З оповідання Галицько-волинської літописи про жертви Володимира Васильковича ріжним церквам (Іп. 609) припадково довідуємо ся про істнування в Луцьку єпископії; вона була заснована, правдоподібно, за часи істнування в Луцьку осібних князів — за Ярослава Ізяславича або його синів; яка то була катедра — не знати, можливо що церква св. Івана, пізнійша катедральна. З звістних пізнійше церков на основі археологічних прикмет і традиції уважають церкву св. Дмитра за засновану не пізнійше XII в. — її розібрали не що давно. Дуже поважаною сьвятиною був сусідній Жидичинський монастир (миля від Луцька) з церквою св. Миколая — туди приїздив Данило на прощу (коло Іп. 501). З иньших околиць знаємо ще княжий двір „в Гаю“ (близь города нѣкоємъ мѣстѣ именемъ в Гаі); як оповідає літописець (Іп. 597), се було дуже гарне місце, „устроено различными хоромы“, і церква була тут предивна, „красотою сияючи“. Але одиноким останком колишнього багатства і слави тих луцьких церков XII—XIII в. зістала ся находка (1861) золотих орнаментованих блях від ікон, як каже урядове справозданне — „грецької роботи XII в.“, знайдених в замку¹⁾.

Славний пізнійше Острог не знати навіть чи й істнував тоді; непевність в тім, як я вже згадував — як розуміти слова літописи під 1100 р. „в Божескомъ в Остроѣ“: чи за два осібні міста, чи за одно; я уважаю більш правдоподібним, що се два осібні міста, і — значить — Острог істнував уже в XI в., але нічого більше про нього не чуємо; своє значінне, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.; острозькі пам'ятки належать до сих пізнійших часів.

Про старі центри Погорини — Пересопницю і Дорогобуж теж не багато можемо сказати. Вони обое були дуже часто

княжими столами почавши від відлучення Погорини від Волини і аж до остаточного прилучення. При тім до останньої чверти XII в., до часів Ярослава Ізяславича, обидва сї міста були, очевидно, столицями нероздільної Погоринської волости¹⁾; з початку згадуєть ся в сій ролі Дорогобуж — в такій ролі, очевидно, віддано його Давиду Ігоровичу 1084 р., і потім знову 1100 р., коли відібрано від нього Волинь (Іп. 146, 179). В середині XII в. поруч Дорогобужа виступає як другий центр і княжа столиця Погорини Пересопниця. При синах Ярослава Ізяславича (себто десь в 70-х рр. XII в.) Погорину поділено на дві княжі волости — Дорогобужську й Пересопницьку (див. вище с. 8), і сей поділ тривав аж до переходу Мстислава пересопницького на стіл в Луцьк: тоді Погорина остаточно злучуєть ся з Луцьким князівством, і від того часу й Дорогобуж з Пересопницею втрачає всяке самостійне значіння. Тепер се нічим не визначні села, а від колишньої столичної ролі їх зістали ся тільки вали городищ та незначні до тепер нахідки — хрестиків, енколпіонів і т. п. Місцеві монастири — дорогобужський Спаса і пересопницький Різдва Богородиці, звістний в українській фільології своїм евангелиєм XVI в., толкованим „ізъ языка блъгарского на мову рускую“, — правдоподібно, ведуть свій початок теж з тих столичних часів; вони існували ще в XVI—XVII в., як пережитки колишнього значіння сих колишніх міст, тепер не існують уже²⁾.

Перейдїм до Берестейської землі. Її столиця — Бересте в наших джерелах починає стрічати ся від початків XI в. (1019 р.) і зістаєть ся її столицею до новітших часів, тільки поруч нього з часом виростає новий центр на півночі — Дорогичин, і до нього починає тягнути північна частина землі. Про долю Берестейської землі, що то відділяла ся від Волини то злучала ся знову, я казав уже; відокремляла ся в особну княжу волость вона не дуже часто: се було десь при кінці XI в., коли тоді тут сидів Ярослав Ярополчич, поки не стратив сеї волости, забунтовавши на свого стрия Свѣтополка (1101 р.); потім в третій чверті XII в. Берестейську землю дістав від батька — Мстислава Ізяславича його менший син Володимир (Іп. 283), ще пізнійше Василько Ярополчич; в оповіданню про сього Василька закріплено в перше те відріжнення від Берестя Дорогичина, що ми й потім бачимо: Василько сидів у Дорогичині, не в Берестю, й на Бересте дивив ся як на якесь вороже огнище; так виходило-б з оповідання. На початку XIII в. (коло 1209 р.) Берестейська земля якийсь час була відокремлена в уділ Романовичам

(Іп. 482), і після того знову на довго злучила ся з Володимиром.

Бересте було важним оборонним пунктом на русько-польським пограниччю; Длугош хвалить його силу, неприступну позицію, від Польщі огорожену багнами й коритом Буга, трудним для переходу. Коло його укріплення й прикрашення заходив ся між иньшим звістний уже нам на тім полі Володимир Василькович: він побудував тут нові укріплення з дерева („зруби Берестій“), поставив кам'яну вежу, „висотою яко и камянецкый“ (столп) (а той по літописи мав мати 17 сажнів). Він же збудував (постави) тут церкву св. Петра, обдарувавши її срібними річами (Іп. 61'). По смерті Володимира Берестяне вчинили були „кормолу“ проти його наступника Мстислава Даниловича, і за те заплатили сильно — але про се говоримо на иньшій місці.

Дорогичин згадується в перше в середині XII в. (Іп. 222); в XII—XIII в. він був останньою більшою осадою на руським пограниччю, але осада тут була давня, як видно з находок кам'яного знаряддя, бронзових окрас і монет (дірцем VIII в.). Замок стояв на високім правім боці Буга, сто метрів над водою; Буг, розмиваючи берег, знищив значну частину старого городища, що мусіло бути незвичайно багате різними культурними останками, судячи по тій масі їх, яку викидає вода Буга; особливо звертали увагу на себе серед них невеликі олов'яні пльомби з різними значками, часом — з слов'янськими буквами, що знаходяться в великих масах і властиво й досі зістають ся не виясненими, що то воно було. Найбільше інтересний факт в життю Дорогичина — се його бунт проти Данила (про нього низше), що коштував дорого місту: Данило, видно, не пожалував його, здобуваючи від бунтівників, аж прийшло ся йому „обновляти“ його. Тоді, як каже літопись, він поставив тут „прекрасну“ церкву Богородиці; догадують ся, що в сій церкві потім і коронував Данила легат папи Інокентія на короля. Місцева традиція вказує останки церкви Богородиці, але сих останків ближше не досліджено¹⁾.

Як я вже згадував, уже в 2-ій пол. XII в., в оповіданню про Василька Ярополчича Дорогичин відокремляється від Берестя, й Василько сидить в Дорогичині, вважаючи Бересте як би ворожим городом. В польських джерелах є звістка про війну Поляків в 90-х рр. XII в. з якимсь „дорогичинським князем“, що піддержував Ятвягів і тим накликав на себе польський похід; се оповідання, не дуже певне в деталях, було б інтересне тим що вказувало-б на існування в Дорогичині княжого стола і по

Васильку¹⁾). В 30-х рр. XIII в. його мали в своїх руках мазовецькі князі, не знати коли захопивши. Конрад мазовецький, як ми вже знаємо, віддав був його (1237 р.) рицарям на осідок, але Данило зараз відібрав його, і після того Дорогичин, з сусіднім Мельником, належав уже до галицьких земель Данила, тим часом, як Більськ і Камінець на Лосні належали й далі до Берестя; в сім розділі Берестейщини, правдоподібно, треба шукати причин і тих „коромол“ XIII в., про котрі будемо ще говорити низше.

Сусідній Мельник на Бугу славився іконою „святого Спаса Избавника“ в місцевій церкві Богородиці: перед нею молився Данило, аби Біг оборонив його від Бурундая, й обіцяв її „украшениємъ украсити“; літописець поясняє, що та ікона „и нынѣ стоитъ в величѣ чести“. Про Більськ — останнє звістне нам руське місто на північному пограниччю, знаємо теж тільки, що там була церква, котру Володимир Василькович обдарував іконами й книгами (Іп. 608). Взагалі він показував якусь спеціальну увагу своїм північним волостям.

Камінець на Лосні Володимир поставив на ново в околиці, що по словам літописця спустіла була вже від часів Романа; Володимир, як оповідає він, хотів в 70-х рр. поставити город десь на півночі від Берестя — очевидно, для оборони Волини від литовських нападів, і спинився на сих спустілих берегах р. Лосни; висланий ним „мужъ хитръ именемъ Алекса, иже баше при отцѣ его многы города рубя“, знайшов відповідне місце, і Володимир, виїхавши туди сам „з боярами й слугами“, похвалив його вибір, вирубав ліс і поставив тут город, назвавши його Камінцем, „зане бысть земля камена“: самий город, очевидно, не був кам'яний. Але в нім заховалася досі кам'яна вежа, по всякій правдоподібності — тоді ж збудована Володимиром, одна з найцікавіших пам'яток нашого будівництва: вона зложена з цегли, кругло, мала три поверхи, а в горі вінчалася вінцем; тепер має високости коло 27, а діаметр 13 метрів.

Сусідній Кобринь, звістний пізнійше як гніздо князів Кобринських, згадується тільки раз, в тестаменті Володимира Васильковича: він передав його своїй жінці, вилучивши з поміж інших городів свого князівства, що переходило до Мстислава Давидовича: очевидно, Кобринь мав служити вдовиною частиною княгині (Іп. 595).

Про внутрішні відносини й жите Волини не багато можна сказати, бо відомості дуже скупі.

Якийсь певний політичний традиції в XI—XII в. в княжих сферах було тяжко виробити ся, бо Волинь не сформувала ся в замкнене політичне тіло, не мала своєї династії, переходячи з рук до рук аж до 2-ої половини XII в. Становище волинського князя і його політика, розуміється, мусіли бути зовсім відмінні відповідно до того, чи він тримав Волинь з Київом разом або яко київську волость, чи мав боронити ся від апетитів київського князя; тому про таку скристалізовану політику, як нпр. галицьких князів, тут і мови бути не може; одначе де-які загальні мотиви запримітити можна.

Традиція, що Галичина колись належала до володимирського стола, здається, полишила деякі сліди у волинських князів: її можна добачати у Давида Ігоровича, коли він пробує забрати собі Тереховельську волость Василька, у Святиполка, коли він, здобувши Волинь, хоче доповнити сю „волюсть свого батька і брата“ Галичиною, нарешті в змаганнях Романа здобути собі Галичину; одначе категорично сказати, що як раз ся традиція вплинула тут — годі, бо всі ці факти можуть толкувати ся й комбінацією інших обставин і мотивів. По за тим одначе в обопільних відносинах Галичина супроти Волини займає агресивне становище, як сильніша і самостійніша держава; не кажучи вже про походи галицьких князів на Волинь, коли вона лучила ся з Київом, Галичина робить і територіяльні зривки з Волини; уже саме розпросторення Галицької волости на дністрянським Понизю було властивою шкодою для Волини, бо ся степова країна властиво мусіла належати до Луцька — до Лучан; але сею степовою країною волинські князі не дуже, здається, інтересували ся. Та територіяльні страти нею не обмежували ся: ставши міцною ногою на Понизю, галицькі князі сягають і далі на північ: пробують захопити полудневу Погорину, як ми вже бачили; з другого боку вони не від того, аби не підняти ся вище Бугом: тут звісно, що Бужськ якийсь час тримали Галичане; але ці страти удало ся волинським князям собі вернути, як ми бачили.

В відносинах волинських князів до київських, коли Волинь не належала до Києва, все виходило на верх справа забраних від Волини земель — Погорини й Берестя; се зазначило ся виразно вже в звістній волинській історії 1097—9 рр.; пізнійше, коли Ізяслава Мстиславича вигнали з Києва на Волинь, він зараз заявив претенсію на Погорину: „а то волость отца моего и моя

по Горину“, сказав його син Метислав (Іп. 276). Але наслідком тих тісних звязків, які істнували між Київом і Волинєю аж до останньої чверти XII в., ся справа тільки часами виходила на гору, й замовкла, коли Погорина й Бересте вернули ся в 2-ій пол. XII в. до Волини.

Противно, на волинсько-туровський границі перевага була, по всякій імовірности по стороні Волини — бачимо се нпр. у справі Черторийська, а таких відірваних від Туровщини волостей мабуть було тут і більше.

Степ не грав майже ніякої ролі в спеціально-волинській політиці XI—XII в., бо Волинь була закрыта від степу подністрянським Понизем, що опанувала Галичина, а Побожє загорнула Київщина. Половецькі напади трапляли ся дуже рідко: ми знаємо властиво тільки оден — на Погорину, на початку XII в. (Іп. 186), а й припустивши, що літопись де що промовчала, очевидно мусимо прийняти, що Половці Волини не давали ся в знаки. Натомість уже з кінцем XII в. мусіли розпочати ся дуже прикрі напади Литви, про котрі починаємо чути щось тільки з початком Галицько-волинської літописи, — що в „в землѣ Володимѣрьстѣй бѣда бѣше отъ воеванъя литовського и ятвяжьского“ (Іп. 483), але почали ся вони, очевидно, скорше, бо вже й Роман уславив ся своїми побідами над Литвою (див. низше).

Дуже живі зносини й усякі відносини — приятельські й не-приятельські істнували між волинськими князями й Польщею. Про змагання Поляків захопити Забуже або й дальші сусідні землі, — змагання, що все прокидали ся, коли польські князі приходили до сили й надіяли ся скористати з ослаблення своїх руських сусідів, я вже казав¹⁾; зі сторони Руси бачимо ми противні змагання, і сю пограничну боротьбу, правдоподібно, треба виводити з істновання на границях широких україн з мішаною людністю, про які я говорив попереду (І. 129). Але поміж сими конфліктами й навіть попри них були між волинськими князями і польськими й часті союзи, широка участь у внутрішній боротьбі руських або польських династій; шлюбні звязки були особливо часті між польськими і волинськими князями. Причину таких тісних звязків не тяжко знайти; зашаховані з одного боку ворожею Галичиною, а з другого — київськими князями з їх претенсіями на Волинь, волинські князі, чи загрожені з одного фронту — Галичини (коли сиділи з руки київського князя, або були заразом і київськими князями), чи з двох — і від Галичини і від Києва, — з простого рахунку шукали помочи польських князів

в тяжку хвилю; з другого боку польським князям воевничі, рицарські волинські князі, вороги їх принципальних ворогів — галицьких князів, були теж дуже наручні, й вони раз у раз звертають ся до них у своїх внутрішніх війнах; розуміється, се не виключало союзів польських князів і з іншими руськими князями (особливо з київськими), в результаті яких приходило часом і до війни польських князів з своїми волинськими сусідами, але то рідше.

І так під час незгоди волинського Ярополка з київським Всеволодом в 80-х рр. Володислав-Герман піддержував, здається — не тільки морально, а й більш матеріяльно свого тіточного брата; під час боротьби за Волинь в 1098—9 рр. волинський Давид проти київського Святوپолка удається по поміч до Володислава-Германа, але сей останній дав себе закупити тіточному брату своєму Святуполку й вістав ся в неутралітеті; в дальшій війні й Давид, і Святуполкович Ярослав зарівно тікають у Польщу, коли їх побивають. Коли сей Ярослав, чверть віка пізнійше, прийшов до конфлікту з Мономахом, Поляки (Болеслав Криворотий, його швагер) підтримували його досить енергічно і кілька разів давали йому поміч, хоч се в кінці й не багато допомогло йому¹). З свого боку й польські княжичі знаходили захист на Русі: до Святуполка подав ся по смерті батька (Володислава-Германа) Болеславів брат Збігнєв і Ярослав Святуполкович потім помирих його з Болеславом²). Коли по смерті Болеслава Криворотого († 1139) розпочала ся боротьба між його синами, старший Болеславович Володислав удав ся по поміч до Всеволода Ольговича, супроти звязків свого меньшого брата Болеслава Кучерявого з Мстиславичами, посвоячив ся з ним, оженивши свого малого сина (Болеслава Високого) з його донькою й піддержував Всеволода і його сина Святослава, волинського князя в їх боротьбі з Мстиславичами й Володимирком галицьким; з свого боку Всеволод піддержує Володислава в його боротьбі з братами (тоді то Ольговичі дістали при угоді з Володиславовими братами Визну); коли Володиславу прийшло ся тікати з Польщі (1146), вислав він свого сина в Київ. За те по упадку Володислава його брати піддержували свого швагра Ізяслава Мстиславича, хоч і не дуже енергічно, як ми бачили, бо не могли своїми силами свобідно розпоряджати супроти заходів Володислава; тут отже знову повторяється класична констеляція: польські князі помагають волинському проти галицького і проти київського (Юрія); союз сей вязав ся разом із шлюбними звязками: джерела наші не да-

ють докладніших пояснень сих останніх, але новітніми часами була доведена зовсім правдоподібно, що Ізяслав оженив свого сина Мстислава з сестрою Болеслава Кучерявого¹). Сей союз держить ся і далі потім між волинською династією Ізяслава й польськими князями, тільки звістки про волинські справи з сих часів досить скупі. Знаємо, що під час боротьби з Юриєм Мстислав Ізяславич шукав помочи в Польщі (Іп. 330), хоч і не знаємо, чи дістав дійсно; пізнійше на союзі з Поляками опирав ся він у своїх спорах за Київ з Ростиславичами (1169), але здасть ся, теж далі дипломатії справа не пішла (Іп. 365). Його син Роман, бувши волинським князем, жив у незвичайно тісних зносинах з польськими князями, звертав ся часто за помочю до них в своїх справах (в своїй галицькій авантурі 1188—9 р. кілька разів, потім у боротьбі з Рюриком), і давав їм поміч у їх усобицях: в боротьбі Казимира з Мешком 1191, потім Казимировичам, 1195 р., а певно, що з обох сторін такі факти трапляли ся й частійше, ніж ми знаємо²); сї звязки були особливо цінні для Романа, коли він мав ворогів і від Галича і від Києва, хоч польська поміч не була дуже значна, бо польські князі мали свої клопоти.

Взагалі про якусь більш ясну і постійну княжу політику на Волини можна говорити від тоді, як тут загніздила ся своя династія — себто від середини XII в. Але політику сеї династії — Мстиславичів можна схарактеризувати одним словом як не-волинську. Мстиславичі легковажать собі свої волинські волости та все шукають чогось ліпшого; Ізяслав цілий вік бореть ся за київський стіл, держачи Волинь тільки в резерві, як ми вже то бачили; так само й його син Мстислав духом живе в Києві, хоч доля судила йому тільки „діткнути ся“ золотого київського стола; так само пильнує Києва його молодший брат Ярослав луцький. Супроти упадку Києва з кінцем XII в. в молодшій генерації тільки *minores gentes* — луцькі Ярославичі інтересують ся Київом (Інгвар і його син Ярослав), старша лінія — Роман і його син Данило вже Київом помітують, а звертають всю свою енергію на те, аби здобути Галичину. Не можна в тім не додати інтересної паралелі з політикою иньшої династії — чернигівської; ріжниця тільки в тим, що успіхи чернигівської династії були не трівкі, не йшли даліше особистих успіхів того чи иньшого князя, тим часом як волинським князям удало ся досягнути щось реальнійше — засновати сильну державу, що існувала півтора століття, не без певних користей для національного й культурного розвою українсько-руського народу.

Про політичну діяльність громади — віча в XI—XII в. літопись говорить дуже мало, і тут таки мусіла вона де що замовчати, бо земля переживала занадто важні переміни в своїм політичнім житю, аби могла все зіставати ся пасивним сьвідком. Одинокий факт, преказаний нам літописею, маємо з війни 1098 р., коли Ростиславичі, галицькі князі, обложили Володимир: ітно-руючи кн. Давида, що засів в місті, Ростиславичі удали ся безпосередно до громади і зажадали видачі трох Давидових бояр, яко ініціаторів Василькового осліплення, інакше грозили війною; громада „созвонила“ віче і заявила Давидови, що готова бити ся за нього, але за тих бояр — не хоче, і загрозила, що відчинить місто перед Ростиславичами, коли Давид не видасть їм тих бояр. Давид попробував виратувати тих бояр заявою, що їх нема в місті, але супроти наставань віча мусів їх видати, і Ростиславичі, діставши тих бояр і стративши, полишили місто (Іп. 174).

Сей епізод дуже добре показує, що володимирська громада вміла не гірше від иньших рядити в трудних хвилях справами землі, й подібних епізодів, певно, бувало в житю й більше. Але в нїм я піднесу ще ту заяву Володимирців, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної політики. Дійсно, не тільки з сеї заяви, а і з цілого оповідання про волинську війну 1098—9 рр. видно, що Володимир і взагалі Волинь уважали своєю династією Ігоря Ярославича і дійсно були готові „бити ся“ за неї і за свого „отчича“ Давида Ігоревича; натомість на династію Ізяслава Ярославича, що перехопила Волинь від Ігоревої й кілька разів пробувала тут закоринити ся, дивила ся Волинь як на чужу. Так Ярополк Ізяславич нпр. очевидно не мав ані трохи підпертя в землі і при кождім нападі мусів забирати ся з Володимира та шукати якоїсь сторонньої помочи, аби його знову на володимирськїм столї посадила: так було під час конфлікту з Ростиславичами і в війні з Всеволодом (1084 і 1085). Натомість коли Сьвятополк прийшов у 1099 р. на Давида, Володимирці боронили ся завзято: облога трівала 7 тижнів, і і на сей раз, видно, громада не наставала на свого князя, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого; вкінці Давид сам не витримав — піддав ся, і Сьвятополк опанував місто. Але як кілька місяців пізніше прийшов під Володимир Давид, місто зараз піддало ся йому, і тільки Сьвятополкова залога в замку задержала ся і допомгла Сьвятополковим союзникам вернути місто. Те саме повторило ся на ново трохи згодом: і Луцьк і Володимир піддали ся відразу

Давидови, коли він лише з'явився. Ріжниця в відносинах землі чи її центрів до різних династій очевидна і зовсім не дво-значно виказує нам політику землі¹⁾.

Як відомо, династія Ігоря (Давид) не удержала ся на Волині й мусіла перейти на маленьке сусіднє Городенське князівство. Волинь знову переходить в руки династії Ізяслава Ярославича, але вона знову не має опертє в землі і не може в ній устояти ся: се виразно показало ся в конфлікті Ярослава Святотопковича з Мономахом; ще в перший похід Мономаха на Ярослава Ярослав остояв ся: по довгій облозі (два місяці) Мономах помирился з ним, але при новім конфлікті Ярослав не діждавши ся навіть походу, подав ся з Володимира, бо, видно, зрозумів ситуацію: його бояре зараз перейшли до Мономаха²⁾, і Волинь піддала ся без боротьби; коли Ярослав прийшов потім з великими силами, Володимир не піддався йому, не вважаючи, що залог в нїм була дуже не велика: очевидно, Володимирці не почували ся до нїякого обовязку супроти Ярослава. Стративши династію Ігоря, Волинь признає своєю династією Мстиславичів, коли вони, по кількох перемінах, осідають ся тут уже на певно в середині XII в. Се показало ся виразно, коли Юрій кілька разів попробував відібрати від них Волинь для свого братанича Володимира, сина Андрія, що з руки Мономаха сидів кільканадцять лїт в Володимирі: Волинь стояла при Мстиславичах — при Ізяславі, потім при його синї Мстиславі; кампанія 1149 р. скінчила ся на нічїм, так само і кампанія 1155 р. (облога Луцька). 1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира: „стоя у Володимира десять дний и обьєѣдшимъ и въ городѣ и многы крови проливахутся межи ими, друзии же уязвляеми умираху“; Юрій побачив, що нічого не візьме, і залишив облогу. Під час її трапив ся такий характерний епізод: Юрій кандидат на Волинь Володимир Андрієвич з частиною військ — пустив ся під Червень; Червняне зачинили перед ним ворота, тоді він попробував покликати ся на свої отчинні права: підїхав під город і почав говорити до Червнян: „я прийшов до вас не з війською, ви були милими підданими мого батька, і я вам не чужий — свій княжич, відчинїть ся-ж!“ Але на се котрийсь з города та-рахнув його стрілою в горло, ледви не вбив, і Володимир, стративши надїю добром узяти Червень, казав спустошити його околиці³⁾.

В завірюхах першої половини XIII в. володимирська громада також виказує особливе привязання до своєї династії, —

ми маємо кілька таких епізодів. Так коли галицькі бояре закликали до себе Ігоревичів, і Володимир Ігоревич вислав посла у Володимир, де була тоді Романова родина, аби її видали, а князем собі прийняли Ігоревича Святослава, та грозив инакше знищити місто, — Володимирці роз'ярили ся на такі жадання й хотіли убити посла; тільки вдова Романа, помітивши, що декотрі з володимирських бояр уступають ся за послом, побояла ся боярської інтриги й сама потайки вибрала ся з синами з Володимира. Володимир після того прийняв князем Святослава, але Володимирці й далі духом тримали ся з Романовичами. Коли між Ігоревичами почала ся сварка, братанич Романа Олександр белзький з польською помічю прийшов під Володимир; Володимирці відчинили йому зараз місто й видали Святослава: „отвориша симъ врата Володимерци рекуци: се сыновець Романови“; а коли прийняті добровільно разом з Олександром Ляхи почали по неприємельськи грабувати в місті, Володимирці нарікали, що повірили їх присязі, та казали: як би не був з ними наш Олександр, не пустили-б ми їх і за Буг^{*)}. Про Берестян літописець теж каже, що вони по тій втікачці Романової родини з Володимира удали ся до Лешка (у нього вона перебувала) та упросили пустити до них Романовичів княжити, і стріли їх з великою утіхою, „радїючи як би бачили перед собою великого Романа“¹⁾.

Від 1215—20 рр. Романовичі міцно засідають у Володимирі, і володимирська громада вже не мала потреби розщипати ся за своїми отчичами. Вона зістаєть ся при тій самій лояльності до своєї династії, котру підносить літописець нпр. оповідаючи про смерть Володимира Васильковича — „особливо плакали ся за ним ліпші мужі володимирські кажучи: добре-б було нам умерти разом з тобою, господине, бо з тобою малисьмо „свободу“ (себто вигоду): дід твій Роман визволив був нас від усяких кривд, тиж, господине, подобив ся до нього (сему поревноваль) і йшов слідами свого діда“, і т. н.

Супроти такої загальної лояльності Волини до своєї династії, вдаряють в очі „коромоли“ Берестейської землі з середини і з другої половини XIII в. Якийсь запах „коромоли“ дає себе відчувати вже в згаданім оповіданні про Василька дорогичинського, де сей князь, вигнавши з Берестя Володимира минського, боїть

*) Аще не былъ бы сродникъ ихъ с ними Олександръ — сродникъ ихъ тут може означати „їх (Володимирців) земляк“ або „їх (Романовичів) свояк“ — і вище вони звуть його синовцем Романа.

ся одначе лишати ся там сам і полишивши залогу, вертасть ся до Дорогичина; але на деталі сього оповідання тяжко покладати ся, тож і наперати на сі подробиці нема що. Пізнійше, на початку XIII в., як ми бачили, Берестяне виявляють велику любов до волинської династії Романа. Перший — вже зовсім певний епізод коромоли став ся в Дорогичині під час татарського походу 1240 — 2 рр. Коли Татари перейшли на Угорщину і Данило вертав ся з Польщі на Волинь — з своєї втікачки, він прийшов в пограничний Дорогичин, але місто замкнуло перед ним ворота. Данило на разі запротестував: „се був город наш і наших батьків, а ви не пустили мене до нього“ і пішов далі, відложивши німсту на пізнійше; літописець додає, що дійсно пізнійше „Богъ послѣже отмъстьє створи держателю града того и въдасть и в руцѣ Данилу“: Данило силоміць узяв місто (копьемъ) і видно — при тім не пожалував його, бо потім прийшло ся його „обновляти“. Оповідання літописи говорить так, наче завинив у сій коромолі „держатель“ Дорогичина — отже якийсь боярин, але що такий боярин, припустім — оден з тих „нечестивих“ галицьких ворохобників, — тут, на краю Руси, далеко від огнища боярських партій і впливів зміг затримати при собі місто в своїй коромолі, так що Данилови прийшло ся аж „копьемъ“ його здобувати, сього не пояснимо инакше як тільки так, що коромолу сю піддержувала й мійська громада, або якась її частина, отже що се було повстання народне; тим поясняєть ся й таке острє поступованне з містом Данила, взагалі дуже дражливого на пункті масових рухів і в каранню їх безоглядного, як побачимо низше. Як толкувати собі треба се повстання, на се літописне оповідання не дає ніяких вказівок; я бачу два можливі толкування, одно — що дорогичинська громада, недавно перед тим прилучена до забужських земель Галичини і таким чином відірвана від Берестейщини, не була задоволена сим, друге — що се був оден з серії тих громадських рухів, де мійські громади, користаючи з паніки від татарського находу, пробували виломити ся з-під княжої зверхности й перетворити ся в автономні мійські републіки, — рухів, які в такий численности виступають на східнім пограничу Волини в тім часі, а будуть нами обговорені низше; останнє толкування здаєть ся мині правдоподібнішим (тим знов таки лекше пояснити собі завзяте Данила), хоч і перший мотив міг не зістати ся тут без вплива.

Другий епізод — далеко простійший — маємо в Берестейщині, по смерті Володимира Васильковича: своїм наступником

він оголосив Мстислава Даниловича, але „Берестяне учинили коромолу: іще за жита Володимира, коли він захорував, вони удали ся до Юрія Львовича (що держав землю Холмську й Дорогичинську волость) і присягли йому на тім: „як не стане твого стрія (Володимира), то ми твої, і город твій, а ти будеш нашим князем“. Тож коли умер Володимир, Юрій, довідавши ся про се, приїхав у Бересте і почав у нім княжити за порадою своїх дурних — молодих бояр і коромольників Берестян“, а в Камінець і в Більськ післав свої залоги. Отже властиво тут не було зради династії, тільки Берестяне на випадок смерти Володимира зарядили собі инакше, ніж він сам хотів, можливо — ще перед тим нім він оголосив своїм наступником Мстислава, а можливо — виходячи і з того погляда, що всякі з'обов'язання кінчать ся з кінцем династії. На вибір князем Юрія дуже легко могло вплинути те, що він володів частиною Берестейщини, отже приймаючи його собі князем, Бересте вертало собі ті пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин, Мельник). Разом з Берестем і солідарно з ним при тім ішли його пригороди — Більськ і Камінець. Справа скінчила ся на тім, що Мстислав страхом татарського находу змусив Льва, аби відкликав свого сина з Берестейщини, і Юрій забрав ся звідти, а разом з ним подали ся до Дорогичина й провідники сього повстання (Берестяни начальницѣ коромолѣ: він обіцяв їх не видавати Мстиславу). Бересте мусіло покорити ся Мстиславу, стріло його з великою парадю, коли він приїхав сюди „утвердити людей“: „пріяша и с радостью великою (!) своего господина“, і справа скінчила ся на фіскальній драчці: Мстислав, аби укарати за повстаннє, запровадив в Берестейщині новий податок — „ловчес“ — „в вѣкы, за ихъ коромолу“.

Наведені факти (певно — мала частина дійсних подій) показують у всякім разі, що громади волинські вміли брати досить діяльну участь в політичнім життю, хоч того рода факти й були надзвичайними явищами в життю.

Боярська верства на Волині также дійшла значного розвитку. Про її економічну силу можемо судити тільки з пізнішого — з незвичайного розвою боярського (і князівського — князівська верства тут злучила ся з боярською) володіння землею; безперечно, ся велика боярська земельна власність тягнула свої початки ще з руських часів, хоч при загальній бідності наших звісток про внутрішні відносини на Волині ми й не маємо на се виразних вказівок в літописах. Трохи ліпше стоїть

справа з політичною роллю боярства; тут бодай з XIII в. маємо деякі звістки. З давнішого можна хіба піднести впливи бояр на Ярополка і Давида Ігоревича: війну Ярополка з Всеволодом й інтригу Давида на Василька поясняли боярськими впливами¹⁾, — або відступлення бояр від Ярослава Святполковича²⁾, але ці факти в собі нічого особливо характеристичного не мають. Інтересніше починаєть ся вже після смерті Романа. Тим часом як загал боярства, очевидно, стояв по стороні своєї прирощеної династії — Романовичів, знайшла ся й тут партія, що шукала собі иньшого князя: так 1206 р. визначив ся тут напрям прихильний до Ігоревичів, так що вдова Романа уважала небезпечним довше зіставати ся в Володимирі й утікла з дітьми в Польщу, а бояре прийняли князем Святослава Ігоревича; пізніше коли Володимир опинив ся в руках Інівара Ярославича, бояре виступили против нього — „бояром же не любящимъ Инъгвара, Олександръ же совѣтомъ Лестьковымъ прия Володимеръ“ (коло 1209)³⁾.

Сі епізоди дають нам зрозуміти значну політичну роллю волинського боярства. Але чи тому, що воно не мало такої сили як боярство галицьке (при браку всякої трівки в політичних відносинах Волини, при частих змінах династій — тут не могло виробити ся таке впливове й сконсолідоване боярство як у Галичині), чи не виеманциповало ся в такій мірі від династичної лояльності як боярство галицьке, тільки своїх політичних впливів воно не розвинуло далі в напрямі, вказанім сими вступними епізодами XIII в. — аби свобідно розпоряджати ся княжим столом. Проявів противдинастичних змагань ми пізнійше не бачимо, противно літописець, що так радо титулує „невірними“ галицьких бояр, не раз зі співчутєм підносить лояльність волинських: „бояри не спроневірили ся (бояре не изневѣриша ся), але пішли (за Васильком) у Камінець“ зауважав він про них, коли Романовичам з цілої спадщини їх батька полишила ся маленька Камінецька волость (Іп. 487). Взагалі дуже значна, мабуть переважна частина Володимирських бояр, на чолі котрих стояв тоді Вячеслав Товстий, тримали ся Романовичів в 1210—4 рр., коли в Володимирі сидів піддержаний Лешком Олександр белзький, і ділили всі пригоди вигнаних княжичів. Вони беруть участь в церемонії, коли Данила садовили в Галичу на стіл (1211) — „бояре володимирські й галицькі: Вячеслав володимирський і Володислав галицький (проводирі), і всі иньші бояре володимирські й галицькі й воєводи угорські“, а коли галицькі бояре вигнали з Галича Данилову матір, володимирські бояре разом з Уграми зай-

няли ся реституцією її: „приде король в Галичъ и приведе ятровъ свою великую княгиню Романовую, и бояре володимирьскыи, і Ингваръ, ннии князи“; з Романовою княгинею і володимирьськими боярами, як її головною підпорою і радою, нараджуєть ся при тім король, як йому бути з галицькими боярами¹⁾. Від коли (1215—6 рр.) Романовичі вертають ся в Володимир, ми вже нічого не чуємо про яку небудь противдинастичну боярську партію тут; вона видно покорила ся, зійшла зовсім на далекий план, або забрала ся з Володимира (припускаю, що така була тоді, і що на ній опирав ся Олександр белзький, коли потрапив кілька років задержати ся в Володимирі). Ми стрічаємо тільки від часу до часу вказівки про важне і вплиове становище волинського боярства: нпр. Мстислав Данилович, діставши спадщину по Володимирі, каптує собі бояр, ще за житя Володимира роздаючи їм княжі села (Іп. 593).

Безперечно, що власне на другу половину XIII в., коли Волинь жила без всяких політичних пертурбацій, треба покласти розвій економічної сили волинського боярства та внутрішнє консолідованнє його. На се останнє — що боярство сформовало ся в дідичну клясу, вказує поява терміна „боярський син“, як певного суспільного технічного терміна (дворний слуга (Володимира), любимы сынъ боярський Михайловичъ именемъ Рахъ — Іп. під 1281). Одним з чинників, що причинив ся до престижа боярської кляси на Волини, мусимо признати домішку до неї служебних князів — про неї маємо вказівки в другій половині XIII в., так стрічаємо на дворі Володимира Васильковича в оєводу князя велонимського Василька і Юрія князя пороського, що „служив Мстиславу, а перед тим служив Володимиру“. Таких служебних князів мусіло бути тоді на Волини й у Галичині далеко більше, і число їх мусіло зростати при кінці XIII і на початках XIV в. все більше, в міру того, як упадало державнє житє в землях східно-українських, а в північних розширяло ся панованнє литовських князів: тим поясняєть ся така маса княжих родів на Волини XV—XVI вв., — значна частина їх була потомками служебних князів XIII—XIV в. Найвищою точкою в розвою сили і значіння волинського боярства треба признати третє й четвертє десятиліття XIV в. — коли столиця всеї Галицько-волинської держави перенесена була в Володимир, і з кінцем династії Данила володимирське боярство мусіло взяти керму держави на якийсь час в свої руки, та й потім, вибравши своїм князем Болеслава Тройденовича, задержало в своїх руках пер-

шорядний вплив на державні справи — про се будемо говорити в другій главі.

Для культурного життя Волини досі ми маємо переважно літературний матеріал — що до археології, то Волинь належить до найбільше занедбаних країв. Дуже інтересну ілюстрацію волинської культури XIII в. дає оповідання Волинської літописи про побудовані Володимиром Васильковичом церкви й подаровані їм річі: тут стрічаємо писані на золоті ікони, ікони оковані золотом або сріблом „з дорогим каміннем“, прикрашені часом „гривнами“ або „монистами“, золотими, садженими каміннем і перлами, євангелія оправлені в оксамит або оковані сріблом або золотом, з емальовими образками (цяты с финиптом), срібні або золоті, часом саджені каміннем церковні сосуди, вишивані золотом і перлами або саджені „дробницею“ — дрібними образками, оксамитні або шовкові (паволока) церковні завіси, покрови і т. и.; мідяні виливані двері і т. и. (Іп. 608—10).

Як особлива дорожчість згадують ся тут же й церковні книги, між ними євангеліє, молитвенник і служба св. Георгию списані самим князем Володимиром, — бо він був „книжникъ великъ и филоסףъ, акого же не бысть во всей земли и ни по немъ не будетъ — разумѣя притчѣ и темно слово“¹⁾. Галицько-волинських рукописей з XII—XIII в. взагалі переховало ся й до нині досить, як ні з одної иньшої української землі: їх рахують тепер звиш 15, хоч діалектологічний критерій, котрим їх відрізняють, не зовсім певний — чи треба уважати ті діалектичні ознаки виключною прикметою галицько-волинського діалекта; рукописей же з докладним означенням місця переписання властиво не маємо зовсім, можна лише догадувати ся про декотрі: євангеліє 1280 р. поповича Евсевія було писане по всякій правдоподібності в Холмі; дуже можливо, що в Холмській землі було списане євангеліє Гордія презвитера (т. зв. Галицьке), здасть ся 1282 року. В самім Володимирі мабуть був списаний номоканон 1286 р., на замовлення Володимира (самої копії не маємо, а маємо тільки кодекс списаний з неї). В державі Володимира-ж, але без ближшого означення місця, для його тивуна Петра, списані були поучення Ефрема Сирина²⁾...

Памяткою літературної діяльності Волинської землі, одинокою, але високоцінною зістала ся Волинська літопись, писана, правдоподібно, в 70 і 80-х рр., якимсь чоловіком дуже близьким до княжого двора — до Володимира Васильковича, потім до Мстислава Даниловича. Тут же — чи деє може на волинсько-

пинським пограниччю довершена була збірка українсько-руських літописей, представлена групою Іпатського й подібних до нього кодексів.

Дуже інтересні останки волинської народної поезії або поетичних утворів, що оспівували волинські події заціїли в сучасній поезії українській і великоросійській. Так мині дуже правдоподібною здається гадка, що билина про Дуная Івановича, слугу Володимира (київського), що викрав для нього доньку литовського короля, має в своїй основі поетичну історію Дуная, одного з визначніших воєвод Володимира Васильковича, котрого досить часто стрічаємо в польських і литовських справах Володимира¹⁾. В декотрих інших билинах заховані як поетичний *locus communis* — засьпів:

Какъ изъ далеча было изъ Галичѣя
Изъ Волища города изъ Галичѣя...

або

Изъ-за моря моря синяго,
Изъ славна Волища красна Галичѣя...

що виразно вказують на існування якихось епічних, тепер уже затрачених переказів про волинських (або галицько-волинських) героїв²⁾. Далі — маємо цілий ряд пісень зв'язаних з іменем Романа або його родиною. Так у весняній українській грі „Воротар“ маємо діяльот між двома сторонами, одна зве себе „людьми князя Романа, нашого пана“, і везе з собою „мизине дитятко, у сріблї у золотї, на золотім крісї“, друга сторона в не-присутности князя Романа стереже місто, до котрого приїзять ті люде, і на сї пояснення впускає їх до міста. З різних пояснень, предложених для сього діяльота, найбільше правдоподібним вважаю те, що тут іде мова про „мизинне дитятко“ самого Романа — пам'ять про його малих сиріт-княжат (пробовано ще ближше означити фактичну основу сїєї пісні — нпр. посадження Данила на стіл в Галичи 1211 р., але — *ne quid nimis*). В великоросійській народній поезії маємо пісні чи билини: а) про напад на землі „князя Романа Дмитрієвича“ двох племенників литовського короля; в не-присутности його вони викрали його жінку з дитиною, але Роман, довідавши ся про се, напав на литовських королевичів, увільнив родину і страшно помстив ся над нападниками (в різних версіях ся історія представляється з значними відмінами); б) люди Мануїла Ягайловича викрали жінку князя Романа Дмитрієвича, але вона втікла з неволі; в) князь Роман вбиває свою жінку. Перші дві пісні, оче-

видно, зложили ся на тлі польсько-литовських відносин Романа (є навіть і подібні деталі: Казимировичі, племенники Мешка, — і племенники литовського короля); друга пісня правдоподібно виросла з епізода першої (або як інакше думають — злучена з першою, буди з початку осібною). Третя пісня дає далеко більші труднощі, так що дослідники не відважують ся її зв'язувати з нашим Романом; не заперечуючи можливості, що маємо тут тільки припадкову подібність імені, я одначе не вважаю неможливим зв'язати її з Романом, припустивши два мотиви: а) історію його недобрих відносин до першої жінки-Рюриківни, котру він відіслав від себе, а потім силоміць постриг; б) погоски про нелюдські вчинки Романа (записані Кадлубком)¹).

Тепер про Галичину, про сю нещасливу, але славу в нашій історії Галичину, нашу країну, руський клинець, затиснений між Польщею й Угорщиною та перетятий ще й до того на двоє Карпатами...

Що можна сказати, чи властиво — чого не можна сказати про найдавнішу історію Галичини, вказав я вище²). В поглядах літописця вона представляєть ся краєм відвічного суперництва Руси і Польщі — такою виступає вона вперше на сторони літописи в звістці про прилучення її за Володимира; я вище вказав³), що ся літописна звістка баламутна, але вона цікава, як відгомін боротьби Руси з Польщею за Галичину в XI в., про котру також не знаходимо докладних вістей в наших джерелах. Друге цікаве в сій звістці, що тут Перемишль виступає як головний, найдавніший центр пізньої Галичини; дуже можливо, що він уважав ся давніше загальним центром для цілого Підкарпатя, тоді бо він не був таким пограничним містом яким став тепер: я вказував (І. 129), що пограничні, мішані русько-польські марки зближали ся до Висли, а збита руська колонізація мусіла значно виходити за свою теперішню границю на рівнині, і коли за Володимира руська політична границя тягла ся „аж по Краків“, вона ледво чи виходила, бодай значно, за ті мішані території. Пізніше руським князям рідко коли (хвиба за Ярослава) в цілости удавало ся вернути ся до Володимирової границі, загорнути ті мішані території. Протівно, від коли Краків зв'язано тісніше з Польською державою, Поляки починають сягати й по чисто руські землі. За Болеслава Хороброго, під час ослаблення Руси по смерті Володимира, Поляки правдоподібно забрали не тільки

волинське Забуже, але й Галичину, і вернено сї втрати назад аж кільканадцять лїт пізнійше. Звістки про новий атак маємо в 70-х рр., під час вигнання Ізяслава, але чи здобула тоді що не будь Польща, не знати; у всякім же разі якихось тривалїйших і значнійших успїхів вона певно тоді не досягнула, хіба щось дуже малозначне й ефемеричне¹). Головна маса галицьких земель від Ярославової ревіндикації мусїла зіставати ся в руках руських князїв, чи то разом з Волинею, чи осїбно²).

Єсть правдоподібність, що десь в 50—60 рр. в Галичинї сидїв Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, аж доки він в 1064 р. не втік до Тмутараканя, з незвісних причин, правдоподібно — від інтриг свого стрия і сусїда Ізяслава; два роки пізнійше загинув він від грецької отруї, лишивши у лїтописця симпатичну пам'ять: „сей Ростислав був муж на війну відважний, зростом гарний, лицем красний, для вбогих милосердний“. Його три сини мусїли зістати ся дуже молодими ще: на історичну арену вони виходять аж кільканадцять лїт пізнійше. Полишили ся вони, правдоподібно, без усяких волостей, бо звичайно старші свояки загортали спадщину таких „ізгоїв“; правдоподібно їх отчину — Галичину загорнув разом з Волинею Ізяслав, а по його смерті тримав сї волости його син Ярополк.

1081 р. вперше виступають сини Ростислава: Володар Ростиславич і Давид Ігорович того року втікли, не знати звідки — може бути з Володимира, де держав сих претендентів під своїм доглядом Ярополк, і пробували осїсти ся в Тмутараканю, де княжив Ростислав перед смертю; се їм не удало ся: на Тмутаракань був иньший хазяїн — Олег Святославич. Потім (1084) чуємо, що два Ростиславичі (не знати, котрі саме), втікши від Ярополка (відає з Володимира) пізнійше напали (не знати знову, з ким) на Володимир і вигнали звідти Ярополка; київський князь Всеволод вислав свого сина Мономаха — вернути Ярополкови його стіл, і той зробив се, але мабуть тоді-ж таки Всеволод, що взагалї волїв заспокоювати претендентів на чужі волости, нїж на свої власні, — уважав потрібним заспокоїти Ростиславичів і віддав їм Галичину; про се чуємо аж пізнійше, принагідно, але правдоподібно воно стало ся таки того 1084 р.³).

Ростиславичів тоді було трох братів: Рюрик, Володар і Василько. Старший — Рюрик сїв у Перемишлї. Де сїли иньші — не знати. Пізнійше, коли Рюрика вже не було, і в Перемишлї сидїв Володар, молодшого — Василька бачимо в Теревовлї; дуже можливо, що й перед тим він сидїв там. Де був престіл серед-

нього? Найпростіше думати на Звенигород, бо виступає княжою волостію зараз по смерті Володаря; на сеж натякає й оповідання, що Ярополк 1087 р. вибрав ся походом на Звенигород — мабуть не припадково названий сей город. Таким чином Галичина була-б поділена на три частини: старший стіл на Посяню — „горная страна Перемышльская“, середній — на Побужу, мабуть і з верхнім Подністровем (Галичом), молодший — на галицькім Поділю.

Становище молодих князів було зовсім не легке. Ярополк не міг переболіти утрати Галичини, і вони мусли все мати бачне око на волинських князів; з другого боку йшла боротьба з Поляками, для котрих з відлученням сих волостей зростала принада щось здобути на сій Україні; з третього — простягала руку на Галичину Угорщина, загорнувши закарпатську Русь. А помочи сям бездомним князям-ізгоям ні звідки!..

Молоді, здібні, енергічні, а при тім і досить неперебірчиві, здасть ся, в способах боротьби, вони встигли оборонити свою позицію, хоч і по великих небезпечностях, пригодах і страхах... На разі найнебезпечнішим ворогом для них був волинський князь. Ярополк не міг переболіти страти Галичини, бо відокремив її без його щирої згоди Всеволод з своєї ініціативи (пізнійше принаймні говорить ся, що то Всеволод дав Ростиславичам Галичину — Іп. 167). 1087 р. Ярополк вибрав ся походом на Галичину — очевидно, щоб вигнати звідти Ростиславичів; ішов він на Звенигород — на найблизшого з галицьких князів, але на дорозі підступом забив його якийсь Нерядець: пробив його шаблею, коли Ярополк безпечно лежав собі в санках під час походу, може бути — й спав. Справа ся зістаєть ся досить загадковою. Посуджували Ростиславичів, що то вони були ініціаторами сього убийства: пізнійше нпр. Давид волинський просто називав Ростиславичів убійниками Ярополка¹⁾. Убійник, дійсно, втік до Рюрика Ростиславича, і Всеволод вибрав ся зараз походом до Перемишля — до нього. Можливо одначе, що убійник робив на власну руку, а сховав ся до Рюрика яко до Ярополкового ворога, і похід Всеволода був викликаний тим, що Рюрик прийняв убійника²⁾. У всякім разі рука Нерядця увільнила Ростиславичів від небезпечного ворога.

Але небезпечність від Волини на тім не минула ще. Як показує історія осліплення Василька, між новим волинським князем Давидом, недавнім товаришем нещастя Ростиславичів (разом з Володарем тікав він у Тмуторокань), і Ростиславичами не було

щирих відносин. Припустім — під впливом своїх бояр, що страхали його замислами Василька, але завсіди, видко, й сам непевний в своїх західніх сусідах, Давид підбиває Сьвятополка до арештовання й осліплення Василька й забирає його собі до Володимира — в неволю, а слідом розмахуєть ся забрати Василькову волость. Але Володар, видко, добре стежив за ним, і на границі Галичини стрів його на поготові. Давиду прийшло ся видати Василька і вирікти ся всяких плянів на його волость; противно, Ростиславичі пімстили ся криваво на його волости і його боярах-дорадниках за витяті очі Василька: пограничний Всеволож спалено, людей Василько казав позабивати, а тих бояр дорадників повішено і розстріляно, „а сього не добре було робити, зауважає прихильний Ростиславичам оповідач, бо пімсту треба було полишити Богови“... Василька він уважає зовсім неповинним в тих замислах на Волинь, які інсинуував йому Давид, і переповідає, як Василько відкрив перед ним душу в неволі у Володимирі, що не мав він ніяких замислів на братию — його одинокою метою була боротьба з Польщею. Ми можемо сьому вірити...

Як ми знаємо, своєю інтригою Давид накликав собі велику біду в особі Сьвятополка, що уважав Волинь своєю отчиною, і за кару забрав її від Давида. Але такою-ж отчиною уважав він і Галичину, і хоч присягнув був Ростиславичам, що веде війну тільки з Давидом (очевидно — тим бажав він задержати їх нейтральними), але не обстав супроти такої спокуси. „Сьвятополк, прогнавши Давида, оповідає сказанне, почав думати на Володаря і Василька (Рюрика не було вже на сьвіті: він умер 1094 р.), кажучи: „се волость мого батька (Ізяслава) і брата (Ярополка)“, і пішов на них війною. Перша кампанія закінчила ся битвою на пограничу, „на Рожні полі“, коло теп. Золочева; по кріпкій битві Сьвятополка розбито, а сказанне переказує поголоску про чудо: Василько під час битви підняв на Сьвятополка хрест, що він цілував їм, „и мнози чоловіди благовѣрнии видѣша крестъ надъ Василковыми вои узвышшии ся вельми“. Своєї побіди Ростиславичі не використовували: „сказали: досить з нас стати на своїй межі!“ Але ся обережна повздержливість не помогла їм. Сьвятополк передав справу сину Ярославу і вислав його в Угорщину — „вабя Угры на Володаря“. Угорський король Кольман на сей поклик дійсно вибрав ся з великим військом (руське сказанне рахує його, розумієть ся — побільшуючи, на 100 тисяч). Володар натомісь покликав в поміч Половців, що вже перед тим

почали топтати стежку в Угорщину. Під Перемишлем, куди приступило угорське військо, стала ся сильна битва, і завдяки Половцям зовсім знищено угорське військо: Половці, удаючи втікачку, звабили Угрів до погоні і потім їх „сбиша в мячъ, яко соколь галиць збиваетъ“; Угри кинули ся тікати, і багато їх потонуло в Вягрі і в Сяні, а гнати їх мали два дні. Число убитих руське джерело рахує на 40 тисяч, і се знов очевидне побільшення, але й угорське джерело потверджує, що Угри понесли страшні страти: Половці „вставши в ночи, дуже зрана ударили на королівський табор і розігнали його до останку“; короля ледви виратували, але королівський скарб захопили Половці і половили всіх, що не потрапили скоренько утікти. „Так знищили їх, як рідко коли Уграм трапляло ся“...

Ся битва під Перемишлем, 1099 р., увільнила Галичину від претензій волинських князів; дальша кампанія обмежилась Волинею, і Ростиславичам дали спокій — не тільки Сьвятополк, але й пізнійші волинські князі; можна сказати, що ся війна 1099 р. забезпечила галицьку династію на ціле столітє від всяких претензій зі сходу¹⁾. Але історія Ярополка, Давида, Сьвятополка научила Ростиславичів не звирати ся сьому: від тепер все фронт їх політики звернений на схід і вони всякими способами запобігають зміцненню волинських князів; особливо уважають вони на те, аби Волинь не лучила ся в одніх руках з Київом: очевидно, се пригадує їм історію Сьвятополка, і вони в дальшім пляні такої злуки все сподівають ся претензій на Галичину. Се стає одним з головних принципів галицької політики, як то бачимо найліпше на відносинах Ростиславичів до Мономаха: поки Волинь була в руках Давида, потім Сьвятополка і його сина Ярослава, Ростиславичі були союзниками Мономаха; коли 1117 р. прийшло до першого конфлікту між Ярославом і Мономахом, Ростиславичі помагали Мономаху і ходили походом на Ярослава. Але як Мономах, вигнавши Ярослава, узяв Волинь собі, Ростиславичі зараз змінили фронт: у війні 1123 р. Ростиславичі пішли в похід уже як союзники Ярослава — здобувати Володимир для Ярослава. І се не була випадкова зміна, а класичний приклад вище сказаної політики галицьких князів, наuczених волинськими князями XI в., — як побачимо далі з зовсім аналогічної політики Володимирка.

Перемишльська битва ослабила також і угорські апетити на Галичину. На жаль наші відомости про угорські і польські відносини галицьких князів дуже бідні й уривкові, бо руська літо-

пись мало інтересуєть ся нашою західною україною, а угорські й польські маємо з пізнійших часів і теж дуже скупі на якісь ближші пояснення.

В угорських джерелах маємо звістку, що Кольоманів стрий Володислав Сьвятий, деє не задовго перед смертю († 1095) вчинив великий похід на Русь, звідти в Польщу і Чехию (!); хоч подробиці сього походу легендарні (так з ним зв'язано оповідання, як Угри при облозі Бракова здурили Поляків, що вони мають великі запаси поживи і можуть тягнути облогу без кінця), але в самім факті такого нападу на Галицьку Русь, — чи в спеціальнім поході, чи принагідно, — нема нічого неправдоподібного: тим можна пояснити собі, чому 1099 р. Сьвятополк звернув ся до Угрів по поміч на Володаря. Поводом до сього походу на Русь угорська хроніка ставить се, що Русини накликали були Половців на Угорщину. Русини мали просити милосердя у короля „і обіцяли королеви бути йому вірними у всім“ — се вже, очевидно, звичайна шабльонова фраза, бо ніяких ближших подробиць сього походу хроніка не знає, і навіть не мотивує нового походу на Русь „непокорністю“, як випадало-б потім¹⁾.

Угорський похід 1099 р., очевидно, робив ся з тим, щоб захопити собі щось з Галичини; між Ярославом і Кольоманом могла бути на тім пункті умова. Катастрофа, яка спала на короля завдяки Половцям, на довго відбила у нього охоту до нових проб; угорська хроніка оповідає, що Кольоман умираючи заповів сину пімстити ся на Русинах за неславу, а похід Стефана на Волинь 1123 р., на заклик того-ж Ярослава, уважає походом для сповнення батьківського заповіту; але з того походу, як знаємо, також нічого не вийшло, зрештою він навіть не був вимірений на Галичину, бо Ростиславичі виступали в нім союзниками Ярослава і Угрів, так що можна сказати — Перемишльська битва забезпечила Галичину на ціле столітє від угорських апетитів, як забезпечила від волинських.

В зв'язку з угорським конфліктом, а також і з заінтересованнем Подунавем, яке ми помічаємо у Ростиславичів (у Василька — див. низше), могло стояти зближення їх до Візантії: на нього натякає нам шлюб Володарівни з сином імператора Олексія Комнєна²⁾. Пізнійший союз Володимирка Володаревича з Візантією таким чином міг бути лише продовженням давнійших відносин.

Про відносини до Польщі вперше чуємо під 1092 р.: „сього року воювали Польщу Половці з Василем Ростиславичом“ (Іп. 150). Пояснення для сеї відірваної звістки знаходимо в сповіді

Василька у володимирській вязанню, де він боротьбу з Польщею виставляє задачею свого життя:

„Зачуваю, що Давид хоче видати мене Ляхам: ще не досить йому моєї крові, хоче її більше, видаючи їм. Бо я Ляхам багато вчинив шкоди і ще більше хотів їм зробити, боронячи (або: мстячи ся за) Руську землю. Коли видасть він мене Ляхам, не бою ся смерті, але признаю ся тобі: се Біг покарав мене за мою гордість; коли прийшла до мене вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги і Торки, я сказав так собі: як у мене будуть Берендичі, Торки і Печеніги, скажу я своєму братови Володареві і Давидові: дайте мині свою молодшу дружину, а самі собі пийте і веселіть ся. І я думав про Лядську землю: наступлю я на неї за літо і за зиму, знищу Лядську землю і обороню (або — пімщу ся за) землю Руську“.

Характерно, що антитеза Руси й Польщі так глибоко була відчута і висловлена вперше під впливом галицького життя. Вона утворила ся, очевидно, під впливом тієї боротьби за пограничні марки й західні руські землі, що про неї я говорив вище. Слова Василька: „мстити Рускую землю“ можуть мати двояке значіння: боронити (від претензій польських) і мстити ся (за давні змагання Поляків — відірвати західні руські землі); котре з них ні виберемо (вибір маємо зовсім свободний), се не багато змінєє справу. Очевидно відносини були напружені, боротьба йшла далі. Василько одначе чув себе сильнішим, він уважав можливим перенести боротьбу на польський ґрунт і навіть знищити Польщу (возму, себто зруйную, землю Лядскую). Осліпленне мусіло, розумієть ся, в значній мірі спараліжувати на далі його воевничі плани, але боротьба йшла таки — її провадив тепер головню Володар. Длугош, що тут черпав по всякій правдоподібності з затраченого руського джерела, оповідає, що Володар часто нападав на польські землі й забирав добичу, поки його Поляки не зловили підступом в однім нападі, 1122 р. Головну ролю при тім мав відограти оден Поляк Петр Власт (або Петрко, як його зве Київська літопись), що бувши в службі Володаря, зрадив йому й видав Полякам; сей епізод мав великий розголос і описував ся багато разів в сучасній руській і польській літературі, обробляв ся з легендарними подробицями, а завдяки тому, що сей Петро, збогачений своєю долею в викупі Володаря, щедро жертвував на церкви, — перейшов і в західно-європейську літературу. За викуп Володаря Поляки ждали від Василька неможливих сум (80 тис. гривен), і нарешті мали згодити ся на 20 тис. гривнах (виплачених по

часті дорогими річами); при тім Володарь мав помирити ся з Болеславом. О скільки певне було се помиренне, тяжко вгадати, бо Володар два роки пізнійше помер, але що його сини розпочали свою діяльність походом на Польщу, то з сього-б виходило, що пригода Володаря не багато причинила ся до поліпшення відносин між Галичиною і Польщею¹⁾.

В тій сповіді Василька, що з неї зацитовано було вище початок, маємо ми далі ще иньші цікаві признання. Оповівши, як він спровадив до себе Берендичів, Печенігів і Торків і хотів з ними воювати Польщу, Василько каже: „потім хотів я перейняти Дунайських Болгарів і осадити їх у себе, а далі хотів просити ся у Сьвятополка і у Володимира на Половців: піду собі, думав, на Половців, аби собі або славу здобути або головою наложити за Руську землю“...

З сих слів бачимо, що Василько, хоч уживав Половців для війни з Польщею, як ми то бачили вище, зовсім не був принципіальним приятелем Половців, противно — мріяв про боротьбу з ними, по друге — що він дуже діяльно заходив ся коло колонізації своїх земель різними іноплеменними елементами — турецькими, а думав навіть про спровадження до себе Болгар (се були часи повного упадку Болгарії, по страшних византийських війнах, серед нових печенізько-половецьких спустошень). Сі два заміри — боротьбу з Половцями і колонізаційні заходи властиво треба получитьи оден з другим.

Я вже мав нагоду зазначити²⁾, що звістки про колонізаційні пляни Василька ми мусимо прикладати до колонізації полудневого погранича. Вони припадають на ті часи, коли й по иньших землях переведено або й переводжено колонізацію пограничних з степом земель тими „Берендичами, Торками, Печенігами“; з рештою, се зовсім не був елемент придатний на те, аби вводити його в середину оселої руської людности. Я думаю, що тут іде мова про колонізацію галицького „Понизя“ — земель по середньому Дністрі, між Дністром і Богом, і земель задністрянських; в звязку з сим мусіли стояти й пляни боротьби з Половцями, що стояли на перешкодї такому колонізаційному походу на схід і на полудень. Сим колонізаційним рухом треба поясняти те значінне, яке в першій половині, і то видко — ще за Василька, здобуває собі задністрянський Галич. 1097 р. Тербовль уважав ся столицею Василька, але здасть ся ще перед смертю його Галич став старшим столом, в усяким разі — не пізнійше як у 30-х рр., а в 40-х він стає вже столицею цілої

Галичини. І коли ми бачимо, що в середині XII в. Галичина опанувала вже середнє Подністрове, так що одною рукою сягає на київське Побужжє та на Погорину, а другою — на околиці нижнього Дунаю, то з всякою правдоподібністю можемо, ба й мусимо думати, що колонізація Пониззя вже перед тим зробила свої перші поступи, та приймати їх як результат колонізаційної і взагалі — внутрішньої політики Василька.

1124 р., в оден рік умерли обидва Ростиславичі — Володар і Василько. Як бачимо, їх тридцятьлітнє князюваннє в Галичині становить дуже важну добу в історії сеї країни, й енергічна та добре обрахована діяльність мала дуже важні наслідки для неї; рядом завзятих, більш або менш щасливих війн таки оборонено самостійність Галицької землі від Волини, від Польщі й Угорщини; важність боротьби з Польщею й Угорщиною з культурно-національного погляду сама собою ясна, але я мушу додати, що й боротьба з Волинею мала її, хоч на перший погляд може виглядати на просту усобицю: важно було, аби Галичина вийшла з ролі київської прищипки, якою була так довго Волинь, аби вона стала метою для своєї династії, яка-б цілим рядом літ, з покоління в покоління, подбала про забезпеченнє сеї загроженої позиції. І се стало ся, завдяки діяльності перших Ростиславичів; забезпечено істнуваннє галицької держави й галицької династії; колонізацією розширено її терен і тим помножено сили для боротьби; заложена основа для більшого значіння сеї далекої руської волости, і треба було тільки аби в дальшій генерації знайшов ся чоловік, щоб потрафив використати вже зроблене і дальше повести Галичину по вказаній дорозі. Він і знайшов ся — в особі Володаревича Володимирка.

Перед смертю Володара і Василька (властиво — від смерти Рюрика) поділ галицьких волостей був, видно, такий: Володар держав Перемишль і Звенигород, себто Посянє, Побужжє і верхнє Подністрове, Василько Галич і Теревовлю, себто середнє Подністрове й Пониззє; ту посередню волость, де сидів Володар за життя Рюрика, вони мабуть поділили між собою; так виходило-б з поділу волостей між їх синами.

Обое зіставили по два сини: Володарь Ростислава і Володимира, що в наших літописях зветь ся звичайно в здрібнілій формі — Володимирком; Василько — Юрія (Другош, що використав тут якесь затрачене для нас руське джерело зве його

Григорієм, але се імя не уживало ся між князями) — й Івана. Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород; як поділили ся Васильковичі, властиво не знати, старший мусів дістати Галич, менший Теревовлю; коли Юрий, що згадуєть ся на першій місці з поміж них, був старший, то він мусів дістати Галич¹⁾.

Таким чином Галичина поділила ся на чотири частини; се було небезпечно. Друга небезпечність була-б у тім, що здаєть ся, не всі князі сей генерації дорівнювали своїм батькам здібностями; принаймні повний брак відомостей про яку небудь діяльність Васильковичів, їх зовсім незначне становище в політиці могло-б вказувати на те, що сї діти не дорівнювали батькови; але се може бути й просто випадковим, бо про галицьких князів і Галичину ми маємо незвичайно бідні звістки, поки вона не злучуєть ся знову до купи через ранню смерть своїх князів і безоглядну діяльність меншого Володаревича, і сей Володаревич — Володимирко, зібравши в своїх руках всі галицькі волости, не виступає на ширшу політичну арену.

З початку по смерти батька Володаревичі жили згідно між собою й йшли слідами батьківської політики: маємо звістку, що вони спільно виправили по смерти батька військо на Польщу, і воно пограбувало пограниччя²⁾. Але ся згода тривала не довго; яка причина тому була, не знати, найлекше припустити, що вона вийшла від енергічного й безоглядного Володимирка. Почала ся війна між Володаревичами — деь коло року 1126. Пустошили оден другому волости; Ростислава підтримали Васильковичі, він удав ся також із скаргами до Метислава Мономаховича, що обстав за ним; знаючи справедливий характер Метислава, і се-б промовляло дуже сильно за тим, що завинив у сій суперечці Володимирко, що від нього вийшла ініціатива. Володимирко не піддав ся і звернув ся по поміч до Угорщини; пригадую, що п'ять літ перед тим сей угорський король (Стефан II) показав охоту мішати ся в руські справи, взявши участь в поході Ярослава на Мономаховичів, і Володар тоді був його союзником, помагаючи (разом з Васильком) Ярославу, — отже сей крок Володимирка не був чимсь незвичайним. Посередники попробували закінчити справу без війни; в Щирці був з'їзд, де бояре обох сторін довго трудили ся коло зліплення згоди, але з того нічого не вийшло. Тоді Ростислав з військом рушив на Звенигород і розпочав облогу; але замок мав сильну залогу — три тисячі мужа, як рахує записка, і Ростислав по перших пробах мусів

облогу залишити; він вибрався потім на ново, з більшими силами, але й на сей раз облога йому не повела ся¹⁾.

На с'їм уриваєть ся звістка. Ми не знаємо, чи скінчила ся на тїм війна Володаревичів, чи тягнула ся далї, очевидно тільки, що обидва брати задержали свої позиції і вкінці прийшло до якогось порозуміння між ними; вивожу се з того, що по смерті Ростислава відносини уложили ся нормально: Володимирко перейшов на старший стїл в Перемишль, а менший — Звенигород передав Ростиславовому сину Івану; як би брати зістали ся до смерті на ворожій стопі, сього-б не було, а як би Володимирко переміг би був брата, то певно ані Ростислав, ані його син не мав части в батьківській волости — не такий був Володимирко.

Ростислав мусїв десь в 30-х рр. умерти: коли у Всеволодовім поході на Волинь 1140 р. брали участь галицькі князі, з них згадують ся тільки Володимирко й Іван Василькович. Правдоподібно, тоді не було на сьвітї ані Ростислава ані Юрія Васильковича — зрештою нема сліду, аби вони тоді ще жили. Іван Василькович княжив тоді в Галичу, правдоподібно — сподучивши по смерті брата цілу батькову волость, Володимирко — в Перемишлї, віддавши Ростиславовому сину Івану Звенигород, де бачимо його в 1144 р.²⁾ На другий рік — 1141 — умер й Іван Василькович у Галичи. Його волости взяв собі Володимирко і переніс свою столицю до Галича, більш центрального і особливо вигідного, від коли границі Галичини почали розширять ся на полудень і схід: в с'їм напрямі, як побачимо низше, мав звернені свої очі й сам Володимирко. Таким чином яких три чверти або й більше Галичини злучило ся в руках Володимирка, а Ростислав, репрезентант старшої лїнії, зістав ся при самій Звенигородській волости, легко отже міг собі се кривдувати. Правдоподібно, між стрієм і братаничем відносини не були дуже сердечні, і на с'їм ґрунті витворив ся епізод, що мав важне значінне в галицькій історії.

На початку 1145 р. (десь у другій половині сїчня, по сьвятах), по недавно відбутій кампанії з Всеволодом київським, що закінчила ся не дуже славно для Володимирка (про се низше), вибрав ся він з Галича на лови до Тисьманиці. Користаючи з сєї неприсутности князя, „Галичане“ післали до Івана Ростиславича в Звенигород і закликали його в Галич княжити; мусїло бути щось подібне у них коли не умовлено то бодай до певної міри приготовано, бо Іван згодив ся на се, й Галичане його „введе-доша к собі в Галич“. Коли вість про се дішла Володимирка,

він зібрав дружину й пішов на Галич. Місто замкнуло перед ним ворота. Почала ся облога; під містом ішли завязаті битви, де багато людей падало з обох сторін. Очевидно, або ненависть в місті була велика, або страх Володимиркової карі — місто трималось. Так минуло два тижні, на третім — в мясопуст, 18 лютого, Іван з Галичанами на ніч вийшли з міста й вдарили на Володимиркове військо; серед завзятої битви Іван з своєю дружиною за далеко загнав ся; багато з дружини його полягло в битві, й дорогу до міста йому відтято. Стративши надію пробити ся до міста, він пустив ся з останками своєї дружини на полудень, на Понизє, „к Дунаю“ і відти степами подав ся в Київ, до Володимиркового ворога Всеволода. Галичане держали ся ще цілий тиждень без нього, може надіяли ся, що вернеть ся з якою помічю, нарешті в запусти, 25 лютого мусіли піддати ся. Володимирко увійшов у Галич і розпочав свої карі: „многы люди неѣче, а иныя показни казнью“, як каже своїм епічно-спокійним тоном літописець (Іп. 227).

Ся подія мала важні наслідки. Насамперед — від тепер Галичина злучаєть ся на довго в одних руках. Скориставши з сеї нагоди, Володимирко загорнув Звенигородську волость Івана Ростиславича. Іван зістав ся безземельним князем — його прозвали Берладником. Вище я казав, що се призвище можемо ми на двое толкувати: або значить воно князя безземельного, як Берладник — волоцюга¹⁾ неприкаянного, або берладського князя; вказав я також, що се друге толкування не має в собі нічого неможливого, що Іван міг дійсно бути князем в Берладі, як бували князі в Тмутороканю, і що його з Берладниками дійсно вязали якісь звязки, як то видно з його похода 1158 р.²⁾ Чи володів він Берладею ще перед своїм вигнанням, чи аж по ній пробував у Берладі, — відповісти на се значило-б, може, за далеко іти в гіпотезах. Я тут тільки хочу піднести, що маємо натяк на заходи Івана до боротьби зараз по його вигнанню, перше ніж став він бездомним заволокою, яким бачимо його в роках 1146 і далі. Оповідючи, як прийшов він 1146 р. (десь у вересні) до Святиослава Ольговича, літописець каже, що він прибіг до нього по битві — „и тогда с полку прибѣже к нему Иванъ Берладникъ“ (Іп. 234). У перше виступає він тут із сим іменем, котре потім так приросло до нього, що й син Івана зветь ся Берладничичом. Яка то була битва, літопись не каже: очевидно, бив ся Іван з Володимирком, і я думаю, не буде занадто сьмеливим здогад, що Іван розпочав з Володимирком війну на нижнім Дунаю, але

програв справу й муєїв покинути свою Берладь та подати ся в безпечнійші краї. Свого давнійшого опікуна Всеволода Ольговича живим Іван уже не застав, тож пристав до його брата Святослава. Боротьба за Київ забирала всі сили й увагу князів, так що за увесь час життя Володимирка Іван ніде не міг знайти помочи чи заохоти до боротьби з ним і муєїв тиняти ся по різних руських князях „служебним“ князем; аж по смерті Володимирка знайшов він союзника, але про се будемо говорити потім.

Повстанне Галичан 1145 р., окрім сполучення Галичини в руках самого Володимирка, мала, по всякій правдоподібності, й інші наслідки, менш корисні для самого Володимирка й для політичного життя землі. Воно певно, не минуло без впливу на відносини землі і в першій лінії — громади міста Галича до князя, і в сій повстанню та в суворих репресиях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливу його дружини-бояр коштом політичного життя громади, які себе так прикро дали знати в пізнійших часах і про які будемо говорити низше.

В зверхній політиці Володимирко йшов дорогою, витиченою Ростиславичами. І його увага передо всім була звернена на схід, на волинських князів — очевидно, говоримо се головню про часи, коли він, засівши в волостях Васильковичів, прийшов до безпосередньої стичности з Волинею; але й нім перейшов він до Галича, стояв він на тім самім — загальнім становищу галицьких князів. Сила Мономахової династії, що тримала в своїх руках тоді й Волинь, була їм небезпечна, тому коли Всеволод Ольгович, засівши в Києві, завізвав їх до походу на Ізяслава, Іван Василькович і Володимирко пішли з повною готовістю. Але під час війни ситуація показала ся їм такою, що вигіднійше було притягти на свій бік zagrożеного звідусіль Ізяслава (Поляки теж стояли по стороні Всеволода), і вони „привабиша к собі“ Ізяслава.

Рахунок показав ся добрим: Всеволод був небезпечний, два роки пізнійше (1142) він посадив на Волини свого сина, і се, при союзі Всеволода з старшими синами Кривоустого, творило дуже грізну для Галичини силу на сході. Володимирко, що про око не виходив з послухности Всеволоду і ще при кінці 1142 р. вислав свій полк йому в поміч, слідом виступив против нього отверто: „посварили ся Всеволод з Володимирком через сина (Всеволодового), що сів у Володимира, й почали чіпати ся один другого“, як поясняє се зовсім добре літопись (225).

До рішучого розриву прийшло десь літом 1144 р.: Володимирко „возверже грамоту хрестъную“ Всеволодові; той відповів походом, щоб змусити Володимирка до покори. Стоячи тоді дуже сильно, Всеволод рушив на Галичину великі сили: окрім київських полків, ішли волинські, чернігівські, переяславські, туровські й смоленські, поміч із Польщі; Ізяслава Давидовича вислано по Половців, аби з ними зробити діверсію від Понизя, тим часом як головне військо ішло полудневою Волиню на Теревовль. Володимирко міг протиставити сьому походу окрім своїх полків тільки угорську поміч: молодий угорський король Гейза прислав свого воя бана Белуша з полком у поміч союзникови свого батька. Полишивши на волю божу Понизе, Володимирко рушив на зустріч Всеволодові під Теревовль і поспів завчасу, аби обсадити правий берег Серета і тим заборонити переходу. Всеволод пішов в гору Серетом, а по другім боці йшов Володимирко, не спускаючи ока з ворога; такий спільний марш трівав цілий тиждень — обидва вороги даремно пробували перехитрити один одного. Аж на верхнім Сереті, де річка вже не робила великої перешкоди, Всеволод перейшов на правий бік і пішов на Звенигород; тут прилучився до нього й Ізяслав Давидович з Поцями, взявши по дорозі кілька городів на Понизю. Володимирко йшов згірем, відступаючи перед ворогом, але все тримаючись вигідніших позицій, й увійшов у Звенигород перед ним, надіючись, що тут прийде до битви. Та болотниста околиця Звенигорода була для Всеволода ненаручною, і він замість того обійшов Володимирка з тилу, опанувавши неприступні, стрімкі гори за Звенигородом. Це привело в паніку Володимиркове військо: „Галичане настрашилися й казали: ми тут стоїмо, а вони там наших жінок заберуть“. Володимирко мусів перейти на дипломатичну дорогу. Він потайки вислав своїх людей до Всеволодова брата Ігоря, що був теж з військом: підозріваючи Ігореві аспірації до київського стола, Володимирко просив його посередництва у Всеволода й обіцяв за те допомогти в справі київського стола. Він зачепив дійсно дуже делікатну струну в Ігоревій душі, і під впливом Ігоря Всеволод тогож дня розпочав переговори з Володимирком. Володимирко мусів на доказ своєї покори приїхати й поклонитися Всеволодові, а учасникам походу виплатити досить значну контрибуцію — 1200 (чи в иньшій версії — 1400) гривень срібла, що й була розділена Всеволодом між учасниками. За те Володимирко дістав назад зайняті міста на Понизю. „З початку багато наговорив, а вкінці багато запла-

тив“ (переді много глаголивъ, а послѣди много заплативъ) іронічно зауважає літописець, приточуючи се до прізвища Володимирка — „Многоглаголивий“.

Але „многоглаголивий Володимирко“, викрутивши ся з біди, зовсім не думав через те стати дійсним покірником Всеволода. Зрештою й справа Івана звенигородського не була того рода аби причинити ся до поліпшення відносин між ними: знаємо, що Іван по своїй нещасливій пригоді з Галичанами удав ся до Всеволода, й можна догадувати ся — був добре прийнятий, бо по своїй нещасливій боротьбі з Володимирком вернув ся до Всеволодового брата Святослава. Досить, що десь на початку 1146 р. прийшло до нової війни. Всеволод повторив плян попередньої кампанії: спровадив Половців, а сам з головною армією, з помічними полками иньших князів, і з своїм зятем Болеславом польським, зібравши „многое множество вой“, пішов попередню дорогою на Звенигород і Галич. Але сей похід скінчив ся ще з меншим ефектом ніж попередній, розбивши ся на невдалій облозі Звенигорода, котрою розпочала ся кампанія. Правдоподібно, Володимиркова залога не була тут велика, і коли Всеволодове військо, приступивши під місто, попало острогом, Звенигородці урадили піддати ся. Могла тут вплинути на Звенигородців і пам'ять про їх давнішого князя Івана Ростиславича, що стояв тепер під опікою Всеволода; принаймні Всеволод, видко, числив на такий оборот справи і здержав битву, чекаючи, що Звенигород піддасть ся. Але Володимирків воєвода Іван Халдеевич (дивачне ім'я!), що комендував залогою, помітивши такий неприязний рух, постановив удержати ся терором: арештувавши трох виднійших проводирів, він зараз засудив їх на смерть, а для більшого вражіння звелів їх трупи, розтавши на кусні, викинути з міста. Така незвичайна суворість і рішучість його дійсно здержала рух, і Звенигородці „почаша оттолѣ бити безъ лести“. Коли Всеволод, не дїждавши ся капітуляції, повів сильний приступ під замок, цілоденна битва скінчила ся на нічим, а хоч замкові укріплення були запалені в кількох місцях, їх удало ся загасити.

По сій неудачі Всеволод, як каже літопись, занехав дальший похід, чому — не каже. Нещаслива битва під Звенигородом здаєть ся за малою причиною для того; може бути, Всеволод уже під час сього походу почув приступи своєї смертельної хороби, що звела його кілька місяців пізнійше зі світа, й через те вернув ся; могла бути й иньша причина.

В Суздальській літописі читаємо під тим же роком, що Володимирко взяв київське місто на Побожу Прилук, і що Всеволод, зібравши князів, визначив новий похід на Володимирка на Борисів день (2 мая). Дуже можливо, що Володимирко під час самого Всеволодового походу зробив диверсію на київські землі, й се змусило Всеволода вернути ся і визначити на літо новий похід. Він одначе не прийшов до сповнення, бо Всеволод дуже розхорував ся¹⁾. Тільки Іван Ростиславич розвинув був якусь кампанію з Володимирком, що як ми бачили, скінчила ся нещасливо для нього, і він мусів утікти (десь в серпні — жовтні 1146 р.) до Святослава Ольговича.

Смерть Всеволода поробила важні зміни в руській політиці Володимирка; тож тут спинимо ся, аби кинути оком на інші сторони його політики — скільки позволяють скупі наші відомости.

Як ми бачили, ворожі відносини до Польщі Володимирко заманіфестував уже зараз по смерті батька, і правдоподібно — на сім становищу він лишив ся й потім. Що правда, в 1140 р. Володимирко й Поляки опинили ся разом в війні з Ізяславом, але зовсім випадково, як союзники третього — Всеволода, мабуть без всякого порозуміння між собою; коли-ж прийшло до конфлікту Володимирка з Всеволодом Ольговичом, Поляки, себто Володислав II — помагає своєму свояку і союзнику Всеволоду на Володимирка дуже енергійно. З другого боку Володимирко пізніше згадує, як він за часи угорського короля Белі (1131—41) „быв ся з Ляхами за нього (йому помагаючи)“ (Іп. 311). Переміна, що стала ся в Польщі майже разом із смертю Всеволода: упадок Володислава і пановання його ворога Болеслава Кучерявого, не перемінила нічого в відносинах до Польщі Володимирка: Болеслав Кучерявий був союзником і свояком нового Володимиркового ворога Ізяслава Мстиславича, так що галицько-польські відносини зістають ся однаково неприхильними, здасть ся, за весь час князювання Володимирка, хоч якихось сильніших конфліктів не знаємо, і можливо, що їх і не було: обидві сторони мали досить інших справ.

Інакше уложили ся відносини до Угорщини. Ми бачили, що по катастрофі, яка спіткала Угрів в їх аспіраціях до Галичини 1099 р., відносини єї були трохи вирівняли ся за нового короля (Стефана II), і Ростиславичі в волинській війні 1123 р. виступали разом з угорським королем. Володимирко, опинивши ся в крutih обставинах під час боротьби з братом Ростиславом,

звертав ся по поміч до Стефана і дійсно дістав, хоч і за пізно. Чим здобув собі Володимирко таку прихильність кор. Стефана, не знаємо; можливо, що страх претендента Бориса Кольомановича, котрого могли би підперти Мономаховичі, примушувала Стефана шукати приязні князів ворожих Мономаховичам. Ся приязнь здаєть ся, ще збільшила ся по смерті Стефана († 1131), за часів Белі Сліпого (1131—41): Володимирко пізнійше пригадував його си́ну Гейзі, як багато помагав він його батькови: „твій батько був сліпий, тож я твому батькови досить послужив своїм списом і своїми полками, за кривди, які йому діяли ся, і з Ляхами за нього бив ся — пригадай но собі се й віддяч ся тепер“ (Іп. 311). Син Белі Гейза був також з початку союзником Володимирка: ми бачили, що в війні 1144 р. Володимирко мав угорську поміч.

Але все переменяєть ся в звязку з змінами в руській політиці. Десь в р. 1145 6 Гейза оженив ся з сестрою Ізяслава Мстиславича (Евфросиною) і сильно заприязнив ся з Ізяславом; тим часом відносини уложили ся так, що Володимирко стає завзятим ворогом Ізяслава, тим часом як Гейза стояв по стороні свого швагра. Чи самі сі фамілійні відносини вплинули на се, чи були й иньші ще обставини, які охолодили відносини Угорщини до Володимирка, досить що в війнах 1149—52 рр. Володимирко стрічаєть ся уже з Гейзою як його противник.

Ми знаємо, що Володимирко уже стрічав ся з Ізяславом, як той сидів на Волини, в 1140 р.; Володимирко тоді помагав Всеволоду в його поході на Ізяслава. Тоді одначе Володимирко признав за невідповідне дуже попірати Всеволода й помири́в ся з Ізяславом. Шість літ пізнійше Ізяслав засів на київській столі й зараз же відібрав від Святослава Всеволодича Волинь. Стало ся отже знову те саме, чого традиційно так не любили галицькі князі й через що не давно ще „розкотарав ся“ Володимирко з Всеволодом: Волинь злучила ся в одніх руках, при тім у князя дуже енергічного й здібного; до того князь сей числив з одного боку на поміч Ляхів (Болеслав Кучерявий був женатий з його братанницею), з другого боку — перетягнув до себе Володимиркового союзника Гейзу, що нпр. в 1148 р. прислав йому помічний полк аж на Чернігів (Іп. 254).

Володимирко, як бачимо, опинив ся в дуже прикрій ситуації і мусів розглянути ся за союзниками супроти такої коаліції та подумати над способами оборони. Супроти союзу Угорщини з Ізяславом він навіязує зносини з Візантією (імп. Ману-

ілом), що від хрестоносного похода 1147 р. стає в ворожі відносини до Угорщини і підтримує угорського претендента Бориса Кольомановича; між Володимирком і Мануїлом приходить до формального союзу: пізнійше візантійські джерела звуть Володимирка візантійським союзником (*ἀντὶς ἐπὶσπονδός*)¹⁾; зрештою новиною для Галичини се зближення до Візантії, мабуть, не було, як зазначив я вище (с. 43).

З другого боку Володимирко здобуває собі дуже важного союзника на Русі в Юрію суздальським, але деє не скорше як в р. 1150. Перед тим міг би Володимирко навязати з Святославом Ольговичом, непримиреним ворогом Ізяслава, але Ольговичі були давнійше ворогами Володимирка, та й як сила політична Ольговичі були величиною дуже проблематичною. Аж коли 1149 р. приходить до острого конфлікту між Юриєм і Ізяславом, Володимирко входить в союз з Юриєм і стає його заподатливим союзником; союз сей потім скріплено шлюбом: Володимирко оженив свого сина Ярослава з донькою Юрія Ольгою.

Політичний плян Володимирка дуже простий і вірний галицьким традиціям: він хоче, аби Юрій здобув собі Київ від Ізяслава і в сїм йому дуже енергічно помагає, бо як се Юриєви удасть ся, сили Ізяслава будуть ослаблені, а маючи зі сходу ворожого сусіда в Юрію, не буде він на Волині небезпечним для Володимирка. Заразом, користаючи з боротьби між Юриєм і Ізяславом, між Київом і Волинею, Володимирко хоче де що взяти собі з спірної між Київом і Волинею території — Погорини. Далі сього його прихильність до Юрія не іде; коли Юрій, вигнавши з Києва Ізяслава в 1149 р., задумав вигнати його і з Волини і розпочав облогу Лучьска, Володимирко взяв ся посередничити між ними й обстав за Ізяславом, аби не відбирали від нього Волини (поч. 1150 р. — Іп. 973—4).

За те, як сказав я вже, Володимирко не жалував труду для того аби висадити Юрія на київський стіл. Звичайно вони укладали ся з Юриєм, коли треба було разом ударити на Ізяслава, аби висадити його з Києва — від сходу і заходу. Коли Ізяслава виганяло ся, Володимирко мав на нього пильне око і при перших рухах Ізяслава на Юрія, маршував на Волинь, аби з тилу ударити на нього й утруднити його похід на Київ. Угорський король, що міг би здержувати його і навіть обіцяв Ізяславу, що Володимирко „не відважить ся у нього й голови піднести (Іп. 282), був переважно зайнятий тоді боротьбою з Візантією, так що Володимирко міг свobodно рухати ся. Се дуже утрудняло

становище Ізяслава й тільки завдяки своїм воєнним здібностям та незвичайній оборотности встиг він, не вважаючи на таку боротьбу на два фронти, засісти в Києві досить міцно (1151). Але всю небезпечність від Володимирка він розумів і кілька разів пробував знищити сього тяжкого сусіда.

Перший раз Ізяслав вибрався на Володимирка в осени 1150 р.: вигнаний вдруге з Києва завдяки союзу Володимирка з Юриєм, він задумав перше ніж вибратися знову для відібрання Києва, знищити Володимирка. З угорським королем Ізяслав умовився ударити з двох боків на нього, і Гейза вибрався, по словам Київської літописи, з усіма своїми полками й усею своєю силою сам, звичайною дорогою на Сянік і Перемишль, тим часом як Ізяслав мав ударити з усіма силами, „скупяся весь“, від півночі.

Володимирко вийшов Ізяславу на зустріч під Белз, але дістав вість від своїх угорських „приятелів“, що угорське військо переходить уже Карпати. Ся вість, очевидно, застала його неприготованим, і він покинувши північну границю і всякі запаси (вози), кинувся як найборше під Перемишль, бо король уже взяв Сянік і спустошив околиці Перемишля; чуючи себе не в силі стати до бою, Володимирко пустився на звичайну дорогу — післав багаті дарунки виднійшим дорадникам Гейзи, і вони почали відраджувати короля від дальшого походу, кажучи, що час дуже ненадходячий, бо заходить зима (був кінець жовтня). Гейза піддався сим намовам і завернувся назад, так що похід не мав інших результатів окрім спустошення західної Галичини (много зла створив Володимирку й землі его). Що робив тим часом Ізяслав, літопись не каже; здається, що він Гейзі не поспів на час, і проворність Володимирка виратувала його: він скорше виправив Гейзу, ніж Ізяслав устиг зблизитися до військ свого союзника.

Похід союзників на Галичину мав бути поновлений, здається, зимою, як уставлять ся дороги, але візантійський похід затримав Гейзу: він повідомив Ізяслава, що не може сам піти в похід, пришле тільки помічний полк.

Супроти сього Ізяслав занехав на разі плян походу на Володимирка і звернувся на Юрія. Опановавши завдяки незвичайно скорому й відважному маршу Київ, а потім розбивши Юрія, перше ніж наспів до нього Володимирко (Володимирко сей раз двічі вибирався походом на Волинь, але все наспівав за пізно, завдяки проворности Ізяслава), та змусивши забрати ся

з України, він вернув ся до свого пляну — знищити Володимирка. Окрім трудностей, які чинив йому сей сусід у боротьбі з Юриєм, Ізяслав мав іще иньшу причину: десь, здасть ся, під час останньої кампанії Володимирко не тільки поздирав контрибуціями Ізяславові міста, але й захопив полудневу Погорину (Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнойницю). В сїм напрямі Ізяслав пересилав ся з угорським королем і десь при кінці 1151 р. вибрав ся був походом на Володимирка, але вернув ся з дороги¹⁾ — може бути, що угорський король не міг іти тоді в похід. Нарешті весною 1152 р. повідомив Гейза Ізяслава, що він готовий іти на Галичину „про обиду галичкаго князя“. Союзники уложили плян кампанії, й Ізяслав вислав до Гейзи свого сина Метислава, для ліпшого порозуміння; на сей раз вони поклали собі „вигнати“ Володимирка, „а волость його взяти собі“, але як близше мали вони поділити ся Галичиною, про се джерела не кажуть. Над Володимирком отже зависла важка хмара.

Союзники дійсно вибрали ся з великими силами — Гейза мав 76 полків, як оповідає літопись, Ізяслав побрав що міг з Києва: окрім своїх полків „вси Чернии Клобуки, и Кияны лутшии и всю Рускую дружину“, та ще полки волинських князів; закликав він був до участі і польських князів, але ті не прийшли, зайняті своїми справами. Гейза вибрав ся на Володимирка, скорше і той кинув ся против нього, але в битві, що стала ся десь за Сяном, не витримав і мусів тікати в Перемишль; тоді він попробував помирити ся з Гейзою, нїм наспіє Ізяслав, але Гейза тримав ся союзу. Тим часом Ізяслав, зачувши, що угорський король уже напав на Володимирка, полишив иньші полки з братом Святиполком, а сам з легкою чорноклобуцькою кіннотою поспішив ся до Гейзи. Союзники зійшли ся за Сяном між Ярославом і Перемишлем. Володимирко стояв за Сяном, боронячи переходу; але супроти переважної сили ворогів, він не міг устояти ся, і коли їх полки, під проводом Ізяслава, кинулись бродити ся і збили його, — утік до Перемишля. Тоді він звернув ся до свого звичайного, випробованого способу: закупив раду угорського короля і вислав до Гейзи посольство, удаючи з себе тяжко раненого, просячи не видавати його Ізяславу, та пригадуючи свої услуги Гейзиному батькови. Штука удала ся знову. Гейза почав умовляти Ізяслава, аби помиловати Володимирка; Ізяслав рішучо не вірив у всі запевнення Володимирка, але що Гейза обставав за згодою, не було йому що робити.

Скінчило ся на тім, що Володимирко, далі удаючи тяжко хворого, присяг на хресті св. Стефана: звернути Ізяславу забрані городи — полудневу Погорину і Бужськ, та бути до смерти його союзником (Ізяслава ти не отлучати ся, до коли еси живъ, но с ним быти на веихъ мѣстѣхъ). Гейза прирік Ізяславу, що як би Володимирко сей раз не додержав слова, то він конче відбере від нього Галичину — „да любо азъ буду въ Угорьской земли, любо онъ в Галичьской“. На тім похід скінчив ся¹⁾.

Як предчував Ізяслав, Володимирко, спекавши ся напрасної біди, зовсім не думав додержувати своєї присяги. Посадники, вислані Ізяславом ще з дороги в ті городи, що мав йому звернути Володимирко, мусіли вернути як не пишні: Володимирко тих городів не звернув. Ізяслав зараз про се дав знати Гейзі й пригадав його обіцянку: іти новим походом на Володимирка, коли б він не додержав умови. Але зайнятий війною з Юриєм, він вернув ся до галицьких справ лише при кінці 1152 р.: вислав свого боярина до Володимирка — зажадати ще раз сповнення умови, а инакше виповісти йому війну — вернути йому його присяжну грамоту. Володимирко на се заповів, що надієть ся піметити ся на Ізяславі за угорські походи на його землю, але по сій авдиенції того-ж вечера нагло захорував і вмер — здаєть ся від апоплексії, в самім кінці 1152 або на початку 1153 р.

Його нагла смерть зробила, видко, сильне вражінне: її толкували як кару божу за недодержання присяги і богохульство. Клівський літописець оповідає, що Гейза дав Володимиркови присягнути на хресті св. Стефана, з хрестного дерева, і сказав, що як би Володимирко відступив від присяги, ціловавши сей хрест, то не буде живий. Коли Ізяславів боярин пригадав Володимирку його присягу, він мав сказати: „от мині той маленький хрестик“, а коли боярин заговорив про особливе значінне того „малого хрестика“, Володимирко заткав йому губу іронічним запитанням: „то ти від королевого боярина чув про той честний хрест?“. Тож боярин потім мовчки віддав князю присяжну грамоту й забрав ся. Володимирко пішов на вечірню, а зобачивши з коритара боярина, посьмів ся з нього: „от поїхав руський (кпівський) боярин, побравши вої волости“. Але як він вертав по тім з церкви, на тім самім місці, де він сьміяв ся з Ізяславового посла, ударило його, так що він ледво не упав, і до кількох годинах віддав Богу духа.

Сей епізод (записаний очевидно зі слів того Ізяславового посла) хоч може й підмальований, дуже добре характеризує нам

галицького князя, котрому в історії сеї землі належить ся визначне місце. Оборотний і вирахований, безоглядний і цинічний, він зручно йшов до могутности й сили, помагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Галичину до важного значіння в руській політичній системі, та навіть не тільки в ній. Він то збудував силу й славу Галичини, котру з такою повагою заступав його син Ярослав, збираючи овочі батькової праці й оборотности.

Одинокий син Володимирка, Ярослав дістав по батьку цілу, неподільну Галичину і доперва по двох поколіннях тривоги й боротьби поставив її на вершині імпазантної зверхньої могутности.

Не бувши гіршим від батька політиком і державним мужем, Ярослав сильно відрізняв ся від нього характером своєї політики, цілою своєю фізйомією, імпонуючи сучасникам своєю спокійною силою й повагою так, як його „многлаголивий“ батько імпонував викрутами своєї цинічно-безоглядної політики. Було тут чимало впливу зверхніх політичних обставин, що далеко вигідніше уложили ся для Галичини в третій четвертині XII в. ніж коли небудь перед тим, так що не вимагали від її політиків такої тривоги за свою долю, не накликали до всяких політичних штук, — але було тут також може й ще більше впливу особистих прикмет нового князя. Київська літопись з нагоди смерти Ярослава характеризує його в таких словах: „був він князь мудрий, бистрий в слові (рѣченъ языкомъ), богобійний, поважаний по всіх землях і славний своїми полками; коли була йому яка кривда, то не ходив він сам (з військом), але посилав своїх воевід; він привів свою землю до прегарного стану (ростроилъ), роздавав багато милостині, був ласкавий до бездомних, годував бідних, любив монаший чин і підпомагав його скільки лише міг, у всім сповняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку тримав клирос (епархияльні справи)“ (Іп. 441). Слово о полку Ігоревім малює пишними фарбами його силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім столі, підперши Угорські гори своїми зелізними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядячи суди до Дунаю! Гроза твоя по землях тече; та відчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!...“

Таке поважне становище встиг здобути собі Ярослав дуже вже скоро по своїм першим виступі, будучи досить молодим, і се ми з усякою певністю мусимо покласти на заслугу його особистих здібностей.

Обнявши галицький престіл так несподівано, під прикрим вражінням батькової смерті, толкованої як божа кара, він у своїх перших кроках показує впливи пригніченого стану духа під тим прикрим вражінням, до котрого прилучала си безпосередня перспектива нової близької війни на два фронти — з Ізяславом і Гейзою. На вість про смерть батька він посилає завернути Ізяславового посла і перед ним висловляє в обережній, але рішучій формі осуд політики свого батька та обіцяє його кривди вирівняти; при тім в словах повних покори він піддасть ся під протекцію Ізяслава й просить його уважати своїм сином і помічником¹).

Але се був тільки моментальний упадок духа (простим викрутом я не важив ся-б його уважати). Покірні відносини до Ізяслава ввели-б Ярослава в конфлікт з його тестем і давнім батьківським союзником — Юриєм; з другого боку віддати назад Ізяславові городи показало ся мабуть в дійсности тяжше, ніж Ярослав думав, і він своїх обіцянок не додержав. Натомість він, очевидно, постарав ся перетягнути на свій бік угорського короля; подробиць, ані навіть виразних звісток про се не маємо, але то факт, що угорський король по всіх тих съятих приреченнях Ізяславу в поході 1154 р. уже не поміг йому в поході на Ярослава, і взагалі його союз з Ізяславом і його родиною кінчиться, а в дипломатичнім посередництві 1158 р. він маніфестуєть ся вже прихильником Ярослава.

Не діждавши ся сповнення Ярославових обіцянок, Ізяслав вибрав ся на початку 1154 р. новим походом на Галичину. Як я сказав уже, угорський король йому в сім поході уже не поміг, і Ізяслав мусів числити тільки на сили свої й інших своїх союзників. Він постарав ся стягнути їх яко мога більше. Похід уложено подібно як за Всеволода: Ізяслав ішов полудневою границею, прилучаючи до своєї армії полки волинських князів; правдоподібно, під час сього марша забрав він собі назад погоринські городи, захоплені Володимирком²), і потім перейшов у Галичину. На берегах Серета зійшов ся з військом Ярослава; виправивши против нього Чорних Клобуків, аби забавити — „бити ся о р'яку Серет“, сам Ізяслав подав ся під Теревовль, і дійсно поки Ярослав наспів сюди, встиг перейти Серет. Тут прийшло до кри-

вавої битви — одного з дуже сумних епізодів наших давніх війн. Галицьке військо мало досить слабії надії на перемогу: правдоподібно — сили Ізяслава були більші, та й сам він звістний був як першорядний стратег, тож галицькі бояре відослали свого молодого князя з битви, з тим що по битві до нього мали удати ся останки галицького війська і зачинити ся в Теревовлі (а хто нас будет живъ, а прибігнетъ къ тобѣ, а тогда ся затворимъ в городѣ с тобою). „И ступиша ся полци, и бысть сѣча зла, и биша ся отъ полудне до вечера“. Результат був не певний: Ізяслав збив ту частину галицького війська, що стояла против нього, тим часом як волинські полки на иньшій місці знов пустили ся тікати від Галичан. Не вважаючи на се Ізяслав лишив ся на побоєвищі, взявши багато Галичан в полон, а ще до того ужив штуки: казав поставити на побоєвищі галицькі корогви, захоплені під час битви, і масу галицького війська, здурену тим, зваблено і половежено. Решта Галичан втікла в Теревовль і там замкнула ся. Вночі Ізяслав зміркував, що при малім числі війська, яке лишило ся з ним (бо його союзники розтікли ся так, що годі було завернути чи позбирати), йому дуже небезпечно стояти на ворожій землі з такою масою невільників: Галичане могли ударити на нього з Теревовля і знищити чисто. Тоді він счинив нелюдську річ: казав позабивати галицьких невільників, окрім „лутших людей“, що мали якусь вартість, і пішов з Галичини назад. „Бысть плачь великъ по всей земли Галичѣстѣй“, лаконічно кінчить сю сумну історію літописець¹⁾.

Ізяслав слідом умер. Волинь перетворила ся в ігру кількох оєібних князівств, а їх князі не журили ся галицьким князем, звернені фронтом на Київ. Галичині вже не було небезпечности зі сходу, і Ярослав міг залишити традиційну галицьку політику — робити фронт на Волинь; пізнійше — з кінцем 50-х рр. — бачимо його навіть у приязних відносинах з волинськими князями.

З заходу він теж забезпечив себе; про порозумінне з Угорщиною я вже казав; воно наступило по смерті Ізяслава і з Польщею, як бачимо з дипломатичної інтервенції 1158 р. Таким способом політична ситуація укладала ся досить добре для Ярослава. Тільки справа галицького прендента Івана Берладника виринула була й занепокоїла його, але й то не на довго.

Ми полишили Івана, коли він прибіг по нещасливім поході в осени 1146 р. до Святослава Ольговича. Святослав тоді сам був у тяжких обставинах, й Іван зістав ся у нього не довго:

на початку 1147 р. він перейшов уже від нього, взявши (за службу свого полка?) 200 гривен срібла і 12 грив. золота, до Ростислава смоленського, що займав тоді в боротьбі Ізяслава з Ольговичами досить неутральне становище. Тут він теж зістався не довго, бо вже літом 1149 р. бачимо ми його в службі Юрія¹). Се сталося отже ще перед тим, ніж Юрій увійшов у тісний союз з Володимирком; коли се наступило, Іван опинився в дуже прикрім становищі, і коли не вважаючи на те, ми бачимо його у Юрія й пізніше, то здається, що Юрій держав його у себе силоміць: я бачу вказівку на це в пізнішій докорі Юрієви, що він, присягнувши Іванови, держить його в „толицѣх нужи“ (Іп. 335), а з сим згоджується й та обставина, що по тім союзі Іван зовсім сходить зі сцени — нічого і сенько про нього не чуємо. Для свого союзника Юрій се дуже легко міг зробити — арештувати Івана, і тут міг лежати теж не согірший мотив сеї енергії, з якою Володимирко помагав Юрію. Ярослав, по своїй хвилевій покорі Ізяславу, вернув ся до давнього союзу з Юрієм і помагав йому в тих війнах, які вів Юрій з своїми ворогами, засівши на київській столі по смерті Ізяслава. Як давньому союзнику батька і тестеви (хоч шлюб сей був нещасливий, і якісь родинні почуття до Юрія у Ярослава досить тяжко припустити) Юрію Ярослав показував всяку честь, і літописець, оповідаючи, як Юрій, засівши в Кіїві по смерті Ізяслава, забрав ся виганяти з Волини його сина Мстислава, каже, що він „повелѣ зяти своєму Ярославу Галицькому ити нань“²). Але Ярослав за те зажадав від свого тестя, аби йому видав Івана. Що дало привід до сього жадання по тому, як Івана цілі роки було зовсім не чути, не знаємо, бачимо тільки що в сїм жаданню бачили замір Ярослава зігнати зі світу свого претендента. Юрій згодився, й Івана привезено з Суздаля в кайданах, аби видати Ярославовим послам, що приїхали вже „съ мною дружиною“, але митрополит й ігумени київські обстали за Іваном, закидаючи Юрієви, що він уже порушив свою присягу Іванови, „держачи його в такий біді“ (кайданах), а тепер ще хоче видати „на убиство“. Юрій піддався сим намовам і відіслав Івана назад в Суздаль в кайданах. Але на дорозі відбив і забрав його до себе тодішній чернигівський князь Ізяслав Давидович (Іп. 335).

Сей Ізяслав забирав ся тоді до боротьби з Юрієм за Київ і шукав скрізь союзників; забираючи до себе Івана, він, правдоподібно, надіявся задержати тим в неутралітеті і взагалі в залежності від себе Ярослава. До війни тоді не прийшло, бо Юрій

вмер, й Ізяслав Давидович без бою опанував Київ. Ярослав дійсно, став його союзником (Іп. 337), але слідом (1158) повторив своє жадання — аби йому видано Івана. Для більшої пресії він притягнув до дипломатичного посередництва як найбільше сучасних володарів, і сей епізод власне тим інтересний, що показує, який широкий політичний вплив розвинути, які звязки навіязати встиг Ярослав протягом яких пяти літ свого панування. В посередництві взяли участь: чернігівські князі Святослав Ольгович і Святослав Всеволодич, Ростислав смоленський, волинські князі — Мстислав володимирський, Ярослав луцький, Володимир Андрієвич дорогобузький, угорський король і польські князі, приславши своїх послів разом із послом Ярослава, з жаданням, аби Ізяслав Давидович видав йому Івана.

Ізяслав Давидович одначе не згодився на жадання Ярослава і з тим всіх тих послів відправив. Відносини були зірвані, й обидві сторони почали готувати ся до війни. Іван задумав похід на Галичину; подавши ся в степи, він запросив собі в поміч Половців і з їх ордами, які були на поготові, пішов на Подунавє — свою колишню волость; подробиці сього похода так інтересні, що варто на них ближше застановити ся. Опанувавши Подунавє, видко, без всякого спротивлення, Іван розложив ся в подунайських городах, почав збирати „Берладників“ та розбивав „кубари“ — кораблі з товарами галицьких купців, і грабував галицьких рибалок. Коли прибули більші половецькі орди, а й Берладників зібрало ся значне число — 6000, Іван розпочав похід на галицьке Понизе, в гору Прутом. Його приймали дуже радо; коли прийшов він під Кучелмин — „ради быша ему“. В Ушицю поспіла Ярославови залога, і тому люде не могли відчинити Іванови воріт, натомість почали тікати до нього з міста: „смерди скакаху чересь забороза (стіни) къ Иванови, и перебѣже ихъ 300“, але Ярославова залога „кріпко“ боронила міста, і се поставило Івана в трудне становище: Половці хотіли „взяти“ місто — здобути і пограбувати, Іванови-ж було шкода прихильних йому людей, і він не згодив ся на се; тоді Половці нагнівали ся й полишили його самого, а з самими Берладниками Іван далі походу вести не міг. Він правдоподібно, вернув ся назад на Подунавє і переславши ся з Ізяславом, вернув ся назад в Київ.

Ярослав збирав ся відвдяти ся походом, в котрім мали взяти участь також і волинські князі, але Ізяслав задемонстрував супроти того союз свій з чернігівськими князями, що вислали своїх послів в Галичину й на Волинь, і се посередництво по-

вздержало Ярослава від похода. Але відносини зісталися напруженими, і з Волини приходили вісти про приготування такої до похода. З другого боку похід Івана на Понизє розбудив противну Ярославови партію в Галичині, і до Берладника приходили запросини звісти: „тільки ти свої стяги покажеш, ми зараз відступимо від Ярослава“. Супроти того всього Ізяслав задумав похід на Галичину. Але йому не udało ся знайти до того союзників, а Ярослав тим часом змобілізував своїх волинських союзників, і з ними, випереджаючи Ізяслава, рушив просто на Київ (пізня осінь 1158 р.). Таким чином перенесена на київський ґрунт війна закінчила ся вигнанням з Києва Ізяслава, що стратив з тим усяке значіння, а разом й Іван стратив свою одиноку підпору. Він подав ся з Ізяславом і ділив його недолю; його ділом, мабуть, був напад Берладників на Олеше 1159 р., зроблений в інтересах Ізяслава¹). Потім нагло читаємо лаконічну звістку, що Іван 1161 р. умер в Византиї, в Солуні, і була поголоска, що його струїли (Іп. 355). Як він попав туди: чи сам подав ся в Грецію, по смерті свого опікуна Ізяслава († на поч. 1161), чи спровадили туди його на заслання противники, не знати, але останнє я уважав би більш правдоподібним: Византия була союзником Галичини, і добровільно туди удавати ся для Івана було-б не дуже мудро.

Так чи инакше сей факт увільнив Ярослава від небезпечности, що висіла над ним. Його становище в заграничній політиці було тепер зовсім спокійне. Конфлікт з Ізяславом Давидовичом, як ми бачили, зблизив його з Ізяславовими ворогами — волинськими князями, а потім і з київським князем Ростиславом. Сьому союзу він зіставав ся потім вірним до кінця: підтримував Ростислава в ріжних його конфліктах, потім Мстислава в боротьбі за Київ, але не ходив сам, тільки вислав свої полки, так само і в спільні походи руських князів на Половців. Поважне, впливове становище його в заграничній політиці ми бачили з тої дипломатичної інтервенції 1158 р.; воно не похитнуло ся й пізнійше.

Відносини Ярослава до Польщі й Угорщини зістали ся добрими, скільки знаємо. З рештою польські князі мали досить клопоту в себе дома, і в Угорщині по смерті Гейзи († 1161) почали ся теж замішання, а потім молодий король Стефан III (1161 + 1173) був зайнятий боротьбою з Византиєю, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сім ґрунті був виник проект — оженити молодого короля з Ярославною; Ярослав згодив ся на се,

і молоду княжну вислано вже на Угорщину (коло 1164 р.), до свого нареченого, але потім сей шлюб розійшовся, і король оженився з донькою австрійського герцога; візантійське джерело (Кіннам) оповідає, що Ярослава знеохотив до цього шлюбу імператор Мануїл, стараючи всякими способами розвести сей ненавручний для нього союз Галичини з Угорщиною¹). На ґрунті цього зближення Галичини з ворожою Візантією Угорщиною стався інший звістний епізод: гостина у Ярослава славного своїми авантурами героя романів Андроніка Комнена. Дуже можливо, що він був сином тієї Володарівни, що вийшла за когось з Комненів, отже був кузеном Ярослава; 1154 р. його арештовано за державну зраду, але він втік в Галичину (1164 р.). Ярослав, як каже візантійське джерело, прийняв його „отвертими раменами“, і він перебував у нього в великих ласках, їздячи разом з ним на лови (тут, видко, йому особливо заімпонували лови на зубрів, в Візантії незвістних) і засідаючи в його раді, поки Мануїл не надумав помирити ся з Андроніком; наші джерела також згадують про се ласкаве прийняття — „с великою любов'ю“, що Ярослав дав Андроніку кілька городів „на утішення“ і потім відіслав його в Візантію з великою парадом, в супроводі своїх чільніших боярів²).

Як імпозантне було становище Ярослава в заграничній політиці, так не весело укладали ся внутрішні, заповідаючи ті тяжкі замішання, що так дали себе знати потім, по смерті Романа. На часи Володимирка і Ярослава припадає зріст незвичайної сили галицького боярства, і воно вже за часів Ярослава почало показувати роги. Повід до того дали родинні справи Ярослава.

Ярослав не мав щастя в родиннім житті. Княгиня Ольга Юрівна, з котрею його оженено з політичних мотивів, очевидно — не вміла здобути серця свого чоловіка, — опанувала його якась „Настаська“, як зневажливо називали її бояре. Подробиць про неї ніяких не маємо; з одного натыка, що ставить в зв'язок історію Настасії з якимись „приятелями“ Ярослава — „Чарговою чадію“ — можна здогадувати ся, що вона була з боярської родини Чаргів, і що її відносини до Ярослава зблизили його з сею родиною та дали їй вплив на дворі — мабуть обставина ся й привела потім до загибелі самої Настасії. Судячи по літописним похвалам моральності Ярослава, ми не можемо пояснити його відносин до Настасії як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почутем. Так само неможливо припустити, аби се нешлюбне по-

жите Ярослава дражнило моральні почуття єуспільности — такого ригоризма у неї не можна абсолютно підозрівати в тодішніх часах. Але вплив, який здобули через Настасию Чарговичі, підняли против неї виднійших бояр, на чолі котрих стояв між иньшими Константин Сірославич, давній і впливовий боярин Ярослава. Вони стають по стороні княгині Ольги і її сина Володимира та підтримують їх проти Ярослава. Напружені відносини закінчилися отвертим конфліктом: княгиня Ольга з сином і численними боярами, на чолі котрих стояв той Константин, утікли з Галича в Польщу, а потім перейшли в Червен, за порозумінням з місцевим князем: звідти Володимир хотів вести зносини свої з партизанами, що лишилися в Галичи, на чолі котрих стояв якийсь служебний князь Сьвятополк. Вони замишляли вхопити Ярослава, і се дійсно їм удалося, як — літопись не каже: чи то було отверте повстання, чи бояре зробили якусь засідку на князя, досить що вони прийшли до повної влади над князем: Чарговичів побили всіх, нещасливу Настасию спалили на огні, її сина Олега заслали в заслання, а Ярослава заприєгнули, що він буде добре жити з княгинею, а zarazом, розуміється — дасть відповідне місце впливам сих бояр-фрондерів. З сими вістями вислано гінців до емігрантів, Ольга з сином вернула ся — „и тако уладиша ся“ (Іп. 384).

Контраст поваги Ярослава в заграничній політиці з сею повною безрадістю його перед боярською самоволею у внутрішніх відносинах — незвичайний, і приходиться ся незмірно жалувати, що коротка літописна звістка не дає ніяких майже подробиць про боярські змагання і їх революцію. Тільки з анальоїї пізнійших подій можемо розуміти се так, що тут зі сторони виднійших бояр ішла боротьба про задержання свого вплива на державні справи, котрий відбєрали у неї нові приятелі Ярослава — Чарговичі, отже що боярська олітархия уже тоді — в 60-х рр. XII в. — змогла ся та сформувала ся о стільки, що сьвідомо йшла до того, аби під покривалом княжої влади тримати управу в своїх руках.

Що підклад цілої історії був чисто політичний і що боярство тільки використовувало родинні обставини Ярослава — з тим поясненням найліпше згоджується той факт, що в дальших родинних пригодах Ярослава боярство вже не бере участи. Правда, можна-б припустити, що Ярослав по революції 1170 р. встиг заспокоїти боярську фронду, але се супроти пізнійшої сили боярства, яку бачимо зараз по його смерті, не дуже правдопо-

дібно; скорше, бояре, осягнувши своє, не журили ся вже анї княгинею Ольгою, анї її сином.

Відносини Ярослава до його шлюбної жінки не поліпшили ся від спалення його улюбленої Настасії. На другий рік (1171) Володимир з матір'ю знову тікають з Галича, — тільки вже про бояр галицьких не чуємо, аби котрий з ними тікав. Збігці подали ся до Ярослава луцького, бо мали вже перед тим з ним зносини: він обіцяв Володимирі „шукати йому волости“. Правдоподібно, вони надіяли ся змусити Ярослава, щоб дав синові ще за життя якусь волость в Галичині, аби мав самостійне становище. Але надії були марні: Ярослав, не маючи против себе бояр, плянами свого сина не журив ся: він найняв за 3.000 гривень польське військо і вислав на Луціку волость, а по сій „першій пересторозі“ зажадав від Ярослава луцького, аби відіслав від себе Володимира, інакше загрозив йому походом, і той, бачучи, що не жарти, відіслав Володимира з матір'ю до її брата Михалка в Торческ. Відти поїхали вони в Чернігів, потім Ольга тоді-ж таки подала ся в Володимир (на Клязмі) до родини, й там умерла десять літ пізнійше, постригши ся в черниці перед смертю, а Володимир якось помирился з батьком і вернув ся²). Але відносини між ними таки не поправились: дець в р. 1182—3 Ярослав вигнав сина. Знову нічого не чувати, аби бояре галицькі чимсь піддержали Володимира. З сусідніх князів ніхто не хотів прийняти його до себе, боячи ся його батька по тім прецеденсі з Ярославом луцьким: анї Роман володимирський, анї Інівар Ярославич дорогобузький, анї Святиполк туровський; аж у свого зятя — славного Ігоря Святославича в Путивлю знайшов Володимир пристановище і пробув тут два роки, поки Ігореві не удало ся помирити з ним Ярослава (Іп. 428).

По за тим з внутрішніх відносин Галичини за Ярослава знаємо дуже мало. Літопись каже, що він „ростроилъ“ землю свою — привів її до прекрасного стану, але в чім було те строєння, не поясняє — чи означає се добру управу, справедливість, суд, чи належить до зверхности — нпр. різних церковних будовань; останнє ближше-б відповідало загальному тону сеї характеристики. Зауважу, що надмірний розвій боярської сили не міг причинити ся до особливої справедливости в управі. Сам Ярослав підносив перед смертю, що він „одиною худою своєю головою ходя“ задержав при собі всю землю Галицьку; він говорив тут, очевидно, про свою зверхню одновластність, — що не давав за життя своїм синам волостей, але сї слова все-ж таки зву-

чать іронічно супротив тої безрадности, яку показав він супроти боярської олітархії і яка виразно показала, що Галичиною править не „одна худа голова“ князівська, а многоголове боярство.

Що правда, на зверх та боярська революція Ярославого престижа не понизила, і його посмертна характеристика, як ми бачили, підносить його мудрість і честь, яку він мав по чужих землях. Особливо в гран-сеньйорстві Ярослава ударило те, що він сам не ходив у походи, як інші руські князі, тільки виручав себе воеводами, або й наймав полки у сусідів (як польські полки в епизоді 1171 р.).

Ярослав умер 1 жовтня 1187 р. По словам літописи він, почувши себе смертельно хорим, скликав до себе на двір боярство, духовенство (збори вся и монастыря), „и нищая, и силныя и худыя“ — „ую Галицьку землю“, і протягом трох днів гостив їх, роздаючи милостинню монахам і бідним та просячи веїх, аби пробачили йому веї його вини. Така християнська покора, очевидно, дуже розчулила літописця, а не менше заїмпонувала княжа щедрість: три дні роздавали по всьому Галичу княжу милостинню й не могли роздати веїх грошей, призначених на се князем. Свій політичний тестамент натомість Ярослав звертає до самих бояр — „і так говорив він своїм мужам: за свого життя я один тримав цілу Галицьку землю, а по смерти віддаю свій стіл Олегови, моему меньшому синові, а Володимирі даю Перемишль“; „Олег був син Настасії, пояеняє літописець, і Ярослав любив його, а Володимир не слухав ся його, і тому не дав йому Галича“. Віддаючи Володимирові, старшому сину, Перемишль, стіл по старим традиціям старший від Галича, Ярослав може хотів тим бодай з формального боку заховати десогум. Володимирі він казав присягнути, що не буде шукати Галицької волости, і на тім же записяг бояр. Другого дня по смерти поховали Ярослава в галицькій катедрі Богородиці (Іп. 441).

Його смерть була початком замішань, що привели Галицьку землю, таку славну й імпазантну за часів Ярослава, на край політичної смерти, та зробили з неї предмет змагань для ріжних претендентів. Ферментом послужили політичні змагання боярства, що так недвозначно показало свою силу вже за Ярослава.

Хоч боярство присягнуло Ярославу сповнити його тестамент, але галицьким боярам мати князем сина спаленої ними на стосі Настасії було дуже ненаручно. Володимир, мабуть, теж не мав охоти задоволити ся другорядною волостію, тож зовсім природно, що зараз же по смерті Ярослава, як каже літопись „бысть ми-

тежъ великъ в Галичкой земли“: галицькі бояре увійшли в порозуміннє з Володимиром і вигнали з Галича Олега. Той подав ся до Рюрика, а Володимир „сїв у Галичу, на столі дїда свого й батька свого“, зазначає літописець, виявляючи тим певне співчутє побіді законного наступника над нешлюбним княжичом (Іп. 442).

Київська літопись на тім уриває своє оповідання; вона нічого не згадує про дальшу долю Олега і вертаєть ся до Володимира уже з тим, аби оповісти про боярську конспірацію против нього. Але єсть одно оповідання у польського сучасного хроніста Кадлубка, толковане ріжними способами, але по всякій правдоподібности сюди приналежне, а хоч є в нїм ріжні помилки й непевности, поминути його з легким серцем трудно. Оповідання се, по вилученню його з усяких помилок, говорило-б нам, що Олег, не знайшовши помочи у Рюрика, удав ся в Польщу, до Казимира Справедливого, і той в поміч вибрав ся походом на Володимира. Невважаючи на поміч волинських князїв — Романа і Всеволода, Володимир мусїв уступити ся з Галича, і Олега осаджено тут на ново. Але по дуже короткім часі (*modico tempusculi interiecto*) Олега струїли „свої“, і Володимир засїв у Галичу на ново, а за поміч дану Поляками Олегу віддячив їм нападом на Польщу і позабирав звідти в неволю між иньшими кілька значних пань*)¹⁾.

Висаджуючи на галицький стіл Володимира, бояре могли числити на те, що він, завдячуючи їм свій стіл, буде тим більше готовим до всяких уступок для них, але перерахували ся: Володимирови боярська олітархія зовсїм не була симпатична, і він старав ся відсувати її від впливу на державні справи — „думи не любяшеть с мужми своїми“, себто не любив радити ся в державних справах з своїми боярами, всіми старшими, обмежуючи ся тіснійшим кружком своїх „приятелїв“. Се поставило бояр у ворожі відносини до нього. На своє нещастє, Володимир був дуже непоправним і в своїм приватнім житю й тим додав багато поводів нарікати або й агітувати против нього. Літопись, служачи, правдоподібно, відгомоном таких боярських агітацій против Володимира, каже, що він був великий піяк (бѣ любезнивъ питию многуму) і распутник: „коли подобала ся йому чия жінка або донька, він силоміць забирав до себе“. Безперечно, що в тім де що по-

*) Подаючи докладний розбір сеї крутої справи в нотці, я тут зазначаю тільки, що в сїй формі се оповідання має право на певне довіре, хоч з огляду на труднощі, які з ним заходять, поки що його треба брати з певною резервою.

більшено. Насамперед, такі прикрі прикмети не могли з'явитися у Володимира відразу, скоро настав князем: мусіли його вдачу знати й перед тим, і коли се не перешкодило боярам порушити за для нього присягу Ярославу, видно, що Володимир не був уже такий страшний ледащо, принаймні — вдача не шкодила його популярності. Ті подробиці, які літописець подає про розпустний спосіб життя, знов таки зовсім не годять ся з вище поданою характеристикою; він каже, що Володимир жив з якоюсь попадею як з жінкою (поя у попа жену и постави себѣ жену)¹⁾, мав від неї синів, котрих тримав як би шлюбних синів, і коли бояре зажадали від нього, аби видав їм сю попадю на смерть, волів тікати з Галичини, ніж се зробив: очевидно, се все зовсім не годить ся з характеристикою такого крайньої розпусти, якою мотивує літописець вороговання бояр до нього (увѣдавъ Романъ, ажъ мужи галицькии не добре живутъ с княземъ своимъ про его насильа, зане гдѣ улюбивъ жену или чью дочъ, поимашеть насильемъ) — мабуть бояре і тепер мало журили ся моральністю свого князя, а гнівали ся на його старання поминути їх в політичних справах, та тільки покривали се нїби то подражненням від неморальних учиників князя.

Се подражнення бояр на Володимира задумав використати володимирський князь Роман. Як близький сусід, він від давна слідив за галицькими справами; до нього, як ми бачили, утікав Володимир, вигнаний батьком, тільки Роман тоді його не прийняв, боячи ся Ярослава; пізнійше він посвоячив ся з Володимиром, видавши за його старшого сина (від тієї попаді?) свою доньку Федору. Тепер боярське роздражнення Роман задумав використати, аби висадити свого свата з волости: він, як каже літопись, розпочав зносини з галицькими боярами, „без опаса“ — не дуже й криючи ся, та намовляв їх, аби вигнали Володимира, а його взяли князем. Така поміч з-за границі для галицьких бояр була дуже наручна, вони звязали ся в конспірацію, присягнувши собі на вірність і „зібравши свої полки“, ладили ся до повстання з тим щоб або зловити Володимира, як зробили з його батьком, або й убити; так принаймні представляє се собі літописець. Але їм не удало ся притягнути до себе всього боярства: „Володимирові приятелі“ — та частина боярства, яку він приблизив до себе усуваючи ся від інших олігархів, тримали ся по його стороні й далі, й супроти сього Володимирові вороги не відважали ся на отверте повстання, тож задумали змусити свого князя, аби втік з Галичини (хоч се мусіли уважати датеко

менше певним успіхом для своєї революції). Як і за Ярослава, вони причепилися й тепер до родинних справ князя і урядивши якусь демонстрацію, заявили князю: „княже, ми не на тебе підняли ся, але не хочемо кланяти ся попаді — хочемо її вбити, а тобі жінку знайдемо яку схочеш“. „Сеж вони казали, поясняє літописець, аби його настрашити і змусити до втіячки, знаючи, що він попаді від себе не пустить“.

І дійсно вони не помилилися, бо Володимирко по історії Настасії злякавшись за свою жінку, а не надіючися, видко, оборонити ся від бояр, постановив шукати захисту й помочи за границею: забравши жінку й синів (невістку — Романівну Федору бояре відібрали від нього, аби не була в його руках закладницею проти Романа) та своїх приятелів бояр і свої скарби, він утік до угорського короля; вибрати багато не мав з кого супроти ворожнечі Романа та тісного союзу його з польськими князями. Угорський король заявив повну охоту заопікувати ся Володимиром, присягнув йому помочи і зібравши військо пішов з ним на Галичину, ніби — щоб вернути престіл вигнаному.

Тим часом бояре так легко вигнавши Володимира, зараз же післали по Романа, а той з легким серцем віддав свою Володимирську волость брату Всеволоду і навіть присягнув, що не буде її жадати назад: „Більше мині того Володимира не потрібно“, казав він супроти перспективи засісти на галицькій столі, і без великих заходів поспішив ся в Галич. Там його прийняли й князем оголосили, але слідом прийшла вість, що Володимир з угорською помочю зближається — вже перейшов гори. Ся вість застала Романа зовсім не приготованим і він нічого ліпшого не надумав, як те щоб забрати Володимирове майно, яке ще лишило ся, і з своїми галицькими партизанами тікати з Галичини. Угорський король без усякої перешкоди війшов у Галич, але повна безрадість Галичан осмілила його до зовсім несподіваного кроку: замість аби посадити Володимира „на столі його батька і діда“, він арештував його, а посадив у Галичу свого молодшого сина Андрія, управу-ж дав галицьким боярам, але для забезпечення їх вірності позабирав від них закладнів з собою в Угорщину. Володимира з жінкою теж відвезено в Угорщину і там всаджено до вежі.

Аж тепер був сповнений заповіт Кольомана — пімстити ся на галицьких Ростиславичах за страшну перемишльську катастрофу. Мета, поставлена угорською політикою мабуть іще перед столітєм — опанувати обидва боки Карпатів, здавало ся, вже

сповняла ся, й ми маємо з сього часу (1189) документ, де угорський король титулується „королем Галичини“ (rex Galacidae)¹⁾.

Тим часом Роман мусів відпокутовувати свою легкодущність: подав ся він до Володимиру — брат Всеволод зачинив перед ним ворота і не пустив, подав ся за помочию в Польщу — але потіхи і там не знайшов; аж у тестя — Рюрика знайшов він нарешті пристановище з своїми Галичанами і покликуючи ся на вісти — запросини, які приходили до нього з Галичини, намовив дати йому поміч — йти здобувати назад галицький стіл. Але надії Романа на прихильність Галичан були марні — Галичина не рушила ся, коли передовий полк його перейшов галицьку границю й захопив пограничний Плісниськ. Галицькі бояре разом з угорським військом пішли на нього й вибили з Плісниська. Супроти того Роман з своїми незначними силами не відважив ся йти далі на Галичину, й відіславши назад Рюрикову поміч, пішов знов у Польщу. На сей раз Мешко Старий пішов з ним, і з сею помочию Роман поспробував відібрати собі від брата Володимир, але видко таки ся поміч не була значна — Всеволод не піддав ся. Аж нарешті Рюрик, до котрого знову удав ся Роман уступив ся за своїм зятем: „насла с грозою на Всеволода“ і той віддав Романови Володимир. На тім ся Романова одисея скінчила ся (Іп. 445).

Судячи по тій пробі Романа, можна-б було думати, що панованне Угрів у Галичині стоїть міцно: боярство, маючи цілу управу в своїх руках, отже формальну олігархію під номінальною зверхністю угорського королевича, могли-б уважати такий стан річей дуже користним для себе. Проба Романа розбила ся о солідарний опір угорської залоги і галицьких полків. Але чужоземна окупація мала против себе глуху опозицію в краю і поза краєм. Київський митрополит підбивав київських князів, аби постарались вернути Галичину — „се чужоплеменники відібрали вашу отчину, варто-б вам заходити ся коло того“, казав він їм, і голос його певне був не одинокий. Може знаючи щось таке, або бодай передчуваючи, угорський король старав ся притягнути на свою сторону Святослава київського — голову, бодай номінального, руських князів, та просив прислати до нього сина, надавши при тім ріжних обіцянок (мабуть обіцяв тому сину волость у Галичині). Але Святослава повздержав від того Рюрик, і вони збирали йти разом — відбирати Галичину, але не прийшли до згоди в тім, як потім собі Галичину поділити, і на тім скінчило ся. З Галичини, як ми бачили, з початку виходили зазиви

до Романа (ведуть мя Галичане к собѣ на княжение), потім — коли сили Романа показали ся за малі, „Галичани мужи“ вислали вістку до сина нещасливого Івана Ростиславича, Ростислава Берладничича, що перебував тоді в Смоленську, і звали його до себе „на княжение“. Ростислав дуже утішив ся сим і вибрав ся, з чим мав, походом на Галичину. Він розпочав його від „україны галицької“, котрої — не знати, можливо — що від Понизя, як і його батько в 1158 р. Узав два пограничні городи й не протягаючи часу рушив, як йому радили Галичане, — просто на Галич, з своїм маленьким полком, покладаючи ся на обіцянку галицьких бояр, що зараз приступлять до нього, скоро з'явиться ся його полк. Кілька бояр прилучило ся до нього з своїми дружинами в поході, але коли прийшло до рішучої битви, галицькі бояре знову змикитили. Королевич розпоряджав великими силами, бо король з огляду на поголоски про похід руських князів на Галич прислав нові сили, а частина бояр, котрих свояки були закладниками в руках угорського короля, не годили ся відступити від Угрів — „держаться крѣпко по королевичи“. При тім же зносили галицьких бояр з Ростиславом не зістали ся для нього в секреті, і він пильнував їх. Літопись згадує, що він наново заприсяг їх під час походу Ростислава, але мабуть такими моральними способами він не обмежив ся. З того всього галицькі бояре не відважили ся приступити до Ростислава, коли він прийшов під Галич, і зовсім льояльно ударили на його бідний полк разом з Уграми; навіть і тих кілька бояр, що приступили перед тим до Ростислава, побачивши „десть братії своєї“, відступили від нього перед битвою. Побачивши се, дружина радила Ростиславу тікати, але він з резігнацією постановив довести справу до кінця: „Братя, переповідає літописець його слова до дружини, — ви знаєте, в чім вони мині присягли; отже коли вони тепер настають на мою голову (довять головы моя), то нехай їм Бог судить і той хрест, що вони його мині цілували; а я не хочу блудити по чужій землі, волю положить свою голову в своїй отчині!“ В битві його збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його — ледви живого привезено в Галич, вість про се, жалість по княжичу, котрого батька колись кликано в Галич на стіл, розбурхала людей. Місто підняло ся, щоб відбити його від Угрів і оголосити князем. Тоді угорські воеводи як оповідає літописець, аби перебити се повстанне, „приложили смертельне зіде до його ран“, і він зараз умер. На тім повстанне й скінчило ся.

Але сі зносини бояр з Ростиславом і се повстанне збільшило підозріливість Угрів і озлобило їх на Галичан — „вѣдаюче лєсть галичкю, аже Галичанє ищють собѣ князя руского“. Се приводило в житю до тим більшого обопільного незадоволення, що зі сторони дуже ще малокультурних Угрів воно виявляло ся часом в досить драстичних формах; літопись, може бути — побільшуючи, оповідає поголоски, що Угри почали „насилє дѣяти во всем“: почали забирати собі жінок і доньок, ставити своїх коней по церквах і по хатах і т. п.

Серед такого загального незадоволення на Угрів у Галичині несподівано з'явив ся тут Володимир. Він викрав ся з вежі, де його замкнули разом з жінкою й синами, підкупивши собі сторожів (літопись каже, що він звив собі шнури з нарізаних смуг полотна, і спустив ся ними з вежі), і втік з сими сторожами в Німечину. Удавши ся на двір цісаря очевидно — до старого Фридриха Барбароси, перед самим хрестоносним походом (третім), отже десь на початку 1189 р., він просив його допомогти йому вернути ся в Галич, а за те прирік йому давати річно 2.000 гривен срібла — отже піддавав ся під його зверхність. Літопись каже, що цісар особливо заінтересував ся ним, довідавши ся, що Володимир свояк Всеволода суздальського; припустивши навіть, що ім'я Всеволода мало дійсно таку славу в Німечині (сей епізод літописи взагалі визначаєть ся вірою в незвичайне політичне значінне Всеволода і мусів вийти від якого небудь його приклонника), прийдець ся признати, що ані посвоячення Володимира з ним, ані обіцянка багатой данини не подвигнула цісаря, зайнятого крестоносним походом, до якоїсь енергічнійшої участі в справі Володимира. Літопись каже, що він вислав його з якимсь своїм мужем до польського князя Казимира Справедливого, свого васала, й поручив йому допомогти Володимирови вернути собі Галич. Казимир дійсно вислав з ним військо під проводом звісного в польській історії воєводи Миколая і Володимир з'явив ся з польським військом у Галичину.

Судячи по оповіданню літописи, Володимирові без особливого труда удало ся вернути собі стіл: Галицькі мужі, каже вона, стріли з великою радістю свого князя й дідица, а королевича прогнали з своєї землі“. Може бути, що супроти загальних симпатий для Володимира сама ся несподівана поява його відібрала у Угрів всяку енергію до опору, бо вислане Казимиром військо само по собі ледви аби було дуже значне. В Спасів день — в серпни 1189 р. Володимир засів знову на батьківськім престолі¹⁾.

„Володимир же утвердив ся в Галичу і від того часу ніхто не наставляв на нього“, кінчить оповідання Київська літопись. Такому категоричному висказу можна вірити — принаймні коли не що до цілого дальшого князювання Володимира (бо не знати чи писано се вже по смерті його — я-б скорше думав противно), то що до кількох літ по його повороті. Літописець поясняє се тим, що Володимир, вернувши ся в Галичину, піддав ся під протекцію Всеволода суздальського: „півслав до Всеволода, вуй свого, в Суздаль, просячи його: отче й господине! затримай при мині Галич, а я буду божий і твій, з усім Галичом, завсіди в твоїй волі“. Всеволод прийняв його в свою оборону і вислав своїх послів до всіх князів, до короля угорського і в Польщу¹⁾, повідомляючи про свою протекцію та кажучи їм присягнути, що не будуть старати ся відібрати Галичини від його сестричича. Хоч в сих словах відбила ся таж надмірна віра в силу і впливи Всеволода, зазначена вже вище в сім епізоді, але протекція Всеволода, що тоді мав великий вплив між українськими князями, дійсно могла зміцнити становище Володимира; Всеволодові-ж теж наручно було мати вірного союзника на Україні. Окрім Всеволода бачимо Володимира в союзі з Рюриком: під час конфлікту Рюрика з Романом (1196) Володимир помагав йому на Романа (Іп. 468). З рештою найбільшою підвалиною сили Володимира треба уважати привязання до нього галицької людности, по реакції недавніх пригод угорської окупації, і ним головню треба толкувати, що Володимир спокійно просидів ті десять рік, що відділяли його поворот в Галичину від смерті.

Десять 1198, чи правдоподібніше може — 1199 р. умер Володимир²⁾. Подробиць ніяких не маємо. Знаємо, що він мав двох синів від тієї нешлюбної своєї жінки, але вони разом з нею зістали ся в Угорщині, коли Володимир утік звідти, і що з ними стало ся, напевно не знаємо; в одній папській грамоті 1218 р. згадують ся „руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван“, як жертводавці одного монастиря в полудневій Угорщині: дуже можливо, що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в словянських землях Угорщини, як пізнійше се було з галицьким претендентом Ростиславом³⁾. У всякім разі їх в момент смерті Володимира в Галичині по всякій правдоподібности не було, а й пізнійше в галицьких справах їх зовсім не чути. Династія Ростиславичів, коли не фактично, то бодай формально перервала ся, а з тим кінчить ся відокремлене жите Галичини, що завдячала свій політичний і культурний зріст сій

династії. В руках нової династії вона стала підставою ширшої держави, котрої історію оглянемо в дальшому розділі, а тепер зберемо відомости про територію, осаді й внутрішнє житє Галичини в XI—XIII в.

Вище, обговорюючи границі Волини¹⁾, визначили ми zarazом, по можности, східню і північну границю Волини. Перед прилученням до Галичини волостей Червенської (Белзько-Холмської) і Дорогичинської ся границя йшла більш менш вододілом Дністра і Припети, переходячи в басейн Буга відтинала на користь Галичини його верхівя і потім ішла до Сяну в напрямі означеним більше менше белзьким Потеличом і галицьким Любачовом, так що пограничними ріками можна-б уважати Рату (від Волини — Червенської землі) і Любачівку (від Галичини). По прилученню Белзької, Холмської й Дорогичинської волостей територія Галичини виступала далеко на північ на Побужу, маючи східною границею здебільшого Буг (але переходячи на його правий бік на полудню — Бужська волость, і півночі — Дорогичин, Мельник, Білськ); на півночі се галицьке Побуже сягало Нура, а західня границя його ішла майже просто на полудень від устя Нура на вододіл Лади і Вепра²⁾.

На Посяню крайнє руське місто згадане в сучасних джерелах — се Перевореськ³⁾, але з пізнійших вказівок видко, що границя тут сягала значно дальше. Так Кряшів (Krzeszow) зачисляв ся до Перемишльської землі, і соймова конституція 1588 р., що надавала Замойському староства Кряшівське і Замхівське (в області Вирови, верхнього приток Танви), виразно зачисляє їх до „руських земель“⁴⁾. Взагалі границі земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель.

Таким чином давня границя Перемишльської землі на правім боці Сяну досить відповідала-б теперішній російській границі. На лівім боці Сяна область річки Требішні належала ще до Перемишльської землі обома берегами: її лівий бік в нижній частині належав до староства Лежайського (село Сарина, в актах XV в. зачисляване до Лежайської королівщини), а в верхній частині, на тім же боці, містечко Соколів заложене на ґрунтах „Перевореського повіта“, як значить ся в осадчім привилею XVI в.⁵⁾ Далі границя ішла, очевидно, вододілом Вислока і Ви-

слоки: на лівім боці Вислока акти XIV в. вказують нам в Премишльській землі Ряшів, вище по ріці — Чудець, іще вище — Короєно і село Роги на р. Люботовій; цікаво, що одна з сих грамот — 1356 р. при тім виразно покликуєть ся на руські часи; як пограничну осаду Сандомирської землі вона називає Домброву, але тут стільки осад сього імені, що се не багато нам помагає¹). Що стара границя ішла на захід від Вислока, се потверджує й звістка Длугоша, як Володаревичі по смерті батька вислали військо в Польщу, але воно „ледви діткнувши ся польських границь — спаливши кілька сіл коло Вислоки, вернуло ся назад“; дуже правдоподібно, що Длугош зачерпнув і сю подробицю про Вислоку з руського джерела, як і цілу сю звістку²). З неї-б виходило, що польська границя ішла десь коло самої Вислоки — правдоподібно по лівім боці.

На карпатській підгір'ю руська границя виступала клином на захід, хоч таки й не досягала етнографічної границі. Про се свідчать виразно звістки про руську границю за Карпатами (польські актові звістки XIV—XV в., що помагали нам в означенню русько-польської границі, уривають ся на верхівю Вислока і його лівих притоків — Люботови, Морви, Морвани). В пізнійшій компіляції званій Угорсько-польською хронікою і безперечно опертій на якихсь давнійших угорських джерелах говорить ся, що границі Руси, Польщі й Угорщини сходили ся на верхній Топлі і Тарчі³). Дійсно, одна угорська грамота XIII в. (1277 р.), вичисляючи кілька осад в області горішньої Топлі, каже, що вони лежать коло границь Угорщини з Польщею й Русією — *iuxta terminos, metas seu indagines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes*, се Бардуїв (Bardfa, пізнійший Bartfeld) на Топлі, Кобуля (теп. Кобуле, уг. Láfalu), Раславичі (Razlauth, Razlauch в документі), на полудень від нього (по дорозі до Пряшева), Guebold або Gubolt — м. б. теп. Gáboltó на угорський границі, й кілька иньших осад, котрих не можу вказати на сучасній мапі³). Таким чином русько-польська границя в XIII в. припадала більше менше на вододіл Попрада і Топлі. Крайнею руською осадою мав би бути Тилич, коло Попрада, коли оповідання Волинської літописи про подорож Данила в Угорщину на Телич прикладати до нього (мині се здаєть ся вповні правдоподібним, що тут іде мова про сей Телич, але є й инакші погляди на се, і налягати на сю звістку дуже не можна). З польського боку крайнею осадою в угорських документах XIII в. виступає Мушина над Попрадом⁴).

З Угорщиною, як видно з тої-ж грамоти 1277 р., Русь в XIII в. межував Карпатський хребел — „горы Угорьскыя“, як їх звуть наші пам'ятки¹⁾; так ся границя усталила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім. Ми ніде не знаходимо сліду, аби угорські чи галицькі волости переходили за хребет, противно — всі звістки які маємо вказують на те, що він був границею: так по руським боці згадують ся недалеко Сянока „ворота Угорські“ — прохід і засіки, очевидно, в теперішнім Дуклянським проході²⁾; над Стриєм, коло стрийського прохода згадуєть ся Синеводсько, як руське місце (Іп. 521). Докладніші вказівки маємо з угорського боку — так в одній грамоті Карпати Шаришської столиці, себто горішніх Вислоків, звуть ся „руськими горами“ (*alpes Rutenie*)³⁾; в столиці Бережській, на верхній Ляторчі згадують ся по угорським боці села: св. Миколай і Солива по обох боках засіки (*indaginis*), і Верецька, недалеко верхнього Стрия³⁾. Нарешті в однім обводі границь з Семигорода (1228 р.) руська границя вказана в безпосереднім сусідстві „Клементових гір“ (*alpes Clementis, Kelemen-izvor i Kelemen-czerbuk*), коло верхівя Зологої Бистриці⁴⁾. Таким чином Карпатський хребет служив угорсько-руською границею на цілім протязі від Тилицького прохода до Семигорода. Так треба розуміти й звістний вираз Слова о полку Ігоревім (X) про Ярослава Осмомисла, що його полки „підперають гори Угорські“. Відповідають сьому й оповідання літописей (XII — XIII в.) про угорські походи на Русь: вони все починають ся від того, що угорський король переходить „Гору“, себто Карпати, і кінчать ся тим, що він іде в гори: видко за „Горою“ був він уже дома.

Як видно з наведеної грамоти 1228 р. Семигородські гори служили за західню границю галицькому Понизю. Крайні осади, звістні нам з наших джерел на певно в XIII в., не йдуть далі верхнього Прута (Коломия) і правого побережа середнього Дністра (Василів, Онут, Кучелемин), але до галицької території зачисляла ся тоді, як бачимо з сеї-ж грамоти, і теперішня Буковина, а звістний епізод Слова о полку Ігоревім про Ярослава Осмомисла протягають галицькі володіння ще далі — в землі по дунайському Серету і нижньому Пруту, аж до нижнього Дунаю, де Ярослав „зачинив ворота Дунаєви“ і де ще в XII в. лежало звязане якоесь з Галичиною Берладське князівство. На схід крайною звістною нам осадю галицького Понизя був Калюс на середнім Дністрі. Але заходи галицьких князів XII в. — відібрати собі полудневу Погорину, або побожські городи, союз галицьких бояр XIII в.

з болоховськими громадами верхнього Бога і Случи показують, як я вже мав нагоду підносити — що галицьке Понизе не обмежалося самим порічем Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побожє, хоч взагалі ці землі на Понизю мусіли взагалі бути дуже слабо зв'язані з Галичиною.

Переїдїм до огляду поодиноких осад — на жаль, наші відомости тут дуже короткі. Зачати випадає від найстаршого, бодай в наших звістках центра — Перемишля, але ним літописи наші, навіть Галицька — займають ся дуже мало¹⁾. Судячи по нахідках предметів кам'яної культури²⁾, місцевість се була дуже здавна залюднена; але з руських часів находок у нїм так як і не знаємо. Знаємо, що се була важна кріпость, ключ від Галичини від заходу, на головнім шляху, що вів поперек Галичини; тому то в його околиці відбували ся часті й важні битви — от хоч би славна перемога над Уграми 1098 р., або битва Ізяслава з Володимирком 1152 р.; але місце старого перемишльського города досі ближше не досліджено. Серед замку стояла мурована „з квадратного каменя“ катедра св. Івана, поставлена Володарем Ростиславичом, і тут же поховано сього славного в історії Галичини князя. Але даремно-б шукали ми її руїн: як оповідає Длугош, Ягайло 1412 р., під час свого побуту в Перемишлї, аби похвалити ся, що він зовсім не приятель схизматиків (як йому закидали), віддав руську катедру, „прегарно збудовану з квадратного каменя“, латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посвятити її на костел, серед гіркого плачу православних, не без приємности занотованого тим же Длугошом, а в 1470 р. сю стару руську катедру розібрано і з її каменя побудовано латинську катедру³⁾. Єпископи перемишльські звістні нам тільки в XIII в. — се звістний епізод, де описуєть ся богатий двір перемишльського єпископа, його горді слуги в бобрових, волчих та борсукових шапках, і між ними „славутний п'євець Митуса“, що давнійше „за гордость не восхотѣ служити“ Данилови. Але катедра мусіла появи́ти ся значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіді, то найдалше за перших Ростиславичів, перед підвисненням Галича на першу столицю. Про княжий двір в самім Перемишлї не маємо ніяких подробиць, хоч він певно був, бо столицею Перемишль був не тільки в XI—XII в., а і в XIII, серед боротьби за галицький стіл, не раз діставав своїх осібних князів, хоч і не довговічних; в останнє знаємо тут на певно Олександра Всеволодича, десь

коло 1231 р. (Іп. 509), але Перемишль і пізніше міг бувати столом молодших членів галицької династії. В середині XII в. згадується тут загородний княжий двір, „на лузі над Сяном“, багатий всякими запасами. По всякій правдоподібно, ще з часів руських князів, і то мабуть — ще з часів особних перемишльських князів ведуть свій початок конюші села в околицях Медики, що ще в XVI в. не робили ніякої роботи окрім доглядання королівського стада (пасли й стерегли стада, косили для нього сіно, правляли лошат і т. и.)¹⁾.

З інших городів Перемишльської землі Санок мав важну стратегічну позицію на угорських шляхах (здається, найбільш уживаний шлях був той, що вів верхівями Вислока і Вислоки на верхівя Топлі, на Телич і Бардуїв, другий ішов мабуть верхнім Дністром і Сяном)²⁾, але кріпости доброї він не мав і тому в історії воєн визначної ролі не грає. Інтересний він як перша документально звісна нам громада німецького права на Русі (1339 р.).

З воєнного погляду важнішим був Ярослав — сильна кріпость (Іп. 532), прославлена великою битвою 1245 р., що закінчила боротьбу за галицький стіл XIII в. і з таким поетичним летом описана в літописі. Город заснував або укріпив мабуть Ярослав Володимирович, як передову позицію Перемишля; урочище Зьвіринець вказує, що мусів бути тут і княжий двір.

Друга стара галицька столиця — Звенигород (теп. село в пов. Бобрецькій) лежала на тім же головнім шляху, що йшов з Польщі, Чехії й Німеччини на Перемишль, Городок, Звенигород, відси на Бужеськ, Володимир, на полудневу Волинь і Київщину, або на Галич і галицьке Понизє. Дуже користна позиція на сій дорозі, на вододілі двох басейнів, бузького й дністрянського, на сухім горбі, окруженім наоколо мочарами річечки Білки, що робили його неприступним в ті давні часи (як оповідає літопис в історії кампанії 1144 р. — „полком не лѣѣ бѣаше бити ся (під Звенигородом) тѣсноты ради, зане болота пришли оли подъ горы“, Лавр. 295) — було причиною, що місце се було здавна залюднене: ми маємо тут досить багаті сліди життя за часів кам'яної культури, бронзової, римської (монети, фібулі). Останки руської культури багаті, але не йдуть далі найзвичайніших предметів староруського життя (хрестики й енколпіони, шклянні обручки, намиста, прясла і т. и.); одинокі не зовсім звичайні — олов'яні печатки, котрих звістно досі три (між ними одна з іменем київського митрополита Костантина, XII в.).

Старий замок стояв, очевидно, на згаданім горбі, серед села, але його сліди знищено пізнійшим замочком XVIII в., зайнятим тепер паньським двором. Охороною для сього звенигородського замка служили виключно давні мочари (тепер висушені), бо сам горб підносить ся дуже незначно над рівнем поля; окрім того від полудня (миля від Звенигорода) боронить його високий, неприступний замок в с. Підгородишу. Оповідання про облоги Звенигорода 1146 і 1211 рр. представляють його взагалі як сильну кріпость. В сусідстві замку народня традиція вказує церквище, і дійсно, поливані плитки ріжних форм, уживані в давній Руси для церковних підлог, потверджують сю традицію; але досі фундаментів не досліджувано.

В літописних звістках Звенигород виступає у перше тільки під 1087 р.; вище я висловив гадку, що тоді мусів він бути стольним городом середнього Ростиславича Володаря. Стольним городом був він потім по смерті Володаря — в руках його сина Володимирка, потім Івана Ростиславича і нарешті Романа Ігоровича. Від коли виступає Львів, Звенигород починає тратити всяке значіння, і то так швидко, що вже в XIV в. ми даремно шукаємо його імени в тодішніх політичних подіях, в XV в. він фігурує як звичайне село, а в літературі затратила ся всяка традиція його так основно, що до недавна старого княжого Звенигорода шукали аж над Дністром¹⁾.

З околиці Звенигорода належить згадати Городок, що грає досить визначну роль в XIII в. як кріпость на дорозі з Перемишля до Галича. Про Львів буде мова низше.

Про третю галицьку столицю — Теробовль наші звістки вже зовсім бідні; літопись не дає про неї найменших подробиць, а яких небудь археологічних спостережень над нею ніхто досі не робив. Виступає вона в останній чверті XI в., як стіл меньшого з Ростиславичів Василька. В першій половині XII в. в Теробовельській волости висуваєть ся на перший плян Галич, і при поділі Василькової волости між його синами Теробовль мабуть дістав ся відразу меньшому. По тім в такій ролі виступає він іще на початку XIII в., коли Володимир Ігорович, сівши в Галичу, віддає Теробовль своєму сину Ізяславу (Іп. 484). Але се був останній пробіск теробовельської традиції: потім він сходить рішучо в ряди провінціональних міст Галицької землі і не грає ніякої визначної ролі²⁾. Перейдім до молодших столиць Галичини.

Галич оден в Галичині може похвалити ся якимись близшими (хоч завсїди дуже не багатими) літописними відомостями

й увагою наукових та урядових сфер для його археологічних пам'яток¹⁾ Виступає він, як відомо, дуже пізно — аж під 1141 р., як старший стіл Теремовельської волости, а слідом (від 1144 р.) стає столицею цілої Галичини, та в сій ролі зістаєть ся більше менше до кінця XIII в., хоч уже від середини сього століття починають поруч з ним підіймати ся нові княжі резиденції — Холм, потім Львів. Невважаючи на таке пізне виступлення його, маємо тут до діла, безперечно, з дуже давньою осадою: ціла місцевість, ограничена від півночі і сходу Дністром, а від заходу Лімницею (давнійша Чечва), де розлигав ся з своїми передмістями старий Галич, богата останками кам'яної й бронзової культури (вироби з кам'яня і рога, бронзові сокірки), а на пізнійші осадки вказують римські монети. Про початок міста в XIII в., видко, була якась традиція: коло Галича була „Галичина могила“ і її звязували з початком міста (літописець, згадавши про сю могилу, обіцяє на иньшій місці оповісти про початок Галича — Іп. 484, але обіцянки сеї не сповнив); очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця — Галичина), фундатора-еponіма міста, від котрого воно ніби назвало ся, як Київ від Кня, а з тим, видко, початок Галича переносив ся в якісь далекі часи; недавніми часами пробували відгадати сю могилу в різних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розумієть ся, без результатів.

Наша літопись не дає близших вказівок, де саме стояв давній Галич; бачимо з неї тільки, що він стояв на правім боці Дністра, більш менше насупроти урочища Угольники. Знаємо, що княжий двір стояв на горі, очевидно — в самім „городі“-замку, так що з „переходу“ — коритара на поверсі, що лучив його з церквою Спаса, видко було зі сходів місто, а мабуть і дорогу на Большів. Далі знаємо ще в тім же городі-замку стояла церква Богородиці, масивної будови, так що Угри зробили були на ній фортифікації і відти били ся — стріляли й метали камінне 1221 р. Окрім того в місті або в його околиці згадуєть ся монастир св. Івана. З воріт знаємо на імя тільки „Німецькі ворота“, зрештою ніяких близших подробиць не маємо. Судячи по тому, що в частих війнах про Галич не стрічаємо ся з завзятими облогами, він не був наручним для завзятої оборони, правдоподібно — для своєї великості, як і Київ; звичайно він або піддаєть ся по короткій стрілянині, або як добре його обсаджено, а вороже військо не велике — воно й не пробує його брати.

Коли попробуємо єї скупі літописні відомости доповнити археологічними вказівками, стрічаємо ся з иньшою трудностю: останки старого житя, фундаменти монументальних будинків, фортифікації займають цілу просторонь між Дністром і Лімницею, аж до сіл Крилоса і Пітрича, яких 4 кільметри по лінії Дністра і яких 5—6 на полудень (властиво — полудневий захід, по лінії Лукви і Лімниці) від нього. Супроти сього між дослідниками Галича вийшов горячий спір, не покінчений і доси, про те, де саме був город, і тим часом як одні думають, що він стояв більше менше де й нинішній — в розі Лукви і Дністра, иньші його місцем уважають праве побереже Лімниці, а треті переносять його в Крилос¹).

Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі яких небудь слідів давнього города-замку. Городище заціліло над Дністром, низше Галича, коло с. Пітрича, друге — в Крилосі над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII—XIII в. стояти не міг — сьому противлять ся зовсім ті літописні вказівки, які я навів вище; тутешні замки служили тоді хіба фортифікаціями міста, боронячи його від полудня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розі (60 метрів над рівенем річки) між Луквою і її притоком (Мозолів) і добре заховане: ріг наоколо обведений валом, від полудневого заходу відтятий високим потрійним валом, а ще й саме городище переділене подвійним валом на „город днешній“, уживши давнього терміна, і передній. Властивий „город“ Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром, більш менш на лінії між устем Лімниці і теперішнім Галичом, де в двох місцях наддністрянськи горби підіймають ся більш менш до висоти крилоського городища: се теперішня замкова гора і побереже Лімниці. Багцтво слідів ріжних будинків на побережі Лімниці в першій лінії підсувало-б гадку, що тут і стояв старий Галич, коли-ж бо знову трудність: нема слідів городища, а зникнути воно тут серед нив, ледви аби могло. Менше трудности припускати, що старий галицький замок стояв на місці теперішнього (побудованого в останнє в XVII в.), на відтятий ровом високім розі, 3—4 мортів поверхні, та що коли Галич став розвивати ся на велике місто, воно роспросторило ся між Луквою і Лімницею; а зрештою се питання зістаєт ся ще отвореним, і всякі категоричні вислови були-б передчасними. Але нічого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами,

цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича.

З його церков тільки одна заціліла хоч трошки більше — се теперішній костел св. Станіслава, над Лімницею, недалеко усти її в Дністер. Досліди показали, що стіни її заховали ся досить добре, тільки верхи їх, склепінне й баня пропали, їх заступила в XVII в. нова покривля, звичайного костельного (т. зв. іотицького) типа, що зовсім змінила початковий вигляд церкви. Заховала ся традиция, що се була церква св. Пантелеймона. Вона збудована з доброго тесаного каменя, в звичайнім пляні трохабсидної церкви, середнього розміру (15 метрів в квадраті, не рахуючи абсид); оригінальна і дуже цікава прикмета її — два портали: головний (західний) і бічний (полудневий), різблені з каменя. Ся церква служить одинокою пам'яткою галицького архітектурного типа. Окрім сеї церкви на побережю Лімниці, в гору рікою, віднайдено ще фундаменти двох церков, того-ж трохабсидного типа і більше-менше тої-ж самої великості, але тільки фундаменти; з них ближша до церкви св. Пантелеймона ще в XVII в. звала ся церквою Снаса; про другу такої виразної традиції не заховалося¹⁾.

В теперішнім Галичу, під замковою горою, стоїть трохабсидна церква Різдва, вибудована теж з каменя, але не з тесаного, як иньші галицькі церкви, а з досить лихого мергля. Заховала ся вона теж без верха, заступленого деревляним і зовсім недавнім, глибоко замулена бсадами, і з рештою нічим не замінна; декотрі в ній хочуть добачати стару катедру Галича — Богородиці, але се тільки здогад, ні на чім не опертий, бо катедра правдоподібно стояла на замку, а ся церква й за мала на те.

Своїм пляном до неї близько підходить церква Богородиці на замку в Крилосі, теж трохабсидна, але ще більше змодифікована; на жаль, вона ближше не досліджена, але, як кажуть на основі побіжного оглядання фундаментів, відбудована мабуть на давніх фундаментах уже з мішаного матеріяла. Коло церкви, від заходу, відкрито фундаменти веж. Окрім сеї церкви, крилоське городище окружене урочищами, що своїми іменами вказують на колишні церкви: Іванівське, Воскресенське, Юрївське, Данилівське, Ілійщина і т. и. На ур. Воскресенськім знайшли ся фундаменти, в цілости ще не досліджені; на Ілійщині фундаменти невеликої церкви, трохабсидної (але бічні абсиди тільки внутрішні), поздовжної форми (21 × 10 м.); по традиції се має бути монастирська церква св. Ілії; руїни її розібрано, як кажуть, вже на

початку сього століття для будови митрополичої палати. На ур. Іванівським кладуть монастир св. Івана, згаданий в літописи.

На правім березі Лукви, на згір'ю надлімницької височини, знаходять ся також численні сліди колишніх монументальних будинків. На ґрунтах с. Підгородя, що лежить під Крилосом, над Луквою, знайшла ся підлога виложена з поливаних цеголок, які звичайно уживали ся до мощення церков у давній Русі, останки камяного різбленого порталю і т. п.; земля має сліди великого огня; сільська традиція зве се церквою Благовіщення. На ґрунтах с. Залукви знайшли ся фундаменти будови, котру місцева традиція зве костелом св. Анни, а котра своєю будовою скорше-б вказувала на стару церкву (олтарна частина її, закрита дорогою, не відкопана). На ур. Карповий гай знайшли ся фундаменти, правдоподібно — вежі, оригінальної форми: заокругленої від сходу, многокутної від иньших боків.

Нарешті коло церкви в селі Викторіві, над Луквою, на полудень від Крилоса, поруч урн і відщепків кременя знаходять ся характерні цеголки — від церковної підлоги.

При сих руїнах і по за ними знаходили ся різні иньші останки старого житя — поливані цеголки, енколпіони, трохи срібла (нашийник, ковтки), хоч як на таке славне місто багатших находок дуже мало. Найбільш інтересній тут, як у Звенигороді, оловяні печатки (булі); відомо мині їх три, і всі три з грецькими написами; дві мають імя галицького єпископа Косьми 2-ої половини XII в. (*Κόσμος τῆς Γαλιτσίας*, як він звець ся на них), третя безіменна, має образок св. Теодосія; всі три з другого боку мають образки Богородиці, може — патронки галицької катедрі. З них дві знайшли ся на Крилосі (одна з іменем Косьми, друга анонімна), третя — в фундаментах св. Спаса.

Згаданий Косьма виступає в літописи під 1165 р., він перший звістний нам галицький єпископ, а міг навіть бути таки й першим єпископом, або одним з перших (в пізнійших каталогах перед Косьмою ще уміщений єп. Алексій), бо катедра не могла бути заснована скорше ніж Галич став столицею цілої Галичини, а галицький князь став у добрі відносини з київським (київський митрополит, що засновував нові катедри, стояв завсїди під сильним впливом свого князя), се-ж не могло скорше наступити аж по смерті Ізяслава Мстиславича, за Ярослава Осмомисла. Цікаво-б було знати, від коли має своє теперішнє імя галицький Крилос, що мусів дістати се імя, очевидно, як резиденція єпископа; догадують ся, що се стало ся

за Ягайла, коли він віддав на новозасновану латинську катедру одну з галицьких церков: припускають, що се була руська катедрa, і що галицький православний єпископ через те переніс свою катедрu на Крилос, але се тільки здогад, і нічого неможливого нема в тім, що Крилос був єпископським городом від початку.

В околиці Галича занотуємо ще монастир в Синевідську, згаданий 1240 р.: він лежав на найблизшій дорозі з Галича до Угорщини, що йшла по-над Стриєм; друга дорога йшла на Василів через теперішню Буковину, тут згадують ся прохід „Борсуків діл“, може на верхнім Черемошу (тут бачимо тепер „Руський діл“, а по другім боці проходу — Боршу), і „бана Родна“, очевидно — теперішній прохід Родна, з долини верхньої Бистриці в долину Самоша¹⁾. Може пам'яткою від того Синевідського монастиря зістала ся вирубана в камені печерка в теп. Синевідську. Подібні ковані в камені печери, але в більшім числі, бачимо також в сусідстві Синевідська, в Розгірчі, Уричу й Бубнищі (в с'їм остатнім цілий скальний городок), але про них не заховало ся ніяких історичних звісток з давніших часів²⁾

Наймолодша з галицьких столиць — Львів згадуєть ся вперше в 50-х рр.: літописець, описуючи страшну пожежу Холма, каже, що луну було видко зі Львова; після того він згадуєть ся іще тільки два рази в літописи, без всяких ближших пояснень³⁾. Правдоподібно, Данило збудував тут город, назвавши його Львовом на честь свого сина Льва, з нагоди його — не уродин, бо тоді Данило ще не розпоряджав Галичиною, але може постригів, що могли мати місце в 30-х рр. XIII в. Положений в близькім сусідстві Звенигорода, він скоро переймає його значінне, як важний оборонний і торговельний пункт на великім шляху на захід. Його оборонне значінне видко з того, що коли Бурундай сказав знищити фортифікації головніших твердинь Галицько-волинської держави (1259), „розметано“ тоді й львівський замок. Судячи по вище згаданому оповіданню літописи, як у Львові бачили луну холмського огня, очевидно, що сей Данилів Львів стояв на одній з північних гір, що тут виступають цілим рядом над побужською низиною („поля белзькі“, як зве їх літопис), але на котрій, сього не можна на певно сказати; одна з них — на схід від Високого замку, звала ся в XVI в. „Лвиною горою“, і се давало повід до здогадів, що тут стояв руський Львів XIII в., але се не більше як здогад. На горі Високого замку знайшли ся сліди і дуже старого житя (з неолітичних часів — знарядя з каменя, з рога, оброблені кли і т. и.)⁴⁾, і з ру-

ських часів (енкопіїони), так що ся гора безперечно входила в круг львівських осад XIII—XIV вв. З другого боку дуже численні руські церкви, що існують досі або існували давнійше на теп. Жовківськім, на західнім краю гір, вказують, що тут розвивалося мійське жите давнійше. Слідів будовель з староруських часів у Львові досі не викрито певних ніяких, а й взагалі сліди староруського жита й культури, які зібрані до тепер — дуже бідні: се треба пояснити досить коротким часом, який ділить початок якогось важнійшого значіння Львова від часів його винародовлення, а також і тим, що пізнійше інтезивне жите знищило тут останки з руських часів¹⁾.

Тепер піднесу де що характеристичнійше з внутрішнього жита Галичини, те, що не має входити в дальший загальний огляд.

В суспільнім укладі Галичини найбільш характеристичне явище — се незвичайний, де инде на Україні нечуваний розвій боярської сили і впливів; він витиснув своє п'ятно на політичних відносинах землі: тут виявило ся воно в підряднім становищі громади супроти боярства і в безрадности (часами) княжої власти супроти політичних змагань боярства; мусів він не менше витиснути своє п'ятно й на економічних відносинах, тільки сї останні нам майже зовсім не звістні.

І тут і там ся незвичайна сила боярства була, судячи по всьому, явищем розмірно новим. Громада в Галичині зовсім не визначала ся спеціальною апатією для політичних справ. Правда, наші звістки для XI—XII в. дуже бідні, але відносини галицької людности до Володимирка показують недвозначно, що вона інтересувала ся політичними справами і брала ся до них. Володимирко, що опанував цілу Галичину на початку 40-х рр. XII в., очевидно, був неприємним для землі, що волїла лінійю Ростислава Володаревича. Так, як ми бачили вже, громада м. Галича, скориставши з відїзду Володимирка закликала до себе 1145 р. князя Івана Ростиславича і з незвичайним напруженням і пожертвованням боронила свого вибранця. Звенигородців теж, видко, тягнуло до нього, і коли його союзник Всеволод Ольгович приступив під Звенигород 1146 р., вони „створиша в'че, хотяче се передати“; тільки стероризовані Володимирковим воеводою почали вони „бити без лести“. Понизе переходить до Івана під час його походу 1159 р.: „смерди скачуть через заборолу“ до нього, хоч в місті сидить Володимиркова залога. Нарешті симпатії до Ростиславової лінії запечатав заклик, висланий до Ростислава Івановича 1189 р.,

аби прибув до них княжити, і те повстання яке склалося в Галич, коли принесли його раненого: „Галичани же возмязоша ся, хотяче пзяти его у Угоръ и прияти собѣ на княженне“¹⁾).

Очевидно, і многоглаголивий Володимирко і його славний син, не вважаючи на свої державні здібности, не тішилися популярністю в землі. Супроти цього вони, натурально здогадувати ся, мусіли змагати з одного боку до того, аби здусити політичну діяльність землі (нелюдські репресії Володимирка в Галичу по повстанню 1145 р., коли він „многы люди (отже людей з громади, не бояр) исеѣче, а иныя показни казнью злою“), з другого боку — аби скріпити свою підпору — боярство, що й без того, як побачимо нижче, мало тут дуже вигідні обставини для свого розвитку. В обох напрямках князі мабуть мали певний успіх, судячи з пізнішого, а відчуженням від громади треба пояснити повну безрадість князів Володимиркової династії в тих моментах, коли боярство виступало против них: вони не бачили тоді нішого вихода як або капітулювати перед ним з повним власним пониженням, як Ярослав, або тікати з своєї землі та шукати підпори у чужих держав, як його сини Олег та Володимир. Супроти цього ми можемо здогадувати ся про існування в Галичині в 2-ій половині XII в. такого антагонізму — з одного боку князь і боярство, з другою громада. Конфлікти боярства з князями 2-ої половини XII в. не змінили відносин їх до громади: ані князь, ані боярство не зблизили ся до громади, про се можемо судити з безрадістости тих князів і з повної непопулярности боярства, яку помічаємо виразно в XIII в.

Ситуація змінила ся з появою нової династії — Мстиславичів; добрі відносини з громадою були в традиції сеї династії; про популярність Романа на Волині мали ми й мати нагоду переконатися не раз. Його безоглядна боротьба з боярством могла супроти сказаного вище хіба тільки збільшити популярність Романа в громаді. Що він був дійсно популярний і в Галичині, найліпше показує прихильність галицької громади до його сина Данила.

На жаль Галицька літопись, що так багато займається політикою й партіями бояр, дуже мало говорить про відносини до громади й її політичне становище, а ще й затемнює справу, уживаючи загальної назви „Галичани“ для означення й галицького боярства і громади. За всім тим однак можна вибрати кілька місць, що зовсім недвозначно виясняють нам політичне становище галицької громади.

Оповідючи про відносини Данила до Мстислава Удатного, літопис каже, що провідники боярської політики Гліб і Судислав порадили Мстиславови, аби не давав Галича Данилу — „Галичаномъ бо хотящимъ Данила“: тут, очевидно, іде мова про галицьку громаду¹⁾. Вона слідом дійсно показала свою прихильність Данилу, закликавши його, в неprisутности Судислава, до Галича: прислаша Галичанѣ, рекуще: яко Судиславъ шель естъ во Понизье, а королевичъ в Галичѣ остальъ, а пойдѣ борже“, — а против Судислава справила маніфестацію: коли він виходив з міста разом з угорською залогою, на нього кидали каміннем і кричали: „іди з міста, ворохобнику!“

Ще виразнійше маємо оповідання під 1235 р. (1237—8): довідавши ся, що його противник Ростислав вийшов у Литву „со всеми бояры“, Данило тоді появив ся під Галичем, — „любяхуть же и гражане“, і коли він підїхавши під місто, звернув ся до них зі словами: „о мужи градстии! доколѣ хочете терпѣти иноплемєнныхъ князей державу?“ — вони крикнули: „яко се естъ держатель нашъ Богомъ даний“ — і пустили ся до нього як діти до батька, як бжолѣ до матки, „яко жажющи воды ко источнику“, так що члени боярської партії, які були в місті, не можучи здержати сього руху, мусїли піддати ся Данилу²⁾.

З другого боку ми стрічаємо сліди виразної антипатії громади до боярства; про маніфестацію, споряджену против проводира боярства Судислава, я вже говорив. Під 1231 р. читаємо оповідання про те, як Данило, зовсім полишений боярством, так що, як каже літописець, вірними йому лишило ся тільки 18 отроків, а все иньше відступило до Олександра, — скликав віче, щоб запитати ся, чи може числити на громаду в боротьбі з Олександром і боярами — його прихильниками. Він спитав: „чи хочете бути минї вірними і йти зо мною на моїх ворогів (хочете ли бути вѣрни миѣ, да изыду на враги мое)?“ Вони-ж крикнули: „вірні ми Богу і тобі, нашому господину, іди з божею помочєю“. І Данило рушив на Олександра з невеликим числом вояків, очевидно — поставлених громадою, і се змусило бояр прилучити ся до нього, хоч вони були ворожі Данилу, так що кампанія скінчила ся побідою над Олександром і його партизанами³⁾. Нарешті можна вказати ще на епізод під 1241 р., де маємо натяк на якийсь народній рух викликаний „грабительствами нечестивых бояр“; „Курилови же сущю тогда въ Бакатѣ, послану Даниломъ княземъ и Василькомъ исписати гробительства нечестивыхъ бояръ, утиши землю“⁴⁾.

Сей епізод вказує нам і причину непопулярності бояр — їх грабительство; „описанне“ сих боярських грабительств, за котрим, очевидно мав піти суд над боярами і реквізиції, „утишило землю“. На іншому місці (Іп. 525) Данило теж закидає боярам, що вони „граблять землю“. Бюрократична аристократія, коли вона не чує над собою руки правительства, як справедливо кажуть — найгірша з аристократій. Галицьке боярство було передо всім урядничою верствою, що дивила ся на землю й людність як на джерело доходу, як на „корм“; захопивши в свої руки управу, воно мусіло дуже давати ся в знаки людности. А до сього ще прилучала ся ненависть до боярства, як до верстви капіталістів — земельних можновладців, що як скрізь, так і тут використовувала свою силу в відносинах з менше заможною людністю.

Безперечно, неприхильність громади до бояр і підпора, яку вона давала Данилови в його боротьбі за галицький стіл причинили ся немало до його перемоги над ворогами. Але з другого боку сама ся обставина, що не вважаючи на поміч громади Данилови так тяжко випала ся боротьба, показує виразно, що політичного значіння громади не треба й перецінювати. Піднесений вже вище факт, що Галицька літопись, широко оповідаючи про сю боротьбу, так мало говорить про участь громади, теж промовляє за тим, що її роль в політиці не була так значна. Се треба пояснити з одного боку тим, що Данило взагалі ані трошки не мав демагогічних здібностей, не вмів прийти до ближніх відносин до громади, порушити її, з другого боку — що таки сама громада не спромогала ся на більшу активність в політиці; вона виступає зрідка, принагідно, ініціативи не показує, а й сили її, здаєть ся, не були великі; в наведеном вище епізоді, коли громада запевняє свою поміч Данилови, в його руках в результаті бачимо тільки „мало ратник“. Чи був се у галицької громади брак політичної школи взагалі, чи ослабили її попередні репресії зі сторони князя й його союзників-бояр, за часів Володаревичів? Се останнє мині здаєть ся більш правдоподібним, а до нього треба додати ще й те, що боярство, з розвитком своєї сили, не вважаючи на антипатії громади, могло в значній мірі неутралізувати її змагання. Боярські клієнти тисячними нитками вязали наоколо себе людей з міщанства і селянства. Досить порівняти наведені вище епізоди, де виразно пробиваєть ся неприхильність громади до боярських олігархів — з тою характерною сценкою, де такий олігарх Доброслав їде на

коні Галичом „в одній сорочці“, а Галичани біжать наоколо нього — „Галичаном же текущимъ у стремени его“ (Іп. 525). Думаю, що ся залежність від боярства, її несимпатичного, в значній мірі неутралізувала активну енергію громади.

Подібно як княжими репресіями треба в певній мірі пояснити ослаблення громадської активності в Галичині, так з другого боку змаганням їх — оперти ся на боярстві супроти неприхильної громади, як я вже зазначив, треба признати несорівший вплив на зріст сили боярства. Але се був тільки один з моментів, що зложили ся на утворення в Галичині такої сильної боярської класи, якої не бачимо ніде більше в українсько-руських землях¹⁾, і то такий момент, що стрічав ся й по інших землях. Специальністю Галицької землі було, що тут боярство зложило ся в таку міцно сконсолідовану масу, яка могла розвинути боротьбу на два фронти: маючи против себе громаду, бороти ся з князем.

Коли не найголовнішим, то одним з головних моментів, що вплинув на таке сконсолідовання боярства, була політична відокремленість землі. Протягом яких чотирох поколінь незмінно сиділа в Галичині одна династія Ростиславичів; не було кому приходити на галицький стіл з иншої землі, приводячи своїх дружинників, ані виводити, виходячи на стіл в иншу землю; не було, вийнявши зовсім короткі конфлікти, внутрішніх війн і переворотів, що відтісняли бояр-сторонників одного князя та заступали їх сторонниками його противника-переможця. Наслідком того тут більше ніж де инде могла розвинути ся дідиність серед бояр; майно, впливи, колігації, права на певні уряди переходили і зростали з покоління в покоління; повніше ніж де инде дорогою вікового процесу могла злитися тут аристократія земська з княжою — дружинною і злучити до купи силу економічну з урядничою. До того нечисленність княжої династії, брак князів підручних віддавав в руки боярства такі високі й впливові становища, які по інших землях були для них неприступні: вони займають в ролі намісників княжі столи (Звенигород, Перемишль і т. и.), мають свої великі подки, від себе роздають посади меншим боярам, так що безпосередня залежність всього боярства, всієї землі від князя затрачується (нпр. довідавши ся, що оден з олігархів Доброслав дав від себе Коломию двом иншим боярам, Данило не каже нічого против такого роздавання, пригадує тільки, що Коломию як раз не треба було віддавати — Іп. 525). Взявши ся за руки, замкнувши ся в своїм

кругу, куди не легко було пролізти новому чоловіку (ми се можемо слідити по аристократичним поглядам галицького літописця, що злобно пригадує одному з олігархів попівський рід (поповівнукъ), другим — їх „племя смердьє“), тримаючи в залежності від себе менше боярство, оперши ся одною ногою на воєнну силу своїх полків, другою на широко розвинену земську власність, — галицьке боярство при кінці XII в. було дійсно так сильне, що могло побороти ся з княжою власттю і супроти її відчуження від громади мати в сій боротьбі перевагу.

Перший раз ми стрічаємо характеристику відносин галицького боярства до свого князя під 1153 (1154) р., в оповіданні про похід Ізяслава київського на Галичину. Коли прийшло до битви під Теремболом, бояре так кажуть своєму молодому князю Ярославу: „ти у нас оден, а до того ще молодий, як би що стало ся з тобою, щоб ми робили? їдь собі і здалека диви ся на нас, як ми будемо свої голови складати за честь твого батька і твою, памятаючи, як нас твій батько годував і любив“ (Іп. 321). Отже тут галицькі бояри виступають перед нами вірними і вдячними слугами Володимирка, а Володимирко — спеціально добрим для бояр князем; такіж відносини закрюкують ся між ними і його сином. Але сей син схотів поминути вірних слуг свого батька, знайшовши собі нових „приятелів“ в родині (правдоподібно) своєї нешлюбної жінки. В таких разях бояре звичайно покидали невдячного князя й переходили до иньшого, але такий звичайний вихід для Галичини не годив ся: се був відрізаний кусник, глухий забувень, звідки ані князям ані боярству не було ані переходу ані виходу; до того місцеве боярство занадто зросло ся, закоренило ся в землі, аби пустити ся в сьвіт за очі. Накликати на Галичину якогось претендента теж не було надії — становище Ярослава в політиці було занадто міцне. Тож замість кидати князя, боярство виступає против нього — і змушує його до таких уступок, яких йому було потрібно, як саме змусило — сього ми, на жаль, ближше не знаємо, бо маємо перед собою тільки останній результат: князь капітулює перед боярами, а його приятелі Чарговичі кровию платять за свої впливи.

Сей перший усьміх осьміляє бояр і вони далі поступають в сій напрямі: немилого їм Ярославича Олега вони виганяють в союзі з Володимиром, а потім, коли тим не удало ся його позбути — отрокують (як оповідають польські джерела); коли й Володимир показуєть ся їм ненаручним — змушують його до втічки. Заразом, в парі з сьвідомістю своєї сили, мусіли в бо-

ярстві зростати його аспірації, і ми можемо на певно прийняти, що вже в 80-х рр., під час боротьби з Ярославичами починала зарисовувати ся в головах боярських проводирів програма — князя лише князем називати, а самим всю землю держати, як зве їх поступованне Галицька літопись півстолітя пізнійше (Іп. 525).

Сей ідеал був осягнений, коли епізод з Володимиром Ярославичом несподівано привів в Галич Угрів, і король, посадивши тут свого сина, „даде весь наряд Галичанамъ“ (Іп. 445). Але показало ся, що ся ідея не вповні вияснила ся в головах галицьких бояр і вони не могли від раз зжити ся з гадкою, що їх князем буде чужинець; можливо, що й загальна неохота людности до угорської зверности вплинула на них. Досить, що заміє консервувати таке вигідне для їх класових інтересів угорське панованне, галицькі бояре риють під Уграми, та спроваджують собі претендента в особі Ростислава Берладничича; хоч потім вони і не мають відваги піддержати Ростислава та підводять його під угорський меч, але завсіди важно, що переважна маса боярства, судячи з літописного оповідання, бажала зміни так користного для них угорського *statu quo*. Ми не знаємо, яке становище займало боярство при повороті Володимира, потім при другім князюванню Романа, але той факт, що й по Романових репресиях бояре шукають виходу в спровадженню руської княжої династії до Галича — Ігоревичів, показує як мало ще виломало ся боярство з своїми класовими змаганнями з рам династичної традиції, з звичайних поглядів, що руська земля не може жити без княжої династії з родини св. Володимира і що бояре можуть правити землею тільки при боку князя, під його, хоч би й номінальною, але завсіди — княжою фірмою.

Але з другого боку досвід поучував галицьких бояр, що їх політичні змагання вирости понад рівень звичайної княжої власти, звичайного руського політичного *modus vivendi*. Романові репресії (побільшені певно польським хроністом, але завсіди, очевидно, не легкі), різня, счинена Ігоревичами, переконали бояр, що їм нема що думати знайти таку руську династію, котра полишила-б стільки простору політичним претензіям боярства, скільки вони собі самі хотіли зачеркнути. Аж тепер — в другім десятиліттю XIII в. — сформуєть боярська політика, що при всіх відмінах, незгоді боярських партій й істнованню різних політичних напрямів серед них, може бути в головнім зведена до таких точок:

не давати закорініти ся в Галичині котрій небудь руській династії;

особливо пильнувати, аби не закорінив ся в Галичи Данило, що операючи ся на свої отчинні права й маючи за собою співчуте громади, мав би спромогу бути найменше податливим на боярські змагання;

шахуючи різних претендентів на галицький стіл одного другим, вести до того, аби галицькі князі були як найслабші —

аби власть князя була номінальною, а дійсна управа була в руках боярства, а як можна — то й зовсім без князя правити землею

Як я вже сказав, боярство не все разом ішло до осягнення сеї програми; не всі однаково радикально і безоглядно стреміли до влади; при тім між боярськими проводирями виникали часом особисті непорозуміння й боротьба. Найбільш радикальний напрям заступали Кормильчич Володислав (що давнійше був прихильником Ігоровичів, але радикально поікши ся на них, по боярській різні круто змінив свою політику) і Судислав: вони звертають ся до Угрів, і Володислав, опираючи ся на угорську поміч, попереду хоче правити іменем малого Данила, а далі скидає маску — „вокняжи ся и сѣде на столѣ“ в Галичу (Іп. 488). Але показало ся, що для такого радикального кроку ірунт не приготований, і по нещасливім кінці Володиславового князювання (1214) не знайшло ся охочих іти за даним прикладом; бояре мирять ся з потребою мати якогось князя для фірми і змагають до того, аби лише в своїх руках затримати дійсну управу. Тридцять літ їм дійсно удавало ся усувати Данила і перекидаючи ся князями як піонами, держати землю в своїх руках; але вкінці справа була програна: битва під Ярославом віддала Галичину в руки Данила, і кара смерти над Володиславом молодшим, одним з боярських проводирів, довершена Данилом на самім полі битви, мала служити знаком його рішучої перемоги (Іп. 534).

Що було причиною такої неувдачі боярства? На се, правдоподібно, зложило ся кілька моментів. На першім місці я положу непопулярність боярства у громади і симпатії громади до Данила; не мале значінне мали здібности та витривалість Данила і брак солідарності між боярством, істнування між їх проводирями особистих суперечок (такий характерний епізод як „свада“ двох олігархів — Доброслава і Григорія, що обмовляли один другого перед Данилом, і той, осьмілений сим, вкінці увязнив їх обох — Іп. 526). Нарешті дуже важне значінне мав союз Да-

нила з Татарами: здобувши собі прихильність Татар безпосередно по Ярославській битві, Данило запечатав свою перемогу над боярством, і воно вже не потрапило піднести на нього своєї голови. Від середини XIII в. галицьке боярство стало більш менш на тім самім, що й волинське — воно лишило ся сильним, впливовим суспільно-політичним чинником, сильне своєю адміністративним значінням і мастковою силою, але самостійної політичної ролі воно вже не грає, і тільки з кінцем Романової династії воно, силою самих обставин, бере в свої руки провід землі і на власну руку веде її політику — скільки можемо судити з скупих відомостей наших джерел¹).

В культурнім життю Галичини найінтересніша прикмета, котру мусимо тут піднести — се характерне сполучення руських культурних елементів з західніми. Ми можемо слідити його і в одинокій місцевій літературній пам'ятці — Галицькій літописі, і в иньшій культурній матеріалі, яким розпоряджаємо.

Галицька літопись зі становища відносин Руси до заходу, амальювання культурних впливів византийських і західніх, має високий інтерес. Політичні відносини, що приводили Галичину в близьку стичність з заходом, мали результатом, що ні в одній иньшій нашій літописі не стрічаємо ми стільки звісток про західні події, так докладних і оповіджених, щоб так сказати — з почутєм такої духової близькості з сим заходом, як тут. Той брак всякої глибокої межі між світом православним і латинським, який ми зрештою можемо констатувати і в декотрих иньших пам'ятках наших, тут проявляє ся особливо сильно. Латинську легенду про св. Кінтію переказує літописець, нічим не натякаючи, що то щось чуже, іновірне; католик для нього передо всіх „крестьян“, — а не чужовірець, як для наших Греків-полемістів: Василько каже Данилови про Белю: „иди к нему, яко крестьянъ есть“ (Іп. 537); папу літописець зве „отцем“, хоч при тім заявляє свою прихильність „вірі грецькій“, і уніонні зносини з папою розуміє тільки як заходи коло відновлення „правої віри“ і „вєдєнєнєя церкви“ (Іп. 549). Але сама літопись — інтересна як взірєць риторичної прози і проби прагматичного історичного оповідання, була вповні продуктом руської літературної школи; література, на котрій виховав ся літописець — чисто византийська (перекладна) — він цитує хронограф Амартіа і взагалі покликуєть ся на хронографічний спосіб писання, знає чи чув бодай за церковну історію Евзебія. Заразом, при всій близькості до тих західніх сусідів, руська народня самосвідомість дає себе

знати в літописцю незвичайно виразно; з незвичайною утіхою нотує він, де Русь чим небудь заімпонувала чужинцям: комплімент угорського короля місту Володимирі, — що він не бачив такого міста і в Німечині, вражіння зроблене „руським“ убранням Данила на Німців і Угрів (Немцемъ же зрящимъ, много дивящимся, рече ему король: не взялъ быхъ тысяще серебра за то, оже еси пришелъ обычаемъ рускимъ отцевъ своихъ“ — Іп. 541), — та підносить скрізь славу руських князів в війні з чужинцями: „иний бо князь не входилъ бѣ в землю Лядську толь глубоко, проче Владиміра Великаго, иже бѣ землю крестилъ“; Данило охотить ся в похід на Чехию — „ово короля ради, ово славы хотя, не бѣ бо в землѣ Русцѣй первее иже бѣ воевалъ землю Чешську, ни Святославъ Хоробры, ни Володимеръ Святый“¹⁾. По всякій правдоподібності, ми маємо і тут загальну прикмету Галицької Руси: сидючи на руськім пограничу, в безпосереднім сусідстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві Русини тим живійше мусіли відчувати свою етнографічну приналежність, цінити своє руське імя.

В иньшій матеріалі про галицьке культурне жите ми стрічаємо теж злуку елементів західних і східних. В архитектурі нпр. основний византийський плян церкви злучуєть ся з західними орнаментацийними мотивами (галицька церков св. Пантелеймона); поруч з принесеними з Київа образами в церквах появляють ся „стекла римські“, крестильниці „отъ земля Угорьская“ (опись Холмських церков — Іп. 559—60). Кольонії Німців і Поляків (згадані в Холмі й Володимирі в XIII в.) приносили різні елементи західньої культури; нпр. сї Німці кольоністи мабуть принесли слово цебер в значінню міри, що ми стрічаємо в розпорядженню Мстислава Даниловича про ловчєе (Іп. 613). Але з другого боку ми бачили що при сих західніх осадах основа галицької культури була руська, спільна з иньшими українсько-руськими землями. Ми бачимо вище, що Данило вибравши ся в Німечину, красуєть ся в руськім убранню „отцев своїх“, а його вояки мають навіть деякі „татарські“ подробиці узброєння; археологічні нахідки показують, що в Галичині були розповсюднені тіж типи в золотництві, в окрасах, в орнаментіці, що й по иньшій Русі, навіть в XIV в., в самий переддень польської окупації (Молотівський скарб)²⁾.

Грамоти остатніх галицько-волинських князів пишуть ся по латині, і що важнійше — мають латинські княжі печатки, що мабуть не були зроблені *ad hoc* і могли уживати ся взагалі

в державних потребах, — але в титулі сих князів маркується їх національна свідомість — репрезентация руського імени: вони князі „всеї Малої Руси“. Прославлений Візантійцями союзник Царгорода, легендарний противник всякого зближення до Риму — Роман не відмовляє своєї помочи західнім, латинським монастирям, як свідчать записки ерфуртського монастиря св. Петра¹). Одна з руських княжен — Святослава, правдоподібно — донька або сестра того Льва, що заходився коло організації особної галицько-волинської митрополії, — вступає до латинського кляштора клярисок в Нові Сандці, заснованого її своячкою, угорською королівною Кінгою²), — а претендент на галицько-волинський стіл Болеслав Тройденівич переходить на православну віру для реалізації своїх претензій, і пізніше його смерть мотивують незадоволенням православних на ширення латинства, і т. н.

Як бачимо, зближення з заходом тут не було індеферентизмом або виреченням зі своєї культурної й національної традиції.

Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсім нічого, мусимо звертати ся до угорських. В угорській хронографії не знайдемо про неї теж нічого або майже нічого — окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад по за XIII в., так що властиво одиноким джерелом зістають ся угорські дипломатарії. Але й запас документального матеріялу для XI і XII в. досить бідний, стає багатшим з XIII в., особливо з його серединою, і в сїм часі дає деякі — хоч не багаті й односторонні — відомости й про руські землі Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріял для їх історії не був досі ані відповідно оброблений, ані навіть використаний; історія Угорської Руси, спеціально давніша, зістається досі одною великою прогалиною, і заповнити її на сторонах сього курсу я не можу брати ся; те що я даю низше, має на меті подати бодай найзагальніший погляд на обставини, в котрих жила Закарпатська Русь, не претендуючи зовсім на повне вичерпання всеї суми матеріяла³).

Як я вже сказав, нашим головним, майже одиноким джерелом служать угорські документи з XIII в., головно від середини сього століття. Для історії колонізації, для суспільних і по часті — економічних відносин се матеріял дуже важний, але він переважно дотикається не так тубильної, руської людности, як ріжних чужих елементів, що як раз тоді частійше

почали осідати ся на руській підгір'ю: переважно се королівські надання на землі угорським панам, латинським монастирям, німецьким кольоністам, і дуже часто тільки хороґрафічні назви пригадують нам у них, що дієть ся се все серед руського елементу, що то межуєть ся руська земля, роздають ся в роботу руські руки. Сам руський елемент в них дуже рідко виразно виступає. Але посередно й такі надання для чужих осадників маляють нам ті обставини, в котрих жила руська людність, а за браком иньшого материялу помітувати ними не можна.

Як я вже сказав давнійше¹⁾, початки руської кольонізації за Карпатами ми мусимо класти на часи загального розвою руської кольонізації на захід і полудень, десть на VI—VIII в., як ми приймаємо; тільки ся первісна кольонізация, як взагалі на периферії, до того ще відтята Карпатським хребтом від кольонізаційних огнищ, мусіла бути досить рідка, і тим поясняєть ся скоро і глибоке винародовлення руських осад на закарпатській рівнині; тільки на самім підгір'ю, менше привабнім для нових приходнів, руська людність, з початку, певно, дуже рідка й слабо осела, мала час розмножити ся й закорініти ся і завдяки тому задержала свою етноґрафічну перевагу до наших часів; на се підгір'є, між порічем Тиси більш менш і хребтом, де можемо з усякою правдоподібністю припускати перевагу руської людности і в XI—XIII вв., мусимо ми й дати тут головно позір.

Політичні обставини житя сього глухого й слабо ще залюдненого краю не лишили по собі звісток в наших джерелах. З значною правдоподібністю можна припускати, що в IX в. сі краї стояли в певній залежности від Велико-моравської держави; в X в. вони правдоподібно, разом з північним згірем Карпатів, стояли в залежности від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінці X і на початку XI в. держава Володимира стикала ся з землями „Стефана угорського и Андриха чеського“ (Лавр. 124). Пізнійше сі землі війшли в фактичну залежність від угорських королів; в середині XI в. се мусіло бути вже фактом довершеним, судячи з того що угорські королі з кінцем XI в. починають виступати з плянами на руські землі на північ від Карпатів (Галичину) Похід угорського короля Володислава Сьв. (коли приймати звістку про нього) і вже зовсім певну участь його наступника Кольмана в війні Сьвятополка з Ростиславичами²⁾ мусимо уважати за першу прояву сих плянів,— що по гіркій неудачі 1099 р. виступають ще виразнійше століте пізнійше. З руського боку натомість ми не бачимо змагань здобути собі

закарпатську Русь: ніяких агресивних війн з Угорщиною ми взагалі не знаємо, з виїмком хіба походу за Льва Даниловича на Мармарош, деє коло 1280 р.¹⁾

Першою документальною згадкою про руські землі Угорської корони можна уважати ту звітку з 1131 р. про „руську марку“, *marchia Ruthenorum*, де пробував тоді угорський король²⁾. Сформований в XII в. поділ Угорщини на комітати (столиці) обіймає й угорську Русь: поріче Попрада й Гернада творить Спішський комітат, верхньої Тарчі й Топлі — Шаришський, середньої Топлі, Ондави й Лабірця — Землинський, Унта — Унгварський, Латорчі й Боршови — Бережський³⁾; всі ці комітати виступають уже в документах початків XIII в., хоч границі їх не усталили ся ще вповні: так шаришський комітат іще не відграничив ся від Абауйського (через те ці землі звуть ся то шаришськими то уйварськими — *Novi castri*); полуднева частина Землинського комітата належала якийсь час, в середині XIII в., до особного наджупана в Потоку⁴⁾. Найпізнійше зорганізовано східно-північний кут, теп. Мармарош. Назва Мармарош виступає в актах уже на границі XII і XIII в., але Марморошський комітат сформувався значно пізнійше. В XIII в. землі по верхній Тисі зачисляють то до Угочського то до Боршовського комітата; Боршовський комітат однак так і не сформувався, на початку XIV в. Мармарош дочислявся до Угочі і тільки в другій деї чверти сього століття сформувався остаточно в самостійний комітат⁵⁾. Взагалі сей східний кут найпізнійше стає тереном тієї суспільної еволюції, що майже столітє скорше переходить в більше західних руських комітатах.

Комітатська організація мала важне значіння в житю руських земель Угорської корони перших століть: голова комітата — „наджупан“ (*fő-ispan*, *comes parochialis* по латині) був безпосереднім начальником всіх місцевих свободних, а непривілеїюваних верств, до котрих тоді тутешня людність належала; з початку воєнні і фіскальні агенти короля, наджупани вже в XI в. мають також і широку адміністраційну власть та судову компетенцію в границях свого комітата. Вони скликали під час війни всіх обовязаних до військової служби і вели їх у похід під короговою свого комітата; вони збирали данини з людности комітата, задержуючи собі за службу третину їх, а решту передаючи в королівський скарб; під їх безпосередню власттю стояли замкові слуги — *servientes castri*, обовязані ріжними повинностями до замку (— *vár*, *város*), чи то головного, де резидував сам над-

жупан, чи менших королівських замків комітата; вони же правили суд і пильнували порядку. Ся організація ослаблюеть ся тільки з розвоєм привілеїюваної земельної власности, що ширить ся на руськім підгір'ю головнo від XIII в. і тоді-ж здобуває свої головні імунітети: Золота була кор. Андрія (1222) увільняє маєтності шляхти (*nobiles*) від державних повинностей; потім (1267) се увільнення розтягаєть ся і на підданих шляхотських, що також виймають ся з присуду наджупана, окрім деяких спеціальних справ, і піддають ся під домініяльну юрисдикцію (*sedes dominicalis*) своїх панів¹⁾. Такеж привілеїюване становище дістають землі духовні й німецькі громади (*hospites*)²⁾. З другого боку ослаблюеть ся комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду: сї уряди дають ся в дідичне володінне, не вважаючи на заборону Золотої булі, вважають ся за сїнекури, лучать ся по кілька в одних руках — все се значно ослаблює значінне комітатської організації і виводить на верх нові уряди — заступників наджупанів (*comes curialis, al-ispánu*), шляхотських судіїв (*iudices nobilium*) і т. и.³⁾.

Між двома крайностями суспільної єрархії — приватними невільниками на однім кінці й панами (*nobiles, nâmes*) — угорське право знало такі переходові верстви: замкових слуг (*servientes castri, castrenses*), свободних господарів (*udvornici*, від слав. двір), провінціяльне боярство (*iobagiones castri, iobagiones* від йо — добре: *meliores*). Суспільною еволюцією, котру переходили й иньші європейські суспільности, сї переходові верстви в переважній масі знівельовали ся в одній верстві „підданих“, стрінувши ся в ній з невільниками, що підняли ся сюди наслідком поліпшення свого стану, як ті знизили ся наслідком постійного обмеження своїх прав. Протягом XIII і XIV в. процес сей став ся довершеним фактом, й останки бояр, а потім і господарів, що спасли ся від загального потоплення в підданській верстві, дістали шляхетські права при кінці XIV і на початку XV в.⁴⁾. І над знівельованою підданською верствою сформувала ся друга — також з ріжних елементів зложена і в кінці також зведена до одного комплексу прав — привілеїювана шляхецька верства (в сформованню її прав і привілеїй рішучим моментом була вже згадана Золота була 1222 р.).

*) Поодинокі факти нобілітації йобагіонів трапляли ся й перед тим — оден такий факт нпр. маємо серед угорських актів XIII в.: король нобілітує йобагіона Діонізія з його селами й увільняє *de iobagionatu castri*⁴⁾.

В сих загальних рамах менше-більше мусіла переходити еволюція суспільних відносин руських земель Угорської корони; тільки в міру того як певні околиці були положені глибоше в горах на північ і далше на схід, сей суспільний процес тим пізнійше опановував їх.

Впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції над-жупанів, центри правительственного життя й zarazом — економічного й фінансового визиску країв — в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгір'ю — Берег, Землин, Унівар, навіть і Шаріш. Очевидно — підгірські рівнини звернули на себе далеко скорше увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малоприступні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою довецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури — як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілеїована власність далеко скорше мусіла розвинути ся тут, на підгір'ю, ніж в самих горах: монастирі, катедри, приватні особи завчасу почали тут випрошувати від королів та иньшими способами здобувати собі маєтності. Так уже на початку XIII в. засновує тут еп. Бенедикт на своїх маєтностях над Тисою й Бодроґом монастир в Лелесі (премонстрантський); в Серенчу (також Землинського комітату) маємо монастир бенедиктинів; катедрі Ерлявській належить село під Землином, ніби то надане йому ще за часів св. Стефана, і т. и.¹⁾

Натомість, далі на північ і схід, в гори, і рука правительства й руки угорського привілеїованого панства, сьвітського й духовного, входили лише поволі. Процес освоєння руських гірських околиць, припадає, очевидно, на XIII в. головню (з виїмком східного кута).

Головнійшим способом для такого освоєння угорське правительство уважало власне будову державних замків. В одній грамоті з початку XIII в. (1209) кор. Андрій каже про замок Уйвар (Новий город, *Novum castrum*, в західній околиці), що його збудовано на ново на спеціальний наказ його попередників „в незалюднених горах, аби тим вигіднійше й безпечнійше люде могли переходити через ті незалюднені місця та аби лекше сходили люде ся туди й засновували села під горами“²⁾. Подібне читаємо століте пізнійше про східні околиці: відбираючи з приватного володіння замок Visk (рус. Вікове над Тисою, в теп. полудневім Мармароші), король мотивує се тим, що той замок

„тепер нам і державі нашій дуже потрібний з огляду на потреби людей і кольтоністів, зібраних в Мармароші“¹⁾).

Такий королівський замок ставав резиденцією королівських урядників, помічників надзупана, що мали близший нагляд над місцевою людністю і могли лекше потягати її до різних повинностей; під охороною його лекше й безпечнійше могли осідати протектовані правительством привілеговані осадники — чи то угорські пани й духовні, чи то Німці кольтоністи, чи то різні *exercitantes* з категорії йобатіонів і удворників²⁾). Свобідні, неосаджені землі уважали ся землями замковими, королівськими; такими-ж ставали землі бояр і господарів, що вмирали не лишаячи синів, або землі забрані за провину й непослух. Всі вони ставали предметом королівських роздавань, головню новим осадникам-чужинцям, що таким чином все в більшім числі втискали ся між тубильну людність. В більших наданнях королі роздавали не тільки землі порожні або залюднені півесвобідною людністю (*servientes castri*), але і з удворниками та йобатіонами: так бачимо йобатіонів між людьми Лелеського монастиря і в одного землинського пана (було їх, певно, й більше), хоч документи й не кажуть, чи то були йобатіони набуті разом з маєтностями, чи добровільно піддані³⁾). Численніші маємо факти скуплі земель від йобатіонів, що змушені бідністю, а може й пресією можливого пана, продавали за королівським дозволом шляхтичам свої ірунти. Всіми сими способами ширила ся привілегована угорська земельна власність, витискаячи та пролетаризуючи місцеву людність і зводячи її до становища панських підданих.

На території, котрою займаємо ся, можемо в XIII в. на підставі документів вказати такі замки: Шарош і Шовар на Топлі, Шатор, Землин і Поток (теп. Шарош-поток) над Бодрогом, Унг-город (*Ungvár*) над Унгом, Мункач над Латорчею, Берег недалеко Боршови, Віск над горішньою Тисою, Боршів над Вишевою; Хуст над Тисою пізнійші письменники кладуть ще на XI в., але в документах я не стрів про нього звістки перед XIV в.⁴⁾.

Статистику панської, взагалі привілегованої власності нам годі переводити на основі тих — завсіді випадкових і в порівнянні з дійсністю нечисленних документів, які нам заховали ся. Годі одначе не запримітити, що тим часом як для Шоришської, Землинської й Унгварської столиці можемо з XIII в. вказати по кільканадцять і навіть по кількадесять документів про привілеговану власність, для Березької маємо вже ледво кілька,

а для Мармароша за весь XIII в. я не потрапив знайти ані одного, з виїмком тільки поріччя Тиси й Вишеви, де ми знаємо замки Віск і Боршову з замковими селами*). Сі релятивні числові відносини свідчать про те, що вже зазначив я вище — що розміри правительственої інгеренції і з тим разом — привілеїюваної власності зменшалися в напрямі не тільки з полудня на північ, але і з заходу на схід. Зрештою і з вище наведеної грамоти 1300 р. видно, що угорське правительство тільки з кінцем XIII в. заходилося коло колонізації східного кута привілеїюваними елементами. Слабою інгеренцією правительствених сфер — так що Мармарош був для них зовсім „землею незнамою“, поясняється спір за десятину з Мармароша, що виник в останніх роках XIII в. між катедрою Ерлявською (*ecclesia Agriensis*) і Семигородською; очевидно, доти інтересовані катедри не мали відомостей про якусь католицьку людність Мармароша (*in Marmarisio, que est quedam particula dyec. Transsilvaniae*) і тільки з заходами правительства коло нової колонізації його явилася перспектива якихось доходів звідти¹⁾.

Економічний розвій цих країв і zarazом — розвій панської власності можуть нам схарактеризувати численні акти купна-продажі маєтностей між панами і закупна їх від дрібних бояр²⁾; вони показують, що панське господарство закорінилося тут і що пани потягали з цих своїх маєтностей відповідні доходи. Подекуди ми маємо при тім і цифри заплаченого гроша: вони показують, що маєтності на підгір'ю й навіть у горах цінилися вже досить значно, хоч і нижше ніж на рівнині. Нпр. comes Püd продає comiti Simeoni землю в Шарішській столиці, на самій границі (*ultra indagines regni Poloniae*) за 30 марок срібла; иньший пан промінює свою маєтність Gibárt (в ком. Абауй, в полудневій його частині, коло Szántó) за дві маєтності гірські, на горішній Тарчі, *ultra indagines*, Червену (по угорськи *Vörösalma*) і Торків (*Tarkeő*) з доплатою 60 марок *fini argenti*, „бо ці маєтності ліпші й користнійші“. Боярин (*iobagio*) Унґварської столиці Чепан за дозволом короля продає свою маєтність Чепель, недалеко від Унґвара, за 40 гривен. Бояре з Цибави (*Tiba*) в тій же столиці, але далі в гори, коло Собранець, про-

*) Регести цікавіших документів, які мені досі удалося зібрати (при спеціальніших шуканнях знайдеться їх, певно, далеко більше, бо я обмежився лише головнішими дипломатаріями) подаю в нотках, як цінний матеріял до пізнання економічних і суспільних відносин цих земель.

дають третину свого села за 80 гривен, а по тім решту (чи може ціле) — за 300 грив. Полишаючи на боці сю виїмково високу ціну, й иньші ціни треба признати за досить високі, коли пригадати нпр. ціну заплачену Володимиром Васильковичом за волинське село Березовичі (50 гривен кун, 5 локоть скорлата да бронѣ дощатые — Іп. 595). Стрічаємо, що правда, й низші ціни: нпр. земля *Benenyg* в Унгварській столиці продаєть ся за 16 гр., за туж ціну й тамже половина землі *Воян*, і т. п., але тут могли бути й спеціальні причини (про них низше). На рівнині Тиси бачимо ціни вищі: так пани продають в Угочськім комітаті (отже досить далеко на схід), при кінці XIII в., землю Чорний потік (*Feketeupotok*) за 60 грив.; в Землинській столиці фундатор Лелеського монастиря еп. Бенедикт купив деь на початку XIII чи може при кінці XII в. село Дюрч за 83 гривни з 17 *ponderibus* et 2 *frisaticis*; друге село *Zaluka* (*Szoloka* над Тисою, в Саболчеській стол.) той сам єпископ купив на початку XIII в. (*tempore regis Emerici*), дуже принагідно *cum habitatoribus* за 82 гривни.

Джерелом доходів і вартости маєтностей в горах мусіли головнo служити полонини — випас худоби; до сього прилучали ся доходи з лісів¹); подекуди розробляли ся мінеральні запаси — нпр. в одній маєтності Шарішської столиці згадуєть ся вапнярка (*fornax cementi*); під Шоваром в XIII в. була баня сільна (*puteus salis*, теп. *Só-banya*), що давала дуже значний дохід: державець Сольногорода (Шовара) записав своєму сестриничу 100 гривен річно з доходу сеї бані²). Вказівок на якусь ширшу господарську культуру в горах я не знайшов, хоч нпр. коло Шовара, між Тарчою й Тошлею, згадуєть ся млин і орна земля (*terra arabilis*); згадка про міст на Тарчі в одній грамоті показує, що тут не було так дуже не культурно³). Далі на схід мусіло того всього бути менше.

На підгір'ю, як я вже сказав, рільництво було добре розвинене, а трохи далі на полудень була широка культура винограда; істнованне мит на дорогах вказує на розвинену комунікацію⁴).

Так само як меньшала правительственна інгеренція й привілейована кольонізація, в тих же напрямх з полудня на північ і з заходу на схід мусіли зменшити ся впливи угорського права на організацію місцевого житя й відносин. На підгір'ю ми знаходимо всі суспільні веретви, які знало се право: шляхту, духовенство, боярство, привілейованих кольонистів, селян непри-

вілетіюваних і замкових слуг — нпр. в грамоті до людности Угочської столиці, поручаючи її нового наджупана, король Володислав так виписує її верстви: *fidelibus suis uniaersis — nobilibus, iobagionibus castri, castrensibus et aliis omnibus, tam hospitibus liberarum villarum quam aliis cuiuscumque conditionis hominibus in com. de Vgacha constitutis*¹⁾. Як бачимо, удворників тут поминено, але їх, мабуть, треба розуміти *implicite* в „людях всякого стану“, в протиставленню до привілетіюваних колюністів *ilberarum villarum*, як господарів *villarum illiberarum* — обовязаних до повинностей на замок²⁾; зрештою саму назву удворників (*udvornici domini regis*) стрічаємо в однім селі — але вже за Тисою⁶⁾. Натомість звістки про бояр (*iobagiones*) стрічаємо ми часто, в столицях Землинській і Уніварській³⁾, і то не тільки на підгір'ю, а й подальше: нпр. в 1280 р. маємо продажу боярської маєтности Тува (Цибава) коло Собранець (*Szobrancz*), на границі справдешніх гір. Стрічаємо також замкових слуг різних катеґорій: ловчих, осочників, птицеловів і т. и.⁴⁾.

Боярська верства (*iobagiones*) виступає перед нами переважно в сильнім упадку. Досить численні документи про йобатіонів уніварських майже всі говорять про продажу їх ґрунтів, і в декотрих виразно вказано причину — „через бідність“. Так в 1266 р. десять бояр-власителів с. Стретви, попавши в біду по татарським спустошенню (*post plagam Tartatorum in tempore necessitatis*), продають сю свою маєність бану Філі за незвичайно низьку ціну (судячи по гарнім положенню й великості маєтности) — 16 гривен. Десять літ пізнійше король дозволяє боярину Чепану з сином Стефаном продати свою маєність Чепель (недалеко від Унівара) з огляду на те, що він через свої недостатки й бідність не може добре сповняти своєї служби, і той продав свій ґрунт наджупану Якову *de Rancz*. В 1280 і потім знову в 1283 р. 6 бояр — власники Цибави, з своїми свояками, випрошують дозвіл на продажу своєї маєтности — через свою бідність, і продають її синам уніварського наджупана. В 1292 р. боярин Петро з свояками продають свою половину ґрунту Воян маєстру Іооб за 16 гр. і т. и.⁵⁾.

Роздроблення боярських маєностей бувало велике: ми бачили он в с. Стеретві 10 боярських родин, а в Цибаві 6; се саме й різні нещасливі пригоди, в роді ворожого спустошення, дійсно могли приводити бояр до значного зубожіння, тим часом як обовязки їх мали тенденцію збільшати ся і в міру того як убувало королівських людей — все тяжшим тягаром спадати на тих, що

зіставалися під замковим присудом. Се все викликало окрім продажу ще иньше явище — вихід з під замкового присуда, через підданне на певних, лекших умовах під владу можливого пана, після того як Золота була увільнила всіх панських і духовних підданих від всяких державних обов'язків. В описи маєтностей Лелеського монастиря (ще з перед Золотої булі) ми м. и. бачимо такого добровільно підданого боярина, увільненого від усяких службових обов'язків, поки-б він або його потомки не схотіли вийти з церковної зверхності¹). Нарешті до продажу могла приводити й пресія панів, особливо коли покупцями, як ми бачили, виступали пани з місцевої адміністрації. З вище наведених актів продажу дуже підозріло виглядає продаж Стретви за таку низьку ціну (16 гривень) — вона наводить на гадку або можливість примуса, або — фіктивну продажу, щоб вийти з замкового присуду.

Сей процес пролетаризації і кріпощення бояр правдоподібно ішов би ще більш прискореним темпом, як би свобода бояр в розпорядженні своєю власністю не була обмежена: вони не могли продати своєї землі без спеціального дозволу короля — „по прийнятим в державі законам *iobogio castri* не має зовсім права продати свою маєтність инакше як за дозволом королівського величества“²), отже треба було в кождім разі просити королівського дозволу. Але коли покупцем був можний пан, то йому не тяжко було привести до того, що сей дозвіл давав ся.

Чи так чи сяк, продажею, чи вимертєм, чи иньшими дорогами землі від бояр переходили в руки панів, і верства боярська маліла, так само як маліли верстви удворників і замкових слуг, а натомість розросталася верства панських підданих — з початку різнородна своїм складом і правом, пізнійше сконсолідована в одноцільну масу.

З ріжними категоріями цих підданих і їх становищем може нас познаємити опис маєтностей Лелеського монастиря, — опис тим для нас інтересна, що монастир і частина його маєтностей лежали на території, що нею займаємо ся — на потиськім підгір'ю.

Описавши маєтності монастиря, фундаційна грамота каже: „надав єпископ-фундатор у вище згаданих маєтностях півсвобідних (*libertinos*), чоловіків і жінок, обов'язаних до ріжних повинностей; вони відповідно до наказу своїх панів і як того вимагає робота мають переносити ся з місця на місце, переходити від одної роботи до другої, тому єпископ не хотів їх вичисляти при поодиноких маєтностях, а вичислив по категоріям свободи і залежності. І так надав він визволених з неволі і обов'язаних до

того, аби з абатом чи на наказ абата з чернцями їздити своїм накладом, обороняти монастир в його спорах, їздити з порученнями, куди буде потрібно, доглядати всякого рода доходів, які їм буде поручено“ (тут вчислено близько двадцять слуг, не рахуючи нероздільних братів і синів — очевидно се вища категорія слуг, міністеріялі вищої ранги). Потім наступає вже звістний нам боярин, добровільний підданий монастиря; далі читаємо: „Надав він півсвобідних (*libertinos*) з меншими правами (*minoris libertatis*): вони обов'язані ставати на кождий наказ абата й чернців (отже не тільки до сповнювання вище вчислених, більше почесних, а й низших, господарських обов'язків, — тут вчислено коло сімдесять слуг, не рахуючи братів і синів) — всі вони мають служити разом з синами відповідно до свого обов'язку. Надав він також челядь (*servos*) з їх жінками, синами і доньками, обов'язаних до всяких рабських робіт (*servilibus officiis deditos* — коло стодвадцять родин*), між ними знаходимо мельника, кухара, пасічника, побережника (*custos silue*)“ і т. и.¹⁾ „Всі отці монастирські піддані на віки звільняють ся від всякої иньшої власти й юрисдикції: в цілім королівстві, в котрім би комітаті не сиділи єї люде, ніхто окрім короля й чернців сього монастиря не може їх судити ні в якій справі, ні в яким разі, ані позивати перед якогось иньшого судию“²⁾.

Як звістки про бояр ілюстрували нам повільне заникання й пониження сеї верстви, так знову єї відомости про монастирських підданих ілюструють відворотний процес — підіймане челяди на вищі ступені служби (*libertini minoris i majoris libertatis*), де вони граничили з становищем замкових йобатіонів — бояр. В реєстрі монастирської челяди при однім імені читаємо замітку: „а син його на імя Фаркаш — свободний“, се оден приклад такої еманципації. Ще вищий ступінь її ілюструє нам оден документ з Боршівського комітату: король дозволяє наджупану Ілїї дати свою землю Kutkurch своїм слугам (*servientes*): Симону Івановому сину і Петру сину Прибислава в дідичне володіння³⁾; єї слуги на основі такого королівського привілею самі переходили в привілеювану верству.

Тепер нам треба-б відповісти на питання, як на тлі сих економічних і суспільних відносин укладали ся відносини національні? Що етнографічна маса в сій території була руська,

*) При тім способі, яким вчисляє єї імена опись, не можна обрахувати числа докладно.

се не підлягає сумніву: свідчать про се не двозначно, як я вже згадав, топографічні й хорографічні назви, імена рік, урочищ і особливо сіл — в документах таких характерних імен багато, нпр. такі села: Лука, Мальців чи Мальче, Воля, Обручно, Раславич, Кобуля коло верхньої Тонлі в Шариській ст., р. Грабовець, Прикључин, Кучин, гори Бецадь тамже; в Землинській столиці: Полян, Помочи, Чернатоло (може Чернатово?), Галач, Юрч або Дюрч, Залашка, Лісна, Чемерна, і коло них *sepultura Ruthepogum* над Лабірцем, р. Ясенів, Чемерна, ліс *Gorboucha* (Грабовець?), Чичва (*Chychuwa*) і Вишня, Стара, Будка; в стол. Унгварській: Серетва (теп. Стретава), коло неї ур. Крива, Ребрень (теп. село Ребринь), Лучка, далі села Сінна, Чепель, Радич, Чичер, Ясенів, село Руська (*Ruzka*), ур. *Hosdov*, *Hozlutov*, р. *Kunszentinche* (-тинче); в Бережський ст.: Солива, Верецьки, Солонка, коло неї р. Чорна вода, Ясенів, ур. *Harazdov*, Ясень, Сушків с. Добронь; в Угочський: ур. Вербоовець (*Werbeuch*), *Fyle-luchka* (-лучка), стави *Kendurattou* (Кондратів?), *Prenez*, р. Батунка, Пазунча, і т. и.

Але яке становище суспільне й економічне займала ся руська маса, сього документи нам не кажуть, не дотикаючи ся взагалі національних відносин та подаючи самі голі ймення, переважно календарні, з котрих народність годі виміркувати, або в такій сумнівній формі, що тяжко на ній опирати які небудь виводи. Можна виловлювати хіба поодинокі, більш або менш певні вказівки, та помагати собі міркованнями а *priori* — але се все буде далеко від такої повної й певної відповіді, якої-б ми собі бажали.

Виходячи з того, що угорська народність була правительственною, зверхнею, а руська підвласною і провінціальною, ми вже на тій підставі можемо здогадувати ся, що вище урядництво і шляхта, що здобувала собі земельні надання від короля (в значній мірі й тут виступають вищі місцеві урядники), були переважно мадярські. Бували й тут Русини, але певно — далеко рідше. Звістний нпр. *Maladik Ruthenus*, що втікши з татарської неволі з значними грошима (30 гривен золота), позичив їх королю і за те випросив собі в дідичне володінне землю Тарновіці (в Словаччині) — але чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати¹). Такими-ж Русинами виходнями чи тубильцями могли бути *Lue* (Лев?) *cum filiis Fudur et Stephano*, що дістали маєтність Брод в унгварській столиці від удови Ростислава Михайловича. Можливо, що Русином був якийсь *Germanpus*

de villa Cumlous з над Топлі, що уживав ся спеціально до всяких поручень на Русь і з огляду на се був звільнений від усяких обов'язків до шаринського замка. Міг бути Русином Петро сина Zobuslo (Сбислав? — порівняти iobagio Zobuslo filius Dubron), що мав кілька маєтностей над Лабірцем, або Zobuslo з Чичеровець, що тримав свою землю ще з надання Кольомана його прадіду. Iwanka filius Iwan з уніварської столиці дуже виглядає на Русина, але має братів Домініка й Альберта. Імя „Якова“, надзупана землинського, звучить дуже по руськи, але се імя було і у полуднево-словянських підданих Угорщини, й взагалі на Угорщині стрічаєть ся часто поза межами Руси, так само імя Микули, дідица з під Шарош-потока, або Lodomerius з Шаринської столиці¹⁾.

Більше руського елемента можна а priori припускати між боярами (йобатіонами) наших столиць; деякі імена їх дійсно звучать досить по руськи (Тайба, Андрій dictus Деда, Zobuslo filius Dubron, Ladislaus f. Zubozlay, Drazlaus, Domozlo, і т. и.), але знову дуже покладати ся на єї созвучности трудно. З далеко більшою певністю можна вказати тут присутність чужих елементів (такий нпр. Chepanus, Felicianus filius Feliciani, Fulcian, Wolf і т. и.). Так само велику роль мусіє грати руський елемент між слугами замків, монастирів, панів (про свободних господарів ми не маємо ніякого материялу в руках); так між слугами Лелеського монастиря звертають на себе увагу такі імена як Ivanes (дуже багато), Zemko (чит. Семко) і т. и.; вище я мав нагоду назвати слуг comitis Elyas de Bogda — Симона Іванового сина й Петра Прибиславового і т. и.

Що мадярський елемент уже тоді досить значно втискав ся між руський, про се окрім особових імен свідчить і значний процент мадярських або змадаризованих імен осад, згаданих в документах: припустити, що всі вони з'явили ся в документах тільки в королівській канцелярії, переложені чи перероблені на мадярську мову її писарями або подиктовані Мадяром-петентом, по моему — не можливо; петентам як раз було важно, аби інтересна для них місцевість названа була іменем уживаним на місці — чи у тубильної людности, чи у його земляків-приходнів, аби не вийшло баламудства.

Не сорішу роль в розвою мадярської колонізації мусіє відограти також латинські монастирі і взагалі релігійні конгрегації, досить численні в західній частині нашої території; вище я згадував про монастирі в Лелесі й Собиранцях на підгір'ю,

тепер назву ще нпр. громаду цистерців в Бардуєві, громаду *fratrum s. Sepulcri*, що дістала в 1212 р. землі над Топлею, громаду хрестоносних рицарів в *Gáboltó*, і т. и.¹⁾

Осібне місце займали між сими двома елементами — руським і мадярським німецькі кольоністи. Початки німецької кольонізації полудневого Підкарпаття датують другою половиною XII в. і уважають сю давнішу кольонізацію нижне-німецькою (фляндською). Але сильніше кольонізація розвинула ся в XIII в., з Саксонії, разом, а по части — і в звязку з німецькою кольонізацією Польщі, й ся новіjšа кольонізація покрила давніjšу, про котру тепер тільки можна здогадувати ся. Татарське спустошення не мало вплинуло на розвій сеї кольонізації — Німцями хотіли угорські королі винагородити тодішні страти людности, як се робили польські, а навіть і руські князі. Головним тереном сеї кольонізації на угорській Русі було русько-словацьке пограниччє, Спіш і по части Шарішеска столиця. В Спішу Німці й чисельно грали важну ролю, і звязали ся в досить поважну організацію. Поодинокі кольонії їх ішли й далі на схід. З західніх громад згадаю Пряшів (*Eperies*), Кошиці (*Kassa, Kaschau*); Бардуїв німецька кольонія засіла ся, здаєть ся, також чи не в XIII в. ще, хоч осадчий привилей дано їй 1320 р. тільки, як ново осілий²⁾. На підгір'ю маємо німецькі кольонії в *Satoralja-Ujhely, Saros-patak* (обидві коло Бодрога), *Luprechtháza* (тепер *Beregszász*). В першій чверті XIV в. розвиваєть ся німецька кольонізація полудневого Мармароша: німецькі кольоністи згадують ся в Хусті Віскові (*Visk*), Тячові (*Téscő*), Доврим полі (*Hessumeső*)³⁾. Як бачимо, глибоше в руську територію ся кольонізація не сягала.

Кольонізація ся знаходила особлившу опіку в правительстві, що змагало ся її можливо ширити — з мотивів кольонізаційних і фіскальних, і старало ся показати їй всяку ласку (*hospites nostri carissimi*). Громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину (*villicus*) і сьвященника, інгеренція провінціональної адміністрації була тісно обмежена: тільки в важніjšих карних справах (*sanguine, furto et homicidio*) мав над кольоністами суд надзупан, в усім иньшій судив їх сам війт. В свою громаду вони могли приймати кожного свобідного й також свобідно з неї виступати. Зобовязання супротив держави обмежали ся певною грошевою платою з ґрунту, що правда — досить значного (*duo pondera de porta, або de manso*)⁴⁾.

II.

Галицько-волинська держава в XIII—XIV в.

Сполучення Галичини й Волини Романом і його дальша діяльність. Галицько-волинські замішання по смерті Романа. Боротьба Данила за галицький стіл. Татарська зверхність і політичні пляни Данила. Боротьба з Татарами і смерть Данила. Його наступники. Остатні Романовичі і Юрий-Болеслав, його діяльність і смерть.

Галицько-волинська держава XIII—XIV в., котрої історію хочемо оповісти в сім розділі, вихідним моментом мала запановання Романа в Галичу в друге, по смерті останнього Ростиславича — Володимира¹). Але сей — так інтересний з огляду на його дальші наслідки момент лишається дуже темним, за браком свійських джерел до сеї події. Одиноке сучасне джерело, що оповідає про неї — се краківський біскуп Вінцентий т. зв. Кадлубек, але його звістки, хоч сучасні (він уродився коло 1160 р.), вимагають великої обережності і критики, спеціяльно — де він оповідає про руські справи. Тому не спускаючи ся на нього, ми мусимо старатися самостійно розсвітити собі сей момент, користаючи з цілої суми наших відомостей, пізнійших і ранійших, а щоб виробити собі можливо добрий суд про ті обставини, в яких Галичина злучила ся в руках Романа з Володимирською волостію, і критично оцінити між иньшим і Кадлубкове оповідання, насамперед мусимо глянути на ту політичну ситуацію, в котрій стояв Роман в момент смерті Володимира.

Остатні звістки в київській літописи про Романа ми маємо з 1195—6 р., коли інтрига Всеволода суздальського розсварила Романа з тесем — Рюриком київським і привела до союзу з чернігівськими Ольговичами. Супроти сього Рюрик ужив против Романа Володимира галицького, і той посилав військо на Романа. По стороні Рюрика стояли турово-пинські князі. Такі відносини

держали ся по всякій правдоподібності і далі, до переходу Романа в Галич і по ній; треба додати тільки, що після розрива Всеволода суздальського з Рюриком Роман міг числити на певну піддержку і Всеволода, бодай моральну¹). Сі відносини до чернигівських князів і Суздаль неутралізовали Рюрика, і Роман з цього боку міг чути себе зовсім безпечним. З відносин волинських знаємо, що з Ярославичів луцьких Мстислав пересопницький був приятелем Романа²), натомість відносини його до брата Всеволода белзького (†1195) і його наступників ледви чи були добрі після конфлікту за Володимир³).

В відносинах до Польщі останній звістний нам факт — се участь Романа в війні синів Казимира Справедливого з їх стрием Мешком, що закінчила ся битвою на Мозаві (1195); Київська літопись каже, що Роман жадав від Казимировичів помочи для боротьби з Рюриком, але ті просили помогти їм наперед, „аби всі Поляки були за одним щитом з тобою і помстили ся за твої кривди“. Перед тим ми бачили Романа в приязні з Мешком (1188); тепер, видно, наручнійші були йому Казимиричі. В кріпкій битві на Мозаві Роман відіграв здасть ся чи ненайважнійшу роль (таке вражіння робить оповідання про сю битву Кадлубка, що Романом дуже займасть ся); справа Мешка, що стратив сина і сам був ранений, була програна, але Роман заплатив за сей успіх Казимиричів кровию своєю і своєї дружини, що понесла великі страти (спиняю ся на сім епізоді, бо він нам придасть ся для орієнтовання в оповіданню про запановання Романа в Галичині⁴).

Відносини Романа до Угорщини ближше не звістні; зрештою по смерті Белі III (†1196) в Угорщині почала ся внутрішня боротьба, між синами Белі Емериком і Андрієм, що вповні опанувала увагу угорських правительствених кругів.

Дуже цікаво знати, в яких відносинах стояв Роман до галицького боярства, що з смертю Володимира мусіло взяти в свої руки зверхню управу Галичини. Пізнійше ми маємо безперечні вказівки на сильне знеохочення боярства до Романа; питаємо ся — відколи з'явило ся воно? З оповідання Кадлубка виходить, що уже в момент смерті Володимира галицьке боярство було дуже нераде Романові і всякими способами випрошувало ся від нього. Але ся звістка виглядає непевно; ми знаємо, що Роман, зайнявши першим разом галицький стіл за порозумінням з галицьким боярством, сидів дуже коротко на галицькій столі (кілька місяців — найдовше), отже не мав часу так сильно зразити собі

своїх прихильників; що більше — уже по тім як Угри вигнали Романа з Галича, приходили до нього запросини „від Галичан“, і мова тут іде, очевидно, такою про бояр¹⁾. Супроти сього говорити про неприхильність цілого боярства до Романа в момент смерті Володимира буде передчасно; що найбільше — число сторонників Романа між галицьким боярством за се десятилітє могло зменшити ся, симпатії до нього простигнути, хоч з другого боку можна думати, що такий оборотний чоловік як Роман, маючи око на Галичину, вмів і походити коло своєї справи.

По сих орієнтаційних замітках перейдїм до оповідання Кадлубка. Він каже, що коли вмер Володимир, „не полишивши ніякого законного наступника“, різні руські князі старали ся захопити його спадщину, між ними й Роман. Але що він уважав себе слабшим від інших претендентів, тож звернув ся до Лешка (т. зв. Білого, старшого сина Казимира Справедливого), просячи, аби настановив його не князем, а своїм намісником в Галичині, обіцяючи йому зате вічну службу і поміч до того, аби й інших руських князів взяти собі під руку. Декотрі Лешкові дорадники спротивляли ся сьому, вважаючи користнійшим безпосередно прилучити Галичину до Польщі, або вказували на те, що не годить ся Лешкови винести васалія (таким ніби то мав бути Роман) на рівне з собою становище²⁾; але інші вказували, що Роман для Поляків не чужий, як свояк їх князя і як вірний помічник *et quasi quidam paedagogus* їх держави. Супроти сього Лешко рішив ся помочи Роману і рушив на Галичину. Але ще не дійшов він границь Галичини, як стріло його посольство галицьких бояр; вони заявляли, що ліпше хочуть мати своїм володарем Лешка і обіцяють йому послухність і вірність, аби тільки не віддавав Галичини Романови та й взагалі заявляють неохоту до руських князів через їх вічні усобиці. Та ся покора бояр була нещира: на ділі вони хотіли боронити ся оружно від Лешка, і тільки битва під Галичом, де Поляки здобувають рішучу перемогу, змушує їх звернути ся уже з щирою покорою до Лешка і просити, аби їм дав князя з своєї руки. Лешко і його дорадники стоять при Романі; даремно бояре, що знавши Романа по сусідству, „як блискавиці“ бояли ся його тиранства, підступности й дражливости, всякими способами пробували відмовити Поляків, обіцяючи їм великі суми грошей і всякі дорожчінности, — Лешко таки посадив їм князем Романа, а той зараз по виході Лешка, розпочав свої страшні переслідування боярства (IV. 24).

Се бомбастичне і повне очевидних переборщень оповідання має, з одного боку, дати контраст великих добродійств зроблених Поляками Роману і його пізнішої невдячності, з другого — як зазначає автор на початку його, має воно ілюструвати славу Лешка: як то він, „хоч іще молодший, як яке сонце заблєс вище над усіх руських князів“; щоб представити славу свого героя, автор, видно, не пожалував фарб і фантазії, і його образ має тільки досить далекі і непевні відгомони дійсних фактів. Не кажучи вже, що автор тільки за помочию своєї фантазії міг зробити з Романа „слугу“ польського князя, він спустив зовсім з ока, що Роман тоді був далеко сильнішим і імпазантійшим володарем, ніж молодий Лешко, що так слабо сидів на своїм краківським столі і відігравав досить сумну ролю в руках своїх всевладних баронів; що Роман, котрого дійсно можна було назвати „педагогом“ молодих княжат-Казимировичів, мав усяке моральне право не випрошувати собі від Лешка помочи, тільки жадати її за недавню свою таку важну поміч, а з рештою був потрібним польським княжатам і на далі з огляду на їх непевне становище; про прилучення Галичини до Польщі ані мови не могло бути тоді ані в польських ані в галицьких боярських кругах, і се представлення річей у Кадлубка ми що найбільше — можемо толкувати антиципацією (подій по смерті Романа), так само як і описаний ним так сильно страх бояр перед Романом і його „тиранством“. Таким чином з просторого й детальнішого оповідання Кадлубка у нас властиво лишається оден тільки голий факт — що Роман, забираючи Галичину, мав при собі поміч від Лешка, бо навіть і такі подробиці його, що разом з Романом старалися здобути галицький стіл й інші руські князі, що бояре пробували боронити ся, що Галич обложено, і тільки битва, нещаслива для бояр, змусила їх до покори — навіть кажу сі подробиці не певні й дуже легко можуть бути фантастичними¹).

З поданого вище огляду політичної ситуації в момент смерті Володимира виходить, що Роман серед руських князів не міг, по всякій правдоподібності, знайти значної помочи, але не міг стрінути й значної перешкоди в своїх плянах на Галичину; зрештою Роман, як найблизший сусід Галичини, що в кілька днів міг наспіти з свого Володимира під Галич, мав повну спромогу випередити всякого иньшого конкурента. Угорщина була вповні спараліжована внутрішньою війною — короля Емерика і його брата Андрія (пізнішого короля), що ярила ся в 1197 — 8 р.; перемире, що зайшло 1198 р., зовсім не

привело до згоди, й обидві партії стояли на поготові, очевидно — зовсім не маючи часу для якихось заграничних авантур. Про якісь польські плани на Галичину говорити — було-б чистим анахронізмом. Серед галицького боярства Роман мусів мати партію свою прихильників, хоч з другого боку той факт, що він уважав потрібним вибрати ся на Галичину з більшими силами і стягнув поміч від Поляків, наводить на гадку, що між боярами була партія і неприхильна йому, яку мусів він коли не поборювати силоміць, то принаймні заїмпонувати її значними силами. Про партизанів польських (як у Кадлубка) або угорських (як у декотрих сучасних істориків) при тім одначе нема що думати: угорська партія творить ся між галицьким боярством, як знаємо, кільканадцять літ пізнійше, під впливом повного роздраження на руських князів, а польської там не було зовсім; можна думати хіба про партизанів якихось руських князів. Пізнійше, за пановання Романа в Галичу, ми знаємо між боярами партію Ігоревичів, на чолі котрої стояли Володислав з братом, близькі покійному Володимиру як сини його „кормильця“ — пістуну (Іп. 481). Кандидатура Ігоревичів, синів звісного Ігоря Святославича (†1202), в першій лінії Володимира Ігоревича, була зовсім натуральна і в момент смерти Володимира: вони були його близькими свояками (їх мати була його рідною сестрою), у Ігоря довго жив Володимир, ще за життя батька, вигнаний ним з Галича (1182—3), і звязки ближших бояр Володимира з двором Ігоря могли йти ще з тих часів. І коли прихильників Романа ми найскорше можемо припустити між тими боярами, що накладали з ним в 1188 р., або їх силами, то знову й його неприхильниками могли бути „Володимирові приятелі“, що 1188 р. мусіли тікати з ним разом з Галичини, завдяки конспірації бояр з Романом.

Але сі противники Романа мусіли притихнути — він опанував Галич. Чи дійшло при тім до битви з противною партією (як оповідає Кадлубек), чи обійшло ся без конфлікту — сього не можемо сказати, так само як не можемо й означити ближше дату запановання Романа в Галичу (найскорше 1199, але можливий і 1198, а навіть і 1197 р.).

З якими-б подробицями не стало ся запановання Романа в Галичу, очевидно у всякім разі, що він сів тут міцно. Що становище своє уважав він певним і в своїй державі і на зверх, показує його сувора боротьба з боярством і інтензивна загранична політика. Очевидно, партія противна йому в Галичині не

була так сильна, а що не вагався він зірвати відносини з Лешком, котрому ніби то завдячав (як представляє Кадлубек) свій галицький стіл, показує, що так зле з Романом не було: він не потребував сторонньої підпори.

Про відносини Романа до руських князів — про його конфлікт з Рюриком, що порозумівшися з Ольговичами задумав відібрати Галичину від Романа, але натомість стратив Київщину, опановану Романом, оповіли ми на іншому місці¹). Я висловив там гадку, що Роман мабуть сам дав початок до цього конфлікту, завзявшися від кількох років на Рюрика, і той супроти цього злучився з Ольговичами, що мали пляни на Галичину від давна і тепер могли числити на ту партію Ігоревичів, про котру я що йно говорив. Роман упередив їх похід на Галичину рушивши сам на Київ (1200 чи 1201 р.)²) і завдяки традиційній прихильності Київської землі до його династії відразу опанував її та відібравши Київ від Рюрика, зіставив Київщину в залежності від себе, посадивши тут свого брата в перших Інгвара Ярославича. Коли Рюрик, скориставши з неприсутности Романа, пограбив, на пімсту Кияном, Київ (на поч. 1203 р.), Роман рушив знову в Київщину і його короводи з Рюриком скінчилися (1204) на тім, що він постриг його з родиною в чернці і позаберав і ті київські волости, які лишив був йому по першій кампанії; за прошенням Всеволода він посадив у Києві Рюрикового сина Ростислава, але чи дав йому усі батьківські волости — не певно; сам Київ стояв у такій тісній залежності від Романа, що Рюрик не відважався аж до смерті Романа скинути свого чернецтва, хоч у Києві (де його пострижено) княжив ніби його син. З Рюриковими союзниками Ольговичами Роман прийшов до згоди, правдоподібно — змусивши виріктися їх від усяких претензій на Галичину, а з Всеволодом суздальським, що претендував на роль сеньора українських князів, прийшов до ближшого порозуміння, та порядкуючи українські справи за порозумінням з ним, дуже зручно віддавав своїх противників під його догляд і заручався його допомогою до піддержання усталеного ним порядку. Як я сказав там, Роман, мабуть, для того й не лишив Київщини собі, аби не вийти в конфлікт із Всеволодом або не підпорядкувати себе його претензіям на старшинство; він задовольнив себе ролю фактичного господаря на всій правобічній Україні, а своїми укладами з Всеволодом поставив фактично себе на рівні з ним, так що в політичній системі земель, давньої Руської держави над

старим — бідним Київом підіймалися тепер два нові політичні центри — полудневий Галич і північний Володимир (суздальський), в союзних відносинах між собою. По свіжім опанованню Галичини, що видвигнуло Романа на перше місце між українськими князями, сі київські війни 1201—4 р. були новим триумфом Романа, що зробили його не першим між рівними, а зверхником українських земель; під впливом цього утворився й його літописний титул (одинокій у нас) — „самодержець всеї Руської землі (Іп. 1079).

В зв'язку з сими київськими кампаніями Романа стояли його походи на Половців, що теж дуже причинилися до його престижу (як взагалі всяка війна з Половцями була популярна). Половці були союзниками Рюрика, отже мотивом цих походів могло бути — укарати їх за сей союз і спустошення Київської землі, та оборонити від них на далі Київщину, бо її Роман брав ніби в фактичну свою опіку. Окрім того тут могли входити в гру дипломатичні зносини Романа з Візантією. Першу звістку про них ми маємо з 1200 р. — не знати чи вони тоді на ново були навантажені, чи почалися ще тоді як Роман сидів у Володимирі; досить, що в маю 1200 р. в Царгороді було посольство від Романа, на чолі котрого стояв Твердята Остромирич; про нього згадує царгородський наломник Новгородець Добриня¹). Оповідючи про похід (перший) Романа на Половців, сучасний візантійський письменник Никита Хоніят з незвичайним признанням підносить, що сей похід змусив Половців забрати ся з візантійських земель, де вони були небезпечні уже й Царгороду; він мотивує сей похід симпатіями Романа до Візантії та жалем за нещасливою її людністю (нищеною сими частими половецькими набігами), „по части з власної ініціативи, по части під впливом свого архипастира“ — митрополита або може й патріарха, що міг посередничити в цих переговорах²). Обидва походи були вчинені зимою (1201 чи 1202 і 1203/4) і були для Половців дуже шкідливі: було взято багато невольників і здобичи і виволонено з неволі багато Русинів, а „Половецьку землю без перешкод зруйновано і знищено“, як каже Хоніят. Походи зробили сильне вражіння у сучасників, і посмертна похвала Роману в Галицький літописи спеціально спинається на його походах на „поганих“ — що він, „ідучи слідом діда свого Мономаха, кинув ся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю як орел, бо був хоробрий як тур“; здається, що були й спеціальні пісні про сі походи Романа на Половців³).

Не знати коли — Роман увійшов в дуже приязні відносини з новим угорським королем Андрієм. Як я згадував вище, Андрій від 1197 р. вів війну з своїм братом королем Емериком, і з кінцем 1204 р., по його смерті, захопив у свої руки владу над Угорщиною, з початку як опікун свого малого братанича Володислава, а 1205 р. (29/V) став королем, по його смерті. Які зв'язки вязали його з Романом, не знати; нема нічого неможливого, що ще під час своєї боротьби з Емериком Андрій нав'язав зносини з Романом; з пізнішого довідуємося, що вони навіть посвоячилися: вдову Романа Андрій звав „ятрівкою“, отже Роман був йому якимсь кузенком, але ближче про се свояцтво нічого не знаємо¹); у всякім разі між ними був тісний союз і умова: коли котрий з них умре — заопікувати ся його дітьми²).

Натомість відносини Романа до Лешка скоро попсовалися. Галицька літопись каже, що їх розсварив син Мешка Володислав (Тонконогий), „лється межі има и зазоръ имѣя любви ею“ (Іп. 481). Межі Лешком і Володиславом була емуляція за краківський стіл: Лешко висадив відти Володислава, і Володиславу було нарочно перетягнути на свою сторону такого сильного сусіда як Роман. Хронологія сих років польської історії взагалі дуже слабка: новіші дослідники пересувають вигнання Володислава з Кракова вже на 1202 р.³), отже від тоді можна б датувати й початки розмиря між Романом і Лешком. На якім ґрунті стався конфлікт між ними, не знаємо; сучасні джерела нічого не кажуть про причини походу Романа на Польщу, що закінчився його смертю, аж Длугош доперва оповідає, що Роман хотів здобути Люблинську землю: об'яснення як з одного боку дуже правдоподібне, супроти пізніших війн XIII—XIV в. за Люблин, так власне тим і підозріле, що могло бути викомбіноване Длугошом по аналогії пізніших подій.

Переходячи до внутрішніх справ Романа, треба згадати звістне оповідання про посольство від папи до Романа: папа (Інокентій III) почувши, що Роман переміг Угрів і Ляхів (!) і підбив собі усю Русь, присилає послів до Романа, намовляючи його на латинство та обіцяє йому королівський вінець і поміч меча св. Петра для дальших завойовань, але Роман перечить ся з послами „отъ писма“, а на обіцянку помочи виймає свій меч і запитує — чи такий меч має папа, що береть ся йому помагати в завойованнях? доки він — Роман — має свій, не хоче купувати володіння иншою ціною, як тільки війною (кровию), „якоже отцы и дѣды наши rozmnoжили землю Рускую“. Се

оповідання ми маємо дописане до Радивилівського літописного кодекса, в Білій Русі чи на Україні, деє у XV в.; воно має з одного боку виразні сліди Романової легенди (образ грізного Романа), з другого — сліди пізнішої полеміки з латинством, отже його в сій формі треба трактувати як легенду¹). Лишається питання, чи в основі її лежить пам'ять про дійсний факт — подібне посольство папи до Романа і відмовну відповідь Романа, чи на Романа перенесено пам'ять пізніших уніонних пересправ? Треба признати, що пановання Інокентія III, взагалі дуже рухливого та в роздаванню королівських титулів щедрого, і сьвіже опановання Візантії, що відкривало римській курії горизонти дальшого здобування східних схизматиків, нарешті — слава Романа, — все се обставини, що дуже надавали ся до такого посольства до Романа, але дальше правдоподібности йти не можемо, не маючи ніяких документальних звісток про се²).

З внутрішньої діяльності Романа по його переході в Галичину сучасники оповіли тільки про його остру боротьбу з боярством. В Галицькій літописі маємо, що правда, тільки глуху, принагідну згадку, що Роман вигнав з Галичини „Кормильчиків“ — проводирів противної йому партії Ігоревичів (иже загнали Романъ невѣры ради — славяху бо Игоревича, Іп. 481). Натомість багато (аж за багато!) оповідає про се сучасник Кадлубек. Ми бачили, що у нього галицькі бояре уже по смерті Володимира страшно боять ся кандидатури Романа, знаючи його *ingeniosam tyrannidem* (вирафіноване тиранство). І Роман дійсно зараз справджує боярські страхи: „скоро іно Лешко відійшов із своїми, Роман захоплює несподівано (!) визначніших галицьких бояр (*satrapos et eubagiones*) і вбиває: одних живими закопує в землю, других розрубую на кусні, з інших лупить шкіру, інших розстрілює стрілами, інших живих патрошить — всякі способи кари вишукує, тяжким ворогом ставши для своїх підданих, мов для ворогів. Кого не міг він вхопити явно (бо майже всі розбігли ся по чужих краях), — зваблює дарунками, обіцянками, і якими тільки міг способами; приймає їх приязно, засипує гонорами, вивисшає, потім видумавши яку небудь вину — увязнює та губить їх нечуваними муками, чи з тим аби забрати собі майно скараних, чи щоб иньшим нагнати страху, чи щоб безпечнїйше панувати, вигубивши найбільше сильних. Звичайними прислів'ями його було: не можна безпечно їсти меду, не винищивши роя; не буде пахнути коріннє, поки його не потовчеш“.

Безперечно Кадлубек, взагалі звістний своїм риторизмом і повною свободою в деталях, — дав собі духу і в сій оповіданню; буквально брати його оповідання неможливо (правдоподібно — воно ціле нав'яне яким небудь літературним джерелом), але мусимо прийняти основу — остру боротьбу Романа з боярством, хоч певне без тих драстичних крайностей, про які оповідає Кадлубек: інакше ми певне-б про них почули і в наших джерелах, бодай в пізнійших згадках; тим часом оповідаючи про таких визначних ворогів Романа, як Кормильчичі, літописєв каже тільки, що Роман „загнав їх“.

Які мотиви водили Романом у сій боротьбі? Чи нищив він партію своїх противників, чи хотів обломити роги боярським претензіям на широкі впливи, на те, аби самим правити іменем свого князя? Правдоподібно, і одно і друге. Про репресії Романа на політичних противників говорить літописна згадка; а ргіогі зовсім правдоподібно і те, що Роман не умів помирити ся з широкими претензіями галицьких бояр, тим більше, що з Володимира мусів привести своїх старих і вірних бояр, котрим вірити мав далеко більше причини, а тим мусів подразнити дражливих на пункті своїх впливів бояр галицьких.

В народніх масах Роман був безперечно популярний (його боротьба з боярством, як я зазначив вище, могла хіба ще причинити ся до сеї популярности). Про популярність в Галичині можемо судити з пізнійшої прихильности галицької громади до Данила (див. вище с. 89); про популярність Романа на Волини ми маємо цілий ряд виразних вказівок; ми вичислили їх вище (с. 31) і тепер пригадаємо тільки одну, цікаву тим, що вона показує популярність Романа і між волинською аристократією (може й земською, але найскорше — таки всякою): що на похоронах його внука Володимира Васильковича літописець так каже плакати ся по нїм „ліпшим мужем володимирським“: „добре було-б нам умерти з тобою, господине — зробив ти нам таку свободу як дід твій Роман, той був оборонив нас від усяких кривд, а ти пішов був слідом свого діда“ (Іп. 605).

Тим вичерпують ся наші відомости про діяльність Романа в ролі володаря Галицько-волинської держави. Навить з сих скупих відомостей імponує нам ся фігура, його сьмілість, певність. Протягом такого короткого часу, кількома сильними ударами збив він до купи велику, поважну державу і засїв у ній певно і міцно, піднявши високо своє імя у сучасників. Сучасний новгородський подорожник титулує його „великим князем“, без

ніякого на те прецеденса; польський сучасник Кадлубек, описавши „тиранство“ Романа, каже, що він „за короткий час незмірно підняв ся, так що правив майже всіми землями й князями Руси“; дійсно, галицький літописець, як ми бачили, зве його „самодержцем всеї Руської землі“, а з нагоди пізнійшої подорожі Данила в орду, зве Романа царем: „егоже отець бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецькую землю и воева на иные страны вси“, — означаючи, як звичайно, титулом царя верх сили й влади¹⁾. Коли-б Романови з його енергією й зручністю удало ся використати свої сили протягом довшого часу й зміцнити свою державу, — політична й культурна історія Руси могла-б уложити ся инакше, ніж уложила ся наслідком його передчасної смерті, періоду анархії й тому, що наступники Романа, видко, не дорівняли йому здібностями.

Подробиці останнього походу Романа звістні з сучасних джерел дуже мало. Суздальська літопись оповідає, не пояснюючи причин сього походу, що він пішов на Ляхів і взяв два лядські городи, але під час коли його військо стояло табором над Вислою, він відлучив ся з малим оточенням від табору (ѣха самъ въ малѣ дружинѣ отъ полку своего), і Ляхи, наїхавши на нього несподівано, вбили його разом з тою малою дружиною; довідавши ся про се, його військо забрало труп Романа та вернуло ся з ним у Галич, і його поховано в Галичі в церкві Богородиці (Лавр. 405). Се оповідання джерела сучасного, в сій часті взагалі багатого дуже докладними звітками про Україну й Галичину, варто повного нашого довіря, і з нього виходить, що Романа вбито під час якогось більшого походу на Польщу (не — швидкого набігу), але не в битві, а зовсім припадково, на розвідинах мабуть. В старших польських річниках не знаходимо ніяких подробиць, окрім докладного означення дня і місця Романової смерті — на св. Гервасія і Протасія, 19 червня 1205 р., в Завихості на Вислі; до сього пізніше прилучають ся ріжні подробиці — що битва була так страшна аж Висла почервоніла від крови Русинів; що багато їх потонуло в ріці; що останки Романового війська Поляки гнали аж до Володимира; що Романа поховали Поляки в Сендомірі і потім видали його тіло Русинам в заміну за невільників; нарешті Длугош, використавши сі наростки і доповнивши їх з пісень і переказів, дав широке оповідання, котре тішить ся досить значною популярністю в науковій літературі й досі, але належить, так само як і ті пізніші наростки польських річників, до Романової легенди, а не історії.

Ми мусимо триматись вище наведеного літописного оповідання, а з польських джерел можемо виробити собі суд про сильне вражіння, яке зробила тут смерть Романа — на це вказують такі факти як спеціальна фундація, вчинена з цього поводу Лешком в Кракові — каплиця на честь св. Гervasия і Протасия, в день котрих убито Романа, широке розповсюдження звістки про його смерть в польських річниках, і ті різні легендарні наростки. Комбінуючи це з літописним оповіданням, знаходимо тут potwierdzenie гадки, що Роман вибрався був на Польщу з дуже серйозними замірами, і його несподівана смерть увільнила Польщу від великого страху — відти таке сильне вражіння від смерті цього руського князя в Польщі¹).

Взагалі Роман полишив по собі глибокий слід в народній пам'яті і сильно відбився в народній фантазії: його з цього погляду треба поставити на рівні з Володимиром Старим і Мономахом, з тим тільки що індивідуальність Романа в народній і книжній традиції зазначила ся далеко визначнійше ніж тих двох героїв. Вище (с. 37) я навів уже останки пісень про Романа і його дітей (сі останні, очевидно, займали народню фантазію власне як Романові діти) в народній поезії українській і великоросійській (воротар, билина про війну Романа з литовськими королевичами, а може — і про те як Роман карав свою жінку). Мусіли бути спеціальні пісні й про боротьбу Романа з Половцями — здається, їх відгомін маємо в однім місці Галицької літописи, де літописець, згадавши про пісні, які співано з нагоди щасливого походу Данила на Ятвягів, пригадує Романа — що він „був нищив поган як лев, аж Половці страшили ним своїх дітей“²). Про якісь пісні про Романа у Поляків згадує Длугош³). Нарешті у пізнішого хроніста Стрийковського (XVI в.) знаходимо сліди якихось переказів (або й пісень) про перемоги Романа над Литвою: гніваючи ся на їх бунти (так представляє то він), Роман уживав литовських невольників до тяжких робіт, замість худоби: він казав їх скованих запрягати в плуги та орати ними, замість волів, переорювати „старини“, корчувати „ляди“, „і звідти вийшла приказка, як котрийсь (невільник) Литвин, научивши ся руської мови, сказав, тягнучи плуг: Ой Романе, Романе, лихим живеш — Литвою ореш!“ Сю приказку пробовано толкувати як перевернутий відгомін цивілізаційних заходів Романа коло Литви — що він силоміць змушував їх до хліборобства; але такі заходи досить сумнівні — скорше вже можна припускати тут пам'ять про тяжкі роботи, на які уживано не-

вільників¹⁾. Але нам цікавий тут сей традиційний образ Романа — скрізь він виступає сильним, грізним володарем, острим і часом немилосердним²⁾.

Смертю Романа розпочинаєть ся в Галицько-волинській державі довгий — сороклітній період замішань, викликаних боротьбою за галицький стіл. Ся боротьба, описана досить детально, але zarazом — дуже механічно в Галицькій літописи, на перший погляд робить дуже хаотичне вражіння. Аби не згубити ся в її деталях, будемо слідити головні моменти в розвою сеї боротьби, а особливо — напрями боярської політики, що лежали в основі сеї боротьби і коротко вже зазначені вище (с. 94).

Граничною точкою сеї боротьби і замішань треба уважати Ярославську битву і подорож Данила до Бату — сі дві події взяті разом, придушили ворожі елементи і дали Данилови спромогу опанувати свою позицію сильно і певно, отже 1245—6 р.

Слідячи долю Романовичів, що опираючи ся на громаду, становили одну сторону в сій боротьбі, сей сороклітній період можна поділити на кілька менших: а) Романовичі через свою молодість займають зовсім пасивне становище і відірвані зовсім від ґрунта — аж до момента, коли дістають в остатнє володимирську волость (коло 1216 р.); б) відси — їх князювання в володимирській волости, аж до смерті Мстислава, що дала початок Данилови до свідомої боротьби за галицький престіл — до 1228 р., в) боротьба за галицький стіл — до Ярославської битви.

Коли будемо слідити другий чинник — боярство, то мусимо покласти ще одну граничну точку — в боярській політиці: до боярської різні (десь в р. 1210—11), коли бояре ведуть політику династичну, і відти — коли вони свідомо і свobodно переводять свою боярську політику, вирікши ся зовсім всяких традицій князівсько-дружинного укладу.

Маючи на оці сі прикордонні стовпці, можемо пустити ся в свою подорож — слідити історію галицько-волинських замішань.

Смерть Романа була повною несподіванкою. Ворожі елементи, прибиті ним, на разі не дали позначи життя. По похороні Романа Галичане присягли на вірність його малому сину Данилу, що мав тільки три роки (меншому брату його Васильку ішов тільки другий рік), а управу його іменем обняла його мати — молода Романова вдова. Розуміючи непевність свого становища, вона звернула ся до найблизшого Романового союзника і свого свояка

угорського короля по опіку. Угорський король прибув до неї до Сяноку, і тут муєїли між ними стати ся важні умови: король бере в свою опіку Романовичів і їх землі, а за те чи то за згодою їх матери й бояр чи на власну руку приймає на себе ролю зверхника сих земель; від тепер він титулує себе все королем Галичини і Володимирії (*Galiciae Lodomeriaeque rex*)¹⁾. Для безпечности ухвалено впровадити в Галич угорську залогу, і король дійсно прислав дуже значну залогу (Угры многы)²⁾. Ся угорська залога, дійсно, послужила гальмом на розвій боярської опозиції, придушеної Романом; противна Романовичам партія тільки поволі відживала, спроваджуючи своїх розігнаних і розпошених партизанів; на чолі її стали брати Кормильчичі, закликані назад в Галичину їх одномишленниками.

Тим часом вість про смерть Романа заворушила його противників між руськими князями. Рухливі Ольговичі, що вже кілька разів виходили з плянами на Галич, зібрали ся на борзї й поспішили ся на Галич, рахуючи мабуть на своїх прихильників між боярами, бо з усього видно — вибрали ся з невеличкими силами. Рюрик, що скинув з себе своє невільне постриження, відновив свою умову з Ольговичами й прилучив ся до походу; закликано й Половців, і з ними рушили на Галич. Але противники Романовичів, видно, ще не оговтали ся, та й супроти угорської залоги, поставленої в Галичу, і невеликих сил Ольговичів не відважили ся показати свою фарбу. Коли Ольговичі приступили під Галич, місто боронило ся, й бояре теж. По нещасливім приступі, Ольговичі „с срамомъ великимъ“ муєїли вертати (мб. осінь 1205).

Але Ольговичі вертали ся тільки з тим, аби вибрати ся на ново з більшими силами; на другий рік вони зібрали всю свою фамілію — Святославичі чернігівські й Ігоревичі новгородські, до них прилучились смоленські й київські князі (Рюрик з свояками) з Чорними Клобуками; Половців спроваджено теж велику силу. Разом з їх походом рушив на Володимир також і Лешко, судячи по словам літописи — за порозуміннем з ними³⁾. Романова вдова з своїми прихильниками супроти сеї коаліції кликала собі в поміч угорського короля. Але що й у самім Галичу ворожа боярська партія, не вважаючи на угорську залогу, підіймала голову, княгиня не відважила ся довше зіставати в нїм і не діждавши ся приходу угорського короля втікла в Володимир, більше певний для Романової родини. Під Володимир потягнув супроти того й король. Тут розпочали ся зносини між

ним і Лешком і прийшло до порозуміння¹). Джерела нічого не кажуть про зміст сеї умови, але видко, що король умовив Лешка занехати ворожу акцію супроти Романовичів; прийнявши під свою протекцію Романовичів з їх землями він тепер якимсь способом втягнув до того й Лешка. Може бути, що за порозумінням з Лешком же король надумав посадити в Галичу якого небудь зовсім стороннього князя — правдоподібно, в ролі провізора галицького стола, з огляду на безрадність сиріт. По нараді з прихильними Романовичам галицькими боярами рішено взяти до сього Ярослава переяславського, сина Всеволода суздальського, отже князя з впливової родини, що міг би оборонити ся від претензій інших князів, а знову в галицькі справи не замішаного; до нього вислано запросини.

Покінчивши таким чином галицькі справи король і Лешко пішли назад своїми дорогами. Чи зайняли вони яке становище супроти Ольговичів з їх союзниками, літопись не каже, з оповідання її виходить, що Ольговичі супроти угорського війська не відважили ся іти на Галичину і перестоявши десь на границях Волини, завернули ся назад, але потім, коли король пішов, знову пішли на Галичину. Партия Ігоревичів використала сю хвилю й настрашивши своїх противників, що військо Ольговичів може їх знищити, нїм Ярослав приїде, перемогла їх опозицію й вислала своїх послів в табор союзників, що стояв тоді за два дні дороги від Галича, до Володимира Ігоревича, закликаючи його в Галич. Володимир, діставши сю вістку, потайки викрав ся з табору союзників з своїм полком і женучи день і ніч, дістав ся за добу до Галича; його оголосили князем (мб. осїнь 1206 р.).

Ярослав Всеволодич, діставши про се звістку, вернув ся з дороги, з під Галича, а й Ольговичі з своїми союзниками, поміркувавши, не видумали нічого ліпшого, як вернути ся. Які були між союзниками умови що до поділу Галичини, не знаємо, але очевидна річ, що не для самих Ігоревичів ішли вони її здобувати, тому й Володимир потайки викрадав ся з їх табору, тому й на далі не міг числити на їх поміч. Одинока сила, на яку він міг покладати ся, була його родина. Він віддав своему брату Роману Звенигород, а для третього — Святослава хотів здобути Володимир. В тім був інтерес і Володимира і противної Романовичам боярської партії — вибити Романовичів з усіх земель, позбавити всякої опори — „искоренити племя Романово“, як каже літопись. Вони вислали до володимирської громади в посольстві

якогось попа, взиваючи її, аби видала Романовичів і прийняла собі князем Святослава, а инакше грозили знищити Володимир.

Се посольство викликало серед Володимирців сильний гнів: вони хотіли забити навіть того попа-посла, але декотрі з володимирських бояр обстали за ним: мовляв, не годить ся забити посла. Літописець закидає їм, що вони „имѣяху лєсть во сердцѣ“, сприяючи Ігоревичам, і які-б не були дійсні мотиви сих бояр, дійсно між володимирським боярством муєїла зарисувати ся група, що воліла прийняти князем Ігоревича, ніж зіставати ся з недорослими сиротами і чужою ретенцією. Романова княгиня, довідавши ся про епізод з попом, нарадила ся з найближшими боярами й настрашена галицькими боярськими інтригами, постановила тікати з Володимира; чи дійсно противна партія була значна, чи побільшала настрашена фантазія дійсню небезпечність, не знати — я думаю скорше останнє. В найближшу ніч постановили утікти в Польщу: щоб не стягнути на себе увагу, дядько (пістун) вивів Данила в ворота, а другий повірник княгині Юрий піп з „кормилицею“ разом винесли малого Василька через якийсь пролом в стіні (дѣрою градною), і злучивши ся за містом, утікли до Лешка (десь початок 1207 р.). Тим розпочала ся довга блуканина Романовичів¹).

Галицький літописець представляє сей крок Романової вдови як дуже відважний, навіть нерозважний: „не знали куди бігти: Романа убито в Польщі, а Лешко потім не уложив згоди“. Тож він особливою божою ласкою уважає, що Лешко пожалував сиріт, і навіть вставив ся за ними перед угорським королем. В дійсности, як я вище зазначив, муєїла вже перед тим, під Володимиром, стати ся між Андрієм і Лешком якась прихильна для Романовичів умова; Андрій при тім міг виходити з становища сюзерена Романовичів (менша річ, чи таке його становище було признане дійсно в землях Романовичів і в їх оточенню); які вигоди від піддержування Романовичів міг він показати Лешкови, над тім ломити голови не буду, тільки піднесу, що дальші факти: поклик Лешка до угорського короля, заходи Ігоревичів, аби здержати Андрія й Лешка від вмішання в галицькі справи в інтересах Романовичів, — по моєму вказують на істнування такої умови, що хоч, розумієть ся, виходила з становища інтересів Угорщини й Польщі, одначе іварантувала Романовичам їх батьківщину. Тому я не можу погодити ся і з поглядом, що Лешко й Андрій тільки удавали свою прихильність до Рома-

новичів, а в дійсности дивили ся на них як на своїх не-вільників-закладнів¹⁾; я не покладаю ся на безкористні симпатії їх до Романовичів, але підношу те, що аж до Спішського з'їзда 1214 р., коли Андрій і Лешко приходять до нової комбінації — беруть Галичину собі, себ то віддають Кольманови — Андрієвому сину й Лешковому зятєви, — вони таки до певної міри займають ся долею Романовичів та піддержують, бодай по трохи, їх права на галицько-волинські землі.

Лешко, як оповідає літопись, прийняв княгиню — „ятров свою“ і сиріт „з великою честію“, й заявив свою готовість оборонити їх від узурпаторів. Зіставивши княгиню з маленьким Васильком у себе, він післав Данила з своїм посольством до Андрія, пригадуючи його приязнь з Романом і взиваючи до спільного походу на Ігоревичів, аби відібрати від них батьківщину Романовичів (нынї же ідемо и вземши предаєвї имъ отчєство ихъ). Так оповідає се літопись, ігноруючи попереднє порозуміннє Андрія з Лешком. Ми, виходячи з нашого погляду, мусимо се розуміти так, що Лешко відкликував ся до сього недавнього порозуміння і взивав короля до спільного похода в інтересах Романовичів. Правдоподібно, заносило ся дійсно на такий похід, бо Володимир Ігоревич занепокоїв ся й постарав ся відвернути небезпечність дарунками; виславши щедрі дарунки в Польщу й Угорщину, він, дійсно, задержав сей похід, і Андрій з Лешком обмежили ся плятонічним співчутєм для сиріт, що лишили ся у них²⁾.

Ате такий лад стояв не довго³⁾. Ігоревичі в своїй непевній позиції, завдячуючи своє становище ласці бояр і не маючи за собою нікого, не мали навіть стільки розваги, аби бодай тримати ся між собою солідарно. Між Володимиром галицьким і Романом звенигородським розпочала ся усобиця. Роман удав ся до угорського короля, і хоч се була визначна неконсеквенція супроти вже зайнятого Андрієм становища в галицьких справах, Романови удало ся — мабуть знов таки богатими дарунками — притягнути короля на свій бік. Андрій дав Романови помічне військо, і він пішов з ним на Володимира; в битві Володимира побито, Роман узяв Галич і сїв тут, а Володимир подав ся у свої сіверські волости⁴⁾.

Ся усобиця рішучо захитала становище Ігоревичів і той лад, який був уставив ся з ними в галицько-волинських землях.

Насамперед Ігоревичі стратили Володимира. Правдоподібно, використовуючи галицьку усобицю, Олександр белзький, брата-

нич Романа, звернув ся до Лешка і його брата Казимира, що були його близькими свояками¹⁾, просячи, аби помогли йому здобути Володимир, і прихилив їх до сього. З помічним польським полком Олександр прийшов під Володимир, і місто отворило йому ворота, як Романовому братаничу; дуже можливо, що прихильники Романовичів в Володимирі ще перед тим мали зносини з Олександром, аби позбути ся Сьвятослава Ігоревича. Місто одначе за се своє довіре було досить сильно покаране: Олександрові союзники Ляхи кинули ся грабувати його і викликали тим нарікання на Олександра. Сьвятослава Поляки забрали з собою в Польщу, а Олександр став княжити в Володимирі. Але се трівало не довго. Ярославичі — Інгвар і Метислав, задумали собі пожити ся з сих замішань і увійшли теж в близні зносини з Поляками. Інгвар заприятнив ся з Лешком і видав за нього свою доньку²⁾; правдоподібно — Лешко-ж і поміг йому відібрати Володимир від Олександра. Але володимирські бояре „не любили Інгвара“, і Олександр, користаючи з сього, відібрав собі потім назад Володимир, „совѣтомъ Лестьковымъ“.

Тим часом Берестяне, користаючи з сих володимирських замішань, вислали до Лешка посольство, аби пустив до них Романову княгиню з малим Васильком княжити у них, і Лешко згодив ся на се. Коли-ж Олександр в друге дістав Володимир, Романова княгиня удала ся до Лешка з проханням, аби змусив Олександра бодай до якоїсь уступки для Василька, коли забрав його отчину, і Олександр мусів віддати Васильку полудневу частину Белзько-червенської землі, з Белзом, очевидно — в заміну за Бересте. Тут Василько пробув кілька років, поки Олександр не намовив Лешка, аби відібрав Белз від Василька і віддав йому. Тоді у Василька з братом зістала ся сама маленька Камінецька волость³⁾ і аж потім (мабуть в заміну) Романовичі дістали волость в полудневій Волині (Тихомль і Перемишль) та тут „княжили“ з своєю матір'ю, як каже літопись — „споглядаючи звідси на Володимир та думаючи собі: як там не крути, а Володимир таки в кінці буде наш“ — що й стало ся дійсно незадовго (в року 1214—1215)⁴⁾.

Поки володимирською волостію так самовільно розпоряджав собі Лешко, піддержуючи то того то сього супроти безрадного Василька і його бояр, в Галичині ярили ся боярські партії. Роман, опановавши Галич за помочию Угрів, підняв на себе бояр; розпочали ся якісь замішання — „безаконье галичкое

и мятежъ“, як каже літопись. Маємо не підозріду звістку, що Роман Ігоревич був вигнаний під час сих замішань: Ростислав Рюрикович, очевидно — спроваджений боярами, був вигнав його, але Романови udało ся вернути собі Галич¹⁾. Нарешті король Андрій, не знати — чи з власної ініціативи, чи може інтригами бояр (пізнійше бояре признають ся Роману і його брату: „согрѣшихомъ к вамъ“) постановив зробив кінець нездалому князюванню Романа і вислав у Галич воеводу Бенедикта; той ухопив Романа (заставши його „в бани мыюща ся“) та вислав на Угорщину, а Галич обсадив знову угорською залогою. Ся залога і сам Бенедикт одначе дала ся дуже в знаки Галичу: літопись згадує, що якийсь славний галицький книжник Тимотей з Києва доводив „притчею“, що сього Бенедикта треба уважати антихристом, і літописець згоджуєть ся з сією характеристикою його, признаючи що він був „томитель боярам і горожанам“.

Галичане звернули ся з початку до Мстислава пересопницького, підвівши його на Угрів, але що Мстислав, видко, вибрав ся з дуже малими силами, тож Галичане не піддержали його й він, осьміяний, муєів ні з чим вернути ся²⁾. Потім прийшла вість, що Роман утік з Угорщини. Галичане вислали посольство до нього й Володимира (мабуть Роман з Угорщини подав ся в Сіверщину, а з Польщі прибув туди-ж вигнаний з Володимира Святослав) — перепрошували їх та просили увільнити від угорської окупації. Ігоревичі, котрих нещастя привели знову до згоди, вибрали ся спільно походом на Галичину. Сили їх муєіли бути значні, і супроти загального незадоволення людности угорська залога не відважила ся відсижувати ся від них в Галичу: Бенедикт забрав ся з своїм полком в Угорщину, й Ігоревичі наново опановали Галичину: Володимир сів на ново в Галичу, Роман у Звенигороді, а Святослав замість утраченого Володимира дістав Перемишль. Супроти можливої опозиції угорського короля Володимир звернув ся до давнійшого, випробованого вже способу: вислав великі дарунки на Угорщину з своїм сином Всеволодом і дійсно тим осягнув бажаний неутралітет Угорщини³⁾.

Але бояре, закликаючи Ігоревичів, зовсім не мали наміру капітулювати перед ними в своїх змаганнях; з другого боку Ігоревичі, вже перед тим спробувавши боярської опозиції, тепер, видко, були особливо дражливі на неї. Обопільне роздраження закінчило ся дуже прикрою подією: Ігоревичі, аби зломити боярську опозицію, задумали вирізати противних собі бояр. Ніяких ближших подробиць літопись не дає, каже тільки, що при нагоді

(по прилучаю) сей плян виконано, і в різних місцях Галичини убито 500 бояр, між ними кілька „великих бояр“; інші повтікали. Сю цифру 500, розумієть ся, не можна вважати докладною — так кругло рахували сю різню, може й побільшаючи, як то часто буває; але у всякім разі число побитих мусіло бути дуже значне¹⁾. Майно побитих і утікачів skonфісковано²⁾. Але результат сеї різні був зовсім для Ігоревичів несподіваний. Недобитки боярські завзяли ся відомстити ся Ігоревичам за смерть своїх братів і постановили порушити для того все — навіть виставити кандидатуру Романовичів та постягати їх свояків. І їм се удало ся.

Данило весь сей час, від коли відослав його туди Лешко (1207), перебував на угорським дворі. Король Андрій признавав, очевидно, його законним володарем Галичини; окупація, зроблена Бенедиктом, певно, була зроблена в його імені. Галицький літописець оповідає, що в двірських угорських сферах (або як він каже — „король Андрій и боярѣ угорьстѣи, и вся земля“) перед уродженням сина у Андрія був проєкт — як би не було у нього сина, оженити Данила з донькою Андрія, очевидно — щоб зробити Данила угорським наслідником; але що син і наступник Андрія Беля родив ся ще в 1206 р., то й тут хіба треба бачити анахроністичну звістку з часів безпосередно по смерті Романа, або ще скоршу — просто якийсь покручений відгомін тих плянів на Галичину, які угорське правительство могло звязувати з своєю опікою Романовичам³⁾.

Коли тепер, по різні, заданій Ігоревичами боярам, з'явив ся на угорським дворі відвічний ворог Романового рода Володислав Кормильчич з пнішими боярами і попросив, аби король Андрій вислав з ними малого Данила, „отчича Галичу“, — відібрати Галичину від Ігоревичів, Андрій „с великою любовью“ зібрав сильне військо і під проводом палатина Пота вислав його з Данилом і Володиславом. Похід розпочав ся звичайною дорогою — від Сянока; коли угорське військо з'явило ся під Перемишлем, Володислав звернув ся до Перемишлян, властиво — до місцевих боярських родів, умовляючи їх не обставати за Святославом супроти недавнього підступу Ігоревичів, і дійсно промовив їм до почуття: Перемишляне „сжалившись о бывшихъ“, отворили перед ним місто і видали князя Святослава. Натомість коли приступили під Звенигород, там не удало ся відвести людей від князя: „Звенигородці люто бороли ся“, і облога затягнула ся на довго. Тим часом наспіли з Волини князі, змобі-

лізовані, очевидно, такої галицькими боярами: прийшли Романові бояре з Белза від Василька з військом, Олександр з Володимира з великим полком, з Луцька від Інгвара полки луцькі й дорогобузькі з його сином, Мстислав пересопницький; се була боротьба волинських Мономаховичів з приходнями Ольговичами, що влізли їм на ґрунт. Лешко також прислав помічний полк. Сі полки зійшли ся коло Звенигорода. Роману-ж прибула в поміч половецька орда. Хоч в битві удало ся побити Угрів, але бороти ся з таким переважним ворогом не було що. Роман задумав викрасти ся з Звенигорода, щоб пошукати помочи „в руських князях“ — в Києві, де сидів тоді Всеволод Ольгович. Але на дорозі, під Шумськом, його зловили й привели в табор союзників. Тільки тепер, переконавши ся, що князь їх попав ся в руки ворогів, Звенигородці піддали ся. Союзні війська пішли під Галич. Володимир з їх наближенням утік звідти, і союзники без перешкоди опановали столицю. Тут з великою парадом, в присутности угорських воевід бояре волинські й галицькі посадили Данила на столі в катедрі Богородиці. Взятих в неволю князів Ігоревичів — Святослава й Романа угорські воеводи хотіли відвести в Угорщину, але галицькі бояре задарували їх багатими дарунками і вимогли від них сим, що видали їм сих князів на пімету. Тоді бояре повісили їх — факт в історії давньої Руси нечуваний! Одна звістка додає ще, що бояре перед тим ще й „били“ сих князів (вересень — мб. 1211 року)¹⁾.

На вість про посадження Данила в Галичу приїхала в Галич з Белза його мати, аби взяти на себе реґенцію, бо Данило був ще такий малий, як каже літописець, що не пізнав своєї матери. Але її прийшло ся сильно розчарувати: Володислав Кормильчич, що стояв тепер на чолі боярства, зовсім не на те спроваджував Данила з Угорщини, аби відступити управу Романовій княгині й її бояром, він противно хотів забрати реґенцію собі. Тому між княгиною й Володиславом дійшло до гострих відносин, і в кінці вона мусіла втікати з Галича — „Галичане вигнаша Данилову матеръ изъ Галича“. Малий Данило гірко плакав і не хотів пускати матери, а коли оден з бояр хотів силоміць відвести його коня, Данило добув меча й хотів ударити того боярина, але тільки утяв його коня — літописець нотує сей перший „оружний“ виступ князя.

Відіхавши до Белза, княгиня відти, видко, звернула ся з жалю на бояр до угорського короля, і той прийняв дуже до серця кривду своєї своячки — рушив з військом на Галич, а з Во-

лини прибула княгиня з волинськими боярами і декотрими князями, що піддержали її. Бояре муєди покорити ся. Головні проводирі їх — Володислав, Судислав і Филип арештовані; Судислав і Филип викрутили ся грошовими контрибуціями, але Володислава король забрав з собою на Угорщину. Княгиня з своїми боярами взяла знову рефенцію. Але скоро тільки виступили війська її союзників з Галичини, бояре взяли ся на ново до неї й закликали князем у Галич Мстислава пересопницького. Хоч раз уже так сильно надутий боярами, Мстислав дійсно пішов на Галич. Княгиня на сю вість вислала Василька в Белз, а сама з Данилом виїхала в Угорщину, шукати знову помочи у Андрія. Король дійсно став ладити ся в похід на Галичину, але в дорозі його задержала страшна катастрофа: смерть його многогрішної жінки Гертруди, забитої баронами (1213), обуреними її участю в насильстві, що сповнив її брат над жінкою звістного нам Бенедикта. Андрій залишив похід і вернув ся назад. Мстислав пересопницький тим часом, настрашений угорським походом, утік із Галича. Галицькі бояре разом стали повними панами ситуації. Володислав, ще перед тим увільнений Андрієм, вернув ся в Галичину й міг зробити те, чого досі не удавало ся ще нікому: воїха в Галичъ и вокняжися и сѣде на столѣ¹⁾.

Але факт сей був занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодити ся. Насамперед Мстислав, утративши так нужденно Галич, поспробував рушити князів на Володислава; він спровадив Лешка, а той понудив до похода Романовичів і Олександра. Володислав виступив на зустріч русько-польському війську з Галичанами і з „своїми“ Уграми і Ляхами, очевидно — збірною дружиною, яку він собі сформував, аби мати в ній опору свого князювання. На р. Бібрці стала ся дуже сильна битва, і Володислава розбито, але коли союзники приступили під Галич, узяти його не удало ся, й вони обмежили ся тим, що повоювали галицьке Поділе й з тим вернули ся. Володислав виграв справу, але дуже не на довго. В політиці приготувляла ся дуже важна зміна супроти галицьких справ, і вона відбила ся передо всім на Володиславі.

Ми бачили, що досі й угорський король і Лешко уважали себе наче-б опікунами малих Романовичів і не раз виступали в обороні їх прав, хоч і не спромогали ся консеквентно й постійно сих прав боронити. Угорський король при тім уважав Романову державу за васальну. Яку вигоду мав або надіяв ся

мати Лешко з підтримування Романовичів, не знаємо. Тепер в їх поглядах на сю справу стала ся переміна: замість аби обороняти права малих Романовичів своїм мечем, вони постановили використати ситуацію безпосередно для себе. Галицька літопись представляє, що безпосереднім мотивом до того послужило запановання в Галичу Володислава (Лешко, виступаючи з своїм проектом перед угорським королем, починає від того: не есть льпо боярину княжити в Галичи). Можливо, що сей драстичний факт був остаточно кроплею, що переповнив чашу: здавало ся, що Романовичам ніяк не удержати своєї отчини, тож Лешко й Андрій постановили покинути справу Романовичів і взяти Галичину для себе. Автором проекта, здаєть ся, був краківський каштелян Пакослав: він потім переводив переговори в сій справі між Лешком і Андрієм і дістав собі за комісію волость у Галичині; дивно тільки, що літописець зве Пакослава приятелем Романовичів, коли проєкт сей був звернений передо всім против них. Можливо зрештою, що як їх справа здавала ся тоді зовсім безнадійною, то й ті охлапи, які вони дістали при переведенню Пакославового проекта, могли здавати ся добродійством.

Плян був такий, що між Лешком і Андрієм мав утворити ся тісний союз, сполучений з поділом Романової спадщини. Маленька донька Лешка Сальомея — його тоді одинока дитина, що мала тоді десь зо два роки, або й менше¹⁾, мала вийти заміж за другого сина Андрієвого Кольмана, старшого від неї о яких 2—3 роки, і Кольман з титулом короля мав дістати Галич. Західня Галичина, з Перемишлем, діставала ся Лешкови, що окрім того мабуть тоді-ж забезпечив собі поміч угорського короля і в своїх інтересах на Волини: Романовичі, за утрату Галичини мали дістати Володимирську волость, але Лешко брав собі все північне Побуже — Берестейщину і північну частину Червенської землі — пізнійшу Холмщину. Проєкт сей вкінці прийнято на з'їзді Андрія і Лешка в Спішу 1214 р. Маленька Сальомея вислана на двір угорського короля й обвінчана з Кольманом, а в справі коронації Кольмана Андрій звернувся до папи (звістного Інокентія III): просив позволення угорському прімасу архієпископу ґранському, аби міг коронувати Кольмана на „короля Галичини“, і бажав, аби папа прислав від себе корону на сю коронацію. Папа вволив обидва бажання: Андрій вмів його звабити, заповівши унію Галицької Русі з римською церквою, але ся кореспонденція забрала досить часу, так що коронація наступила, здаєть ся, не скорше як в 1216 р. Аби тим-

часом прийняти Галичину в фактичне володіння, Андрій вислав на Галич військо, супроти котрого Володислав не міг удержати ся; його увязнено і вислано в Угорщину, де він і умер, а літописець злобно нотує, що його проба княжити в Галичу принесла нещастя всьому його роду (нашедь зло племени своєму и дѣтемъ своимъ княження дѣля): всі князі (взагалі володарі) були не ласкаві до його дітей через се. Малий Кольоман засів у Галичи з невеликою (*cum paucis*) угорською залогою, на чолі котрої стояв уже звістний нам Бенедикт, знову в ролі дійсного управителя Галичини. Перемишль віддано Лешкови, а Пакослав, правдоподібний автор цілого сього проєкта, дістав Любачівську волость. Александра Лешко змусив забрати ся з Володимира і віддав Володимирську волость Романовичам, а собі полишив „Берестий и Угровескъ, и Верещинъ, и Столпье, Комовъ и всю Украину“¹⁾.

Сей поділ Романової спадщини між Угорщиною й Польщею міг би мати дуже далекі й важні наслідки, коли-б завязаний в Спішу союз Лешка й Андрія удержав ся. В дійсности він був зовсім ефемеричним. Король Андрій, що вже від довшого часу займав ся справами Галичини й уважав себе її зверхником, не міг переболіти уступки зробленої Лешкови — поділу Галичини між Кольоманом і ним, і вкінці відібрав від Лешка західню Галичину. Можливо зрештою, що в самій Спішській умові були такі спеціальні точки про передачу західньої Галичини Лешкови, які викликали потім непорозуміння (можливо нпр., що сю західню Галичину Лешко брав з тим, аби дати її в посаг Сальомеї, а відтягав ся з передачею її Кольоману або що)²⁾. Досить, що Андрій невдовзі по Спішській умові відібрав від Лешка західню Галичину. Наслідком того Лешко став з союзника його ворогом.

Се було о стільки небезпечно для Андрія, що становище Угрів в Галичині було й без того хистке. Серед галицької людности угорська окупація і давнйше була непопулярна, а до того Андрій сей раз вмів ся в галицькі церковні справи, що від тоді стільки разів були каменем преткновения для всяких окупаторів Галичини. Ми маємо, що правда, тільки досить загальні згадки, але безперечно, що ся сторона угорської окупації причинила ся теж до її непопулярности; одна літописна записка (Воскресен. л.) посадження Кольомана в Галичині звязує з латинізацією руської церкви й нагінками за православним духовенством: „епископы и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу“. Се, очевидно, побільшена пого-

доска, але що повед для неї був, показують листи Андрія до папи: повідомляючи про свій намір посадити Кольомана королем в Галичині, він заявляє, що галицька людність заявила готовість прилучити ся до римської церкви з захованням обряду. Очевидно, в тім напрямі він щось робив або бодай пробував робити в Галичині.

Про дальшу долю сих заходів ми маємо дуже мало відомостей: кор. Андрій, очевидно, покладав сю справу на архієпископа ґранського (так виходить з текста його першого листа), але папа, дуже, видко, заінтересований сею справою, вислав від себе легата в Галичину; в пляні його був собор, на котрий мали прибути руські єпископи. Та сього легата Андрій в Галичину не пустив, мотивуючи тим, що там підняло ся повстання на Кольомана, й обіцяв взяти то на себе, аби руські єпископи на собор прибули. Але по тім акті про той собор ані взагалі про ту унію нічого не чуємо: хто зна чи сам Андрій, зміркувавши, що ся справа до улекшення галицької ситуації не причинить ся, не постарав ся її зацитькати¹⁾.

Серед бояр угорська окупація могла мати деяких прихильників, котрим вона давала добрі посади і впливи в управі. Серед них формуєть ся угорська партія, на чолі котрої став один з визначних проводирів боярства, звістний нам ще з часів боярської різні Судислав; але ся боярська партія мабуть що йно формувала ся і не мала особливої сили в землі. Коли додати ще до сього, що й руські князі, серед котрих не було ані одного заінтересованого в угорській акції, веї мусіли з кося дивити ся на сю узурпацію та тільки чекати принагідної пори, аби викинути чужинця, і серед них Лешко кожної хвилі міг знайти собі помічників против Угрів, то зрозуміємо, що нетакт Андрія взагалі і його розрив з Лешком мусіли привести до прикрих для угорської окупації наслідків.

Уже в листі Андрія до папи Інокентія, 1215—6 р., писанім ще перед коронацією Кольомана (він в сім листі просив прислати для нього корону), зазначаєть ся небезпечність для угорської окупації: король пише, що „останніми часами галицький нарід не тільки відступив від свого короля (розум. — Кольомана), нарушивши присягу, але й зібравши військо від сусідніх Русинів, обложив Галицький замок, де перебував наш син з малою залогою“. Король просить папу вислати свого післанця до Лешка — пригадати його фамілійний союз з Андрієм і подвигнути його, аби зайняв ся обороною Галичини против напа-

стників, тим більше, — пригадує він папі, — що „Галичане присягали не тільки на вірність своєму королю але й на послужність римській церкві“.

З цього листу отже бачимо, що вже тоді союз Андрія з Лешком був розірваний, хоч Лешко може й не брав активної участі в сій повстанню Галичан, чи може — поході руських князів на Галич, промовчаному в Галицькій літописі¹). Андрій, не чекаючи, нім збереться більше військо, поспішився в Галичину й оборонив сина, тільки здається, по сій пригоді уже забрав Кольомана з Галича, аби не виставляти на дальші пригоди²). Відносини його з Лешком не поправилися, противно — дійшло до повного розриву, і Лешко, розжалений на Андрія, завзявся видворити його з Галичини та почав шукати між руськими князями відповідного чоловічка, аби напустити його на Угрів.

Серед тодішніх українських князів визначався особливо Мстислав Мстиславич, син звісного своєю боротьбою з Андрієм суздальським Мстислава Ростиславича, за свої воєнні здібності й щастя прозваний Удатним. Йому зробив ім'я його похід для відібрання Київщини від Всеволода в 1212 р., а зміцнила славу боротьба з Всеволодовими синами, закінчена голосною в північних землях битвою на Липиці (1216). В Новгороді, де Мстислав сидів, йому докучала суздальська партія, так що невважаючи на свою популярність чув він себе там не солодко; в Київщині, де він мав Торчеську волость, не мав він теж відповідного поля для своєї енергії й здібностей. Тож не дивно, що його увагу звернула до себе Галичина з її вічними війнами й перемінами князів.

Ще під час того скандалічного князювання Володислава в Галичу, видно, у Мстислава з'явився плян, підсунений мабуть сім фактом і безрадністю Романовичів: він задумав узяти собі Галичину. На початку 1215 р. він полишив свою родину в Новгороді й поїхав з наміром — як каже літопись — просити короля, аби дав йому Галич. Супроти тої ролі, яку Андрій займав в відносинах до Галича, в такім пляні Мстислава не було нічого дивного, але він опізнився — Галичину віддано Кольоманови, й Мстислав мусів про се довідати ще в дорозі. Не знаємо, чи залишив відразу супроти цього свої пляни Мстислав, чи робив які проби, бачимо тільки, що по році він вернув у Новгород, тоді страшно притиснений своїм новим князем Ярославом Всеволодовичом і займав боротьбою з ним, що закінчила ся тією славною Липецькою битвою. Дуже можливо,

що розголос цієї кампанії, у зв'язку з недавніми заходами Мстислава коло Галича¹⁾, й піддав розгніваному Лешкові гадку — звернути ся до Мстислава, як каже літопись: „послав у Новгород по Мстислава, кажучи: ти брат мій, іди — сядь у Галичи“ (поч. 1217 р.) Діставши сі запросини, Мстислав удав ся до своїх свояків на Україну, і ситуація показала ся йому о стільки надійною, що він постановив покинути Новгород і йти добувати Галичину. На початку 1218 р. він попрощав ся з Новгородом і подав ся на Україну.

Ближших подробиць про перший похід Мстислава на Галич не маємо. Час у всякім разі був принагідний для походу. Андрій був вибрав ся в хрестоносний похід в Палестину, і під час його неприсутности (1216—8 р.) Угорщина прийшла в повний розстрій, приготовлений уже попереднім легкодущим поведженням Андрія, так що й вернувши ся він не міг собі дати ради, і угорське правительство Галичини не могло надіятися помочи з Угорщини. Тож коли в Галичину прийшла вістка про похід Мстислава, боярські прихильники Угрів, з Судиславом на чолі, не бачили иньшого способу, як зашахувати Мстислава Данилом і післали до Данила заклик, аби прибував до Галича княжити. Але Данило не встиг прибути, як Мстислав уже зближив ся під Галич. Бенедикту нічого не лишило ся як тікати з своєю угорською залогою в Угорщину; разом з ним подали ся на Угорщину й визначніші члени угорської партії як Судислав. Мстислав без перепони опанував Галич (1219)²⁾.

На короткий час першого князювання Мстислава в Галичі припадає перший активний виступ Данила. В сім моменті йому муєло бути 18 літ; в турботах і небезпечностях людина досьпіває скоро, і Данило, безперечно, в сі часи був уже вповні духово-дозрілим чоловіком. Як ми вже бачили, його дитинні роки перейшли в неустанний блуканні. Його ніби протектори й опікуни — Андрій угорський і Лешко краківський господарили собі в його батьківщині: Андрій в Галичині, Лешко на Волині, перекидаючи як піонами самими Романовичами, — то їх кликали й саджали на батьківських столах, то казали заберати ся, й вони опиняли ся в маленькій волости, як Камінець, або Тихомль, або муєли пересиджувати безземельними князями на угорським або польським дворі. Але скрізь у сих перемінах за малим княжичом слідували „бояре велиции отца его вси“; се боярське оточення, сильне своїми засобами і полками, горде пам'ятю про „великого Романа“, здобувало й піддержувало поважання у своїх і чужих до малих безземельних княжат; воно то, перейняте споминами

про славу Романа і вірою в велике покликання його рода, захищало й малим сиротам сю горду певність себе, з якою вони, сидючи в малім Тихомлю, з ласки визначенім їм від Олександра, споглядали собі на Володимир, приказуючи: „се ли ово ли, Володимерь будеть наю“, як малює їх літопись. Відси та їх витривалість, з якою вони змагають до привернення своєї батьківщини, не вважаючи на всі неудачі, пригадуючи того паука, що сїм раз спадав до долу, поки зачепив своє павутиннє, — і дійсно осягають своє. Але може сим вихованням треба пояснити й те, що вони ніколи не вміли глянути даліше боярських партій і дипломатичних комбінацій, не вміли доглянути иньшого політичного чинника — народа...

Данило підростав — мав уже з 14 літ, коли в останнє дістав Володимир, „свою пів-отчину“. Його опікуни й дорадники почули ґрунт під ногами; князь підростав — можна було думати про те, аби вийти з довголітньої пасивности. Остатні розпорядження Лешка на Волини Данило з своїми дорадниками, очевидно, зовсім не уважали таким добродійством для себе, як здавалися вони галицькому літописцеві. Угорсько-польське порозуміння в справі Романової спадщини тут, де так добре пам'ятали про династичні права Романовичів, не могли уважати чим иньшим як зрадою Романовичам. Морально розрив стався, хоч на разі двір Романовичів, мабуть, затаїв свої дійсні гадки до ліпших часів.

Вони настали, коли Лешко розсварився з Андрієм. Під час походу Мстислава на Галич Данило, не вяжучись політикою Лешка, що спровадив Мстислава, виступає суперником його. Але він спізнився; зрештою на разі Галич у Данила й його дорадників стояв на дальшій пляні — се була занадто скомплікована справа; передовсім треба було зміцнити своє становище на Волини, де Романова династія мала далеко безпечніший ґрунт під ногами. Тому коли Мстислав опанував Галич, Данило наважує приятельські відносини з ним і женить ся з його донькою. Можливо, що укладаючи сей шлюб Данило й його дорадники числили на можливість дістати сею дорогою від Мстислава Галичину — на се потім, як побачимо, дійсно заносилося. Оперши ся на союзі з Мстиславом, Данило признав можливим почати перші кроки до збирання своєї волинської отчини. Передовсім він мав на оці Лешка, що посваривши ся з Андрієм і ще перед тим — з своїм довголітнім союзником Олександром белзьким, стояв зовсім самото, бо й на поміч нового свого союзника Мстислава в боротьбі з Данилом не міг числити. Данило пред-

ставив Мстиславу, що Лешко має в руках його отчину; Мстислав відповів, що з огляду на попереднє приятельство з Лешком не може помагати Данилу в сій справі, але й не здержував його, радив тільки пошукати собі інших союзників. Отже неутральність Мстислава була запевнена. Чи шукав Данило союзників, не знати; можливо, що він знайшов союзника в Олександрі, — бо й його отчину держав Лешко. Літопись просто каже, що Данило ходив у похід з братом тільки. Похід Данилови удав ся: він вернув забрану Лешком Берестейщину і забужські волости. Поляки вправді відповіли походом весною 1220 р., але се, здається, був зовсім маловажний набіг — їх гнали аж до Венря¹⁾.

Лешка ся пригода дуже роздразнила. Він припускав, що Данило вчинив свій похід за намовою Мстислава, з котрим, видно, відносини у нього тоді й без того були вже не найліпші²⁾. В роздразненню Лешко постановив на ново помирити ся з Андрієм: заявив йому, що відступає від своїх претензій на частину Галичину в користь свого зятя Кольмана й обіцяв йому поміч на Мстислава. Се підбодрило Андрія й він з усіх сил потягнув ся, аби зібрати сильне військо і вислати його в Галичину. В осені 1220 р. кампанія розпочала ся; угорські й польські війська зійшли ся в західній Галичині й рушили на Перемишль. Мстиславова залога покинула Перемишль. Городок, де були „Судиславові люде“, забунтував на Мстислава ще на першу вість про угорський похід; вислане туди невелике Мстиславове військо не чуло себе на силах стати проти угорсько-польського війська й подало ся до Мстислава, що стояв на Зубрі і відступив по тім теж далі на схід. В Галичу, на прохання Мстислава, зачинив ся Данило, і хоч приступ союзникам не удав ся, Мстислав не уважав можливим довше тримати його і казав Данилу полишити Галич. Подучивши ся на Дністрі з Данилом, Мстислав відправив його до дому, а сам кинув ся зберати в поміч Половецьку орду. Союзники тим часом, опанувавши Галичину, мали апетит і на Волинь, але Данило відвернув Лешка, наславши на Польщу своїх ново здобутих союзників — Литву, а против угорського війська, що з помічним польським полком, полишеним в Галичу, посунуло на Волинь, наспів з Половцями Мстислав і змусив вернути ся.

Слідом Мстислав з половецькою ордою і з помічними полками руських князів (київського Мстислава й інших) рушив на Галич. Але угорська залога зачинила ся в Галичу, і Мстислав по кількогадинній битві покинув Галич та пограбивши околиці, вернув ся назад (зима 1220/1 р.). По короткім часі він вибрав

ся новим походом, знову з помічними полками руських князів і з Половцями, і приступив під Галич. Угорська залого дала на сей раз битву, але була побита, Мстислав кинувся слідом за утікачами на місце й узяв його. Залого, що замкнула ся була в фортифікаціях, зроблених на катедрі, мусіла піддати ся з браку води; між нею був і сам Кольоман з своєю нареченою, і проводир угорської партії Судислав. Взяті в неволю Угри й Ляхи побиті, з виїмком значніших; Кольомана Мстислав відіслав у свій Торчеськ, але з боярами поступив дуже великодушно — дав їм амністію, а проводиря їх Судислава, що обіймаючи його коліна, обіцяв йому вірність — „честью великою почтивъ“ і дав йому в управу Звенигород¹⁾.

Са неудача підірвала енергію союзників. Угорського короля зрештою займали внутрішні відносини: боротьба з сином і з загальним невдоволенням, що привело до видання угорської конституційної хартії (т. зв. Золотої булї, 1222), отже про дальшу боротьбу з Мстиславом не було йому що й думати на разі. Аби увільнити сина він зараз розпочав переговори. Лешко теж помирился з Романовичами, і ціла справа скропила ся на Олександрі белзькій, що перед тим відступивши від Мстислава, уложив союз з Кольоманом і Лешком: Романовичі напали й знищили Белзьку землю нечуваним способом, аж Мстислав обстав за Олександром і упросив Данила дати йому спокій.

Але тим часом як заграничні відносини так добре укладалися для Волини й Галичини, поспував справу сам Мстислав: він дав себе розсварити з Данилом, що був, як бачили ми, дуже діяльним і цінним союзником йому в сих літах. Літописець запевняє, що Данило нічим не завинив супроти Мстислава, а юдили його на Данила бояре і Олександр белзький; що Олександр казав, ніби Данило хоче Мстислава убити; що Данило вивів на чисту воду сю брехню, і що Мстислав сам перед смертю жалував, що дав себе боярам намовити на Данила²⁾. Сьому можна вповні вірити, бо Данило, скільки бачимо, все дуже лояльно поступає супроти Мстислава аж до смерті його, а Мстислав мусів чути себе в Галичу досить ніяково супроти нього яко отчича, і на сім психологічнім ґрунті легко було розбудити всякі підозріння, тим більше, що Мстислав розсудности і взагалі державних здібностей показує дуже мало. Знеохоченне його до Данила показало ся зараз по останній побіді над Уграми. Галицька літопись говорить про се пізнійше, пояснюючи, що Мстислав носив ся з гадкою передати Галич зятеви Данилу, бо переконував ся,

що сам не може задержати Галичину, з огляду на боярські інтриги; проводир угорської партії Судислав і його одномишленники доводили Мстиславу, що він не може утримати ся в Галичу супроти ворожої боярської партії: „не можеш бо держати (Галич) сам, а бояре не хочать тебе“, але прирадили віддати Галич не Данилу, а видати другу доньку за найменшого угорського королевича Андрія і йому віддати Галичину: „бо коли даси королевичу, то зможеш, коли схочеш, назад від нього відібрати, а як даси Галич Данилу, то вже Галич на віки страчений для тебе, бо Галичане (люде) хочуть Данила“ (Іп. 501).

Сі мотиви, котрими галицький літописець мотивує останні розпорядження Мстислава в Галичині, зовсім правдоподібні, але вони важні також для ранішнього часу, безпосередно по останній побіді Мстислава над Уграми: на се виразно вказує зміст умови, заведеної Мстиславом з Андрієм 1222 р., звітний нам з автентичного документа — папського листу (поч. 1223 р.), писаного у відповідь на реляцію Андрія¹⁾. Звідси довідуємо ся, що для увільнення з неволі Кольмана з Сальмеею і багатьма значними Уграми Андрій мусів вирікти ся всяких претензій на Галичину для Кольмана, але натомість було умовлено, що Мстислав видасть доньку за третього Андрієвого сина Андрія, і той дістане від нього Галичину. Очевидно, се зі сторони Мстислава була добровільна уступка, бо він мав усяку можливість диктувати умови Уграм, і ми її не пояснимо инакше, як тільки вище поданими мотивами, що знову могли утворити ся тільки на ґрунті подражнення Мстислава на Данила. Підюджений Олександром, Мстислав по татарській кампанії 1223 р., де брали участь і він, і Данило, і де Мстислав через свою амбіцію відіграв досить сумну роль, він навіть вибрав ся походом — аби разом з Олександром воювати Данилову волость, але Данило, запросивши до помочи Лешка, змусив Мстислава вернути ся, і знову справа скінчила ся на пустошенню Белзької землі й пограничних околиць Галичини. Мстислав вибрав ся потім новим походом, але Данилу удало ся вияснити Мстиславу несправедливість його підозрінь, і на княжім з'їзді в Перемишлі відносини їх, бодай на зверх, приведено в порядок.

Тим часом в Галичині Мстислав грав досить нужденну роль. В руках боярських політиків сей славний вояк був безрадним піоном. Відносини до Угорщини не устали ся з умовою 1222 р. Андрій, очевидно, не міг переболіти упадку Кольмана і слідом по умові вислав до папи реляцію про неї, стилізовану так,

аби дістати від папи увільнення від своєї присяги Мстиславу. Папа дійсно увільнив Андрія від присяги, признаючи його нову умову з Мстиславом неважною супроти давньої — з Лешком (про Кольмана). Але з сього морального права Андрій, зайнятий внутрішніми справами, не мав ніякої спромоги на разі скористати. Він вислав свого сина Андрія в Галичину і той заручився з донькою Мстислава та дістав від нього Перемишль. Але сей немудрий крок тільки підлив олію в огонь боярської політики. Уже перед тим проводирі боярської політики юдили боярську масу против Мстислава; один з них — Жирослав пустив поголоску, що Мстислав хоче счинити над боярами різню в стилу Ігоревичів: „хочеть ви предати тестеві своєму Котяну на избитъ“; бояре, повіривши в то, почали утікати в гори, але Мстиславу удалося переконати їх в неправдивості сеї поголоски. Против Мстислава Жирослав висував сина покійного київського князя Мстислава Романовича дуже енергічного Ізяслава, що відіграв досить визначну роль в пізнійших замішаннях.

В таких обставинах скоро в Перемишлі засів з руки Мстислава королевич Андрій, його двір стає огнищем боярської ворохобні. Один з визначних боярських проводирів — Семенко Чермний умовив королевича добиватися Галича від Мстислава оружно, і той удався до батька й подвигнув його до походу на Галичину (кінець 1226 чи поч. 1227). Лешко прислав теж поміч, а слідом вибирався й сам. Небезпечність змусила Мстислава звернути до Данила, і той дійсно не відмовив помочи, й сам пішов з братом у похід. Мстислав зачинився в Галичу, і угорський полк, що підступив був, відбито. Король з головним полком пройшов попри Галич на Поділе, взяв Теребовлю й пішов на Волинь аж до Горини, але нещасливо приступивши до Кремінця й багато стративши тут війська, завернув назад. При повороті ударив з Галича Мстислав і побив угорський полк; се наполошило короля, й він спішно став тікати. Але Мстислав пішов за ним слідом; під Городком злучилися з ним Романовичі; Лешка, що вибирався в поміч Андрію, Данило задержав, наславши військо на польські землі. Король Андрій опинився в дуже небезпечній ситуації, і його виратував тільки Судислав, що будучи дуже впливовим дорадником Мстислава, далі вів потайки свою політику: він умовив Мстислава залишити дальший похід, а потім своїми впливами привів і до того, що неважаючи на таку нелюбовність королевича Андрія, Мстислав знову вернув до плану — віддати Галичину йому.

Мотиви Судислава ми знаємо. Мстислав дійсно полишив навіяну останніми подіями гадку — віддати Галич Данилу і розпочав нові переговори з угорським королем.

По останній неудачі се для Угорщини була чиста нахідка. Переговори закінчили ся тим, що Мстислав видав доньку за королевича Андрія й віддав йому Галичину, полишивши собі тільки Понизє, а сам виїхав до свого Торчеська. Данило супроти сього дивовижного вчинку нічим не заявив свого невдоволення, противно — зазначив ще свої симпатії і покору до Мстислава, віддаючи йому на рішення свою суперечку з пинськими князями за Черторийськ. Галицький літописець каже, що Мстислав відповідаючи на се, заявив, що жадує свого вчинку з Галичом, признає свою вину перед Данилом і хоче відібрати Галичину від королевича з тим аби віддати Данилови: „сину, завинив я поред тобою, не давши тобі Галича, а відавши иноплеменику; се мене Судислав здурив; але коли буде на те божя воля, я ще виберу ся походом — візьму Половців, а ти з своїми полками підеш: ти візьмеш собі Галич, а я Понизє“. Се все зовсім правдоподібно, але сим плянам не судило ся сповнити: кілька місяців по своїм переході до Торчеська Мстислав розхорував ся й перед смертю казавши себе постригти в схиму, умер — 1228 р. Галицький літописець каже, що він хотів бачити Данила перед смертю, аби поручити його опіці своїх синів і майно, — „бѣ бо имѣя до него любовь велику во сердцѣ своемъ“, але Гліб Зеремієвич, оден з виднійших галицьких бояр, що був видко при Мстиславі, не зробив сього навмисно¹⁾.

Як я підносив уже, смерть Мстислава була важною поворотною точкою в політиці Данила і в історії Галицько волинської держави. Поки жив Мстислав, Данило супроти галицьких подій займав пасивне становище, тримаючись з усякою лояльністю супроти Мстислава — чи то з моральних мотивів, як свого тестя, чи то з політичних, як найбільше сильного й впливового з поміж сучасних князів. Навить ті досить прикрі вибрики, які позволяв собі Мстислав в відносинах до Данила, не виводили Данила з рівноваги. З рештою він мав на першім пляні свою волинську волость, де мусів передовсім зміцнити своє становище. І він, дійсно, в сїм напрямі зробив багато, так що смерть Мстислава, котра розв'язувала йому руки на галицькі справи, застала його паном цілої майже Волини, князем сильним і впливовим,

що вже не вагаючи ся міг прийняти ся за збиранне другої своєї „пів-отчини“.

Ми полишили волинські справи на тім моменті, коли Данило, опираючи ся на союзі з Мстиславом, забрав ся до збирання володимирських земель. Від Лешка відібрав він Берестейщину і забузькі землі (пізнішу Холмщину); чи остатні задержав він відразу у себе, чи може віддав Олександрю, не знати: перше уважав би я правдоподібнішим. По тім в чужих руках з володимирських земель зістала ся ще тільки Дорогичинська волость. Пинські князі були захопили пізніше (коло 1127 р.) Чорториськ, але Данило відібрав його зараз¹⁾. Коли Василько підріс, Данило віддав йому Бересте (Іп. 501), а собі зіставив Володимир; сей поділ одначе нічим не ослабив сил Данила, бо взагалі Романовичі ціле життя визначали ся рідкою солідарністю і, як побачимо ще низше, уважали ся майже соправителями, спільними володарями Галицько-волинської держави.

Десь коло 1225 р.²⁾ умер давній приятель Данила Мстислав Німий і перед смертю поручив свого сина Івана й свої волости Данилу. Мстислав сей мав тоді Луцьк, а мабуть окрім того задержав і давнійшу свою волость — Пересопницю. Син його Іван умер слідом, і Данило, видко, уважав тепер себе правним володарем Мстиславових волостей на підставі його testamentу³⁾. Син попереднього луцького князя Інгвара Ярослав вправді забрав був Луцьк собі, але Данило зараз вибрав ся походом на нього, й його передовий полк захопив у битві Ярослава в неволю; Лучане, що були „затворили ся“, піддали ся, коли Данило наспів з головним військом. Ярославу Данило дав з луцьких земель Перемиль, а цілу Луцьку землю з Пересопницькою волостію дав братови Васильку (мабуть — в заміну за Бересте)³⁾.

Таким чином в момент смерті Мстислава до Романовичів належала ціла Волинь з виїмком кількох дрібних волостей в полудневій Волині, Дорогичина та Белзької землі, й то може обкросної. Її князь Олександр ніяк не міг спромогти ся на якусь консеквентну політику: то укладав союзи з Романовичами, то пробув чогось добитись війною — се й привело кілька літ пізніше до прилучення Белзької землі до Володимира.

Відносини Данила до інших українських князів з початку нормували ся союзом князів київського, чернігівського й галицького, що уставив ся за Мстислава й тримав ся якийсь час і по його смерті: київський Володимир Рюрикович і чернігівський Михайло стояли в союзі з галицьким королевичом Андрієм і його

майордомом Судиславом¹⁾. З сею літою у Данила на початках прийшло до конфлікту, здасться через той Черторийськ, відібраний від пинських князів: пинські князі рушили проти Данила сю коаліцію, але Данило, добувши поміч з Польщі й відтягнувши Половців від союзників, убив справу²⁾. Скоро коаліція сама розбила ся, бо Михайло, зміцнивши своє становище в Чернигівщині, відновляє політику свого батька — пляни на Київ та Галичину і розпочинає війну з Володимиром (1232 - 3). Се змусило Володимира зблизити ся до Данила, що стає його вірним союзником, супроти спільного ворога — Михайла, поруч котрого, як союзник, виступає згаданий Ізяслав Мстиславич, що претендує головню на Київщину, тим часом як увага Михайла звернена головню на Галичину.

В польсько-руських відносинах мала певне значінне смерть Лешка, убитого 1227 р. Правда, ще за життя, від коли почала ся самостійна діяльність Данила, скінчили ся впливи Лешка на руські справи, де він грав таку важну ролю перед тим, в ролі опікуна Романовичів, всевластно розпоряджаючи ся волинською спадщиною Романа; але смерть Лешка понижає ще більше престиж польських князів на Русі: боротьба за краківський стіл, війни малопольських і великопольських князів відвернули на довго увагу польських князів від руських справ і поміняли ролі їх і руських князів: руські князі виступають в ролі опікунів певних польських князів і беруть діяльну участь у внутрішніх війнах Польщі, часом не без певної користі й для себе. Довший час союзником Данила був брат Лешка Конрад мазовецький, що старав ся здобути краківський стіл. На його прошенне Данило помагав йому в війні його за сей стіл з Володиславом „Старим“, сином Тонкононого, й ходив з ним в далекий похід під Каліш (коло р. 1229) — „в землю Лядську толь глибоко“ як ніхто з руських князів окрім св. Володимира, як підносить літописець. О скільки знову Конрад був помічним Данилови, про се не маємо ближших відомостей³⁾.

В таких відносинах Данило міг дійсно простягнути руку по Галичину, де людність, як ми бачили, спочувала йому, а й між боярами могли бути прихильники. І дійсно з початком 1230 р. розпочинає ся боротьба Данила за Галич, що потягнула ся п'ятнадцять літ, рахуючи до її фінала — Ярославської битви.

Боротьба ся розпочала ся досить несподівано: коли по калишеській поході Данило перебував в Угровську, а брат його Василько вибрав ся в гостину до Суздаля, на весіллє, з Галича, від громади, наспіли до Данила післанці з закликом на стіл:

Судислав вибрав ся на Понизє, очевидно — з військом, і королевич Андрій в Галичу без свого майордома був зовсім безрадним, отже скорим ударом можна було захопити Галич. Данило прийняв сей заклик і виславши полк на Понизє, аби затримати Судислава, сам кинув ся на борзї під Галич, а иньшим силам казав за собою поспівати. На третій день він був уже під Галичом, та захопити від разу його не удало ся: угорська залога, чи угорські партизани „зачинили“ Галич. Але Судислава удало ся розбити, й він тільки з незначними недобитками прокрав ся до міста, а до Данила наспіли полки, а ще що важнійше — Галицька земля підіймала ся, стаючи по стороні Данила, і багато галицьких бояр прилучило ся до його війська. В таких обставинах, та ще й супроти прихильности до Данила самої людности Галича малій угорській залозі не було надії удержати ся, і королевич капітулював. Данило пустив його свободно в Угорщину, „пам'ятаючи ласку до нього (колишню) короля Андрія“, його батька. Угорські прихильники тепер відступили від королевича всі, тільки сам Судислав пішов за ним. Галичане при тім зробили маніфестацію против Судислава: кидали в нього каміннем і кричали: „заберай ся з города, ворохобнику (мятежнице земли)“!...¹).

Правдоподібно, галицька людність, так рішучо стаючи по стороні Данила, надіяла ся, що тим нарешті буде закінчена чвертьвікова галицька замішанина, що Данило візьме тепер Галичину міцно в свої руки, але надії сї не справили ся: задержати Галичину й сим разом показало ся тяжше, й проминуло багато літ, нїм Данило поборов ворожі елементи.

Насамперед королевич з Судиславом, утікши до Угорщини, попробували вернути собі Галичину оружно: Беля, старший син і соправитель Андрія, вибрав ся з значним військом („в силѣ тяжьцѣ“), але ся кампанія, описана в Галицькій літописи з великою емфазою, в біблійнім стилі, скінчила ся для Угрів на нічім. Сильні дощі дуже утрудняли похід, а хоч Беля все таки приступив під Галич, то побачивши, що місто хоче рішучо боронити ся, а Данило стягнув у поміч Половців Котяневої орди і польські полки, — кинув облогу і спішно пішов назад, понїсши великі страти в війську, наслідком хороб, що розвинули ся в його війську, й партизанської війни, веденої Галичанами²).

Далеко тяжшою показала ся боротьба з внутрішнім ворогом. Переважна маса „великих бояр“ була Данилови неприхильна, а хоч перейшла до Данила, коли всі шанси були по його стороні, то зараз шукала способа позбутися його. Галицький

літописець каже, що було кілька змов на жите Данила — раз хотіли запалити хату з ним, другий — убити його на пиру, але все викривалося одначе, й Данило зацілів; що бояре навіть чинно ображали його — нпр. на якімсь пиру котрийсь з тих „безбожних бояр“ линув йому з чаші вином у лице, але Данило терпів і навіть зловлених на горячій учинку не карав, як характерно висловляється літописець — „аби над ними Біг з часом піметив ся“.

Бояре против Данила тепер висунули Олександра белзького; з початку вони потайки мали з ним зносини, роблячи ті засідки на жите Данила, а коли Данило, довідавши ся про се, казав Василькови піти війною на Белзьку землю, Олександр утік у Перемишль „до своїх одномишленників“, і тут почав готувати ся до боротьби з Данилом. Ситуація була така, що як казав літописець (може трохи побільшуючи), поміж галицькими боярами не було й одного вірного Данилу, окрім 18 отроків й тисяцького Демяна: одні виразно перейшли на сторону Олександра, иньші ніби тримали ся Данила, але зовсім нещиро. Тоді Данило скликав віче в Галичу — факт для нього незвичайний — і запитав ся, чи може числити на поміч людности; Галичане заявили: „вѣрни есмы Богу и тобѣ, господину нашему!“, але в данім разі се була більше моральна поміч, бо з тим усім громада могла підперти Данила тільки „маломъ ратникъ“. Не вважаючи на се Данило рішив іти на Перемишль, забравши з собою й полки бояр, що йшли до нього „мняще ся яко вѣрни суть“. Його рахунок був дійсно добрий — супроти його рішучости сї бояре притаїли ся й не показали фарби; Олександр не відважив ся боронитись, і коли Данило зближив ся до Перемишля, утік на Угорщину.

На Угорщині Олександр почав понужати на похід короля. Старий король, рахуючи на поміч галицького боярства, дійсно постановив зробити остатню пробу здобути Галичину. Він рушив звичайною дорогою — на західню Галичину і йому пішло на сей раз дуже щасливо: самого Данила, здається, в Галичині не було¹⁾, а Данилові воеводи, чи завдяки значним силам короля, чи наслідком боярської конспірації, що розуміється, чула ся в повітрі, потратили голови й уступали одну позицію по другій: піддано Ярослав, після того як Угри вже стратили надію його взяти; без бою, здається, піддався Галич, коли бояре всі перейшли на сторону короля. Відти король пішов під Володимир, і давній випробований Данилів воевода Мирослав, хоч

мав з собою велике військо і міг бути зовсім безпечним, „смути ся умомъ“ і без волі Данила уложив умову з угорським королем, де мабуть відступив йому Галич, а Белзьку землю вернув Олександр.

Ся умова, зрештою не признана Данилом, не усталила, розуміється, добрих відносин. Використовуючи неприсутність Данила, що пішов у Київщину — ратувати свого союзника Володимира, королевич Андрій десь на другий рік (1232—3) вибрався походом на Волинь, але Данило наспів на зустріч йому і в битві недалеко Шумська розбив угорське військо й змусив вернути ся. Так само нічим скінчився й новий похід королевича на Волинь на весну (мб. 1233): Данило за допомогою Половців, Володимира київського й Олександра, що вже встиг перейти на сторону Данила, відбив Угрів під Перемишлем і слідом перейшов до атреси — рушив під Галич. Причиною було, що серед галицького боярства показав корисний для Данила рух і роздвоєння: тим часом як одні стояли далі при Уграх, під проводом Судислава, знову значна частина відвернула ся від Угрів і почала переходити до Данила; на жаль, літописець не пояснює причин цього цікавого явища, але здається, що їх треба шукати в особистих відносинах боярських проводирів; я б висловив здогад, що власне виступлення на перший план Доброслава, досі не звісного між боярськими проводирями, і його емуляція з Судиславом могли бути причиною цього роздвоєння.

Коли Данило зблизився під Галич, „більша половина Галича“, як каже літописець, — себто галицьких бояр, вийшла на зустріч Данилу й прилучила ся до нього; на чолі їх стояв Доброслав і Гліб Зеремієвич, давній угорський партизан. Опіраючись на них і своє військо Данило перейняв у свої руки Галичину. Тільки в Галичу тримала ся угорська залога з королевичом Андрієм, його воеводою Д'янишом (як його зве літопись) і Судиславом, постановивши тримати ся до останнього, не вважаючи на голод, що запанував скоро в місті. Помочи з Угорщини не було: король Андрій зайнятий був своїм новим (третьім) шлюбом і війною з австрійським герцогом; в серпні 1233 р. він вправді вибрався був походом на Галич, але мабуть щось перебило йому, бо Галицька літопись про сей похід не знає. Покишений сам собі, Судислав, аби ослабити Данила, навязав знову зносини з Олександром, обіцяючи зробити його галицьким князем, аби лише відступив від Данила. Олександр дійсно дав

себе ще раз здурити й покинув Данила; але йому не udało ся навіть прокрасти ся до міста, і ся остання зрада коштувала йому, мабуть, і волости і свободи: кілька місяців пізнійше Данило вхопив його, коли він хотів тікати до свого зятя Володимира, і від тоді Олександр сходить зі сцени. Судиславу сей епізод не поміг нічого, облога тривала далше, звиш двох місяців. Нарешті її розвязала несподівана пригода: королевич Андрій умер під час облоги. Тоді решта бояр рішила піддати ся Данилови. Непримирений Судислав виїхав разом з угорською залогою на Угорщину (кінець 1234 р.)¹⁾.

Але й тепер бояре не були щирійші для Данила. Прилучивши ся до Данила в моментальній ситуації, вони знову зараз же почали старати ся його позбути ся. Така нагода трапила ся дуже скоро: Володимир київський накликав Данила до помочи, бо на нього напали Михайло з Ізяславом. Данило полишив у Галичі брата Василька й кинув ся зараз по галицькій кампанії в Київщину. Ся київська кампанія закінчила ся одначе погромом Данилового війська в битві з Половцями під Торчеськом (галицький літописець, здасть ся, і в сій невдачі бачить інтригу галицьких бояр), і Данило з останками свого війська побіг до Галича. Се дало початок новому руху галицьких бояр. Щоб спекати ся Василькового війська, що тримало залогу в Галичу, вони пустили по голоску, що Ізяслав з Половцями йдуть на Волинь, і Василько дійсно на сю вість пішов боронити Волинь. Тоді бояре підняли повстання — „воздвигоша коромолу“, а против Данила навязали зносини з Михайлом. Данило поручив брату Васильку зібрати потрібні сили для дальшої боротьби, а сам тим часом поїхав на Угорщину. Галицький літописець поясняє се так, що Данилу з його розбитим військом не радили лишати ся в Галичу довше, і він тому покинув Галич, але мабуть се треба розуміти инакше.

Як раз тоді умер король Андрій (кінець падолиста 1235 р.); його син і наступник Бея не показував такого заінтересовання галицькими справами як його батько й брати, тож Данило міг мати надію уладити свої відносини до Угорщини. Стара угорська хроніка (XIV в.) оповідає, що він брав участь в коронації чи властиво інтронізації Белі в Штульвайсенбурзі (коронований він був перший раз ще за життя батька) і в процесії вів коня, на котрім сидів Бея, тим часом як колишній „галицький король“ Кольман ніс королівський меч²⁾. Сеї звістки не маємо причини відкидати, і сю ролю Данила в коронаційній параді, що означала признание певної висшости (коли не зверхности)

угорського короля, можна ставити в зв'язок із тим здогадом, що Данило схотів у сій подорожі полагодити свої відносини до Угорщини — піддавав ся під протекцію короля з тим, аби зробити кінець мішаню Угорщини в галицькі справи.

Але се йому неудало ся. Чи з того рахунку, що Данило занадто сильний, аби вложити ся в ролю угорського підручника, чи наслідком особистих впливів, Беля признав ліпшим для себе піддержати Михайла і його сина Ростислава, котрому признає він титул „галицького князя“ (*dux Galicie*) і обіцяє видати за нього доньку. Супроти сього Данило нав'язує зносини з ворогом Белї австрійським герцогом Фридрихом (т. зв. Воевничим, *der Streitbare*, остатнім Бабенбергом). Про се можна догадувати ся з короткої звістки Галицької літописи, що під час походу цісаря Фридриха II на Австрію (1236—7 р.) Данило з Васильком вибирали ся в поміч герцогу, але Беля посередничив у сій справі, запросив їх до себе „на честь“ і дійсно потрапив розлучити сю небезпечну для себе коаліцію¹⁾. З свого боку Беля мусів при тім прийняти на себе якісь зобов'язання супроти Данила що до Галичини, і сим може треба пояснити, що він дуже слабо підтримував противників Данила по сім, поки татарська катастрофа не змінила його політики, піддавши йому гадку, що з Данилом нема що рахувати ся. Бачимо, що пообіцявши перед тим руку своєї доньки Ростиславу, Беля потім відмовив йому — або як драстично оповідає се галицький літописець: „король не вдасть дѣвки своей Ростиславу, и погна и прочь“. Але з другого боку і з Данилом Беля не хотів вязати ся щиро, і Данилові старання — висватати королівну за свого старшого сина Льва не привели на разі до кінця. Данило їздив у сій справі в Угорщину по відмові Белї Ростиславу, „и не бѣ любви межи има“²⁾.

Як би ми не толкували собі тієї першої подорожі Данила в Угорщину, у всякім разі під час її бояре вповні опановали Галичину. Михайло прибув з сином Ростиславом у Галич і дуже зручно уложив цілу коаліцію на Данила: нав'язав зносини з Угорщиною і на разі дістав від Белї значну підмогу (Угорь множество), перетягнув на свій бік недавнього союзника Данилового Конрада мазовецького, стягнув до помочи половецьку орду. Правую рукою у нього був уже звістний нам Ізяслав, що на якийсь час був захопив Київ, але также скоро його й утратив. Але Данило не тратив духа й не покладав рук. Белю, як ми вже бачили, зашахував він союзом з Австрією й змусив тим полишити Ростислава; Половців відвернув — мабуть перекупив; на

Конрада ужив випробованого способу: напустив на нього Литву — Мендовга (тут він вперше виступає союзником Данила), а скориставши з цього розриву, вернув собі від протегіованих Конрадом хрестоносних рицарів останній кусень своєї волинської отчини — Дорогичинську волость.

Так розвинула ся незвичайно рухлива боротьба Данила з Михайлом, чи властиво — його сином Ростиславом, бо Михайло слідом покинув Галичину для Києва (1237) і брав тільки уривково участь в сій війні, що наповняє останнє десятиліття боротьби за Галицький стіл. Обидва противники показували незвичайну енергію, брали ся всяких способів, то воювали ся, то мирились — „бывшую межи има овогда миру овогда рати“, як каже літописець. Михайло з союзниками зробив два походи на Волинь, але без особливих результатів. Три походи на Галич, вчинені Романовичами протягом 1236—7 рр. (перший Васильком, другий обома братами, третій самим Данилом), теж не привели до кінця: Ростислав удержав ся в Галичу, й Данило уложив з ним перемир'є, де признав йому Галич, а собі узав Перемишль (1237). Але Ростислав слідом відібрав від нього Перемишль, і війна відновила ся. Тоді Данило, використавши похід Ростислава „со всеми бояры“ на Литву, несподівано з'явив ся з військом під Галичем (з Холма під Галич поспів на третій день!).

Галицька громада, не звязана тепер, завдяки неприсутности бояр, прийняла Данила радо: коли він, каже літопись, підіхавши під місто, звернув ся до горожан, горожане пустили ся йому на зустріч „як бжолі до матки“, й єпископ Артемій і дворський Григорій, що тримали місто в неприсутности князя, мусіли удати добру міну й прилучити ся до заяв лболяльности: „хоч були противні Данилу, але побачивши, що не можуть здержати міста, удали, ніби їм теж лежало на серці передати місто Данилови: вийшли йому на зустріч зо слізми на очах і з усьміхненими лицами, облизуючи собі губи, що втікло від них панованне,— й мусіли казати: іди, княже Данило, перейми город. Данило-ж увійшов у свій город, вступив до церкви Богородиці й сів на столі свого батька, а на знак побіди поставив свою корогву на Німецькій брамі“. Ростислав, довідавши ся про сю несподіванку на дорозі, спішно втік на Угорщину, а галицькі бояре мусіли йти до Данила на перепросини: „припадаючи до ніг просили його ласки, кажучи: завинили ми, що тримали иньшого князя“; Данило, чуючи ще силу боярства, відповів великодушною амнестиєю (1238)¹).

Се діяло ся вже під час великого татарського походу на руські землі, але він не перервав дальшої розюшеної боротьби руських князів; прикре і комічне вражіння роблять сі руські полки, що розполошують ся, натрапивши серед своїх воєнних акцій з Русинами на татарські орди¹⁾. Очевидно, і сей татарський похід князі уважали чимсь ефемеричним, як перший, закінчений катастрофою на Калці, тож і не брали собі його в політичні рахунки.

Коли Михайло, настрашений першою появою Татар під Києвом, покинув його й подав ся за Ростиславом на Угорщину, Данило опанував Київ на себе й посадив там свого воеводу Дмитра. Але він Києвом не дорожив ся й коли слідом Михайло й Ростислав, не знайшовши привіта у Белі (що мав по словам літописи „погнати від себе Ростислава“) і стративши на хвилю всякий ґрунт під ногами, удали ся до Данила з перепросіннями, Данило уложив з ними згоду, признав Київ Михайлови, а Ростиславу в заміну за Галичину дав Луцьк, і прийняв їх обох до себе на час татарського походу. Сам він подав ся на Угорщину із згаданим уже пляном уложити шлюб Льва з королівною.

Се було під час київської облоги. Коли татарське військо посунуло на Волинь, князі розбігли ся куди видко — Михайло з сином до Шлезку, Данило на Мазовше, а сина Льва полишив на Угорщині. Коли Татари перейшли на Угорщину, Данило вернув ся на Волинь, по дорозі мавши описаний вище (с. 32) немилий епізод з Дорогичином, а Михайло з Ростиславом подали ся на українські попілища: Михайло в Київ, Ростислав у Чернігів. Але слідом Ростислав відновляє свої зносини з галицьким боярством і заходи коло Галича: разом з болоховськими князями і „останком Галичан“ іде він походом на галицьке Понизе. Його відбито, й він вернув ся „за Дніпро“, але по короткім часі іде новим походом і на сей раз несподіваним нападом удало ся йому захопити Галич. Але тільки на хвилю. Коли Данило з Васильком, довідавши ся про се, рушили з значним військом на Галич, Ростислав утік з Галича разом з єпископом Артемієм і виднійшими боярами. Рух в Перемишлі, піднятий висланим туди від Ростислава кн. Константином рязанським і місцевим єпископом, також утих, коли Данило вислав туди військо. Ростислав, здаєть ся, забирав ся зараз до нового походу, але наскочив на татарську орду й утік на Угорщину (1242)²⁾.

Підчас усіх сих завірушень останнього десятиліття, неустанної зміни князів, їх подорожей і втікачок фактичне панування в Галичині було, розумієть ся, в руках боярства. Вони

правили не тільки іменем свого ставленника Ростислава, котрого батько виправдував ся перед Данилом: „коли хотів я бути з тобою в любови, невірні Галичане не позволяли мині“ (Іп. 521), але коли й Данилу удавало ся взяти Галич, його власть була властиво номінальна, як прекрасно характеризує се літописець, оповідаючи про час між походом Бату й його поворотом:

„Галицькі бояре називали Данила своїм князем, а самі держали всю землю. Доброслав Судіч, попів внук, розпанував ся був як князь (вокняжилъ ся бѣ) і грабував усю землю; без волі князя він прийшов у Бакоту й перейняв ціле Понизє. Григорій же Василевич хотів забрати собі гірську країну Перемиську. І було у землі велике замішанне й грабованне від них. Данило, довідавши ся про се, з великим жалем прислав свого стольника Якова до Доброслава — сказати боярам: „я ваш князь, а ви мене не слухаєте ся, грабуєте землю; я тобі, Доброславе, заборонив приймати в службу чернигівських бояр, а казав роздавати волости галицьким, Коломийську-ж сіль задержити для мене“. Доброслав сказав на се: „добре“. Але тим часом як Яков сидів у нього, прийшли Лазар Домажирич та Івор Молибожич — два беззаконника з смердього роду, і поклонили ся Доброславу в землю. Коли Яков, здивувавши ся, запитав, чого вони так кланяють ся, Доброслав пояснив: „я дав їм Коломию“. Яков сказав: „як же ти міг без княжого дозволу дати її їм, прецінь наші великі князі (Данило і Василько) мають Коломию для удержання оружників, а сї не варті мати й свою батьківщину!?“ Але Доброслав на се тільки засміяв ся й сказав: „щож уже скажу на се?“ Яков приїхавши оповів усе отсе Данилови, й той затужив, що ті поганці держать його отчину й розпоряджують нею, та молив ся за неї Богу“.

Данило чув ще себе не досить сильним, аби взяти за роги сю боярську олітархію, і йому дійсно поки що лишало ся хіба молити ся Богу. Але самі олітархи підривали свою силу інтригами та суперечками.

„По короткім часі, оповідає літописець, почав потому Доброслав обмовляти Григорія перед Данилом, що він йому не вірний — він рив під Григорієм, бо хотів сам оден взяти в свої руки цілу Галичину. Потім вони пересварили ся й приїхали до Данила, дуже пишні: Доброслав їхав у одній сорочці, запишаний, що ані на землю не дивив ся, а Галичане бігли коло його стремени. Данило з Васильком, бачучи його пиху, ще більше зненавидили його, тож коли Доброслав і Григорій почали себе обо-

пільно обмовляти, Данило, слухаючи їх говорення й бачучи, що то все не щире, і що вони не хочуть його слухати ся, а землю раді-б иньшому князю віддати, подумав з братом і таки мусів, видаючи їх беззаконне, казати їх увязнити“ (Іп. 526).

Отже тільки заїла суперечка між двома проводирями боярства осьмілила Данила до такого рішучого кроку. Дійсно, боярство, хоч уже значно ослаблене довгою боротьбою, все ще було досить сильне і не тратило духу й відваги до боротьби з княжою властю.

По кількох нещасливих пробах заволодіти Галичем, зроблених спільно з боярством й вищим духовенством 1242 р., Ростислав, як уже сказано, втік на Угорщину. На дворі Белї тепер стала ся користна для нього зміна. Беля, що останніми часами, як ми бачили, тримав ся дуже здержливо, а навіть і неприязно супроти Ростислава, постановив рішучо підперти його. Він видає нарешті за нього свою доньку (десь 1242—3 р.)¹⁾ й рішає ся допомогти йому в планах на Галичину. Джерела наші не подають мотивів сеї переміни, і ми самі мусимо їх відгадувати. Найбільше правдоподібне пояснення, яке було до тепер предложено — се те, що погром Русі Татарами давали Белї надію легко приборкати Данила і взяти Галичину під свою зверхність, посадивши там Ростислава; могли бути й иньші причини — в політиці Данила, нам незвісні.

Досить що скоро по своїм весілю Ростислав випросив від тестя „Угорь много“ і з ними рушив на Перемишль. Тут він, очевидно — за помочю місцевого боярства, зібрав військо з селян — „смерды многы пѣшцы“. Данило, зачувши, вислав на нього військо під проводом свого братанича Всеволода, та Ростислав побив його над Січницею, „бо мав багато пішого війська“ — з тих смердів. Але коли Данило потім рушив на нього сам з великим військом, Ростислав уступив ся на Угорщину.

По році Ростислав зібрав ся до нового походу, і на сей раз окрім угорського війська вистарав ся собі поміч і з Польщі, від вдови Лешка, регентки малого Болеслава (т. зв. Стидливого). Літом 1245 р. він знову рушив на Перемишину; маючи війська угорські, польські й руські — правдоподібно полки бояр, своїх прихильників. На сей раз, обминувши Перемишль, він приступив під Ярослав і почав ладити ся до облоги. На сю вість Данило вислав наперед полк з Андрієм дворським для скріплення ярославської залоги, а сам з Васильком поспішив ся слідом; післав також за помочю до Мендовга і до Конрада мазовецького, але їх

помічні полки прийшли вже по скінченню кампанії, що перейшла дуже скоро.

Коли військо Романовичів зблизило ся до Ярослава, Ростислав полишив піше військо під містом: „аби звідти не вийшли в поміч Данилови та не порубали пороків (таранів)“, а сам з рештою війська пішов на зустріч Данилови. В сильній битві, що стала ся тут 17 серпня 1245 р., військо Ростислава не устояло. Богато Угрів і Ляхів побито і взято в неволю, між ними угорського начального воеводу Філю і декотрих бояр, прихильників Ростислава; Філю й боярина Володислава, „злого мятежника землі“, убито тут же. Ростислав утік до Польщі, де була його жінка, й звідти на Угорщину. „Мысляше во умѣ своемъ взяти Галичъ и обладати имъ, Богъ же за высокомыслие его не створи того, еже тѣ мысляше“, моралістично кінчить літописець своє просторе й місцями — пишною риторикою визначене оповідання про сю славну в історію Галичини битву¹⁾.

Учасники битви, розходячи ся з під Ярослава, мабуть не уявляли собі, що вона буде остатньою в історії галицьких заворушень по смерті Романа. В дійсности так стало ся. О ярославські мурі розбили ся змагання противників — видерти з рук Романовичів їх отчину, а кров злого „мятежника землі“, пролита на ярославських полях, запечатала собою історію боярської олітархії, на котру її змагання опирали ся. Розуміть ся, сього не осягнула сама по собі ані ярославська перемога над Ростиславом — хоч як важна, ані скарання одного з боярських олітархів — хоч сей факт супроти давнішої незвичайної вирозумілости Данила мав важне значіння, показуючи, що галицький отчич почув себе вже о стільки сильним, що позволив собі відкинути свою повздержливість супроти боярства. З Ярославської битви зробили фінал сороклітньої галицької замішанини ті важні політичні зміни, які пішли слідом за Ярославською битвою, а передовсім відносини князів Галичини й Волини до Татар²⁾. У всякім разі від Ярославської битви датуєть ся вже певне пановання Данила в Галичині. Внутрішні відносини уложили ся так, що Василько, мавши перед тим Луцьк, дістав Володимир. З волинських земель Данило задержав в своїх руках далі Белзько-Холмську й Дорогичинську землі. З рештою поділ земель не мав важного значіння за життя обох Романовичів завдяки їх особливій солідарности: відносини їх скорше були відносинами соправителів, вони засту-

пали один другого у всяких справах і уважали ся оба мов би спільними князями Галичини й Волини¹⁾).

Я сказав, що на перелом в галицьких відносинах вплинула передовсім Татарщина. Як я вже зазначив вище, під час походу Бату на Руси по всякій правдоподібности надіяли ся, що й сей другий татарський прихід буде таким же ефемеричним явищем, як і перший, коли Татари по битві над Калкою также нагло зникли, як несподівано з'явили ся. Тим можна собі пояснити, що руські князі зовсім не числять ся з Татарами як чинником політичного укладу; правда, ми знаємо, що декотрі українські громади піддавали ся Татарам і опираючи ся на них, пробували виломити ся з князівсько-дружинного устрою (про се будемо ще говорити далі), та ледви чи й вони бачили в Татарах якийсь чинник будучности. Але Татари, вернувши ся через руські землі з Угорщини, не відходили назад в Азію, а отаборили ся на нижній Волзі, з виразним заміром панувати над усею східною Європою. Папський післанець Пляно-Карпіні, що звідав Татарську державу в перших хвилях її засновання, так оповідає про її відносини до сусідніх народів:

„Треба знати, що Татари не годять ся з ніяким народом, хиба він їм піддасть ся, бо вони мають заповіт Чінгізхана, аби підбили собі, коли зможуть, усі народи. А жадають Татари від тих, що їм піддали ся, от чого: аби вони йшли з ними походом на кожного, на кого скажуть; аби давали десятину від усього — від людей і від річей: вони рахують десять хлопців і одного з них беруть, і теж роблять з дівчатами, забирають їх у свою землю і роблять їх своїми слугами. Решту счисляють і зіставляють їм їх устрій, але при тім мають над ними повну власть; обіцяного не додержують ніколи, але шукають до них причини на кождім кроці. Так, коли ми були на Руси, післано якогось Сарацена від хана Куюка і Бату, і він, як потім нам казали, від кожного хто мав трох синів заберав одного сина, і хто не мав жінки, тих теж заберали, і теж робили з жінками що не мали шлюбних чоловіків; заберали також старців, що жили ся прошеним хлібом. Решту счисляли своїм звичаєм і кождому, чи був то великий чи малий, хоч би то була дитина що мала оден день житя, чи бідний чи багатий — казали платити такий податок: аби дав одну шкіру білого медвіда, одну чорного бобра, одну чорного соболя, одну чорну шкірку якогось звірка, що робить норі в землі (по латині його назвати не вміємо, а по німецьки він зветь ся *iltis*, а Поляки й Русини зуть сього

звірка тхорем) і одного чорного лиса. І хто сього не зможе дати, того теж Татари заберуть у неволю.

„До князів земель Татари посилають, аби ставили ся зараз, і коли вони прийдуть, не мають там ніякої відповідної чести, але поводять ся з ними як з людьми простими; мусять вони давати великі дарунки ханам, їх жінкам і урядникам, тисяцьким і сотникам, і всі Татари взагалі, навіть слуги дуже нахабно вимагають дарунків, та не тільки від князів самих, але й від їх послів, яких посилають. До декотрих (князів) шукають причини, аби їх забити, як стало ся з Михайлом (Всеволодовичом) і з іншими; декотрим дозволяють вернути ся, аби звабити до себе натовість інших; декотрих зводять зі світа отрутою, бо вони змагають до того, аби самим володіти землею, для того шукають нагоди забивати старшину. Пускаючи якихось князів до дому, жадають, аби прибули натовіс їх сини або брати, і тих уже не пускають назад, як то стало ся з сином Ярослава, або з одним аланським князем, і іншими богатьма. А як умерає безпотошно батько або син, сина або брата його не пускають ніколи, але забирають на себе його князівство, як то — ми самі бачили — стало ся з одним князем Солянців (півн. Корея).

„В землях тих, котрих пускають назад, уставляють баскаків або начальників; їх мусять у всім слухати ся і князі і всі інші. А як люде якогось міста або землі не чинять їх волі, сі баскаки доносять на них, що вони Татарам не вірні, і таке місто або землю потім руйнують, а людей побивають силою татарською, що несподівано приходить з наказу дотичного начальника і нападає на них; так стало ся, поки ми були в Татарській землі, з одним містом, що вони самі зложили з Русинів в землі Команській⁴¹⁾.

В сім оповіданню, як зрештою і в інших оповіданнях Карпіні про татарські порядки, оповідають ся безперечно факти реальні, тільки занадто ієнералізовані, себто явища льокальні, поодинокі зібрані до купи й представлені в виді загальної системи. Таким льокальним, виїмковим явищем, безперечно, було оте, описане ним, забиранне в неволю частини людности; не було системою й вбиванне або задержуванне в орді князів, як представляє Карпіні. Не знати навіть, чи дійсно такою загальною вимогою було, аби князі земель, які Татари уважали за підбиті, приїздили в орду за потвердженням, і чи не виробилась отся практика тільки пізнійше²⁾.

Перший князь, про котрого знаємо, що він їздив в Орду, був Ярослав суздальський: він поїхав до Бату безпосередно

по повероті його з Угорщини (мабуть іще 1242, або на початку 1243 р.), і одна з сучасних літописей каже, що його візвано до того, а друга додає, що Бату настановив його старшим над всіма князями „в Русскомъ языцѣ“¹⁾. Тяжко сказати, о скільки реальна ся остання звістка, але коли щось подібне стало ся дійсно, то інші князі, зачувши про се, і без татарських візвань мусіли поспішити ся в Орду, щоб не стати підручниками Ярослава. У всякім разі з р. 1244—5 маємо звістки про цілий ряд суздальських князів, — що вони їздили „в Татари про свою отчину“ і діставали потвердження.

Про відносини до Татар українських князів ми не маємо ближших відомостей з тих років. Київ, по всякій правдоподібності, був признаний Ярославу²⁾, мабуть на його таки прошенне, бо знаємо, що Ярослав Київом інтересував ся. Взагалі ми не знаємо, о скільки сам Бату по своїм повероті з Угорщини уважав українські землі, особливо західні, за підбиті вже; справу західніх завойовань він не уважав покінченою, і Карпіні оповідає, що в 1246 р. Татари готували ся до великого походу на захід — на Русь, Польщу, Угорщину й далі. Можливо, що з тим вязали ся плани близької залежності західніх українських земель від Орди. Але й самі обставини розширяли на захід, крок за кроком область татарської зверхності. Вже самий факт признання Києва під татарською зверхністю запечатував справу лівобічних земель. Добровільний перехід під безпосередню татарську зверхність громад Побожа, Татарева і верхньої Случи, що став ся, по части, ще при поході Бату 1241 р., по части може пізнійше, сам присував татарську зверхність до границь волинських. Від Карпіні знаємо, що передова орда татарська, в ролі сторожового полка, під проводом „найменьшого з татарських воєвод“, Куремси стояла в степах між Дніпром і Богом, хоч свояк Бату Могучій, що мав, видко, під доглядом українсько-руські землі, стояв за Дніпром³⁾.

В 1245—6 р., майже в однім часі, чуємо про подорожи в татарську орду, до Бату двох визначніших українських князів — Михайла і Данила. Про Михайла Галицька літопись каже, що він перед поверотом Бату з Угорщини сидів у Києві, потім — при повероті його — утік на Угорщину, а вернувши ся звідти, сів у Чернигові (Київ Бату признав уже Ярославу) і відси виїхав до Бату, „прося волости своєю отъ него“; не знати — чи маємо розуміти тут Чернигівську волость, чи може їхав він головню з тим, аби відібрати Київ від Ярослава; у всякім разі ся подорож,

що закінчила ся смертю самого Михайла, мала характер признання татарської зверхности над Чернигівщиною¹⁾. Зараз по тім чуємо (від Карпінї) про подорожи в Орду иньших чернигівських князїв: Андрія чернигівського (de Cherneglove), що був обвинувачений перед ханом в якійсь не зовсім ясній справі і забитий, далі — його брата, що їздив просити собі його волость, і Олега, правдоподібно — брянського²⁾. Таким чином Чернигівщина стала реально залежати від орди.

Про мотиви подорожи Данила Галицька літопись оповідає не менше лаконічно: „Коли Данило і Василько були в Дороговську (зараз по Ярославській битві), прислав до них Могучий свого посла з жаданнем: „дай Галич“. Данило дуже тим зажурился, бо не укріпив своєї землі городами і порадивши ся з своїм братом, постановив: не дам половини своєї отчини, але поїду сам до Батия“. З сього виходить, що мова була тільки про Галич, отже не про признання Романовичами татарської зверхности, а про щось иньше. Найбільше правдоподібне пояснення буде — що на Галич випросив собі право від Бату якийсь з руських князїв, і тепер Могучий жадав, аби Данило з Галича уступив ся для того обдарованого³⁾, так що для Данила не було иньшого вихода — або боронити ся від Татар, або піддати ся зі своїми землями, галицькими й волинськими, під татарську зверхність і тим поспробувати привернути Бату до себе.

Про боротьбу з Татарами Данилу не було що й думати, маючи против себе й Ростислава з Угорщиною, і боярську опозицію, тож він спішно збираєть ся в дорогу до Бату: 26/X 1545 він уже виїхав у сю путь і за кілька день був у Києві, де в Видубицькїм монастирі казав відправити службу божу про нього — „видя бѣду страшну и грозну“. Але Бату прийняв Данила як на свої звичай дуже ласкаво; літописець так переказує слова Бату: „Данило! чому ти скорше не прийшов? але то добре, що тепер бодай прийшов“. Але ся честь літописцю здавала ся тяжкою обидою: „О злѣе зла честь татарская!“ кличе він, „Данило Романович, великий князь, що володів з своїм братом Київом, Володимиром, Галичом і иньшими краями, — тепер сидить на колїнах („по козацьки“, як ми кажемо тепер), зветь ся холопом, дани від нього хочуть, житя він не надїєть ся, погрози мусить слухати“... З гірким чутом повторяє він слова Бату, сказані Данилови, коли частував його кумисом: „ти вже тепер наш, Татарин, пий же наше питє!“ Данило пробув у Бату три тижні й дістав потвердження своїх прав на всі свої землі, але за те

мусів признати себе „холопом татарським“, підручником татарського хана. „І прийшов він у свою землю, і стрів його брат і сини: плакали ся з його обиди, але й ще більше тішили ся, що вернув ся цілий“ (Іп. 537).

Гірке почуте „обиди“ дійсно мусіло наповняти серце Данила, коли він, осягнувши мету свого життя: злучивши нарешті в своїх (з братом) руках свою отчину, як раз мусів схилити ся перед „поганином“, признати себе „холопом“ татарського хана. З сею роллю він не міг помирити ся і користаючи з тимчасової згоди з Татарами, постановляє приготувити ся до боротьби: „будуючи городи против безбожних Татар“¹⁾. З другого боку він надіється знайти опертє против Татар в західній Європі.

Як ні тяжко було для Данила понижати ся перед Татарами, але як то часто буває на світі, ся покора принесла для нього різні материяльні користи. Його подорож до Бату і признана йому протекция Татар незмірно підняла значінне Данила в очах західно-європейських володарів, що тремтіли, чекаючи нового татарського походу на захід, уже на лйонськїм соборі заповідженого устами загадкового „руського єпископа Петра“. Сам галицький літописець зовсім правдоподібно толкує наглу зміну в відносинах угорського короля до Данила його подорожею до Бату: він каже, що скоро по повороті Данила Беля прислав свого посла до нього й сам тепер запропонував йому, аби Лев оженив ся з його донькою, котрої відмовив, як ми бачили, пять літ тому; „він бояв ся Данила, пояеняє літописець, бо той був у Татар, побідив Ростислава і його Угрів“ (Іп. 537). Перший мотив, безперечно, був рішучим, хоч можна навести й ще иньший: що увага Белі звернула ся в иньший бік — на боротьбу з Австрією, з котрею розпочав він війну весною 1246 р.²⁾. Під впливом сих обставин Беля залишив свій плян — посадити Ростислава в Галичу, зробив його баном Славонїї, потім Мачви, утворивши для нього осібний банат тут, між рр. Дунаєм, Дриною, Савою й Моравою, й на сім скінчила ся політична кар'єра Ростислава; тільки титул „князя Галичини“ лишив він собі на памятку минулого³⁾.

Але Данило, як оповідає Галицька літопись, сим разом стрінув пропозицію Белі дуже здержливо. Літописець каже, що він не вірив Белі, бо той не додержав уже перед тим слова: „порадивши ся з братом, не повірив його словам, бо він уже перед тим обіцяв видати свою доньку (за Льва) й зрадив“. Се обясненне й взагалі гадка літописця, що переговори Белі з Да-

нилом крутили ся коло самої справи шлюбу Льва, здають ся трохи поверховними, хоч за браком всяких иньших звісток ми й не можемо йти далі простих здогадів. Можемо нпр. здогадувати ся, чи війна Угорщини з Австрією не насувала Данилові инакших, некористних для Угорщини плянів, як то було вже в 30-х рр., або чи не утрудняли переговорів претензії Белі, аби Данило став його васалем, яким був Ростислав, і т. и. Треба запримітити, що Беля й по згоді з Данилом носив титул короля *Galiciae et Lodomeriae*, хоч з сього ще не можна виводити, ніби він задержав якісь права над Галичиною. Взагалі ми не можемо нічого певного сказати про те, в яке становище став до Белі Данило, уложивши згоду.

Вкінці знаємо тільки, що Данило отягав ся з відповідею на пропозиції Белі, але з другого боку гадці помирити ся з Угорщиною не противив ся. Літопись оповідає, що в сій справі посередничив Кирило, вибраний Данилом на митрополита й висланий на посвященне до Царгорода через Угорщину (може бути — власне з порученням по дорозі навязати дальші переговори з Белею). Кирило мав переговори з Белею і довів їх до кінця: Данило після того поїхав на з'їзд з Белею й уложив з ним згоду. Льва при тім оженено з королівною Констанцією, а Данило вернув Белі угорських панів взятих у неволю під Ярославом (1246)¹).

Так здобув Данило уже одного союзника для евентуальної боротьби з Татарами. Але незмірно ширші перспективи відкривали перед ним тодіж розпочаті зносини з папою²).

Першу гадку про них піддали Романовичам папські послани до Татар — Пляно-Карпіні з товаришами, що їдучи до Татар на початку 1246 р. були у Василька і тут намовляли самого Василька й руських єпископів до унії, читаючи їм якусь папську булю про злуку церков. Василько відповів, що без Данила не може сеї справи рішати, тому дуже правдоподібно, що стрівши Данила в його повороті (в марті, десь на Подоню)³), Карпіні й з ним мав переговори. Заінтересованне, яке збудили в обох князях сі розмови, каже нам здогадувати ся, що мова йшла не про саму лише унію, про котру згадує Карпіні. Ся стара історія ніякого заінтересовання не могла викликати, натомість оповідання про те, що папа хоче організувати союз європейських народів против Татар і з тим збирає собор в Ліоні, що він наміряєть ся двигнути против них хрестоносний похід, — мусіли зробити сильне вражіння на Романовичів, перейнятих гірким почутєм

„обиди“ від татарської кормиги. Прилучити ся до сього європейського союзу проти Татар, дістати собі з заходу поміч за ціну унії було дуже привабно, признати над собою церковне старшинство римського папи не було страшно при тім близькім пожиттю з католицькими народами, при тім браку всякої релігійної виключности, який вище підносили ми як прикмету особливо характерну для наших західніх земель.

Коли Пляно - Карпінї, вертаючи з Орди, знову пробував у Романовичів (дітом 1247 р.), він довідався, що вони вже навіязали зносини з папою. Ми дійсно маємо папську булю з 3 мая 1246 р., що служить відповідею на Данилове посольство; папа заявляє Данилови, що приймає його самого і його державу під протекцію св. Петра і всякому, хто-б хотів його скривдити, грозить гнівом божим і своїм, зрештою про „прошення“ Данила говорить він загально, обіцяючи їх кілько зможе сповняти, а з своїм легатом поручає йому порозумівати ся в справах релігійних і висловити йому свою гадку що до Татар¹⁾.

Судячи по тій перерві, яка заходить по тій булі в зносинах Данила з папою, мусимо здогадувати ся, що відповіді прислані папою й ті устні пояснення, які мали йому переказати папські висланці, зовсім розчарували Данила й прохолодили його запал. Дійсно, инакше й не могло бути: в головній справі, що займала Данила й підхнула його до сих зносин, — про боротьбу з Татарами — вони не казали йому нічого реального, натомість папа дуже горячо заберав ся до реформування руської церкви, до викорінювання грецьких „звичаїв і обрядів“ (лист папи до легата), чого собі ані Ромаповичі ані їх єпископи не жичили. Відгомін незадоволення в сій справі знаходимо і в пізнійших папських листах (нпр. в дозволі правити службу на просфорах) і в замітці літописця, що згадуючи про коронацію Данила, підносить прихильність папи до руського обряду: „Некенти бо кленяше хулящимъ вѣру грѣцкую правовѣрную“ (Іп. 548): тут маємо, мабуть, відгомін пізнійших пояснень папи, що мусів відступити від перших, занадто високих вимагань своїх в справах обряду.

Зносини, видко, урвали ся, і тільки Карпінї, що з поворотом знову загостив у Данила, своїми — винесеними з подорожі до самого великого хана — гадками про потребу спільної боротьби з Татарами, про їх близький і грізний похід на захід, що мав розпочати ся в найближш.м часі, потрапив знову розбу-

дити давнійші надії й пляни Данила: він вислав разом з Карпінї своїх послів і грамоти до папи (кінець червня — початок липня 1247 р.).

На се посольство папа відповів знову цілою пачкою буль: з серпня і з дальших місяців 1247 р. та перших місяців 1248 р. маємо аж шість буль до Данила і Василька, де папа знову приймає їх в опіку св. Петра, дозволяє їм здобувати собі назад відібрані від них землі, дає диспензу Васильку за його шлюб (уже давнійший), дозволяє в руських землях правити службу на просфорах і т. и., в головній же справі — татарській тільки й маємо всього бажання, щоб на випадок як Татари рушать ся на християнські краї, Данило повідомив про се пруських рицарів, а ті повідомлять папу, аби він міг лїпше роздумати, як би тим Татарам з божію помочію сильно противстати¹⁾. Такий був зміст останньої булі; Данило міг з неї як найлїпше переконати ся, що реальної помочи против Татар йому нема що надїяти ся від папи — й залишити дальшу кореспонденцію в сїм напрямі.

З 1252 р. маємо лист угорського короля до папи, де він хвалить ся, що не пожалував труду й встиг прихилити Данила на ново до зносин, і від нього мають прибути до папи послї²⁾. Не знаємо, чи дійсно Данило тих послів вислав, але зносини таки були відновлені; може бути, що в сїм напрямі дійсно вплинув на Данила Беля. Папа хотїв заохотити Данила дальше до справи унії королївським титулом, але Данилови хотїло ся не титула, а реальної помочи: галицький літописець оповідає, що коли папа прислав до Данила свого легата з пропозицією коронувати ся на короля, Данило відповів, що з Татарами його відносини лихі і він, не маючи помочи від папи, не може коронувати ся (очевидно, він сподївав ся, що сей факт роздражнить Татар іще більше).

Мабуть користаючи з нової обіцянки помочи від папи, Данило повідомив його на початку 1253 р., що Татари рушили ся на нього (се був мабуть початок „Куремсиної рати“, про котру наша літопись дає одначе дуже слабї відомости). Папа видав було до християн Чехії, Моравії, Сербії й Померанії, взиваючи їх до хрестоносного похода на Татар, і поручив його провідувати легату Опізо.

В звязку з сим очевидно стояло нове посольство до Данила в коронаційній справі: Опізо прибув до нього з королївським вінцем і порученнем коронувати ним Данила, та запевненнями

помочи від папи. Данило, як каже літопись, таки не хотів прийняти вінця, але намовлення Данилової матери, котрій, як католицькій принцесі, не могла не бути приємна ся перспектива, і польських князів, що обіцяли Данилови також поміч на Татар (мабуть Опізо таки й звернув ся до них, аби впливали на Данила), — перемогли його на охоту. Але коронація пройшла зовсім тихо, на краю Данилової держави — в Дорогичині (правдоподібно, Данило навмисно вибрав сей найдальше від Татар положений город), без особливої паради, без з'їзду князів, серед походу Данила на Ятвягів; про коронаційну церемонію не знаходимо ніяких подробиць в нашій літописи; вона каже тільки, що Данило „прийняв вінець від Бога, від церкви св. апостолів, від стола св. Петра, від отця свого папи Інокентія і від усіх його єпископів“¹⁾).

Але обіцянки Опізо були даремні; проповідь хрестоносного похода зістала ся безплідною; ані папа, ані князі, до котрих він звертав ся з зазивом, ніякої помочи против Татар не прислали. З огляду на се Данило не мав охоти робити якісь уступки римській курії в релігійних справах. Папа скоро переконав ся, що в сїм напрямі нема що числити на Данила. Буля 1255 р., де папа дозволяв Мендовіу воювати руські землі і їх людність, яко невірну, служить уже проявом розчаровання римської курії. На початку 1257 р. папа Олександр II вислав Данилови булю, де вже рішучо докоряє йому, що він відступив від послухності римській церкві, забувши її духовні й сьвітські добродійства — дану йому корону; папа звиває його вернути ся до римської церкви, инакше загрожує йому клятвою, а в листах, виданих до єпископів оломунецького, вроцлавського й иньших поручає, аби вони клятвами й „зброєю вірних“ змусили Данила до його обовязку.

Але з сих візвань і погроз не вийшло нічого; Данило залишив усякі відносини до римської курії¹⁾, і його королівський титул зістав ся одинокою памяtkою сеї першої — ефемеричної руської унії. Цікаво одначе, що хоч сам Данило, як ми бачили, королівському титулу не надавав особливого значіння, його окруженне, видко, цінило досить високо сю відзнаку: галицькі літописці почавши від коронації все титулюють Данила „королем“.

Не знайшов Данило в своїх плянах боротьби з Татарами помочи і в иньших звязках з заграничними державами, на котрі тепер кинемо ще оком.

В відносинах Данила до Угорщини ми спинили ся на помиренню й союзі Белі з Данилом, уложенім в 1246 р. Беля тоді носив ся з плянами здобути собі Австрію, що по безпотомній смерті остатнього Бабенберга Фридриха II Воевничого, як порожній лен, перейшла в управу цісаря Фридриха II. Наслідком роз'яреної боротьби між сим цісарем і папами, папа, що мав сильну партію і в Австрії, змагав ся не допустити, аби такий важний здобуток зістав ся в руках ворога. Коли Беля заявив йому свою охоту здобувати Австрію, папа відізвав ся з найбільшою готовістю на сей план (поч. 1247), але Беля не мав під рукою потрібних сил, аби зараз забрати ся до війни з цісарською партією, й поки він зберав ся, папа, перебравши кількох можливих претендентів, спинив ся на Ґертруді, братаниці покійного герцоґа, й її чоловіку — маркґрафі баденським Германі, і той, завдяки помочи папи й династичний прихильности до Ґертруди в Австрії, встиг незабаром зайняти тут досить сильне становище. Пропустивши таким чином момент, Беля зробив кілька нападів на австрійські землі (1248—1250), але без всяких важнійших результатів. Наша літопись оповідає, що він кликав до помочи також і Данила, й той їздив до нього з своїми полками (десь 1248—9), але вже застав у Белі послів з Австрії. До походу не прийшло, і Данило, здивувавши Угрів й Німців своїм невиданим убранням й узброєнням своїх вояків, вернув ся до дому. Повне мовчання джерел дає здогадувати ся, що Данило взагалі не брав участі в походах Белі на Австрію сих років, і воно зовсім правдоподібно, що маючи далеко реальніші справи під носом, Данило не охотив ся до участі в такій далекій і для нього неінтересній справі.

Тим часом маркґраф Герман умер (кінець 1250 р.), і барони Австрії вкінці, знеохочені анархією, вибрали собі герцоґом чеського королевича Отокара, що без усяких перешкод опанував Австрію (кінець 1251 р.). Беля, переконавши ся, що власними силами нічого досягнути не зможе, задумав втягнути Данила й уложити широку коаліцію проти Отокара. Він виступив з проектом оженити Ґертруду з другим Даниловим сином Романом, з тим що Роман дістане спадщину Бабенбергів, і дав знати про се Данилу. Його проєкт прийнято обома сторонами — і у Ґертруди і у Данила. Роман прибув в Австрію, й тут десь весною 1252 р., в замку Himberg (Impirg, Інеперк нашої літописи) під Віднем відбув ся шлюб Романа з Ґертрудою, і уложено трактат, де Беля зобов'язав ся помагати Роману здобути собі Австрію.

Втягнувши таким чином в австрійську справу Данила, Беля, в попереднім році спустошивши Австрію й Моравію, на 1253 р. уложив плян великої союзної кампанії на Отокара: сам Беля мав нападсти на Моравію, Данило з Болеславом краківським, що за посередництвом своєї жінки Кініи, доньки Белі, теж був втягнений до коаліції, мали йти на Шлезк, з заходу на Австрію мав напасти иньший союзник — герцоґ баварський, тим часом як зі сходу, очевидно, Угри мали піддержати Романа. Але сей широкий плян скінчив ся на спустошенню Моравії і Шлезка, де руські й польські війська взяли Опаву (Тгоррау). В Австрії акція союзників була зовсім слабка: Баварців відбито, а в якій мірі підтримало Романа угорське військо, зістаєть ся зовсім неясним.

Галицький літописець гірко нарікає на Белю, що він надавав Романови обіцянок і потім зовсім не піддержав його. Він каже, що Роману приходило ся тим часом видержувати тяжку боротьбу з Отокаром, що радив йому розірвати свій союз з Белею й поділити з ним — Отокаром — австрійську спадщину, але Роман не хотів зрадити Белі. Беля-ж не тільки не поміг Романови, але використовуючи його прикре становище, запропонував, аби він передав йому ті замки, які тримали ся Ґертруди, а натомість обіцяв йому дати городи в Угорщині. Ґертруда одначе на се рішучо не пристала, хоч тоді вони були в дуже труднім становищу, обложені в Гімбурґу військом Отокара: в замку настав голод, і для Ґертруди й Романа приносила якась баба потайки поживу з Відня, прокрадаючись серед війська Отокара.

Скінчило ся тим, що Роман, як каже наша літопись — за радою Ґертруди, викрав ся з замку й подав ся до батька (1253). Правдоподібно, Ґертруда, коли справді так Роману порадила, надіяла ся, що йому удасть ся подвигнути батька до більш активної участі в австрійській справі; але Данилови, після того як показало ся, що на поміч Белі нема що числити, розумієть ся, було трудно брати на себе сю справу, й він Романови не поміг. Не знати, чи Роман потім вертав ся до Ґертруди — нема про се ніякої звістки. Для нього не було виглядів в Австрії, Ґертруді-ж кидати те, що мала вона в Австрії, й їхати за чоловіком на Русь, видко, не схотіло ся, й вони розійшли ся. Австрійські хроніки закидають Романови, що він кинув свою жінку на глум; літопись наша, як згадано, підносить, що він виїхав з Австрії за порадою самої Ґертруди, але мовчить про їх дальші відносини.

Бачимо тільки, що Романа по повороті заангажував Войшелк в литовські справи, й він оженив ся на ново з донькою одного з русько-литовських князів — Гліба волковийського. В Австрії скоро по відході Романа прийшло до порозуміння між Белею й Отокаром, й вони поділили між собою спадщину Бабенбертів (Беля дістав більшу частину Штирії, Отокар решту). Гертруді полишено значні мастности в Штирії, де вона й жила потім довший час; від Романа вона мала доньку Марію, що вийшла потім за сина загребського бана Стефана IV¹).

Двозначна роля, яку Беля відіграв у сьім епізоді з Романом, здаєть ся, переконала Данила, що йому нема що числити на угорського короля, і відносини між ними, видко, ослабли, але були спокійні. Літопись наша оповідає, що Данило під час Бурундаєвого походу був утік в Польщу, а відти в Угорщину (1260 р.); супроти звісток австрійських джерел, що він брав участь в поході Белі на Австрію сього року (літом), дуже правдоподібним здаєть ся здогад, що в сей похід він попав припадково, під час сеї своєї втікачки. Оден хроніст каже, що він був і на з'їзді у Відні Белі з Отокаром (март 1261 р.), — сей з'їзд закінчив війну. По тому літопись згадує ще подоріж Данила в Угорщину при кінці 1262 або в 1263 р., але не поясняє мотивів; можливо, що се була просто сусідська візита²). Не знаємо нічого яке становище займав Данило супроти внутрішніх замішань Угорщини в остатні роки Белі та його боротьби з сином Стефаном. Аж з часів Стефана маємо лист (1271, липень), що свідчить про добрі відносини між Угорщиною й галицько-волинськими князями, але то, як бачимо, хронологічно вже виходить за часи Данила.

В русько-польських відносинах ми спинили ся (с. 145) на союзі Романовичів з Конрадом. Ми бачили потім, що Михайлу удало ся перетягнути Конрада до себе під час боротьби за Галич, і в війнах 1236—7 р. він виступає противником Данила, але сей розрив Данилови не пошкодив: він скористав з нього для того, аби відібрати собі Дорогичин, а самого Конрада зашахував Литвою³). Між ними потім, видко, прийшло знову до порозуміння, і в 40-х рр. Романовичі яко союзники Конрада увійшли в конфлікт з Болеславом Лешковичом (т. зв. Стидливим), з котрим Конрад вів боротьбу за Краків.

Ся війна, розпочавши ся пограничними спустошеннями (коло р. 1243), привела вкінці до досить важного факту — окупації Русинами Любина. Галицька літопись вправді оповідає тільки,

що в сю війну Данило з Васильком, обложивши Люблин, змусили Люблинців до того, що вони пообіцяли на далі „не помагати князю своему“, але в польських річниках маємо виразно згадку, що Русини (чи тоді чи зараз потім) зовсім освоїли Люблин, для оборони його виставили тут кам'яну вежу й відновили замок, і володіли ним якийсь час. Чи відібрали його потім Поляки силоміць, чи звернув Данило його сам (се скорше) — не знати.

По смерті Конрада (†1247) бачимо Данила в згоді з обома лініями — краківською й мазовецькою. З мазовецькими князями Романовичі стояли в ближших відносинах; галицький літописець каже, що Данило мав вплив на Болеслава Конрадовича, бо він був оженений з його своячкою, донькою Олександра белзького; впливу Данила на Болеслава Конрадовича завдячував Земовит, його брат, що дістав спадщину по браті († 1248), і взагалі Данило й Василько уважають Земовита своїм протегованцем; закликаючи його в похід на Ятвягів, вони в літописи кажуть йому: „добро видилъ еси отъ наю, и изиди с нами на Ятвезѣ“. Він і оженився з якоюсь своячкою Романовичів Переяславою, котрої рід одначе ближше не зв'язаний (недавно висловлено здогад, що то була донька Данила, але се тільки здогад). Земовит був діяльним помічником Данила в його заходах коло підбивання Ятвягів (кінець 40-х і початок 50-х рр.), але в сих походах помагав Данилу також і Болеслав краківський. Вимушена участь Русинів в поході Бурундая на Малополющу (1259) не посповала сих відносин, і перед смертю Данила вони були унормовані на з'їзді його з Болеславом у Тернаві¹).

Далеко важнїйше значінне мали відносини литовські.

Вище була мова про завзяту боротьбу, яку провадив з Литвою Роман. Його смерть широко відтворила ворота литовським нападом на Волинську землю. Літопись, зайнята історією спадщини Романа, не вичисляє ближше сих нападів, тільки принагідно згадує при подїях 1209—10 рр., що в ті часи „бѣда бѣ в землѣ Володимерьстѣй отъ воеванья литовьского и ятвяжьского“ (Іп. 483). Розуміється, волинські князі не залишали відв'язувати ся Литві, але в сі часи політичних замішань про якусь сильнїйшу боротьбу з їх боку не можна думати, аж поки на Волини не осіли ся міцно Романовичі. Ся переміна в політичнїм житю Волини була мабуть причиною зміни в відносинах русько-литовських: при кінці 1220 р. литовські й жомоїтські князі уложили згоду з Романовичами, приславши своїх послів у Володимир (Іп. 492). Се зменьшило литовські напади — „бѣ земля

спокійна“ (кажу — зменьшила, бо не всі литовські племена обіймала ся княжа організація, й ятвяжські племена, не входячи в неї, далі вели свої напади — див. Іпат. 503), а окрім того дало Романовичам цінних союзників, котрих вони уживали против Польщі (Іп. 492).

Потім ми довгий час не знаходимо докладніших відомостей про відносини до Литви. З одної згадки бачимо, що при кінці 20-х рр. Литва уважала ся союзною, але Володимир пинський, що мав поручення стерегти Волинь від Ятвягів, побив Литву, коли вона вибрала ся на Польщу. Може бути, що се було причиною розрива: в 30-х і 40-х рр. бачимо одних литовських князів союзниками Данила, инші знову воюють його землю¹).

На тридцяті роки припадає сформованне серед Литви першої більшої держави в руках Мендовга. Підбиваючи собі дрібніших литовських династів і сусідніх дрібних руських князів в басейні Німана, Мендовгу було наручно бути в союзі з сильнішими руськими князями — Романовичами, аби вони йому не перешкаждали в сих заходах. Романовичам він служив своїми помічними полками, окрім того він нищив тих дрібних династів, що давали ся в знаки волинським і пинським землям (що тоді стояли під протекцією Романовичів); сього виставало, аби оправдати такий союз в очах Романовичів, зайнятих тоді передовсім заходами коло повернення своєї батьківщини.

Набіги литовських династів і Ятвягів на руські землі тоді дійсно були дуже часті — се бачимо з літописних записок, а ще більше — з замітки Карпіні, нав'язаної очевидно місцевими оповіданнями, що переїздячи полудневою Волинею й Київщиною, він дуже бояв ся Литовців, „бо вони часто нападають на руські землі дуже несподівано“²). Се привело вкінці Данила до плану систематичної боротьби з Ятвягами, найменше дисциплінованими й найбільше прикрими з сих нападників. Сю систематичну боротьбу Данило розпочинає, покінчивши галицьку справу, в союзі з мазовецькими князями — Конрадом і його синами, і рядом сильних і немилосердних спустошень, з паленням сел, нищенням майна, вирізуванням або забиранням в полон осадників Ятвяжської землі змусив частину Ятвягів до покорности. Вони, як оповідає літопис, дали Данилу закладнів (дѣти своя), прирікши давати дань і обіцявши ся бути послухними: „работѣ быти ему и городы рубити в земли своей“, себто замки для Данилових залог, і Данило дійсно зібрав дань з них через свого воеводу і частину її післав в дар Полякам:

„послушества ради, да увѣсть земля Лядская, яко дань платили суть Ятвязи же королеви Данилу“ (коло р. 1254). Свої права на частину Ятвяжської території Данило застеріг собі також і дипломатично: при кінці 1254 р. він уложив трактат з пруськими рицарями, де ті признавали Данилови й його союзнику Земовитови права на третину Ятвяжської землі; з другого боку та галантна посилка ятвяжської дани в Польщу, оповіджена літописцем, мала на меті, очевидно, застерегти здобуту територію і від польських претензій: Данило, видко, заміряв стати міцною ногою на Ятвяжській землі¹).

Ще важніші перспективи відкривали зносини Данила з Мендовгом. В наших звістках він виступає союзником Данила вперше в подіях 1237 р. і зістає ся ним в 40-х рр. Данило навіть оженив ся з його братаницею²). Але він мусів з часом спостерегти, що Мендовг занадто виростає й стає небезпечним сусідом. Поводом до розриву стало ся те, що Данило прийняв до себе братаничів Мендовга, своїх швагрів, Товтивила й Вікинта, Мендовговів ворогів, вигнаних з їх володінь. Літописець поясняє се родинними мотивами, що Данило пожалував їх як своїх свояків, але те, що він далі про Данила оповідає, вказує на істнування у Данила певного плану: Данило, ухопивши ся за сю подію, задумав план широкої коаліції на Мендовга. Він післав до польських князів, закликаючи на війну: „пришов час християнам ударити на поган, коли вони почали самі між собою воювати ся“. Вікинта він вислав до пруських рицарів, аби притягнути їх до коаліції, та поручив йому підняти на Мендовга Ятвягів і Жмудь (Викинт і Товтивил самі були жмудьськими династами), і се Вікинту удало ся. Тільки Поляки Данила не підтримали. У всякім разі на Мендовга підняла ся дуже грізна сила. Романовичі, здаєть ся, при тім надіяли ся забрати собі німанську Русь (т. зв. Чорну): війна почала ся власне походом Романовичів на руські городи — Здітов, Волковийськ, Велоним, про результат котрого літопись досить невиразно каже, що вони „поимаша грады многы и взвратишася в дома“ (1250). В дальшій пляні Романовичів було — здобути Новгородок.

Але коаліція розбила ся: Мендовг відтягнув пруських рицарів, заявивши їм охоту охрестити ся. Спекавши ся Німців, він вестиг відтягнути також від Романовичів Ятвягів і Жмудь. Новгородка Романовичам здобути не удало ся, спустошили тільки Новгородську землю, за те взяли Городно на Німані (к. 1252). Мендовгу дуже хотіло ся помирити ся з ними, бо його союз

з Німцями, за котрий він мусів дорого заплатити, був тільки дипломатичною штукаю, а союз Романовичів з його братаничами відкривав дуже небезпечну стежку для інших литовських династій, невдоволених монархичними змаганнями Мендовга. Вже по кампанії 1252 р. Мендовг прислав послів до Данила, „хоча мира“ і пропонуючи якийсь новий шлюб. За посередництва Мендовгового сина Войшелка, чоловіка перейнятого впливом руської культури, дійсно згода прийшла до кінця (к. 1254): найменшого з Даниловичів — Шварна заручено з Мендовговою донькою; Роману, що вернув ся тоді з своєї австрійської авантури, Мендовг дав Новгородок, давнішу волость Войшелка, а Войшелк передав іще й свою волость: Велоним, Волковийськ і всі інші города, бо сам він постановив постригти ся в черці на Атосі. Він туди й подав ся був, та не мігши дійти, вернув ся з дороги, й став жити недалеко Новгородка, засновавши тут собі монастир¹).

Ся угода 1254 р., разом з довершеним коло того-ж часу завойованнем Ятвяжської землі далеко розсували границі Данилової держави на північ. Турово-пинська земля була тепер защеплена між волостями Романовичів і пинські князі фактично сходили на їх підручників.

Ще важніша була перспектива дальшого розширення політичного впливу галицьких князів на литовські племена через тих посаджених в литовських аннексах Даниловичів. Але й сей здобуток — одинокий серйозніший успіх заграничної політики Данила, був дуже не тріvkим: Мендовг слідом розсварив ся з Романом, відібрав від нього волости й ухопив самого (десь мабуть в р. 1257), і в сій боротьбі Роман, здаєть ся наложив головою²). Причиною була мабуть участь Василька (недобровільна) в поході Бурундая на Литву; принаймні тим мотивує Волинська літопись похід Мендовгових Литвинів на волинські землі в 1262 р. (Іпат. 565). Неприязні відносини тривали, здаєть ся, до смерти Мендовга, і вже по смерті Данила наступила зміна і нова блискуча комбінація: князювання Шварна Даниловича на столі Мендовга, на жаль тільки — таке-ж ефемеричне, як і князювання Романа в волостях Войшелка.

Ріжнородні, широкі політичні пляни й зносини Данила мають взагалі ту хибу, що не тримають ся купи: бракує їм консеквенції й енергії в переведенню, і тому виходять вони зовсім ефемеричними. Пояснити се в значній мірі треба впливом татарських відносин: татарська сила все висіла дамоклевим мечем над Даниловими заходами, вона параліжувала його сили, підти-

нала його енергію, й широкий розмах його політики упадав безсильно. Очевидно, супроти сього нового політичного чинника можливі були два виходи: або за всяку ціну уставити з ним якісь добрі відносини і забезпечивши собі його неутральність або навіть і прихильність, будувати собі всякі інші політичні пляни — так зробили потім московські князі, так поступали до певної міри й Даниловичі, — або відложити всякі інші пляни і віддати ся цілком організації сил для боротьби з ордою. Не підлягає сумніву, що Данило тримав ся сеї другої гадки. Його покора перед Татарами була вимушеною, як ми бачили, і він, очевидно, тільки чекав принагідної хвилі та хапав ся різних політичних комбінацій для збільшення своїх сил до боротьби з Ордою. Але з сих комбінацій не виходило нічого, сили Данила для такої боротьби зіставали ся за малі, а тим часом відносини до Орди зіставали ся неупорядкованими, і се підтинало Данила. Через се його політика від татарського приходу має такий хаотичний і при всіх своїх рицарських принадах і часами досить шумних розмахах — досить анемічний характер.

Ми спинили ся в татарських відносинах на тім моменті, коли Данило вернув ся з своєї подорожі в Орду, весною 1246 р., признавши себе татарським васальом, з гірким почутем обиди від сього несподіваного пониження. Але се пониження уважав і він і його люде тільки хвиливым; літописець поясняє покору Данила тим, що тоді він ще „не утвердив бѣ землѣ своея городы“. Коли й припустити в сих словах певну антиципацію, то в усякім разі пізнійша політика Данила показує, що він не мав наміру зіставати ся послухним слугою татарського хана. Під впливом оповідань легата про заходи папи коло організації християнського союзу на Татар, і тих поголосок про новий похід Татар на західню Европу, що справді робили такий союз потрібним для цілої Европи, Данило фантазує про можливість оперти ся Татарам за помочию того християнського союзу, але що саму гадку про боротьбу з Ордою не піддала йому сама тільки перспектива сього союзу, видно з того, що й розчарувавши ся слѣдом у своїх надіях, Данило веде далі до конфлікту з Ордою.

Конфлікт сей зарисував ся досить скоро по подорожі Данила в Орду. Оповідючи про прихід Бурундая на місце давнішого пограничного татарського воеводи Куремси, літописець каже, що Данило „держаше рать с Куремсою и николиже не боя ся Куремсы“;

про два походи Куремси на Галичину й Волинь він згадує в р. 1253 і далі, але сї походи мусїли випередити якісь конфлікти, не згадані в літописи; з рештою й ті слова літописи про рать держану Данилом з Куремсою до сих походів тяжко прикласти, так що початки конфлікта треба мабуть покласти на кінець 40-х або самий початок 50-х рр. На жаль, літопись нічого не каже про причини сього конфлікта. Я-б шукав їх в руху, що прокинув ся серед людности в Київщині і змагав до того, аби скинувши з себе князівську власть, стати в безпосередні зносини до Татар. Про нього буду ширше говорити в дальшій розділі, тепер же зазначу тільки, що безпосередно тримаючи ся літописного оповідання виходило-б, що сей рух прокинув ся в області Случи вже по першій поході Бату, в 50-х рр. уже обіймав велику територію на пограничних частинах Київщини й Волини (в області Случи, Тетерева й Бога), а по всякій правдоподібности обхопив тоді уже й подніпрянську Київщину. Для руських князів, особливо сусідніх, як галицько-волинські та сіверські, се був дуже небезпечний рух: підтримуючи його, Татари могли-б коли не зовсім видворити князів з їх волостей, то дуже сильно ослабити. Описані в літописи походи Куремси на галицьке Понизє й полудневу Волинь — землі сусідні з Побожєм, що прийшло в безпосередню залежність від Татар, дуже можливо що мали на меті розширити територію сього против-князівського руху, і я підозріваю, що на сїм ґрунті й прийшло до конфлікту між Данилом і Куремсою¹).

Як я вже сказав, про причини й обставини сього конфлікту Галицька літопись нам нічого не каже; аж при подіях 1253—1254 рр., зараз по коронації Данила²), літописець оповідає, що Татари Куремси прийшли на Понизє, під час коли Данило пішов походом на Литву, і приступили під Бакоту. Якийсь Милій — бакотський намістник, або правдоподібнійше — якийсь місцевий старшина, „старець градський“, що стояв на чолі Бакоти, пристав до них, і Куремса там посадив свого баскака; можливо, що й самий похід був зроблений на поклик сього Милія. Данило, що вернув ся тим часом, довідавши ся, післав у Бакоту сина Льва, і той несподіваним нападом застав Милія не приготованим; Милія увязнено й завезено до Данила, та Лев поручив ся за ним перед батьком, і Милій вернув ся назад в Бакоту. Але що йно Львові військо забрало ся, Милій знову піддав ся Татарам, і що літопись нічого не згадує по тім про відібранне Бакоти, можна з того здогадувати ся, що якийсь час

Бакота була в татарській зверхности. По сім Куремса рушив на полудневу Волинь і почав пустошити околиці Кремінця, хочаби змусити його теж до підданства. Кремінецький посадник Андрій вагався, „овогда взывающу ся: королевъ емь, овогда же татарьскимъ“; літописець підозріває, що й він був нещирим для Данила, й злорадно оповідає, що се двозначне становище Андрія не вийшло йому на добро: Куремса, розгніваний його крутіємством, казав його забити. Але Кремінця підбити собі Куремсі не удалося, і він ні з чим вернув ся.

Як я сказав, сі походи Куремси мабуть мали на меті розширення безпосередно залежної від Татар території. На звичайні грабівничі напади вони зовсім не подобають, а коли звістний уже нам претендент Ізяслав Мстиславич по тім слідом просив Куремсу допомогти йому в поході на Галич, Куремса відмовив участі в такій привабній експедиції. Літописець каже, що Татари мали великий страх перед Данилом: „як тобі йти на Галич? казав Ізяславу Куремса, Данило князь лютий, як схоче позбавити тебе житя, хто тебе виратє?“ Не відкидаючи можливості подібних відраджувань, я-б бачив тут слід добре обдуманого пляна у Куремси — пильнувати погранича й не заривати ся за далеко.

Для Данила така татарська політика — підтримувати противкнязівський, автономічний рух та за його допомогою переводити руську людність в безпосередню залежність від орди, — була особливо небезпечна, тож він проти сього руху уважав потрібним виступати з особливим завзятєм. Оповідючи про війну Данила (1241/2 р.) з болоховськими князями, що підтримували Ростислава, а були такими добровільними підданцями Татар, літописець каже, що Данило, тим більше завзятє мав на них (болшую вражду держа), що вони операли ся на союз з Татарами (яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху), для того взяв приступом болоховські городи, попалив їх, розкопав укріплення, знищив землю й забрав невільників (Іп. 526—7). По походах Куремси на Понизє й Волинь Данило постановив з цілою рішучістю вдарити на татарських підданців, аби знищити до кореня небезпечний рух.

Куремса нещасливо вибрав час: вся увага Орди була звернена на грандіозні війни в Азії, розпочаті тодішнім великим ханом Менке, й Куремсині пляни на Руси не були піддержані його зверхниками, — отже Данило мав добрі обставини для своїх плянів. Війна розпочала ся походом на Побоже: тут взято Межибоже й полки Льва Даниловича повоювали „По-

божье и люди Татарскыя“, тим часом як полки Данила і Василька руйнували область над Горинею (Болохова).

Потім на весну (мб. 1255 р.) Данило вислав сина Шварна на громади Тетерева й середньої Случи, і він „взя все҃ города сѣдѣющія за Татары“ по Случи й Тетереву. Сей другий похід змусив до покори громади, що ще тримали ся по попереднім: „Білобережці, Чернятинці і всі Болоховці“ прислали свої посольства до Данила. Але скільки щирости було в сій покорі, показав приклад громади Возягля, що піддала ся Шварну й прийняла від нього намістника — тивуна, але коли Шварно відійшов, не дала сьому тивуну правити.

Але Данило хотів вести війну в сїм напрямі далі, до кінця; він приготував великі сили для похода на громади наддніпрянські, на Київ. Окрім полків своїх і Василькових він закликав до участі Мендовга, що обіцяв прислати помічні полки литовські й Романа з його полками. Збірним місцем визначено Возягель — укараннем сеї громади Данило хотів розпочати похід. Коли під Возягель прийшов передовий полк Данила під проводом Шварна, Возягляне взяли се військо на сьміх, але коли прийшов Данило з усім військом, вони настрашили ся й піддали ся, але вже не було їм помилування. Данило забрав ціле місто в неволю й поділив людей між учасниками похода: одних Васильку, иньших Льву, иньших Шварнови, а саме місто спалив до решти, так що коли по кількох днях наспіло литовське військо, воно, як оповідає літописець, застало тільки головешки та псів, що лазили по городищу. Ся незвичайна немилосердність виразно показує, який завзяток мав Данило на сі против-князівські громади (Іп. 555—6).

Не діждавши ся під Возяглем, як було умовлено, Мендовгових і Романових полків, Данило по зруйнуванню Возягля не пішов на Київ, а вернув ся назад; плян боротьби з татарськими підданцями зістав ся недокінченим.

Куремса за сі походи на татарських клієнтів пімстив ся походом на Волинь. Він застав Романовичів неприготованими, але його полк, несподівано приступивши під Володимир, стрів ся з сильним опором горожан; сам Куремса приступив під Лучеськ, але й тут йому не повело ся, і він відступив „в страны своя, рекше в поле“ (Іп. 557). Сили Куремси, „найменьшого з воевод Бату“, показали ся за слабі для боротьби з державою Романовичів.

Але утіха Романовичів була недовга. На місце Куремси Бату прислав воеводу Бурандая, з далеко більшими силами (в силі

тяжцѣ, со множествомъ полковъ татарскихъ). Безперечно, його вислано власне для піддержання татарського престижа, захитаного останніми невдачами Куремси, і то головно в відносинах до Галицько-волинської держави. Але хоч останнім походом Куремси була виповіджена вітверта війна Данилу, Орда не хотіла ризикувати війною. Бурандай поставив себе так, ніби між Татарами й Данилом нічого не стало ся, й Данило далі зістаєть ся вірним союзником Орди („мирникъ“ — союзник, приятель: сього делікатного виразу уживають Татари про Данила тепер), і дуже зручно вмів зашахувати Романовичів. Незадовго по приході він прислав послів до Данила з вістею, що вибераєть ся походом на Литву й закликає його до участі: „иду на Литву: оже еси миренъ, поиди со мною“. Романовичі опинили ся в дуже трудній ситуації: щирости Бурандая вони не вірили ані трошки, бояли ся якогось підступу, але з другого боку зірвати з Бурандаєм не відважили ся супроти його великих сил. Вкінці нарадили, що до Бурандая піде Василько в поміч (Данило не показував ся Татарам, боячи ся, що вони його вхоплять). Василько злучив ся на Литві з Татарським військом і заслужив від Бурандая похвалу за свої воєнні успіхи, але з многозначним додатком: „а от брат твій не приїхав!“

На другий рік Бурандай виступив знову — ніби в похід на Польщу, але правдоподібно — маючи на меті головно покінчити з Романовичами; приславши їх увагу попереднього року, на сей раз він уважав можливим відкрити свою гру й поступати з ними рішучо й остро. Він приступив до волинської границі й післав посла у Володимир, жадаючи, аби волинські князі стріли його — уже як свого старшого, а инакше буде уважати їх своїми ворогами.

Ся вість застала князів зібраних у Володимирі на родиннім съвяті (Василько віддавав свою доньку за брянського князя Романа) і перемінила в смуток радість зібраних. Данило знову ухилив ся від подорожі й вислав від себе тільки сина Льва і холмського єпископа з Васильком. Василько стрінув Бурандая з по корою — з ріжними дарунками і питем — коло Шумська. Але стріча вийшла таки дуже прикра: давнійших компліментів не було вже чути, Бурандай стрів князів докорами і криком (велику опалу створшу), і маючи тепер їх в руках, зажадав, аби вони знищили укріплення своїх городів — зробили свою землю безборонною супроти Татар. Князі мусіли послухати ся: Василько вислав своїх людей розкидати укріплення Кременця

й Лучська, а Лев теж саме зробив із Даниловим Стожком і Львовом.

Самих князів Бурандай забрав з собою в похід на Польщу, але його програма ще не була виконана. По дорозі Бурандай з Васильком приступив під Володимир і зажадав знищення й володимирських укріплень. Василько для швидкості казав запалити укріплення, бо розкидати їх прийшлося-б занадто довго через їх великість. Бурандай сам поїхав переконати ся, чи укріплення спалено, але тим не задовольнив ся і на другий день післяв своїх Татар розкопати міські вали — символістично, „назnamenуя образ побѣды“, як поясняє літописець. Відти Бурандай пішов на Холм, але застав його добре приготованим до оборони і не відважив ся приступати, а зажадав від Василька, аби той казав залозі піддати ся. Василько разом з Татарами мусів їхати під місто — намовляти залозу, але zarazом дав їй до пізнання, аби вона не брала його слів поважно. Посадник Константин з огляду на присутних Татар навмисне вилаяв Василька за його ніби зраду брату і піддати ся не згодив ся. Відси Татари з руськими князями пішли на Польщу: на Люблин, Завихвост під Сендомир, взяли його й страшно знищили. Відти пішли на Лисець (Лису Гору), на Краків і тудю вернули ся¹⁾.

По сьм поході Бурандай дав спокій Романовичам: свою мету він досягнув: міські укріплення знищено, способи боротьби з Татарами відібрано, князів стероризовано (Данило, діставши від Василька відомість, як його прийняв Бурандай, „убояв ся побѣже в Ляхы, а изъ Ляховъ побѣже во Угры“) і приведено в ролю покірних підручників татарських. Доводити їх до розпуки й змушувати до війни з Ордою не було в планах Бурандая. Громади, що стояли в безпосередній залежності від Татар, вернули ся в сю залежність знову, але й розвивати далі сей против-князівський рух по Куремсиних пробах Орда не відважала ся. Зрештою Орду заняли слідом иньші справи: напружені від довшого часу відносини між ханом Золотої орди Берке і Гугагу, татарським ханом Персії, переходять в 1262 р. в завзяту війну, що заповняє останні роки панування Берке (†1266).

Моральний вплив Бурандаєвого походу був незвичайно сильний і прикрий: недурно літописець обкидає Бурандая такими компліментами як „безбожный, злый, оканный, проклятый“; я думаю, що вражіння від нього на Волині було чи не сильніше від першого татарського походу — Бату. На Романовичів, особливо на Данила він мусів зробити страшне вражіння: його

найдорожша мрія про боротьбу з Татарами розвіяла ся як дим. Коли перший раз опинив ся він в ролі татарського підручника, був він в повнім розцвіті сил, міг будувати плани на будуще, міг надіяти ся бодай умерти свободним, сильним, як його батько; тепер старий, шестдесятьлітній майже — був він знову в тій прикрій ролі. Становище знову не певне — висіти на ласці й не ласці татарського воеводи, тікати від нього по чужих краях і ніколи не бути певним спокою... Робота довгих років розвіяла ся ні на що.

Данило не довго пережив се тяжке розчаровання. Десь в 1264 р. (або 1265 р.)¹⁾ він розхорував ся й умер, переживши лише кількома місяцями свого славного сучасника Мендовга. Перед смертю він, мабуть, перебував у своїм улюбленім Холмі, бо тут його й поховано, в катедрі Богородиці. Літописець присвятив йому коротку записку, серед литовських подій по смерті Мендовга: „король тоді впав у велику хворобу, від котрої скінчив своє житє; положили його в церкві св. Богородиці в Холмі, ним збудованій. Сей король Данило був князь добрий, хоробрий і мудрий, він побудував багато городів і поставив церкви, прикрасивши їх ріжними окрасами. Він сьвітив ся своїм братолюбством із братом своїм Васильком. Сей Данило був другим по Соломоні“ (Іп. 570).

Данило мав те рідке щастє, що мав дуже прихильного йому й досить зручного біографа в укладчику першої частини Галицько-волинської літописи. Повний щирої симпатії й поважання до свого „короля“, сей літописець з замилованнем слідить за подвигами свого героя, не упускає нічого, що могло-б піднести його славу, чесноти, та досить зручно налягає на ясні фарби — малюючи Данила, і на темні — в образах його противників. В результаті, хоч факти маємо ми не перекручені, правдиві, але фігура Данила рисуєть ся значно ідеалізованою, і в сій ідеалізації перейшла вона й до пізнійшої історичної традиції, аж до найновіших часів. Новочасні біографи Данила йдуть за його прихильником XIII в. і переповідають його похвали. Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більше об'єктивної оцінки.

Безперечно, Данило був князем талановитим, визначним; ми справді мусимо дивувати ся його витривалості, з якою він виборює собі свою вітчину, ріжносторонності й рухливості його діяльності, але він був тільки князем, — продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймав ся. В хви-

лях, коли зарисовував ся й ломив ся в усіх напрямх суспільно-політичний устрій, вироблений на основі князівсько-дружинній, Данило обертав тільки на всі боки заїзженого князівського конника, даремно силкуючи ся в дипломатії знайти опору серед тих потрясень, які переживала сучасна Русь, та простим терором приглушити ворожі князівсько-дружинному устрою сили, що серед сих потрясень підіймали ся. Його дипломатія хаотична. Його політика супроти Татар короткозора, непевна, доривочна. Він не зміг ані з'організувати якогось ширшого союзу руських князів, ані оперти ся на народніх масах. Вибранець народній, підпираний громадою в боротьбі з боярством, він не сьміє зближити ся до сих мас, вони зістають ся йому чужими; з боярством чує він себе далеко ближше — по традиції. Його боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, на скільки він був сином минувшого, а не чоловіком будущини.

Його особисті прикмети мають багато привабливого, але також і його чесноти не в однім побільшені в традиції. Його ославлена добродушність і виrozumілість, безперечно, були дуже часто тільки вирахованнем: він не мстив ся на своїх ворогах тоді, коли уважав се ризиковним для себе, але не здержував своєї пімсти, коли чув за собою силу (нпр. смерть невільників Ярославської битви), і його немилосердне поступовання з репрезентантами против-князівського руху (з болоховськими городами, з Возвяглянами) змушує історика бути дуже здержливими в похвалах його добродушности, хоч не можна йому зробити закиду якоїсь спеціальної нелюдськості. Його хвалене „братолюбие“ дійсно могло дивувати сучасників, хоч тільки супроти звичайних княжих уособиць. Була в нім рицарськість — відвага, певне понятє чести, відраза до нечесного підступу, але сей рицарський дух взагалі був широко розвинений між українським князем.

Головою Галицько-володимирської держави по смерті Данила став Василько, але обміну волостей, практикованого давнійше, при тім не було: в династії Мстислава принцип дідичности від давна мав перевагу над патріархальним старшинством. Василько й далі зістав ся на Волини, хоч уважав ся тепер головою династії. Така його роля ясно видна з літописи: Василька називає Войшелк своїм „отцем и господином“; Болеслав Соромливий по своїй війні з Шварном, де брав участь і Василько, до Василька посилає посла, бажаючи помирити ся й за-

прошуючи до з'їзда. Лев дістав по батькові Галичину, землі Галицьку й Перемишльську. Волость другого Даниловича — Мстислава нам незвісна, хоч безперечно він мав якусь волость — може Теробовельщину. Третій — Шварно дістав Холмську і Белзьку землю, в додаток до своїх литовських волостей. Роман не було вже на світі.

Родинна гармонія Романової родини очевидно ослабла з смертю Данила. Хоч до явного конфлікту не доходило, але зарисувалися дві партії: Василько й Шварно стояли в ближнім союзі з собою, тим часом як Лев тримався осторонь. На сім ґрунті прийшло до кривавої події, що сплямила особу Льва: з'їхавши ся в Володимирі з Войшелком, що перебував на Русі по своїй абдікації, Лев, розгорячений вином, забив Войшелка, і се літописець толкує завистю Льва, що Войшелк віддав своє князівство (землю Литовскую) не йому, а Шварну. Пізніше розділ між родиною Льва і родиною Василька зазначив ся ще більше виразно (за життя Володимира Васильковича).

Зрештою особливої особистої ініціативи Василько й по смерті брата, як і за його життя, в нічим не показує, час його старшинування нічим не визначний, що правда — й не довгий, бо десь коло 1270 р. він умер, передавши Волинь своєму одинокому сину Володимиру. Ще перед ним зійшов зі світа Шварно, не лишивши, здається, ніякого нащадку, і його волости забрав Лев (Іп. 574). Таким чином уже в 1270-х рр. Романова спадщина звела ся до двох головних князівств: Галицького — Льва й Волинського — Володимира, по при них менше, нам незвістне князівство Мстислава. Коли-ж Володимир по смерті своїй (1289), не маючи синів, передав своє князівство Мстиславу, таки дійсно стало лише два князівства, більше менше з таким поділом земель, який існував між Данилом і Васильком (Мстислав міг мати й далі щось із галицьких земель, але ми про них не чуємо нічого). Тільки та важна ріжниця була, що сей поділ дійсно був поділом тепер: не було тієї одноцільности Галицько-волинської держави, яка існувала за перших Романовичів: відносини між Львом і Володимиром, потім Мстиславом зовсім не були щирі, так що поділ сей мав зовсім реальне значіння, і се ослабляло, розуміється, державу.

Інтерес сих десятиліть, або властиво — тих звісток, які ми маємо про сі десятиліття, бо на повність їх спустити ся ніяк не можна, особливо що до Галичини, — лежить головно в відносинах литовських і польських. В литовських відносинах ми спинили ся

(с. 171) на смерті Мендовга. Його вороги — братаничі Тренята (Стройнат) і Товтивил поділили його землі, а Войшелк, котрого становища супроти останніх неприязних відносин між його батьком і Романовичами ближче не знаємо, втік у Пинщину: з сього, що він втік туди, а не на Волинь, не в Галичину, можна-б виводити, що й він не помирился з своїми руськими свояками. Але незадовго оден по другим були убиті Товтивил і Тренята, і Войшелк з пинськими полками вернув ся на свою батьківщину. Він бажав пістити ся над противниками свого батька, й шукаючи против них опори, знову зближається до Романовичів: „нарекль башеть Василка отца собѣ и господина“ (се вже було по смерті Данила) і користав з помочи його й Шварна в боротьбі з ворогами. Закінчивши криваву свою нагінку, він схотів вернути ся назад до монашого життя і передав своє князівство Шварну.

Сьвітла перспектива заблисала Романовичам і Руси, але ненадовго. Літописець каже, що Шварно просив, аби Войшелк княжив з ним разом, але той не згодив ся й удав ся до монастира св. Данила в Угровську, а слідом, як ми вже знаємо, забив його Лев. Для Шварна смерть Войшелка, його моральної опори на Литві, була дуже ненаручна, але ще гірше було, що й сам Шварно пішов за ним слідом, „княживъ лѣтъ не много“. Всі блискучі перспективи Романової династії на литовське князівство упали. Великокнязівську власть в Литві перейняв Трайден, і Романовичі навіть не пробували задержати в своїх руках спадщину Романа. Про Тройдена волинський літописець згадує дуже неприязно і каже, що він з Володимиром Васильковичом не мав приязни, бо його три брати полягли в війнах з Володимировим батьком Васильком, натомість увійшов у „велику любов“ зі Львом. Одначе слідом почала ся у нього дрібна погранична війна і з Володимиром і зі Львом; Лев за те всадив на Тройдена Татар, закликавши їх в 1275 р., а в друге вже Ногай сам запропонував Романовичам похід на Литву, і вони ходили знову¹⁾.

Окрім того Володимир і Лев далі вели війну з Ятвягами, й Ятвяги просили у них згоди. Голод 1279 р. по тім також сильно підрізав Ятвягів, так що вони, як оповідає літописець, вислали посольство до Володимира, аби їх „не переморив, а перекормив“ — прислав їм хліба на продажу, й Володимир дійсно був вислав хліб до них Бугом і Наровою, але його пограбили на дорозі Поляки, і з того потім вийшла війна у Володимира з Мазовшем. Про війну-ж з Ятвягами більше не чуємо — очевидно, вони були зовсім приборкані²⁾.

Спокійні відносини з польськими князями, уставлені в останні часи Данила, були порушені скоро по його смерті зовсім без причини. Декотрі слуги Шварна пристали були до походу Литви на землі Болеслава краківського, і з цього вийшла погранична війна 1266 р., де брав участь окрім Шварна ще й Василько з сином. По нещасливій для Руси битві відновлено згоду, і вона стояла до самої смерті Болеслава (†1279). Романовичі навіть помагали йому в боротьбі з шлезькими князями (1273). Такий же припадковий характер мав похід Володимира на Мазовше, на землі Конрада — за той пограбований хліб (1279)¹⁾, бо взагалі Василько стояв з Конрадом в приязних відносинах, і вони слідом відновили ся і по сім конфлікті.

Важніший характер прибрали відносини по смерті Болеслава. З ним скінчила ся старша, краківська лінія потомства Казимира Справедливого. Властолюбний й енергічний Лев задумав здобути собі краківське князівство й виступив перед краківськими панами з своєю кандидатурою, але вона не була прийнята: „по смерті в. кн. Болеслава, оповідає літописець, не бысть кто княжа в Лядской земли (розумій — в Малій Польщі), и восхотѣ собѣ Левъ земли, но боярѣ бяху силнии — не дали йому земли“. Краківським князем вибрано старшого репрезентанта молодшої (мазовецької) лінії Лешка Чорного.

Не встигши засісти на краківськiм столі, Лев бажав здобути собі при сій нагоді „города на украини“, правдоподібно — Люблинську землю, що вже раз належала до Руси за його батька, й звернув ся до всесильного тоді верховода в орді Ногая, просячи помочи. Ногай дійсно прислав поміч, а окрім того участь Татар, як пояення літописець, змусила до участі в поході й Василька, і Мстислава, що самі по собі не мали, видко, великої охоти помагати Льву в його плянах. Одначе з сеї великої хмари вийшов малий дощ. Лев пішов з своїми союзниками на Краків (зима 1280/1), але його військо розійшло ся загонами й почало грабувати землю, а Поляки скориставши з цього, несподіваним нападом винищили під Гослицями багато Руси й Татар, і Лев вернув ся „с великымъ безчестьемъ“²⁾. З того вивязала ся між Львом і Лешком погранична війна, що тягнула ся майже ціле князювання Лешка. Лешко вирізав і спалив Переворськ, пізнійше повоював околиці Щекарева: „взя десять селъ и тако идяшетъ назадъ с великою гордостію, творяшетъ бо ся аки всю землю вземъ (вар. всю Русь взяли) — іронізує з нього літописець, а знову иньшим разом — околиці р. Кросни (знову десять сел), і т. н.

Правдоподібно, користаючи з сього розмиря між Лешком і Львом, а може навіть і за ініціативою Льва, хоч літописець оповідає так, що ініціатива вийшла від самих Татар, — ходили Ногай і Тула-Буга в 1286 р., з участю руських князів на Польщу й спустошили землю Краківську й Сендомирську, але по дорозі спустошили своїм перебуванням також і околиці Володимира та Львова.

Смерть Лешка Чорного (1288) дала руським князям нагоду до нових заходів коло польської України — Люблинської землі. На сей раз рушив на вість про смерть Лешка син Льва Юрий на Люблин — „хотяшеть бо собѣ Люблина и землѣ Люблинскои“. Однакже Люблинці не піддалися йому, а він, на борзї вбравши ся, не мав стільки сили, аби силоміць його здобути, і мусїв вернути ся ні з чим. Але трохи згодом Льву таки удало ся здобути собі Люблин.

В боротьбі за краківський стіл, що розпочала ся по смерті Лешка і потягнули ся на кількадесять літ, Лев брав діяльну участь, підтримуючи вибраного малопольською шляхтою Болеслава Земовитовича кн. плоцького (з мазовецької лінії) в його боротьбі з Генрихом вроцлавським (т. зв. Честним — Probus) підтримуваного німецькими міщанами Малопольщі. В інтересах Болеслава Лев ходив походом на Краків (1289), а коли облога не повела ся, і Болеслав вирік ся претензій на краківський стіл, Лев з під Кракова рушив на Шлезк (літо 1289 р.) і пограбивши землі Генриха, вернув ся на Русь¹). Під час сього походу на Шлезк він мав з'їзд з чеським королем Вацлавом, що слідом, по смерті Генриха (†1290) виступив претендентом на Польщу.

Не знаємо, яке становище зайняв потім Лев супроти сих заходів Вацлава, з котрим, як каже літописець, він „любовь держаше велику“, і на з'їзді „докончавъ с нимъ миръ до своего живота“, — бо на подіях 1289 р. уривається оповідання Волинської літописи. Піднесу тільки, що се, по всякій правдоподібности, був час, коли Лев забрав собі Люблинську землю. Волинська літопись не згадує про се, або пропустивши сей факт (як проминув галицький літописець першу окупацію Люблина), або власне тому, що се стало ся по 1289 р., під час боротьби за Краків між Вацлавом і Володиславом Локотком. Польські записки, згадуючи про відібрання Люблинської землі від Руси (1302), кажуть, що він „був під Русию багато літ“ (pluribus annis), так що се не дозволяє нам відсувати окупації Люблина значно за 1290 р. Се був останній факт переваги Руси над Польщею, в тодішніх відносинах, і тому я трохи довше коло нього затримав ся²).

З інших західніх відносин знаємо дещо (дуже небогато) про Угорщину. Як я вже згадував, по смерті Данила застаємо руських князів в добрих відносинах з нею. Новий король угорський Стефан, укладаючи в 1271 р. згоду з Отокаром та включаючи в сю угоду також своїх союзників, вчисляє між ними також і тодішніх галицько-волинських князів: „зятя нашого Льва руського князя, брата його Метислава, і Василька (помилка — замість Володимира) сина Василька, князів руських“¹). Згодом одначе відносини сі попсували ся. З одної грамоти нового короля Володислава Половця з 1281 р. випадково довідуємо ся, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси²). Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка ся так загальна, що з неї не можна догадати ся, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож³). Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину (що став ся скоро по тому) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросив ся до дому з сього походу йно перейшовши угорську границю (Іп. 585), — треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були поладжені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (остатнього з Арпадів) з герцогом австрійським помагали йому „Русини“, разом з Татарами⁴).

В вище поданих подіях я кілька разів згадував про Татар; тепер випадає сказати про відносини до них галицько-волинських князів спеціально.

По страшнім поході Бурандая (1259) Татари на якийсь час зникають з подій Галицько-волинської літописи⁵). Золота орда в останніх десятиліттях підупадає; по смерті Берке все більше повновласним, справдешнім головою її стає емір Ногай, що задержує сю власть аж до кінця XIII в., то правляючи іменем номінальних ханів, то скидаючи й забиваючи ненаручних собі (як було з Тула-Бугою, Телебугою нашої літописи), поки сам не наложив головою в боротьбі з ханом Токтою (1300). Відносини між галицько-волинськими князями й Ордою, чи її майордомом, як бачимо з оповідань літописи про події 1270—80-х рр., установили ся такі: князі признавали татарських ханів, чи їх властивого заступника Ногая, своїми зверхниками; літописець кілька разів з притиском підносить, що „тоді були всі князі руські в волі татарській“, або як иншим разом виславляєть ся — „в неволі татарській гнівом божим покорені“⁶). Ся залежність від Татар виявила ся в тім, що вони показували зверхню честь

ханам, як своїм зверхникам. Так коли хан Телебуга прийшов по дорозі на Польщу на Волинь, — „коли він прийшов над Горинь, стрів його Мстислав з напитком і з дарунками; відти пройшов він поуз Кремінець під Перемишль, і тут, на р. Ліпні стрів його князь Володимир з напитком і дарунками; нарешті під Бужковичами надзогнав його князь Лев з напитком і дарунками“ (Іп. 588).

По друге — князі мусіли на поклик татарський ставити ся з своїми полками в їх походах. З літописного оповідання одначе видко, що Татари закликали їх до участі в походах тільки на сусідні землі — на Литву (коло 1277 р.), на Угорщину (1285) на Польщу (1286)¹), часом навіть мотивували се так, ніби роблять сї походи або закликають до участі в них руських князів в інтересах їх самих. Нпр. закликаючи руських князів до походу на Литву, Ногай переказує до них через своїх послів: „ви все скаржите ся мині на Литву, отже я посилаю вам військо з воеводою Мамшієм — підіть собі з ним на своїх ворогів“ (Іп. 578); з літописного оповідання зовсім не видко, аби руські князі просили сей раз Ногаю про се, так що правдоподібнійше — се мотивованне було з його боку певною іречною формою. Часом і руські князі просили від Татар військової помочи: так походи Татар на Литву 1275 р. і на Польщу 1280—1 р. стали ся за прошенням Льва²); але робив се тільки Лев, і здасть ся, що Русини дивили ся на сю практику скося. Хоч і иньші князі мусіли брати участь у таких походах, але самі Татар не спроваджували, і похід на Польщу Льва з Татарами волинський літописець описує з виразною неприхильністю до сеї Львової забаганки.

Далі маємо вказівку на істнування якогось „побору“ — „Татарщини“. Здасть ся, що се не була постійна дань, а збір на Татар, коли вони переходили через руські землі, або взагалі в якихось надзвичайних випадках³).

По за се залежність галицько-волинських князів від Татар не сягала. У внутрішні їх відносини й справи Татари не мішали ся, хіба самі князі звертали ся до них: так Володимир Василькович, передаючи по собі володимирський стіл Мстиславу, навмисне робить свій тестамент „при царяхъ и при его рядьцахъ“ — при татарських ханах Телебузі й Алгую (соправителях), під час їх походу на Польщу, — аби поставити свій тестамент під татарську оборону супроти аспірацій Льва, котрих Володимир бояв ся⁴). Коли по смерті Володимира син Льва

Юрій захопив Берестейщину, Мстислав зараз заповів йому, що буде „правити Татари“, і післав свого гінця „возводить Татаръ“, а разом дав знати про се Юрию й його батьку; перспектива татарського посередництва так вплинула на Льва, що він зараз звелів синові полишити Берестейщину, інакше грозив ся ви-ректи ся його¹⁾.

Таким чином залежність Галицько-волинської землі від Орди була досить легка: її ані порівняти не можна з становищем нпр. поволзьких князівств, тяжко оподаткованих на Орду, обсаджених татарськими резидентами-баскаками, де князі при всяких перемінах в розкладі княжих столів мусіли добувати собі потвердження від ханів, ставити ся в Орді, коли скаржив ся хто на них, та брати участь в різних далеких походах. Нічого такого не було в Галицько-волинських землях, тут хоч і така розмірно легка залежність Татар викликала (очевидно — наслідком більше розвиненого горожанського почуття) сильне, хто зна — чи не більше роздраження як на Півночі. Як я вище зазначив, літописець з притиском підносить „неволю“ своїх князів, та не жалує при кожній нагоді таких епітетів для ханів і Ногая як „оканний, безаконний“ і т. и.

Таке огірчення не повинно нас дивувати, бо наслідком дикости і взагалі руйнних інстинктів татарських всяка близша стичність з ними дуже дорого коштувала кожній культурнійшій землі. Волинський літописець оповідає, що під час похода на Польщу 1286 р. Татари страшно винищили Волинь і Галичину: ідучи поуз Володимир, вони „насилъ велико творяху в городѣ и пограбиша товара бесчисленное множество и коний“; Володимирці вже чекали, що Татари пограблять ціле місто, і літописець славить ласку Божу, що Татари „не взяша города“. Але й проминувши, Татари частину своїх людей лишили під Володимиром годувати коней, і ті „учиниша пусту землю Володимирскую“: били людей, кого запопали, відбєрали коней, так що люде не відважали ся виходити з міста. Теж стало ся в Галичині, коли Телебуга, вертаючи ся, стояв два тижні під Львовом; літописець каже, що як Лев порахував потім, скільки в його землі загинуло людей від Татар під час сеї напасти, показало ся їх на півтринадцять тисяч!

В менших розмірах такі спустошення, певно, повта-ряли ся при кождім переході Татар через Русь. Князі теж не чули себе безпечними і оповідаючи про стрічі, уряджені князями ханови під час похода 1286 р., літописець каже, що

„князи надѣяхуть ся избитѣя собѣ и городомъ взята“¹⁾. Розуміється, таке становище зовсім не було миле.

Як уже з вище оповідженого ясно видко, найбільше визначну роль з поміж галицько-волинських князів від смерти Данила грав Лев, хоч, правдоподібно, не одно про нього упущено в оповіданню волинського літописця, не одно може представлено неприхильно й стороничо. Був се, очевидно, дуже енергічний, властолюбний але zarazом неповздержний в своїм запалі й змаганнях князь. Характеристика його при закінченню Галицько-волинської літописи (писана, очевидно, рукою иншою, вже прихильною) досить відповідає фактам: „був Лев князь мудрий, хоробрий, і кріпкий на війни: не малу відвагу показав він в численних війнах“ (Іп. 615).

Натомість Володимир Василькович, як і його батько, або ще й більше, займав у політиці більше пасивну роль; се залежало по часті від його особистих уподобань, по часті від того, що він тяжко хорував, уже від 1276 р., і завчасу ладив ся до смерти (судячи по оповіданню, у нього був рак нижньої щоки). Як оповідає волинський літописець, він милував ся в книжності, в штуці, з великим замилованням будуючи церкви й иньші будови, та споряджуючи для них ікони, книги, й ріжні богати, артистично зроблені окраси; літописець дає довгий, на кілька сторін, реєстр побудованого, спорядженого, подарованого ним (сей реєстр служить дуже важним джерелом для історії нашої культури, й значні виїмки з нього подав я вище²⁾, а ще верну ся в останній главі). Між иньшим тут згадують ся й церковні книги, списані самим князем. Для особистих чеснот його літописець не знаходить слів, і навіть відкинувши дещо на рахунок особливої прихильності його до свого героя, такої треба признати в Володимирі визначну своєю культурністю й гарним характером фігуру. „Він вмів ясно (зрозуміло) говорити про книжні річи, бо був філософ великий“, — або як на иньшій місці сказано: „був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у цілій землі, ані по нїм не буде“, „він розумів що було й що котре значить (разумѣа древняя и задняя)“; „був він також зручний ловець, хоробрий, тихий, смирний, незлобний, правдивий, не хапчивий, не брехливий, ненавидів злодійство, пити не пив від молодих літ, любов мав до всіх, а особливо до своєї братії, і присяги (хрестного ціловання) пильнував з усякою щирою правдою“; „мужність і розум жили в нїм, правда й істина водили ним, иньших чеснот багато в нїм було, а гор-

дости не було". Широко хвалить літописець, в душі свого часу, ласку й прихильність Володимира до монашого стану, його мило-серде й побожність, а при тім дає інтересний портрет його: він був високий на зріст, широкий в плечах, гарний з лиця, волосся мав ясне, кучеряве, а бороду стриг; руки й ноги мав гарні, але говорив грубо й нижню губу мав грубу". Мав тішити ся незвичайною популярністю в своїй землі: на його похоронах „плакали ся Володимирці, чоловіки, жінки й діти, бояре й прості люде, свої й чужі: „Німці, і Сурожді, і Новгородці, і Жида — плакали ся так, як по упадку Єрусалима, як їх вели в вавилонську неволю“ (Іп. 605).

Володимир не мав дітей (Іп. 593); передчуваючи близький кінець, він заповів завчасу, в присутности Льва і ханів Телебуги й Алгуя, що по своїй смерті передає свою волость Мстиславу. Очевидно, се було проявом неохоти, яка, видно, від довшого часу була між Володимиром і Львом. Сам Володимир поясняв, що „за гордість брата свого (Льва) и синовця свого (Юрія) не дав їм нічого з своєї спадщини“ (Іп. 593). Після того й писаним тестаментом Володимир призначив свій стіл Мстиславу, а своїй жінці знов особним тестаментом призначив город Кобринь і деякі села (сі Володимирові тестиamenti, втягнені в літопись, зістали ся найдавнішими документами того рода).

Лев і Юрій, нічого не мігши сказати проти такої волі Володимира, не могли переболіти його розпорядження. Юрій незадовго перед смертю прислав до Володимира свого посла, пригадуючи „свою службу“ і просячи собі Берестейщини. Для більшого вражіння він казав, що батько Лев відбирає від нього волости, але Володимир тому не повірив, і не дав, так само не піддав ся, коли трохи згодом прислав Лев уже від себе перемисьльського єпископа з тим самим: просити Берестейщини, аби то була „Володимирова свічка“ над гробом його стрия Данила й його синів, похованих у Холмі. Коли не вдало ся добути Берестейщину добровільно, Юрій навязав зносини з Берестянами, й вони обіцяли піддати йому місто на першу вість про смерть Володимира і дійсно так учинили (про сей епізод говорив я вище на с. 33).

Але Мстислав, як знаємо, так настрашив Татарми Юрія й його батька, що мусіли вирікати ся всяких аспірацій на Волинь, і Володимирові землі по його смерті (10/X 1289) в цілості перейшли до Мстислава.

Новий волинський князь до тепер грав зовсім другорядну роль, і його особисті прикмети дуже слабо виступають в оповіданню літописи. Здається, що се був нічим не визначний князець; принаймні дуже прихильний йому літописець, шумно описуючи початок його князювання на Волині (Іп. 613), не вміє сказати йому ніякого особливого комплімента і тільки прикладає до Мстислава літописну (може такої своєю) характеристику Володимира (с. 574), що він „правдолюбієм сьвітив ся“ в відносинах до своєї братії, до бояр і до простих людей, а хоч в своїй лояльності до покійного і до нового свого князя силкується представити їх відносини між собою як найліпшими, але таки і з його оповідання виходить, що Мстислав, уже признаний наступником Володимира, не показав особливого такта в відносинах до свого добродія й виявив досить неприємну хапчивість, що вразила й самого Володимира¹⁾. Волинський філософ з його знанням попереднього й заднього не дуже мудро поступив, давши себе повести своїм особистим антипатіям до талановитого й енергічного Льва і через ці антипатії подарувавши своє князівство, наче окрасу з своєї гардероби, Мстиславу.

Але як би там не було, всеж таки Мстислав Данилович, завдяки своєму великому й важному князівству й престижу своїх попередників на столі — Василька й Володимира, зайняв з смертю Володимира поважне становище. Літописець оповідає, що литовський князь „Бурдикид і Будивид“ відступили Мстиславу добровільно Волковийськ, аби лише „с ними миръ держаль“, а Конрад мазовецький, протегований Володимиром за його життя, дуже старався, аби придбати собі союз і його наступника, і за помочю Мстислава дійсно здобув собі Сендомирську землю під час польської усобиці²⁾. Здається, що й Мстислав мав більше нахилу до „цивільної“ діяльності, ніж до воєнної й взагалі політичної, принаймні в сей похід на Польщу він сам не пішов, а натомість літописець записує кілька його вступних справ — в будівництві: він поставив кам'яну каплицю над гробом своєї бабки в Володимирі, кам'яну вежу в Черторийську (Іп. 616).

Сими вступними розпорядженнями Мстислава уривається Галицько-волинська літопись, і з тим „кімерийська п'ятьма“ спадає на історію Галицько-волинських земель, за браком якої небудь української літописи з сих часів (північні літописи давно перестали подавати які небудь звістки про українські справи: поді-

тичне й суспільне життя колишніх складових частин Руської держави розійшлося зовсім далеко). Скупих звісток, які можна вибрати в чужих джерелах, та грамот галицько-волинських князів, що переходилися в чужих архівах (до тепер звістно таких грамот вісім з р. 1316 — 1339) ледви вистає на те, аби устатувати ряд галицько-волинських князів та бодай якось в приближенню означити часи їх князювання; тільки про останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава знаємо трошечки більше.

Галицько-волинська літопись полишає нас, як сказано, в р. 1290, коли на Волині сидів Мстислав, в Галичині Лев, а син Льва Юрій мав Белзько-холмське князівство. Як довго ще потім княжив старий Лев, ми не знаємо. В науковій літературі XIX в. широко розповсюджена дата 1301 р., як рік його смерті, але доказів автентичности її нема ніяких, хоч треба признати, що сама по собі вона можлива: Лев мусів мати сімдесят літ уже децько коло 1295 р. і не міг далеко перетягнути за границю XIII в., а може й не дотягнув. З поміж написаних його іменем грамот декотрі датовані останніми роками XIII, першими XIV в., але з сих „Львових грамот“ нема ані одної певної (а звістно їх *in extenso* кільканадцять). Подобиць про останні літа його життя взагалі не маємо ніяких, окрім дуже пізньої і нічим не задокументованої традиції, що перед смертю він постригся в монахи і дуже змінив свій суворий давніший характер¹⁾.

Не знаємо, чи пережив Льва Мстислав, про котрого з кінцем Волинської літописи навіть і пізніших традицій не маємо ніяких²⁾. Не знаємо також, чи лишив він по собі наступників. В Волинській літописи ще коло 1280 р. згадується його син Данило, тоді вже, видно, дорослий, але більше ми про сього Данила не знаємо нічого — чи пережив він батька, чи мав потомство.

До недавна була гадка, що потомки Мстислава княжили ще в 2-ій половині XIV в. в Холмській землі: ся гадка вийшла з одної записки на євангелію з датою 1376 р., де якийсь князь Юрій холмський, „син Даниліа холмського“ надає чотири села холмській катедрі: сього Данила признано тим Данилом Мстиславичом, хоч при тім зіставалося невиясненим, як опинився він у Холмі³⁾. Але в дійсности не можна припустити, аби в другій чверті XIV в. або пізніше були які небудь мужеські потомки Романової династії, й тепер в науці загально запанувало переконання, що той Юрій Холмський, хоч би навіть признати ту

грамоту (проти котрої теж піднесено закиди) автентичною, — у всякім разі не може уважати ся потомком Мстислава.

Очевидно, що коли по смерті Мстислава й зістали ся якісь мужеські потомки, вони недовго пережили його, так що колишні Романові землі всі зібрали ся в руках Юрія Львовича, і він переніс свою столицю в Володимир. Се остатнє: що Юрій злучив в своїх руках і спадщину свого батька, і спадщину Володимира Васильовича, знаємо зовсім певно: свідчить про се Юрієва печатка, де він титулує себе rex Russiae princeps Ladimeriae¹⁾, а потверджує той факт, що сини його володіли таки дійсно Волинею. Припустити, що Юрій здобув її силоміць — тяжко, бо при тодішніх відносинах Мстислав чи його потомки могли найти поміч і в Татар, і у Литви, так що неминуче розгоріла ся-б велика війна, яка-б не проминула безслідно в наших джерелах. Тому треба таки думати, що Волинь дістала ся Юрієви (або може й його батькови ще!) спадщиною — коли вимерла родина Мстислава. Зрештою, як побачимо, характеристика Юрієвого князювання підносить спокій, в яким жила за його часів Руська земля, отже якусь уособицю за Волинь і з огляду на се тяжко припустити.

Не можучи поставити докладної границі між князюванням Льва й його сина, згадаємо про події звістні нам, не прив'язуючи їх до котрогось із сих князів спеціально. На жаль, звістно їх дуже мало.

Одною була втрата Люблинської землі. Факт сей стояв у зв'язку з тодішніми польсько-руськими відносинами взагалі. Ми бачили вище, що Лев в боротьбі за краківський стіл був союзником польських князів з молодшої лінії Болеслава мазовецького (Земовитовича) і Володислава Локетка (куявського), але разом був також приятелем Вацлава чеського (Другого). Коли слідом по уступленню Болеслава Вацлав виступив претендентом на Краків і опановав Малопольщу, ми не знаємо, яке становище зайняв Лев у боротьбі своїх союзників; догадуємо ся тільки, що він під час сеї боротьби й здобув собі Люблинщину. В перших роках XIV в. бачимо ми галицького князя (чи князів) союзниками Локетка против Вацлава; здаєть ся, таке значінне має вже звістка польських записок під 1300 р., що по тім як Вацлав опанував „ую Польщу“, Русини напали на Сендомирську землю і спустошили місто Новий Корчин; виразнійшу звістку маємо з 1302 р., коли Володислав спустошив Сендомирську землю „з Татарами й Русинами“.

Правдоподібно, в зв'язку з сьм політичним союзом галицької династії з киявською був шлюб Юрія Львовича з донькою Казимира киявською Евфемією, внучкою Конрада мазовецького сестрою Локетка.

Але сей союз не приніс з собою особливого щастя нашим князям: Володислав більше сам потребував їх, ані-ж їм міг бути помічним, і участь галицько-волинських князів в боротьбі Володслава з Вацлавом коштувала їм Люблинщини: того-ж 1302 року, як оповідають польські записки, шляхта краківська й сендомирська — мабуть зачувши про той напад Русинів на Сендомирську землю, вирушила їм на зустріч, а разом напала на Люблин; русько-татарські війська прогнано, і після того руська залога уступила ся з Люблина. Але союз галицьких князів з Локетком трівав і дальше, й по смерті Юрія бачимо в союзі з Локетком його синів¹⁾.

Другий факт, який можемо тут занотувати, належить до внутрішньої історії Галицько-волинської держави: се уставлення осібного митрополита в галицько-волинських землях, що стало ся коло 1303 р. Про сю подію я буду говорити ще низше²⁾, а тут тільки зазначу, що при византийським консерватизмі в церковних справах звичайно такий факт мусів для свого довершення вимагати довших попередніх переговорів, так що почати ся мусіли вони значно скорше.

Цікавим і загадковим явищем з князювання Юрія зістаєть ся ще його королівський титул, — король руський, rex Russiae, як титулуєть ся він на печатці (його наступники — Андрій, Лев, Юрій — всі титулують себе тільки князями — *dux*). Чи не зістала ся ся печатка одиноким слідом коронації Юрія на короля, прикладом діда?³⁾.

З політики сих часів окрім згаданого вже союзу з Локетком можемо піднести ще союз Галицько-волинської держави з пруським хрестоносним рицарством; в пізнійших грамотах галицько-волинських князів сї князі, відновляючи союз з пруським рицарством, згадують, що сей союз держали Данило, Лев і Юрій. Обчислений він був, як то ми бачили вже за Данила, головно против в. кн. Литовського, що по чвертьвіковім підупаді по смерті Мендовга починає незвичайно зміцняти ся з кінцем XIII в. під новою династією і стає дуже небезпечним сусідом для Галицько-волинської держави. Одначе поважнійші конфлікти її з Литвою, що як побачимо — з певною правдоподібністю припускають ся сучасною науковою літературою, треба мабуть класти вже по князюванню Юрія.

Як довго княжив Юрій, не знаємо, бо не тільки не знаємо року смерті його батька, але й дата смерті його самого не зовсім певна: записка, перехована у Длугоша, каже, що він умер 1308 р., в день св. Юрія, так само як в день Юрія родився і був охрещений, і пережив лише кількома тижнями свою жінку. Хоч ніщо не противить ся сій даті, але дати руських подій у Длугоша так часто бувають непевні, що й сю його дату належить приймати *cum grano salis*¹⁾.

Таж записка, зачерпнена певно з якоїсь руської літописи, подає інтересну характеристику Юрія: „був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його управи Руська земля тішила ся спокоєм і славилася своїм багатством“. Сі остатні слова сходять ся з иньшим, вже пізнійшим жерелом — житием Петра митрополита, Юриєвого вибранця, писаним м. Кипріяном (при кінці XIV в.): оповідаючи про часи Юрія II, воно каже: „тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волынская (так зветь ся тут взагалі держава Юрія), всякимъ обилиемъ и славою преимуща, аще нынѣ по многихъ ратяхъ и не такова“. Очевидно, князювання Юрія було часами розцвіту і сили Галицько-волинської держави, так що про упадок „блискучої“ Данилової держави не було ще й мови, і територіяльні страти її, про котрі будемо говорити слідом, наступили, мабуть, уже по смерті Юрія²⁾.

Юрій полишив двох синів: Андрія і Льва, що перейняли на себе батьківщину. Першу звістку про них ми маємо в грамоті Володислава Локетка з 27/VI 1315 р., де він укладаючи союз з скандинавськими і поморськими князями против бранденбургських маркіграфів, ростягає сей союз на своїх свояків — князів польських, на угорського короля й на „своїх племенників, руських князів“ (*pro nostrisque nepotibus Russie principibus*), що й вони будуть тримати сього союзу. Після всього сказаного вище про відносини, які були між династиею Льва й Локетком, не може бути непевности, що мова тут іде про Юриєвих синів³⁾. Від 9/VIII 1316 р. маємо грамоту видану вже самими Юриєвичами, що називають в ній себе *Dei gracia duces totius terre Russie — Galicie et Lodimirie* й відновляють союз з пруськими рицарями⁴⁾.

Судячи по літам Юрія й звістці про шлюб Юриєвої доньки (про сей шлюб низше), Юриєвичі могли зістати ся по смерті батька вже дорослими і відразу свідомо й самостійно правити землею; що в 1316 р. вони були такими самостійними, дійсними правителями, се не підлягає сумніву з огляду на те, що в тій їх

грамоті нема ані натяку на якусь опіку, реєнську раду, або що небудь таке (навіть взагалі нема згадки про раду бояр, як нпр. в пізнійших грамотах Андрія). Але як правила вони батьківськими землями — чи спільно, чи поділивши — і як поділили, се дуже трудне питання, на котре пробовано ріжним способом відповісти.

Як бачимо, в грамоті 1316 р. брати виступають спільно під одним спільним титулом — се могло-б насувати гадку про нероздільне князювання, хоч такі факти в нашій історії незвичайно рідкі. Потім, з 1320 р. ми маємо дві грамоти самого Андрія, видані в Володимирі, і він зве себе *dux Ladimirie et dominus Russie* (в другій — *dux Lodomiriensis et dominus terre Russie*), отже Галичини в титулі нема, як в грамоті братів 1316 р.; з сього-б найбільше простий був вивід, що Андрій як старший дістав Волинь, а Лев — Галичину¹). Ся, як я кажу, найбільше проста і природна гадка, стрічається одначе з традицією про „Льва луцького“ в ширшій русько-литовській літописи (XVI в.), і вона, разом з деякими другорядними обставинами, піддала гадку (досить розповсюджену в літературі), що Лев був князем луцьким. Але традиція ся, як побачимо ще низше, взагалі дуже баламутна, а такий поділ — Луцьке князівство одному брату, решта Волини й ціла Галичина другому — виглядає не дуже правдоподібно. Тому таки правдоподібнішою зістається перша гадка²).

Дві згадані грамоти — Володислава Локетка 1315 і Андрія та Льва 1316 р. — кидають світло на політику Юриєвих синів: бачимо, що вони, як і їх батько, стояли з одного боку в союзі з Володиславом (його становище значно поправило ся, особливо від коли він скрутив карк краківському повстанню 1312 р.), з другого боку — з Прусією. В грамоті 1316 р. Юриєвичі згадують, що зі сторони Прусії переговори з ними вів їх свояк комтур ґравденський граф Зіґегард Шварцбург³), і вони постановили відновити давній союз своїх попередників на умовах ширше списаних в інструкціях і наперах того Зіґегарда, на котрі вони й покликують ся; в своїй же грамоті вони обіцяють рицарям тільки боронити їх від Татар, скоро йно довідають ся про їх ворожі замисли⁴), і „від всякого ворожого напастника“. Сей остатній, занадто загальний вираз будить певні підозріння, що тут щось замовчано, і що Татар, котрих напади не були так дуже страшні пруським рицарям, висунено в сім договорі навмисно наперед. В тім часі пруські рицарі як раз вели завзяту боротьбу з Литвою і дуже

правдоподібний здогад, що властиво умова була уложена против сього „ворожого напастника“, небезпечного й для Галицько-волинської держави.

Нарешті ся умова дає деяку підставу судити про відносини Галицько-волинської держави до Татар: як бачимо, в ній Юриєвичі беруть ся боронити від них пруських рицарів; з сим треба порівняти слова Локетка в листі 1324 р., де він, жалуючи смерті Юриєвичів, каже, що вони служили для Польщі „за необорний щит“ (*pro scuto inexpugnabili*) против Татар. Очевидно, хоч галицько-волинські князі далі уважали ся підручниками Орди, але становище їх супроти неї було досить самостійне; що вони уживали часом Татар в своїх інтересах, остатній факт того рода бачили сьмо в війні з Вацлавом 1302 р.

Тепер верну ся ще до русько-литовських відносин. В сучасній науковій літературі, як я вже згадував, широко розповсюднений погляд, що в другім десятиліттю XIV в. прийшло до поважних конфліктів між Галицько-волинською державою й Литвою, і вони закінчили ся перемогами Литви й відірванням значної частини галицько-волинської території — Дорогичинської й Берестейської землі. Сей погляд опираєть ся на однім дійсно важнім факті, що Дорогичинсько-Берестейська земля не входила в склад Волинської волости Любарта Гедиминовича, а увійшла в склад волостей Кейстута, очевидно — була відірвана від Волини ще перше, ніж вона дістала ся Любартові (близше час того відірвання годі означити). З сим звязуєть ся кілька вже менше важних переказів пізнійших хронік (XVI в.), що говорять про боротьбу Гедимина з галицько-волинськими князями, котра закінчила ся смертю обох князів (вони звуть ся тут Володимиром володимирським і Львом луцьким) і прилученням Волини до Литви; відкидаючи, розумієть ся, сю остатню звістку, дослідники часто приймають (з ріжними відмінами в своїх выводах), що обидва Юриєвичі дійсно наклали головою в боротьбі з Гедимином, чи разом, чи оден по другім, на початку 20-х рр.¹⁾

Я думаю, що оповідання про боротьбу волинських князів з Гедимином о стільки баламутне, що на ній трудно будувати які небудь виводи і брати з них звістки не оперті на иньших, певнійших джерелах (як звістка про смерть обох волинських князів у боротьбі з Гедимином); натомість здогад, що Гедимин відібрав від Юриєвичів Берестейсько-дорогичинську землю, можна прийняти, хоч се могло так само добре стати ся за їх життя, як і по смерті, під час галицько-волинського *interregnum*, тоді навіть ще й ліпше²⁾.

В 1323 р. обох Юрієвичів уже не було на світі: з місяця мая того року маємо лист Володислава Локетка до папи, де він „з жалем доносить папі, що два остатні руські князї-схизматики, котрі були йому за необорний щит від Татар, зійшли з світа, і з їх смертю (interitus) приходить явна небезпечність для нього й його земель від близькості Татар: вони певно загорнуть тепер сусідню з ним землю Руську, бо з неї звичайно побирали всякі дани¹⁾. Близкої дати їх смерті не маємо, мусимо її уміщати в р. 1321—3, бо ще в серпні 1320 р. обидва брати жили, як можна то бачити з грамот Андрія тієї дати для краківських і торунських купців, де він титулує себе тільки волинським князем²⁾.

В слові interitus, що ужив про Юрієвичів Локетек, добачають декотрі натак, що князї загинули не своєю смертю; але середньовічна латина занадто непевна, аби на її стилізацію можна було спускати ся, а до того можна надїяти ся, що Локетек не позбув би сеї звістки сухим: „зійшли зі світа“ (decesserunt ex hac luce), коли-б у їх смерті було щось трагічне. Правда, швайцарський хронїст Іван Вінтертурський каже про них, що їх одного по другім струїли Русини³⁾, але се мабуть фальшива чутка, навїяна пізнійшим фактом отроєнням Юрія-Болеслава; спокійна згадка Локетка дає більше право припускати, що Юрієвичі умерли собі звичайною смертю, один по другім в тих роках.

Володислав, як ми бачили, каже про них, що вони були останніми, отже мужеського потомства не лишили. Незвістно взагалї, чи полишили якє небудь потомство⁴⁾. Династія Данила урвала ся, й якийсь час Галицько-волинська держава зіставала ся без князя: очевидно про такий безкняжий стан держави й говорить Володислав, побоюючись, що Татари заберуть сю відумерщину в свою безпосередню владу, та просячи папу оголосити хрестоносний похід на Татар. Не знати, чи се побоювання було тільки теоретичне, основане на тім, що татарська орда, як зверхник, може опанувати безкняжу Русь, чи дійсно щось фактично стало ся в напрямі близшого мішання Татар в галицькі справи. Та обставина, що літом 1325 р., папа дійсно оголосив на прошення Володислава (і то аж двома грамотами, 1 липня і серпня) хрестоносний похід против Татар і схизматиків⁵⁾, підсуває гадку, що Володислав і потім далі алярмував папу, та що дійсно показувало ся якесь зближення між „схизматиками“ — Русинами — й Татарами, але дуже обставати при тім здогаді не можна,

бо тоді як папа оголошував свої грамоти про похід на Татар, в Галицько-волинських землях міг бути вже новий князь¹⁾. Само по собі можна без великих натягань припустити, що коли перервалася династія, між галицько-волинським боярством зарисувалася партія чи напрям людей, що хотіли задержати землі в руках боярської управи, опираючи ся на татарських силах, у безпосередній залежності від Орди (хоч виразних вказівок на це не має)²⁾. Але сей напрям не устояв ся, перемогли більш консервативні елементи, що привели до покликання на галицько-волинський престіл одного з свояків старої династії, мазовецького князя Болеслава.

Претендентів на галицько-волинську відумерщину було, певно, багато. Припадком довідуємо ся нпр., що Генрих глоговський (на Шлезку) і його брат Ян титулювали себе в 1324—5 р. князями Галичини і Лодомерії, і сї титули признавав за ними папа³⁾. Можливо, що і з ріжних руських династій, посвоячених з династією Данила, заявляли ся кандидатури (нам незвістні). Але те, що бояре поминули сї династії (не залежно від того навіть, чи виступали з них які кандидати) й узяли собі на стіл мазовецького княжича — факт дуже характерний: він вказує на глибоке відокремлення, відчуження Галицько-волинської Русі від решти земель колишньої Київської держави, — відчуження, сотворене головно клином литовських анексів і безпосередно залежних від Татар територій: сї анекси й території в ті часи могли майже зовсім стикати ся з собою.

Як виразно говорить польський хроніст Ян з Чарнкова, і як воно само собою правдоподібно, бояре самі вибрали собі князем княжича Болеслава, він не був їм накинений якоюсь сторонньою силою⁴⁾. Він був сином Марії, сестри Юрієвичів, виданої за князя мазовецького Тройдена, одним з старших, а мабуть таки й найстаршим з його синів. Як великий був він тоді, не знати, але той факт, що в грамоті 1325 р., виданій ним уже в Володимирі, нема вказівок на якусь опіку, міг би вказувати на те, що князь дуже молодим тоді не був⁵⁾. Хрещений на католика, з іменем Болеслава, він потім, очевидно — в звязку з своєю кандидатурою на галицько-волинський стіл, перейшов на православну віру і прийняв імя Юрія, з котрим потім усе й виступає як руський князь; правдоподібно, сей перехід став ся вже по смерті його стрийв, чи з власної його охоти, чи на жадання галицько-волинських бояр — не знати⁶⁾. Подвійне його імя — Болеслава-Юрія наробило баламуцтва в науці: до недавна

відрізняли Юрія II, уважаючи його останнім Даниловичом — сином Андрія чи Льва, від Болеслава Тройденовича, що вже по смерті його мав зайняти галицько-волинський стіл. Ця помилка тепер вже висвітлена вповні — в Юрію ми маємо друге, руське ім'я Болеслава Тройденовича, що став галицько-волинським князем, по короткім *interregnum*, безпосередно по своїх стриях Андрію й Льві¹).

В 1325 р. Юрій-Болеслав видає вже грамоту титулуючи себе *dux Russie*, але означення місця на ній бракує, так що не виключена можливість, що він тоді був ще претендентом та потверджуючи сею грамотою союз з Прусією, запобігав собі її підмоги²); піднесу, що в грамоті 1327 р., виданій у Володимирі, „столиці нашій“, він і титулує себе инакше — *dux terre Russie, Galicie et Ladimere*. Отже початок його дійсного князювання треба може класти й трохи пізніше ніж на р. 1325. З рештою ніяких подробиць про його прихід на галицько-волинський стіл не маємо³). Згаданий вище Іван Вінтертурський говорить про Юрія-Болеслава, що його поставив руським князем татарський хан — і се-б можна розуміти як відгомон затвердження його татарським ханом, але що хроніст сей виходить взагалі від погляду про дуже тісну залежність Галицько-волинської держави від Татар (так що у нього й остатні Юрієвичі стають татарськими намісниками) — тож і на се покласти ся не можна, тим більше, що практика затвердження князів Татарами в Галицько-волинській Русі нам незвісна⁴). Згодом декотрих новітніх дослідників, що Юрій-Болеслав з початку опанував тільки якусь частину Галицько-волинської держави і тільки згодом розширив свою владу на цілу⁵), не мають ніякої підстави в джерелах.

Для часів сього цікавого руського князя з польської династії ми маємо троха більше відомостей ніж за його попередників — і що до заграничної політики і що до внутрішніх відносин.

В заграничній політиці передовсім звертають до себе нашу увагу численні — аж чотири — трактати Юрія-Болеслава з пруськими рицарями. Що до першої — 1325 р., як я вище зазначив, є можливість, що він видав її ще як претендент на галицько-волинський стіл⁶). Грамота 1327 р. містить у собі буквально повторення грамоти Андрія й Льва з 1316 р. — по просту відписана з неї⁷), й могла бути виставлена як потвердження грамоти 1325 р., після того як Юрій-Болеслав засів уже дійсно

„в своїм стольнім місті Володимирі“. Але при тім інтересне те, що видання сеї грамоти припадає як раз на час, коли між Прусією й Локетком зачинала ся завзята війна. Прусія в сій війні мала по своїй стороні Шлезк, Мазовію, Литву, тим часом як князі куявські тримали ся більш неутрально; грамота Юрія 1327 р. має значінне забезпечення неутралітета і з його боку супроти війни Прусії з Локетком, а може й більш прихильного для Прусії становища.

В таких становищу Юрій зістав ся протягом усеї національної польської боротьби з Німцями за Локетка, бо в грамоті 1332 р. він згадує про приязнь з Прусією, що зіставала ся ненарушеною від часів Романа. На причину дипломатарного відновлення сеї приязни в 1332 р. мабуть вказує кінцева фраза її, де Юрій каже, що уважав потрібним відновити її для того, аби „замкнути роти тим, що виють і брешуть на сей союз та силкують ся його розірвати“. Найправдоподібнійше, такі старання виходили зі сторони молодого польського короля Казимира — з сього погляду замітне знову те, що грамота ся була видана тоді (11/II. 1334), коли зближав ся кінець перемиря Прусії й Польщі (на зелені свята 1334 р.), та обидві сторони мусіли оглядати ся за союзниками до можливої нової боротьби. Півтора року пізнійше, правдоподібно — з нагоди переміни на уряді великого магістра, Юрій видав нову грамоту, де потверджував давній союз з Прусією.

Безперечно, в сих частих відновленнях союзу ініціатива мусіла виходити від пруських рицарів, котрим дуже важно було під час своєї боротьби з Польщею задержати в неутральности такого сильного князя як Юрій-Болеслав; сей же остатній, як бачимо, супроти польського короля вповні задержав собі політику вільної руки. Здасть ся навіть, що потім відносини між Юриєм-Болеславом і польським королем ще погіршили ся, судячи зі звістки (на жаль дуже скупої), що 1337 р. Татари разом з Русинами напали на Люблинську землю, спустошили її, а самий Люблин тримали в облозі 12 днів, аж як татарського воєводу забито стрілою, покинули облогу¹⁾: той факт, що виступає тут Люблин, предмет давніх аспірацій галицьких князів, піддає гадку, що сей похід міг бути річею Юрія-Болеслава.

Натомість наступило очевидне зближене між галицько-волинською Русією й Литвою. Окрім того, що не маємо в джерелах ніякого сліду конфліктів між ними, маємо вказівку на се й у шлюбі Юрія з донькою Гедимина: 1331 р. він оженив ся з нею в Плоцьку,

вихрестивши її наперед; при хресті вона дістала імя Евфемії, а зветь ся скорочено Офкою в ієнеальотіях¹⁾. Я уважав би правдоподібним, що сей шлюб був тільки початком ще тіснішого зближення Юрія-Болеслава до Литви; що жінка Любарта — котру звичайно вважають донькою котрогось з Юрієвичів, була в дійсности донькою Юрія-Болеслава, і що не маючи синів Юрій в якійсь мірі признав Любарта своїм евентуальним спадкоємцем, як оповідає найдавніша русько-литовська літопись: „а Любарта принялъ володимерский князь к дотце во Володимеръ и в Луческъ и во всю землю Волинскую“²⁾.

У внутрішніх відносинах особливо інтересний конфлікт, що вийшов між Юрієм і його боярами і закінчив ся трагічною смертю сього князя; ті об'яснення, які дають йому джерела, кидають де що світла на сі відносини взагалі. Іван Вінтертурський, переказуючи поголоски, які дійшли до нього, каже, що Юрія-Болеслава струїли „по довгих літах доброї управи за те, що він став розмножати число латинників і їх віру“. Ширше оповідає про се иньший сучасник — пражський крилошанин Франтішок: „сей князь, ревний до правої віри, спроваджував з різних країв католицьких св'ящеників і богословів, бажаючи заштити правдиву віру у Русинів і викоренити їх схизму, тіж, жалуючи своєї віри, струїли князя і богатых католиків позабивали ріжними способами“. Подібне каже й Ян з Чарнкова: вбили його за те, що він „хотів перемінити їх закон і віру“. Инакші поголоски (*dicitur*) переказують записки т. зв. Траски: що Юрій „був дуже неповздержний в відносинах до своїх підданих: вязнив їх і вимагав від них грошей, відбрав у них доньок і жінок та безчестив, й наводив на них иньші народности — Чехів і Німців; здасть ся, що через такі кривди вони йому й смерть загодіали“³⁾. Отже сі поголоски, записані незалежно від себе трома авторами, підносять такі причини незадоволення на Юрія-Болеслава: він протегував латинство; він старав ся змінити порядки (*legem*) землі; він протегував чужинців, Чехів і Німців, запрудивши ними землю; нарешті — він чинив насильства над людьми й жив розпустно.

Полишивши на боці сю остатню поголоску, підозрілу своєю банальністю, та й не піддержану иньшими джерелами (Іван Вінтертурський як раз противно каже, що він правив добре) — ми властиво можемо звести иньші поголоски до одної характеристики: Юрій-Болеслав роздражнив своїх підданих тим, що буди по свому вихованню латинником і прихильником польсько-німецького укладу, занадто необережно став накидати латинство

і німецькі порядки Русинам, і се привело до конспірації. Се було-б вповні правдоподібне, а натяки на щось таке ми знаходимо і в сучасних урядових актах: папа згадує в одному своїм листі з 1341 р. про реляцію Казимира, де той писав, що „схизматичський нарід руський отруїв князя руського Болеслава, сина католицьких батьків, і немилосердно позабивав иньших католиків, що були прихильні до того князя за його життя“¹). Як бачимо, і тут повстанню на Болеслава надаєть ся релігійна за-краска, а окрім самого Болеслава рух сей звертаєть ся й на його прихильників-католиків, по всякій очевидности — чужинців.

Що Юрій-Болеслав, перейшовши на православну віру, зі-ставав ся прихильником католицизму, в тім трудно сумніватись. Чутки про його прихильність до латинства були причиною, що вже дуже скоро по його приході на руський стіл папа заходив ся наvertати його на католицизм: ми маємо папські листи з червня 1327 р., де він пише, що з великою утіхою довідав ся про замір Болеслава, руського князя, перейти від схизматич-кого грецького обряду до римської церкви, намовляє Болеслава аби такої дійсно „звернув ся спасенно до сьвіта правди“, а в особнім листі до Локєтка просить його, аби впливав на Бо-леслава своїми батьківськими намовами в сїм напрямі²). Часто висказувала ся гадка, що сї листи папи були відповідею на висловлене Юриєм-Болеславом папі бажання перейти на латин-ство; але зміст папських листів на се нічим не вказує. Так само загально прийнятий погляд, що Юрій дійсно слідом таки вернув ся до католицизму, вважаю безпідставним: в зацитованім вище листі 1341 р. папа, говорячи про побитих Русинами латинників (Christi fideles) — слуг Юрія, його самого зве тільки сином батьків-католиків (de fidelibus procreatus parentibus): з сього очевидно, що Юрій умер таки православним, на латинство сам не перейшов. Але звістки про його прихильність латинству через те своєї ваги не втрачають³). Інтересна з сього погляду звістка, що Юрій, женячи ся з донькою Гедимина, охрестив її й весіле справив в Ілоцьку, на Мазовшу⁴); очевидно, він міг зробити се не у себе, в Володимирі хіба з якихось спеціальних причин, і справедливо здо-гадують ся, що се зроблено було для того, аби вихрестити жінку не на грецьку, а на латинську віру.

В чім могли проявляти ся змагання Юрія-Болеслава „викоп-рінити схизму, extirpare schismaticum errorem, „змінити віру“, fidem immutare, своїх підданих, тяжко сказати, і се обвинува-чення мабуть скорше треба вважати агітаційним мотивом⁴). Коли

сам Юрій, як ми бачимо, зістав ся при православній вірі, тим менше міг брати ся до якихось острих способів ширеня латинства; та й за слабе його становище було на се. В дійсности мабуть се ширення латинства обмежало ся тим, що він давав легкий доступ на Русь латинському духовенству й латинникам; з його прихильности могли користати католицькі місії, святики й монахи, і католицькі кольонисти Руси, а можливо — що він і сам спроваджував їх.

Що до протегування чужоземної, латинської кольонізації на Руси, то памятою заходів Юрія коло неї зістала ся інтересна його грамота м. Сяноку на німецьке право, видана в Володимирі 1339 р. В ній надає він війтівство в Сяноку своему слугі Бартку з Сендомира, з правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією, звичаєм подібних надань (грамота взагалі уложена в формі звичайного надання маґдебурського права), і з иньшими вигодами; міщанам сеї нової громади даєть ся 15 літ свободи від податків, а ті національности, з котрих Юрій сподівав ся осадників новій громаді, вичислені так: „чи то буде Німець, чи Поляк, чи Угрин, чи Русин“. В сих словах часом добавляли доказ того погорджування Русинами, на котре натякають звістки про Юрія, але властиво вони тільки показують, що сї осадні з німецьким правом були передовсім обчислені на заграничних кольонистів. Між свідками на грамоті бачимо двох війтів — *de Bahna* і *de Warsov* (що то були за громади, не знати), та ще одного або двох Німців. Дуже можливо, що прихильність Юрія до німецької кольонізації та до організації громад німецького права дала причину до того обвинувачення, що він „понаводив“ на Русь чужинців, хоч німецька кольонізація, а здаєть ся — й початки німецького права бачимо ми на Волини й Галичині ще в XIII в.

В складі вищих урядників Юрія-Болеслава, як він представляєть ся свідками його грамот 1334 і 1335 р., пробовано теж знайти доказ, що він обсаджував вищі уряди чужинцями¹⁾; але імена сих свідків говорять противне — в переважній масі се імена чисто руські, не-руських не можна на певно вказати, німецьких або польських рішучо нема ані одного. На чолі їх стоїть єпископ, між боярством перше місце займає Дмитро Детко, голова боярства і управитель Галичини по смерті Юрія-Болеслава: його вже певно не можна уважати креатурою Юрія.

Таким чином ті звістки, які нам удало ся зібрати про Юрія з фактів його князювання, вказують, що поводи до тих закидів против нього, переказаних поголосками, дійсно були, але яки-

хось крайностей його поступовання не могли ми сконстатувати. Чи треба се пояснити скупим запасом сих відомостей, чи тим, що в поступованню Юрія були дійсно тільки поводи, які були ужиті до аітації против нього його противниками серед боярства, так що в тих посмертних поголосках ми маємо відгомін сих аітацій, які побільшали факти й надавали їм хибне освітлення? Сього питання не розв'яже нам тепер мабуть ніхто.

Той факт, що на перших грамотах Юрія ми не стрічаємо згадки про боярську раду, тим часом як грамоти 1334 і 1335 р. видають ся з участю боярства, дав деяким новішим дослідникам підставу до здогаду, що Юрій в перших роках правив незалежно від боярства, але пізніше боярство його опановало, і на ірунті напружених відносин між ним і Юриєм прийшло потім до трагічного конфлікту¹⁾.

Сей погляд вимагає у всякім разі деяких направок. На відмінах грамот 1334 і 1335 р. взагалі тяжко будувати які небудь виводи, бо як було вказано, грамота 1325 р. не знати ще в яких обставинах видана була, а грамота 1327 р. буквально відписана з грамоти 1316 р., отже не має ніякої вартости для нас. Через те й говорити про відмінне становище Юрія на початках і при кінці його князювання ми не маємо ніякої підстави.

Приймаючи на підставі жерел, як сказано було, що Юрій не був накинений галицькому боярству, а закликаний боярством, або певною (переважною) партією серед нього, ми мусимо припускати, що боярство мало велику силу й великий вплив на управу протягом всього його пановання. Грамоти 1334 і 1335 р., де вищі двірські урядники і воєводи виступають не як просто свідки, а учасники княжої умови й поруч княжої печати вішають свої печатки, служать виразним проявом такого великого впливу. Дуже правдоподібно, що сей вплив, ся боярська опіка докучала Юрію: його титул на грамотах 1334—9 pp.: „з Божої ласки прирощений князь“ (*ex dono Dei natus dux et dominus Russie, Dei gratia natus dux totius Russie Mynoris, Dei gratia dux et heres Russie*) зістав ся, мабуть, протестом князя против сеї опіки: він хотів уважати себе князем прирощеним, а не з ласки боярської посадженим. З рештою не можемо сказати, чи брав ся Юрій на якісь способи боротьби з боярством. В його становищу се було дуже небезпечно; що найбільше — опираючи ся на сильнішу партію, міг він якийсь час поборювати слабші. Можливо, що відгомонам такої внутрішньої боротьби зістав ся нам факт, записаний угорською хронікою, що літом 1338 прийшов до угор-

ського короля якийсь *Lothka dux Ruthenorum* (може якийсь із сильнійших галицьких бояр) „з вибраним полком своїх вояків, обіцяючи королю всяку приязнь“¹⁾.

Та незвичайна легкість, з якою по смерті Юрія Любарт опанував Галицько-волинські землі й значна сила й витривалість, з котрими сі землі потім його тримали ся, піддають здогад, що мабуть уже за життя Юрія була сильна партія Любарта між галицько-волинським боярством, і вороги Юрія, зводячи його зо сьвіта, вперед оглядали ся на Любарта, як на майбутнього його наступника.

При напружених відносинах між Юриєм і боярством, при істнованню між боярами сильних противників, прихильність Юрія до латинства, до латинсько-німецьких культурних і суспільних форм легко могла послужити агітаційним мотивом, хоч Галичина й Волинь зовсім не визначали ся якоюсь відчуженністю від заходу, а й Юрій, судячи по його самостійній політиці супроти Польщі, ледво чи був простим невільником тих взірців, на яких сам був вихований²⁾.

Опираючи ся на незадоволення народа, може бути — в значній мірі приготоване самою агітацією, вороги Юрія відважили ся позбути ся його: утворено конспірацію, що привела до убийства остатнього галицько-волинського князя. Його отруєно 7 цвітня 1340 р., як каже одна генеалогічна записка — в Володимирі³⁾. Іван Вінтертурський переповідає поголоску, що отрута була така сильна, аж тіло розлетіло ся на кусні (*sic!*). Франтішок пражський називає се виразно ділом бояр. Разом з тим побито головніших, найбільше зненавиджених прихильників Юрія — чужинців, котрими він себе окружав, і взагалі латинників⁴⁾.

III.

Подніпрове в другій половині XIII і на поч. XIV в.

Татарський погром і питання про спустінне Подніпров'я. Против-князівський громадський рух. Київщина й Переяславщина. Чернігівщина.

Княжі і безкняжі волости під татарською зверхністю.

Щож робило ся тим часом за границями Галичини й Волини, на Подніпров'ю? Ми полишили його під час татарської грози, згадали потім про утавлення в ній татарської зверхности; як же уложили ся відносини під сею зверхністю, які переміни привела вона в житю сих земель, як розвивало ся воно?

На сі запитання наші джерела дають дуже і дуже неповні відповіді. Бідність відомостей про Подніпрове, що дає себе відчувати уже зараз, скоро йно уриваєть ся Київська літопись, приходить до крайности: десятиліття за десятиліттями минають часто, не приносячи для цілої землі ніякої, навіть найелементарнійшої відомости, витворяючи страшенні прогалини, часом в цілі століття завбільшки, прогалини, котрих не годні ми часом ніяк заповнити, мов би то на початках історичного житя... Пояснюєть ся отся крайня бідність звісток передовсім упадком політичних і культурних звязків між поодинокими землями давньої Руської держави, що розвиваєть ся поволі вже від XII в., а також і повним упадком державного й культурного житя на середнім Подніпров'ю — в його давнійшій головній огнищу.

Сею бідністю відомостей пояснюєть повна неясність деяких основних питань в історії Подніпров'я за столітє по татарським погромі, та суперечні погляди, які існують на них в літературі, і з якими в дальшій своїм огляді ми мусимо числити ся.

Перше питання, на котре мусимо дати відповідь — як відбув ся татарський погром на землях середнього Подніпров'я?

Оглядаючи історію Галичини й Волини, ми бачили, що сей погром приніс зруйнування міст, що лежали на татарській дорозі в їх поході до Угорщини, бачили, що й пізнійші переходи татарської Орди через руські землі були звязані з значними спустошеннями (похід Тула-Буги й Ногай через Волинь і Галичину 1286 р.). В джерелах наших не бракує дуже сильних образів спустошення сих земель. Володимир в 1241 р. нпр. описуєть ся як одно велике цвинтарище: в місті не зістало ся живої душі, катедральна церква повна трупів, иньші церкви повні трупів і мертвих тіл (Іп. 524). Плано-Карпіні переїздячи Волинею до Київщини на поч. 1246 р., каже, що Русини не можуть відбивати ся від Литвинів (мова, очевидно, йде про Волинь), бо більша частина людности вирізана або забрана в неволю Татарами (с. 736). Описуючи похід Тула-буги й Ногай, волинський літописець каже, що вони випустошили (учиниша пусту) землю Володимирську й Галицьку (Іп. 588).

Але маючи ближші відомости про сі землі, переконуємо ся, що так страшно в дійсности не було як можна-б подумати з слів літописця. Були спустошення, великі страти в людях, економічне й культурне жите терпіло від сих погромів, зріст людности задержував ся, але таки землі не пустіли, міста поправляли ся по тих пополохах, і свідки пізнійших литовсько-польських воен казали, що за татарських часів, на початку XIV в Волинь була „в своїй чести и времени, всякимъ обилиємъ и славою преимуца“¹⁾. Очевидно, в вище наведених звістках джерел про спустошення мусимо числити ся з звичайним у подібних описах гіперболізмом; зрештою літописець, описавши дуже сильними красками спустошення Волини й Галичини 1286 р., сам дав нам дійсну міру, як треба се спустошення розуміти: він каже, що по обчисленню кн. Льва всього загинуло тоді в його землях (што поимано, избито, и што ихъ божлею волею изъмерло) півтринадцятої тисячі людей: число, розумієть ся, велике, але не дорівнює далеко тому вражінню, яке дає оповідання самого літописця про татарське спустошення, — як би не мали ми иньших відомостей і схотіли буквально сього оповідання тримати ся, прийшли-б до переконання, що Галичина, спеціально — східня, стала зовсім пустинею (учиниша землю пусту всю).

Подібне бачимо ми і в північних, поволзьких землях: і там під час похода Бату гинуть цілі міста, літописи повні страшних описей, перенятих розпукою й плачем; татарські погроми повторяють ся й пізнійше то тут то там, коли князі „наводять Татар“

оден на одного, але сі пополохи минали, й усе розвивалося на ново, —

нове життя цвіло на руїнах...

А ргіорі тогож більше-меньше ми могли би надіяти ся й на Подніпровю, і дійсно в джерелах наших не знаходимо підстави, аби инакше припускати. Але в літературі утворився з давня погляд, що має й тепер своїх досить визначних заступників, ніби Подніпрове по татарським погромі спустіло вповні, стало зовсім пустинею, так що пізнійше, дець в XVI в. колонізувалося зовсім наново, прихожою людністю. Над сим поглядом мусимо спинити ся, аби оцінити його наукову стійність.

Гадки про повне спустошення й упадок Подніпров'я сягають далеких часів. Уже в першій друкованій підручнику руської історії — київській Синописі ми бачимо такий погляд, а разом можемо слідити, під якими впливами він виробився: не знайшовши в своїх джерелах ніяких звісток про київських князів по татарським погромі, хіба яких титулярних, автор приходить до переконання, що Татари тоді „государство Киевское ни во что обратиша“, і опираючи ся на династичні зв'язки, перекидає нитку історичного оповідання на державу Московську, як дальше продовження Київської. Реальні сліди або традиції про татарське спустошення, що стрічалися на кождім кроці в Київщині й взагалі на Україні, а йшли від різних татарських спустошень, котрим підпадала вона — як нпр. спустошення Ідики 1416, а особливо — страшні спустошення Менглі Герая при кінці XV в. і дальші набіги в першій половині XVI в. — сі сліди й традиції в пізнійших поглядах сконцентрували ся коло погрома Бату, так що його руїнні наслідки розросталися *in infinitum*, і утворився погляд, що тоді Подніпрове запусіло зовсім і тільки по століттях почало відживати (оповідання Синописея про печерську лавру).

Сі погляди потім дальше розвиваються в російській і польській історіографії в різних напрямках: в поглядах польських письменників Україна представляла ся безлюдною пустинею, котру аж Поляки наново колонізували й стали твірцями нової України. В поглядах російських, наслідком ідеї про Московську державу як продовження Київської, що перейшла, щоб так сказати, в кости і плоть російської суспільности (Ярослав, Мономах для неї стали такимиж своїми як московські князі XIII—XIV в., Нестор або Слово о п. Ігоревім — як московські письменники XVI—XVII в.) вироблюється (спочатку несьвідомо) погляд, що Київська Русь була

далеко ближша етнографічно й всіляко до неї, ніж до козацької України XVI—XVII в. Згодом, в другій половині XIX в. сі не-свідомі погляди починають укладати ся в скінчені теорії, згадані вже мною¹⁾, що давнє Подніпровє було залюднене Великоросіянами, отже староруська держава, її суспільно-політичний уклад і культура були витвором великоруського народа; що сі дніпрові Великороси по татарським погромі виемігровали в поволзькі краї, зміцнивши там давнійшу великоросійську колонізацію, а подніпрянські землі пізнійше колонізували Українці, прийшовши з Волини й Галичини. Ся теорія аргументувала ся подібністю прикмет давнього руського житя до московського, захованнем між Великоросами билин київського циклю, а головнo, як я вже згадував — браком виразних українських диалектичних прикмет в старих київських памятках; так збудована теорія знаходила часом дуже поважних прихильників.

Чималою заслугою учених, переважно українських, з 60 — 80-х рр., було те, що виказано безосновність обох сих теорій — польської й російської, та їх помилки против дійсности. Їх досліді й нові матеріали вияснили, що між татарським погромом Бату й колонізацією XVI в. були посередні періоди зміцнення й ослаблення колонізації, та що головна роля в сій колонізаційній роботі все належала не прихожій, а місцевій людности, котра ніколи не вигибала до останку, а тільки хвилювала — то відступаючи в більше забезпечені лісові пояси під татарським напором, то вертала ся на свої попільща. Вияснені були такі явища, як затрата на Україні князівського епоса, як слаба диалектична закраска старих київських памяток, але заразом виказано, що в старих памятках існують таки, хоч і нечисленні, спеціальні київські диалектичні прикмети — сліди київського наріччя, з української групи. Наслідком того всього тепер мало хто вірить в київських Великоросів, хоч є поважні учені (не-історики), що й досі вірять в Великоросів-Сіверян²⁾. З огляду, що справа вповні до актів не зложена і опираєть ся на питання про долю Подніпровя по поході Бату, випадає нам трохи ближше приглянути ся йому, а спеціально здати собі справу — чи можна і в якій мірі — припускати спустінне Подніпровя по поході Бату?

Галицько-волинська літопись оповідає про погром Бату на на Україні так: він взяв Переяслав і винищив цілий (изби весь), навіть убито єпископа*); катедру зруйновано (сокруши) і погра-

*) Правдоподібно педоглядом, бо то не було в звичаї Татар.

блено. Чернігів взято і спалено; про масове побивання людей не сказано; піднесено тільки, що єпископа полишено цілим. Про Київ не сказано нічого, тільки що тисяцького Дмитра Бату помилював „мужьства его ради“; в Суздальській літописі натомість маємо коротку згадку, що Татари пограбили св. Софію й інші церкви, „а люди отъ мала и до велика вся убиша мечемъ“ (Лавр. 447); Пляно-Карпінї, що був у Києві п'ять літ пізніше, також оповідає, що Татари, взявши Київ, „побили горожан“ (*occiderunt homines civitatis* — с. 675). По дорозі від Києва на Волинь літопись згадує, що Татари підманили людей з Колодязна їм піддати ся, а коли ті піддали ся — їх побили; далі згадано без всяких пояснень, що Татари взяли Камінець і Ізяславль, але не могли взяти Кремінця й Данилова, і се кінчить ся такою загальною фразою: Батий, прийшовши під Володимир, „взя и копьемъ и изби не щадя, такоже и градъ Галичъ, иныи грады многы, имъ же нѣсть числа“.

Як бачимо, оповідання не визначаєть ся особливою докладністю — загальні фрази або голі звістки про взятє. Очевидно мовчання літописи при таких звістках не означає ще, що нічого злого від Татар людям не стало ся, як з другого боку і ці страшні слова „изби“, „изби весь“ не випадає приймати так дуже буквально.

Видко, що Татари в сїм своїм поході дійсно не жалували краю: які міста брали, то нищили сильно, й народу при тїм загинуло багато (при повороті вони спішили ся, й здаєть ся — так страшно не нищили, принаймні не маємо на се вказівок); припускаю, що й Київ мусїв сильно потерпіти в пригоді 1240 р., хоч загальній фразі далекої Суздальської літописи не можна надавати особливого значіння. Але було-б помилкою думати, що ці взяті Татарами городи по тїм зацупіли. Се й а рігї неправдоподібно: досить тяжко думати, аби Татари мали таку міцну постанову вирізувати „до ноги“ всіх, кого в місті знаходили (сам Карпінї, так багато оповідаючи про страшну немилосердність Татар, головний натиск кладе на те, що вони не милують значних: „коли иньших милують, то визначних і старших ніколи не милують“, с. 697). З другого боку очевидно — що й не всі горожане замикали ся в городах перед Татарами; чутка про взяті ними й винищені міста далеко випередила похід Татар на українські землі, і коли українські князі не мали охоти засідати по містах, а тікали від Татар, куди видно, то нема причин думати, що сього не робили й інші горожане, з тим щоб

по татарським пополаху знову вернутись на свої осади й відкопати закопані в землю скарби*).

І дійсно, не тільки Володимир і Галич, так страшенно знищені по словам місцевої літописи Татарами, як ми вже бачили, відживають зараз по татарським погромі, зістають ся далі княжими столицями й показують інтензивно жите, — і спалений Татарами Чернігів слідом знову бачимо княжим столом: там сів зараз по татарським поході Ростислав Михайлович, а потім його батько Михайло, коли Київ випросив собі Ярослав (Іп. 524, 528); що місто не було зовсім знищене, доказують то й кілька церков захованих з передтатарських часів.

Не пропав і Київ, про знищення котрого стільки говорило ся потім: слідом по татарським погромі перебуває там Михайло, випрошує його собі Ярослав і садовить там свого боярина — „обдержати“ Київ. Карпіні хоч каже, що Київ по погромі „зійшов на ні що“ (*fuerat civitas valde magna et populosa et nunc quasi in nichilum reducta est*): „ледви лишило ся в нїм двіста домів, та й ті люде живуть в тяжкій неволї“, але сї нарікання — певно записані з слів Киян, що мали всяку підставу нарікати на татарську пригоду — представляли річ далеко гірше, ніж вона в дійсности була: з иньших оповідань Карпіні бачимо, що в Києві він бачив тисяцького й бояр (*millenario et aliis nobilibus qui erant ibidem*), а що ще важнїйше — приїздили туди тягом цілими компанїями купці з ріжних країв. Так Карпіні згадує, що з ним разом приїхали до Києва купці з Вроцлава (ї видко, там лишили ся, далі з ним не поїхали), далі — купці з Польщі й Австрії, компанія левантських купців з Царгороду, де були купці з Генуї, Венеції, Пізи, Акри, Франції — отже Київ вів далі заграничну торгівлю, певно — не попілом від татарських згаріщ.

Супроти того й слова Карпіні про повний упадок Києва і тих двіста домів треба уважати або сильно пересоленими, або опертими на якімсь непорозумінню¹⁾. Зрештою і в Києві полишало ся досить памяток з перед татарських часів, а й літописець, описуючи подоріж Данила в 1245 р. через Київ, не каже нічого за якесь повне спустошення Києва. Переяслав також видко не зник з землі, бо теж згадуєть ся в сїй Даниловій подорожі, хоч і без всяких близших подробиць (Іп. 535).

*) Під Києвом, як ми вже знаємо, Татари довший час стояли, чекаючи переходу через Дніпро, отже був час тікати.

Коли таким чином навіть поруйновані Татарами городи повставали слідом з попiла, тим менше можливості говорити про спустiнне України, чи Поднiпров'я взагалi під татарською бурею¹).

Повторяю, татарський похiд зовсiм не був несподiванкою. Коли люднiсть бiльших, мiцнiйших мiст могла собі ставляти дiлему — чи замикати ся в замку чи тiкати, люднiсть менших мiст i сiл не могла вагати ся, тiльки на вiсть про зближення Татар мусiла тiкати та ховати ся в безпечнi мiсця, а що наша староруська погранична люднiсть взагалi була дуже рухлива, до таких пополохiв призвичаєна й мобiлізувала ся дуже швидко (див. нпр. епiзод з Юрiвцями, в т. II, с. 64), тож могла завчасу поховати ся від Татар. Лiтописець, оповiдаючи про подерiж Данила на Угорщину під час походу Бату, каже, що їдучи звiдти в Галичину, вiн стрiв у горах, коло Синевiдська, маси народа, що тiкали в гори від Татар (Іп. 523). Подiбна масова втiкачка на вiсть про Татар мусiла мати мiсце й по иньшiй Україні — тiкали в лiси, болота, в яри й печери: всяких таких схованок було подостатку й у полудневiй Україні, а лiсовий пояс, українське полiсся давало не менше певний захист як карпатськi нетра.

Не треба забувати, що люднiсть полудневої України, середнього Поднiпров'я, бiльше нараженого на татарську небезпечнiсть, цiлими вiками жила „в грозi“, була до подiбних пополохiв призвичаєна, пережила кiлька масових переходiв з степової України в Полiсся й назад, се були люде „подъ трубами повити, подъ шеломы вѣзлелѣяни“, котрим i татарський погром по давнiйших прецеденсах не здавав ся мабуть таким трагiчним; що найбiльше вiдступали вони в лiси й задержували ся там довше, поки мине пополох. Тож i не диво, що про масовий перехiд людности з Поднiпров'я на пiвнiч, як його припускають, не можна знайти ані якихось звiсток, ані слiдiв або вказiвок — для такого переходу не було причин у українськiй людности. Правда, в iенеальотiях московських боярських родiв знаходять ся згадки про перехiд предка тої чи иньшої боярськoї фамiлiї в Москву з України: з Чернигiвщини, або з Киiва, з Волини²), але такi переходи українськoї аристократiї, котрi нема причин не припускати (хоч самi по собі звiстки iенеальотiй не дуже певнi), явище зовсiм иньше — воно толкуєть ся упадком державного руського житя на Україні, а з масовою кольонiзацiєю його нема що ані звязувати ані мiшати.

Що стара, передтатарська людність задержала ся в цілості в лісовім поясі України — в полянсько-деревянськiм i сiверянськiм полiсiю, в тiм не може бути непевности. Вже а рiорi зовсiм неправдоподiбно було-б припускати, що тутешня люднiсть, зовсiм безпечна в своїх пралiсах, схотiла-б емiгрувати, а дiалектольоiчнi факти не зiставляють мiсця сумнiву: в сiм полiсiю, зараз за Київом i в порiччю Десни заховали ся ненарушно архаїчнi дiалектичнi прикмети, що остро відрiзняють сi говори від язикових новотворів степової України i служать виразним доказом, що місцева люднiсть сидить тут з передтатарських часiв.

Сей лісовий пояс, як я вже казав, служив резервуаром для степової української людности, що відступала сюди в особливо тяжкі часи i потiм в лекших обставинах кольонiзувала наново полишенi простори. Що такий був нормальний напрям кольонiзацiї — з полiся на полудень, доводять нам переписи української людности з середини XVI в.: в них того руху з заходу на схiд, котрим нiби то мала бути наново залюднена Україна по спустошенню Бату, ще зовсiм не видко — він витворив ся пізнiйше, під впливом спеціальних причин; натомiсть на напрям кольонiзацiї з Полiся в сiх переписах маємо багатi вказівки в iменних призвищах осадників¹⁾.

Що в залюдненню полудневої України, за лiнiєю лiсiв, не було значнiйших перерв, на се ми маємо також виразнi вказівки. Давно вже піднесено ту обставину, що при таких значнiйших перервах, при цiловікових перiодах повного спустiння, яке припускало ся для Поднiпров'я, не могли-б заховати ся до наших часiв топографiчнi й хорографiчнi назви з перед-татарських часiв. А тим часом ми маємо велику масу топо- i хорографiчних назв з полудневих частин Полянської й Сiверянської територiї, з Київщини, Чернигiвщини й Переяславщини, й мали-б, певно, без порiвнання бiльше, як би не змiни назв при постiйній кольонiзацiї. Сей факт свiдчить, що люднiсть i за лiнiєю лiса держала ся постiйно, або з невеликими перервами, але завсiди з задержанням певної тяглости, від перед-татарських до найновiйших часiв. Для Заднiпров'я ми маємо ще иньший анальоiчний факт — се традиція про етнографiчну сiверську територiю й її границі протягом всього переходового часу: в описах надднiпрянських замків з середини XVI в. i виньших пам'ятках осадники старої Сiверянської територiї звуть ся Севруками, а переяславські уходи — „сiверськими“; сi сiверські уходи сягають на полудень

до поріччя Ворекли — границі сіверянської кольонізації в княжі часи, і сей факт виразно вказує на заховання неперервної традиції, а значить і кольонізації з княжих часів¹).

Коли порівнювати взагалі ці обставини, в яких жило Подніпрове, з обставинами, в яких жили інші українські й неукраїнські землі під татарською зверхністю, то можна би піднести одну обставину на некористь Подніпров'я — що воно жило в безпосередній близькості Татарів. Але ця близькість сама по собі не була ще такою страшною для тодішніх людей. Ми маємо незвичайно цікавий з цього погляду епізод, перехований в північних літописних збірниках — про слободи татарського баскака Ахмата на Посем'ю: він осадив був дві осадн („слободн“) на землях кн. Олега рильського, і там зібрало ся дуже багато людей (умножишася людей во свободахъ тѣхъ, со всѣхъ сторонъ сошедшеся); оповідання, писане зі становища князів, нарікає на кривди від тих слобожан княжим людям, але що ті слобожане не були якимись розбійниками, а спокійними господарями, показує та подробиця, що коли сусідній кн. Св'ятослав липецький, відомщаючи ся за ті кривди, напав на слобожан, що йшли собі з слободи до слободи, й позабивав їх, слободи з переяку розбігли ся²).

Як бачимо, для селянської людности татарська зверхність сама по собі не була страшна (з оповідання видно, що до Ахматових слобід тікали люде і з княжих осад), особливо коли Татари мали охоту опікувати ся в своїх інтересах сею людністю. А так воно власне й було на Подніпров'ю, бо тут Татари, змагаючи до ослаблення сили князів, підтримували рух громад против князівської власти та переводили їх в безпосередню залежність від себе. Очевидно, ся політика наказувала Татарам можливо толерувати, навіть опікувати ся такою безпосередно залежною від себе людністю, аби розширяти той пожаданий для них против-князівський рух. Таким чином до початків анархії в Орді, до останньої чверти XIII в. обставини життя на Подніпров'ю для людности селянської, ба й мійської під татарською зверхністю могли бути в дечім ще ліпші ніж де инде.

Я вже вище мав не раз нагоду згадувати про против-князівський рух на Україні³), але тепер поговорю про нього спеціяльно. На жаль, наші відомости про нього дуже бідні, особливо — відповідно до того визначного інтересу, який він має;

Якісь хоч трохи докладніші звістки про нього маємо тільки в Галицькій літописі, а й вона лише згадує про нього принагідно, говорячи про боротьбу з ним Данила. По за тим маємо тільки деякі натяки та широке поле — для здогадів¹⁾.

На сім полі перед усім виступають славнозвістні Болоховці, над котрими прийшло ся багато „утерти поту“ новітній тене-рації істориків України. Вперше назва Болохова виступає в XII в. без ближшого означення, деє в сусідстві Побожа²⁾: правдопо-дібно — се Болохово, звістне нам під сим іменем в XVI в. — на верхівю Случи. В XIII в. звали ся Болоховцями осадники з над верхньої Случи і Бога. Літопись вичисляє сім болоховських городів: Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божський і Дядків; з них місця кількох звістні нам на певно, і вони вказують на територію верхнього Побожа і горішньої Случи. Разом взявши маємо пограничну територію трох земель — Київської, Волин-ської й Галицької, котрої етнографічний підклад нам неясний, але по всякій правдоподібності — се мусіла бути стара сло-вянська (українська) людність, може з деякою чорноклобуцькою домішкою на Побожу³⁾; виправді був висловлений здогад, що се волоські кольоністи, але він властиво не має за собою нічого окрім певної созвучності Болохова з Волохами⁴⁾. В усякім разі справа етнографічної належності Болоховців не має тут особливого значіння, бо в против-князівськім руху (котрим Болоховці й інте-ресні) виступають поруч них місцевости, в котрих сиділа спо-конвічна руська людність (як поріче Тетерева).

До другої чверти XIII в. про болоховські городи ми нічого не чуємо — зрештою відомости про сю територію взагалі не-звичайно бідні. Вперше в подіях 1232—3 рр. виступають „бо-лоховські князі“ як союзники галицьких бояр в їх боротьбі з Да-нилом. Вдруге в такій ролі бачимо їх в подіях 1236 р.: тоді Данилові бояре забрали їх „усіх“ і відвезли до Володимира, але вони видко перепросили ся з Романовичами, бо як слідом потім болоховські князі були „вошли“ в мазовецькі землі, і Болеслав мазовецький хотів їх „разграбити“, то Романовичі за ними об-стали, і Василько упрохав Болеслава пустити їх. Очевидно, вони мусіли піддатися під зверхність Романовичів, стали їх підруч-никами. З другого боку Болеслав каже, що вони не були простими боярами Данила, але самостійними князями (не суть вои твои, но суть особнии князи).

Хто вони були — про се висловляли ся різні здогади. Трудно їх уважати князями з династії Володимира, так само — і Да-

ниловими боярами (такі згоди робили ся на підставі стилізації літописних згадок). Дуже приваблива аналогія їх з князями громад волоського права, та тільки ми до тепер не можемо вказати якихось зв'язків їх з такими волоськими князівствами. У всякім разі видно, що сі болоховські князівства були невеликі (виступають сі князі цілою, чималою видко купою, і літописець мабуть не знав їх імен близше); становище князя супроти громади особливим авторитетом не визначало ся: літописець пізнійше підданство Татарам уважає ділом самих громад, і в дальшій оповіданню князів зовсім ігнорує. Сі обставини й незвичайне становище болоховських князів супроти Татар піддає велику правдоподібність гадці, що репрезентантами князівсько-дружинного устрою вони не були; може були вони „ліпшими мужами“, старшинами сих громад, в роді пізнійших подільських ватаманів.

Як би там не було, під час походу Бату, коли руські князі розтікали ся куди видко, сі болоховські князі, чи їх городи піддали ся добровільно Татарам і за те були ними помилувані, а опираючи ся на татарську протекцію по тім з іще більшим завзятем виступали против Данила. Се дуже обурило Данила по тій недавній покорі болоховських князів, а ще більше — як дуже небезпечний політичний прояв, і коли болоховські князі ще перед поворотом Татар з Угорщини (десь 1241—2) взяли участь в поході Ростислава Михайловича на Бакоту, Данило з усіма силами кинув ся на болоховські городи: „грады ихъ огневи предасть и гребля (вали) ихъ роскопа, возьма плѣнь многъ и поима грады ихъ: Деревичъ, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городѣць, Божьский, Дядьковъ; приде же Курилъ печатникъ князя Данила со трема тысящами пѣшець и трьими сты коньникъ (відбивши від Бакоти Ростислава) и въдасть имъ (Данило) взяти (розграбувати) Дядьковъ градъ, оттуда же плѣнивъ землю Болоховскую и пожегъ: оставили бо ихъ Татарове, да имъ орють пшеницу и просо, Данилъ же на ня болшую вражду держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху“ (Іп. 527). Як я вже сказав, таке незвичайне завзяте у Данила, взагалі дуже повздержного, се напруження сил, з яким напосів ся він знищити маленьку Болоховську землю (він навіть у брата Василька забрав військо до сього походу) не можна витолкувати инакше, як страхом перед перспективою, яку відкрило перед його очима се добровільне підданство Татарам болоховських громад — „він тому тим більше мав завзяте на них, що вони покладали надії на Татар“, як дуже бистро помітив літописець.

Але рух тим зломаний не був. З оповідання літописи про кампанію Данила 1254—5 рр. против „татарських людей“ бачимо, що в безпосередній залежності від Татар тоді стояли: Болохово (правдоподібно те Болохово над Горинєю) і „всі Болоховці“ (треба мабуть розуміти громади побожські і послучеські), Побожє, громади по середній Случи (Білобереже, Возвягль, Сімоць, і Городок) і ціле поріччє Тетерева*). Що більше — літописне оповідання дає натяк, що в аналогічних відносинах до Татар стояв і сам Київ: Данило підбивши „татарських людей“ в західній Київщині, в поріччях Случи й Тетерева, слідом вибираєть ся походом і на Київ, та тільки обставини перебили йому.

Низше я верну ся до цього питання — на яку територію розпросторила ся в другій половині XIII в. безпосередня власть Татар, тепер же ще приглянемо ся ближше тому, що оповідає нам літопис з нагоди тих війн Данила про „татарських людей“ — оповідання її так важні, що при загальній бідності наших звісток в сій справі, мусимо кожде її слово розважати.

Літописець зве сі безпосередно залежні від Татар громади „людьми Татарськими“, або „людьми с'їдящими за Татары“ — себто під татарською протекцією; тому сі люде мають „надію на Татар“. Залежність їх від Татар, очевидно, була добровільна: неважаючи на страшний погром болоховських городів 1241/2 р., ся і сусідні територія тримають ся Татар далі і тільки по нових спустошеннях 1254/5 р. громади на галицько-волинськім пограниччю піддають ся Данилу. Але й то се підданство їх було вимушене й не щире: найліпший доказ дало місто Звягель, що взявши від

*) По рати же Кремянецькой Куремьспий Даниль воздвиже рать противу Татаромъ: с'їдавъ с братомъ и со сыномъ посла Деонисия Павловича — взя Межибожье; потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а люди Львови Побожье и люди татарьскыя (на Побожу або в його сусідстві). Веснѣ же бывши (1255?) посла (Данило) сына своего Шварна на Городокъ и на Сѣмоць и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всеъ городы с'їдящии за Татары, Городецкѣ и по Тетереви до Жедечева (вар. Жедьчевьева). Възвягляни же сольгаша Шварномъ: поемше тивуни, не вдаша ему тивуниги. Шварно же приде (до батька) поймавъ городы вся, и по немъ придоша Бѣлобережѣ (Білобереже — мб. побереже Случи, див. Іпат. с. 511) и Чарнятици (осада невістна) и вси Болоховци к Данилу. Присла же Миндовгъ к Данилу: „пришлю к тобѣ Романа и Новгородцѣ, абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и къ Киеву“ — Іп. 555.

Про сей похід в звязку з відносинами Данила до Татарів говорив я вище — с. 174—5.

Шварна княжого управителя (тивуна), не дало йому правити у себе, а коли на другий рік прийшов під місто Шварно з полком з 500 мужа, Звягляне, надіючи ся, що з сим полком він їх міста здобути не потрапить, стріли князя глузуваннями, стоючи на стінах свого города. Ся політика супроти Татар і князів була, видко, ділом цілих громад, а не самих тільки якихось їх провідників або бояр: се виразно показує отсей епізод з Звяглем, показують і літописні оповідання, що нічого не згадуючи про князів або посадників, говорять все про громади: вони то „мали на Татар надію“, і на них мав завзяте Данило, тому нищив не самих провідників, а цілі города, цілі землі. Самим страхом від Татар сеї політики ніяк не можна витолкувати: кількаразові спустошення аж надто виразно показали сим громадам, що Данило їм далеко небезпечніший, ніж Татари. Татарська протекція надій не оправдала: за „людьми татарськими“ ніхто не обстав¹⁾, а проте вони таки тримали ся Татар та всякими способами викручували ся від Данила — видко, таки воліли Татар як Данила.

Таке становище їх не можна инакше пояснити як змаганням виломити ся з під князівсько-дружинного режима, що важким тягарем лежав на народній масі й наприкрив ся їй. Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, лекшого оподаткування (пригадаймо, що такі факти звістні й з часів арабських або турецьких завойовань у Візантії). Громади під татарською зверхністю виступають зовсім свободно й автономно, нема ані сліду татарських залог, наставників-баскаків, або чогось такого; обовязок давати хлібну данину („орати пшеницю й просо“, як каже літописець) мабуть не був дуже обтяжливий. З рештою треба пам'ятати, що сей громадський рух розвинув ся, як бачимо, в найбільше глухих, пограничних краях, що все бокували від політичного вічового й князівсько-дружинного життя земських центрів (Київа, Володимира) й могли від давна задержати певний пасивний сепаратизм, що й виявив ся тепер у сїм против-князівським руху²⁾.

Наслідком сього руху було відновлення тих більше-менше суспільно політичних відносин, які існували перед київською окупацією: земля розсипаєть ся на дрібні городські громади, не злучені між собою (скільки можна судити з скупих оповідань літописи) ніякою тривкійшою організацією, окрім спільности й солідарности інтересів певної хвилі, з дуже слабою політичною власттю, з повною перевагою самої самоуправної громади³⁾. Ріж-

ниця була тільки в тім, що сі автономні громади тепер стояли під татарською зверхністю.

Літописець не дає ніяких пояснень про початки сього руху; бачимо тільки, що вже під час першого походу Бату через Русь — на Угорщину, болоховські громади перейшли під безпосередню зверхність Татар. Се каже здогадувати ся, що ініціатива таких відносин вийшла не від Татар, що не мали часу розглядати ся в руських відносинах, і дуже мало були в них орієнтовані, тільки від самих громад. Коли рух сей обняв і сусідні поріччя Случи й Тетерева, на се не маємо вказівок — тутешні громади виступають, вперше і в остатнє, тільки в р. 1254—5. Можливо, що вони піддали ся Татарам разом з Болоховцями; але та обставина, що Данило в своїм погромі Болоховців 1241/2 р. полишив послучські й потетерецькі краї в спокою, скорше-б промовляла за тим, що вони вже по повороті Татар прийшли в безпосередню залежність від них¹⁾.

Розумієть ся, сей рух був на руку Татарам, як я казав вже вище про се. Він давав ліпшу безпеку їх влади, ослаблюючи противну їм князівсько-дружинну силу. Задержати в своїй зверхности такі громади, що жили зовсім або майже зовсім відокремленим житєм, не лучачи ся в ніякі ширші організації, Татарам було легше, ніж землі з княжою властю, з дружинною силою. Тому дуже правдоподібним здаєть ся, що заохочені сими проявами, Татари пробували й від себе розширяти сей рух та переводити поодинокі городи й округи в безпосередню залежність від себе, усуваючи княжу владу. Вище я висловив здогад, що похід Куремси 1253—4 р. на Пониззє й полудневу Волинь мав на меті, мабуть, розширення далі на захід території, залежної безпосередно від Татар, і що тут теж були прихильні до того елементи, як показує особливо історія підданства Татарам Бакоти²⁾. Але опір Данила, його походи на татарських людей мали наслідком те, що Татари постановили дати спокій Галицько-волинській державі й більше розширяти на захід свою територію не важили ся: Горинь і пізнійше зістала ся границею сеї території, як дає розуміти літописне оповідання про Мстислава Даниловича³⁾. Натомість, здаєть ся, вони дуже широко розвинули сей

*) Мстислав стрічає над Горинею Телебугу в 1286 р. — коли се порівняли з звістками про Болохово за Горинею, то стає ясным, що тут мусіла бути волинська границя; а що за нею ішла татарська, себто безпосередно залежна від Татар територія, каже літописець описуючи границі Мстиславового князівства: він одержав землю величеством „олны по Татари, а сѣмо по Ляхы и по Литву“ — Іп. 588, 613.

лад далі на схід — на Подніпровю. При повнім майже браку звісток про жите Подніпровя в другій половині ХІІІ в. ми, розумієть ся, безпосередніх звісток про се не знайдемо; але розглянувши ся в тутешній політичній ситуації, зможемо дещо, бодай з деякою правдоподібністю, звідти викомбінувати.

Ми спинили ся в княжих відносинах Подніпровя на тім моменті, коли Ярослав Всеволодич дістав в 1243 р. потвердження своїх прав на Київ, а незадовго потім вибрав ся до Бату Михайло Всеволодич, „прося волости свои отъ него“⁴¹). Я вище сказав, що се можна розуміти або так, що Михайло поїхав в Орду випросити собі Київ, замість Ярослава, або затвердити за собою бодай чернігівський стіл супроти того, що инші князі почали їздити й випрошувати собі волости, отже могли й Чернігівщину під ним випросити. При кінці 1245 р. Київ належав до Ярослава: як Данило переїздив тоді Київ, застав там намістника Ярослава (очевидно — Ярослава Всеволодича) Дмитра Ейковича. Судячи по сумній долі, яка спіткала Михайла в орді, видко, що Київ він, як може й хотів, то не дістав. Данило, що був у орді майже разом з ним, Київ собі не жадав: його спонукала до подорожі тільки мабуть та обставина, що хтось із князів випросив собі від Бату галицький стіл, і ледви чи міг він мати охоту залазити в тіснішу залежність від Татар, випрошуючи від них київський стіл; зрештою літописне оповідання не дає на те найменшого натяка²). Тому з усякою правдоподібністю можна прийняти, що Ярослав Всеволодич до своєї смерти, що правда — дуже скорої (30/ІХ, 1246), уважав ся київським князем. Але залежність Київ від Ярослава, очевидно, була зовсім ілюзоричною, номінальною: найліпший доказ тому буде се, що Карпіні, двічі переїздивши через Київ, мавши зносини і з самим мабуть Дмитром (київський millenarius) і з київськими боярами, ані підозривав, що Київ належав до Ярослава, котрого бачив у Татар і про котрого кілька разів говорить, називаючи його князем суздальським*). З рештою се само собою зрозуміло: Ярослав, що по давнійшій традиції цікавив ся київським столом, по татарським погромі так був зайнятий місце-

*) Jeroslaus dux magnus in quadam parte Rusciae que Susdal nominatur — с. 761: Карпіні певно назвав би його тут князем київським, коли-б знав, що Київ до нього належав.

вими своїми суздальськими справами, що йому зовсім не до Києва було, і Київ жив під номінальною його зверхністю своїм житєм, а Ярославів намісник фактично ставав київським старшим під безпосередньою зверхністю Татар. Що київська громада стояла в безпосередніх зносинах з Татарами, видно з оповідання Карпіні: у Куремси застав він київського сотника (зве його Mongrot-ом) з товаришами, що їхали відти до Бату й якийсь час подорожували разом з Карпіні (с. 770).

По смерті Ярослава його сини Олександр і Андрій подали ся в Орду, відти до великого хана і в 1249 р. вернули ся з ханськими грамотами: Олександр дістав „Київ і всю Руську (розум. Київську) землю“, а Андрій — Володимир. Але Олександр, діставши Київ, ані показав ся туди, а поїхав у Новгород, де княжив і перед тим: очевидно, надання Києва його зовсім не потішило, й слідом він починає копати під Андрієм. Можливо, що Андрій якимись спеціальними заходами в Орді привів до такого — як на той час дуже некористного для його старшого брата поділу волостей; досить, що скінчила ся справа походом татарського війська на Андрія в 1252 р.: воно його вигнало з Володимира, і володимирський стіл і „старѣйшинство во всей братѣи“ дістав Олександр¹⁾.

Сей епізод також досить виразно каже, що суздальські князі по Ярославі таки не були в реальнім володінню Києва: на се в цілій сій історії нема ані сліду ані натяка, також і під час дальшого князювання Олександра. По нїм уже нема ніде в літописи звістки, аби котрі суздальські князі діставали від Татар грамоту на Київ, як то було з Ярославом та Олександром. Що правда, пізня (XVII в.) літописна компіляція (т. зв. Густинська літопись) називає київським князем ще брата Олександрового Ярослава і внука — Івана Калиту, і сї звістки мають довіре у декотрих дослідників, але редактор компіляції для сих подій не розпоряджав ніяким нам незвістним джерелом, і сї його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, і як такі — нічого не варті. Нема сумніву, що від середини XIII в. почавши Київ зовсім вийшов за обрій суздальської політики: в північних компіляціях, взагалі досить богатих, ми не знаходимо найменьшого сліду залежності його від суздальських князів — аби тут сидів з руки їх якийсь князь, або намісник висилав ся, — ані навіть якихось зносин з ним.

З рештою се буде зовсім зрозуміло: татарський погром зовсім обтяв крила політиці північних, суздальських князів і замк-

нув їх в границях своїх північних інтересів на довгі віки — аж до XVI століття.

Почавши від погрома Бату не належав Київ і до Галицько-волинської держави. В 50-х рр., як ми знаємо, Данило виберався на Київ, але сей похід не прийшов до кінця, і потім ми не маємо сліду ані якихось заходів галицько-волинських князів до прилучення Київщини ані якихось слідів її приналежності до Галицько-волинської держави: мовчанне Волинської літописи забезпечує в сій справі нас вповні до кінця XIII в., а й у XIV такої залежності нема підстави припустити. Що правда, знову ми маємо в пізнійшій компіляції, вже иньшій — Стрийковського (XVI в.) звістку, що Київ належав до Данила, потім до Льва, але і тут ми маємо тільки здогад, і здогад нездалий, що суперечить досить (розмірно) добре звістним нам політичним відносинам Галицько-волинської держави за Данила і Льва¹⁾.

Була піднесена ще иньша гадка: що в Києві між погромом Бату і прилученням Київщини до Литви за Ольгерда, цілий час або по части, княжили князі з чернігівської династії, спеціальніше — з галузи князів путивльських. Підставою для сеї гадки послужила та обставина, що в одній з поминальних записок (т. зв. синодиків) Новгороду сіверського між пізнішими чернігівськими князями поруч імени кн. Івана путивльського читають ся імена: „князя Івана-Володимира Івановича і сестри його Єлени, князя Андрія вручського і сина його князя Василя, забитого в Путивлі“²⁾.

Хоч згаданий синодик досі ані був близше простудійований, ані навіть виданий, але до сеї записки його можна мати довіре; тільки-ж, як то роблять — зігенералізувати сю звістку і з неї вивести, що Київщину опанувала путивльська династія й передавала з роду в рід протягом довшого часу, — зовсім не можна. Путивльські князі занадто були слабі, аби могли держати Київ і Київщину в своїй династії, а і в чернігівських синодиках могли-б ми надіяти ся в такім разі більше звісток про київських князів, не тільки ті два відірвані імена. Князювання тих двох путивльських князів у Києві й Овручі треба мабуть толкувати собі инакше — як то зараз побачимо.

Ми поступали до тепер методом виключення евентуальностей: Київ не належав по татарським погромі ані династії суздальській, ані галицько-волинській, ані нарешті старшим лініям чернігівським, котрих князі в поминальних записках ніде не мають титула київського князя — не належав до всіх тих

династий, про котрі можна думати. Тепер вкажу ще на деякі обставини, що посередно промовляють таки за тим, що він від татарського погрому і до кінця XIII в. не належав, принаймні якоесь більш постійно і реально, ніякій княжій династії.

Я вище сказав, що в 1245 р., номінально належачи до Ярослава Всеволодовича, Київ по всякій правдоподібності в дійсності стояв в безпосередній залежності від Татар, не маючи у себе ніякого князя. В таких же стані був він, по всякій правдоподібності, і в середині 50-х рр., коли Данило розпочав був свою кампанію против „людей татарських“. Ми бачили вище, що він тоді був задумав похід на Київщину, і умовив ся з Мендовгом, що зійдуть ся собі під стінами бунтівників-Возвяглан (з покарання їх сей похід мав почати ся) і відти підуть далі — аж до Києва (абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и къ Киеву)¹). Уже ся обставина, що Київ вложено в плян кампанії на татарських людей, в „рать противу Татаромъ“, без всяких близших пояснень, насуває гадку, що мабуть і Київ, та й землі між Тетеревом і Дніпром стояли в аналогічних відносинах до Татар, як поріччя Случи та Тетерева, себ то безпосередно залежали від Орди: тому за опанованнем тих поріч літописець, нічого не пояснюючи, говорить про плян кампанії в східній Київщині. Але ся гадка наша набирає сили переконання, коли зміркуємо, що розпочинаючи таку тяжку боротьбу з Татарами, Данило хіба був би божевільним, як би схотів підіймати на себе ще й руських князів, відбираючи Київ від якигось князя — припустім Олександра Ярославича або котрогось з Ольговичів²). Очевидно, в Києві тоді не було ніякого руського князя — він був *bonum nullius* для князів і стояв під безпосередньою зверхністю Татар, як громади Побожа або Тетерева.

В таких стані Київ по всякій правдоподібності був і в остатній чверті XIII в. Волинська літопись оповідає в тих часах кілька татарських походів на Литву й Польщу, каже, що в них мусіли брати участь всі руські князі, але при тім ніде не згадують ся князі київські. Особливо з сього погляду інтересні оповідання про походи 1275 і 1286 рр., де на участь всіх князів положено особливий натиск: і так у перший Татари послали „всіх задніпрянських князів, Романа брянського з сином Олегом, Гліба князя смоленського, й иньших князів багато — бо тоді всі були князі в волі Татар“; ще виразнійше про другий: „Телебуга післав до князів задніпрянських і волинських — до Льва, Метислава й Во-

лодимира, кажучи їм іти з ним на війну, бо тоді всі князі були в татарській неволі“. Очевидно, що між Волинею й задніпрянською Сіверщиною тоді не було князів, інакше літописець би про них згадав, певно-б не поминув таких близьких сусідів у тій сумаричній фразі про інших князів¹⁾. Єсть і інші звістки, в яких ми б конче надіяли ся згадки про київського князя, як би він був — от у оповіданню 1299—1300 р. про київський пополах (про нього будемо говорити ще низше): що тоді митрополит, не можучи зносити татарського насильства, втік з Київа у Брянськ, а відти в Суздальщину, „і весь Київ розбіг ся“²⁾. Знов про князя нічого, а міг би літописець згадати при тім про нього — як би він був³⁾...

Отже від татарського погрома Київщина довго — до початків XIV в., а може й довше не була князівством в давнішнім значінню, а стояла під безпосередньою зверхністю Татар. Чи був тут свідомий від початку план Татар, чи такі відносини уложили ся самим житєм, а потім лише були протеговані Татарами, котрим вони були наручні? Судячи по татарським грамотам Ярославу й Олександру остатнє здаєть ся нам правдоподібнішим.

Перетворивши ся в такім разі в ірupu мійських громад під безпосередньою зверхністю Татар, Київщина одначе могла мати часами, подекуда — й князів, особливо коли з кінцем XIII в. почала ся розвивати ся анархія в Ордї, й татарська політика не могла визначати ся постійністю й консеквентністю. Княжичі з різних династій могли купувати або дорогою яких небудь протекцій здобувати собі грамоти на Київ, чи на котрийсь київський пригород. Такими були князі записані в новгородськїм синодику Іван-Володимир київський і Андрій овруцький — правдоподібно з путивльських князів, що могли княжити при кінці XIII або на початку XIV в.; таким був князь Федір київський, з незвістної нам династії, що сидів у Київі 1331 р.⁴⁾. Було їх, певно, і більше. Але сї князі мусїли грати зовсїм незначну ролю і супроти татарських воєвод і супроти місцевих громад, що привикли самі собі радити та стояли в безпосередніх відносинах до татарських аґентів; їх князювання, правдоподібно, мали більш-менш ефемерний характер і ледви аби котрому удало ся опанувати Київ для своєї династії.

Міру сили й поваги таких князів дає нам щасливим випадком переказане в північних літописах оповідання за київського князя Федора: в 1331 р. поїхав в Володимир (волинський) на

посвященне вибраний на новгородського архієпископа Василь. При тій нагоді псковська громада хотіла виломити ся з-під зверхности новгородського архієпископа й вислала до митрополита свого кандидата на псковського єпископа; се прошення підперав перед митрополитом, з політичних причин, Гедимин з иньшими литовськими князями. Але митрополит, очевидно, завдяки заходам Василя й иньших Новгородців, не згодив ся висвятити Арсенія, й той поїхав собі „посрамлен“ на Київ до дому. Разом з ним вибрав ся з Володимира до дому й Василь, але по своїй побіді боячи ся Арсенієвих прихильників, утікав „уходом“ „меже Литвы и Киева“, бо й сам митрополит прислав в дорозі йому звістку, що котрийсь литовський князь вислав за ним погоню. Щасливо проїхав Василь за Дніпро, але під Черниговом нагнав їх „разбоемъ“ київський князь Федір з баскаком і 50 люда. Обидві сторони почали ладити ся до бійки, але скінчило ся на тім, що Василь дав за себе викуп і князь Федір пустив його далі.

Як бачимо, київський князь в сім інтереснім епізоді виступає собі дрібним Raubritter-ом, гідним товаришом татарського баскака — свого спільника в сім нападі на єпископа. Компанія з 50 люда, яку він зібрав разом з баскаком, виразно показує нам, о скільки се був незначний князєць. Дуже неправдоподібно, аби княжив він над цілою Київщиною: був се мабуть татарський підручник для самого Києва тільки. Хто зна, чи ще й був він князем з роду, а не простим татарським намісником...

Сказане про Київ можна повторити взагалі про київські городи: і тут могли з'являти ся часом князі, як той Андрій овруцький, але переважно мабуть обходило ся без них, і мійські громади правили ся своїми „градськими старцями“ під безпосередною зверхністю Татар.

На безкняже жите київських волостей ми маємо дві вказівки — спеціально для Порося, з другої половини XIII в., і їх тепер наведемо. Одну знаходимо у Карпіні — він каже про Канів, що він erat immediate sub Tartaris (с. 737), і єї слова тяжко розуміти про географічну близькість, бо за Каневом Карпіні ще переїздив руське село і за ним вже гень гень — по пяти днях дороги стрів першу татарську сторожу; правдоподібно слова його треба толкувати так, що Канів був під безпосередною властю Татар. Другу вказівку знаходимо в Волинській літописи: вона згадує в службі Мстислава Даниловича князя Юрія Пороського, „що служив тоді Мстиславу, а перед тим Володимиру“ (Іп. 612). Очевидно, се був князь без князівства, а той

факт, що він задержав собі титул пороського князя, дає нам розуміти, що на Поросью тоді руських князів не було. Зрештою про Порось й аргіогі треба найскорше так думати, що тут, на татарським пограниччю, уставився такий суспільно-політичний лад, який ми бачили на сусіднім Побожу. Карпінці зве місцевих старшин — Канева й якогось другого города (за Росію) „praefecti“. каже, що в тім другім городі таким префектом був якийсь Алян (?) на ім'я Міхей, але Татар, видко з того оповідання, в сих громадах не було, як не бачили ми їх в громадах західніх.

Правдоподібно, в анальоїчних обставинах з Київщиною жила й Переяславщина. Але ся взагалі покривджена в історіографії земля так мало про себе дає знати, що говорити про неї треба з особливою обережністю. Коли Данило їхав до Татар при кінці 1245 р., він з Києва поїхав на Переяслав, „і тут стріли його Татари“ (Іп. 535). Ся обставина, як і те, що літописець не згадав (як зробив про Київ), до котрого князя Переяслав належав — піддають гадку, що Переяслав і Переяславщина тоді князя не мали і залежали безпосередно від Татар. Пограничність сеї землі знов за сим би теж промовляла. Переяславських князів по тім також не чувати, і можна думати, що й тут, як і в Київщині, тільки часами появлялися князі. Так в любецьким синодику перед тими путивльськими князями, що про них була вище мова, читаємо імена: „князя Іоана Дмитрієвича переяславскаго и княгиню его Марію“. Правда, був кн. Іван Дмитрович в Переяславі суздальським (остатній князь на сім столі, †1302), але що суздальських князів в сім синодику не видно, може то був князь Переяслава руського?¹).

Отже в Київщині й Переяславщині князівсько-дружинний устрій по татарським погромі упав зовсім, і землі по всякій правдоподібності розпалися на поодинокі мійські громади, де тільки часами з'являлися князі в ролі татарських підручників. В Чернігівщині було инакше: княжі династії заціледили тут скрізь під татарською грозою й множилися далі, ділячи свої — і так уже дрібні волости.

Причину сеї різниці в устрою легко зміркувати. Київщина й Переяславщина не мали своїх місцевих княжих династий: тутешні столи займали князі приходні, з різних чужих династий; під час походу Бату які були тут князі — по частині наложити головою, по частині розбіглися; татарський погром і ще

більше ті відносини, які тут усталили ся, віднадили їх — вони перестали сюди тиснути ся, та й тільки. Тим часом в Чернигівщині була свійська династія, що пустила в землі своє корінне глибоко; подіти ся сій великій, розмноженій династії не було де, й вона міцно держить ся далі за свої волости та тримаєть ся на своїх столах і під татарською грозою, хоч ся гроза з князями дійсно не жартувала, як показують численні записки про чернигівських князів побитих від Татар. Князівсько-дружинний устрій, що правда, й тут виродин ся, але з иньших причин ніж в Київщині та Переяславщині: через розмноження й крайне роздроблення волостей. Через нього князі старої Чернигівщини стратили всяке значіння і в кінці зблизили ся до становища великих власників. Процес сей в загальних рисах можемо слідити, бо звістки про чернигівських князів, хоч спорадичні, таки переходили ся в синодиках, генеалогіях і в північних літописних збірниках*).

Чернигів мабуть зістав ся й далі старшим столом. Любецький синодик титулує чернигівських князів великими князями; можна вказати також на таку подробицю, що не тільки Михайло Всеволодич, оден з великих руських князів, як його зве Карпіні, сів у Чернигові по татарським поході, але й пізнійший чернигівський князь — 50-х рр. Андрій Всеволодич уважав ся одним з визначнійших князів: доньку за нього видав такий поважний князь як Василько волинський. Але пізніше мабуть уже не практикувало ся „лѣтвичное восхождение“, таке як в передтатарські часи, коли князь, дістаючи чернигівський стіл, відступав свій дотеперішній безпосередно молодшому по собі свояку. На се вказує історія Романа брянського: в Любецьким синодику він зветь ся вел. князем чернигівським, те саме кажуть про нього й генеалогії, і по всякій правдоподібности він дійсно був чернигівським князем, але в літописних звітках зветь ся увесь час князем брянським: очевидно, будши перед тим, нім дістав чернигівський стіл, князем брянським, Роман і пізніше задержав Брянську волость.

Ряд чернигівських князів XIII—XIV в. дає нам Любецький синодик, але ряд сей, очевидно, не повний: за мало тут як на

*) Ся остання обставина мусить піднести в наших очах argumentum a silentio, яким служить брак звісток про князів київських і переяславських для виводів про упадок княжої влади: як би там держала ся княжа влада, звістки про неї хоч би зрідка трапляли ся в літописних збірниках.

стілький час тих чернігівських князів, а й деякі прогалини можемо виразно сконстатувати: так не знаходимо тут згаданого уже Андрія Всеволодича, Василькового зятя. Ряд сих князів представляється так: по Михайлу Всеволодичу згаданий тільки в любецькім синодику Всеволод-Лаврентій Ярополчич, стрієчний брат Михайла Всеволодича (внук чернігівського князя з к. XII в. Ярослава Всеволодича). Проминений в синодику Андрій Всеволодович, найскорше — молодший брат Михайла, а може й син згаданого що йно Всеволода, згадується в Волинській літописи, коли женив ся, коло 1259 р. з Васи́лківною¹). В Любецькім синодику по тім Всеволоді є ще другий: Всеволод-Семен чернігівський (не титулований вел. князем, а тільки князем), про котрого нічого більше й не можна сказати²). По нім наступає „Роман Старий“ — син Михайла Всеволодича, в літописах звістний в рр. 1263—1285, все з титулом князя брянського; осідком його в 1263 р. був Брянськ, але не знати, чи був уже тоді він чернігівським князем; се одинокий чернігівський князь, про котрого щось трохи знаємо — завдяки його родинним зв'язкам з волинськими князями³). Його син Олег, згаданий в літописи в подіях 1275 р., мабуть був теж вел. князем чернігівським; його ототожнюють з в. кн. чернігівським Леонтием синодика, що потім постриг ся в черці з іменем Васи́ля⁴); синодик додає при тім замітку, що він, приймаючи чернецтво, полишив дванадцять тем (120 тис.) людей — очевидно своїх підданих; чи мало-б се означати приблизне число людности в тодішнім Чернігівським князівстві? По нім синодик виписує з титулом чернігівського князя чотири особи: кн. Дмитра, вел. кн. Михайла Дмитровича, в. кн. Михайла Олександровича і в. кн. Романа Михайловича (†1401).

Про инші волости Сіверщини, окрім Чернігова, ми маємо відомости переважно в самих лише Любецькім синодику; разом знаємо тут такі князівства: Новгородське, Трубчевське, Брянське, Глухівське, Путивльське, Рильське, Курське, Липовецьке. Відомости наші так припадкові й бідні, що уставити династичні відносини тих князів зовсім не можливо. З князівств найбільший розголос в 2-ій пол. XIII в. дістало князівство Брянське завдяки своему князю Роману, що був потім також і князем чернігівським. Галицько-волинська літопись описує Романа як воевничого лицаря, звістного своїми воєнними здібностями, й дбало́го князя. Нпр. під час весіля його доньки напала на його землю Литва; він зараз серед весільних приготувань виступив против неї, й про-

гнав, але сам при тім дістав рану; незважаючи на те він вернув ся в Брянськ, „не помня раны на тѣлеси за радость“, і докінчив весілля. Під час похода Льва з Татарами на Литву 1275 р. перед рішучою битвою Татари конче чекали, аби наспів Роман, і без нього не хотіли приступати під Новгородок; коли з того походу його зять Володимир запрошував його до себе в гостину, Роман не згодив ся: „сину мій Володимире, не можу полишити свого війська: ходжу по землі ворожій, хто-ж доведе моє військо до дому? нехай уже замість мене поїде з тобою мій син Олег (на сина свого війська Роман видко не хтів полишити). Очевидно, він мав чимале поважанне у князів (літописець каже його затеви Володимире кликати Романа: „господине отче“¹). Потім одначе Брянське князівство підупало, й на початку XIV в. його забрали смоленські князі.

Про князівства в басейні Оки, в землі Вятичів маємо відомости в московських генеалогіях, завдяки тому, що в XV—XVI вв. сі князівства увійшли в склад Московської держави, а їх князі — в склад московського боярства. Тутешні князі династії сі генеалогії виводять від трох молодших синів Михайла Всеволодича. Хоч вповні на докладність виводів сих генеалогій тяжко спустити ся (подекуди є очевидні неправдоподібности), але се о стільки можливо, що, як ми бачили — в перед татарські часи земля Вятичів була спеціальним доменом чернігівських князів, дуже правдоподібно — належала Михайлу перед його смертю, а його сини, випросивши собі потвердження в Орді, могли поїсти й задержати сю землю в своїх руках і далі, так що чернігівський стіл зістав ся без сього головного свого ресурса (се остатнє безперечно таки дійсно стало ся, та мабуть вплинуло на ослабленне чернігівського стола й ті переміни в переході князів, які я вище зазначив).

Вятицька земля по генеалогіям мала бути так поділена між Михайловими синами, що кн. Мстислав Михайлович дістав Карачев і землі між Десною й Окою — пізнійші князівства Козельське, Мосальське, Болховське — волости князів Козельських Мосальських, Болхівських; окрім того від нього вели свій початок князі роди кн. Звенигородських і Єлецких, але сі волости ледво чи й належали коли до Чернігівського князівства. Кн. Семен Михайлович дістав, окрім Глухова в Сіверщині, землі на верхній Оці, з городом Новосилем, і з них потім вийшли волости Новосильська й Білевська, з князями тих же імен (Новосильськими, Білевськими, Одовськими); від нього-ж виво-

дили свій рід князі Воротинські, хоч ся волость лежить уже в иньшій комплексі. Найбільше мали роздробити ся землі найменшого з Михайловичів — Юрія, що мав дістати землі середньої Оки з городом Торусою; з них сформували ся князівства: Торуське, Мезецьке (або Мещовське), Бортинське, Конинське, Мишецьке (Мишега), Волконське й Оболенське, — волости князів Торуських, Мезецьких, Бортинських, Мишецьких, Волконських і Оболенських¹).

Таким чином в другій половині XIII в. Чернігівське князівство роздробило ся на превелике число дрібних князівств, і дробило ся потім неустанно далі. Се дроблення зводило силу князів чернігівських волостей, вони тратили всяке значінне й не могли опирати ся не тільки Татарам, але й сусіднім руським князям: протягом XIII і XIV в. давнє Чернігівське князівство поносить ріжні страти на користь сусідніх земель. Так в Брянську під 1309 р. стрічаємо ми смоленських князів: сього року князь брянський Василь Олександрович, з смоленської династії, мусів утікати з Брянська від свого стрия Святослава Глібовича. Святослав засїв Брянськ, але на другий рік вернув ся Василь з Татарами, і пішов відібрати свою волость. Митрополит Петро, що був тоді в Брянську, радив Святославу або поділити ся з Василем, або тікати від Татар, але Святослав покладав ся на силу й прихильність Брянців і відповів митрополиту: „Брянци мя, господине, не пустять, но хотят за мене головы своя положить“. Але коли прийшло до битви з Василем, Брянці „видаша князя Святослава, коромолници суще, — повергши стяги своя бѣжаша“; Святослав наложив головою, і Василь знову опанував Брянськ, а потім ще з Татарами напав на сусіднє князівство Карачевське, й „убив“ карачевського князя Святослава Мстиславича²). Коли Карачевське князівство було потім прилучено до Брянська, то се було-б дальшою утратою чернігівських князів на користь смоленських.

Були утрати й на иньших границях — рязанській і московській. На рязанській нпр. можемо вказати Лопасну, чернігівську волость XII в.: її забрали рязанські князі, і від них — московські (звістки про Рязанське князівство взагалі бідні, тому й не можна докладнійше сконстатувати чернігівських утрат). Між московськими волостями XIV в. знаходимо нпр. такі чернігівські волости як Перемишль, Тростна, Серпухов³). Славна колись династія Ольговичів маліла і сходила на ні що.

Таким чином подніпровська Україна по татарським погромі пішла в розклад: в Київщині й Переяславщині розложила ся вона на дрібні мійські громади, що переважно жили мабуть зовсім без князів, під безпосередною зверхністю Татар, в Чернігівщині — на масу дрібних князівств, що на маленьких територіях повторяли в мініатурі давній князівсько-дружинний устрій, з боярами і їх радою, з маленькими дружинами і т. и. З такою ріжницею й жите мусіло розвивати ся в різних напрямках в краях безкняжих і краях княжих.

В перших жите вертало ся до форм перед-князівських, громадська самоуправа вернула собі своє автономне значінне, віче й місцеві „ліпші мужі“, що колись „держали землю“, знову взяли в свої руки функції, перед тим перейняті від них в части або в цілості княжими агентами. У внутрішні відносини громад Татарів не мішали ся — хіба на поклик самих громадян. Ми можемо з правдоподібністю прикласти до тодішніх відносин образок русько-татарських відносин на Поділі, перед литовською окупацією, змальований нам найдавнішою русько-литовською літописю: громадами правили отамани — „ліпші люде“, з котрими пізніше Коріатовичі, усуваючи татарську зверхність, „входять у приязнь“, а татарські баскаки приїздять тільки зберати дань від сих атаманів¹⁾.

Під 1331 р. стрічаємо татарського баскака в Києві: може бути, що він резидував тут, як у головнім центрі Подніпров'я, для загального нагляду, можливо — що й був приданий кн. Федору, коли йому дано було в державу Київ Зрештою Татарів не бачимо; Карпіні виразно каже, що перша татарська застава була 7 день дороги від Києва (с. 769). Про те, яка була дань, одинокі звістки, яку дають нам джерела, ми вже бачили: що болоховські громади давали Татарам дань хлібом (пшеницею й просом). Але бувала певно й грошева дань, особливо по більших містах. Що оповідання Карпіні про татарську дань не можна брати на віру в цілості, я казав уже вище (с. 157). Не знати, чи висилали безкняжі громади своїх вояків у татарські походи, як се мусіли робити князі, — і як се робилось.

Супроти татарської зверхности безкняжі громади, розуміється, були безборонні, але так само як і дрібні князівства з своїми маленькими князями.

Ріжниця була тільки та, що до безкняжих громад Татарів мусіли бути, у власнім інтересі, можливо ласкаві, тим часом як до князів фактично бачимо якесь ніби злобне завзяте, що пригадує нам оповідання Карпіні про татарський умисел — всякими спо-

собами викорінювати князів (хоч такого пляна, з гори уложеного, ми й не можемо припустити). Розуміється, непорозуміння з татарською зверхністю могли бути скрізь, отже і в громадах; але надуживання сили над безборонними громадами можна припустити хиба в періодах татарської анархії. Зрештою певну відправу дрібним утискачам могли давати й самі сі самоуправні й обставинами життя при звичаєні до всяких трівог і неспокоїв громади.

О скільки безраді були дрібні князі супроти татарської зверхности й її агентів, дуже сильну ілюстрацію дає нераз уже згадуване оповідання про курського баскака Ахмата; воно записано було в північних літописях як особливо драстична і жалібна з цього погляду історія, але малює тільки сильнішими фарбами те, що в менш виразних формах діяло ся тоді дуже часто.

Баскак Ахмат, держачи „баскачество Курского княженія“ і збираючи дани, дуже наприкрив ся місцевим князем і їх людьми. Як ми знаємо вже, він заснував також свої слободи на порожніх землях князя рильського Олега; сюди почали з усіх боків сходити ся люди, передовсім з осад сусідніх князівств, і маючи міцно оборону в своїм осадчім, теж наприкрили ся сусідам. Кн. Олег удав ся до Телебуги скажити ся на Ахмата. Його свояк, сусідній князь Святослав липовецький тим часом напав в ночі на одну з сих слобід „разбоем“, а потім поїхав також до Телебуги. Телебуга позволив князям позабирати своїх людей з Ахматових слобід, а самі слободи розігнати, і дав їм на знак сеї повновласти своїх людей. Князі з тими Татарами напали на слободи, позаберили своїх людей, а самі слободи розграбували й слобожан позаберили в неволю. Але Ахмат, що був тоді у Ногаю, обмовив князів, закинувши їм, що вони нападали на його слободи як розбійники, і представив їх бунтівниками (очевидно, ціла ся історія розвинула ся на ґрунті певної емуляції між Телебугою і Ногаєм)¹⁾.

Намовлений Ахматом Ногай, висилаючи своїх сокольників на лови лебедів в волость Олега, поручив їм закликати Олега до себе. Той, знаючи про розбійничий напад Святослава, не відважив ся їхати до Ногая, і се вистало за доказ справедливости Ахматових обмовлянь. Ногай вислав військо знищити волости Олега і Святослава, а самих їх зловити. Коли Татари підійшли під Воргол, Олег кинув ся тікати до Телебуги, а Святослав сховав ся в Воронізькі ліси. Татари винищили їх князівства, протягом трох тижнів грабуючи й забираючи в неволю людей; забрану

здобичу і робочих людей вони позвозили в Ахматові слободи, а „старших бояр“ числом 13, закованих по двоє в „німецькі заліза“, й інших невільників, „паломників і гостей“, забораних при тім, відвели до Ахмата, і той на пострах казав тих бояр забити, а одержу їх віддати тим паломникам і гостям, аби вони переходячи оповідали сю історію в науку, що то значить заціпати ся з баскаком. Труп забитих бояр розвішано по деревах, відрубавши голови й праві руки: ті голови й руки мали бути розвезені для постраху по волостях, але показало ся, що й страхати нема кого: всі люде розбігли ся, й багато їх загинуло від мороза, бо діяло ся се зимою.

Але Ахмат, пострашивши людей, і сам не відважив ся лишити ся на Руси, боячи ся пімсти князів, і лишивши своїх братів господарити в слободах, сам забрав ся з Руси з татарським військом, для постраху забиваючи по одному невільнику на кождім пристановищі. Тоді Святослав задумав пімстити ся і зробивши з своєю дружиною засідку, напав на Ахматових братів у дорозі, коли вони йшли з одної слободи в другу з людьми; однак Ахматових братів йому зловити не удало ся — тільки людей він побив. Се навело такий пострах, що Ахматові брати, покинувши слободи, втікли до Курська, а люде з слободи розбігли ся.

Але Олег, що хотів вести справу летальною дорогою (Богомъ и правдою своєю потягати бесерменина), був дуже нагніваний на Святослава, що той своїми розбійничими нападами його компромітує, й жадав від нього, аби йшов або до Телебуги або до Ногая оправдати ся. Розумієть ся, Святославу по тих його вчинках було небезпечно показувати ся Татарам, і він не згодив ся. Тоді Олег, аби показати, що не солідаризуєть ся з Святославом, поїхав уже сам в Орду зі скаргою на Святослава і прийшов звідти з Татарами і з порученням укарати свого свояка і присяжника. Святослава убито, але за нього помстив ся його брат — забив Олега і його двох малих синів¹⁾.

Са сумна історія, від котрої „хлѣбъ во уста не идяшеть отъ страха“ сучасникам, дуже докладно характеризує становище дрібних князів під татарською зверхністю. Розумієть ся, відважні авантюристи як Святослав стрічали ся рідко — їм не спочуває, видко, й автор сеї повісти. Загал князів, як Олег, старали ся покорою та улеглістю прихилити до себе ласку зверхників. Але й при найліпшій волі трудно бувало вийти з Татарами на добре, коли починала ся боротьба партій в самій Орді: тоді

особливо небезпечними ставали всякі вороговання князів між собою, на котрі гірко відказує й автор наведеної повісти¹⁾, та конфлікти їх з татарськими агентами. А для таких конфліктів особливо давав широке поле практикований у Татар звичай — винаймати збір дани за певну з гори заплачену суму: такий підприємець, розумієть ся, старав ся з можливо більшою надвишкою вернути свої гроші, а правительство прижмурювало очі на його надужитя, аби не відібрати у нього й інших подібних охоти до таких винаймів на далі.

Сі винайми взагалі були одною з найбільше прикрих сторін в татарським (взагалі орієнтальнім) оподаткованню. Повість про Ахмата називає й його таким підприємцем, і тим поясняє прикresti, які від нього діяли ся людям: „откупаше у Татаръ дани всякія и тѣми данми велику досаду творяше княземъ и всѣмъ людемъ въ Курскомъ княженіи“. Никонівська компіляція при тім так поясняє загальну практику: „овогда же сами князи на своихъ княженіяхъ збираху дани и отвожаху во Орду, овогда же татарскія ординскія гости своєю ради корысти откупаху дани въ русскихъ княженіяхъ и тако корысть приобрѣтаху“²⁾. Так воно було, очевидно, і в українських землях; тільки збиранне дани самими князями вимагало від них певних впливів в урядових сферах, певних готових грошових запасів, і не для кожного з них було можливе, особливо з дрібних князів.

Крім плачення дани князі були обов'язані ставити ся з військом на заклик хана. Ми бачили вже сіверських князів в походах Татар 1275 і 1286 рр. на Литву й Польщу³⁾; безперечно брали вони участь і в інших татарських походах. Нпр. під 1278 р. читаємо, що всі князі ходили того року в похід з ханом Менготемиром на Кавказ, на Ясів⁴⁾: очевидно, мусіли ходити й сіверські князі.

О скільки трудне й небезпечне було становище князів під татарською зверхністю, та як мало числило ся з ними татарське правительство, показують часті звістки про убийство того чи иньшого князя Татарами. В Любецькім синодику нпр. не рахуючи Михайла Всеволодича ми маємо ще кілька таких лаяконічних записок: „кн. Дмитрія чер. убієннаго отъ Татаръ за православную вѣру“, „князя Олександра новосильскаго убитаго отъ Татаръ“, „кн. Сергія Александровича убієннаго отъ Татаръ“, „князя Іоанна путимльскаго страсотерпца и чудотворца, убитаго отъ Татаръ за христіани“⁵⁾. Розумієть ся, се тільки декотрі з далеко більшого числа. Нпр. не знаходимо тут кн. Андрія чернигівського,

як каже Карпіні — обвинуваченого в тім, що він татарських коней продає в чужі землі: його убито, хоч вини не доведено (с. 623). Пояснення синодика — що того чи сього князя убито „за православному віру“, „за християни“, розуміється, нічого не поясняють; причинами і тут мусіли бути доноси татарських агентів або й самих князів. Тяжкі обставини, в котрих жили чернігівські князі, правдоподібно були також причиною, що між ними в сі часи, очевидно, сильно розвивається звичай стригти ся в чернці — в синодику маємо кілька таких записок.

Князі затверджували ся ханами на своїх столах, і для того їздили в Орду; в Орді-ж ставили ся при всяких спорах між собою, шукаючи підпори Татар для себе, та в скаргах, які на них заносили ся. Орда стає тепер першорядним чинником в відносинах князів між собою, але вплив його зовсім не був добродійним. Поява нової сили, яку можна було собі позискати інтригами, перекупством, сервілізмом, деморалізувала ще більше князівські відносини, деморалізувала й княжі характери: треба було пильнувати ласки хана, його впливових дорадників, різних все-сильних емирів, а тоді все собі можна було дозволити. Коло того все обертало ся. Як я вже казав, не знати нпр., чи Татари жадали від князів, аби вони являли ся за потвердженням до хана, посідаючи якийсь стіл, чи се було тільки способом забезпечити ся від претенсій інших кандидатів, що могли собі випросити від хана сей стіл без всяких прав, інтригами й підкупством, а потім татарською силою се надання виекзеквувати. Сей мотив у всякім разі мусів впливати дуже сильно.

Моральне здичинне проявляється в фактах, нечуваних уже від давна: що той чи инший князь убив свого свояка або суперника — бачили ми се в повісті про Ахмата, а стрічаємо такі факти і по за тим в літописях: нпр. під 1339 р. читаємо записку, що князя козельського Андрія Метиславича забив його братанич Василь.

Деморалізаційний вплив Орди давав себе відчувати не тільки в межикнязівських відносинах — він мусів давати себе знати і в відносинах князя до своєї землі. Забезпечивши собі ласку Орди, князь не потребував тепер дбати ані про що, отже не мав чого оглядати ся й на відносини до себе землі, на її бажання, симпатії й антипатії. Політичне значіння громади через се сходило на zero, і тільки якісь спеціальні обставини давали громаді можливість проявляти якусь активність. Так було нпр. в Брянську, де завзята боротьба князів за стіл давала можливість гро-

маді грати активну роль у політичному житті: ми бачили, що під час боротьби князя Василя з стрієм брянська громада підтримала цього остатнього; потім ми маємо самі уривкові звістки про Брянськ, і серед них під 1340 р. читаємо, що Брянці того року підняли повстання проти князя Гліба Святославича: він втік від них до церкви, але люди витягнули його звідти, не вважаючи на умовляння митр. Теофіста, що тоді був у Брянську, й убили. Потім під р. 1356 читаємо, що по смерті кн. Василя настав у Брянську „мятежь отъ лихихъ людей, и заматня велія“¹⁾.

Громада мусіла йти на другий план не тільки під впливом татарської сили в політиці, але й наслідком дроблення князівств. В міру того як князівсько-дружинна організація, вироблена на більших масштабах, переводила ся на все менших і менших територіях здрібнєлих князівств, в них по при сю князівсько-дружинну машину все менше зіставало ся місця для громади й її самоуправи. На території маленького князівства, великості теперішнього повіта, появляли ся бояре старші й менші, дружина, двірські урядники, без котрих не міг існувати княжий двір, і для них треба було творити посади, функції, з котрих би вони могли „кормити ся“. В повісті про Ахмата ми бачили, що в землях Олега рильського й Святослава липовецького — землях, що разом становили тільки частину Посем'я, Татари зловили самих іно „старших бояр“ тринадцять, хоч то, очевидно, були ще не всі, а всі вони мусіли чимсь правити.

З другого боку разом з тим здрібненням князівств управа їх все більше затрачувала свій публічний характер, набирала більше приватно-правности, і горожанин держави все більше зближав ся до ролі підданого великого пана.

Удержування з невеликої території всього досить скомплікованого апарата князівства: князя з його двором, дружиною, княжих бояр і слуг, — все се мусіло вкладати на плечі нечисленної людности дуже значні тягарі, що прилучали ся до нелегкої татарської данини. Безкняжі громади не знали бодай цього подвійного оподаткування.

Взагалі збираючи все разом до купи, приходиться ся признати, що людям дрібних сіверянських князівств жило ся чи не гірше під подвійним тягарем княжої й татарської власти, ніж безкняжим громадам під безпосередньою татарською зверхністю, тим більше що княжа власт не забезпечала й спокою від татарських і свійських пополохів.

Лихо мусіли себе чути в безкняжих громадах ті верстви, що досі як раз на княжу власть опирали ся — урядничо-капіталістична боярська верства і духовенство. Вище я згадав, що ми можемо припустити в певних розмірах еміграцію боярства в княжі краї з Київщини — відгомон того можна бачити в іменеальотіях деяких північних боярських фамілій. Але так само емігрували по часті боярські роди і з дрібних чернигівських князівств, шукаючи сильніших князівств, де вони могли зробити ліпшу кар'єру. Повної еміграції боярства, певно, не було і в Київщині — на се вказує численна верства дрібного боярства в київським Полісся, котрого початки виходять за границі литовських часів і котре в собі мусіло містити чимало перед-татарських боярських родів, що перетворили ся в просту властительську верству за татарських часів¹⁾.

Проста селянська людність мусіла визначати ся ще більшою витривалістю. Серед неї дрібна еміграція могла розвивати ся під час острих катастроф, але головна маса людности держала ся. Доказ тому знайдемо в стільки раз цитованій повісті про Ахмата: на що вже страшно спустошене було Рильське князівство через сю історію — повість каже, що Татари простих людей забрали в слободи, значніших повели до Ахмата, так що не було куди післати для постраху тих голів і рук боярських — „нікуди послати, зане вся волость изимана“, а таки бачимо, що за кілька місяців вертаєть ся Олег і над чимсь княжить далі, і в синодику знаходимо пізнійших рильських князів: отже волость зараз по погромі залюднила ся знову, і то певно своїми давнійшими людьми, що повертали ся нпр. з „воронізьких лісів“, де Татари не могли знайти ніяк кн. Святослава липовецького з його дружиною, хоч як шукали, — і з інших захистків, скоро йно гроза проминула; чужі люде, з далеких, спокійніших країв, певно-б у таку халепу не полізли.

Найбільше визначним проявом відлива духовенства і взагалі церковного житя з Подніпров'я, особливо з безкняжої Київщини, було перенесення митрополичого престолу з Києва. Уже від самого татарського погрому митрополити чули себе непривітно в безкняжій Київі й переїздили з столиці до столиці — річ перед тим нечувана. Так м. Кирил, приїхавши по посвященню в Київ (1250), їде звідти в Чернігів, Рязань, Володимир на Клязмі, потім бачимо його в Новгороді (1251), знов у Володимирі (1252); при кінці житя живе він якийсь час у Київі, потім знов у Володимирі, і нарешті вмирає в Переяславі суздальським (1281).

Хоч резиденцією уважався далі Київ, але митрополита найбільше тягне в новий політичний центр — Володимир на Клязмі: тут найчастіше він резидував, і довгий час навіть не поставляв для сеї єпархії єпископа (аж до р. 1274)¹). Теж саме бачимо й за його наступника — Максима. Та по кількох переїздах сей переносить ся вже на постійний пробуток до Володимира: поводом був якийсь пополох у Києві під час коли там пробував митрополит, — під р. 1300 читаємо в Суздальській літописи: „тогоже лѣта митрополитъ Максимъ, не терпя татарьского насилъя, оставя митрополью и збѣжа ис Кіева, и весь Кіевъ розбѣжалъ ся, а митрополитъ иде ко Брянську, и оттолѣ иде в Суздальскую землю и со всѣмъ своимъ житъемъ“²).

Ся літописна записка очевидно служить як рісє *justificative* за перенесення митрополичої резиденції, тому й сю звістку про незносе татарське насильство і спустіння цілого Києва ми мусимо прийняти *cum grano salis*³). Те саме треба сказати й про патріарші акти, що потім легалізували перенесення митрополичого осідка в Володимир (*recte* — в Москву, куди переходять митрополити, від коли вона починає брати перевагу над Володимиром). Сі акти, списані на підставі відомостей тодішнього митрополита Алексія, Москвича з роду й симпатий, так мотивують се перенесення: „з огляду що Київ дуже потерпів від замішань та непорядків теперішніх часів і тяжкого натиску сусідніх Аляманів (!), так що прийшов до нужденного упадку, тому зверхні пастирі Руси, не маючи такої єпархії, яка-б їм належала, а далеко незначнійшу, ніж давніше, аж їм не ставало засобів удержання, перенесли ся звідси в підвластну їм володимирську єпископію, що могла дати їм постійні й певні джерела доходів“⁴). Тут, як бачимо, виступає й властивий мотив: що доходи митрополита зменьшили ся. А сьому причина була передовсім політичний упадок Києва. Підношу се все тому, що сі звістки з митрополитальних джерел про повний упадок Києва уживали ся оборонцями теорії про повне спустіння Подніпров'я на доказ своєї теорії⁵). Таким доказом вони бути не можуть, бо митрополитам бракувало не вірних, а державної власти, на котру вони опирали ся, від котрої жили ся, й тому переходили вони туди, де ся державна власть була в данім часі найсильніша.

Разом взявши, упадок князівсько-дружинного устрою, еміграція вищої єрархії й взагалі упадок церковного життя, часткова еміграція боярсько-патрициальної верстви — все се мусіло зле відбити ся на культурнім житю Київщини: ослабли або й зникли суспільні

елементи, що своїм розкішним життям та ритуальними вимогами підтримували артистичний промисел, що плекали й опікувалися справою й письменством, на котрі ще не було попиту в народніх масах. Се мусіло повести за собою пониження культурних і взагалі духових інтересів в Київщині. Теж саме, хоч і в меншій мірі, мусіло стати ся і в Чернігівщині наслідком з'убожіння краю через татарські спустошення й тяжку дань та наслідком ослаблення сили й засобів князівських і боярських через політичне роздроблення. Історичне огнище українського культурного життя — середнє Подніпровє упадає, й українська культурна традиція живе далі й розвивається ще якийсь час тільки на заході, в Галицько-волинській державі, поки й тут не спадає на неї нагла катастрофа з кінцем самостійного державного життя цієї частини України-Руси.

IV.

Суспільно-політичний устрій українсько-руських земель XI — XIII в.

Відносини князів між собою. Політичний устрій землі — віче і князь.
Управа: боярська рада, двір, урядники, судівництво, військо, скарб.
Церква. Суспільність: дружина, бояре, горожане, селяне, холопи, люде церковні.

Переглянувши історію політичного життя українсько-руських земель та характерніші, більш індивідуальні прикмети внутрішніх відносин кожної з окрема, оглянемо тепер політичний і суспільний устрій та культурне життя цих земель за часів державної самостійності, в їх загальніших прикметах. Сей огляд наш буде безпосереднім продовженням, а де в чім — доповненням огляду культури і побуту українсько-руських земель, поданого в I т. (гл. III) — з часів утворення Руської держави.

В оглядах внутрішніх відносин поодиноких українсько-руських земель я, як сказав, підносив спеціальні, індивідуальні прикмети відносин і життя кожної землі. В дальшій огляді противно зібрати му найбільш загальне, спільне, що може служити для характеризовання українсько-руських земель взагалі. Такого спільного, загального було в них безперечно дуже багато (хоч подекуди ми можемо тільки з більшою або меншою правдоподібністю догадувати ся про сю загальність). Прецінь суспільне й культурне життя цих часів розвивало ся в них на тій самій більш менш етнографічній і культурній основі, під тими самими, здебільшого, культурними впливами; політичний і суспільний устрій розвивав ся під впливами одної династії, одного політичного центра, одної дружинної верстви, одного права. Тому при веїх, часом і дуже значних, місцевих спеціальностях, з повним правом можемо говорити про „устрій і культуру українсько-руських земель“

сього часу. При тім, розумієть ся, будуть нотувати ся й характерні спеціальні явища поодиноких земель, що можуть служити для доповнення суспільно-політичного й культурного образу українсько-руських земель. З більшою обережністю й застереженнями, але все-ж можемо й повинні ми в недостатчі користати зі вказівок і аналогій інших словянських, не-українських земель, що входили в склад давньої Руської держави, бо й тут розпросторював ся той самий державний устрій, те ж право, та ж культура, хоч і на відмінній етнографічній або культурній основі, отже з деякими більшими модіфікаціями. На чужім ґрунті — на новій словянській займанщині, на финській півночі, такі модіфікації мусіли бути особливо значними, тому аналогій сих земель можемо уживати з дуже великими застереженнями.

З попереднього (т. I. 266 і д.) бачили ми як різнородна була управа земель в часах сформовання Руської держави: в одніх землях сиділи члени київської династії, в других київські бояре в ролі намісників, в третіх — теж бояре, але в ролі більш менш самостійних володарів, в четвертих князі місцевого роду, в пятих — могли зіставати ся непорушними дрібні громади з своїми старійшими та „ліпшими людьми“. Ся різнородна маса була приведена до певної однородности заходами Володимира, докінченими його потомками. По всіх важніших центрах Руської держави розсіли ся члени київської династії, витиснувши всяких інших володарів. Руська держава перетворюєть ся в систему хоч не рівнорядних, але рівноправних князівств, зайятих членами одного рода. З тим утворюєть ся переконання, що тільки члени сього рода — династії св. Володимира мають княжити в землях Руської держави, в своїй отчині, що се їх виїмкове право, монополія, друге — що кождий князь сеї династії має право на якусь частину, на якусь волость в сій отчині.

Дійсно, протягом двох століть, аж до повного упадка руського державного життя на Подніпровю, не вважаючи на сильне розмноження князівської династії ми майже не стрічаємо, хіба виїмково, — безземельних князів. З другого боку князі руської династії взагалі не шукають волостей поза границями Володимирової держави (розширення границь дорогою колонізації або окупації чужих ґрунтів, в напрямках вказаних попередньою

еволюцією, особливо в фінських землях — тут не йде в рахунок)*).

З тим разом утворювала ся неперехідна безодня між князівською верствою, покликаною до князювання в землях Руської держави, і всякою иншою, нпр. між князями й боярством — хоч би й найвищим; з другого боку — виникала ідея рівності князів і їх не-служебности. Характерно висловили сей погляд київські Ростиславичі в своїм звістнім конфлікті з Андрієм: „ми досі уважали тебе мов би батьком з любови; коли-ж ти з такими річами (розпорядженнями) прислав еси до нас, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби собі, що хочеш, а ми складаємо ся на божу волю“ (Іп. 390). Таким чином князі відрізняють послухність з власної волі, з моральних мотивів, від служебної залежності: князь не може бути нічийм слугою**), тим часом найславніший боярин зістаєть ся „підручним“, слугою князя. Коли декотрі з галицьких бояр хотіли за часів галицьких замішань переломити сю границю й засісти на княжій столі, се викликало великий скандал і обурення серед князів: боярина Володислава, що був „вокняжив ся й сів на столі“ в Галичу, дуже скоро скинено й увязнено, „бо не гаразд боярину княжити в Галичу“***), „а й дітям своїм і роду своєму він пошкодив, по словам літописи, своїм князюванням, бо всі князі через те не хотіли його дітей“ (Іп. 489).

Рівноправні в теорії, князі не були рівнорядними: значне ступенювання між них вносило з одного боку — родинне старшинство, з другого — старшинство і взагалі неоднакове значіння й цінність їх столів-волостей. Ідея родового старшинства і взагалі родових відносин дуже широко й радо уживала ся князями для характеризовання сього ступенювання й взагалі своїх відносин: тим акцентував ся чисто моральний (в теорії

*) Тут навіть виїмків майже не можна вказати: Борис Кольоманович нпр. не може йти в рахунок, бо шукав спадщини по батьку; внук Юрія — Юрій Андрієвич подав ся в Грузию, оженивши ся з спадкоємницею Грузинської держави; Ростислав, син Михайла Всеволодовича належить до часів упадку.

**) Категорія служебних князів витворюєть ся вже в часах упадку руського державного життя, в 2-ій пол. XIII в. Але на практиці менші, дрібні князі й перед тим стоять часом в дуже тісній залежності від „старших“.

***). Речником сього погляду виступає в літописи Лешко, князь краківський, але він тут, правдоподібно, був речником поглядів руських кругів.

бодай) характер залежності князів менших від старших і їх рівноправність при тім степенуванню. Князі мали представляти членів родини, де можуть бути старші й менші, сильніші й слабші, але нема місця для панів і слуг, володарів і підручних, тому кожного старшого князі залюбки звуть батьком, а себе все — братиею. Патріархальні відносини батька і сина мали покривати — осоложувати відносини залежності, що укладалися самим житєм, або й вимагалися свідомо старшими князями в інтересах державного ладу. Ми бачили, як Ярослав каже своєму старшому сину Ізяславу бути „в отця мѣсто“ для молодших братів і свояків; Ізяслав Мстиславич, пояснюючи свою покірність Всеволоду Ольговичу, каже, що він мав його за батька, яко старшого зятя*); Ярослав галицький, обіцяючи послухність Ізяславу Мстиславичу, називає його своїм батьком; рязанські князі „имяхуть отцемъ собѣ“ Ростислава Мстиславича, і т. и.¹⁾.

Але сї патріархальні родові відносини були властиво вже в XI—XIII в. фікцією, і в дійсності та родова термінологія покривала собою степенування політичної сили — відносини більших і менших столів, або політичних впливів і могутності. Родове старшинство в княжих рахунках давало права на більші столи, але хто сих своїх прав не потрапив відповідно підперти й зреалізувати, для того вони зіставалися „марним звуком“, бо хоч би по родовим рахункам такий князь був „старѣй в племені“, нічого з того старшинства не виходило, і сей „старійшина“ мусів собі мовчки сидіти між „моложьшими князями“.

Нпр. Судислав по смерті Ярослава був „старѣйшим в Володимирі племені“, але се не перешкодило його братаничам тримати його у вязниці, поки не постригся в чернці. Старші лінії поміж Ярославичами — Володимирічі й Ізяславічі в другім-третім поколінню зійшли на третій плян, бо не вміли задержати ся на відповіднім рівні сили й значіння, і репрезентант старшої лінії Володимирічів галицький Ярослав, як що йно бачили сьмо, називав своїм батьком та обіцяв їздити з усіма своїми полками „коло стремени“ Ізяслава Мстиславича, репрезентанта молодшої лінії Всеволодовичів. Сам Ізяслав так казав про свого стрія Юрія його сину: „з поміж усіх нас найстарший твій батько,

*) Всеволода есми имѣлъ въправду брата старѣшаго, занеже ми братъ и зять старѣй мене яко отецъ.

але з нами не вміє жити“ (Іп. 257), і, як ми бачили в своїм місці, він таки перебив у сього стрія київський стіл. Його син Мстислав зайняв київський стіл і перед своїм рідним стрієм Володимиром, і перед нерідним — Юриєвичом Андрієм, а в „волі його“ були й Ольговичі (Іп. 368), хоч вони були старшою лінією. За те, коли той Андрій Юриєвич вибив ся на першу політичну силу, Ростиславичі, Мстиславові брати в перших, уже „нарекли собѣ отцемъ“ його (Іп. 387, 388), а й його молодшого брата Всеволода, одного з „молодших стріїв“, уважали старшиною — „положили на немъ старѣшинство во Володимирѣ племени“ (Іп. 461), бо він був сильніший.

Одно слово, родове старшинство, як кожде моральне право, саме собою, не підперте більш реальними прерогативами, було марницею, а властиве старшинство, становище „отця“ і „старійшого“ давала позиція на старійшій столі. Тим пояснюєть ся, що нпр. сказаніє про Калкську битву, перераховуючи „старѣшини в Руской земли“, називає насамперед Мстислава київського, далі Мстислава чернігівського і Мстислава галицького, хоч чернігівський Мстислав був стрієм тим двом иньшим, отже з родового погляду рівнею їм зовсім не був.

Уже наведені тут факти показують, що на патріархальну термінологію наших літописей не можна спускати ся без застережень. Тому т. зв. родова теорія князівських відносин, хоч має в собі багато справедливого, вимагає чимало поправок і доповнень.

Ся теорія представляє, що родове старшинство лежало в основі княжих відносин: за старшим братом на стіл ішов другий, далі третій, по найменшій браті наступав найстарший братаняч — найстарший син старшого брата. По смерті кожного київського князя переміняв місце не тільки його безпосередній спадкоємець, а ціла родина пересувала ся — кождий переходив на одну ступінь вище, з низшого стола на безпосередно вищий, наближаючи ся до найстаршого — київського стола. Супроти аберацій від сього порядку в дійсних княжих відносинах поправкою до сеї теорії мала служити теорія ізгойства: діти князя, що вмерав передчасно, тратили права на ті вищі ступні князівської срархії, яких не займав їх батько, — отже взагалі упускали місце в тім княжім колесі, і се мало бути причиною, чому деякі княжі лінії тратили своє старшинство, занепадали¹⁾.

Таке колесо, чи „лѣствичное восхождение“, як описано вище, могло-б істнувати в дійсности тільки там, де-б була вповні

вироблена й переведена на практиці ідея родового старшинства, і де-б сі родові права реалізували ся свobodно. На Русі воно істнувало, але тільки виїмково — в Чернігівській землі, де члени родини енергично боронили своїх родових прав і з певними виїмками й замішаннями, але все-ж таки обертали се коло, як то ми вже бачили в своїм місці (II с. 292); під впливом тутешніх порядків і утворила ся згадана теорія, та й свій термін „лѣствичного восхожденія“ взяла вона звідси. Але се, кажу, було виїмкове явище, а по інших землях відносини родового старшинства, хоч безперечно мали своє значінне й брали ся в рахунок, неутралізували ся іншими впливами й фактами й ніколи не кермовали так абсолютно переходом і спадщиною столів, як представляєть ся в сій теорії. А вже наскрізь хибна була проба — зробити з ізгойства якийсь правний інститут, коли воно було тільки надужитєм своїх сил і переваги зі сторони сильніших князів.

Слабі сторони родової теорії, властиво — її задалеко посунена абсолютність, були занадто ясні й викликали ряд нових теорій. Як то часто буває, сі теорії супроти родової задалеко йшли в своїй полеміці, викидаючи зовсім принцип родового старшинства з княжих відносин, але мали ту позитивну сторону, що поставили ряд поправок, одна по другій вказавши на ті чинники, що неутралізовали принцип родового старшинства в відносинах князів; такими чинниками треба признати особливо отчинність у спадщині, впливи землі-громади, умови князів між собою і з громадою.

Що ідея родового старшинства займала першорядне місце між тими чинниками, які нормували відносини князів між собою, не підлягає сумніву. Як найбільш примитивна і проста ідея, вона сама собою найлегше могла лягти в основу княжих відносин, що не мали ніяких інших вироблених норм, а навіть і прецедентів, бо поділ Руської держави між членами рода й унормованне відносин між князями-своєками, що уложили ся в потомстві Володимира Сьв., були справами зовсім новими. Але окрім того ідея родових, патріархальних відносин між князями сьвідомо акцентувала ся й самими князями й руською суспільністю, коли зарисувала ся перспектива розкладу Руської держави в XI в., і ні в чім іншому ані князі ані суспільність не могли знайти якогось способу, якоїсь ідеї, що могла-б задержати в цілості чи бодай в якійсь одності сю державну систему. Ми бачили, як у Ярославівім тестаменті висуваєть ся мотив, що

князі — рідні брати, тому між ними повинні бути братські відносини любови й „послушанія“. В сказаннях про Бориса і Гліба виставляєть ся перед князями ідеал братської любови й покірности молодших братів старшому. Ідея братської згоди й лагідности акцентуєть ся з особливим натиском в звістнім слові на перенесенне мощей Бориса і Гліба. Мотив братства князів підносить ся скрізь, де йно заходить справа про спільні інтереси або заносило ся на розділ між князями: нпр. в сказанію Василя про волинську війну, в оповіданнях про походи на Половців на початку XII в. і в другій половині того-ж століття.

Сею ідеєю братства князів, одности рода приодягнено ідею неподільности земель Руської держави, як спільного майна княжого рода, що його сей рід мусить у власних нтересах пильнувати. „Се чужі забрали вашу отчину, варто-б вам її постарати ся вернути“, казав митрополит київським князям, коли Угри зайняли були Галичину за Володимира Ярославича (Іп. 446). Нею-ж мотивовано, чи теж приодягано спільні акції князів. Так братський характер надаєть ся інтервенції князів в справі осліплення Василька і суду над Давидом 1100 р., дарма що сама справа зовсім не мала братського характеру; так же мотивує Мономах у 1096 р. потребу полагодження справи ізгоїв (добра хочю братья и Русьскѣй земли); характер братської акції, як сказано, надаєть ся Мономаховим походам на Половців і пізнійшим — Ростислава і Мстислава. Подібно як Мономах потребу полагодження відносин між князями мотивував своєю любовию до братії, так пізнійший літописець, боронячи лояльности Мстислава Ізяславича в князівських відносинах, каже, що він „истинною любовью обуемся с братъею хожаше“ (Іп. 371). Таким чином до братства, родової спільности, як до чогось реальнішого, апелювано там, де властиво йшла мова про спільність інтересів, „добро Руської землі“, з другого боку там — де вимагало ся властиво етики, справедливости в відносинах.

Ідея „Руської землі“ при тім виступає теж дуже часто, вона, безперечно, жила і з свого боку неутралізовала розклад княжого роду на дрібнійші роди, але, видко, на імперативну силу сеї ідеї не дуже в суспільности покладали ся і в поміч її, для покріплення, відкликували ся все до княжого братства, до спільности рода¹⁾.

Підсичуваний з політично-публіцистичних мотивів, а й сам по собі живучий, родовий принцип, як я сказав, безперечно, займав перше місце між чинниками, що нормували відносини

князів між собою. Але він неутралізував ся й ослабляв ся, стрічаючи ся з рядом иньших принципів, иньших чинників, про котрі я згадав уже.

Насамперед сама ідея родового старшинства далеко не була вироблена. Права молодших стріїв все стрічали ся з претензіями старших братаничів і не завсїди виходили з сих конфліктів побідно. Я мав уже нагоду згадати, що пізнійша московська боярська практика виробила собі принцип, що права старшого братанича рівні з правами безпосередно молодшого брата його батька. Правдоподібно, принцип дідичности в простій лінії зміцняв ся з часом. В XI—XII в. старші братаничі, хоч не раз щасливо побивають претензії своїх стріїв, не відмовляють їм старшинства: ми бачили вище, що Ізяслав Мстиславич признавав Юрія старшим, хоч і перебив у нього Київ; старшинство стрія Вячеслава він признав ще більш реально, віддавши йому номінально київський стіл. Але молодші стрії й тоді вже мусіли сильно підкувати ся, щоб зреалізувати свої права на старшинство, інакше ніхто на нього не зважав, як не зважали нпр. на старшинство Володимира Мстиславича. Се все показує, що вже тоді супроти зросту принципа дідичности в простій лінії, принцип родового старшинства — щоб так сказати — в горизонтальнім напрямі вже значно ослаб.

Безперечно під впливом того-ж нового принципа робили князі між собою умови, ограничуючи родові права. Вже любецькі постанови (о скільки можемо про них судити) виключили перехід князів з волости на волость, закріпивши в простій лінії за кожною родиною її волость, і від тепер „лѣствичное восхождение“ могло практикувати ся тільки в середині кожної волости з окрема; тільки київська революція 1113 р. зробила в сїм вилом, обернувши Київщину, а дальшим наслідком і Переяславщину в *bonum nullius*, приступне для всіх ліній. Але і в середині поодиноких земель родове колесо, чи пак те „лѣствичное восхождение“, ограничувало ся княжими умовами. Так Мстислав, як каже літопись — з ініціативи самого Мономаха, уложив з своїм меньшим братом Ярополком таку умову, що він по собі передасть Київ Мстиславовим синам²⁾, а не своїм молодшим братам: таким чином Київ мав перейти властиво в спадщину в простій лінії. Так Мстиславів внук Мстислав з'обов'язав свого меньшого брата Ярослава, що він не буде мати по його смерті претензій до його володимирського стола й полишить його Мстиславовому сину Романови, і т. и.

Землі-громади також часом стають по стороні сього новішого принципа: так київська громада обстає за Ізяславом Мстиславичом, за його сином Мстиславом і внуком Романом, поминаючи їх стріїв. Так Галичане звертають ся до Івана Ростиславича супроти Володимирка, і т. и.

Але й князі в своїх умовах, а ще частійше — землі в своїх виборах часом розминали ся зовсім з усякою спадщинністю чи родовою чи в простій лінії. Так, як ми бачили, Кияне, скинувши Ізяслава Ярославича, настановили Всеслава, а по смерті Святиполка закликали Мономаха і сій молодшій лінії хотіли забезпечити дідичне володінне в своїй землі. Що до княжих умов, то вистане згадати, як перекидали ся князі волостями за часів Ярополка або Всеволода Ольговича, коли вони зовсім довільно укладали собі різні комбінації трохи не що року, або пригадати компроміси Рюрика Ростиславича з Ольговичами.

Княжі умови укладались найчастійше в компромісах, для поладження конфліктів; укладаючи їх, князі пильнували головню не стратити своїх прав на старшинство — на ліпші волости в будучности, по за тим же брали волость з чисто матеріального становища. Роман Мстиславич, згожуючись відступити свою волость, котрої забаг собі Всеволод суздальський, казав Рюрику: „а мині натомість даси иньшу волость, або заплатиш за неї грошима, скільки буде варта“*). Подібно було з Ізяславом Мстиславичом: виногорожуючи його за Переяславську волость, передану його стрію Вячеславу, Ярополк дав Ізяславу контрибуцію з волостей Мономаховичів: „дани печерьскыѣ и отъ Смолинська даръ“ (Лавр. 287), як доплату до лихшої волости, яку він діставав тепер.

Громади в своїх виборах і умовах з князями не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на меті здобути собі певну симпатичну особу, або надати виключне володінне в своїй землі певній лінії. Князі певно з коса дивили ся на се мішанне громади, що псувало їх рахунки. Коли громада скидала готового вже князя, такий князь не раз, при спроможности, трактував громаду як бунтівників різними репресіями. Але такої се право громади — закликати до себе князя — до певної міри признавало ся серед князів, — нпр. виправдуючись перед Юриєм у тім, що закликав його на київський стіл, а сам сів

*) А мѣѣ любу иную волость в тоѣ мѣсто даси, любу кунами даси за нее, во что будетъ была — Іп. 460.

у Києві, Ізяслав Давидович казав: „хиба я сам сів у Києві? посадили мене Кияне!“ (Іп. 329).

Нарешті родові рахунки порушувалися й силоміць, оружною війною, самими князями, хоч то треба сказати, що переважна більшість тих війн і „катор“ власне була наслідком конфліктів різних родових рахунків та всяких „історичних прав“: так боротьба Мономаховичів і Ольговичів, що наповнює собою історію сих часів, було наслідком бажання Мономаховичів виключити Ольговичів від київського стола і задержати його виключно в своїм володінні, як отчину Мономаха по його виборі 1113 р., тим часом як Ольговичі не признають такого отчинного характеру за київським столом. Менш довга, але ще тяжша боротьба Мстиславичів з суздальськими стріями виходила з бажання Мстиславових потомків виключити сих стріїв від київської волости наслідком Мономахового тестаменту, тим часом як суздальська лінія ніяк не хоче виріктися своїх прав родового старшинства, і т. п.

Ограничуваний і порушуваний усіма отсими чинниками і моментами, родовий принцип, очевидно, тільки по часті міг нормувати розклад столів, і тому то реальне старшинство не завжди стояло в згоді з дійсним родовим старшинством. Але я ще раз мушу піднести, що при всім тим родовий принцип признавався князями, навіть тоді як вони розминали ся з ним (пор. нпр. вище подані слова Ізяслава Мстиславича про Юрія), і в значній мірі все таки кермував розкладом столів, переважно перед всяким иньшим принципом. З сього погляду — як родовий принцип комбінував ся з иньшими чинниками в відносинах князів між собою, ми в українсько-руських землях бачимо кілька відмінних типів.

Найбільше чистий тип родових відносин бачимо ми, як то вже підносили-сьмо, в Чернігівщині. Хоч тут була виключена молодша лінія Святославичів, а була проба зробити теж і з старшою лінією, та й поодиноких конфліктів не бракувало (див. т. II с. 241), але в усякім разі в XII в. виробила ся тут система „длбєтвичного восхожденія“, що й переводила ся досить ще докладно: брати в міру свого старшинства переходили з стола на стіл, а за ними в тім же порядку переходили на другорядних столах їх сини.

В Київщині громада стояла за спадщину в простій лінії, але князі (з родини Мстислава Мономаховича) в своїй лінії тримали до певної міри родовий порядок, хоч і виключали з початку

(на підставі Мономахового тестаменту) суздальських стрійв: і так по Ізяславу наступає його брат Ростислав (третій — Володимир дістав теж стіл, хоч і не безпосередно), в другім поколінні йшли Ізяславичі — по Мстиславу (з перервою) Ярослав, потім Ростиславичі — Роман і Рюрик. Отже було й тут „длѣствичное восхождение“, хоч і з великими замішаннями й збочіннями.

На Волині й у Галичині, скільки можемо зміркувати, переважала спадщина в простій лінії, хоч в середині деяких родин (можемо се напевно сказати про родину Ярослава луцького) бачимо переходи братів з стола на стіл.

Переяславщина служила експозитурою чужоземських династій, і тут ніякого порядку не можна шукати.

Що до Турово-пинської землі, то тут при кінці XII в. ми бачимо родовий порядок; але сим коротким моментом наші відомости й кінчать ся.

Старшинство „у всій Руській землі“ в XI—XII вв. давав київський стіл, незалежно від того, чи київський князь був дійсно старшим в роді чи ні; тільки в 70-х рр. XII в. (кілька років) Андрій, а в 80-х і аж до смерті своєї Всеволод уважали ся старійшинами, хоч сиділи не в Києві, а в Суздальщині. З смертю Всеволода і аж до 30-х рр., коли на Україні першу ролю здобув Данило, Київ, хоч і ослаблений, бодай для українського Подніпров'я був знову найстаршим столом. Розумієть ся, надати сьому старійшинству більш або менш реальне значіння — се залежало від особистих здібностей і сил князя: як мав він загальне признание, як міг чимсь заімпонувати иньшим князем; в такім лише разі міг він користати з тих прерогатив, які йому надавало становище старійшини.

Такий старійшина мав уважати ся „в отця мѣсто“ всіми князями, і на сій підставі він мав право жадати від них не тільки поважання, але й послухності. Розумієть ся, ступень сього поважання й послухності залежали від того, якими реальнішими аргументами міг сей старійшина підперти своє моральне право. При тім, як вище було зазначено, відносини менших князів до старійшини мали опирати ся на моральних почутях, „любви“, не на якімсь служебнім обовязку, без ображення братських відносин. В своїй науці дітям Ярослав, поручаючи синам слухати ся старшого брмта як батька, zarazом поручає їм всім взагалі (значить і старшому в відносинах до менших) „послушати брату брата“ — себто бути взагалі вирозумілими й згідними в своїх відносинах. Але коли в руках якогось мало здібного й автори-

тетного князя се моральне право на поважання й послушність сходило ні на що, в руках сильного й авторитетного князя воно переходило на зовсім реальну власть, супроти котрої становище молодших князів дуже наближало ся до становища „підручних“. Мономах нпр. обов'язує молодших князів „во всемъ послушати“ його, „приходити когда ты позову“, й за занедбанне або супротивлення він карає непослушних відбираючи волости. Подібні жадання ставляв і туж езекутиву переводив над непослушними князями й його син Мстислав. При тім сі жадання вони ставляли не тільки до членів Ярославового рода, але й до полоцьких князів, що становили цілком відокремлену династію, і в усякі „братські“ справи і акції Ярославичів не входили — нове потвердження того, що старійшинство сих київських князів операло ся не на родових правах (тим більше, що і в родині Ярослава вони зовсім не були старійшими), а на політичній традиції старійшого стола — Київа.

Старійшині належало першінство в ініціативі до спільної акції князів. Звичайним предметом її бувала спільна війна або оборона від Половців, як найбільш реальна потреба всіх українських земель. Він покликував тоді інших князів до участі, і ті мусіли хіба вказати якісь важні причини, чому не могли взяти участі в поході: проста відмова була-б незвичайною. Як імперативним уважав ся такий заклик від загально признаного старійшини, можемо зрозуміти з цього коротенького оповідання літописи (під 1168 р.): „посла Ростиславъ къ братѣи своей и к сыномъ своимъ, веля имъ всемъ съѣзъкупитися у себе съ всеми полкъи своими (для оборони торговельних ватаг від Половців), и приде Мстиславъ из Володимери, Ярославъ братъ его из Лучьска, Ярополкъ из Бужьска, Володимиръ Андреевичъ, Володимиръ Мстиславичъ, Глѣбъ Гюргевичъ, Рюрикъ, Давыдъ, Мстиславъ, Глѣбъ городеньскый, Иванъ Ярославичъ сынъ, и галичская помочъ“ (Іп. 361). В поході Мстислава на Половців 1167 р. (під 1170 р. в літописи) бере участь і Ярополк Ізяславич, хоч „вѣлми боляше путемъ ида, не хотя братѣи своей остати“ — і таки вмер на дорозі (Іп. 369).

Старійшина мав орікати про провини князів і їх карати. Так Мономах покарав Гліба мнеського за непослушність, відібравши волость; так Мстислав арештовав полоцьких князів, що не йшли йому в поміч на Половців. Що се не була проста самоваля сильного, а була дійсно в тім певна признана норма,

показує пізніший епізод: коли Давид Ростиславич не поспів на час брату Рюрику в поміч на Половців, Святослав чернігівський виступив з обвинуваченнями на Давида, жадаючи відібрання від нього волости, і при тім покликував ся на якусь норму: „рядъ (властиво — умова) нашъ такъ есть: оже ся князь пзвинить, то въ волость, а мужъ у голову; а Давыдъ виновать“ (Іп. 409). Святослав тут виступив правдоподібно в ролі старійшини, бо на неї претендував (і дійсно був старішим між Ярославичами*), але нам інтерна тут норма, на яку він покликують ся: хоч би то була якась і новіша умова, вона, очевидно, операла ся на якісь давніший звичаю. На її підставі можна було судити князя і відібрати у нього волость за провину, а боярина (очевидно — хоч би і в чужій волости) карати смертю за провину. Орікати в того рода справах, очевидно, як я що йно сказав, перше право мало належати старішому князю.

Маючи в своїй столиці митрополита, київський старійшина міг впливати на церковні справи не тільки своїх волостей, а й чужих, нпр. в ставленню єпископів, про що будемо ще говорити.

Чи мав він які спеціальні матеріальні вигоди з свого становища, не знати; на се маємо тільки оден натяк в згаданім вище епізоді: коли треба було винагородити Ізяслава за утрату переяславського стола, київський Ярополк післав його в Новгород, і там дали йому де що з печерської данини, і „оть Смоленська даръ“ (Лавр. 287); Никонівська копіяція се коментує так: „да дадять дань на Кієвъ по старинѣ“ (І. 158), але й не приймаючи сеї — не дуже певної парафрази, очевидно тут право київського князя визначати контрибуції з інших князів, хоч би в виїмкових обставинах і при особливих впливах на певних князів.

Спеціального титула сеї старійшина не мав: титул великого князя прибрав технічне значіння лише в Суздальській землі, на Україні-ж сеї титул аж до кінця державного життя уживається тільки зрідка, як почесна назва, в третій особі, з початку тільки про померших князів, від 2-ої пол. XII в. — і про живих,

*) Се була аналогічна претензія з претензіями суздальських князів — уважати ся старішими, хоч би й не сиділи у Києві; тільки коли Андрію, а потім Всеволоду удало ся досягнути признання свого права за ними, завдяки їх силам, з таких же претензій Святослава нічого сенько не вийшло, бо не мав сили їх підперти.

але вона майже ніколи не стрічається в словах, звернених до самого князя, в другій особі. Подібно уживався зрідка, як почесна назва, титул „цар“ (стягнена форма від цесар — імператор). В Галицько-волинській літописі обидва титули прикладаються й до місцевих галицько-волинських князів, але теж в значінню лише почесних назв, не урядових титулів¹).

Ті самі відносини, які існували між старійшиною „всеї Руської землі“ — київським князем — і князями інших земель, повторялися в відносинах князів кожної окремої землі або династії, де існували родові порядки. Тут князь, що сидів на „большом княжені“²), займав подібне становище старійшини, як київський князь у відносинах до нього, й міг ставляти подібні претензії до „молодших“ князів, розуміється — в тих же обставинах і з тими-ж умовами що й київський: коли мав авторитет і сили, аби зайняти дійсно впливове становище супроти них. В великоруських землях, де ся еволюція земель мала час піти далі ніж на Україні, сей процес дав знати себе на зверх тим, що тут князі поодиноких „більших князівств“ приймають титул великого князя, так що в XIV—V в. поруч старішого великого князя — володимирського, бачимо великого князя тверського, рязанського. У нас на Україні подібні відносини могли існувати в землі Чернігівській та ще в Турово-пінській, але матеріали про князівські відносини сих земель такі убогі, що ми не можемо ілюструвати сього апріорного вивода фактами, окрім звісного чернігівського слова „О князяхъ“, що оповідаючи про чернігівського князя Давида Святославича, князя „більшого княження“, каже, що „братья его“, себто інші князі Чернігівщини, „слушахуть его яко отца и покоряют ся ему яко господину“³).

Оглянувши відносини князів між собою, перейдім до огляду політичної організації й внутрішньої управи поодиноких земель і князівств⁴).

Ся організація полягала на двох самостійних чинниках (в певній мірі — на діархії): на громаді з суверенними правами, чиннику найвищим, але без постійної діяльності, з характером проявів надзвичайним (його орган — віче), і на князю з його дружиною й агентами, що хоч принципіально стояв під контролею громади і віча, однак в своїх руках мав усю звичайну, щоденну політичну й адміністративну владу і на

практиці дуже часто був повновластним господарем в своїй волости.

З сих двох чинників віче було елементом і давнім і новим — давнішим, але з деяких поглядів може й новішим від князівсько-дружинного. Політична самоуправа громади була безперечно річ дуже давня — про неї говорить іще Прокопій (див. т. I. 230), але з другого боку сформованне землі-волости, як замкненого політичного орґанізма, перетворенне гегемонії города в формальну власть, з залежністю від нього пригородів, з рішучим голосом города в справах всеї землі, обовязковим для пригородів — всі ці моменти, на котрих полягала пізнійша діяльність віча, сформувалися по всякій правдоподібности вже під впливом князівсько-дружинного устрою¹⁾.

При тім в період примучування земель київськими князями політична самоуправа була пригнєтена, атрофірована, і вона починає прокидатися наново тільки з упадком київської централізації. У нас на Україні першим проявом такої пробудженої діяльности громади була донєрва київська революція 1068 р.

Але се пробудження сталося по різних землях далеко не в однакових розмірах. Коли нпр. в північній Новгороді громада з часом (в 1-ій пол. XII в.) зовсім зводить на другий план князівську власть сильним розвоєм своїх політичних функцій, в інших землях вона й по відокремленню землі показує своє життя дуже слабко й рідко. Се залежало від того, чи обставини складалися так, що покликували віче до участі в політичному життю землі рідше чи частіше, і чи громада мала відповідну енергію й сили, щоб відповідно реагувати на такі поклики. Але в усякім разі політична діяльність громади в сих часах, XI—XIII в., уважалася загальним принципом земського життя. Се виразно висловила Суздальська волость з нагоди боротьби города з пригородами в Ростовсько-суздальській землі: „Новгородці бо, і Смоленяне, і Кияне, і Полочане і всі волости (землі) з поконвіку збирають ся на віча для наради, і що постановлять старші (старше місто. город), то приймають і пригороди“²⁾.

На Україні ніде віче не дійшло такого значіння, як у Новгороді; найбільший розвій його бачимо в Київщині, але й тут воно зіставалося в ролі надзвичайного орґана, тим часом як князь зістається властивим господарем в управі землі; в інших українсько-руських землях діяльність віча ще слабша. Ми тепер приглянемося до діяльности київського віча, як максимальним про-

явам громадського елемента в політиці на Україні, а поруч з київськими фактами будемо наводити аналогічні явища з жити інших земель; образ діяльності київського віча дасть нам зрозуміти, як виглядала вона в зменшених і ослаблених формах по інших українсько-руських землях, про котрі ми маємо так мало відомостей¹⁾.

На першім місці серед різних проявів політичної діяльності громади треба поставити вибори або запросини князя, його потвердження або знов усунення. Сюди належить революція 1068 року, коли Києве скинули кн. Ізяслава й вибрали Всеслава. Революція 1103 р., коли вони вибрали Мономаха. Виступ громади 1132 р., коли вона закликала на князівство Ярополка (Лавр. 286). 1146 — потвердила на князівстві пропонованого їй від Всеволода Ігоря, але потім закликала замість нього Ізяслава. 1150 року Києве, по всякій правдоподібності, закликали Ізяслава вдруге, а коли тим часом засїв був у Києві Вячеслав, вони виріклися його й признали князем Ізяслава („а мы его не хотимъ, ты нашъ князь“). Коли Ізяслав мусїв забрати ся з Києва, Києве „уведоша князя Дюргя въ Киевъ“, але потім знову — в третє закликали Ізяслава. По смерті Ізяслава Києве потвердили на князівстві Ростислава: коли він утік, побитий Ізяславом Давидовичом, і сей останній зголосив до Киян свою кандидатуру на київський стіл, вони закликали його до Києва; про друге князівство Ізяслава Давидовича (1157) Новгородська літопись теж пише: „посадиша Изяслава Давидовця Кияне на столѣ“ (1 Новг. 142). По смерті Ростислава Києве і Чорні Клобуки закликали на стіл Мстислава Ізяславича. Нарешті під час походу Романа на Київ на Рюрика, Києве прийняли Романа князем: „скільки є руських городів, люде з них їхали до Романа, і Кияне відчинили йому ворота на Подолі“ (Лавр. 397)²⁾.

Закликаючи князя або приймаючи (акцентуючи) кандидатуру якогось князя на стіл, київська громада часом з ним укладала при тім умову — „ряд“. Зміст такого ряду поданий в літописи два рази: ряд 1146 р. з Ігорем, коли Києве жадали, аби він особисто судив усякі справи, і діставши в тім запевнення, наново присягнули йому, отже признавали його князем з тою умовою; 1154 р. вони поставили умовою Ростиславу, приймаючи його князем, щоб він заховував ті-ж відносини до Вячеслава, які устали ся за його попередника — Ізяслава, і з тою умовою обіцяли київський стіл Ростиславу до віку його³⁾. Окрім того маємо іще дві звістки про ряд громади з князем, обидва про Мстислава

Ізяславича, оден з 1167, другий з 1170 р., але без всякого пояснення їх зміста. Нарешті сюди-ж правдоподібно належить звістка, що по смерті Вячеслава (1154) бояре радили Ростиславу вернути ся в Київ і „утвердити ся съ людьми“¹⁾.

Як бачимо з поданого тут повного реєстра дотичних фактів, функція громади — вибрати собі князя або бодай акцептовати певним активним проявом певну кандидатуру, та укласти з новим князем умову виконувала ся київською громадою тільки зрідка. За часи від Ярослава до монгольського находу ми маємо коло п'ятдесяти перемін князів на київській столі, а від 1068 до 1200 (чи 1201) р., себто від першого до останнього звістного нам проява політичної діяльності громади — близько сорок; з того, по нашим звісткам, громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл виключно з ініціативи самої громади властиво три а що найбільше п'ять разів²⁾; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або заакцептувало якимсь активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом.

Таке говорять наші джерела, і прийнявши навіть, що вони дещо могли промовчати, проминути якісь менші визначні акти вічевої участі³⁾, ми в усякім разі мусимо прийняти як факт, що в більшості перемін князів громада не брала якоїсь активнішої участі, — особливо коли виключити звідси такі акти чисто церемоніального характеру, як те що Князе післали послів до Ярополка, давно признаного вже наступником Мстиславу, вийшли на зустріч Юрию, коли він підійшов уже під Київ, або „посадили на столі Ізяслава Давидовича“ в 1158 р. Їх умови з князями, судячи по поданому в літописи змісту рядів 1146 і 1154 р., не йшли далі найзагальніших питань, ні в чім з рештою не обмежуючи княжих прав у політичній і адміністративній управі, так що і в порівнянні не можуть іти з пізнішими (XIII в.) новгородськими рядами, що містять в собі справдешні конституційні хартії.

Се не тяжко зрозуміти. Аби громада взяла якусь активнішу участь в обсаді стола, треба було з одного боку — щоб вона мала до того відповідну причину, себто — аби мала милого її кандидата, який вимагав би її помочи против якогось непопулярного кандидата, з другого боку — аби чула в собі відповідні сили для

такої акції. Инакше вона зіставала ся в своїй пасивній ролі, яку взагалі займала супроти княжої управи, привчена до того періодом сформовання Руської держави. Звістну заяву Киян: „Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничѣ“ (не хочемо переходити спадком в родині Ольговичів, Іп. 230) зовсім не можна толкувати як доказ, що Кияне були дразливі на пункті свого права — вибрати кождий раз собі князя, як то роблять деякі дослідники¹⁾. В дійсности вони не хотіли тільки дати закріпити ся дідичности Ольговичів — несимпатичної їм династії, супроти дуже популярної династії Мстислава. В сій остатній династії, як ми бачили, вони підтримували дідичні права князів на стіл і для оборони її претензій кївська громада активно виступила в середині XII в., але не встигнувши свого досягнутти — забезпечити дідичні права сеї династії на кївський стіл, вернула ся знову до своєї пасивности.

В иньших землях громада бере ще рідше участь в обсаді стола й переміні князів, і сього не можна витолкувати самою тільки бідністю наших звісток. Ми знаємо, що землі взагалі (і Кївська між ними) змагали до того, аби зробити з своєї землі замкнене політичне тіло, з певною династією, і тим забезпечити ся від політичних пертурбацій. В наших звістках землі або виступають в обороні таких своїх династий против заходів їх ворогів, в ролі більш пасивній, що вимагала одначе від громади часом великих жертв, а значить — і рішучої свідомости справи: так було в Чернигівщині і на Волини при кінці XI в., в Турово-Пинській землі в 50-х рр. XII в., або — запрошують до себе князів з вибраної династії, як се ми бачимо в Кївщині, і як було також і в Переяславщині, де громада закликала кілька разів Гліба Юриєвича, а потім перейшла на сторону самого Юрія в його битві з Ізяславом. Так само і Куряне своїм князем признали Гліба Юриєвича (чи властиво Юрія) і взяли від нього собі посадника, відкинувши ся від Ізяслава (Іп. 251). Пізнійше — в XIII в. — Переяславці висилають до тієї-ж суздальської династії послів, просячи князя, і Всеволод суздальський дає їм князем свого сина Ярослава (Лавр. 395).

Коли династія була знайдена, її становище зміцнене, й стіл переходив в межах сеї династії спокійно на основі родових рахунків або княжих умов, громада зіставала ся пасивним і спокійним свідком, бо зовсім не обставала за своїм правом вибору й не змагала проявляти його кожного разу. Тільки як вивязувала ся боротьба між ріжними лініями або особами сеї династії,

для громади не індиферентними, вона виходила з своєї пасивної ролі. Так Галичани закликали до себе репрезентанта лінії Ростислава — Івана Берладника супроти свого несимпатичного князя Володимирка, й пізнійше посилали до Івана запросини в Київ (Іп. 342). Так Стародубці під час боротьби Святослава Всеволодича й Олега Святославича перейшли на сторону Олега (Іп. 360) і т. п.

Як я сказав — хоч князі часом за такі виступи, коли вони спротивлялися їм інтересам, і мали охоту карати громадян як бунтівників (так зробив Ізяслав з Киянами 1069 р., Володимирко з Галичанами 1144), — але право громади вибрати князя признавалося їм і в їх кругах: львівський Мономах, хоч і по довгих церемоніях, таки прийняв вибір від київської громади, в протиність недавнім любецьким постановам, а Ізяслав Давидович, як я казав, покликався перед Юриєм на свій вибір. Сюди-ж належить рекомендація Всеволода Киянам свого брата Ігоря: „я дуже хорий, а от вам брат мій Ігорь — візьміть його“ (а се ви брать мой Ігорь, ім'ється по нь — Іп. 229); ся рекомендація, очевидно, признає за громадою право акцептовати або не акцептовати князя. Додам, що подібні рекомендації у князів, що жили в добрих відносинах з громадою, могли повторятися й частійше.

Громада на запитання князя висловляла свій погляд в різних важніших політичних справах. Запитуючи громаду, князь бажав знати, чи може він числити в сїм разі на моральну, а з тим — і матеріальну поміч громади. Особливо се практикувалося, коли князь, розпочинаючи війну, хотів довідатися, чи може числити на участь в ній громади в формі загального походу. Наведемо такі факти з історії Київщини:

Святополк, настрашений Давидом Ігоревичом, що радив йому арештувати Василька, скликав віче (бояре и Кияне) й оповів, що йому казав Давид, очевидно — бажаючи знати гадку громади, властиво — скільки може він на неї числити. Віче ухилилося від виразної гадки („тобі, княже, треба стерегти ся; коли Давид каже правду, скарати Василька, коли Давид каже неправду — нехай його Біг карає“).

1147 р. Ізяслав, вибираючи ся походом на Юрія, скликав віче й оповівши свій плян, завізвав Киян, аби й собі взяли участь в поході („а вы dospivajte“), але Кияне заявили, що на Ольговичів підуть радо, а на Юрія — ні, й Ізяслав, діставши сю відмову, кликнув тільки охочих („а тоть добрь, кто по мнѣ

пойдетъ — Іп. 243). Коли одначе плян змінив ся і наслідком зради „Ольговичів“ Ізяслав постановив замість Юрія воювати з ними, він пригадав Киянам їх обіцянку: скликавши на нове віче й оповівши їм про зраду чернигівських князів, закликав їх до походу на Ольговичів („нынѣ же братѣ Кияне, чего есте хотѣли, чимъ ми ся есте обѣчали, поидите по мнѣ к Чернигову на Ольговичъ, дослѣвайте отъ мала и до велика: кто имѣеть конь, кто ли не имѣеть коня — то в лодѣ, ти бо суть не мене одного хотѣли убити, но и васъ искоренити“ — Іп. 246). Кияне заявили згоду йти на Ольговичів: обіцяли йти всі „і з дітьми“.

1149 р. Ізяслав знову закликав київську громаду до участі в поході на Юрія, що йшов на Київ. Кияне заявили знову, що не підуть, і радили Ізяславу мирити ся з Юриєм. Але Ізяслав, запевнивши, що до війни не прийде, а йому потрібні сили, щоб заїмпонувати ворогови, прихилив їх на решті до участі (Іп. 265). Коли не вважаючи на се (з його боку то була нещира обіцянка) прийшло до битви, й Ізяслава побито, він, вернувши ся в Київ, знову скликав громаду й запитав: чи буде вона його боронити від Юрія (се стрій наю пришелъ, а вѣ вамъ являевѣ: можете ли ся за наю бити?), Кияне випросили ся від участі в сій війні, вказуючи на неможливість для них дальшої війни по остатній катастрофі, й умовили Ізяслава на якийсь час уступити ся з Києва, обіцяючи при ліпших обставинах знову стати по стороні його (Іп. 268).

Аналогічне явище оповідаєть ся в Курську: коли Сьвято-слав Ольгович з Глібом Юрієвичом підступали під Курськ, Мстислав Ізаславич, що був там тоді, повідомив про се громаду, очевидно — бажаючи знати, чи може числити на неї; Куряне вислухавши заявили, що могли-б бити ся з Ольговичами, але не з Юрієвичом; супроти такої заяви Мстислав мусів виступити задалегід з Курська (Іп. 250).

Але громади і з власної ініціативи, коли обставини скла-дали ся грізно, або коли управа звичайних органів — князя й його аґентів рішучо її не задовляла, — скликала віче й постановляла своє рішення, та переводила його сама або поручала до сповнення князю. Такі факти можемо вказати в історії і Київщини й иньших земель.

1068 р., коли Половці побили вперше руських князів, Кияне, вернувши ся з нещасливого похода, скликали віче й ухвалили йти новим походом на Половців, а до князя післали, жа-

даючи, аби дав їм для того коней і зброї. Відмова князя привела до звістного повстання, що закінчилося вибором нового князя.

Коли 1098 р., з поводу осліплення Василька, Мономах з чернигівськими князями зібралися походом на Святиполк, а Святиполк хотів тікати з Києва, Кияне задержали його, а розпочавши від себе переговори з князями, привели нарешті до порозуміння їх з Святиполком.

1146 р. Київська громада, роздражнена надужитими княжих урядників, при переході київського стола від Всеволода до Ігоря Ольговича поставила Ігорю певні бажання до організації суду й тільки під тою умовою прийняла його князем¹⁾.

1151 р., коли боротьба Ізяслава з Юриєм дійшла своєї найвищої точки, Кияне, підбодрені щасливою обороною Києва, здасться — з власної ініціативи ухвалили взяти участь цілою громадою в поході, загрозивши смертю тому, хто не пішов би в похід.

Аналогічні факти маємо з історії інших земель. Коли того-ж 1098 р. Ростиславичі приступили під Володимир і післали до володимирської громади жадання, аби видала бояр-ініціаторів осліплення Василька, грозячи інакше війною, громада скликала віче й зажадала від князя, щоб він видав тих бояр Ростиславичам, інакше грозили ся, що відчинять ворота Ростиславичам, „а самъ промышлай о собѣ“. Давид хотів був якось викрутити ся, але громада обставала при своїм, грозила, що піддасть місто, й на решті вимогла того, що Давид видав сих бояр.

1138 р., коли Ярополк з великими силами обложив Чернигів, і князь Всеволод налагодив ся тікати „в Половці“, чернигівська громада змусила його покорити ся перед Ярополком, досить недвозначно грозячи, що інакше не хоче його мати князем на далі, й Всеволод супроти сього мусів просити згоди від Мстислава.

Само собою, віче розпоряджало долею землі в часи, коли в землі не було князя. Так у 1069 р., коли Ізяслав з польським військом ішов на Київ, київська громада веде зносини з задніпрянськими князями, а потім постановляє піддати ся Ізяславу. Так же розпоряджає вона в моменті по смерті Святиполка, потім Юрія.

Що віче займало ся справами не самого тільки міста, де збирало ся, не самого тільки „города“, але й пригородів, цілої землі, доказує епізод 1146 р., коли Кияне, скаржачи ся на

княжих агентів, підносили не тільки те, що якийсь Ратша „погубив“ своїми кривдами Київ, але згадували й иньшого — Тудора, що подібним способом знищив Вишгород. Віче було речником цілої землі й інтереси цілої землі мало на оці.

Як бачимо з наведених прикладів, віче, коли обставини покликували його до того, могло постановити своє рішення в якій небудь сфері політичного життя й управи, й перевести, або поручити до переведення князю, — чи то в зверхній політиці, чи у внутрішній управі. Тільки ці функції його були завжди надзвичайними: воно не мало ніяких постійних, спеціальних функцій; що найбільше можна-б думати з наведених прикладів, що князь не міг покликати громади до участі в поході без участі віча, але й тут не підлягає сумніву, що князь міг і не питаючись громади, закликати її до участі в поході, коли був певний, що вона не спротивить ся тому, бо причина для походу дуже важна (нпр. при половецьких нападах), або тому, що авторитет князя надто був значний: запитання Ізяслава поясняють ся тим власне, що він був не певний, яке становище займе громада супроти задуманих ним походів.

Повторяю — громада не мала своїх спеціальних функцій і її участь в політиці й управі не мала нічого постійного, організованого; вона все зіставляла ся лише органом надзвичайним, корективом звичайної князівсько-дружинної управи. Вмішавши ся в яку небудь галузь її й зробивши в ній поправку, якої — на її погляд — конче вимагали обставини, громада звертала знову управу в руки її звичайних хазяїв. Українські громади не мають самоуправи й не змагають ся до неї, змагання до обмеження князівсько-дружинної управи й боротьби з нею за права вони не знають, протинно, їх ідеал — устатити такий лад, де-б князівсько-дружинна управа розвивала ся як найбільше правильно, не змушуючи громади до вмішання, до поправки.

Що суверенні права громади — розпоряджати ся в землі без князя чи при князю та ставити йому певні дірективи, признавали ся в княжих кругах, в тім не може бути непевности. Се бачимо виразно з таких фактів, як зносини Сьвятослава й Всеволода 1069 р. з київською громадою, коли вона не хотіла приймати свого „законного“ князя Ізяслава, а вони обіцяли її посередництво та забезпечали її від репресій, ще виразнійше — з фактів, де князі входили в зносини з громадою, поминаючи князя. Так 1098 р., коли київська громада входить в зносини з задніпрянськими князями, що прийшли на Сьвятополка, ці

князі ведуть зносини громадою, поминаючи її князя Святиполка: вони, вислухавши „молбу Киян яко сотворити миръ, и блюсти земли Рускои и брань имѣти с погаными“, запевняють депутатів громади, що закінчать справу згодою, і після того тільки відновлюють зносини з Святиполком. Ще більш інтересний факт маємо в зносинах Ростиславичів з володимирською громадою 1098 р., коли вони самі, з власної ініціативи зовсім поминають князя Давида і звертають ся просто до громади, бажаючи, аби вона зробила пресию на свого князя — Давида.

Оглянувши таким чином діяльність віча, приглянемо ся його складу і формам діяльності.

Насамперед що до складу віча. Літописи ніде не говорять про нього спеціально, та з натяків їх видно, що в вічу брала участь вся свободна людність землі — города й пригородів, але тільки самі господарі, голови родин. На се вказує термін „люди“ для учасників віча, не „ліпші люде“, а такої люде взагалі: людье кыевьстии (1068), людие Черниговци (1138), або „гражани“ (в Володимирі 1099), або „Кияне“ (1098), „Галичане“ (1144).

Що молодші члени родини не мали голосу при тім, на се вказують вирази, де вічевики приймають рішення за себе й за „дітей“; так говорять на вічу Кияне в 1147 р.: „на Ольговичів підем радо і з дітьми (на Ольговичи хотя и с дѣтми), і на новім вічу знову: „идемъ по тобѣ и с дѣтми“; так кажуть Куряне: „оже се Ольговичъ, ради ся за тя бѣемъ и с дѣтьми“. Такі вислови не могли-б мати місце, як би й сі „діти“ були тут же на вічу з правом голоса.

Люде з пригородів могли брати участь і мали голос на вічу, але їх присутність не була конче потрібною для того, аби рішення віча було важним і для пригородів; се ми знаємо добре з новгородської практики, і нема ніяких перешкод прикласти сього й до українських віч. Справа Вишгорода, піднесена на київськім вічу 1146 р., дуже правдоподібно, була наслідком того, що на вічу були й Вишгородці. А що рішення віча города було обовязкове в усякім разі й для пригородів, се дає зрозуміти наведена вище максима суздальського літописця, що говорить про обовязковість таких рішень для пригородів, зовсім не згадуючи про потребу для того участі пригородів — та й в такім разі ціла максима та не мала-б значіння.

На існування репрезентації, відпоручників пригородів чи частин міста, не маємо ніяких натяків, і можемо прийняти зовсім

на певно, що її наші громади не знали, як не знали й більш розвинені північні.

Форми скликання, місце або час вічевих нарад не були зовсім регламентовані, — не тільки у нас, але й у Новгороді. При надзвичайнім характері вічевих зібрань не може бути й мови про якусь їх періодичність або певні усталені часи. Скликав віче, як ми вже бачили, або князь або самі громадяне; в остатнім разі, розуміється, міг скликати кождий, хто потрапив заінтересувати та згромадити людей. Кожде місце було добре для сього; рівно-ж порядок вічевих нарад залежав від хвилевих обставин. Дорогоцінний, бо зовсім одинокий образок віча, скликаного з ініціативи князя (навіть в богатших новгородських джерелах, через їх ляконізм, ми не маємо подібних подробиць), дають нам оповідання про київське віче 1147 р., що закінчилося смертю кн. Ігоря¹⁾:

Ізяслав, бажаючи притягнути до участі в війні з Ольговичами київську громаду, вислав двох з своєї дружини до Києва з порученнями в сій справі. Сі посланці, приїхавши до Києва, мали удати ся до полишеного в Києві для нагляду Ізяславового брата Володимира, щоб він за порозумінням з митрополитом і тисяцьким зкликав Киян на віче на подвірє св. Софії. Володимир скликав Киян, і вони зібрали ся в великім числі й поїдали²⁾ на площі коло св. Софії. Предсідателем зборів був митрополит, як найповажніша особа в місті, хоч властивим господарем у Києві, в неприємності князя, був тисяцький. Звернувшись до митрополита, Володимир представив послів Ізяслава й попросив для них слова (и рече Володимиръ к митрополиту: „се прислалъ братъ мой 2 мужа Кыянина, ать молвятъ братьѣ своей“). Посли переказали привіт Ізяслава Володимирові, митрополиту, тисяцькому й усій громаді („цѣловаль ты братъ, а митрополиту ся покланяль, и Лазаря цѣловаль и Кыяны все“)*). Присутні громадяне („Кыяне“) запитали, з чим прислав їх князь („молвита, с чимъ васъ князь прислалъ“). Посли переказали поручене Ізяславом: про зраду Ольговичів, і що через неї Ізяслав розпочинає з ними війну, а до участі закликає й київську громаду. Кыяне вислухавши, заявили, що радо підуть в похід. Тоді оден з присутних звернув увагу на небезпечність від того, що в самім Києві сидить оден з Ольговичів — Ігор, і радив перше забити його, а тоді вже йти на Чернігів, „кін-

*) Інтересна етикета в порядку сих привітів і їх стилізації.

чати“ з иньшими Ольговичами. Сї слова незвичайно вплинули на зібрану громаду. Даремно Володимир, потім митрополит, тисяцький київський і другий тисяцький — Володимирів (правдоподібно — волинський) умовляли людей, аби залишили сей замір, неприємний самому Ізяславу, Кияне відповідали, що з Ольговичами не можна дійти до доброго кінця. Нарешті підняв ся великий крик („кликнуша“), і нарід кинув ся з віча до монастиря св. Федора — забивати Ігоря.

Таким чином, і на таких вічах, скликаних князем, де була певна президія, як бачимо — дискусію дуже легко опановувала зібрана маса, і коли вона приходила до афекту, всякий порядок пропадав, і починав ся „клик“, серед котрого вже не мали нічого робити дальші арґументи. Подібний образок дає нам і революція 1068 р.: громада, прийшовши перед княжий двір, поперед розмовляєть ся з князем, що виглядає до них з вікна своїх сіней; але дискусія починає приберати все більше горячий характер („людье възвыли“, як казали бояре), нарешті підняв ся крик („кликнуша“), й люде кинули ся розбивати вязницю Всеслава.

Але не завсїди віче виходило таке неспокійне й непорядне. Інакший образок дає віче 1146 р.: після віча, скликаного Ігорем на Ярославовім дворі, вічевики збирають ся самі, з власної ініціативи на нове віче на Подолі, коло Турової божниці. Вони сидять верхи на конях — може й не всі, иньші може й пішки. По нараді вони закликають до себе Ігоря, щоб вислухав їх бажання. Ігорь виражає до них брата Святослава, і Кияне ставлять свої вимоги, жадаючи від князя присяги, що вони будуть сповнені. Святослав, злізши з коня, присягає, тоді злазять з коней Кияне й присягають. Ціле віче отже переходить, судячи по оповіданню літописи, зовсім спокійно, аж пізнїйше розпочинають ся розрухи, викликані мабуть словами Святослава, що він видає тих тивунів, що завінчили, на волю громади.

Збирало ся віче, як сказано, на ріжних місцях: в наведених прикладах ми бачимо київське віче зібране на Ярославовім дворі, коло св. Софії; правдоподібно — тут збирали ся головнo віча з княжої ініціативи. З власної ініціативи збирають ся Кияне на Подолі коло Турової божниці, або на торговищі (1068 р.). Ізяслав Ярославич по своїм вигнанню навіть перевів був торговище на гору, в близше суєїдство княжого двора, очевидно — воно було особливо наручним місцем для самовільних віч громади, скликаних без княжої ініціативи, і тому князь хотів його мати близше під оком.

Скликали на віче ріжним способом: звоном „созвониша вѣче“ володимирські „гражане“ (се був звичайний спосіб в північних республіках), трубами скликав Ізяслав: „ударяй у трубы, созва Кияны“, може й тому, що се було зроблено перед походом; правдоподібно скликали й через герольдів, як скликає тойже Ізяслав в Новгороді в 1148 р. людей до себе на обід (Іп. 259). Терміном було: „сотворити вѣче“, „совѣтъ сотворити“, „совѣтъ совѣщати“, „думати“. Констатовання більшости, рахування голосів не знала, та й не могла знати тодішня вічева практика. Певне рішення уважалося прийнятим, коли за ним зголошувалася така сильна більшість, що вона собі могла зовсім ігнорувати меншість. Свої рішення тоді більшість уважала можливим накидати меншости й силоміць: київське віче 1151 р. ухваливши взяти всім народом участь в поході Ізяслава, додає: „а хто не піде, дай його (княже) нам, ми його самі забемо“ (Іп. 300).

Відносини городів до пригородів у нас не дають нічого особливо інтересного, такого що пригадувало-б боротьбу города з пригородом в Новгородській або Ростово-Суздальській землі. Одинокa земля, де можемо щось сказати про її відносини — се Київщина, і те що можна було сказати про них, сказано в главі про Київщину: відносини між городом і пригородом згідні, і тільки у Вишгородців можна запитіти деякі, і то не дуже виразні сліди емуляції з своєю митрополією.

Перейдїм до другого елемента земського устрою — до князя.

Як ми вже бачили, хоч за громадою признавалося право вибору князя, але переважно князь здобував стіл не на підставі вибора, а спадщиною або по умові з князями. При тїм громада приймала його або активно або пасивно. Найлекшим способом акцентування громадою князя була участь громади в парадних уводинах князя або в церемонії посаження на столі; для означення ріжниць в відносинах до неї громади — чи брала вона в ній участь чи ні — істнували два терміни: князя „посадиша на столѣ“, або „князь сѣде на столѣ“. Ближших подробиць про сю церемонію не маємо; правдоподібно, князь дійсно з парадною засїдав на княжїм столі на княжїм дворі, з більшою або меншою участію суспільности. Здається, з розповсюдженням християнства сю по собі зовсім світську церемонію злучено з церковною, і митрополит (в иньших містах очевидно — єпископ) благословляв нового князя: духовенство брало участь в уводинах князя, по-

тім князь ішов „поклонити ся“ в катедральну церкву, і тут правдоподібно його благословляно, а по тім наступала церемонія „настолюванія“ — такий образ можна собі уложити на основі згадок Київської літописи¹⁾. По тім складали князеви присягу — на хресті, таке оповідаєть ся про Ігоря (съзва Кияне вси, они же вси цѣловаша к нему хрестъ). Але чи завсѣди складала присягу громада, не знати, і я скорше-б думав противне — коли громада зіставала ся пасивною супроти нового князя, ледви чи її кликали до присяги. В такім разі й сам князь мусів розуміти, що громада тільки терпить його і не кидає перспективи „вчинити під ним лєсть“ при нагоді, не вяжучись і присягою.

На зверх власть князя стрічала певне обмеження, більш або менш реальне, в правах старійшини, у внутрішній же управі князь був майже повним хозяїном. Хоч громада мала над ним суверенні права і могла контролювати його управу, але ся управа і директиви віча були явищем надзвичайним, звичайно-ж управа вся лежала в руках князів. Зрештою від нього залежало поставити себе незалежним і від суверенних прав і від контролі віча. До того були дві дороги: або стояти в добрих відносинах з громадою, потрапляючи під її найбільш популярні бажання, так щоб громада не чула потреби мішати ся в княжу управу, або поставити себе о стільки сильно, щоб не бояти ся повстання і „лєсти“ громади, а тоді собі ігнорувати всі її бажання.

Змагань до обмеження княжої власти, як я вже згадував, у тодішньої суспільности не було: земля не мала ані охоти ані спромоги до самоуправи; тому-ж то, коли почав ся рух (в XIII в.) против князівсько-дружинного устрою, земля, виломлюючись з під сього режиму, розпадала ся на дрібні автономні громади. Для управи землі в її цілости в тодішніх обставинах конче потрібний був князь, тому ми й не стрічаємо спеціальної ворожнечі до сеї інституції зі сторони тих, хто інтересував ся політичною цілістю землі, противно — стрічаємо виразні вказівки, як безрадною почувала себе земля без князя.

Так, коли 1069 р., саме після революції, коли київська громада як раз показала свою політичну активність, кн. Всеслав утік з під Білгорода, перед битвою з Ізяславом, Кияне не відважили ся самі стати до бою, а вернули ся до міста й почали шукати иньшого князя, а не знайшовши, покорили ся Ізяславу. Коли підняли ся розрухи в 1113 р., по смерті Свѣтополка, „ліпші мужі“, сї колишні правителі Києва, не бачили иньшого способа покінчити сї розрухи, як тільки що найскорше закликати но-

вого князя. Коли 1156 р. умер Юрій, не полишивши нікого, як оповідає літопись — „тяжко баше Кияномъ, не осталъ бо ся баше у нихъ ни единъ князь у Киевѣ“, і щоб вийти з такого безкняжого становища, вони закликали до себе нездатного і непопулярного Ізяслава Давидовича. Таке-ж значінне мало відай і те, як по смерті Ізяслава, нім приїхав Ростислав, Вячеслав, князь номінальний, що в дійсну управу не мішав ся, закликав у Київ „блюсти волости“ Святослава Всеволодича: очевидно, громада сама себе „соблюсти“ не могла. І у війську без князя не надіяли ся доброго порядку: коли 1151 р. Юрій прохопив ся на сей бік Дніпра під Зарубом, се поясняли тим, що Ізяслав відіслав свого сина, і при тім броді не було князя, „а боярина не всякий слухає“ (Іп. 295).

Коли так безрадною почувала себе без князя громада київська, найбільш розвинена політично, найбільш активна, то тим більше мусів уважати ся князь неминучо потрібним в житю пньших українських земель, де політичне значінне віча-громади ніколи не дорівнювало Київщині.

Як уже сказано було, діяльність князя обіймала собою всі сфери тодішньої політики й управи.

Почати з того, що князь міг свobodно розпоряджати своєю волостію: він міг її відступити або проміняти, або й продати, він міг в ній роздавати дрібніші волости, міг передати в спадщину своїм спадкоємцям, і се все без участі громади. Громада могла спротивити ся його розпорядженню, з другого боку — сам князь, щоб забезпечити своє розпорядження від опозиції громади, міг зробити його за порозумінням з громадою, але се зовсім не було для князя обовязковим, і участь в таких справах громади, як ми бачили, була скорше виїмком ніж правилом.

Князь міг своєю властію розпочати війну, визначити похід, уложити союз, прийняти згоду. Участь в сих справах громади знову була можлива, але не обовязкова, все залежало від відносин князя до громади і від того — о скільки князь потрібував її помочи — моральної чи матеріальної; я вище зауважив, що князь, в певних обставинах, навіть міг закликати до участі в поході громаду, не питаючи ся її, хоч ми й бачили такі факти, що князь питає згоди на се громади, й громада її відмовляє.

Воснні справи — організація оборони, утримання дружини, укріпленя, іменування воевод — були річею князя. Громада, розумієть ся, могла вмішати ся й тут, але в сій сфері потреба князя, його розпоряджень, правдоподібно, відчувала як найбільше.

Князь видавав закони: в тих кількох випадках, де в законі згадані подробиці його видання, виступає як законодавець князь — або оден, або кількох, часом з радою бояр, але про участь громади не згадується нічим. Так закон про заміну грошевим викупом кари смерті за убийство видали „зібравши ся Ізяслав, Святослав, Всеволод і їх мужі: Коснячко (мабуть київський тисяцький), Перенїг, Микифор“ (Р. Правда, Кар. 2). Закони Мономаха видані так, по словам Руської Правди: він по смерті Святополка „закликав дружину свою на Берестовім: київського тисяцького Ратибора, білгородського тисяцького Проконія, переяславського тисяцького Станислава, Нажира, Мировслава і Ольгового мужа Іванка Чудиновича і постановили...“ і т. д. (Кар. 66).

Князь в своїх руках мав усю адміністрацію в землі, і провадив її безпосередно — сам особисто, і посередно, через різних урядників, котрих сам іменував. Про громаду ми не знаємо нічого, аби вона іменувала адміністраційних або яких інших урядників або їх скидала. Розуміється, в дрібних — сільських громадах мусіли бути виборні „старці“, „старости“, чи як би вони не називалися, але вся адміністрація, що виходила за границі дрібної локальної самоуправи, була княжою. Князь іменує тисяцьких, соцьких, посадників. „Держи ти тисячу, як держав за мого брата“, каже київський князь Ігорь тисяцькому Улібу (Іп. 231); зрештою самий звичай називати тисяцьких іменами князів доводить виразно, що вони були княжими урядниками. Що соцькі були княжими, не виборними урядниками, показує київська революція 1113 р., коли громада розбивала їх доми. Про посадників — управителів менших мійських округів маємо багато виразних звісток: Святослав Всеволодич в Чернігівщині, по смерті стрия, „посадники посла по городомъ, а самъ хотѣ поѣхати к Чернигову“ (Іп. 358), в Київщині Всеволод Чермний „сѣде в Києвѣ и посла посадники по всеѣмъ городомъ киевськимъ“ (Лавр. 406) і т. п.

Князь судив суд сам або через своїх відпоручників-урядників, котрих сам іменував. Віче не судить само, і навіть скаргачи ся на непорядки в суді, тільки поручає князю на даліше, аби судив сам особисто. Про особистий суд князя — „люди оправливати“ згадує Мономах в своїй науці, між щоденними звичайними заняттями князя (Лавр. 238). В Руській Правді між іншим маємо одно судове рішення, постановлене Ізяславом Ярославичом в справі Дорогобужців, що забили його конюха („яко

установив Ізяславъ въ своемъ конюсѣ, егоже убили Дорогобудци“ — Ак. 21).

Про суд княжих урядників каже літопись, оповідаючи за Всеволода Ярославича, що його тивуни „почали людей грабити, людей обтяжати продажами (судовими карами)“; на такі-ж надужитя княжих тивунів скаржило ся київське віче 1146 р.

Князь розпоряджав доходами землі й означав висоту податків, які мала платити людність до його скарба, а міг навіть завести й новий податок. Знаємо з літописи, як князі Х в. уставляли податки в підвласних землях, замінюючи дань легку на дань тяжку. З пізнійших часів маємо приклад як князь волинський Мстислав Данилович, бажаючи укарати Берестян за зраду, наложив на них своєю власттю новий податок — „ловчєє“: спитав своїх бояр: „чи є тут ловчє“, вони-ж сказали: „нема тут, пане, з поконвіку“. Тоді Мстислав сказав: „я-ж уставляю у них ловчє, за їх „коромоли“, аби не бачити їх крови (не карати смертю)“, і сказав своєму писцю писати грамоту: „Се азъ князь Мстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчєє на Берестьяны и в вѣкы, за ихъ коромолу: со ста по двѣ лукнѣ меду, а по двѣ овцы“, і т. д. Що до права розпоряджати доходами, то досить вказати на десятину, що визначали князі з доходів свого князівства на церкву: на десятину, визначену Володимиром на київську катедрu, на десятину визначену Ярославом з вишегородської дани для місцевої церкви Бориса і Гліба¹⁾, і т. и.; документальний текст такого надання маємо в фундації смоленської катедрі, де князь надає єпископу „десятину отъ всѣхъ даней смоленскихъ“²⁾.

Нарешті князь брав дуже значну участь в церковній управі: в виборі церковних достойників, творенню нових катедр, у внутрішній організації церкви, як побачимо нижче.

Особа князя мала велике поважання; в тяжких політичних завірюхах, так частих в сі часи, серед завзятих усобиць особа князя звичайно все зістає ся нетикальною. Розумієть ся, не раз трапляло ся князям накладати головою в бою, але такі факти, що Князе забили Ігоря, або що галицькі бояре повісили Ігоревичів, зіставали ся виїмковими явищами, викликаними спеціальним роздраженням.

Та з другого боку не закріпляла ся на руськім ґрунті й принесена з Візантії теорія богоустановленого, священного характеру влади: на Руси і в духовних кругах стрічаємо ми сей погляд, нпр. в Початковій літописі ми стрічаємо

таке міркування, навіяне святим письмом: „поставляє царя и князя Вышний, ему же хочет — дать; аще бо кая земля управится передъ Богомъ — поставляє царя и князя праведна, любяща судъ и правду, и властеля устраять и судью правяща судъ“ (Іп. 98). Митроп. Никифор в своїм слові до Мономаха каже між иньшим про нього: „егоже Богъ издавеча про разумѣ и прѣдповелѣ, егоже изъ утробы освяти и помазавъ, отъ царское и княжеское крови смѣсивъ“¹⁾. Але в українській суспільності сей погляд не пустив кореня, як в пізнійшій московській: старий погляд на князя, як на громадського чоловіка, що його громада завсѣди може перемінити, на Україні сидів, видно міцнійше.

Урядовим титулом для князя було „князь“; в другій особі, для більшого поважання уживали слово „господин“: „господина наю князя!“, „нетуть, господине!“ Як почесне призвище уживали також, як знаємо вже, слово „царь“.

Невідмінним учасником княжої управи була прибічна рада бояр, або, як її звичайно звать пізнійшим московським терміном — боярська „дума“. Моральним обовязком князя було радити ся в усіх важнійших спрах із своїми боярами, які були під рукою. Инакше дружина могла зразити ся тим, що князь її поминає, і добрі відносини між князем і дружиною могли поспути ся — на шкоду самого князя: по тім йому не можна було числити на свою дружину. Бо хоч відносини дружини до князя були служебні, але з другого боку дружина з князем були нїби спільники: дружина ділить успіх і неуспіх князя, тому мусить знати, що замишляє й розпочинає князь; инакше вона може відмовити своєї помочи, покинути князя в рішучий момент, а дружина — головна підпора княжої власти, і йому окрім дружини властиво нема на кого покластись. Тому радити ся з дружиною, держати її в курей своїх плянів — сього вимагає не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя.

Але ся боярська рада зовсім не сформувала ся в якусь правильну, реїляментовану інституцію: князь радив ся принагідно, з тими боярами, які були під рукою; від нього залежало — чи дати якусь справу під раду чи нї, чи закликати того чи иньшого боярина на раду чи нї. Такий характер сеї ради був причиною, що на неї істнують досить відмінні погляди в літературі: одні, назираючи на обовязок князя думати з дружиною,

бачать в ній правильно сформований інститут, другі, напераючи на її принагідний характер — відмовляють її сього характера. В дійсности хоч боярська рада не мала реїляментації, як не мав його взагалі тодішній політичний і адміністративний устрій, вона безперечно була інститутом, і князь був обов'язаний радити ся в усіх важніших справах з усіма старшими боярами, які були в даній місцевості, при князю, нікого не поминаючи, бо поминений боярин, очевидно, маракував би зараз собі. Розуміється, князь міг не сповняти сього свого обов'язку, але се вже було надужите, яке могло увійти, а могло й не увійти, а викликати конфлікт, як то й бувало часом. Я поясню се фактами.

На звичайний, правильний, постійний характер наради князя з боярами вказує наука Мономаха: вислухавши „заутреню“, князь з рана, на сході сонця має або „сѣдше думати съ дружиною, или люди оправливати, или на ловъ ѣхати, или поѣздити, или лечи спати“ (Лавр. 238). Сю науку старого князя ілюструє оден епізод з Жития Теодосія: він, вертаючи ся від князя раннім ранком, стрічав бояр (вельможи), що їхали до князя, хоч князь тоді навіть не був у свої резиденції, а десь „далече отъ града“.

На сю раду князь повинен був брати важніших бояр — всіх, хто лише був у тій місцевості, а не самих своїх улюбленців, і брати під обряду всі важніші справи. Про чернігівського князя Святослава Всеволодича літопись з докором підносить, що він свій плян війни з Ростиславичами не обміркував в боярській раді, а тільки в приватній нараді з жінкою й своїм улюбленцем: „сдумавъ с княгинею своею и с Кочкаремъ милостыникомъ своимъ, и не поведѣ сего мужемъ своимъ лѣпшимъ думы своея“ (Іп. 416). На Всеволода Ярославича підносить ся докір, що він в старости своїй „любяше совѣтъ уныхъ, и свѣтъ (совѣтъ) творяше с ними“, поминаючи старших, важніших київських бояр. Такий самий докір стрічає й Святосполка, що він, прийшовши в Київ, „не здума с болшею дружиною отнею и стрыя своего“, себто київською, а порадив ся тільки з своїми Туровцями, й наслідком того занапастив руську справу в боротьбі з Половцями (Іп. 151—2). Тут, як бачимо, з справою про обов'язок думи вязала ся вимога, щоб князь своїми приходними не відтісняв місцевої дружини від політичних впливів, не поминав „болшої дружини“.

Занедбанне князем звичай чи обов'язка „думати з дружиною“ старшою могло викликати проти нього незадоволення серед бояр

і навіть конфлікт. Коли галицьке боярство повстало проти Володимира Ярославича, властивою причиною того було се, що він „думы не любяшеть с мужми своими“ (Іп. 444), і до сього тільки вже про *foro externo* були приплетені інші обвинувачення. Коли Володимир Мстиславич, не порадивши ся з своїми боярами, розпочав зносини з Чорними Клобуками проти Мстислава Ізяславича, і тільки пізнійше дав про се знати боярам, коли вже треба було йти в похід, бояре спротивили ся сьому, кажучи, що князь се зробив на власну руку, й тому вони не поїдуть з ним: „о собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“. А що Володимир і після того остереження не залишив похода, вийшов розрив: Володимир сказав, що в такім разі місця сих бояр обсадить дїтськими (молодшою дружиною), а бояре, очевидно, покинули його, виповівши службу (Іп. 367). Така перспектива — повстаннє або частійше — перехід бояр до иньшого князя — стояла й перед усяким князем, що схотїв би помітувати нарадою з боярами.

Склад боярської ради міняв ся, розумієть ся, відповідно до місцевости, де відбувала ся нарада — чи в резиденції, чи десь в переїзді; міняло ся й число учасників, бо в нараді брали участь бояре з поблискої околиці (в згаданім епізоді життя бояре ідуть за кілька верст, а може й миль до князя). В звичайних обставинах старших бояр при князю бувало не багато (порівняти лист єпископа чернігівського Антона в момент смерти кн. Сьвятослава Ольговича: „дружина ти по городомъ далече, а княгини сидить въ узумѣньи с дѣтьми — Іп. 358), тож і звичайна княжа рада не бувала численна. В важнійших справах закликали важнійших бояр, особливо тисяцьких з дальших міст — так япр. закон Мономаха, як ми бачили, виданий з участю тисяцьких київського, білгородського, переяславського; але й тут число присутних бояр не велике: п'ятох Мономахових бояр, а шестий Олегів. На звичайних нарадах ледви чи бувало їх і стільки.

Що до змісту нарад боярської думи, то його добре характеризує літописна повість про Володимира, кажучи, що він з дружиною „дума о строеньи землинемъ, и о уставѣ землинемъ, и о ратѣхъ“, інакше сказавши — про всякі управи воєнної й цивільної управи. О скільки чисто особисті, на перший погляд, свої справи предкладали князі під обряду своїх бояр, може послужити отсей епізод: Ростиславичі, під впливом боярських наговорювань, зажадали, аби Мстислав присягнув їм, що нічого

злого на них не задумує. „Мстислав дуже збентежився і сказав своїй дружині: брати кажуть мені цілувати їм хрест, а я не знаю за собою до того причини“. Бояре взяли сю справу під раду й порадили Мстиславу, як має відповісти Ростиславичам, і Мстислав післяв своїх послів з такою відповідею. Але се не повинно нас дивувати: бояре передовсім були звязані з особою князя, а не з його столом.

Як значний вплив був сеї боярської ради на князів і їх політику, показує звичай записувати бояр, аби вони не сварили своїх князів (нпр. при компромісі Ізяслава з Вячеславом — Іп. 278). Досить часто різні переміни в княжій політиці поясняли впливом бояр (нпр. розірвання союзу Ростислава київського з Святославом Ольговичом, конфлікт Ростиславичів з Мстиславом Ізяславичом і т. и.)¹⁾.

Окрім бояр в княжу раду запрошувалися часом вищі духовні особи й видніші репрезентанти громади. Літописна повість про Володимира, малюючи наради князя в важних справах, поруч княжих бояр згадує „старців“ або „старців градських“ — видніших мійських аристократів²⁾). Безперечно така участь важніших громадян в княжій раді могла і пізніше практикуватися, хоч ми й не знаходимо в пізніших джерелах виразних звісток про се. Про участь духовенства в княжих нарадах згадує й літописна повість про Володимира (участь єпископів в Володимирових законах про виру), і пізніші літописи³⁾. Але і духовні особи, і земські патриції на засіданнях ради являлися більш або менш випадковими гістьми, постійний же, обов'язковий контингент її складався з старшого боярства.

Окрім князя й його боярської ради до органів центральної управи належав ще й княжий двір, бо й на Русі, як і в інших примитивних державних організаціях, в організації двора, в функціях двірських урядників нерозлучно вязалися функції державні з приватним характером княжих господарських агентів.

На чолі двора стояв „дворський“, або „дворецький“. Сим словом галицька літопись толкує західній уряд *palatinus, comes palatii*⁴⁾, і досить можливо, що сформовання сього уряду у нас на Україні сталося не без впливу того західного уряду. З XII в. маємо про нього тільки одну голу згадку⁵⁾. Ближше знайомимося з сим урядом на дворі Данила: тут дворський грає першу роль між боярами, звичайно виступає на чолі княжого війська

і в неприсутности князя має головний провід в місті¹). Безперечно, що дворського треба розуміти і в галицько-волинських грамотах XIV в. під титулом *iudex curiae nostrae*²). Отже дворський XIII—XIV в. став найважнішою особою по князю в світській адміністрації, являючи ся шефом княжої дружини, заступником князя в суді й адміністрації. Його компетенції розвинули ся таким чином коштом давнішого уряду тисяцького. З початку-ж його уряд мусів мати більш приватний, господарський характер, як то бачимо у московських дворецьких, що й пізніше заховують свій переважно господарський характер в ролі управителів поодиноких княжих дворів³).

Раз тільки згадуєть ся канцлер — „печатник“, і то в обставинах, які показують, що сей важний урядник не обмежував ся прибиванням печатки до княжих грамот: печатник Данилів Курил виступає на чолі війська, висланий з порученням зробити слідство над боярами — „исписати грабительства нечестивих боярь“, другим разом висилаєть ся просто походом на болоховських князів (Іп. 527). Також рідко і з такими-ж різнородними функціями виступають княжі „стольники“: ми стрічаємо їх з дипломатичними і адміністраційними порученнями від свого князя⁴).

Раз тільки згадуєть ся княжий „покладник“ — спальник (Іп. 304).

Княжого двірського господарства доглядали „ключники“ і „тіуни“⁵) — слуги чисто приватного характеру, що часто вибирали ся з рабів; се був звичай так загальний, що хто наймав ся ключником не застерігшись, тим самим ставав „холопом“. Але тіж тіуни за порученнями князя сповняли й служби публічного характеру: судові й адміністраційні.

Для різних поручень і посилянь служили „биричі“, „дітські“ і „отроки“; останні імена разом означають взагалі нижшу княжу дружину в противність боярам.

Адміністрація місцева не була докладно відграничена від центральної. Княжі двірські тивуни сповняли функції провінціональних урядників, а сам князь, куди приїздив, заступав місцевих урядників: Мономах у своїх вічних подорожах „на посадники не зря, нѣ на биричи, самъ творить что было надобѣ“; певно, що під час своїх полюдій князь сам чинив суд і розпоряджав на місці; зрештою се впливало з загального в примитивних державних організаціях погляда на князя, як на одинокий орган адміністрації й суда, що тільки в неприсут-

ности заступає себе через своїх відпоручників. І в уряді тисяцьких можна теж помітити сполучення елементів місцевої й центральної адміністрації.

Уряд „тисяцького“ входив в десяточну систему земської організації, вироблену по всякій правдоподібності ще в часах перед розвоєм князівсько-дружинної системи адміністрації¹). Ця десяточна організація, очевидно, мала з початку характер воєнний, але в міру того як в воєнній організації вага переходила з громадського походу на княжу дружину, десяточна організація прибирала адміністративний характер, і в XI—XIII в. вона уже виступає з таким мішаним характером. Окрім того, в період розвою князівської влади ці урядники, що, як я сказав, з'явилися ще в перед-княжі часи і залежали з початку від громади, від ліпших людей, стають княжими, входять в систему князівсько-дружинної управи.

Тисяцький з початку був воєнним начальником в цілій окрузі, що тягнув до головного города. З огляду, що пізніші землі могли сформуватися вже за князівських часів і в давніші часи політичні округи могли бути менші, а земських центрів могло бути більше, то й число тисяцьких могло бути більше (розуміється там, де ця організація існувала, бо загальною вона, мабуть, не була). В XI—XIII в. ми зустрічаємо тисяцьких переважно тільки в центрах цілих земель: в Києві, Чернигові, Переяславі, Володимирі, Турові, Перемишлі, Галичу. Але поруч того, мабуть як пережиток давнього, зустрічаємо ми їх в київських пригородах Вишгороді і Білгороді, а в Чернігівщині — в Сновську (Сновская тысяча)²). Округ тисяцького називається „тисяча“, так само і уряд.

Іменем тепер тисяцького вже князь, як ми вже бачили (с. 267); близькість цього уряду до князя показується і в тім, що тисяцькі залюбки звуться іменем свого князя, замість сказати: тисяцький вишгородський, кажуть: тисяцький Давидів (вишгородського князя)³). По князю се найбільша світська особа, найбільший урядник в землі; в неприсутності князя він заступає його, мов би його намісник: так в 1146 р. під час походу Ізяслава в Києві найстаршою особою, по володимирським князю Володимирі, що тим часом перебував там, і митрополиті, виступає тисяцький київський Лазар⁴). Тим же значінням тисяцького в княжій управі пояснюється, чому при народніх повстаннях на князів, в першій лінії по князю нарід звертається на тисяцьких (київські повстання 1068 і 1113 р.).

Воєнний характер влади тисяцького видно з його другого титула: „воевода“, уряд його називається „воеводством“ (воеводство державно Київської тисящи Яневи — Іп. 146) (титул воеводи одначе ширше ніж тисяцького, і не кождий воевода був тисяцьким). В принципі тисяцький був начальником „воїв“ — народного війська, хоч не раз проводив і княжою дружиною¹). Але що він був не тільки воєнним урядником, а уряд його мав і загально-адміністративний характер, видно з таких виразів як „держати тисячу“, „тисящу предержавно и весь рядь“ (Лавр. 450 — про тисяцького в Володимирі суздальським); те-ж видно з вище вказаного значіння тисяцького як княжого намісника, нарешті — з того характеру, який прибрали нижші урядники тієї десяточної організації — соцькі і десятники.

Тисяча обіймала собою, очевидно, город і городську околицю, що тягнула до нього. Тутешня людність поділяла ся на сотні й десятки. Звістки про сю організацію з часів давньої Руської держави дуже скіпні, так що для доповнення їх приходиться звертати ся до пізніших часів. Соцьких було в Києві кілька, і в XII в. вони були вже княжими урядниками, як видно з повстання 1113 р. З контрибуції, наложеної на Берестян 1289 р. видно, що сотня — „сто“ тут була адміністративно-фіскальним поділом підгородніх людей: їх оподатковують „со ста“, натураліями, тим часом як „горожане“ платять особно грошеву дань (Іп. 613). І пізнійше в Галичині й на Подляску до сотень належала підмійська, замкова, переважно ремісничая, але також і хліборобська людність²). Одначе таке виділення мійської людности з сотного поділу було, по всякій імовірности, фактом пізнішим, судячи по тому, що в Новгороді і Ростово-суздальських краях сотна організація обіймала як раз мійську людність, в противність сільській³).

Сотня складала ся з десятків. Десятники згадують ся тільки раз — в літописній повісті про Володимира, разом з соцькими (Іп. 86). Пізнійше на Україні стрічаємо поділ на десятки і в містах і в селах: в дрібніших сільських громадах місце війта або отамана заступає десятник — урядник в порівнянні з ними нижший⁴).

Всі ці урядники в XI—XIII в. мали характер воєнно-адміністративний, а по часті й фінансовий, а юрисдикцію мали хіба спеціальну, бо суд не належав до них: ані до тисяцьких, тим менше до соцьких і десятників; бачимо, що в Києві і Вишгороді, де сиділи тисяцькі, суд належить до тивунів⁵).

Тисяцькі з соцькими і десятниками істнували тільки в декотрих мійських округах. В тих мійських округах, де їх не було, воєнно-адміністративні функції сповняли іменовані князем „посадники“; ближших подробиць про їх управу ми одначе не маємо ніяких; чи правили вони суд, джерела виразно не кажуть. В одній статті Руської Правди згадується посадник, але тільки з поліційно-адміністративними функціями: він дає свого отрока, коли хто знайшов утікача-холопа і хоче його арештувати¹⁾.

Як судові агенти, звістні нам з літописей тільки княжі тивуни; „судии“, „судящи“ згадувані в інших пам'ятках (Руська Правда, анонімна повість про чуда Бориса і Гліба)²⁾, в наших літописах не звістні з сим іменем, і воно очевидно не було їх технічною назвою, а загальною — взагалі для урядників з правом суда. Як низших агентів при суді знаємо „вирників“, „мечників“, „дітських“, „отроків“.

З спеціально-поліційними компетенціями знаємо „осмників“; в давній Русі осмник згадується тільки раз, в Києві, і з сеї звістки бачимо, що то був урядник важний, бо приймав у себе самого князя (Юрій захорував в останнє, попивши на пирі у осмника Петрила — Іп. 336), але про його уряд нічого не знаємо. В старій новгородській уставі про мости (в Р. Правді — Кар. 134) сих мостів доглядає осмник і бере за те „поплату“. В Києві XV в. осмник збирав торговельні поплати, доглядав порядку й моральности в місті й засідав в подібних справах в мішанім церковно-цивільнім суді³⁾.

Як фінансові агенти звістні „митники“; вони збирали поплати на мостах і торговельних шляхах та на торгах, де заразом сповняли маклерську функцію — санкціонували купно-продажу, як урядові свідки³⁾.

По за сією адміністративною схемою зіставав ся ще широкий простір, куди княжі агенти з'являлися дуже рідко й взагалі мали дуже невелику інгеренцію — се самоуправа сільських і мійських громад.

Справедливо зауважив оден з дослідників історії руського права, що тільки тому княжа адміністрація могла задовольняти ся такою слабо розгалуженою організацією, бо в руках мійських і особливо — сільських громад зіставала ся більшість адміністративних функцій. В сільських (а певно і дрібних мійських) округах княжі урядники з'являлися тільки найздом. Княже полюдіє — періодичні об'їзди підвласної території заступило полюдіє княжих урядників; се видко з того зна-

чіння, яке сей термін задержав в ліпше законсервованих місцевостях України ще в XVI в.: селяне „полюде з давніх часів дають на поклін підстарості в певних часах, як він приїздить до них на ґрунт“¹⁾. Що вирник, себто княжий судовий аґент, що зберав вири, тільки періодично приїздив у громаду, видно з Ярославової устави, що ограничує його побут в громаді тижнем (Ак. 42). Пізнійше, в XII—XIII в. з дальшим розвоєм княжої адміністрації, її розгадуженем та помноженнем числа княжих урядників, їх участь в житю громади мусіла збільшати ся (в сїм напрямі ішла суспільна еволюция). Але і далі управа, збір податків, поліция, суд в певних розмірах зіставали ся при громадах поодиноких і збірних — т. зв. (пізнійше) копах. Тільки сліди сеї діяльности громади в джерелах тих часів дуже слабії і стають зрозумілими лише в порівнянню з пізнійшими (що правда — теж не дуже богатими, бо діяльність громади взагалі рідко дає себе знати в документах вищих урядових і судових інстанцій).

В Руській Правді ми маємо постанови про відповідальність громади за злочин, що став ся на її території (Ак. 3—5); в інституції дванадцяти сьвідків бачать звичайно суд громади в цивільних справах (Ак. 14)²⁾. Що дани громада платила певною сумою, потім розкладаючи між громадян від себе, про се сьвідчить хоч би згадана устава вирника, де уставляється певна норма натуралій, яку громада має виплатити вирнику, або устава Метислава про ловче, де теж уставляється певна великість ловчого „со ста“ і з міста, незалежно від числа господарств. Теж саме бачимо і в уставі смоленської катедрі, де означена великість дани, яку постійно дають деякі громади. Ся-ж устава дає підстави думати, що певні громади викупали від князя певною сумою всякі судові виплати, і таким чином зовсім увільняли ся від судової інгеренції князя й його урядників та переймали суд в цілости на себе. З рештою про суд громади будемо говорити зараз низше.

Про організацію суда знаємо ми дуже мало: наші правні джерела надзвичайно бідні такими відомостями³⁾.

Суд в сі часи, очевидно, був чотирох родів: суд громадський, суд княжий, суд церковний і суд домініяльний. Про церковний буде мова в огляді церковного устрою, про домініяльний можемо тільки сказати, що княжий суд не мішав ся зовсім у від-

носини „господина“ до його холопів, значить — не обмежував його суда над своїми невольними підданими нічим, а над наймитом давав дисциплінарну владу, зв'язану з обов'язками наймита: признавав за паном право „бити“ закупа „про дѣло“, але зіставляв за закупом право скаржити ся в княжий суд (Кар. 73).

Про громадські суди, наші правні збірки — Руська Правда — не кажуть нічого, як не кажуть з рештою нічого й про духовні суди, займаючись тільки княжим судом. Але громадський суд безперечно існував: суд сільської громади в менш важних справах і суд старців з більшого округу в важніших справах — пізніший копний; на се вказує існування таких судів в пізніших часах, а натяк маємо і в самій Р. Правді, бо з неї виходить, що громада може видати або не видати провинника, себто прийняти на себе сплату викупу або ні: таке чи инше рішення громади, очевидно, могло стати ся після оцінки вчинка свого громадянина, а се вже й буде властиво судом.

Щоб зміркувати відносини громадського суду до княжого, не треба спускати з очей історичної перспективи: княжа адміністрація, а з нею й княжий суд розгалужував ся поволі: на початках княжі суди були дуже рідкі, в більших тільки центрах, і поволі з'являлися в менших. При такій рідкості княжих судів очевидно, що переважна маса справ мусіла рішати ся й кінчати ся в громадських судах; в княжий суд могли переносити ся тільки деякі більш круті справи, де сторони не задовольнялися громадським присудом. Такі справи могли приносити ся княжим урядникам при їх об'їздах, як приносять скаргу Яну Вишатичу Білозерці. По за тим князь полишав громадським судам, мабуть, повну свободу і тільки вислав від часу до часу своїх агентів — „вирників“ або „ємців“ (від „имати“ — збірщиків) збирати вири й продажі, які мали йти до княжого скарбу з провинників. Такий збірщик в своїх об'їздах з'їздив на ґрунт до громади з своїм „отроком“ та з писарем — „метальником“ і зіставав ся тут на кілька днів, збираючи вири; за сей час громада мусіла його годувати з кінями і з цілою компанією, й се було не малим стимулом для неї — спішити ся з збиранням грошей. Щоб одначе обмежити надужитя, вже Ярослав обмежив побут збірщика найбільше до тижня і визначив таксу, чого міг вирник жадати від громади¹⁾ Окрім удержання під час свого побуту в громаді, збірщик діставав певний процент з зібраних грошей від князя (від вири показано в такій 20%, але правдоподібно процент міняв

ся і залежав від рани особи, що їздила зберати) та певні грошеві плати від громади („ссадная гривна“, 10 кун „перекладної“ вирнику, а писарю особно).

З того що в фундаційній грамоті смоленської катедри дохід від вир князь рахує на певні з гори звістні цифри, висловлений був здогад, що громади, мабуть, відкупали ся певною постійною платою від обовязка давати вири (й продажі)¹⁾, й се дуже можливо, що така практика дійсно завела ся пізнійше: нею можна пояснити, що пізнійші громадські суди (литовсько-польських часів) були вільні від усякого мішання правительства.

Розгалуження княжої адміністрації в ширшій значінню того слова злучене було з обмеженням території громадських судів, хоч завсіди їм іще лишили ся значні простори. Де осідав княжий аґент з правами суда, очевидно — переставали функціонувати зовсім або майже зовсім суди громадські: суджу з того, що в Руській Правді ми не знаходимо ніяких натяків на координацію або конкуренцію суда княжого з судом громадським; з рештою се зовсім зрозуміло: того вимагав і материяльний інтерес княжих судів — не мати конкуренції з иньшими судами, та й люде, як то буває звичайно, мабуть воліли звертати ся по суд до зовсім стороннього чоловіка.

Княжий суд правив ся або самим князем (суд Ізяслава про забитого Дорогобужцями конюха — Ак. 20), або його аґентами, але сї аґенти уважали ся тільки заступниками князя і самостійного значіння не мали: Руська Правда майже не говорить про княжих судів яко таких, тільки скрізь про князя яко судию, про суд на княжім дворі і т. и.²⁾. Одинокий раз про „князя і судіїв“ іде мова в постанові про права закупа скаржити ся на „господина“ — Кар. 70, натомість в иньших разях очевидно те що говорить ся про князя, належить розуміти про всякого княжого судю взагалі.

Сьому відповідає брак апеляції: всякий суд був княжим, хоч би й не правив ся самим князем, тому на нього й не можна апелювати. Се не виключає одначе можливости скаржити ся князеві на надужиття княжих аґентів у суді як і в адміністрації.

Можливо, що через таке слабе відокремлення княжого судії як самостійної інстанції ми й не маємо якоїсь технічної назви для провінціональних судіїв: „судии“ Р. Правди (в згаданім параграфі) — се такаж загальна, не-технічна назва, як і „судящий“ чудес Бориса і Гліба. Одиноким конкретним згадкам про „судию“, яку маємо — се призвище „Судіч“ галицького боярина

Доброслава з середини XIII в., але й тут питання — чи дійсно ми маємо тут технічну назву, титул.

З оповідань літописи виходить, що княжий суд правили „тивуни“, себто частноправні агенти князя. Але вони, певно, не були самотні особами, що правили княжий суд. З усякою правдоподібністю можна припустити нпр., що княжий суд мали посадники; ми маємо таку звістку з Суздальської землі, але вона має загальніше значіння¹⁾.

Роль княжого судії на суді не ясна за браком відомостей; досить правдоподібно, що в рішенні справи брали участь поважані громадяне — „старці“, знавці звичайового права, як то бачимо в праві германським і в деяких словянських, але безпосередніх вказівок на це ми не знаходимо.

Окрім самого судії Руська Правда згадує ще нижших судових агентів. „Отроки“ або „дітські“ висилалися на ґрунт, нпр. для поділу спадку (пізніше, в русько литовських судах „дітський“ стає урядником, що відповідав возному польського права), і при судії сповняли різні обов'язки — нпр. в ордаліях (Кар. 100, 117). „Мечників“ в одній згадці висилають зібрати продажі, подібно як вирників, в другій — разом з дітськими вони переводять доказ ордаліями²⁾. І ті й ці помагали істцю в виконанні засуда (Кар. 118), а певно — і в інших потребах, та мусіли підтримувати порядку на судах, що не зовсім було легко: характеристику пізнішої Псковської грамоти, де сторони ідуть у суд з купою приятелів та силою лізуть до судового покою, бючи „подверників“, — ми з усякою правдоподібністю можемо перенести й на давнішу українську практику. Нарешті і на суді, як при подорожах вирників, грав певну роль „метальник“ або „писець“ (Кар. 118).

Усі такі нижші судові агенти були в службі судії, належали до „боярської дружини“ його, або вибирали ся з молодшої княжої дружини. Вони діставали на свою користь деякі спеціальні оплати від сторін за свої функції, а окрім того плату чи удержання або від самого судії, коли були його дружиною, або з судових доходів, коли були княжими.

Судії, себто урядники з юрисдикцією різних категорій, як і вирники, мусіли діставати певну частину з судових оплат, а мабуть де що й від сторін.

Далеко більше ніж про організацію суда дає нам відомостей Руська Правда про організацію й порядок процесу; хоч і тут де що зістає ся неясним або й зовсім не відомим.

Що мусимо піднести на вступі як загальну прикмету — се більша пасивність, далеко менша роль судії в процесі взагалі, в порівнянні з теперішнім.

І так слідство переводила інтересована сторона сама, своїми силами: покривджений збирав свідків¹⁾, сам шукав провинника або покрадених річей, сам провадив такі технічні процеси, як „заклич на торгу“, „гоненне сліда“, і „свод“; правительственні агенти й громади повинні були тільки давати йому певну поміч: посадник був обов'язаний дати своїх отроків у поміч господину, що „сочив“ або „гнав“ свого холопа-утікача (Кар. 125); громада (вервь) обов'язана була помагати гнати слід на її території, коли не хотіла приймати вини на себе, і шукати злодія або убийцю, коли сліди злочинця вели на її територію²⁾.

„Слід гнали“ тоді, коли в обставинах злочину були такі подробиці, що по ним можна було зараз таки „сочити“ злочинця. „Гонить слід“ інтересований разом з свідками — „сѣ чюжими людьми и сѣ послухи“. Коли слід губив ся на порожнім місці, „де нема ані села, ані людей“, справа пропадала, коли-ж слід провадив до оселі (села) або табору чи становища (товару), то вже сі люди, до котрих підійшов слід, були обов'язані взяти участь в розсліді: або знайти злодія, або відвести від себе слід (отсочать отъ себя слѣду). Коли-ж би вони не взяли участі в розсліді, або силоміць прогнали від себе покривдженого, то вина спадала на них: вони мусіли дати відшкодовання покривдженому і заплатити кару (продажу). Сей процес описаний в Правді XII в. (Кар. 88) в головних основах практикував ся на Україні ще в XVI—XVII в.

Коли щось було згублено або вкрадено так, що властитель не мав сліду злодія, він „закликав“ або „заповідав“ про свою страту на торгу „города“. Коли його страта не була вернена до трох днів, той у кого страчена річ буде знайдена пізніше, хоч би він її купив, або виміняв, не тільки був обов'язаний її віддати, але платив кару 3 гривни (як за крадіж). Одначе заповідь мала силу тільки в границях округу того „города“, де вона була зроблена.³⁾

Коли властитель украденої або згубленої річи знаходив її у кого небудь, не зробивши заповіді, тоді наступав „сводь“: „коли хто небудь пізнає загублене або украдене у нього: коня, одєжу або худобу“, каже Р. Правда (Кар. 30), „то не кажи: „се моє“, але: „поди на сводь, гдѣ еси взялъ“, себ то покажи,

від кого ти се маєш. Коли таким чином дійдуть до винуватого, то той має відповісти й за інші річі, що покрадені були або загублені разом з знайденими.

Але таке слідство аж до провинника вимагає ся тільки в самих містах; коли „свод“ виведе слідство за місто, „по землям“, то покривджений обов'язаний вести його тільки „до трьох сводов“: дійшовши до третього посідача своєї річі, він має право зажадати від нього відшкодування за неї, а той третій має право вести слідство до кінця, і тоді віднайдений провинник платить покривдженному за інші страчені річі, третьому — його відшкодування, а влади — кару. Коли шукають украденого челядина, то таке обмеження слідства третім сводом має місце однаково чи поза городом, чи в городі. Очевидно, що провинником признавав ся всякий, хто не міг повести свода далі — вказати від кого він здобув річ. Але як би такий, не знаючи від кого купив, вивів свідків, що він купив то явно, „на торгу“ — вивів митника або двох свободних свідків, то він не уважає ся „татем“, не відповідає за інше украдене, а тільки тратить гроші, заплачені за річ. За границі землі свод не переходив: коли свод доходив границі землі, тут повторяло ся теж саме, як коли чоловік, довівши законність купна, не міг назвати продавця¹⁾. Ця процедура свода й різнородні казуси його, виявлені в Р. Правді, служать характерним прикладом дуже значного розвою правової практики в ті часи.

Так само як покривджений сам переводив слідство, його-ж річею було умовити ся з противною стороною про форум і речінець суду, або відставити на суд свого противника силоміць. Правдоподібно, й тут він мав право жадати від влади помочи: в смоленській умові з Німцями інтересований має право взяти від тивуна дїтського для відставлення до суду обжалованого силоміць (21). Але завсїди се арештованне противника зіставляло ся на відповідальности інтересованого і мало в собі значне ризико: коли він не довів справи, мусїв платити значну кару — 3 грив. за арештованне „смерда“, 12 грив. за княжого боярина²⁾. Правдоподібно, що вже тоді арешт можна було заступити порукою, що згадує ся одначе тільки в смоленській умові (21).

Чи розпочинала коли процес в карних справах і переводила слідство сама власть, се не зовсім ясно, але деякі факти вказують що так дійсно бувало. Так у звійній історії з волхвами княжий боярин сам розпочинає справу, змушує громаду видати провинників-

волхвів, переводить допит і навіть при тім каже їх мучити (каже бити, потім дерти їм бороду, потім вложити „рубля в уста“ і привязати в човні „ко упругамь“), бо вони противили ся його суду і жадали суду княжого; потім, засудивши, він видає їх покривдженням на пімсту (Іп. 123—5). Другий епізод маємо в Печерським Патерику: коли Григорій печерський, найшовши у себе злодіїв, пустив їх, „градскій властелинъ“ якийсь (се було в Києві, але стиль Патерика, подібно до византийських прововзорів, не визначаєть ся докладністю в деталях), довідавши ся про се, казав зловити тих злодіїв і почав їх „мучити“, так що св. Григорій продав книги, аби їх викупити (епізод представляє се, як прояв користолюбности „властелина“ — с. 137).

В звичайних процесах і в самім процесі суда судия мав досить пасивну роль: преводили перед ним процес самі сторони (обидві вони звуть ся в Правді „истцами“ й спеціальних означінь для сторін нема, що вказує на їх рівноправність в процесі). Процес має сильно виражений формальний характер, кари були означені докладно в самім праві, так що суб'єктивній оцінці судії лишав ся дуже незначний простір, і він мав властиво лише сконстатувати докази, що вимагали ся правом в певній справі. Справедливо піднесено, що сей формалізм, виражений між иньшого й численними формулами, переказаними Руською Правдою,¹⁾ мав служити проти надужити судії силою й власттю, дуже легких в тодішній, іще слабо (розмірно) організованій суспільности.²⁾

Судовими доказами були: признание обвинуваченого, знаки на тілі покривдженого, свідки (ріжних категорій), присяга й ріжні форми божого суда; про акти як судовий доказ Р. Правда не згадує ніде: очевидно писання актів ще не практикувало ся ширше, а всякого рода умови стверджували ся свідками.

Признание обвинуваченого, розумієть ся, в усякого рода справах, а в справах про побите або скаліченне — знаки на покривдженім від разу рішали. В процесах про побите й скаліченне не жадало ся в такім разі свідків; обжалований міг увільнити ся тільки вивівши свідків на доказ, що не він, а його противник розпочав бійку.³⁾

В иньших справах покривджений доказував свідками. Для них є дві назви в Р. Правді: „видоки“ і „послухи“. „Видоки“, очевидно, були свідками, що на власні очі бачили: або бачили обставини злочина, або брали участь в слідстві: закличі, гоненню сліда, своді. Не так ясно, що означають „послухи“; часом вони, безперечно, означають теж саме що видоки — свідків, як нпр.

послухи при гоненню сліда (Кар. 88), але часом вони виступають в иньшій значинні: свідків доброї слави і честі обжалованого (як ієрманські *conjuratores*) — нпр. в покленнім процесі; таке толкованне, хоч не всіма признане, здасть ся міні вповні правдоподібним.

В звичайних справах виставало двох свідків-видоків; тільки в процесах проти чужинців вимагало ся їх більше („повне число“, але яке не знати)¹⁾. Свідки мусіли бути свободними людьми; тільки з біди могло бути прийняте свідоцтво вищих категорій холопів — тивунів, а в менших справах — свідоцтво закупів (Кар. 77). Заяви свідків мусіли вповні згоджувати ся з заявою сторони: „слово противу слова“, инакше не мали значіння (24).

Коли покривджений не міг відповідно підперти своєї справи свідками: нпр. як се були холопи, а не свободні, або вони не свідчили безпосередно, а підносили тільки підозрінне („запа“) або підозрілі другорядні обставини, як „прохоженіє нощное“, — він міг обвинуватити противника „в поклені“, себто виставивши свої докази чи підозріння, він мав право жадати, аби той очистив себе з них. Обвинувачений міг очистити себе, поставивши сімох „послухів“ своєї доброї слави (а чужоземець — тільки двох), а коли сього не міг зробити, мусів оправдати себе божим судом (ордаліями). Рід доказу залежав від цінности процесу — в справах менше двох гривен обжалований виправдував себе присягою, в справах від двох гривен срібла до пів гривни золота (коло 6 гривен срібла) обвинувачений підпадав пробі водою, в справах вище пів гривни золота — „ісправі“ зелізом²⁾. Як робила ся проба водою, описує нам проповідник XIII в. Серапіон (київський монах, потім єпископ Володимира суздальського); з його оповідання видко, що обвинуваченого кидали в воду, і коли він потопав, уважав ся неповинним, коли плив — винним (се операло ся, очевидно, на погляді на воду, як на чисту стихію, що не хоче приймати нечистого — винуватого); отже се той самий спосіб, що заховав ся у нас в процесах про чарівництво до кінця XVIII в. (Серапіон теж говорить спеціяльно про розсіди „волхвовання“). Що до суду зелізом, то ми не знаємо близше способу його (у иньших народів ходили по розпеченому зелізу, або несли його в руках), очевидно тільки, що тут справа обертала ся коло того — чи будуть по сій пробі у обвинуваченого по якімсь часі знаки від зеліза чи ні (оже не ожет ся) — в останнім разі він признавав ся неповинним. За сю процедуру божого суду платив покривджений,

а також і обжалований — коли очищався; обжалованому істець платив за муку 1 гривну тільки в тій разі, коли „ял“ його на підставі свідництва холопа і не довів свого.

Невиясненим зостається, чи були в уживанню у нас в XI—XII в. судові поєдинки, як форма божого суду; з X в. маємо про них свідництва ібн-Даста; потім смоленська умова з Німцями (ст. 15—16) згадує, як про звичайну процесову форму поєдинок „мечем а любо деревом“; в літературі найраніша згадка про поєдинок („поле“) — в т. зв. Поученію м. Петра, непевним що до свого часу (XIV або XV в.)¹⁾. По аналогії широкого розповсюдження поєдинка на заході, припускають його існування і у нас під назвою „роти“, що означає „битву“ по перекладу Беринди (XVII в.), але справа зостається, кажу, непевною²⁾.

Присяга окрім покленного процесу служила судовим доказом в таких справах при позичках, де не вимагалося свідків, і про поклажу; покривджені чужоземці („Варяги і Колбяги“) присягою підперали, замість „видоків“, свої скарги на побите (Ак. 9). Взагалі полекші, які право робить чужоземцям в процесі, з огляду на їх трудне становище в чужій землі, уважати треба дуже цікавою культурною прикметою.

Ближчих подробиць, як оголошувався засуд, Р. Правда й інші джерела нам не дають. Переводила засуд сама інтересована сторона: кредитори самі ведуть довжника на торг і продають його; ударений холопом сам бє його „розв'язавши; і тут вона тільки в разі потреби звертається за „помічю“ до влади³⁾.

Організація воєнних сил в державнім житті давньої Русі відігравала не меншу роль ніж в сучасних мілітарних державах⁴⁾. Основу її становило постійне княже військо, що своєю появою дало й початок сформованню Руської держави. Технічною назвою його була „дружина“; це слово має різне значіння: воно значить товаришів, далі — товаришів воєнних, військо взагалі, вкінці в тіснішій значінню — постійне військо на службі князя⁵⁾. Вояки земські, до дружини не приналежні, звалися „воями“, хоч ця назва в ширшій значінню теж означала військо взагалі всяке⁶⁾. Для помічних полків — чорнокобубських, половецьких і т. п. не знаходимо спеціальної назви. Відділ війська звався „полком“, хоч це слово теж мало дуже різнорідні значіння: похід, битва (дати полкъ — дати битву), а також і територію, з котрої збиралося військо — „відемо в сильний полк київський“ = в Київщину (Іп. 287).

Дружина становила одну певну опору князя, бо безпосередно з ним була зв'язана і від нього залежала. Тому дружинники інакше звуться „княжими мужами“. Удержання своє вони діставали від князя; на жаль докладніших відомостей про великість платні ми не маємо, коли не рахувати сюди вступну статтю до Софійської літописи (XIII в.), де літописець, жалуючи за добрими старими часами каже, що тоді дружинники не казали: „мало ми есть, княже, двѣсти гривень“¹⁾; але ся цифра 200 гр. — очевидно фабульозна²⁾. В дійсності, дружина тільки незначну частину своєї платні мала грошима, з рештою діставала своє удержання в натураліях, чи то на княжих дворах, де для того збирали ся в таких великих масах запаси (порівняти 500 берковців меду на хуторі Святослава Ольговича), чи то в провінційних містах, куди в спокійні часи розсилали ся дружина. Старші дружинники, „боаре“ сповняли там різні адміністративні функції, молодша дружина, інакше дѣтські, отроки були їх помічниками, їх штабом. В княжій резиденції дружини в звичайних обставинах бувало не багато, кілька вимагало ся для служби на дворі, для центральної управи, решта-ж собі перебувала „по городамъ далече“³⁾ й мобілізувала ся тільки як заносило ся на війну.

Як багато бувало сеї дружини, на се ми маємо кілька вказівок. Святосполк, прибувши з Турова в Київ, рахував свою дружину на 800; Ізяслав Давидович, взявши дружину у київського Ізяслава і чернігівського Володимира, мав війська 3.000 коней⁴⁾. З того виходить, що значніші князі мали по кілька сот дружини, до тисячі, рідко більше, менші-ж князі могли мати й яку сотку. Але окрім властивих дружинників військо в поході збільшало ся слугами, „кощеями“⁵⁾, обозною службою, так що властиве число голів могло далеко переходити число дружини. Судячи по всьому, дружина вся була військом кінним.

„Люде“, себто не дружинники, брали частъ в княжих походах або як охочі, або обов'язково — коли оголошував ся загальний похід. Загальний похід оголошувало віче, а часами, як ми вище догадували ся — і сам князь. Але князь і без загального походу, коли був в добрих відносинах з землею, міг зібрати кілька хотів охочих. Коли 1147 р. київське віче відмовило походу на Юрія, Ізяслав кликнув охочих, і зібрав їх „множество“: „Ізяславъ же рече имъ: „а то тотъ добръ, кто по мнѣ поидетъ, и то рекъ, съвѣкупи множество вои“ (Іп. 243). Сі „вої“ споряджали ся на війну своїм коштом, хто як міг, як казав Ізяслав

Киянам: „хто має коня, ідїть кінні, хто не має — най їдуть човнами (Дніпром, на Чернигів)“, або як вибрали ся в похід Кияне 1151 р.: „пішли і на конях, і піші, велике множество“⁴¹). Але таким незасібним воякам давали ся, мабуть, часом коні й зброя і з княжих арсеналів, судячи по епізоду 1068 р., коли Кияне, постановивши йти новим походом на Половців, звернули ся до князя, аби дав їм зброї і коней (Іп. 120). В противність дружині (кінній) сі „вої“ часто виступали в похід пішо²).

Полки Чорних Клобуків були важною складовою частиною княжих військ, особливо в Київщині, бо тут сі полки бували дуже значні, рахуючись на тисячі, а може навіть і на десятки тисяч³).

Організація військових операцій під час війни була досить примитивна. Коли військо належало одному князю, він був, очевидно, головним начальником; коли брали участь кілька самостійних князів, кождий вів свій полк, заховуючи свої права на нього й розпоряджаючись незалежно від иньших князів. Спільні акції рішали ся за порозумінням князів-участників; то вже залежало від особистих відносин, особистого авторитета, коли иньші князі добровільно віддавали комусь одному головний провід, бо й старшинство князя само по собі не забезпечало ще йому права розпоряджати полками своїх союзників. Під час нпр. спільного походу на Половців 1187 р. Ярослав чернигівський захотів вернути ся назад, і ніякі умовляння иньших князів, між ними й його старшого — Святослава нічого не осягнули (Іп. 440). Сей брак координації не раз був причиною неудач, згадати хоч би битву на Калці, де Мстислав галицький розпочав битву на власну руку, не повідомивши иньших князів, і через те руські полки розбито.

Звичайно, князь сам виходив в похід на чолі свого війська, хиба була се якась другорядна експедиція, або помічний полк — тоді посилав він військо з воєводою. Як ми знаємо вже, се було так прийнято, що присутність князя уважала ся навіть конче потрібною у війську, — бо боярина у війську „не всі слухають ся“ (Іп. 295). Ярослав галицький тим власне вирізняв ся з поміж князів, що сам звичайно не ходив у походи, і літописець в посмертній характеристиці підносить се, що він був славен своїми полками, але, против звичаю, „самъ не ходяшеть полкы своими“ (Іп. 442).

В поході головне військо ішло разом з обозом — „товари“. Важку зброю вояки брали на себе тільки готуючи ся до бою,

а иньшим часом її везли на возах або на саях¹⁾. Вперед, для відомостей про ворога, висилали ся „наворопниці“; также називали ся дрібні відділи, що йшли „на воропъ“ — зводити зачіпну битву на чолі головного війська. Щоб добути поживи для війська, висилали „в зажитє“ „зажитників“ (від жито)²⁾. Перед битвою ставили військо звичайно трома відділами — середній полк, праве крило і лівє крило, окрім того передовий полк, куди ставили котрогось з молодших князів, звістного своєю відвагою; тому се місце уважало ся дуже почетом, і через нього нераз бували між князями суперечки; на переді-ж ставили стрільців. Для зачіпки висилали тих наворопників.

Міста брали або приступом — „копієм“, „на щит“, або облогою. Коли місто взято було приступом, уважали все дозволенням супроти його людности — пограбувати, побити, взяти в неволю. Літописець вкладає в уста звістного Ігоря Святославича таку опись взятя на щит міста (взятого нимже): „тоді не мало біди прийняли безневинні християни: батька відлучали від дітей, брата від брата, друга від друга свого, жінок від своїх чоловіків, доньок від матерей своїх, товаришку від товаришки, неволя і туга все покрила, живі завидували мерцям, а мерці тішили ся, що вони наче мученики очистили огнем своє житє; старих забирали, молодим задавали нелюдські рани, мужів били й ростинали, жінок знечещували“ (Іп. 435). З рештою звістні описи кнївських катастроф можуть ілюструвати се воєнне „право“, що зовсім не визначало ся людськістю і у нас на Руси. Що правда, стрічаємо проби ограничити його. Так Галицька літопись згадує про умову галицько-волинських князів з польськими, що мали з собою безконечні пограничні війни, — „не воевати (себто не брати в неволю) Ляхомъ руское челяди, ни Руси лядьскои“³⁾, але се була тільки часткова умова. Загально прийнятою була нетикальність посла (Іп. 481). Також княжі особи, як я згадував, були, скільки можна судити, нетикальними в війнах; але майно княже і боярське не було забезпечене від конфіскації і грабовання: навпаки, то була найперша добыча в війні — захопити й заграбити князївське та боярське майно; навіть родини княжі брали в неволю, і потім треба було їх викупляти⁴⁾.

Давню руську зброю описано вже поперед (І. 166). Тут тільки треба додати про машини уживані при облозі й обороні міст.

Звістки про них ми маємо тільки від XIII столітя, й супроти сього можна думати, що вони в попередніх столітях не

мали більшого розповсюдження. Сі машини звуться таранами, пороками, самострілами, пращами (інакше — сосуды ратные и градные); тараном і пороком (від прати — бити) звалися, очевидно, ті самі машини — вони кидали камінне й уживалися однаково і для оборони і для облоги міст. В оповіданні про облогу Чернигова Данилом літопись описує таран, що кидав камінне „на півтора перестріла“, а камінне було таке велике, „що мусіли чотири кріпкі мужі підіймати“. Здасться, інші машини кидали стріли; описуючи „утвержение“ Холма, літописець каже, що він мав приладжені „пороки и самострѣлы“. При облозі міст ці машини привозили з собою або ладили на місці¹⁾. Всі звістки про них ідуть з Галичини, але се не багато значить: з інших українських земель в сих часах ми взагалі не маємо докладніших оповідань.

Так само тільки з Галичини йдуть звістки про рицарські турніри — „игри“: Василько робить таку „игру“ з якимсь угорським боярином, „обнажившю мѣчь свой играя на слугу королева, иному (оному?) похвативши щитъ играючи“. Під мурами Ярослава Ростислав робить „игру“ з Угрином Воршем, на конях, „и сразивъшуся ему со Воршемъ и падеся подъ нимъ конь, и вырази собѣ плече“²⁾. В сих турнірах з значною правдоподібністю можна бачити західний вплив.

В організації фінансів не були відграничені державний скарб і приватна каса князя — і державні і приватні доходи однаково йшли в руки князя, і він однаково розпоряджав ними, видаючи з них гроші без різниці на державні потреби й на свої особисті.

Державні доходи складалися головню з податків, простих і побічних, бо державних маєтностей, коли не рахувати княжих дворів з їх приналежностями, і натуральних регалій, у нас не було, принаймні не звістно. Що до податків, то тут є деякі неясности. Так нпр. слово дань має безперечно ширше значіння, обіймаючи різні — посередні й безпосередні податки³⁾; але по всякій правдоподібності — воно спеціально означає загальний податок, дань в тіснішій значінню. Ми знаємо, що в період сформовання держави племена платили „дань“ загальну, від господарства (від „дима“ або від „рала“), грошима або натураліями (по чорній куніці — від Деревлян, по шелягу від рала — від Вятичів)⁴⁾. Нема найменшої причини думати, що пізнійше ся дань була скасо-

вана. Але більше нічого про сю дань, окрім того, що вона правдоподібно існувала по всіх землях і платила ся від господарства (бодай в принципі), сказати не можна. Окрім того існували, може й не скрізь, а в певних місцевостях спеціальні податки: так нпр. на Волини знаємо „ловчєє“, що платило ся, очевидно, на удержання княжих ловчих, натураліями з сіл, грошима з городів (Іп. 613). „Полюде“ існувало мабуть скрізь, хиба окрім Полянської землі; воно означало з початку обов'язок годувати князя з дружиною при його обіздах земель, але пізнійше перейшло на певну платню, при обіздах княжих урядників, бодай подекуди (так у Смоленській землі XII в. полюде платили певною грошевою сумою)¹); в такому виді полюде задержало ся в північній Волини до XVI в.²). Окрім такої плати людність мусіла удержувати різних княжих аґентів, з їх кіньми і слугами, коли вони зіздили на територію громади — бачимо се з такси вирників, городників, мостників в Руській Правді³).

Терміни-ж „урок“ і „оброк“, що стрічаємо в літописи⁴), не означають спеціальних податків, а тільки певну, умовлену суму.

Вся людність мусіла брати участь в будові „города“, мостів, гребель, доріг. Се не підлягає сумніву, хоч з сих часів маємо тільки такси мостникам і городникам: себто означенне, кільки мають платити люде княжому городнику і мостнику, що доглядали будови, та давати на удержання його. Очевидно, що коли люде мусіли се давати, то мусіли також достачити і будовляного матеріяла і робітника (або власноручно взяти участь в роботі); дуже можливо, що вже в сї часи, як пізнійше на Україні (в XVI в.), певні громади мали розложені між собою певні частини укріплень, мости і т. и.: така громада мала будувати таку „городню“ (частину укріплення), иньша — иньшу⁵); такий порядок бачимо ми в старій новгородській уставі про будову мостів і уличних хідників (що зачисляєть ся деякими до Ярославових часів)⁶), і зовсім правдоподібно, що він практикував ся й на тодішній Україні.

Городники по таксї мали поберати від городні по кунї й по ногатї, мостники — від 10 локтів мосту нового по ногатї, а від поправлювання старого — по кунї від городні, й окрім того мали удержання від громади. Як переводила ся будова нових замків, описує Волинська літопись (с. 578): князь Володимир, задумавши поставити замок на північній границї, і призначивши для сього певну місцевість менше більше, поси-

лає свого городника — „мужа хытра именовъ Алексе, иже бяше при отцѣ его многи города рубя“ разом з місцевими людьми (с тозѣмьци) на ірунт, вибрати ближше місце. Олекса, вибравши місце, доносить князю, і той виїздить з своїм двором на місце, і „улюбивши його“, „отереби“ — вирубав ліс, „и потомъ сруби городъ“. „Срублено“ його, правдоподібно знов таки силами тих „тозѣмьць“, але може й не без участі робітників, постачених князем¹).

Згадуєть ся раз „повоз“ (Іп. 56, про Радимичів XI в.), але неясно, чи був се обовязок перевозити людей і предмети для урядової потреби (як звичайно приймають), чи тільки — відвозити свою дань в певне місце (в противність дани даваній при полюді на місці).

З спеціальних оплат маємо ближші відомости про судові. Князь дістав при убийствах вири, дуже великі: 40 гривен (до 20 фунтів сребра), за голову звичайного свобідного, і 80 гривен за голову „княжого мужа“, а при иньших карних справах „продажі“ — грошеві карі. Частина сих кар ішла княжим агентам (так знаємо, що вирник, збираючи вири, діставав з 80 грив. собі 16 гривен, 10 кун і 12 білок, значить коло 20%), решта князю. Окрім того платили ся ріжні оплати судовим урядникам — мечникам при ордаліях, „метальнику“ (писарю) і самому вирнику при виплаті вири і т. п. Судові оплати взагалі були дуже високі. В Київщині 1093 р. скаржили ся, що земля „збідніла від ратей і продаж“. Безперечно сї судові оплати давали князям значний дохід.

Мито збирало ся на торгах, правдоподібно взагалі — при купні-продажі, що вимагала присутности митника (Р. Правда), і на торговельних шляхах та мостах: митник сидить на зводнім мості в Білгороді, мито збирають в с. Городні на мості або на перевозі через Буг. Грамота Андрія Юриевича з 1320 р. чужо-земним купцям (торунським і краківським) знижає давнійшу оплату по 3 гроші, що брали ся в Володимирі від кожної худобини (коня чи вола), до одного гроша і забороняє митникам брати від купців які небудь тканини і взагалі товари¹).

Доходи з корчем — корчмита, себто від продажі меду, звістні в Смоленщині XII в.²), і нема нічого неправдоподібного, що вони були тоді й на Україні.

Осібною категорією княжих доходів, дуже важною в воевничі часи X—XI в., менш значною в пізнійших часах, окрім таких земель, як Волинь і Галичина, що вели часту пограничну війну,

була воєнна добича і воєнні контрибуції; вони ділили ся між князем і дружиною, і князю діставала ся львина пайка.

Приватний характер мали доходи князя з його маєностей — хуторів, стад. Сі маєности були приватною власністю князів, що самі розробляли ґрунти або купували, тож вони розпоряджали ними і передавали спадщину незалежно від своїх волостей; тому трапляло ся князям мати такі ґрунти і в чужих волостях. Так Ярополк Ізяславич, волинський і туровський, окрім „волостей“ — більших маєностей в своїм князівстві, мав іще села в околиці Києва, й веі маєности віддав Печерському монастирю. Його донька, вдова по Глібу минському, князю без князівства, мала п'ят сел і їх по смерті віддала на тойже монастир. Володимир Василькович, передаючи своє князівство Мстиславу Даниловичу, а місто Кобринь своїй жінці, осібно розпоряджає „своїми селами“: три дає княгині, а четверте — що він „купив від Ходорка за 50 гривен кун, 5 локтів скорлата та дощаті броні“, дає монастирю св. Апостолів¹⁾.

В сих маєностях вело ся господарство на широку міру, з ним знайомить нас оповідання літописи про села чернігівських князів, пограбовані під час війни 1146 р.: на р. Рахні в стадах Ігоря і Святослава було 3.000 кобил стадних і 1.000 коней, в однім Ігоревім „сельці“ на гумні було 900 стогів збіжжя, на иньшій — Святославовім дворі було в пивницях 500 берковців (1000 м. сотнарів) меду і 80 корчаг (посудин) вина²⁾.

Осібну категорію доходів в княжій господарстві давали лови — їм залюбки віддавали ся князі, але вони окрім потіхи давали й більш реальні користи — м'ясо і шкури; Данило нпр. забивши з своїми отроками шість вепрів в холмських лісах, „вдасть м'яса воємь на путь“, — воякам, що йшли в похід на Татар (Іп. 550).

Зібрані з сих джерел доходи видавали ся передовсім на удержання княжого двора і дружини, далі на утримання аґентів княжої управи, на підмогу церкві. Двір і дружина поїдали найбільше, бо урядники діставали певні доходи з своїх урядів безпосередно, або з тих доходів, які збирали на князя. Зберегати надвишки, заощаджувати з своїх доходів — се не уважало ся для князя добрим тоном. На погляд дружинних кругів, серед котрих обертав ся князь від дитинства і до смерті, добрий князь повинен ділити свої багатства з дружиною, бо її він завдячував їх. Слова вложені в уста Володимира: „сріблом і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду срібло і золото“ —

були виразом тих поглядів, які дружина все піддавала князям. З розповсюдженням християнства з'явила ся й друга дезідерата, з боку духовенства: князь повинен уживати свої богацтва також в поміч церкви.

Під впливом того уставляєть ся звичайна, класична похвальна характеристика для князя в наших літописях: „имѣння не щадяшетъ и не сбирашетъ злата ни сребра, но даяше дружинѣ своей, овоже правяше души своей“ (себ то — на церкви й духовенство, але також і на „убогих“)¹).

Черга приходить на церковну організацію²).

З церковного погляду землі Руської держави складали з себе з невеликими виїмками увесь сей час одну митрополію, — „руську“, що стояла весь сей час в залежності від константинопольського патріярха і входила в число його митрополій. Невважаючи на те, що ся митрополія своєю територією далеко перевисшала територію цілого патріярхата, її єрархичне становище було зовсім не високе: вона займала в ряді царгородських митрополій з початку шістьдесяте місце, пізнійше (в XIV — XIV в.) сімдесяте перше і навіть сімдесяте друге³), і вповні залежала від патріярха. Патріярх сам, без лорозуміння з руськими князями, вибирав кандидатів, звичайно Греків або інших, але зовсім згечених Византийців, сьвятив і посилав їх на Русь, без всяких попередніх зносин з руським правительством і єпископами.

Цікаво, що з сею практикою була злучена у Греків гадка, що византийський імператор наслідком церковної залежності руської церкви від Царгорода має певні права зверхности над Русією, як протектор константинопольського патріярха: сей погляд вийшов на верх уже пізнійше, в XIV в., коли московські князі заходили ся коло того, аби придбати руській (чи то московській тоді) митрополії більшу самостійність; тоді (1393) царгородський патріярх поясняв московському князю з поводу його заборони поминати византийського цісаря в церквах, що цісар — царь і самодержець (*автократор*) Ромейів і всіх християн, та що „не можна мати церкву і не признавати над собою власти царя (византийського), бо царска власть і церков мають багато спільного, так що їх не можна розділити“⁴). Що правда, реальних проявів сих грецьких поглядів ми не знаємо, тож нотуємо їх тільки як цікаві з теоретичного погляду.

Не знати, чи ся абсолютна залежність руської церкви від царгородського патріарха, противна канонічному праву (бо в ній митрополита мають вибрати єпископи його округу, а патріарх тільки — сьвятити його), — будили якесь незадоволення в давній Руси. Що правда, нам відомо кілька фактів, коли руські князі відступали від прийнятої практики в ставленню митрополитів, але обставини і подробиці їх так мало відомі, що й не можемо сказати, чи виявляло ся тут змагання до зміни сеї практики иньшою, для Русинів більш вигідною, чи се були тільки спорадичні факти, викликані спеціальними, може й особистими обставинами.

Перший факт став ся за Ярослава. Як оповідає найдавніша літопись, він 1051 р. „поставив митрополитом для Руси — для св. Софії (нової катедри) Іларіона, зібравши (для поставлення) єпископів“. Близших подробиць літопись не дає ніяких, окрім тільки того, що сей Іларіон був перед тим сьвящеником двірської церкви св. Апостолів (на Берестовім), та що він мав славу побожности й учености — „мужь благъ, и книженъ, и постник“. Дійсно, ми знаємо Іларіона з його славного „Слова о законѣ и благодати“ як першорядного богослова й письменника. Судячи по тому, що Ярослав не тільки вибрав від себе кандидата, але й казав його посьвятити в Києві собору єпископів, виходить, що поставлено його без всякого порозуміння з царгородським патріархом.

Яка була, тому причина, не знати. Політичні поводи припускати трудно, бо конфлікт з Візантією 1043 р., по словам тоїж літописи, був закінчений угодою по кількох роках, десь 1046 р. Зістають ся можливими иньші здогади: або що Ярослав, як то часто приймають¹⁾, хотів незалежности від царгородського патріархата і сим посьвященнем Іларіона робив тому початок, або — що йому конче хотіло ся бачити митрополитом сього Іларіона, котрого міг близько знати й його визначні здібности високо цінити, а що не надіав ся досягнути його посьвящення від царгородського патріарха (міг навіть робити наперед старання у патріарха, але мати неудачу), то й казав його посьвятити в Києві. А що се був останній митрополит, поставлений за Ярослава і ми дальшої церковної політики Ярослава не знаємо, тож і не можемо розв'язати сеї ділеми.

То тільки можемо сказати, що се поставлення Іларіона не зробило на Руси ніякої сенсації, не лишило ніякої традиції в княжих і духовних кругах, так що коли сто літ пізнійше

Ізяслав Мстиславич задумав поставити митрополита подібним способом як Ярослав, ніхто не згадував про той прецедент, і єпископи шукали оправдань такого поставлення в византийській практиці. Князі-наступники Ярослава не піддержали його практики, й митрополити далі присягали ся з Царгорода, так що коли й можливо ще припустити якісь змагання до церковної автономії у Ярослава, то зовсім неможливо сього зробити з тодішніми князівськими кругами взагалі. В Византії, коли ся справа викликала яке напруження, то слідом було воно полагожене, бо як раз десь по тому Ярослав оженив свого сина Всеволода з византийською принцесою: се теж не промовляє за великим принципіальним значінням постапення Іларіона.

Аналогічний факт повторив ся, як я сказав, аж сто літ пізнійше, за Ізяслава Мстислава. Ставши київським князем, він застав митрополичний престіл порожнім: попередній митрополит Михайл 1145 р. поїхав до Царгороду, зобов'язавши єпископів, що вони не будуть правити служби в катедрі св. Софії без митрополита. Ся остання подробиця показує, що виїзд митрополита не був випадковим, що се була певного рода демонстрація супроти князів, чи властиво — київського Всеволода, а те „рукописаніє“ єпископам, як його називає літопись — рідом інтердикта, наложеного перед виїздом. Після того м. Михайл з Царгорода не вертав ся¹⁾, і нового митрополита не прислано, — чи то для пресії на київських князів, чи то через замішання в самім царгородським патріархаті (1146 р. вмер патріарх Михайл, його наступника скинено по короткім часі, й майже цілий 1147 р. патріарший престіл був порожнім).

В таких обставинах Ізяслав Мстиславич, наступник Всеволода, задумав поставити митрополита в Києві, без патріарха. Здасть ся, сю гадку піддав йому чернигівський єпископ Онуфрій, доводячи, що собор єпископів має право поставити митрополита. Се й було справедливо, тільки що посвятити митрополита по канонічній практиці єпископи не могли самі. Власне такий закид піднесли проти сього деякі єпископи, як смоленський Мануїл, Грек, і Ніфонт новгородський, правдоподібно — Русин (печерський монах), але добре обзнайомлений з византийською церковною практикою. Онуфрій супроти того пошукав формального оправдання в византийській практиці: він доводив, що коли в Царгороді патріархів благословлять рукою св. Івана, так вони можуть поблагословити митрополита головою папи Климента²⁾. Його доводи найшли собі прихильника в Ізяславі (зрештою він міг бути

навіть ініціатором гадки — поставити митрополита самим, коли з Царгорода не дають) і в деяких єпископах з земель самого Ізяслава. Знайшло ся їх шість, і вони собором посвятили (27/VII 1147) митрополитом Климента Смолятича, монаха Зарубського монастиря (в Київщині), що мав славу як „книжникъ и философъ, такъ якоже в Руской земли не башеть“¹⁾.

Але сим справа не закінчила ся; єпископи-противники не признали митрополитом Климента, доки він не дістане благословенства царгородського патріарха; особливо енергічно агітував против нього новгородський єпископ Ніфонт, не вважаючи на репресії зі сторони кн. Ізяслава, що якийсь час навіть тримав його в арешті (Новг. 138 — Новгород стояв тоді в сфері політичного вплива Ізяслава). За те Ніфонт знайшов прихильників в інших князях, не тільки в ворогах Ізяслава Святославу Ольговичу та Юрию, але і в його браті й вірнім союзнику Ростиславі смоленським: вірний прихильник всяких освячених часом традицій (а може до того й піддаючи ся впливу свого єпископа Мануїла), він теж став в рядах противників доконаного Ізяславом розриву з царгородським престолом²⁾.

Таким чином і се покоління князів не мало ніяких змагань до церковної автономії. Противники Климента повторяли закид Ніфонта, що Климент не має благословенства патріарха³⁾, але з дальшого видко, що вони так само не мали серця й до того, аби вибороти практику, щоб митрополит вибирав ся в Київі і тільки съвятив його патріарх. Зрештою не знати, чи й у самого Ізяслава був плян — перевести такий порядок, і чи не було посвятиння Клима в самих його очах виїмковим фактом, викликаним обставинами; до нового поставлення митрополита Ізяслав не дожив.

Супроти такої неохоти князів і деяких єпископів становище Климента на митрополичім столі мусіло бути дуже хистке: йому приходило ся забирати ся з Києва всякий раз, коли його протектор Ізяслав не міг устояти ся на київськім столі (Іп. 268), і він перебував, мабуть, разом з Ізяславом на Волини. Коли по смерті Ізяслава Юрій засів міцнійше в Київі, з Царгорода прислано нового митрополита Константина, не знати — чи на бажання Юрія, чи з ініціативи самого патріарха; політичний союз, що був між царгородським правительством і Юриєм, улекшував се зближення в церковних справах. Деся літом 1158 р. сей Константин приїхав у Київ, і Юрій з єпископами-противниками Климента стріли його з честію. На Ізяслава, а очевидно й Кли-

мента виголошено клятву, його вчинки і „ставлення“ — посвящення в церковні степені признані неважними: потім, коли поставлені ним священники й диякони подали митрополиту якусь „рукописанне на Клима“, їм вернено їх достоїнства¹⁾.

Але інцидент тим не був вичерпаний. Справа Климента знову вийшла на гору, коли Київ опинився в руках Ізяславового сина Мстислава. Коли Мстислав післав до Ростислава — кликати на київський стіл, той між иньшими зажадав, аби йому не накидали Клима; ми можемо догадуватися, що вже в перший прихід Ростислава до Києва, зараз по смерті Ізяслава, через Клима була вже у нього суперечка з Мстиславом. З другого боку Мстислав заявив, що він не годить ся на те, щоб митрополитом зістав ся Константин — бо він кинув анатему на його батька. Вийшла з того сильна суперечка (рѣчи продовживши ся и перебувши крѣпцѣ межи ими), і нарешті стало на компромісі: віддалити і Клима і Константина та спровадити нового митрополита з Царгорода (Іп. 345). Таким чином і Мстислав не піддержав зробленого його батьком початка — вибрати митрополита собором єпископів.

Митрополит Константин з Києва перейшов у Чернігів, коли Київ опанував Мстислав, і тут умер за кілька місяців, здивувавши всіх своїм незвичайним розпорядженням: казав по смерті його не ховати, а кинути псам, що й зроблено було (Лавр. 381). Пізнійші джерела²⁾ оповідають про різні знамення, які стали ся в Києві по його смерті — на погрозу його гонителям: можливо, що тут зістало ся дещо відгомонам сучасного вражіння його смерті. Але вона улекшила сповнення уложеного Ростиславом і Мстиславом компроміса: Ростислав вислав в Царгород послів по нового митрополита, і на другий рік приїхав з Царгорода м. Федір (Іп. 352).

Сей новий митрополит теж скоро вмер³⁾. Ростислав, що за кілька років свого побуту міг близше пізнати незвичайні чесноти Клима, задумав добути для нього благословенство патріарха і таким чином регабілітувати його становище, і вислав у сій справі свого посла до імператора. Але, правдоподібно, в Царгороді не бажали творити собі такий прецеденс, акцентуючи вибір Клима. Поки Ростиславів посол їздив, з Царгорода приїхав новий митрополит Іван. Ростислав не прийняв його й сказав вертати ся. Але в Олеші Іван стрів ся з послом імператора, що той вислав у відповідь на посольство Ростислава, разом з його послом. На жаль в літописи в сій місці пропуск, і ми не

знаємо зміста імператорського посольства, видно тільки, що імператор умовляв Ростислава прийняти нового митрополита (для ліпшого переконання він прислав йому „оксамиты и паволокы и вся узорочья“), і Ростислав згодився. Тим інцидент був вичерпаний. Клим не вернув ся на київську митрополію, і давня практики присилання митрополита з Царгорода без всякого порозуміння з руськими князями вернула ся знову. Я докладнійше спинив ся коло сього епізода, бо він, не кажучи за інтересні деталі, показує виразно, що в сих часах на Русі у загалу не було ще змагань до якоїсь більшої самостійности в церковних справах.

Новий інцидент в тім роді мав місце уже по татарським поході. Під час похода Бату митрополитом був Грек Йосиф з Нікеї, що прибув саме перед походом (1237)¹⁾. По тім нічого про нього не чути, не знати чи загинув він, чи може настрашивши ся вернув в Грецію. Катедро якийсь час мусіла бути порожня. До сього часу привязують звістку Галицької літописи, що єпископ угровський Асаф хотів був засісти митрополічу катедру — „скочи на столъ митрополічъ“²⁾, і для сеї позбавленої всякої хронології звістки дійсно був би се момент дуже відповідний, але твердити того не можна. Так чи інакше, тільки митрополита якийсь час не було. Данило, щовв сі часи (1240—2) був зверхником Київа і першою фігурою в княжих кругах, зовсім природно зайняв ся справою митрополії і вибрав митрополитом якогось — ближе нам незвісного Кирила, очевидно Русина³⁾. Мотивів сього вибора не знаємо: чи може Данило поступив так тому, що з Царгорода довгий час не прислали митрополита (там в р. 1240—4 не було патріарха а й супроти татарського погрому царгородські круги могли уважати ситуацію занадто непевною, аби посилати на Русь митрополита), чи може з особливих симпатій до особи вибраного, чи може бажаючи мати митрополитом свого чоловіка. Не знати. Весною 1242 року вже Кирил згадуєть ся яко митрополит (номінат), але в Царгород його післано до сьвящення тільки в 1246 р.: патріарха, як я сказав, не було до р. 1244, а потім Данило був зайнятий боротьбою з Ростиславом і подорожею в орду. Ніяких подробиць про посьвященне Кирила ми не маємо, видно тільки, що його таки посьвятили. Коли Іларіон не був апробований патріархом, то се був би перший факт поставлення на митрополію Русина за згодою патріарха.

Але уступивши сей раз (може — з огляду на виїмкові обставини: татарський погром і спустошення), патріархат не мав

гадки розривати з давньою практикою. По смерті Кирила († 1281) на митрополію прислано з Царгорода Максима, очевидно — Грека (1283 — 1305). Се було ознакою, що патріархат не гадав уступати. Але й на Русі з розвитком політичного партикуляризму все сильніше проявляється бажання мати не тільки на єпископських, але й на митрополичій кафедрі свого чоловіка, і се як з одного боку дає себе знати в заходах коло заснування місцевих митрополій, так і в змаганнях проводити своїх людей на ці митрополії.

Як я сказав, всі землі Руської держави складали до кінця XIII в. одну митрополію; але були в тім свої відміни.

Окрім Києва, як ми вже знаємо (т. I. 328), була значатку митрополія ще в Переяславі. Справа сей переяславської митрополії взагалі дуже темна; але в усякім разі певно, що в другій половині XI в. вона була тільки номінальною, а в XII в. переяславські єрархи звуться вже тільки єпископами. Поставляв сих номінальних переяславських митрополитів, правдоподібно, не патріарх а київський митрополит, і вони були підвласними йому, а не патріарху безпосередно¹⁾. Так само тільки голим титулом, без жадних реальних прав було архієпископство новгородське: титул сей дістали новгородські єпископи в 1165 р.²⁾.

Справа заснування нових митрополітальних кафедр, вже не номінальних, а самостійних від Києва, вийшла на гору в другій половині XII в., коли супроти підпалого Києва почали висувати ся нові політичні центри. Князь суздальський Андрій, що так зручно і далекоглядно будував політичну силу своєї волости, захотів увільнити її і з церковної залежності від Києва, як увільнив від політичної, і для того задумав засновати у себе митрополію в Володимирі. В зв'язку з тим стояла мабуть і будова дуже розкішної як на той час кафедральної церкви в Володимирі, але митрополією її бути не прийшло ся: патріарх рішучо відкинув прохання Андрія. Після того він, як справедливо догадують ся³⁾, хотів здобути своєму єпископу бодай незалежність від київської митрополії, виславши його съвятити ся замість митрополита до патріарха, але й сей план його не справдив ся, а єпископ своєю кров'ю мусив відкупити честолюбні плани свого князя. Справа суздальсько-володимирської митрополії після цього була відложена, а знайшла своє фактичне розв'язання в тім, що по останнім упадку київського князівства київські митрополити, як ми бачили (с. 236), переїзять в Суздальську землю, з початку перебуваючи тут тільки довше і частійше, а від 1299 р., коли

в Київі став ся якийсь татарський пополох, м. Максим, користаючи з сеї пригоди, робить з Володимира на Клязмі вже постійну свою резиденцію*).

Але се перенесення митрополичого стола в Володимир — рішуче зірвання старої традиції, що усьвятила для Києва значіння церковного центра, викликало незадоволення в иньших політичних центрах і змагання — вийти з під вплива володимирсько-московського митрополичого стола. З сими змаганнями виступили передовсім галицько-волинські князі, що мали всяке право уважати свою державу політичною спадкоємницею Київської. На жаль, брак всяких місцевих джерел з тих часів не дає нам спроможности прослідити докладніше сю справу, а ті відомости, які можна вибрати з чужих джерел — грецьких і північних, лишають іще дуже багато неясного й непевного¹⁾.

Судячи по хронології подій, вихідною точкою для справи галицької митрополії став ся той переїзд м. Максима в Володимир 1299/300 р.: мабуть, в сім переїзді були такі подробиці, що і в очах сучасників надавали йому характер рішучого перенесення митрополітального осідку з Києва в Володимир. Се понудило тодішнього галицького князя (Льва чи його сина Юрія, не знати, бо рік смерті Льва нам незвідний, а незвідно і те, коли саме піднято справу галицької митрополії) постарати ся про відокремлення своїх земель від дотеперішньої єпархічної звязи й заснування особної митрополії в Галичу. Подробиць не знаємо зовсім, бачимо тільки, що свою мету сї заходи осягнули: 1303 р. (византийського, значить 1302/3 нашого числення) засновано галицьку митрополію грамотами цісаря Андроніка і патріарха Атаназія. Можна догадувати ся, що осягнено се було не так через патріарха, як через цісаря, котрому пізнійша патріарша грамота закидала особливу готовість засновувати нові митрополії²⁾). Нова митрополія дістала 81 місце в ряду митрополій царгородського патріархата (десять місць низше від київської), і до неї окрім галицької єпархії були прилучені катедри: володимирська, перемиська, луцька, туровська й холмська (в сім порядку вичи-

*) Давно виглядає, що м. Кирило, бувши вибранцем Данила, а мабуть і з роду Галичанином, або Волинцем, шукаючи нового осідку, не перейшов у Галичину, а в Суздальщину. Можливо, що бувши Даниловим вибранцем, він власне з огляду на се, щоб не збудити незадоволення в північних князях, на північні землі давав особливий позір, але можливо, що чимсь Данило і зразив його до себе, нпр. своїми зносінами з папою.

сляють їх сучасні урядові акти). Першим митрополитом галицьким висвячено, судячи по реєстру галицьких митрополитів в грамоті Казимира з 1370 р., Ніфонта, чоловіка ближше нам незвісного¹⁾.

Так з'явила ся друга руська митрополія, що, як бачимо — мала обіймати землі Галицько-волинської держави та ще Турово-пинську землю, що від півстоліття стояла під політичними впливами галицько-волинських князів. Але існування нової митрополії було дуже непевне. Заснована, як ми догадуємо ся, заходами (або й дарунками) галицько-волинського князя на дворі цісаря, вона здасть ся від початку не мала прихильности в патріарших кругах, що взагалі мали нахил до консерватизма в церковній організації, а до того, мусіли числити ся з фактом, що на галицькій престіл кандидатів присилали їм з Руси, отже робив ся вилом в давній практиці (про Ніфонта не знаємо сього, але дальші кандидати на галицьку митрополію напевно присилали ся з Руси). Коли ще додати, що й київсько-володимирські митрополити, й князі володимирсько-московські (як то ми бачимо з подій 1347 р., коли знесено галицьку митрополію) робили всякі заходи і на патріаршим дворі і на цісарським, і на ґрунті — на Руси, аби нову митрополію знести, то порозуміємо причини того хисткого становища й ефемерного існування галицької митрополії, — що вона, як висловила ся грамота 1347 р., „все зараз упадала й касувала ся“²⁾.

Перший той галицький митрополит Ніфонт мусів правити дуже коротко. Уже деєь коло р. 1305, коли вмер митрополит київсько-володимирський Максим, і в Царгород прибув володимирський кандидат на митрополію Геронтий, Ніфонта, очевидно, не було на світі, і в Царгороді Геронтий застав присланого з Галичини кандидата Петра, ігумена Спаського монастиря з над Рати, уже апробованого патріархом. При тім — не ясно, як се стало ся, але факт, що Геронтия патріарх зовсім усунув, а Петро, поставлений з початку на митрополита галицького (через те бачимо й його ім'я в ряді галицьких митрополитів), став потім фактично митрополитом „всеї Руси“. Повторяю, зістаєть ся неясним, як воно прийшло до сього: чи патріарх скористав з сеї нагоди, аби знести фактично поділ давньої руської митрополії, чи Петрови самому усьміхнула ся перспектива, скориставши з нагоди смерти м. Максима, стати не тільки митрополитом галицьким, а всеї Руси. Зістаєть ся факт, що Петр висланий в Царгород галицько-волинським князем, очевидно — як кандидат на галицьку митрополію, по кількох роках (від р. 1309) напевно став фактично митрополитом всеї Руси, і від того часу перебуває

з часта в північній Русі, а в 20-х рр. осідаєть ся в Москві, новім політичним центрі, що тоді що йно виходив на гору. Але при тім йому, очевидно, удало ся як не цілий час свого довгого митрополитовання, то бодай часами держати галицько-волинські єпархії під своєю управою, судячи з того, що на його похороні був єп. луцький Теодосій, і галицька катедра безпосередно по його смерті († 1326) стояла в залежності від нового митрополита Теофіоста¹⁾.

Новий митрополит був Грек з Царгорода. Сучасники дуже хвалять його побожність і розум. Патріархат, висаджуючи його против бажання митрополитальних кругів (м. Петр, умераючи, призначив був на своє місце якогось Теодора), знав кого посилав у таку трудну ситуацію. Теофіост дійсно вмів знайти ся. Він приподобав ся в Москві, а заразом пильну увагу звернув на Галицько-волинську державу, з часта перебував тут і очевидно — все робив, аби знеутралізувати тутешні змагання до церковної окремішности. Але се йому удавало ся тільки до певної міри.

Грамота Казимира, окрім Ніфонта й Петра знає ще двох галицьких митрополитів перед скасуванням митрополії в р. 1347 — Гавриїла і Теодора. Про Гавриїла з рештою не знаємо нічого більше: не можемо сказати навіть, коли він був митрополитом галицьким — чи за життя м. Петра, чи може по його смерті²⁾. Теодор, очевидно, був одною особою з єпископом галицьким Теодором, висвяченим Теофіостом зараз по його приїзді, 1328 р.³⁾ (сю тотожність можна уважати зовсім певною, бо „галицького єпископа Теодора стрічаємо потому в Теофіостових протоколах, аж до р. 1335, коли вже справа галицької митрополії вийшла на верх).

Як сказано, Теофіост, прибувши на Русь, умів взяти під свою зверхність обидві митрополії — й київсько-володимирську й галицьку. Становище його попередника, що держав галицьку митрополію під своєю зверхністю, і недавнє (а може — ще йно скінчене) *interregnum* в Галицько-волинській державі улекшували його змагання. По приїзді (1328) як раз бачимо його в Галицько-волинських землях, і тут він в присутности всіх єпископів галицької митрополії євятить єпископів володимирського й галицького⁴⁾.

Але не вважаючи на запобігливість Теофіоста справа галицької митрополії таки виникла, й дуже скоро. Вже в 1331 року бачимо Теодора в Царгороді, — на одній патріаршій грамоті стоїть його ім'я з митрополитичим титулом (*ἐπίσκοπος*). Оче-

видно, він старався про митрополію; але справа не була остаточно рішена, бо вернувши ся, Теодор таки признавав далі над собою власть Теофіноста. На другий рік Теофіност їздив в Царгород і тут мабуть затовк справу. Але в галицьких кругах справу не вважали програною. Десь при кінці 1330-х рр. знову бачимо Теодора в Царгороді, знову з гонорами, але без певного результату¹⁾. Аж десь під час византийського *interregnum* (1341—7, по смерті Андроніка III, „в часі замішань“, як се зветь ся у сучасників-Византийців), за патріарха Іоана Калекі, Теодору удало ся досягнути своє: галицьку митрополію відновлено в границях зачеркнених фундацією 1303 р., і йому признано митрополічні права, а на всіх, хто-б йому противив ся, виголошена церковна клятва²⁾.

Але Теофіност і його опікун московський князь Семен Гордий не засипляли справи. В 1347 р. патріарх Іоан упав у боротьбі з своїми противниками; цісарство захопив Іоан Кантакузин, а на патріархат вийшов Ізидор Вухіра. Чи з реакції своїм противникам чи просто задарований московськими грошима, дуже йому дорогими на його хисткім становищу*), Кантакузин не вагав ся вчинити волю противників галицької митрополії: в серпні 1347 року він видав грамоту про прилученє галицької митрополії („Малої Русі“) назад до митрополії київської; аргументом послужила мовляв неохота вірних до поділу митрополії, про котру доносив йому кн. Семен, і прошеннє його „з иньшими князями“, аби відновлено одність митрополії. Се рішеннє цісаря було подтверджене патріаршим собором, галицьку митрополію знесено „на завсїди“, а Теодора візвано в Царгород на суд в справах, які закидав йому Теофіност (мабуть — головно про непослушність). Про се повідомлено всіх інтересованих — Теофіноста, кн. Семена, Теодора, а окрім того цісар писав до тодішнього князя галицько-волинського Любарта, аби прийняв се рішеннє й вислав до Царгороду Теодора³⁾.

Та се було тільки половина справи: треба ще було перевести се рішеннє в дійсність — фактично привести галицько-волинські єпархії під власть київського митрополита. Се взяв

*) Що кн. Семен і м. Теофіност не жалували гроша в своїх заманнях, не може бути сумніву. Сучасник — византийський хроніст Никифор Ітріора згадує, що кн. Семен прислав велику суму грошей на репарації царгородської софійської катедри, з powodu що там упала абсида в 1345 року. Се могло мати місце як раз в 1347 р.⁴⁾.

уже на себе Теоїност і дійсно зумів справою повести. Він виїхав сам на Волинь і вмів вплинути на Любарта; очевидно, він звабив Любарта перспективою союзу з Москвою, висватав йому одну з своячок кн. Семена (1349), і м. Теодор стратив тут свою опору¹). Але слідом захопив і Галичину й майже цілу Волинь (окрім Луцька) Казимир. Настали такі замішання, що ніхто не мав часу інтересувати ся справою галицької митрополії. Тому тяжко сказати, чи м. Теодор піддав ся Теоїносту, чи обставав далі при своїй незалежності: наші звістки уривають ся зовсім. У всякім разі по недовгій часі справа галицької митрополії була піднята в Царгороді на ново й завдяки рішучості Казимира її відновлено (1371). Але се вже виходить хронологічно за рамки теперішнього нашого огляда.

Другим виломом в давнійшій єрархичній одности земель Руської держави була митрополія „литовська“. Але про неї ми знаємо ще менше певного як про галицьку. В катальогу єпархий з часів Андроніка Старшого сказано, що ся митрополія заснована за часів сього Андроніка і патріарха Іоана Солодкого (*Γλυκὺς*, 1315—20), подано й рік, але він читаєть ся різно, і ні одна лекція не сходить ся з літами, коли дійсно був патріархом той Іоан²). Сю трудність розв'язують різними способами; тут завважимо тільки, що фактичні звістки про литовського митрополита маємо з р. 1317—1329: в сих роках маємо його підписи на царгородських актах, а з остатнього року й ім'я литовського митрополита — Теофіль. Потім сю митрополію знесено — як поясненя приписка до катальога — „за для малого числа християн і через близькість їх до Руси, так що руський митрополит легко може ними правити“³). Сей аргумент, очевидно, іде від м. Теоїноста — він значить постарав ся коло скасування й литовської митрополії, як і коло галицької. Але тріумф його був непевний — справа литовської митрополії ще за життя його виникла на ново.

Не ясним зістаєть ся обсяг сеї першої литовської митрополії; припускають, що вона обмежала ся так званою Чорною Русію — в басейні Німана, з катедрою в Новгородку. Се можливо, хоч брак докладніших відомостей про час заснування сеї митрополії не дає можливости рішати й справи про обсяг її з більшою певністю.

По канонічному праву митрополит править своєю єпархією самостійно; патріарх може вмішати ся в справи його єпархії тільки тоді, коли він бачить якісь безправности в його управі; він же приймає скарги на нього й апеляції на митрополичий суд і судить їх або особисто на соборі, або через свого відпоручника; виймає з під управи митрополита різні церковні інституції, беручи їх під свою управу безпосередно (се звало ся ставропігією); в трудніших випадках своєї практики митрополит має звертати ся за порадою до патріарха і обов'язаний був перебувати в Царгород на собор митрополитів¹). Віддалення руської митрополії від Царгорода й її спеціальні політичні обставини ще й з свого боку впливали на зменшення безпосередньої участі патріарха у внутрішніх справах руської церкви, і вона безперечно була дуже мала.

В наших скупих і досить випадкових джерелах ми маємо лише кілька фактів участі патріарха у внутрішніх справах руської церкви. Перший став ся в формі апеляції на суд митрополита: Андрій суздальський хотів скинути свого єпископа (Леона) з престолу; його справа розсужувала ся митрополитом з собором духовенства, і митрополит не знайшов відповідної вини за єпископом. Тоді Андрій удав ся в сій справі до патріарха; патріарх в своїй грамоті, що маємо в перекладі в пізніших копіях (XVI в.), відповідає Андрію, що властиво не хотів і не мав права (!) пересужувати справу, після того як вона вже була рішена на духовнім соборі, але що сам єпископ просив, аби патріарх вглянув у його справу, то патріарх переглянув сю справу і переконав ся, що єпископ постунав собі відповідно, тому просить Андрія вернути єпископу його катедру. Бажання патріарха, здаєть ся, було сповнено Андрієм²).

Друга справа розпочала ся теж з ініціативи того-ж Андрія і з тим же єп. Леоном, але стояла у звязку з славною в історії тодішнього культурного життя суперечкою про піст у свята. Про саму сю суперечку буде ще мова нижше, а тут тільки згадую, що справа о стільки заінтересувала суспільність, аж рішення митрополита не могло рішити справи, й її віддано на суд патріарха: коли Андрій суздальський прогнав єп. Леона з єпархії, за те, що він обставав за постом, митрополит рішив справу на користь Леона, але Андрій не прийняв сього рішення. Справа пішла до Царгороду. 1164 р. в присутності імператора Мануїла і послів князів київського, чернігівського, переяславського й суздальського була диспута, де єп. Леон боронив свого погляду,

але його „упрѣлъ“ еп. болгарський Адріан (Лавр. 334). Зауважу до річи, що й ся диспута не рішила справи, й новий митрополит київський Константин тримав ся погляда еп. Леона.

Факт властивого суду патріарха над митрополитом маємо з часів м. Петра, з першої чверти XIV в. Як оповідає житие його, єпископ тверський Андрій обжалував митрополита перед патріархом в якійсь близше нам незвістній справі. Патріарх вислав „единого отъ клирикъ своихъ“ і поручив йому розібрати сю справу на соборі руських єпископів; собор відбув ся в північнім Переяславі, в присутности князів, і м. Петра оправдано¹). З актів нам звісно, що з ініціативи еп. тверського на митрополита Петра піднято було обвинуваченне в симонії: обжалував його перед патріархом тодішній в. князь володимирський Михайло Ярославич (з тверської династії: ціла справа безперечно стояла в звязку з боротьбою за велике князівство між князями московськими, котрих тримав ся м. Петр, і тверськими); він закидав йому окрім симонії ще й те, що він дозволяє шлюби між близькими свояками, і патріарх в відповідь на се поручив в. князю вислати митрополита на суд в Царгород („коли схоче сам прийти сюди й оправдати ся, то добре, а ні — то пришли його силоміць, а також і свідків, і тих що знають його вину“). Дальшої історії не знаємо (у всякім разі коли суд був, то митрополит оправдав ся). Коли се факт осібний від описаного в житії, то мали-б ми ще оден випадок патріаршого суда над митрополитом²). Потім сюди-ж належить описаний уже вище епізод з м. галицьким Теодором, обжалованим м. Теофістом і візваним на патріарший суд (с. 303).

Окрім сих судових справ можна вказати ще грамоту патріарха Германа і собора митрополитів з р. 1223 до київського митрополита Кирила: патріарх, довідавши ся, що на Руси часом сьвятять ся в сьвященики раби, не пущені на волю, на жаданне їх панів (для домових чи сільських церков), поручає митрополиту, аби викоренив сю практику, неможливу з огляду на те, що сьвященик не може зіставати ся в рабськїм стані³). Сюди-ж належать патріарші відповіді на запитання єпископа сарайського Теофіста 1276 р.: справедливо здогадують ся, що сї запитання були наслідком нарад володимирського собора й поручені від митрополита Теофісту, що їздив до Царгорода з дипломатичними порученнями. Се були ріжні, переважно другорядного значіння казуси церковної практики: в які дні читає в церкві євангелиє єпископ? чи можуть кілька сьвящеників разом хрестити

дитину? чи можна правити літургію в велику п'ятницю? чи можна кільком священникам під час літургії служити кількома агніями? і т. и. Се були казуси, на котрі, очевидно, не знайшли згідного рішення єпископи володимирського собора й предложили їх на рішення царгородського патріаршого собора¹⁾.

Сими фактами й вичерпуєть ся все, що ми знаємо про безпосередню участь патріарха в справах руської церкви; безперечно, в дійсности мусіло бути таких фактів і більше.

З тими незначними виїмками, які становить ефемеричне існування митрополій переяславської, галицької й литовської, землі руської держави належали увесь сей час до одної митрополії. До упадка Київа належало до руської митрополії єпископських кафедр 16, а то: переяславська, чернігівська, білгородська, юрівська, володимирська (на Волині), луцька, перемиська, галицька, угровська (холмська), туровська, новгородська, полоцька, смоленська, ростовська, володимирська (на Клязмі) і рязанська. З них по всякій правдоподібности (див. т. I. 330) до половини XI в. були вже засновані дев'ять кафедр: переяславська, чернігівська, білгородська, юрівська, володимирська (на Волині), туровська, новгородська і ростовська. Інші катедри, правдоподібно, з'явилися пізнійше, але хоч трохи докладнійше знаємо час заснування тільки чотирох — смоленської (1137), рязанської (між 1187 і 1207), володимирської (на Клязмі — 1226) і угровсько-холмської (за Данила). Після 1240 р. згодом зникають з українських кафедр юрівська (після 1241 р. вона виправді ще фігурує в реєстрі кафедр царгородського патріархата з 1260-х рр., але хто зна чи існувала вже, і пізнійше нема про неї слуху) і переяславська (злучена в 1269 р. з сарайською, котрої єпископ резидував в Сараї — в Орді)²⁾. Натомість появилось ся кілька нових кафедр в землях великоросійських.

Осібне місце займала тмутороканська катедра, заснована ще перед розповсюдженням християнства на Русі. Давнійше (в VIII в.), вона належала до іотської митрополії; пізнійше (в XII в.) бачимо її самостійною архієпископією, залежною безпосередно від патріарха. Чи в часах коли Тмуторокань стояв у тіснійшій залежності від Руської держави (головно в XI в.), тмутороканська катедра залежала від Київа, не знати. Але є натяк на се в тім факті, що сюди на катедру попадали часом печерські монахи (єп. Николай, в кінці XI в.)³⁾.

Як бачимо, в передтатарські часи дієцезія відповідає звичайно землі. Тільки декотрі землі мають більше кафедр. З дру-

гого боку деякі землі досить довго були без осібних катедр, як Смоленська і Рязанська. Взагалі дієцезії на Русі визначалися незвичайними в церковній організації розмірами, й побільшення їх ішло дуже важко; головню, як показує історія заснування смоленської катедрі, перешкаджали тому самі єпископи, що не хотіли, аби їх доходи зменьшалися через відділення частини їх дієцезії.

По канонічному праву відносини митрополита до єпископів відповідали досить близько відносинам митрополита до патріарха. Єпископа мав вибирати єпископський собор митрополії, святити — митрополит; єпископ нічого важнішого не повинен робити без згоди митрополита, але й митрополит нічого важнішого не повинен робити без собора єпископів. За те адміністративні функції в своїй дієцезії єпископ веде самостійно; тільки в разі якихось надужить митрополит може вмішати ся в справи єпископської управи або візвати єпископа на свій суд, але й сей суд митрополит має на соборі єпископів. До митрополита-ж ідуть жалоби на єпископа й апеляції на єпископський суд¹⁾. Так мало бути по праву. Поглянемо тепер на дійсність.

Насамперед зносини між єпископами руської митрополії й митрополитом мусіли бути далеко живіші ніж у митрополита з патріархом, але й тут значне віддалення катедр і приналежність їх до різних політичних тіл значно ослабляли ці зносини і впливали на більшу самостійність єпископів від митрополита.

Поставлення єпископів в руській митрополії, як і поставлення митрополита, в XI—XIII в. розминало ся зовсім з канонічним правом: судячи по звісткам, які маємо, єпископи не вибирали ся собором, а самим митрополитом, звичайно за порозумінням з князем землі до котрої катедра належала; при тім ініціатива могла виходити чи то від митрополита чи то від князя: тим пояснюють ся такі вирази, що мовляв князь „поставив“ єпископа²⁾. Київський князь мав вплив на номінацію єпископів і в иньші землі. Бо в иньші землі, особливо землі менше впливових князів митрополит іменував єпископів часом і без порозуміння з місцевим князем. Але часом князь і відкидав такого „накиненого“. Так коли митрополит поставив був без порозуміння з князем якогось Миколу Грека єпископом в Ростов, місцевий князь Всеволод „не прийняв його і відіслав назад до Святослава Всеволодича і митрополита Никифора з такими словами: „сього єпископа не вибрали (або: не злюбили, — „не избраша“) люди землі нашої, коли ти його поставив, то умісти його собі де хочеш, а мині по-

став Луку ігумена св. Спаса“. Тоді митрополит, уступаючи бажанню Всеволода і київського князя Святослава „неволею великою“ відкликав своє рішення й поставив в Ростов того Луку, а Миколу послав у Полоцьк. З цього поводу суздальський літописець висловляє таку максиму: єпископство не годить ся діставати „на мздѣ“, але за волею князя і людей (егоже князь въсхочеть и людьє)¹⁾. Розумієть ся, та воля людей була більше фразою, і в дійсности, по поглядам сучасників, мав значить вибрати кандидата на катедру князь.

Нова, відповідна до постанов канонічного права практика в руській митрополії була заведена тільки в XIV в., як бачимо з випадково знайдених митрополичих протоколів 1328—47 рр., з часів митр. Теогноста (що як раз в 1328 настав на митрополію). Тоді при обсаді єпископських катедр тримали ся канонів — митрополит скликав собор єпископів, і ті вибирали трох кандидатів, а з них митрополит вибирав одного, оголошував його ім'я і потім висвячував. Ця практика потім усьвячена уставою „како достоитъ избирать епископа“, як єдино легальна. Під якими впливами заведена вона була, тяжко сказати. Можна думати, що незадоволення на впливи князя на митрополіта, що відбивали ся, як ми бачили, при давнішій практиці дуже сильно на ставленню єпископів, могло стати особливо сильне, від коли, з упадком Києва, зарисувало ся кілька нових політичних центрів, і се могло привести до реформи. Але се тільки здогад.

В XI—XIII в. князь не тільки вибирав єпископа (що рішучо противило ся канонічному праву), але й скидав його, коли той чомусь не подобав ся йому. Ми бачили, що київським князям трапляло ся відставляти митрополитів (історія з Константином); теж повторяло ся і з єпископами. Особливо на сїм полі звістні суздальські князі і Суздальці. Єпископа в таких разях мав судити митрополичий суд, і тільки він міг його скинути, але, як видно з наведених вище фактів, не багато помагало єпископу бути й оправданим митрополитальним судом, як на його напосїв ся князь.

По канонічному праву єпископ, як сказано, підлягав суду митрополита, а властиво — собора єпископів. Вище ми мали вже оден такий факт: суд митрополита з собором єпископів над суздальським єпископом Леоном, обвинуваченим кн. Андрієм. Окрім того ми маємо іще кілька випадків митрополитального суда: перший ще з XI в. — суд митрополита над новгородським єпископом Лукою по донесенню його власних холопів. Подробиць процесу не маємо ніяких, знаємо тільки, що митрополит з початку

осудив Луку і три роки протримав у арешті, але потім показала ся його правда, і він вернув ся на катедру¹). Потім сюди-ж мусять бути зачислені звістки про кари наложені митрополитом на єпископів: на єп. новгородського Нифонта (за спротивлення м. Клименту) і на ростовського єп. Феодора; сї кари, правдоподібно, не могли мати місця без спеціального засуду.

Подробиць митрополитального суда взагалі не маємо, тільки в згаданій патріаршій грамоті в справі єп. Леона про суд над суздальським єпископом сказано, що судив його митрополит не сам, а з собором (єпископів) і з участю київського князя²). Правдоподібно, се й був нормальний порядок. Участь київського князя не повинна нас дивувати, коли знаємо про його діяльну участь в ставленню єпископів і в інших церковних справах. Звертає ще увагу тяжка кара, наложена на того єп. Федора: як оповідає суздальський літописець, митрополит казав йому утяти язик, як злочинцю і єретику, утяти праву руку й виїняти очі, за те що він сказав хулу на Богородицю (Лавр. 338).

Можна вказати ще на одну функцію митрополита — канонізацію святих. Найбільше інтересний факт — се канонізація Теодосія: в сій справі печерська братія удавала ся до кн. Святополка, аби вплинув на митрополита, і той, довідавши ся про жите Теодосія, вписав його в синодик: „повелѣ по всѣмъ епискупѣмъ вписати Федосѣя в сѣноникъ“ (Іп. 188).

По канонічному праву, як ми вже знаємо, всі важніші справи митрополит має залагоджувати з участю єпископських соборів. Але сї собори і в Византиї ішли досить пиняво, а на Русі мусіли йти ще пинявійше: уже м. Іоан у своїх правилах (§ 31) загрожує єпископам „посварити“ їх, як не будуть прибувати на собори, але погроза ся мабуть не дуже впливала. Правдоподібно, щоб забезпечити митрополиту асисту бодай двох єпископів, були засновані ті катедри в Білгороді й Юрїві, що не знати чи й мали свої єпархії.

Як єпископський собор мав бути невідмінним учасником митрополитальної управи, так в єпархіальній управі прибічною радою єпископа (а для київської єпархії — митрополита, що в її границях виконував всі функції звичайної єпископської управи), був „крилос“ (грецьке *κλήρος*) — колегія міських священників, з старшим священником катедри на чолі, що у нас на Україні й пізнійше була дуже важним учасником єпархіальної управи. На жаль з часів XI—XIV в. ми маємо переважно самі голі згадки про сю інституцію³) й тільки на підставі пізнійших функцій крилоса можемо догадувати

ся, що й у єї часи крилоє брав участь в адміністрації єпархії, духовнім суді, та адміністрував єпархію, коли вона не мала єпископа.

З поодиноких єпископських урядників можемо вказати ще тільки „намістників“, що головну функцію свою мали, здається, в єпархіальнім суді (про них маємо звістки з XIII в.), та ще хіба „десятинників“, звістних тільки з постанов володимирського собора (місцевих — українських звісток про них не маємо), що мали, очевидно, зберати церковну десятину¹⁾.

Серед функцій єпископської управи займав не соріше місце суд. На жаль справа сього суду належить до дуже тяжких питань нашої давньої історії²⁾. Ми маємо цілий ряд княжих грамот, що уставляють привилегії й границі церковного суда, — грамоти з іменами Володимира, Ярослава, Всеволода Мстиславича, але всі вони мають виразні прикмети пізнійшої редакції чи перероблювання, і тільки пізнійша й найбільше скупа з них фундаційна грамота Ростислава Мстиславича не має на собі сього закида фальсифікації.

Грамота з іменем Володимира звісна в різних версіях, коротких і довгих; їх ділять на дві, три і навіть чотири категорії, але се не важно, бо взагалі всі копії мають різні відміни, так що зовсім тотожних між ними майже нема. Найстарші копії, які маємо — з другої половини XIII в., належать до ширших редакцій; але й коротші й ширші редакції, навіть в сих копіях XIII в., однаково мають уже виразні прикмети пізнішого редагування: на се вказує виразно імя патріарха Фотія, що його Володимир називає в них своїм сучасником³⁾.

Се явище можна ріжно толкувати: або думати що початковий автентичний устав Володимира був перероблений і розширений пізнійше, й так зявили ся в німанахронізми, або що він взагалі був уложений пізнійше, і тільки по традиції звязано його з іменем Володимира, як першого організатора руської церкви взагалі і спеціально — церковного суда; у всякім разі навіть найдавніші версії, які ми маємо, судячи по їх анахронізмам не могли з'явити ся скорше ніж у другій половині XII або на початках XIII в. Окрім володимирових маємо ми таку саму уставу і з іменем Всеволода Мстиславича, новгородського князя 1-ої половини XII в.; цікаво, що у ній маємо також імя Фотія.

Як би ми не об'ясняли собі початку сеї установи: чи будемо уважати її просто фальсифікатом, чи переріркою автентичної володимирової грамоти, се не позбавляє історичного значіння її і в тій формі, в якій ми її маємо: вона показує нам коли не дійсний обсяг єпископської юрисдикції в часи утворення установи,

себто в 2-й пол. XII і в першій XIII, то бодай формулу бажання, дезідерати духовенства в сій сфері, а такі дезідерати певне не зіставали ся без впливу на дійсну практику. Тим поясняє ся факт, що ми стрічаємо його в найдавніших кодексах канонічних памяток (т. зв. Кормчої книги), від XIII в. почавши.

Обсяг єпископської юрисдикції, признаний їй дійсно політичною властю в середині XII в., показує нам фундаційна грамота смоленської катедри. Фундатор — князь Ростислав визначав сю юрисдикцію на основі сучасної практики¹⁾, передовсім переславської єпархії, до котрої перед тим належала Смоленська земля; отже се означенне ми можемо вповні прийняти для тогочасної української практики. Грамота вчисляє такі „єпископлі тяжі“: розвід („роспуст“), двоженство, неправний шлюб (аще хто поимется черезъ законъ), умикання жінки, „зелья и душегубства“ — себто душегубство зелієм (отроєнням) і взагалі ворожбитство, чари, далі — бійки жінок між собою, і крім того кілька неясних точок. Таким чином тут знаходимо як справи єпископської юрисдикції: а) порушення постанов що до шлюбу, б) учинки противні християнству (чари і т. и.), в) учинки особливо дражливі і скандальні (бійка жінок).

Порівнюючи постанови Ростиславової грамоти з уставами Володимира, бачимо, що вони, не додаючи майже нічого до справ першої категорії, розвивають головню другу й третю, та додають четверту: маєткові спори, які виникають між свояками. І так з другої категорії маємо тут: крадіж в церкві або з могили, знищення або профанація предметів християнського поважання (кресть посѣкуть или на стѣнахъ рѣжутъ, скоты, или псы или поткы (птахи) безъ великы нужды введетъ или что неподобно въ церкви подѣтеть). З третьої — „заставанье“ (в адультері), противприродні вчинки, бійка чоловіка й жінки, бите батьків дітьми, „зубояжа“ — укушення зубами в бійці, дорікання особливо прикрі: розпустою, чарами і єретичеством, убийство дівчиною своєї нешлюбної дитини.

З цивільних справ в Володимировій церкві маємо: „смильное“ (толкують від мило — посаг, спори які виникають з шлюбної умови), спори братів про спадщину. справи про спадщину належали й до євѣтської юрисдикції, і як тут розграничували ся єї дві юрисдикції, не ясно: могли єї справи рішати ся спільним (смѣснымъ) судом євѣтських і духовних судей, або судові доходи ділити ся, як се постановляє Ростислава грамота про умикання: половину грошевих кар з таких справ князь або його посадник

дає єпископу. Що деякі цивільні справи звязані з шлюбними відносинами належали до єпископської юрисдикції, се бачимо в практиці московських часів, і ся практика, правдоподібно, мала свій початок ще в передтатарських часах¹⁾, як і деякі інші справи — нпр. процеси холопів з своїми панами.

Дальший розвій практики чи дезидератів духовенства в сфері церковного суда дає устава т. зв. Ярославова. Хоч всі верзії сеї устави, які маємо, зраджують дуже пізні, московські часи, але як продукт давнійшої церковної практики вона має певне значінне для нас. Не запускаючи ся ближше в аналіз її, зазначу, що устава ся розвиває головнo казуїстику вчинків против шлюбу (моральности) та катеґорію маєткових справ (порушення одним з супругів родинного маєтку); поважне місце займає справа розводу, також спеціалізована досить докладно; для значного числа переступів уставлена грошева кара в досить високих цифрах (до 300 грив.). Цікаво, що деякі статі відси увійшли потім в московську Кормчу (патр. Никона). Найдавніші рукописи устави маємо з XV в.

Окрім спеціальних справ, в котрих єпископському суду підлягали всі катеґорії людности, підлягали йому у всіх справах катеґорії „церковних людей“. Сюди окрім духовенства в тіснійшій значінню належали ще люди так чи инакше звязані з церквою. На жаль Ростиславова устава говорить про них дуже мало: загально згадує про „церковних людей“, а спеціальну катеґорію з них вичисляє тільки одну — „прощеників“ (даю св. Богородици прощеники съ медомъ, и съ кунами и съ вирую, и съ продажами, — и ни надобѣ ихъ судити никакому же челоуѣку). Назва ся не ясна: Герберштайн толкує се як людей, що виздоровіли наслідком чуда, і се толкування приймаєть ся в науці. У Володимировій уставі маємо катеґорій церковних людей дуже багато: окрім духовенства білого, з їх родинами, і чернців та церковних слуг („поп, попадіа, попович, діакон, и кто въ клиросѣ“, инакше: „и вси причетници церковны“, „проскурница, игуменъ, игуменія, черньць, черница“) маємо тут: „лѣчець (лікаръ), прощенникъ, задушный челоуѣкъ (себ то раб даний на церкву або пущений на волю „за душу“), слѣпецъ, хромецъ, баба вдовица, паломникъ, сторонникъ, больницы, гостинници (і окрім того ще иньша назва — страннопріимници)“; Всеволодова устава додає ще „ізогів: поповъ сынъ грамотѣ не умѣеть, холопъ и съ холопства выкупится, купецъ одолжаєть“.

Таким чином під назвою церковних бачимо тут людей, що годували ся при церкві або в звязаних з нею інституціях

(шпиталі, гостинниці — *ξενοδοχία*); сюди належить і „лічець“ — шпитальник; по друге — людей що віддають ся побожним заняттям — паломники, „прощеники“ — сі віддавали ся, очевидно, по своїм чуді особливій побожності; нарешті люде без суспільного становища, що потребували опіки церкви: розстрижені черці, ізгої, задушні люде. Остатні аналогічні з тими „холопами, що з холопства викупили ся“. Такі холопи становили, видко, головну масу між ізгоями, так що слово „ізгойство“ означало викупну плату холопа за увільнене¹⁾. Нема нічого неможливого, а противно — дуже правдоподібно, що сі категорії церковних людей, о скільки істнували, були під церковною юрисдикцією в перед-татарські часи й на Україні.

Коли сі церковні люде мали процес з нецерковними, то таку справу, по Володимировій уставі, мав судити „обчій суд“ — зложеній з відпоручників князя і єпископа.

Окрім суду Володимирова устава згадує ще одну компетенцію єпископа: пильновати правильности міри і ваги — „городские и торговые всякая мѣрила, и спуды, и звѣси, ставила — пископу блюсти безъ пакости, ни умалити, ни умножити“. Дійсно ми знаємо, що міри й ваги були під доглядом духовенства — про се згадує торговельна умова Мстислава смоленського з Німцями і грамота Всеволода новгородського церкви св. Івана.

Окрім сих єпископи й духовенство взагалі мали ще й деякі інші не-церковні функції. Так духовні особи, особливо єпископи, дуже часто уживали ся для дипломатичних посольств, або й самі посередничили між князями — маємо нераз такі факти²⁾, а як розповсюднені вони були в житю, показують слова Мономаха, що каже Олегу Святославичу післати до нього „посла або єпископа“ (солъ свой или єпископа — Лавр. 245). Як княжі дорадники духовні особи мали нераз значний вплив на політику, а часом і з власної ініціативи забирали голос в сьвітських справах: ми бачили, що Володимирові розпорядження про кару смерти були видані під впливом єпископів, що впливом ігумена Григорія поясняли невтралітет Мстислава Мономаховича в чернігівських справах. М. Никифор виразно заявив Рюрику, що то обовязок духовенства — впливати на князів, повздержуючи їх від війн (княже, мы есмы приставлены в Руской землѣ отъ Бога востягивати васъ отъ кровопролитья — Іп. 460). Митрополит завдяки авторитетному свому становищу особливо міг впливати в сім напрямі.

Так само духовенство уважало своїм обов'язком вставляти ся за різні нещасливі жертви сучасної політики. Так ігумени вставляли ся перед Святиполком за Васильком, митрополит з ігуменами випросили увільнення з в'язниці Ярославу Ярополковичу, не дозволили видати „на убийство“ Івана Берладника Ярославу галицькому і т. н. В посланні м. Никифора до Мономаха є натяк, що й приватні особи звертали ся до митрополита, аби просив за них князя (или мниши, яко кто приде ко мнѣ печаленъ и того дѣля написахъ ти се?)¹⁾. Про Теодосія печерського оповідає Нестор, що він „був для многих заступником перед судами і князями, визволяючи їх від біди“ (л. 27).

Коли духовенство, таким чином, мало досить значну участь і впливи в не-церковних справах, то й світська власть з свого боку мала велику участь в церковних. Ми бачили, що князі мали великі впливи при іменуванні єпископів, часом скидали їх з власної волі, що вони брали ся впливати на рішення різних релігійних питань, або що навіть така справа як канонізація відбуваєть ся за посередництвом князя: Святиполк „велѣ вписати в сѣнаникѣ Теодосія, еже створи митрополитѣ“ (Іп. 187). Хоч тут „велѣ“ не треба розуміти дуже буквально, але вплив князя був, безперечно.

Такі впливи світської влади не скандалізували духовенство, бо вони вповні відповідали практиці візантійській, і навіть до певної міри само духовенство, переносючи сю практику з Візантії, витворяло її у нас. Характерно висловляє сей погляд на становище князя мніх Акиндин, взиваючи в. кн. володимирського Михайла Ярославича до боротьби з симонією (коло р. 1311—5): „а може ти скажеш викрутом: „нехай собі правлять ся як самі хотять, а я в се не мішаю ся“? — алеж ти, господине княже, цар у своїй землі, ти відповіш на страшнім суді Христовім, коли замовчиш перед митрополитом“²⁾. Акиндин, очевидно, хоче сим сказати, що в. князь, подібно як візантійський цісарь, мусить мати нагляд і над церковними справами.

Докінчим наш огляд церковної організації.

Про організацію парафій наші відомости взагалі дуже бідні. В джерелах окрім священників ми стрічаємо з церковних осіб іще дияконів, іподияконів, паламарів і проскурниць. З них диякони, правдоподібно, стрічали ся тільки в більших церквах, бо згадують ся лише в оповіданнях про більші церковні церемонії³⁾. Дяками (грецьке зменшене ім'я для дияконів) звали церковних чтеців (*ἀναγνώστης*); вони мусіли бути в кожній парафії

від самого початку. Так само й про паламарів маємо звістки вже з XI в¹). Проскурниці звістні від XII в. (відповіді Кирику — 98), але розповсюднилися мабуть не відразу. Сей уряд, незвісний в Византії, з'явився з огляду на ті труднощі, які виходили по селах, а мабуть і по містах з проскурами: еп. Ніфонт дозволяє Кирику служити службу божу з одною проскурою, коли нема близько торга й неможна проскури дістати, а в житті Теодосія оповідається, що в Курську, отже досить значнім місті, часом не могла відбутися служба божа з браку проскур (проскурного ради непечення)²).

Одна згадка — що Ярослав Осмомисл перед смертю зібрав до себе „збори вся“ (Іп. 442), натякає, що по більших містах парафії складалися з більшого числа священників.

Монастирська управа була перейнята з грецьких монастирів чина Теодора Студита, як свідчить автор літописного оповідання і як зрештою показує порівняння з Студийською уставою; тільки адміністративна схема була скорочена: число урядників зменшено³). На чолі управи стояв ігумен в мужеських, ігуменія в жіночих монастирях. Вони вибирали ся самими чернцями з братії або й з сторонніх людей, часом навіть ще непострижених (Іп. 425); про се вибирання маємо докладні звістки принаймні що до мужеських монастирів. Окрім ігумена управа монастиря складала ся ще з таких урядників: церковного порядку доглядали еклезіарх, доместики (начальники хорів) і паламарі, господарську управу мали економ і келар — начальник магазинів (*κελλάριον* — *cellarium*) і кухні; поодиноких галузей господарства доглядали тивуни — мабуть чи не з монастирських холопів; окрім того згадується вратарь, що доглядав монастирської брами, Такі відомости маємо про Печерський монастир, що служив взірцем для інших, мабуть не тільки мужеських, але й жіночих монастирів⁴). В жіночих, здається, окрім ігуменій, звали ся ігуменами священники — духовники⁵).

Про джерела церковних доходів маємо відомости теж не багаті, і то головню тільки про самі катедри.

Перше джерело їх, яке згадується, — се княжа десятина. Про неї говорить літопис, оповідаючи про заснування київської катедри Володимиром: він дав їй десятину „від свого майна й від своїх городів“ (Іп. 84); сей не досить ясний вираз т. зв. Володимирова устава поясняє як десятину від доходів судових, торговельних і від господарських натуралій. Се була десятина з Київської землі; але по всякій правдоподібності такі дотації

уже за Володимира дістали й інші єпископи в своїх землях. На се маємо вказівку в грамоті Святослава Ольговича 1137 р., грамоті, на щастє, вповні певній, тут він каже, що від прадідів (а прадідом його був Ярослав) і дідів його було уставлено, аби єпископи діставали десятину „від даней, від вир і продаж і взагалі від усього, що іде на княжий двір“. Що така практика задержала ся й пізнійше та стала загальною нормою дотації, показують звістки з поодиноких земель: маємо їх для землі Новгородської, Смоленської й Суздальської. Але при тім ми не можемо сказати, чи скрізь задержана була норма десятини „від усього, що приходить на княжий двір“, чи були в тім деякі відміни в поодиноких землях¹⁾. Друга неясна точка — чи ся вся десятина ішла на удержання самої лише катедрі, чи також діставало ся з неї щось і иньшому духовенству, отже вона ділила ся якимсь способом між катедрою і бодай деякими виднійшими церквами єпархії. На можливість сього останнього вказує звістка (на жаль одинока) Несторового житія Бориса і Гліба, що на удержання вишгородської церкви Бориса і Гліба Ярослав визначив десятину з місцевих княжих доходів (повелѣ властелину града того даяти отъ дани церкви святою десятую часть)²⁾.

Катедрі, визначнійші церкви і монастирі діставали від князів і богатих людей нерухомі маєтности, або й самі (особливо монастирі) їх закладали. Так київська митрополія мала десь у Київщині город Полоний, „святѣй Богородицѣ градъ Десятинный“, і ще десь — город Синелець; в Чернігівщині знаємо „сельце св. Спаса“, чернігівської катедрі; Володимир Василькович у своїм тестаменті дав на володимирський монастир св. Апостолів село Березовичі. Але особливо значні маєтности мусів мати Печерський монастир, завдяки загальному поважанню: уже XI в., скоро по заснованню, мав він свої села; можливо — сі перші села були засновані самими черницями й ними оброблювані, але пізнійше знаємо напевно що він діставав великі надання; так Ярополк Ізяславич дав йому всі свої маєтности — волости Неблську, Деревську і Лучську і села коло Київ, а його донька пять сел з челядію. Взагалі-ж кажучи, церковні маєтности в сі часи не були дуже великі, бо й великих приватних маєностей не було ще багато; досить сказати, що Ростислав, фундуєчи смоленську катедру, при всім своїм запалі до неї надав їй лише два села, „землю“ в третім, два озера з сіножатями і горід, тільки всього.

Катедрі, церкви й монастирі діставали також жертви грошима і дорогими річами. Про Ярослава сказано, що він, поста-

вляючи „по градомъ и по мѣстомъ“ церкви й сьвящеників, давав їм „имѣння своего урокъ“ (Іп. 106), себ то якусь постійну платню. Але се було можливо тільки, поки церков не було дуже багато. Поза тим церкви діставали легати, особливо в тестаентах, або по душі. Про ту-ж Ярополкову доньку сказано, що вона за живота дала на Печерський монастир 100 гривен срібла і 50 золота, а по тестаменту все своє майно, а її чоловік Гліб Всеславич — 600 грив. срібла і 50 золота (Іп. 338). На розповсюдження звичая давати щось церкві по покійнику („по душі“) вказує звістне вже нам прохання Льва Даниловича, аби Володимир Васильович дав Бересте на „свічу над гробом“ Данила, або розпорядження Ростислава по смерті Вячеслава, коли він все майно його роздав на церкви, монастирі, старців, лишивши тільки на поминанне — „чимже над нимъ дѣяти на послѣднія дни, чимъ свѣчу и просфору его побдѣти“ (Іп. 600, 326).

Оплати за спеціальні церковні служби вже тоді були значні, як можна судити з такси за поминальні служби божі подані у Кирика (с. 24): на гривну рахуєть ся 5 служб, так що цілий сорокоуст коштує поважну цифру 8 гривен! Але такі багаті заплати, як і легати, розумієть ся діставали ся головно визначнішим, міським церквам, та монастирям, звичайні-ж парафіальні церкви мусіли вже й тоді удержуватись дрібними доходами з парафіян, особливо тією хлібною даниною, яку бачимо пізнійше (XVI в.) по Україні.

Митрополичі й єпископські катедри мали іще доходи з самого духовенства.

Не підлягає сумніву, що митрополит діставав, і то досить значну платню від тих, кого він сьвятив у єпископи (як з другого боку оплачував ся патріарху)¹⁾. Ся практика оплат за ставлення єпископа була перенесена з Византиї (се т. зв. *καθεδρατίον*); про звістний уже нам епґвод, коли суздальський князь відкинув накиненого йому митрополитом єпископа Суздальська літопись поясняє, що сього єпископа митрополит був поставив за гроші, „на мздѣ“ (Лавр. 371). Що се не був факт виїмковий, показує иньша з ріжних поглядів дорогоцінна звістка в Патерику; „пише мині, каже еп. Симон, княгиня Ростиславля Верхуслава (жінка Ростислава Рюриковича), хоче тебе (печерського монаха Полікарпа) вивести (в ориг.: поставити) єпископом або в Новгород на Антонієве місце, або в Смоленськ на Лазарове місце: хоч би, каже, прийшло ся й 1.000 гривен срібла видати, задля тебе й задля Полікарпа“ (с. 89). Очевидно, що сї видатки на

поставлення єпископом мали бути видані коли не виключно, то головню митрополиту і його клиросу, за поставлення.

Єпископи так само брали „ставлене“ від тих священників і дияконів, яких святили; се був давній і загально росповсюднений в Византії податок, а що між руськими єпископами було чимало Греків, то він мав усі шанси досить скоро перейти й на Русь. Докладніші звістки про се маємо в постановах собора 1274 р., з них довідуємо ся, що єпископи брали т. зв. посошне (від посох) ставлячи ігуменів і т. зв. уроки від священників і дияконів; так само „на мздѣ“ ставили намісників і десятиників. Собор в дуже сильних виразах осудивши симонію, не зніс одначе такси за ставлення священників, а тільки обмежив нормою, уставленою митрополитом при його катедрі (володимирській): крилошане мали брати за ставлення священника по 6 гривен, подібно як в Византії платили, ніби на покритє „видатків“ ставлення, по 7 золотих*). Інші оплати собор зносив (с. 92).

Чи була перенесена з Византії до нас і реґулярна плата священників єпископам (т. зв. *επισκοπιον*), не знати. Акти тогож володимирського собора згадують про т. зв. соборне, побиране єпископами з духовенства, коли воно скликало ся на єпархіальні собори, а також про панщинні роботи церковних людей — „на-силѣ дѣюще или на жатву, или сѣна сѣчи, или провозѣ дѣяти“. Акти дають знати при тім, що за невиконання сих обов'язків провинники часом відлучали ся від церкви! Всі отсі надужитя собор заборонив на пізнійше, але розумієть ся, се зовсім не значить, що вони від тоді зникли дійсно.

Страшне потрясення суспільного укладу, счинене татарським находом і татарською зверхністю, на церковнім устрою й житю безпосередно відбило ся розмірно дуже слабо. Розумієть ся, при масових нищеннях городів багато загинуло й духовенства, сильно потерпіли церкви й монастирі, але в відносинах до церкви Татари принципіально були дуже толерантні. Чінгізханова яса, себто збірник основних постанов Монґольської держави, наказувала повну толеранцію до всіх релігій однаково; духовенство всіх релігій мало бути вільне від всяких оплат і податків. Зре-

*) В Византії платило ся 1 золотий за ставлення на чтеця (дяка), 3 на диякона, 3 на священника, разом священниче священне коштувало 7 золотих. Очевидно, так треба розуміти й постанову володимирського собора, стилізовану досить неясно: „да возмуть клирошане 7 гривень отъ поповства и отъ дияконства“.

штою Татари, як взагалі погани, мали пошанованне до кожної релігії, як з свого боку вимагали від кожного пошановання до своєї релігії (се й приводило від часу до часу до сумних пригод в роді смерті Михайла Всеволодича, бо християнська релігія, як така, виключає всяке признание для иньшого культя, як неправдивого).

Відносини татарського правительства до руської церкви ближше характеризують ханські грамоти (т. зв. ярлики) митрополитам. Найдавніший з них даний ханом Менгутемиром м. Кирилу (в р. 1267 або 1279 — дата може вказувати на той або сей рік). Покликуючи ся на постанови „перших царів“, себто давніших великих ханів, Менгутемир потверджує свободу всього духовенства (поповъ и чернецовъ и всѣхъ богодѣльныхъ людей) від усяких податків і обовязків супроти татарського правительства й його аґентів, аби вони щиро й без журби молили ся за нього Богу: „не надобе имъ (до них не належить) дань, и тамга (мито), ни ямъ (давати коней), ни подводы, ни война, ни кормъ“, „не надобе имъ ни которая царева пошлина (податок на хана), ни царицына, ни князей, ни рядцевъ (управителів), ни дороги (на поліційних аґентів), ни посла, ни которыхъ пошлинниковъ“, а хто-б з тих аґентів що узяв від духовенства, має за то бути караний смертю. Разом з духовенством увільняють ся від податків їх родини невідділені. Їх земель і маєностей урядники не можуть рушати, ані брати церковних людей і підданих на роботу. Віру руську зневажати забороняєть ся під карою смерті. Пізнійша грамота Узбека окрім того ще потверджує право митрополита „судити и управлять“ своїх людей у всяких справах¹⁾.

Таким чином автономія церкви була вповні забезпечена, й татарське правительство зовсім не мішало ся в її внутрішні справи. Могли бути тільки хіба надужитя й здирства ханських урядників, против котрих, очевидно, були звернені ці грамоти, але розумієть ся, забезпечити від них не могли. Отже безпосередній вплив татарського чинника на церковну організацію був незначний. Посередно впливало загальне пониження культурного рівеня під впливом Татарщини в тих землях, що стояли в близькій залежності від Татар, себто у нас — на Подніпровю, в столітє між татарським приходом і литовською окупацією. На західні наші землі сей вплив не сягав, розумієть ся, зовсім.

На тім кінчу свій огляд устрою руської — православної церкви.

Окрім православних були, головню по більших, торговельних містах, ще громади й церкви католицькі; одначе організованої католицької церкви, єрархії за весь сей час на Руси ще не було. Хоч бували католицькі єпископи на Руси або для Руси, але вони зіставали ся все єпископами *in partibus*, або мали характер місіонарів, без єпархій і резиденцій¹⁾.

Так в першій половині XIII в. (деєь мб. в 30-х роках) з'явило ся таке руське єпископство *in partibus* на польсько-руським пограничу. Сучасна Велико-польська хроніка (т. зв. Богухвал) оповідає, що се єпископство було з початку засновано при монастирі в Опатові: його абат Герард був поставлений „єпископом руським для місцевих католиків“, себто (так мабуть треба розуміти) для пропаганди між руською людністю ви-сянських країв, але кн. Генрих Бородатий переніс сю катедру, разом з її бенефіціями, до катедри любуської²⁾. Сі любуські єпископи претендували по тім на єпископські права *in partibus* на всі руські землі взагалі, й сі їх „споконвічні“ (!) права були затверджені папською булю 1257 р.³⁾. Цікаво одначе, що при тім, як сказано в булі, любуські єпископи самі признавали, що в дійсности своїх єпископських прав в руських землях вони не виконували „через великість сеї землі, невірність її князів і злобу осадників“. Такий номінальний характер їх єрархічні права мали й пізнійше. Але не задовольючи ся ними, вони претендували навіть на право поставляти єпископів в руські землі, й пізнійше, в XIV в., робили в тім конкуренцію самим папам.

Такі єпископи поставляли ся з монаших місій — домініканських і францісканських, що вже від 1-ої пол. XIII в. починають свою діяльність на Руси. Пізнійші традиції кладуть початки місіонарства домініканів на 20-і рр. XIII в. У Длугоша єсть звістка (під р. 1233), що князь київський Володимир Рюрикович (1223—1235) вигнав з Києва домініканів, боячи ся успіхів їх проповіді, і заборонив їм вертати ся; при тім сказано, що домінікани мали там свою церкву Богородиці й при ній монастир. Ся звістка має загальне довіре в історіографії й дійсно виглядає так, як би була зачерпнена з якогось сучасного джерела; зрештою ми маємо булю папи з 1234 р. до київських католиків, що обіцає опіку папську супроти переслідувань, які вони терплять⁴⁾. Більше загальна, а тим самим і менше певна звістка у того-ж Длугоша (під р. 1238) про заснування домініканського конвента в Галичу, хоч в самім факті нічого не булоб неправдоподібного. Папські булі на адресу домініканів com-

morantibus in Russia маємо з pp. 1232 — 3¹). Про францісканів ми не маємо таких близьких звісток; пізнійша (XVII в.) традиція датує початок їх місії в Галичу 1236 р.²).

Від сих місіонарів приходили до папи дуже втішні реляції про успіхи проповіді і охоту Русинів до неї. Разом з сим вирінув проєкт заснування єпископської катедри на Русі (буля з 1232 р.), і папа звертав ся в сій справі до домініканського провінціяла в Польщі, поручаючи йому розслідувати сю справу. Чи прийшла вона до якогось кінця, не знаємо; можливо, що в деякім звязку з сим стояло заснування тої руської катедри *in partibus* — опатовсько-любуської. З р. 1246 маємо панську булю (вона стоїть, очевидно, в звязку з навязаними тоді зносинами курії з Данилом), де папа, поручаючи своєму легату в Пруссії справи руські, дає йому право поставляти на Русь єпископів з домініканів, францісканів або євangelієських євangelієсвятих³). Нічого неможливого нема в тім, що вже в XIII в. поставляли ся такі єпископи з монахів-місіонарів: папи мали звичай давати часом таким місіонарам титул єпископів для потреб евентуальних неофітів. Буля з 1318 р. надає різні права архієпископам і єпископам домініканських місій на Русі⁴). Пізнійша домініканська традиція кладе ще на 30-ті р. XIII в. домініканина архієпископа галицького Бернарда, але певних історичних звісток про нього, і взагалі про таких єпископів з XIII в. не маємо⁵).

Перший документально звістний факт поставлення такого єпископа належить до першої чверти XIV в.: тоді, деє перед 1320 р. любуський єпископ Стефан, на підставі згаданих претензій любуських єпископів євangelієсвятити єпископів в руські землі, поставив домініканина Генриха, четця церковного в Порвалє (на Поморю) єпископом в Київ. Мали сього просити „клир і люде“ київські, бо там „місто і єпархія за божою помічю почали приходити до правдивої віри“ — так оповідає папа в своїх булях. Сей Генрих, не дуже довіряючи в правосильність любуського єпископа, удав ся до затвердження свого єпископства до папи, і той, застерігши ся против претензій любуського єпископа, все таки потвердив Генриха й казав його євangelієсвятити (1320). Кілька місяців пізнійше (1321) папа візвав його, аби він їхав до своєї єпархії; але нема сліду, аби новий єпископ дійсно сповнив се бажання, й дуже правдоподібно, що він зістав ся таким же єпископом *in partibus* як і єпископи любуські. Організація латинської церкви на Русі зістала ся для будучности.

Перейдїм тепер до огляду самої суспільности — її верств і їх відносин.

Тогочасна руська суспільність подїляла ся на три категорії: людей княжих або дружину, людей церковних — духовенство, і просто „людей“ — в тіснім значінню слова, людей, що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того розрізняли ся люде свободні, несвобідні й пів-свобідні, а серед свободних люде „ліпші“, або більші, і люде менші, люде міські — „гравжани“, і люде волостні, селяне. Отже диференціяція була досить значна, хоч виключивши границю, що межувала людей свободних від несвобідних, ся диференціяція не визначала ся різкими границями, й поодинокі групи не відділяли ся неперехідними границями¹⁾.

Ми почнемо від групи людей княжих. Назва „княж муж“ була дійсно для них (чи властиво для вищої категорії їх) терміном: так називали ся свободні й поважні люде, що були на княжій службі, инакше — в його дружині. Се останнє слово (від друг), як ми вже знаємо, властиво означало „товаришів“, „приятелів“²⁾, і ся назва підчеркувала ті свободні відносини, які дійсно, принаймні в теорії, але в значній мірі й на практиці істнували між дружиною й князем. Ми бачили, що дружинник (бодай старший, виднійший) уважає себе не сліпим слугою князя, а його товаришом, що мусить знати пляни князя, бо-ж він не простий наємник, а вірний помічник, якого не купиш золотом і сріблом: йому, завдячував князь усе що мав, і з ним тому повинен був усім добром ділити ся, а не берегти, не складати. Зв'язує його з князем свободна умова; кожної хвили може він його покинути й перейти до иньшого князя, хоч би й його ворога, не підпадаючи ніякій пимстї або карі; се був кардинальний принцип староруського державного устрою, тому захований був цілком і в пізнійшій московській устрою, хоч як йому противним: „а боярам і слугам вольним — воля“.

Княжі мужі, як і більші люде громади, инакше звали ся ще боярами. Пізнійше, коли назва боярина притерла ся, розрізняли ще звичайних бояр від великих — бачимо се в Галичині. Давнійшою назвою їх було ще „огнищанин“ — назва неясна що до свого початку: вона виступає в старших редакціях Руської Правди, тим часом як в новіших заступає її „княж муж“.

Се була дружина властива чи більша. Але до дружини в ширшій значінню зачисляли і „меншу дружину“: отроків або

дїтських. Назви отроків і дїтських не означали тільки дійсно молодиків, але взагалї рядову дружину. Сьвятополк, кажучи, що має 800 отроків, очевидно — почислив сюди всю дружину; Володимир Мстиславич, втративши своїх бояр, каже, що його боярами тепер будуть дїтські: розумієть ся, було-б сьмішно, як би він назвав, старий чоловік, своїми боярами головусих недоростків. Сими назвами означали ся „молодші“ — себ то менші члени дружини (хоч би вони були й сиві), що були тільки рядовими вояками і слугами княжими, а не властивою „дружиною“ — товаришами й повірниками князя. З такої ролі починав звичайно кожний молодик свою службу в дружині, тільки одні — чи завдяки здібностям, чи визначному роду, переходили потім в каторію „мужів“, иньші-ж лишали ся й на ціле жите отроками — „недоростками“ в значіню своєї карєри.

Чи була яка ріжниця між отроками і дїтськими, не знати; висловлений був здогад, що дїтськими спеціяльно звали ся молодики з значних родин, що потім переходили в катеґорію бояр, але се тільки здогад.

Старша дружина відрізняла від молодшої не тільки більшим удержанням, визначнійшим становищем, політичними впливами, але й правно: вира — кара за убийство княжого мужа була подвійна (80 гривен), тим часом як за отроків — звичайна (40 грив.); се була zarazом їх прероґатива і перед земскою аристократією — не-княжими боярами, бо за голову сих платила ся тільки звичайна вира. Подвійною вирою забезпечали князі жите особливо дорогих для себе осіб — старшої дружини й визначнійших своїх тивунів (хоч би вони були й несовобідні) — се було явище широко розповсюджене взагалї в варварських законодавствах.

Старша дружина, як ми вже знаємо, сповняла функцію княжїї прибічної ради, займала вищі місця в адміністрації і війську. „Отроки“ були звичайними вояками, а в спокійні часи сповняли всякі поручення на княжїм дворі, або на провінції, в ролі помічників старших дружинників в їх управі. Так Р. Правда згадує про отрока, що їздить разом з княжим вирником (Кар. 7). Мономах наказує князям, аби вони „ходяще путемъ по своимъ землямъ“, не давали отрокам „анї своїм, анї чужим“ робити пакости „ни в селѣхъ ни в житѣхъ“, а про себе каже, що він робив усе сам, не спускаючи ся на отроків, і на війні, і на ловах (Лавр. 237, 242). Що правда, тут часом під отроками можуть розуміти ся прості слуги і навіть холопи, а не члени дружини.

Окрім дружини княжої були і у визначнійших бояр свої дружини отроків, розуміється — менші від княжих, а більші або дрібніші відповідно значінню й заможности боярина. Такі боярські полки ми знаємо ще в X в. (отроки воеводи Свенельда, за Ігоря), і вони існували й пізнійше, хоч з роздробленням князівств, з намноженням князів, сї боярські полки мусїли меншати. Оповідючи про напад Ізяславового важного боярина („пръвый въ боярѣхъ“, може звістний з літописи Янь) на печерський монастир, Нестор каже, що він пішов „поймъ отроки многы“¹⁾. Ще виразнійшу згадку маємо в літописи: вона оповідає про Мономахового боярина Ратибора (мабуть тисяцького переяславського), і каже, що у нього була „дружина Ратиборова чадъ“, а на иньшому місці зве її просто отроками; назва „чадь“ вповні відповідає, як збірна назва, „Ратиборовим отрокам“²⁾. Судячи по оповіданню про знайдений у дворі Судислава арсенал (Іп. 506), треба припускати, що й „великі бояре“ галицькі XIII в мали свої полки.

Про великість дружини я говорив уже вище: бачили ми, що полки визначнійших князів XI — XII в. не завсїди сягали тисячки; боярські дружини в сумі, певно, не давали навіть друге стільки. Таким чином дружинна верства в загальнім складі людности давала не високий процент. Бо ми бачимо, що тоді як людність самого м. Київa переходила, певно, за 100.000, київський князь мав 800 отроків. В дальшій часї, в міру того як слабли й дрібнішали князі, їх полки ставали все менші, але загальне число дружини, її процент в землі мабуть навіть зростав, в усякім разі не зменьшав ся. Заразом титул боярина ставав все більше росповсюдненим, число бояр зростало — в порівнянню з числом отроків і абсолютно. Ми бачили, що в Галичині XIII в. відрізняли ся від звичайних бояр „великі бояри“, а загальне число бояр рахувало ся на сотки, означаючи все, що хоч трохи підіймало ся над рівнем княжого звичайного вояка і слуги. Так поволі спускаючи ся по східцях суспільної ерархії, „боярин“, дістав значінне княжого дружинника взагалі, обовязаного воєнною службою обивателя, і з сим значіннем сей термін переходить потім в суспільно-політичний устрій земель Руської держави пізнійших віків.

В склад дружини, вищої і низшої, входили ріжні суспільні й національні елементи. Були се люде свобідні, — се видко з постанов Руської Правди³⁾, але се не виключало, правдоподібно, можливости попасти сюди часом і княжому холопу, невільнику.

Тим менше закрита була сюди дорога для всяких свободних людей. Звістне оповідання літописи про початок міста Переяслава каже, що Володимир зробив значними боярами (великим мужем) того хлопця, що переміг Печеніжина і його батька, хоч вони були простого роду: се оповідання мусить вірно віддавати обставини XI в. Про галицьке боярство, що далеко більше сконсолідовалося ніж де инде, ми бачили, що й тут між бояр проходили й люде „от племені смердя“, а оден з визначніших галицьких олігархів Доброслав був „поповим внуком“¹⁾. Що до етнографічних елементів, то не заходячи навіть в X в., коли склад княжої дружини був особливо різнородний, ми й пізнійше стрічаємо ріжного племені людей в княжих дружинах. Так між київською дружиною XI—XII в. бачимо Чудина і його брата Туки, Козарина, Варяга Шимона, Володислава Ляха, Івана Войтишича — Поляка або Чеха, якогось Олбира Шерошевича — мабуть турецького роду; у Мономаха був отрок Бяйдук, а у Ратибора Елбег, між „чернигівськими билями (боярами)“ Сьвятослава стрічаємо таких як Шелбири і Олбири, теж мабуть турецькі роди.

Переходи князів з одного стола на другий викликали значні переміни серед дружини. Так Сьвятополк, прийшовши в Київ з Турова, привів з собою звідти дружину; Юрий, здобувши Київ, поприводив з собою й бояр суздальських (Суждальци); наступники Андрія суздальського, прийшовши в Суздальщину з Чернигівщини, привели звідти з собою „руських дітських“; таким же способом треба мабуть собі толкувати протиставлення „уних“ бояр Всеволода старим київським боярам²⁾; се те, що в пізнійшій московській термінології звалося „заїздом“ (прихожі бояре „заїздили“ — перебували місяця місцевим) і що завжди викликало велике незадоволення серед місцевого боярства.

З тим усім одначе не треба собі уявляти дружину, як якусь пістряву мозаїку від краю до краю, що при кожній зміні князя змінялась як камінці калейдоскопа: не вважаючи на присутність різних посторонніх елементів основну масу дружини складали люде місцеві, між старшою дружиною — з місцевих „ліпших людей“, а при тім чимало їх служили в дружині з роду в рід: дружинна служба була дідичною в їх роді. Не кажучи вже за такі відокремлені й замкнені в собі землі, як Галичина, але і в Київщині, де при неустанних перемінах князів і династій і склад дружини мусів найбільше змінити ся, ми бачимо серед бояр таких, що не вважаючи на зміни князів лишають ся в землі,

займають далі свої становища й передають свої уряди дітям. Так Ян Вишатич служить з початку Сьвятославу, під час його київського князювання, потім виступає серед чільнішої київської дружини за Всеволода і Сьвятополка; Іван Войшитич фігурує серед київських (княжих) бояр за Мономаха й його синів, за Всеволода й Ігоря Ольговичів; Шварно служить у Києві Ізяславу Мстиславичу, потім Ізяславу Давидовичу; Володислав Лях — Ростиславу, Мстиславу Ізяславичу, Давиду Ростиславичу, Михайлу Юрієвичу¹). Можна знайти й загальніші вказівки на княжих бояр, що лишалися в землі, не вважаючи на зміни князів: так приведеним з Сьвятополком боярам 1093 р. літописець протиставляє старого боярина Яна й інших „мужів смыслених“, очевидно — місцевих київських дружинників; так 1096 р. Момах з Сьвятополком закликали Олега Сьвятославича в Київ на всенародній суд, „предъ мужи отець наших“ — старих бояр київських.

Дідичність серед старшого боярства була також значно розвинена. Навить в Київщині ми можемо слідити, як певні уряди — уряди тисяцьких, воевод переходить з батька на синів: так за Ярослава тисяцьким був, очевидно, Вишата, за Ізяслава — його син Ян, за Сьвятополка — його другий син Путята; за Рюрика „воеводою“, можливо — тисяцьким був Славно Борисович, за Володимира Рюриковича його син Іван Словнович держить „воеводство київської тисящі“²). На існування боярських родів вказують прізвища не тільки по батьку, а й по діду, що ми часом стрічаємо: нпр. Мирослав Хилич внук, Івор Гюргевич Мирославль внук, Олєстин Олексич Прохорів внук — в дружині Ольговичів.

Коли ми згадаємо, що дружина звязана була не з княжим урядом, а особою князя, що князь зовсім довільно міг добирати собі дружину, приймати і відправляти, то нас мусить здивувати сей факт, який ми бачимо особливо виразно в Києві — що ті-ж самі бояре або боярські роди задержують своє становище при перемінах князів, часом при князях ворожих. Очевидно, було щось у сих бояр, що примушувало князів давати їм і їх дітям визначні становища в своїх дружинах, в своїй адміністрації незалежно від своєї охоти чи неохоти до сього. Існування якихось боярських прав на певні становища, боярських рані виразно се дає себе знати в Галичині, де між боярами існують якісь свої рахунки, хто з них „достоєн держати“ яку волюсть по своему становищу, роду, заслугам, де боярські олітархи уважа-

ють можливим „князя собі називати (номінально признавати), а самим усю землю держати“, і розбрати поміж себе уряди, не питаючи ся князя. Для пояснення сеї практики я вказував на пізнійшу, з литовських часів, що бояре певної землі бувало „держали“ — правила поодинокі уряди „колейно“, по черзі, без всякої участі чи з дуже невеликою участю в сїм волі в. князя. Але те що найбільш виразно показало себе в Галичині під час упадка княжої влади, в менш драстичних формах мало, очевидно, місце скрізь, судячи по тим фактам, які бачимо в Київщині, землі, де тривкість дружинного елемента мала всі шанси бути мінімальною.

Се поясняєть ся тим, що княже боярство рекрутувало ся в переважнім числі не з яких небудь заволок, неприкаянних людей, що не маючи ніякої опори, залежать вповні від волі свого наставника — як сучасна уряднича верства: княжі бояре були переважно люде заможні, властители маєтностей, що займали в суспільности впливове становище, незалежно від своїх урядів і були самі по собі „боярами“ — „ліпшими людьми“ в громаді, без огляду на те, чи брав їх князь у свою дружину чи ні.

Дійсно ми стрічаємо в джерелах кілька вказівок про земельні маєтності і багате майно бояр київських і галицьких. Так 1146 року Кияне пограбили „доми дружини Ігорової і Всеволожої, села і худобу та побрали багато майна (її) по домах і монастирях (у схованню)“; Ізяслав, ідучи з Волини на Юрія 1150 року, каже своїй дружині: „ви вийшли зо мною з Руської землі, стративши свої села і маєтки (жизний)“, а далше довідуємо ся, що по смерті Юрія Кияне „побивали Суздальців по містах і селах, а майно їх грабували“: очевидно Юрій, конфіскувавши маєтності Ізяславових бояр, роздав їх своїм. Нарешті під 1159 р. оповідаєть ся, що Мстислав Ізяслович, опановавши Київ, „забрав багато майна Ізяславової (Давидовича) дружини, золота й срібла, челяди, коней і худоби“. Подібні звістки знаходимо й про галицьких бояр: Володислав нпр. так промовляє до перемиських бояр: „чого вагаєте ся, братя? хіба вони (Ігоровичі) не пограбили вашого майна, дочок ваших повіддавали за ваших рабів, а вашими батьківщинами заволоділи ріжні зайди?“ Данило бере від Арбузовичів Пліснисько збройною силою й знаходить там силу невільників (великъ плѣнь). Нарешті в Галичині-ж знаходимо ми бояр з призвищами місцевими, як Семен Коднинський, Борис Межибожський, може й Климьта з Голих гір¹⁾.

Правда, існування маєностей у бояр пробувано толкувати инакше: деякі дослідники припускають, що вже тоді практикувалося роздавання за службу земель від князів боярам. Але припустити це дуже важко: князівські маєності самі були не великі, це були фільварки, по теперішньому, де земля оброблялася руками невольників, і їх, розуміється, князі в державу боярам не давали: вони роздавали певні округи для повнення різних адміністративних функцій, а не села з челядію, які ми бачимо в вище наведених звітках у бояр; то, очевидно, були звичайні, приватні маєності, такі-ж фільварки, і бояре були їх власниками.

Такі бояре-власники певно грали головну роль в дружині й по інших українських землях, ще більше ніж у метушливій Київщині. Князю завжди було нарочно притягнути до себе цих впливових людей, узявши їх на свою службу, з другого боку й сим людям була наручна княжа служба — вона додавала їм іще инакших, службових впливів, давала доходи на княжій службі. Так земське боярство мало всі шанси входити широко в боярську дружину. З другого боку й ті заїди, що заходили в княжу дружину чи з інших земель, чи з інших верств, добившись становища й майна на княжій службі, легко могли ставати господарями, заводячи свої села. Таким чином між земською, земельною аристократією й княжою дружиною, в нормальних відносинах князя до землі, мусіли існувати досить тісні зв'язки, обопільні переходи, і тим пояснюється те мішання між боярством княжим і боярством земським, яке ми бачимо в наших пам'ятках: не можна звичайно навіть відрізнити ці дві категорії, так що деякі дослідники¹⁾ висловляли гадку, ніби в ці часи земське боярство зовсім злилося до купи з дружиною. В дійсності вони не злилися, а між ними були тільки більші або менші зв'язки, більша або менша коінциденція в залежності від становища князя. Під час князювання князя накиненого, чужого землі, як нпр. князювання Юрія в Києві, коли київське боярство стояло по стороні Ізяслава, а Юрій „обсаджувався“ своїми суздальськими боярами, княжа дружина була чимось зовсім відокремленим від земської аристократії; але коли на столі сидів князь, що старався увійти в ближчі відносини з землею, стояв з нею в добрих відносинах, як нпр. земські елементи мусіли дуже широко входити в дружину.

Такий земський боярин, вступивши на княжу службу не потребував тягати ся з землею при зміні князя: коли новий князь

не хотів його, він міг собі й обійти ся без княжої ласки. Але князю не легко було скинути його з уряду, не взяти в дружину, або поминути при авансі: се значило собі наптити ворога, й навіть ворогів, бо такий боярин певне мав у землі й парентелю й клієнтелю; та й взагалі наживати собі ворога в більшім боярині було не наручно¹⁾. І от новий князь, чи хотів чи не хотів, мусів дуже часто не тільки зіставити за сим боярином його дотеперішній уряд, але й давати дальші аванси йому й його дітям і т. д.

Раз служба в княжій дружині була корисною, було зовсім природно, що дружинники взагалі й бояре спеціально приміщували й своїх дітей туди-ж. Такі боярські сини²⁾, як і діти земських аристократів, мусіли вступати, як сказано вже, в дружину отроками, але їх рід, впливи їх своїхів запевняли їм швидкий аванс, перехід в ряди „княжих мужів“, на різні адміністраційні посади. Серед боярства виробляється ідея „отчин“³⁾, як і серед князів: син змагається зайняти місце батька, і не дати йому батькового уряду без очевидних причин — значить знов нагнівати цілий його рід. Так серед боярства виробляють свої рахунки, свої претензії на уряди, наслідком котрих князі навіть і неприхильні повинні були їм давати уряди, на котрі претендували вони і а підставі своїх рахунків.

Розуміється, між сю привілейовану верству проходили й посторонні елементи, як ми бачили: дружинне боярство ніколи не могло стати замкненою кастою, але завсіди сим „новим людям“ карєра давала ся далеко тяжше. Ми бачили, як у Галичині родовиті бояре з гори дивили ся не тільки на нового чоловіка „от племені смердьа“, але й на „попового внука“. В слабших формах се мусіло повторяти ся й по иньших землях; досить розповсюднена гадка про демократичність давнього руського суспільного устрою в значній мірі хибна, як побачимо не раз іще низше.

До категорії княжих людей належала окрім дружини старшої й молодшої також княжа служба, в тіснім значінню. Вона в значній мірі складала ся з людей несвобідних, як тодішня служба взагалі; яку визначну роль в складі тодішньої служби грав елемент несвобідний, се найліпше показує звісна постанова Руської Правди (Кар. 121), що хто іде в службу не забезпечивши собі свободу, то тим самим стає холопом („а се третє холопство (третя обставина, що приводить до холопства) — тивуєство безъ ряда или ключъ къ себѣ привяжеть (підє в службу ключником)“). Але не вважаючи на свою несвобідність, княжі

слуги займали привілейоване і поважне становище в суспільності. Так за княжих слуг (конюхи, повари) вищих категорій платила ся повна, а навіть і подвійна гривна (нпр. за конюшого), хоч би єї слуги були й несвобідні¹⁾. Вони, хоч не управнені по праву, мусіли користати з прав свободних (мали своє майно, ним розпоряджали і т. и.), як будемо ще бачити нижше (се належить не тільки до слуг княжих, але й боярських вищих категорій). Княжі тивуні, хоч були, певно, дуже часто, а навіть переважно несвобідні (на се вже вказує слово „тивунство“ в наведеній постанові Руської Правди як типове означення несвобідного слуги), сповняли різні, досить поважні урядові функції й мусіли грати важну роль в суспільній єрархії.

Переходячи тепер до суспільності не-княжої, почнемо від її вищої верстви — від боярства не-княжого, земського. Та тут стрічає нас трудність: наслідком тих звязків, того мішання не-княжого боярства з дружиною, що вище я підніс, не раз дуже тяжко вибрати з джерел те що належить до боярства неслужебного, так що й сучасні дослідники звичайно не відграничують ближше сих двох категорій у своїх оглядах.

Ся верства виступає у нас під різними назвами: *лучшими, лѣтшими мужи* (лучший мужи иже держат землю — у Древлян), *большими и нарочитыми мужи, нарочитая чадь*, теж саме правдоподібно означають *старци градские* або *людские*. Загальною, початковою назвою для них було *бояре*; в виводі сього імени фільольоги вагають ся між пнями *бой* і *бол*, але з історичного погляду не може бути непевности в початку від *бол* (початкова форма *болярин*, грецизована *βολιαδες*, відти стягнена боярин і ще далі — сучасне російське барин — пан), так що слово се означає теж „більших людей“. Потім сю назву перенесено також на старшу княжу дружину (се мусіло стати ся досить пізно, не скорше мабуть кінця XI в., бо в Руській Правді старша дружина не має сього назвища), і в наших джерелах звичайно тяжко розрізнити звістки про боярство земське від дружинного. Але що ся назва прикладала ся й до земської аристократії, не підлягає сумніву. Що в Руській Правді уживаєть ся вона в такім значінню, я вже сказав²⁾; з літературних памяток стрічаємо се слово нпр. в літописній повісті про Володимира, в історії Бориса і Гліба і т. и.³⁾.

Початок сеї аристократії був родовий — з початку се були старші династії в родах. Але давно уже її характер змінив ся —

вона стала аристократією маєтковою, верствою богатих. В північних землях при тім ім'я боярства спеціалізувалося: воно означало тільки верству земельних власників, тим часом як капіталісти називалися купцями, так що там старому виразу „большіи мужи“ відповідають „бояре і купці“¹⁾. У нас такого розрізнення не можна помітити; принаймні в XI і на початках XII в., судячи по звісткам, бояре означають взагалі багату, вищу верству, протиставляючи їй „людям убогим“, „людям простим“, без різниці, чи було се багатство земельне чи капіталістичне²⁾. Але дуже можливо, що й у нас еволюція йшла в тім же напрямі, судячи по тому що в литовсько-польський період і у нас назва боярина перейшла в значінню власника земельного, при тім обов'язаного службою; се остатнє сталося правдоподібно завдяки тим зв'язкам і мішанині земської земельної аристократії з княжим боярством, про яку я вже казав.

Що до самого складу верстви ліпших людей, то в великих торговельних центрах, як Київ, по часті Чернігів, Володимир і т. и. багаті купці, промисловці, взагалі капіталісти мусіли в ній займати дуже важне місце; в краях менше торговельних верства мусіла складатися головню з власників більших господарств. З рештою обидві категорії не могли бути докладно відграничені, й чимало, певно, тих „ліпших“ належало разом до обох категорій.

Правною привілеєю боярства було те, що анї по них анї по їх людях князь не брав відумерщини, як брав з простих людей: коли не було у смерда сина, його майно забрав князь, по боярині-ж спадщину могли дістати доньки, коли не було сина. По боярських же людях — себто свободних людях, що служили боярину або жили на його землі, спадщину, коли вони не полишали синів, мабуть брав боярин³⁾. Таким чином бояре були не тільки фактично, але й правно привілеюваною верствою. Але вира за боярина була однакова з вираю всякого свободного — 40 гривен, і тим боярин не-княжий відрізнявся від княжого, бо за того платилася подвійна вира.

Про зв'язки боярства з княжою дружиною я вже казав. Незалежно від того воно мусіло стояти до княжого правління в відносинах близьких і прихильних. Як я вже підносив, ми не помічаємо ніякого антагонізму, боротьби за владу між князівсько-дружинним устроєм і сими „ліпшими мужами“, що давніше „держали землю“. Судячи по Руській Правді, правління на ґрунті суспільно-економічній стояло по стороні боярства; така

нпр. постанова, як обмеження процентів була видана після повстання 1113 р., себто була вимушена від правительства сим повстанням, що мало всі прикмети соціального руху: бідна міська маса кинула ся грабувати доми княжих урядників, Жидів, а в перспективі зарисувало ся грабування „бояр“ взагалі (монастирі, мабуть, посла приплели сюди більше для ефекта); боярство попало в перестрах і як найборше спровадило собі князя, аби приборкав повстання. Сей епізод прегарно ілюструє суспільні відносини, де княже правительство, очевидно, стоїть по стороні плутократії й зовсім не бавить ся в демагогію. Не диво, що й пізніший рух против князівського режиму вийшов не з більших міст, осідків боярства, а з глухих кутів, де боярства мабуть і зовсім не було. А як князям було тяжко зійти з протертої традиційної політики союзу з боярством, показує приклад Галичини, де князі, ведучи й боротьбу з боярством, а безперечно — маючи по своїй стороні співчуте мас, однак нічого не роблять для того, аби двигнути її маси до якогось активнішого кроку против боярства.

Про рядове міщанство — сих „простих людей“ городів можемо сказати ще менше як про бояр. Насамперед треба зазначити, що чисто міщанський характер могла мати людність тільки в більших городах, де були більше розвинені ремесла і торгівля, в дрібніших містах вона, безперечно, було переважно хліборобська, бо ці дрібніші міста були тільки обгородженими селами, як ті деревлянські городи за Ольги, що „дѣлають нивы своя и землю свою“ (Іп. 37).

Ріжниця в економічній побуті города й села виявляла ся в тім, що городи платили свою данину грошима, тим часом як села давали натуралії¹⁾. В адміністративнім — город вирізняв ся від сел тим, що не входив уже, бодай часом, у їх сотну організації. В політиці горожане мали привілеїю постановляти рішення, які були обов'язковими для всього округу, а мешканці головного міста — рішення обов'язкові для пригородів цілої землі. Се давало право людям города на особливу увагу зі сторони князя: їм задавав князь нпр. всенародні пири, а часом робив і більш реальні трієчності: нпр. Ярослав винагороджуючи учасників свого походу на Київ, дає людям з самого Новгорода по 10 гр. кожному, а селянам — „смердам“ по 1 гривні, й тільки старостам сільським, як і горожанам, по 10 гр.²⁾. При сильнім розвитку міського елемента в нашій суспільно-політичній устрою власне ці „люди градекиї“ й репрезентували землю.

Правно і політично рядове міщанство було рівноправним з боярством. Що всі свободні господарі мали однаковий голос на вічу, ми вже знаємо. Але в дійсності по більших містах й за княжих часів мусіли мати головне значінне голоси тих бояр, що держали землю в перед-княжі часи й тепер вели провід у громаді. Те що ми бачимо виразніше в пізнійшій Новгороді, в ослаблених формах повторяло ся у нас по більших центрах: всім заправляли в громаді боярські партії й роди. Вище я вказав на повстання 1113 р. як на ілюстрацію того антагонізма, що існував між сірою міською масою й боярством. Але повстання були річю виїмковою, у звичайнім же життю ся маса стояла в залежності й послушності до сьогож самого боярства. Галицько-волинська літопись дала нам чудесний образок пишного боярина, що їде собі конем в одній сорочці, й не дивить ся ні на кого, „Галичаномъ же текущимъ у стремени его“ — сей образок пишного боярина й облесної, залежної від нього міщанської маси не далеко відбігав мабуть від дійсності й иньших земель.

Сі відносини легко зрозуміти. Ми знаємо, як розповсюднене було по великих містах лихварство і в які страшні лаби воно хапало своїх клієнтів, знаємо, що обмеження процентів було переведено після повстання 1113 р., очевидно — під натиском тієї бідноти, що його робило; значить, се бідне міщанство й було предметом лихварських спекуляцій бояр. Ми побачимо далі, що ся лихва мала в результаті перехід свободних довжників в категорію півесвобідних закупів-наймитів, відданих на ласку й неласку „господина“, і навіть холопів; але перше ніж виявити ся в таких правних формах залежності, економічна залежність мала широке поле проявляти ся в моральній залежності, й очевидна річ — що сі всі економічно залежні від боярства дрібні промисловці, купці, селяне були вірними слугами й партизанами своїх патронів в справах громадських, політичних, і т. и.

Перейдїм тепер до селянства.

Відомости про нього для часу, яким займаємо ся, дуже бідні, що й не повинно нас дивувати, коли відомости про більш впливові в політиці верстви показали ся такими скупими. Селянство-ж політичної ролі в сі часи не грало і для того на стороні наших історичних джерел попадало дуже рідко, а правний кодекс, бувши вірним зеркалом інтересів вищих верств, займаєть ся дуже багато несвобідними й півесвобідними клієнтами бояр і князів, і дуже мало говорить про свободних селян, що дуже рідко попадали мабуть перед княжі суди, маючи свою громадську

самоуправу і свій суд. При тій великій трудності робить двозначність самої назви селянства.

Терміном для свободного селянина було *смерд* (смердъ, старосл. смръдъ, початок слова неясний)¹⁾. Таке його значіння дуже добре ілюструє оповідання літописи про походи на Половців 1103 і 1111 р.: похід призначався на весну, але тому спротивилася дружина, кажучи, що се ненаручно смердам — „не верема весні воевати: хочемо погубити смерды и ролью ихъ (1111 — и ролью смердомъ)“. На се Мономах зауважив, що далеко важніше ніж дати можливість смердам з'орати поле, забезпечити їм взагалі спокійне від половецьких нападів господарювання: „дивно ми, дружино, оже лошади кто жалуетъ, еуже оретъ кто, а сего чему не рассмотрите, оже начнетъ смердъ орати, и Половчинъ приѣха(въ) ударить смерда стрѣлою, а кобылу его поиметь, а в село его вѣхавъ поиметь жену его и дѣти, и все имѣнье его возметъ (и гумно его зажжетъ)? то лошади его жалуетъ, а самого чему не жалуетъ?“²⁾

З цього оповідання видно, що смерди були селяне-хлібороби, вони мешкали в своїх особних дворищах (село его) й провадили своє власне господарство: ціле оповідання обертається коло піклування про смердів, і ніщо не натякає, аби ті смерди працювали для кого иншого, що то було господарство княже або боярське, де смерди були тільки робітниками.

Але слово *смерд* уживалося і в иншому, ширшому значінню: воно означало всіх окрім князя, всіх княжих підданих. В такому значінню нпр. Олег Святославич, закликаний перед духовенством, бояр і горожан, назвав се судом „єпископів, чернців і смердів“, так що се слово означає у нього всіх світських учасників проєктованого збору; так Ян Вишатич, арештувавши волхвів, питає їх: „чья еста смерда“ — чий ви підданий³⁾.

В Руській Правді се слово уживається і в вузькому і в ширшому значінню, так що в деяких місцях не можна навіть і сказати напевне, як тут треба розуміти се слово; але і в такому разі очевидно, що сказане про смердів в ширшому значінню — себто підданих взагалі ми повинні були-б прикласти і до смердів у тіснійшій значінню — себто селян.

Що смерд був свободний чоловік, се показує виразно Р. Правда, кажучи, що смерди платять „княжу продажу“, себто за карні вчинки платять кару князю, тим часом як холопів „князь продажею не карає, бо вони не свободні“ (Кар. 42). Карати смерда можна не инакше як тільки по присуду князя (або кня-

жого урядника), значить домініяльного суда над ним нема: „или смердъ умучать, а безъ княжа слова, за обиду три гривны“ (Кар. 89); ся кара одначе чотири рази менше від такої-ж кари за „умученне княжого чоловіка“. Вира за голову смерда безперечно була однакова з головою иньших свобідних (40 грив.): перелічуючи ті категорії людей, за голову котрих платить ся повна вира, Р. Правда в тих редакциях які маємо, очевидно, розуміє смерда під назвою „Словенина“¹⁾).

Що до економічного становища смердів то Руська Правда говорить про „смердїх коней“, „смердїх холопів“²⁾, таким чином признає у смердів рухоме майно всякого рода, навіть і холопів, що теж належали до майна.

Але на чийй землі господарили смерди? Очевидно теж на своїй; тим відрізняли ся вони від хліборобів иньших категорій, що робили на чужій землі — про них будемо говорити низше. Правда, широко розповсюднений погляд бачить в смердах осадників княжих земель, але сей погляд не знаходить собі опертя в фактах. „Княжими“ землями тоді були ті нечисленні фільварки, де князі вели своє господарство руками безземельних і невільних робітників; на те, щоб якісь иньші землі уважали ся княжими, не маємо ніякого натяка: вони належали до тих, хто вкладали в них свою працю, й землі смердів були їх власними, о скільки може бути мова про власність в тих часах. Зрештою й наведене вище літописне оповідання називає село смерда *його* селом.

Таким чином всі сі звістки вказують на повноправність і економічну самостійність смерда. Але є одна звістка, що говорить зовсім що иньше, се параграф, чи властиво — варіант його в декотрих кодексах Руської Правди:³⁾ „а за смердъ и холопъ (вира) 5 гривенъ“. З нього-б виходило, що смерд стояв на однім рівні з холопом, і дійсно деякі учені виводять се; иньші знов припускають, що разом з категорією свобідних смердів існувала ще иньша — смердів закріплених, подібних до холопів⁴⁾. Але про сю другу категорію більше ніде нема мови; противно, иньший, згаданий уже вище параграф (42) зовсім недвозначно виключає можливість такої категорії: вичисливши грошеві кари за різні роди худоби, він додає — „то ти уроци смердомъ, оже платять княжу продажу. Оже будеть холопи тати, любо княжи, любо боярьскыи, любо черньцевы, ихъже князь продажею не казнить“ — то за них платить їх господин подвійне відшкодованне.

Очевидно, що як би окрім тих повноправних смердів були ще иньші, рівнорядні з холопами, про них мусіла-б бути тут

згадка. Супроти сього нема иньшого вихода в сучаснім стані наших відомостей як тільки прийняти, що ми тут маємо хибний варіант, бо в иньших кодексах натомість читається: „а за смердий холопъ 5 гривенъ“¹⁾; се зовсім правдоподібно.

Про громадську самоуправу сього свободного селянства говорив я вище (с. 276).

Поруч сього повноправного й економічного самостійного селянства існувало иньше — безземельне, що працювало на чужій землі й наслідком своєї економічної несамотійности було обмежено де що і в своїх правах. Ми знаємо три такі категорії, се ізгої, сябри й закупи.

Про *ізгоїв* ми вже говорили (с. 314) й не багато можемо до вище сказаного додати. Ми бачили, що так називалися люди без суспільного становища, люди неприкаянні, наслідком того віддані під опіку церкви. Вони уважалися свободними: вира за них повна, як і за всіх свободних. Не маючи власного господарства, вони сідали на чужих землях, се бачимо з згадки в фундаційній грамоті смоленської катедри: вона між иньшим дістає від князя, очевидно — його власне, або двірське село Ясенське „съ бортикомъ, и съ землею, и съ изгой“. Митр. Климент у своїм посланні, вичисляючи різні предмети тодішнього землеволодіння, згадує „ізгоїв і сябрів“ (скажу ти суцїх славы хотящих, иже прилагают дом к дому, и села к селом, изгой же и сябры, и борти и пожни, ляда же і старины). Ся одинока згадка про сябрів показує, що становище їх було аналогічне з ізгоями. З рештою й ізгої й сябри, як і иньші безземельні свободні робітники, правдоподібно, розуміються нашими правними пам'ятками в категорії закупів.

Закупи (закуп, закупний, закупень) звістні нам тільки з Руської Правди²⁾; вони тут називаються інакше наймитами. Се були люди, що наймалися в роботу або відробляли позичені гроші — сї обидва способи властиво не роблять ріжниць, бо плата за купу, як бачимо з тих же постанов, однаково давалася наперед (кажу се тому, що на сїм пункті є суперечка). Окрім грошової плати закупи наймалися робити також за натуралії — „копу“ й „отарицу“, остатнє властиво значить частину від худоби. Закупи, що робили хліборобську роботу, мали спеціальну назву „ролейних закупів“.

Закуп безперечно був свободним чоловіком. Він має своє майно (рухоме), за свої вчинки він відповідає сам, не його господар, як за холопа; за незаслужене карання його господар

має платити як за обиду свободного, і закуп має право заносити скаргу на свого пана до княжого суду. Але його залежне становище і дуже тоненька границя, що межувала його з холопом, мали наслідком обмеження його горожанських прав: свідком він не міг бути, хіба в дрібних справах (Кар. 77), і господар мав право карати — бити його — „про дѣло“; тільки як би він бив його зовсім без всякого повода „не смысля, пиянъ, безъ вины“, то закуп міг обжалувати його перед княжим судом, і господар платив кару. В відносинах до закупа господар зветь ся „господином“, як і в відносинах до холопа.

Становище закупа взагалі було дуже хистке, і кожної хвили він міг опинити ся в категорії холопів. Очевидно, сю легкість надуживали дуже пани закупів, так що нарешті се викликало зі сторони правительства ряд постанов, що обмежували єї надужитя (дуже правдоподібно, що більша частина їх (Кар. 70—73), як і обмеження процентів, видані були наслідком соціальної революції 1113 р., бо в переважній частині кодексів Руської Правди вони йдуть зараз по законах про процент). Сі постанови разом знайомлять нас з надужитями, які діяли ся з закупам.

Насамперед, очевидно, багаті люди мали звичай неоплатних довжників — що брали у них гроші, чи хліб на прожиток і не могли звернути, без дальшої церемонії просто повертати собі в холопи (Кар. 122). Закон постановив, що в холопи міг бути проданий неоплатний довжник тільки по конкурсу (Кар. 69), довжник же, що відробляв свою позику працею, не перестає бути свободним чоловіком (себто закупом).

Далі бояре користали з всякого віддалення закупа від роботи, з всякого недодержання речинця для того, аби в кару за се оголосити закупа своїм холопом. Закон постановляв, що закуп повертаєть ся в холопа тільки тоді, коли він потайки тікає від свого пана, аби скинути ся свого обов'язку, коли-ж він відлучив ся в якимсь інтересі не потайки, або втік щоб поскаржити ся на кривди свого пана судям (очевидно, що пан міг не пустити свого закупа, так що йому треба було аж потайки тікати, і се, очевидно, теж не завсідки заупу удавало ся), то се не може бути поводом для повернення закупа в холопи (Кар. 70); рівнож закуп може перервати свою службу й перед речинцем, тільки тоді повинен решту сплатити грошима (Кар. 122).

Трапляло ся, що пан продавав свого закупа третій особі в холопство, або заставляв — в сумі, очевидно, вищий, ніж яку

був йому самому винен закуп. Закон постановляв, що такий застав не важний, а закуп, проданий в холопство, тим самим увільняється від всіх своїх зобов'язань до свого давнішого „господина“.

Далі, практикувалося панамі штрафованне закупа за різні шкоди в господарстві: так нпр. не тільки за худобу або за господарські річі загублені закупом, але й за худобу, викрадену з замкнених хлівів, або загублену без вини закупа, за купу казали платити, себто прираховували вартість цієї шкоди до його довга. Очевидна річ, що при старанні використуванню такої практики, зобов'язання закупа мало всі шанси не тільки не зменшуватися з часом, а ще зростати, і він фактично ставав вічним слугою. Закон постановляв, що закуп платить тільки за таку шкоду, що сталася з його вини: коли він взяв борону або плуг і загубив, або загубив худобу на полі, віддавши в своїх справах, або через своє недбалство — не загнавши до двору, коли йому це було казано; коли-ж сам пан пішов його куди, а худоба пропаде без нього, або її викрадуть з замкненої обори або хліва, то закуп за це не відповідає.

Коли господарі дозволяли собі навіть такі важкі надужиття як продаж закупа в холопство, то ще менше вязалися вони в менш драстичних надужиттях: нпр. вони зменшували умовлену плату грошеву або натуралії закупа, кривдили його іншими способами, довільно карали. Закон постановляє, що господар за такі кривди карається як корою в 60 кун окрім нагороди закупови його шкоди, а за незаслужене закупом карання платить як за обиду вільного взагалі.

Та совзького становища закупа супроти холопства не поправив зовсім і закон. Ми бачили вже, що закуп за втікачку повертався в холопи; так само в холопи попадав він за карний вчинок: „за переступ закупа господин не відповідає, говорить § 75 Р. Правди (Кар.), коли-ж злочинця-закупа де-як знайдуть, то господин має заплатити за коня або за що інше, украдене закупом, а самого його взяти собі холопом; коли-ж господин не хоче за нього платити, то має його продати в неволю і з тих грошей заплатити коня чи вола, чи що інше украдене закупом, а решту візьме собі“. Таким чином і по закону за купу не далека була дорога до холопства.

Взагалі виступаючи проти господських надужиттів, може бути — під натиском народного руху, правительство хоч і обмежує панські права, але робить це дуже обережно: нпр. за такий страшний

переступ, як продажа закупа в неволю, „господин“, як би се відкрило ся, тратить тільки ті гроші, що йому закуп був винен. А се чудесне обмеження, що господин може бити закупа тільки „про дѣло“! яке широке поле панському дотепу полишає се означення „про дѣло“, і як необмежене се право *бити* закупа: очевидно за найменшу причину „господин“ міг бити закупа скільки влізе на підставі закону.

Взагалі шанси закупа і господина не рівні: коли закуп, працюючи на свого господина, стратить свою худобу — господин йому не обов'язаний винагородити¹⁾, колиж він стратить що господське, він платить, як ми бачили. За свої надужитя господин ризикував певною — не дуже, очевидно, великою сумою гроша, закуп — своєю свободою; видко сю останню закон цінив не високо. А при тім не треба забувати, яково то було закупа дійти свого права, забезпеченого законом: яково то було проданому в холопство, заставленому або иньшим способом покривдженому закупа дістати ся з панського села перед княжого судню і довести свою правду перед сим судиею, таким-же господином закупів і холопів як і обжалований. Супроти сього всього ми можем з певністю сказати, що так (розмірно) щедро уділені долі закупів постанови Р. Правди не багато поліпшили сю долю й не виратували їх з пащі холопства, куди дорогою закупництва мусіла попадати сила і безземельних свободних і смердів-господарів разом із своїми землями.

Ще більше ніж закупам Руська Правда займаєть ся не-свобідними — холопами. Але коли постанови про закупів мають на меті (хоч і дуже обережно) оборонити їх від надужить, то всі постанови про холопів, що займають близько четвертину ширших редакцій Руської Правди²⁾, не займають ся зовсім ніякими правами холопів, бо й не признають їх у них, а тільки інтересами їх панів, звязаними з володіннем сею найбільш делікатною з рухомостей³⁾.

Термін для невільника в Руській Правді — *холоп*, для жінки — *роба*, *раба*, для властителя раба — *господин*, повертати в неволю — *робити*, *поработити*; также і в иньших пам'ятках.

Правні дороги до невільництва Руська Правда вказує такі: купно при сьвідках і в присутности самого холопа, хоч би за найменшу ціну (хотя и до полугривны); женячка з невільницею без застереження своєї свободи (безъ ряду); вступлення в двірську службу (тивуном або ключником, але треба розуміти мабуть ширше — про всяку двірську службу) без застереження

своєї свободи (Кар. 119—121); далі, сюди-ж належить те що ми вже знаємо: продаж збанкрутованого купця по конкурсу, право повертати в неволю закупа за втікачку і за крадіж у третьої особи; по всякій правдоподібності попадали в неволю й люде, що не могли заплатити судових кар; нарешті дуже важною — може найбільш звичайною дорогою в холопи було забирання в неволю під час війни.

Діти холопів, що родилися під час неволі, ставали теж невольниками, противно — ті що родилися перед неволюю, зіставалися свободними¹⁾. На якесь вигасання неволі з часом (про се кажуть старші звістки про Словян — т. зв. Маврикий)²⁾ в наших джерелах нема сліду: очевидно сей звичай, коли й був, то минувся, і неволя стала дідичною, вічною. Вона переставала тільки з спеціальних причин: коли холоп викупився на волю; коли його господин пускав на волю; роба підложниця ставала свободною, з дітьми своїми, коли помирав її господин-чоловік; могли бути ще й інші спеціальні причини³⁾.

В очах права невольник не був правовою особою; він не може бути ані суб'єктом ані об'єктом карного учинка, і всі постанови права обертаються коло тієї матеріальної шкоди, яку він може зробити третій особі або яка в ній може бути зроблена його „господину“. В відносини холопа до господина право не входить зовсім: як і над всякою иншою річю так і над холопом пан має повне і нічим необмежене право. Таке властиве становище давнього руського права що до холопа, і тільки з часом, під впливом християнства і поступів у суспільній організації воно робить в оцінці холопа деякі різниці в порівнянні до інших предметів власності.

Що холопи не відповідають перед публичною властю за свої вчинки, каже Руська Правда виразно в цитованій уже нами постанові: коли вкрадуть що холопи княжі, або боярські, або монастирські, то князь їх не карає продажем, бо вони не свободні; за них відповідає перед третьою особою їх господин. (Кар. 43). Що до самої відповідальності господина, то тут є дві різні норми: по одній він платить тільки вартість шкоди, зробленої холопом, по другій — платить подвійно⁴⁾; очевидно, тут маємо постанови з різних часів, і котра з них старша — не знати. Але що шкода зроблена холопом може перевищати вартість самого холопа, то господар має право скинути ся самого холопа, коли він робив на власну руку: коли холоп, втікнувши від господина, що небудь украв або вишакрував гроші і не міг вернути, то господин або має „викупити“ холопа — заплатити шкоду, або „лишити ся

(вирікти ся) его“. Коли-ж господин сам поручив холопу вести для нього торгівлю або взагалі робити якісь грошові операції, то не може вирікти ся холопа, а мусить платити за нього в разі його нестійности.

Що холоп не міг бути предметом карного вчинка, видно з того що за убийство холопа третьою особою „без вини“ платила ся його вартість господарю, а князю „продажа“, як за всяку иньшу матеріальну шкоду: „за холопа й рабу нема вири, за убитого без вини або рабу платить ся „урок“, а князю продажі 12 грив. (стільки-ж що й за украденого холопа, або за знищені межеві знаки)“. „Урок“ — вартість холопа — була не однакова: за вищі категорії княжих холопів платило ся 40 і до 80 гр., за середні категорії княжих і боярських холопів — по 12 гр., за звичайних княжих і „смердїх“ (не княжих) — по 5 гривен за чоловіка, по 6 за жінку; се мабуть і було нормальною ціною невольника. За убийство свого власного раба, очевидно, ніхто не відповідав, бо кождий мав право робити з своєю власністю, що схотів. Майно холопа мусіло по праву все належати його пану (Кар. 130).

Горожанських прав холоп ніяких не має. Він не може бути свідком; правда, на підставі свідка холопа можна розпочати процес, але відповідальність такого процесу приймає на себе той хто позиває і як би не довів свого, платить обжалованому, „зане по холопыи рѣчи ялъ ѿ“; доказової сили свідокство холопа не має: він не може присягати (Кар. 99) і тільки в крайности (по нужи) суд може прийняти свідокства вищих категорій холопів, як нпр. „боярського тиуна дворського“ (Кар. 77). Ніяких умов і контрактів холоп правно робити не може: коли холоп вишахрує де небудь гроші і покажує ся, що третя особа дала йому ті гроші знаючи, що має до діла з холопом, то вона не може мати ніяких претензій — тратить свої гроші (Кар. 127).

Так суворо трактувало холопа право, консеквентно переводячи принцип, що холоп — то не людина, а тільки річ, майно. Але на практиці сей погляд, певно, не переводив ся так консеквентно, й незгода сього правного погляда з дійсністю супроти неможливости перевести його консеквентно на невольнику як на річ, а з другого боку й гуманний вплив церкви — брали своє.

Ми вже бачили, що саме право для вищої категорії рабів робило уступки: не кажучи вже, що воно цінило деяких із них вище навіть ніж свободних (80-ти-гривенний „урок“ за деяких княжих холопів), воно признавало, як ми бачили, й їх свідокствам правосильність на суді.

Далі, у рабів бувало своє майно, вони вели від себе торговлю, грошеві операції. В умові Смоленська з Німцями (1229) між иньшим читаємо: коли Латинянин (себто чоловік латинської віри — Німець) позичить гроші княжому холопу, або иньшому доброму чоловіку (вар.: боярському чоловіку, себто холопу), а він умре не заплативши, то той, хто бере його спадщину, має заплатити Німцю. Таким чином сей холоп линав спадщину, і то очевидно, — не господарю, а иньшим спадщикам. І се, безперечно, не було виїмкове явище: Руська Правда, як ми бачили, припускає, що можуть бути такі люде, що входять у грошеві операції з холопом, навіть і знаючи, що він холоп, а Всеволодова устава, як ми бачили, говорить про холопів, що *выкупаются* (значить самі, своїми грішми) з холопства. Очевидно, що хоч по праву холоп не міг мати свого майна, в дійсности холопи в більших господарствах, як князівські або боярські, *per tacitum consensum* своїх господарів мали своє майно і ним свободно розпоряджали, і право й тут, як от у тій умові, робить для них уступку.

Подібний поступ у сій справі бачать, і на мій погляд — зовсім оправдано, в дуже заплутанім параграфі про холопа, що побив вільного чоловіка: „коли холоп ударить вільного, і той потім його де знайде, то в. князь Ярослав постановив для нього кару смерти; але сини його се перемінили: або вибити холопа, привязавши, або взяти (з його господаря) гривну грошима за сором. Колиж би холоп ударивши, втік у дім свого пана, і той би його не видав, то має заплатити за нього 12 гривен⁽¹⁾“. Таким чином господин може викупити холопа (заплативши 2 гр., себто суму, яка платила ся за голову ліпшого холопа), инакше він мав бути караний — за Ярослава смертю, за його синів — або княми⁽²⁾ або грошевою карою; але гривна за сором — се слабкий еквівалент 12-ти гривенного викупу, або кари смерти чи кнїв (се мусіла бути тяжка кара, бо заступала смерть), і се треба пояснити так, що холопа, коли він був винен, били, а коли невинен — карали тільки одною гривною, себто — що над холопом провинником був уже суд. Се толкування знаходить собі подтвердження в параграфі, що за голову убитого холопа, *коли він був невинен* — платило ся 12 гривен: значить і при убийстві холопа третьою особою був суд. Супроти сього дуже правдоподібно, що й кара смерти для холопа, уставлена Ярославом мала діяти ся по суду, замість давнішого права побитого — забити холопа самому на горячій учинку. Сей суд над холопом провинником або над

убийником холопа був новим виломом в погляді на холопа як на річ.

Що до постанови про увільнення з неволі раби-підложниці, що становить теж вилом у таким погляді на раба, то тут тяжко сказати, чи з'явивсь він наслідком вплива християнства, що взагалі впливало на зміну такого погляда на раба, чи наслідком старого, перед-християнського погляда, що підложниця й її діти мали однакові права з шлюбною жінкою й дітьми.

Християнство безперечно впливало на поліпшення долі невольників, проповідуючи людяність в відносинах до них та уважаючи всякі надужиття власти господина над челядію за гріх. Але вплива сього не треба також і перецінювати: реальні наслідки він осягав дуже поволі, і в законодатних пам'ятках (що взагалі до сього впливу ближше стояли) в сих часах ми можемо здогадувати ся про такі впливи хіба тільки гіпотетично (як нпр. в тій постанові про увільнення раби-підложниці).

Взагалі обставини вели не до зменшення, а до збільшення числа рабів; правда, зменшало ся число взятих у неволю із зменшенням війн і з розповсюдженням (може) лекших способів війни, але за се зміцняли ся економічні причини, що сприяли рабству. Маса постанов Руської Правди про невольників свідчить про се аж занадто виразно.

Прикре, безправне становище холопа супроти самоволі його „господина“ мало результатом численну втікачку. На се натякає вже Руська Правда, де кілька параграфів присвячено таким холопам утікачам, і праводавство щиро старало ся оборонити інтереси панів від таких страт. Коли холоп утік, господар мав зробити про се заповідь — „закличь“ на торзі; коли-б після того хто сьому холопу-утікачу поміг тікати — вказав дорогу, або дав хліба, або инакше якось полекшив дальшу утечу, то мав платити господарю вартість холопа — 5 гривен за чоловіка, 6 за жінку, коли знав, що се холоп-утікач; а як ні — мав відприсягтись. Коли-б хто мав такого утікача у себе і за три дні від заповіді не видав його господину, і потім сього холопа знайшли у нього, той хто прийняв його мав платити 3 гривни продажі. Хто украв або вивів (останнє — очевидно за згодою його) челядина мав платити вищу таку — 12 гривен. Хто переловив утікача і дав знати „господину“, діставав гривну „перейма“. Власти повинні були дати господину своїх отроків для арештовання утікача, коли він зловив його слід; при тім коли показувало ся, що власть знала про сього утікача, вона мусіла, очевидно, відпо-

відати перед господином; здається, що навіть неприступність приватного помешкання супроти ловлення втікача не була важною¹⁾. Взагалі різнородна казуїстика Руської Правди, яка виникала з холопських утеч, показує, що її втікачки були дуже часті.

Про церковних людей не багато можу додати до сказаного вище при огляді церковного устрою. Як ми бачили вже з сказаного там, ця категорія складалася: з білого духовенства і церковників, з чернців, з людей, що властиво не були церковними, стояли під опікою й присудом церковним (вони власне й називалися „церковними людьми“, в тіснійшій значіню) й нарешті — з півсвобідних і несвобідних людей, що сиділи на церковних землях і залежали від церковних властей так само як і від кожного приватного „господина“ — про них отже й нема що говорити тут особно.

Число світського духовенства зростало, очевидно, поволі. Перші кадри його дало при хрещенні Руси те духовенство, що було давніше на Руси, й грецьке, привезене з Корсуня та з Царгорода, разом з митрополитами — й те й друге не могло бути численне. По всякій правдоподібності, для помноження його числа ужито той сам спосіб, що й для розповсюдження освіти серед вищих верств (див. т. I. 333): Володимир „послав нача поимати дѣти и даяти на учение книжно“, силоміць, неважачи на неохоту батьків („матери ж плакали по дітях, наче по мертвих, бо ще не утвердилися в вірі“ — Іп. 81). Правдоподібно, така-ж дитяча конскріпція мала місце й за Ярослава, що теж старався про помноження церков і по новгородським звісткам теж наберав дітей у науку „отъ старостъ и поповыхъ дѣтей 300 — учити книгамъ“; велике число зібраних, а також що мова йде вже не про „нарочиту чадъ“ — місцеву аристократію, робить правдоподібно, що тут мова йде головню про приготування священників.

Завдяки сим заходам з 1-ої пол. XI в. число священників зросло дуже значно, так що їх уже в 2-ій пол. XI в. не бракувало: нпр. про Ярослава оповідається, що він при своїм дворі на Берестовім тримав „попы многы“, а між боярством, очевидно, розповсюджують ся звичай мати свої домові церкви й своїх прибічних священників: так бачимо, що Ян Вишатич в своїх подорожах з дружиною має при собі священника, а звістка про сотки

церков у Києві з початку XII в. вказує на перенесення на Русь византийського звичаю домових церков. Із згаданої вище (с. 306) патріаршої грамоти бачимо, що бояре на Русі, бажаючи мати свого священника, часто давали в науку своїх рабів, і вони потім святили ся й були священниками, часом не діставши свободи, противно канонічним постановам (з рештою, се практикувало ся й на заході в сі часи). Що така практика не зникла й по тій патріаршій забороні, видно з пізнійших соборних актів, де поручаєть ся не святити рабів инакше, як не викажуть ся письменною грамотою увільнення, з означенем численних свідків, аби потім господин знов не повернув такого священника в неволю¹).

Значне намноження духовенства поясняєть ся тим, що вимоги до його науки й освіти ставили ся невеликі — тільки аби був письменний. На се вказує наведена уже звістка Всеволодової устави, що попів син, не навчившись грамоти, ставав ізгоєм: значить, йому треба було тільки уміти грамоти, не більше, аби зістати ся в попівськїм стані. Акти володимирського собора 1274 р., що висловляють *desiderata* тодішньої єпархії, також вимагають від кандидатів священничого стану, окрім моральности, тільки доказів „аще грамоту добрѣ свѣдять“. З рештою і в тодішній Візантії від священника вимагало ся не більше.

Згадана-ж звістка устави інтересна ще й тим, що показує, як уже тоді духовне зайняття передавало ся від батька до сина, ставало діличним: устава приймає, що попів син не має иньшої ціли перед собою, як стати теж попом, і коли він сього не осягнув, то тим самим попадає в категорію неприкаянних людей — ізгоїв. По аналогії пізнійшої української практики, що дожила аж до початків сього століття, ми можемо з усякою правдоподібністю прийняти, що й тоді попові діти, підростаючи, поволі вправляли ся, переходячи ріжні функції при церкві: паламара, дяка, і нарешті — священника; дуже часто попова родина могла займати в її церковні посади своєї парафії: тим часом як батько був священником, оден син був паламарем, другий дяком, а хтось з попівської родини сповняв обовязки проскурниці; так бувало мабуть часто по сільських парафіях.

Одна згадка літописи (про побут Ізяслава в Новгороді 1149 р.) кидає світло на практику ставлення: вона говорить, про дяків „з простриженим гуменцем (тонзурою), але ще не поставлених“, що перебували в Новгороді й по ухвалі віча мали взяти участь в поході (Іп. 259). Очевидно, такі кандидати перебували певний час при катедрі, показуючи свої знання, та привча-

ючи ся до порядку, поки їх не поставляли. Часто цитовані нами акти володимирського собора, що обов'язували й всі тодішні руські єпархії, уставляють такий порядок (очевидно — в значній мірі опертий на тодішній практиці): кандидат на священицтво або дияконство, зголошуючи ся до священства, має насамперед доказати свою особисту свободу і добру славу, бездоганну моральність і брак яких небудь перешкод до посвящення: в тім давали за нього поруку його духовник і інші священники й свідки (акти вимагають їх сім). Окрім того мав він виказати ся добрим знанням грамоти (читати). Тоді його благословляли в причетники (анаїности — четці церковні), й він під проводом якогось „старійшого“ мав учащати з дяками катебри на службу, аби вивчити устав — „да канорхаєть и четєть, дондеже възумѣєть все“. Тоді „по мнозѣхъ дньехъ“ мали святити його на диякона, потім очевидно — на священника¹).

Натиск, який акти собора кладуть на потребу єпископам бути обережними з священством і не спішити ся з ним, дає нам розуміти, що в житю сей приписаний порядок не додержував ся, й єпископи часом святити першого ліпшого, хто зголошував ся, без великих церемоній. Се тим більше зрозуміле, що священство було для катебр джерелом не малого доходу (такса визначена собором несла для священника разом поважну суму 7 грив., а в дійсности певно платили й далеко більше), отже в інтересі єпископа було святити як найбільше, множити число духовних. Протів звістного вже нам єп. суздальського Леона, як його скидали першим разом, піднесено було як обвинувачення, що він безпотрібно множив число парафій, аби тим побільшати свої доходи: „умножилъ бяше церковъ грабя попы“ (Лавр. 331).

Що до розміщення духовенства, то в перших століттях по охрещенню воно мусіло головню концентрувати ся по містах: по селах християнство мусіло розповсюднювати ся дуже повільно, а ще повільнійше творили ся сільські парафії.

Розмножене чернців літопись наша веде від часів Ярослава; в другій половині XI в. вже було досить монастирів, але правдоподібно — се були монастирі не великі, й тільки оден Печерський монастир незвичайно розріс ся, так що при кінці XI в. числив до 180 братів²). Він і пізнійше зіставав ся виїмковим явищем між монастирями. Але незвичайно високе поважання до монашества з одного боку, з другого — тяжкі економічні й взагалі побутові обставини в громаді, а забезпечене становище

чернців, завдяки жертвам на користь монастирів, — дуже сильно впливали на дальше помноження числа чернців і черниць. Однак воно розвивалося не однаково, й головним огнищем монашества у нас на Україні-Руси за весь час зістався Київ: тут число монахів в XII — XIII в. могло сягати кільканадцяти або й кількадесяти соток.

Склад третьої категорії „церковних людей“ ми вже бачили. З них найбільш численні мусіли бути категорії старців, що годувалися при церквах: християнський погляд на милостиню як на одну з кардинальних чеснот, особливо тим убогим, що стоять під опікою церкви, мусів вплинути на розмноження цієї категорії церковних людей. В постановах володимирського синода 1274 р. згадується, що єпископи змушували старців (нищихъ) до різних робіт на церковних землях — жати, косити і т. и. Це вказує, що ці старці стояли в дуже тісній залежності від духовенства, можливо — що вони й мешкали при церквах на церковних землях¹).

Це зближає старців з категорією ізгоїв, що теж сиділи на церковних землях, на ближше нам не звістних умовах. З різних категорій ізгоїв, як я вже згадував, найбільш численною мусіла бути категорія пущених на волю й викуплених холопів: християнство впливало на розвій таких відпущень за душу і полекші для викупу з неволі взагалі, й „ізгойство“, як ми вже бачили, стає навіть терміном для означення викупу холопа на свободу.

V.

Побут і культура.

Економічні відносини. Право. Родинні відносини. Приватне життя. Християнство і його впливи. Штука. Освіта і книжність. Письменство оригінальне. Загальний погляд.

Переходячи до огляду побуту й культури українсько-руських земель за ці часи, я почну від спостережень в сфері економічних відносин, що послужать доповненням огляду матеріальної культури, даному в першому томі: тим, а також і великою бідністю наших джерел поясняєть припадковий і уривковий характер, який мати-муть ці мої спостереження.

Економічний побут українсько-руських земель тих часів переживав дуже сильні завірухи. Не кажучи вже про страшенний переворот, викликаний утратою чорноморських степів і міграцією переважної частини місцевої людности на північ і захід, турецькі напади на руські землі й династична боротьба серед руських князів не давали економічному життю й добробуту вільно й спокійно розвивати ся. Особливо подніпровські землі — середня й полуднева Київщина, Переяславщина, полуднева Чернігівщина — як раз центр державного й культурного життя X—XII в. — страшенно терпіли; північна Україна — вкрита неприступними лісами („лѣсная страна“), й західня — Волинь і Галичина терпіли менше: що правда, тут в 1-ій половині XIII в. ішла теж завзята династична боротьба, пограничні війни, а напади Литовців XIII в. упали як раз на північні, поліські країни, але ці біди ані довгістю ані інтензивністю своєю не порівнювали тим, які терпіло Подніпрове.

Стара війна, навіть коли й не мала спеціальної мети — знищити певну країну, нищила її страшенно: військо живило ся, розсилаючи „в зажитие“ — забрати запаси сілomis, без всякої

заплати, і таке забирання розуміється, нищило три рази стільки, скільки властиво треба було для виживлення війська. Як собі широко й безцеремонно розумілося таке зажиття, видно з науки Мстислава Новгородця — не брати при тім невільників (идете въ зажиття, толико головъ не емлете — 1 Новг. 200). Але коли ще можна було сподіватися якоїсь повздержливості від більш культурних — словянських вояків, то „свої погані“ — Чорні Клобуки або приведені з степу „дикі Половці“ — сі зовсім дикі розбійничі орди, в нищенню того краю, що був театром війни — свого чи чужого, однаково не мали ніяких границь. В наших джерелах не бракує ілюстрації сих воєнних порядків. Нпр. оборона Київa 1151 р., коли війська, між ними чорноклобуцькі ватаги, були поставлені наоколо міста, мала результатом, що вояки „обнесли монастирі, пожгли села, а городи всі понижили — що вороги, а що свої“ (Іп. 296).

Щож мусіло бути, коли вороги спеціально старалися винищити „всю жизнь“ противників, як нпр. під час боротьби Ізяслава з Ольговичами! Очевидна річ, що всяка така війна страшенно підривала край, забираючи масу робочих рук — убитих і виведених в неволю, і нищачи господарства, а що мусіло бути, коли деякі землі ставали тереном неустанних війн, як Київщина в середніх десятиліттях XII в., як Чернигівщина під час боротьби Ольговичів і Давидовичів і т. и.? Край мусів прийти в нову руїну, яку так жалісно описує Слово о полку Ігоревім, оповідаючи про княжі усобиці в останній чверті XI в.: „тоді пропадала сила Дажбого внука (Руси): серед княжих „крамол“ скорочував ся вік людський; рідко тоді в Руській землі можна було почути покрики орачів, за те часто крикали круки, ділячи між собою трупи, та часто вели свої розмови галки, збираючи ся летіти на добичу“ (VI).

Не менше нищили Половці під час своїх набігів. Ми мали вже образок, змальований Мономахом: наїздить Половець на господаря в полі, забиває його, а коня бере з собою, забирає з хутора його родину в неволю, а самий хутор запалює. Можна з всякою правдоподібністю прийняти, що кожний значніший половецький набіг нищив таким чином по кілька тисяч господарств, так що при частих повтореннях, як то бувало в Київщині (окрім її північно-західної, лісової частини) і в Переяславщині при кінці XI і в останній чверті XII в. — сі напади теж приводили край до чистої економічної руїни, а навіть до повного спустіння — як Поросє при кінці X і XI в.,

або полудневу Переяславщину в тіж часи, та мабуть і при кінці XII в., коли Кончак „снесе Сулу“. Хоч потім сї краї залюднювали ся на ново, але такі міграції з краю й потім назад мусїли страшенно нищити їх мешканців економічно: покинути розроблені поля, будинки, запаси й розпочинати господарство на ново, шукати місця в новім, уже залюдненім терені, прилаштовувати ся до нових обставин господарства — не кожде господарство переносило такі перевороти. Особливо, як часом приходило ся тікати майже з самою душою — як от Юрївцям в 1095 р.

Тільки родючість ґрунту й розмірна заможність людности Подніпров'я були причиною, що такі економічні катастрофи не приводили там до голоду: про нього чуємо рідко, оден-два рази, тим часом як на півночі такі звістки стрічають ся далеко частіше¹⁾. Але край біднів від таких неогідностей — як раз центр руської колонізації й його політичного й культурного життя — околиці Києва, Чернигова, Переяслава — убожили й підупадали в порівнянні з ліпше захищеними, більше забезпеченими від подібних катастроф землями західніми й північними. Хоч про масову міграцію в чужі землі не може бути мови, й залюднення спустошених земель відновляло ся зараз, скоро наступали спокійніші часи, але не підлягає сумніву, що сї неогоди уже тоді впливали на перехід — звичайно повільний, часами — під сї завірюхи — жвавіший, хліборобської людности і капіталістів, промисловців і т. н. в спокійніші краї: з Київщини на Волинь і Галичину та в Подісе (що власне під впливом сього поворотного потоку з поля в ліс мусїло інтензивніше колонізувати ся), з Задніпров'я в північну Чернігівщину, таку глуху і дошками забиту в XI—XII в., або й далі — в Поволже. Таким чином, той відлив людности з Подніпров'я, що ми припускали в XIII—XIV в., приготавляв ся й розвивав ся поволі, по всякій правдоподібности уже в XI—XII в., й у сїм збідненню колонізаційнім між иньшим теж лежала причина політичного упадку Київщини при кінці XII і в XIII в. та розвій нових політичних центрів.

Окрім загального зубожіння краю сї катастрофи мали спеціальний вплив — на зменьшення дрібних селянських господарств, на зменьшення дрібної власности, кажучи по теперішньому. Там де багаті боярські господарства тільки терпіли шкоди, дрібні господарства часто мусїли пропадати зовсім, або переходити в боярські руки, а їх господарі — в катеґорію холопів. Зруйноване село боярин міг відновити, а на місце взятого

в неволю холопа купити нового, але господарство смерда пустіло зовсім, коли Половець, як описує Мономах, забив його, а родину його взяв у неволю. Взятому в неволю — половецьку чи й свою руську, з другої землі, чи з другого князівства — смердови викупити ся було тяжко, він ставав холопом, невільником. Але й не взятий у неволю не завсіди був спроможен відновити зруйноване господарство власними силами, отже приходило ся або продати його за безцін, або запозичити ся, а з позики, як ми бачили вже, була дорога до холопства як найкоротша. Обдовжений ґрунт разом з його властителем легким способом опиняв ся в руках кредитора, і се була, певно, одна з найпростіших доріг, якими йшли боярські маєтності до зросту.

Війни й набіги тільки заострювали й прискоряли процес, що розвивав ся й без них, хоч і в повільнішій темпі. Раз холопська праця стала пожаданою, завітною річю для тієї „на-рочитої чади“, що мала в своїх руках силу й політичну й економічну, — се саме вже ставало причиною повільного переходу свободних в категорію невільних. Можливо, як оповідає т. зв. Маврикий, що сусідні з Візантією Словяне в його часи пускали добровільно своїх невільників: в їх на-пів кочовничім побуті вони особливій користи не давали; невільник не має ніякої ціни в примитивнім довецьким побуті, починає його наберати в скотарським, але справдешньої вартости доходить з розвитком хліборобства й ремесла, призначених не для задоволення своїх тільки потреб, але для торгу, як то було в часи давньої Руської держави. В давніші часи на Русі невільник міг мати ціну головню як предмет заграничної торгівлі; в XI—XIII вв. ми рідше чуємо про вивіз невільника з Русі: на нього був попит і на ґрунті. А разом з тим розвивали ся способи кріпощення свободного чоловіка.

Легалізоване насильство війни й не легалізоване, але безперечно — широко практиковане в звичайних буденних відносинах насильне, безправне кріпощення свободних¹⁾ — було одним джерелом, що постачало боярам невільника. Але економічна залежність сама собою була може ще й важішим його джерелом. Стопа процентова була незмірно висока; не тільки гроші, а й позички натуральних продуктів давали ся з лихвою — „куны (гроші) вѣ рѣзы, медѣ вѣ поставы, жито вѣ присопѣ“, як означає се Руська Правда (Кар. 47). По аналогії з процентом при грошових позичках, ми можемо міркувати, що й при таких натуральних позичках практикувала ся дуже висока лихва. Звичайним способом її покрити у мало

засібних свободних було відроблення, але праця цінила ся низько: річна робота жінки рахуєть ся в Р. Правді на одну гривну, тим часом як ціна корови рахуєть ся на 2 гривни, а коня 3 гривни¹). При такій низькій оцінці свободної праці позичка, навіть без всяких надужитъ, затиала в невилазне ярмо. Як ми бачили вже, навіть ті постанови, що мали ограничувати кредиторів і були, правдоподібно, вимушені народнім рухом, зіставляли широке поле для визиску й кріпощення, але, як було вже зауважено, і ся буква права мала не багато шансів бути переведеною, і в дійсности ті різнородні надужитя, з якими знайомлять нас постанови Руської Правди — повертанне закупів в холопи або обтяжанне їх довга різними карами і т. и., так що закуп фактично ставав невишлатним, — мали всі шанси далі практикувати ся²).

Скільки можна судити по скупим звісткам наших джерел, власне сею дорогою — помноженням несвобідних або напівсвобідних рук — розвивало ся боярське господарство і взагалі більше володінне землею. Де заходить мова про князівські, боярські, церковні маєтности, все йде мова про „челядь“ — невільників, або иньших безземельних, напів-свобідних осадників: вдова Гліба Всеславича дає Печерському монастирю „пять сель и съ челядью“; Давидовичі з Ізяславом Мстиславичом, розграбивши двір Святослава Ольговича в Путивлі, забрали там 700 мужа челяди³). Ростислав надає смоленській катедрі горód з „капустником“ і його родиною; в Руській Правді згадують ся „ролейні закупы“ — що робили рілничу роботу, княжі і боярські тивуни „сільські“ і „ратайні“ — себто невільні слуги, що доглядали господарських робіт на фільварках; вона-ж згадує на-решті між холопами поруч княжих і боярських — холопів монастирських, що могли бути хіба сільськими робітниками⁴).

Отже розвій великих господарств або — се те-ж саме — великої власности (бо земля сама собою, не оброблена, вартости ніякої не могла мати) стояв в безпосереднім звязку й залежности від помноження невільного робітника, а знову з свого боку, безперечно, впливав на се помноження.

Сімсот мужа челяди, захоплених в однім тільки княжім дворі дають нам зрозуміти, як великі вже бували тоді сі осади холопів-кріпаків і яке велике господарство провадило ся часом на сих дворах. Сьому відповідають звістки про иньші княжі господарства, поруйновані в тім же поході на Ольговичів: під Курськом попалені були княжі села, і про розмір господарства

в них дає знати згадка, що княже стадо, яке годувало ся тут, числило 4.000 голів; в Ігоревім сільці спалено було 900 стогів збіжа¹⁾.

Індивідуальна земельна власність в сі часи існувала безперечно: ми маємо в наших джерелах звістки про продаж, дарування, конфіскованне маєтностей²⁾. В Руській Правді маємо дуже високу кару — 12 гривен продажі³⁾ за зрубленне бортної межі, знищення межі полевої (ролейної), переставлення паркана, що ділить двори, або зрубленне граничного дерева (Кар. 83—84): таким чином тут виразно бачимо права власности не тільки на двори, але й на рілну землю, і то не тільки права власности на землю оброблену в данім моменті — себто на працю, вложену в землю в сім моменті, але й на всяку землю зайняту, без ріжниць — чи в данім моменті вона підлягає господарській експлуатації (дубь межьны). Одно слово понятє земельної власности бачимо тут уже вповні розвиненим.

Як творила ся та земельна власність, наші джерела не кажуть: в них іде мова тільки про перехід власности з рук до рук. Мусіла вона творити ся через „заїмку“ — окупацію і культивування порожньої землі, й ся культура давала право на володінне: такий погляд на початок власности ми бачимо у нашого народа пізнійше, аж до новітших часів. Заїмка в границях земель, що входили в круг уживання певної громади, могла вимагати згоди сеї громади. Абсолютно незаняті землі люде, правдоподібно, займали зовсім вільно.

На те, щоб князь у сі часи мав якісь права на вільні землі, роздавав їх або взагалі мав якісь спеціальні відносини до землі, ми не маємо найменшого натяка. Одинокій приклад, що звичайно наводить ся як доказ — дозвіл князя Печерському монастирю зайняти сусідню гору (Іп. 111), нічого не доводить, бо гора ся стояла в сусідстві княжого двора і могла уважати ся його приналежністю. Може бути, що пізнійший погляд на права „господаря“ над порожньою землею мав які небудь початки ще в сі часи, але, повторяю, ми не маємо найменшого натяка, аби князь такі права мав і користав з них. По всякій правдоподібности, він, як і кождий иньший, мав право тільки на землі зайняті і розроблені ним або куплені чи иньшим способом здобуті, і число таких земель бувало не велике, як судити нпр. з testamentів Ярополка Ізяславича і його зятя Гліба Всеславича, або Володимира Васильковича, де таких княжих земель видко зовсім не багато (Іп. 338, 595).

Тестамент Володимира Васильковича дає нам ще одну інтересну вказівку — ціну села: село Березовичі, дане ним на монастир св. Апостолів, він, як каже, купив від Ходорка Давидовича за 50 гривен кун, 5 латів скорлата (червоного сукна, Scharlach) і дошату броню; сі останні річі служили, очевидно, тільки додатком до ціни, так що загальна вартість села, мабуть, не перевищала 55 грив. Ціна не велика: коли взяти розцінку предметів з Руської Правди (більше-менше того-ж часу) то се буде вартість 27—8 корів, на теперішнє — яких 1500—2000 гульденів. Правдоподібно се була не велика маєтність, без челяди, або з дуже малим числом її, бо звичайна, законна оцінка простого челядина — 5 гривен*).

Невільнича праця грала важну роль не тільки в рільнім господарстві бояр і князів. З Руської Правди виходить, як сказано, що домашня служба їх складала ся звичайно з самих рабів, так що хто вступав в домашню службу не застерігши своєї свободи спеціальною умовою, ставав через се самим холопом (Кар. 121). Руська Правда говорить тут про тивунів і ключників, але се, правдоподібно, треба розуміти взагалі про домову службу.

Безперечно, невільничі руки мали важне значіння в промислі й ремеслі. Руська Правда згадує між холопами особну категорію — ремісників, чоловіків і жінок (ремесстьяників і ремесстьяница — Кар. 12). Ми бачили вже, що й на попів учитись бояре давали своїх невільників; очевидно — теж саме ще й скорше мусіло бути з різними ремеслами, і всякого рода ремісники-раби, від найменш простих ремесл до чисто артистичних, уже тоді грали роль не меншу як різні спеціалісти-кріпаки за недавніх кріпацьких часів. Я думаю, що більший промисел, великі робітні, для потреб торгу (як теперішні фабрики), дуже часто, а може й переважно робили руками рабів, що спеціально давали ся в науку сього ремесла, як то з рештою було і в тодішній Візантії.

В організації промисла я піднесу як визначний факт — спеціалізацію й існування корпорацій — спілок або підприємств — для певних ремесл чи зайнять. Так нпр. ми стрічаємо в Вишгороді корпорацію городників, на чолі котрих стоїть старшина — „старѣй огородникъ“; в Києві — корпорацію „ізвозників“, що возили в данім разі дерево з київської пристани;

*) Аналогічні ціни маєтностей з Угорської Руси див. вище с. 103.

далі — корпорацию теслів — „древодѣлів“, на чолі котрих стоїть „старѣйшина древодѣлямъ“, що збирає на роботу „вся сущая подъ нимъ древодѣля“; спеціальних промисловців, що роблять на продаж домовини: „продающеи кореты“¹⁾. На основі цих випадкових прикладів ми можемо догадувати ся, що взагалі в ремеслі й промислі була широко розвинена колективна організація праці, чи то в вільних спілках майстрів, чи то в групах організованих підприємцем з найнятих робітників, чи то нарешті — в робітнях, зложених з рабів, обучених певному ремеслу. Се останнє, повторюю, мусіло бути широко розповсюджене, і в деяких з наведених звісток ми, може бути, маємо такі спеціальні категорії, *familiae* холопів (нпр. вишгородські городники, або ті теслі могли бути й княжими холопами).

Про висоту зарібка свobodного ремісника ми маємо цікаву, на жаль — одиноку вказівку в оповіданні про будову церкви св. Георгія в Києві, в 2-ій чверті XI в.: кн. Ярослав почав будувати сей свій патрональний монастир, але помітив, що коло нього робить щось за-мало робітників; тож він спитав ся тивуна — яка тому причина. Тивун відповів, що робітники не радо йдуть на сю роботу, тому що вона правительственна (по-неже дѣло властелское): вони боять ся, що не дістануть заплати („найма“). Тоді Ярослав, аби запевнити людей, що вони дістануть заплату, казав оголосити на торгу, що за день роботи кождий має дістати по ногаті, а для більшої певности звелів прилюдно возити гроші возами в сусідні „комори Золотих воріт“. Тоді зібрало ся „множество дѣлающихъ“. Таким чином доброю платою за денну роботу майстрам уважала ся ногата, $\frac{1}{20}$ гривни. Зауважу, що се оповідання дає нам ще иньшу цікаву вказівку — ся неохота робітників нятякає, як часто тоді практикували ся різні публичні будови, де люде мусіли робити без заплати, за натуральну повинність.

Перейдім до торгoвлі.

В організації її Руська Правда розрізняє „куплю“ і „гостьбу“ — остання означає, здасть ся, торговельні операції, що переходять за границі своєї землі, і „гости“ властиво значить купців, що ведуть заграничну торгoвлю („гость — изъ иного города“, себто князівства, „или чужоземець“ — з чужих країв — Кар. 69), хоч і загальне *купецъ* часом теж прикладаєть ся до них (нпр. в умові Ігоря з Греками). Спеціальна опіка права для сеї заграничної торгoвлі виявляєть ся в однім параграфі Руської Правди (Кар. 69): при конкурсі купця-банкрота заграничні купці мають

першенство перед свійськими: коли „гість“ покредитує місцевому купцеві, не знаючи, що він уже дуже обдовжений, і сей купець показує ся неоплатним, а місцеві кредитори своїми претензіями перешкоджають гостеві зтягнути свої гроші, то треба продати неоплатного довжника, очевидно — разом з усім його майном, і насамперед покрити претензії князя (як би вони були), потім гостя, а рештою мають поділити ся свійські купці. Подібні постанови, що дають першенство чужоземському купцеві перед свійськими, маємо і в умові Смоленська з Німцями¹⁾.

Інші постанови опікують ся торгівлею взагалі, полекшаючи її кредит для торговельних операцій: тим часом як звичайна позичка в сумах над 3 гривни вимагає свідків, інакше кредитор тратить свої претензії, між купцями дозволяють ся кредитові операції без свідків необмежно, і для попертя претензій кредитора вистає його присяга (Кар. 44—5). Друга постанова дає полекші для купця-банкрота: коли се банкрутство станеть ся через нещасливу пригоду, не через недбалство купця: себто коли потоне його корабель, або пропаде товар під час війни, або від огню, — то кредитори не можуть жадати конкурса зараз — не можуть „насилити“ ані продати його: купцеві дасть ся право сплачувати свої довги ратами, „бо шкода від Бога, а він сам не винен“; коли-ж він збавить своє майно піяцтвом, або залізші в карні справи („пробьется“) або взагалі знищить його своєю непорадністю (въ безумии), то він віддаєть ся на волю кредиторів — вони можуть дати йому прольоніату або зараз його продати (Кар. 68).

З сих постанов бачимо, що торговельний кредит був взагалі широко розвинений, як я то вже підносив де инде (І. 188): товар давав ся в кредит навіть заграничним купцям, а операції часто вели ся на позичені гроші. Цікаво, що й князі теж беруть участь в торгівлі місцевій і заграничній своїми капіталами*).

Окрім сих ми маємо в Руській Правді постанови про проценти взагалі, що обмежували лихву; вони були головно результатом народнього повстання 1113 р., і я говорив про них з тієї нагоди (т. II. 85). З них бачимо, що при позичках великість

*) О скільки кредитові операції були розвинені в більших центрах дають зрозуміти звістки про Новгород: розграблюючи майно посадника Дмитра, забирає у нього на векслі (дъщкы) величезні суми (а б'єше на них бе-щисла). Очевидно, такі великі кредитові операції вели ся й по інших більших торговельних містах.

відсотка залежала від речинця: розрізняв ся процент місячний, третинний (чотиромісячний) і річний, і при коротших позичках процент був вищий ніж при довших. Закон постановляв, що місячний процент може брати ся тільки при зовсім коротких позичках (за мало дни), а коли речинець переходив за дві третини року, то мали обчисляти ся річні проценти; хто взяв два рази третинні проценти, не мав права більше брати процентів — міг взяти тільки самий капітал; хто взяв три рази третинні проценти, тратив право на капітал. З того здогадують ся, що третинний процент бував більший ніж 33% за три місяці! Нормальним річним процентом закон признавав 10 кун від гривни: рахуючи, як то звичайно роблять, в гривні 25 кун, се буде 40%.

Розумієть ся, не треба собі робити ілюзий, що видані в сій справі закони — про нормальний процент і заборону вищих процентів — дійсно знищили сї надужитя: коли в теперішній поліційній організації закони про лихву дуже часто зістають ся мертвою буквою, і дають початок тільки до нових штучок і форм скритої лихви, то тим більше можемо ми надіяти ся сього від тодішніх обставин.

Незвичайно високий процент і взагалі надужитя лихварів були причиною, що церковні сфери дуже завзято виступали против лихви, уважаючи її одним з найтяжших переступів против християнської морали, перешкодою до посвящення в священство, і т. и. Про се ми будемо говорити низше, тут тільки зауважимо, що всі їх напади, хоч як гострі, були безсильними против явища, викликаного елементарною силою економічного розвою.

З сього погляду варті уваги ті, нечисленні вправді голоси, що мирячи ся з неможливістю знищити зовсім „різоїзмство“, старали ся тільки вплинути на зменьшення процентової стопи. Ніфонт новгородський радить священникам впливати в сїм напрямі на людей: коли хто позичив по 20%, то нехай візьме тільки 12 або 14%¹⁾. Анонімне „Сказаніє о заповіді св. отець о покаянні“ так само радить, „коли не можуть відстати від лихви“, брати не більше як 3 куни або 7 різан від гривни (14%²⁾).

На закінченне сього розділа треба-б сказати про монетну систему давньої Руси. Тільки-ж у ній є досі дуже багато непевного і незвісного. Ми маємо два роди материялу: звістки писаних джерел й археологічні нахідки, і досі факти обох категорій з собою не зведені, а через те і наші відомости в значній мірі висять у повітрі³⁾.

Підставою для рахунку в більших сумах була гривна срібла (звичайно виводять се слово від грива — шия, отже первісно — намисто (з срібла), обруч, що міг якийсь час бути одиницею при обміні, як вага, а потім як і монета). На вагу аж до XVIII в. гривною (або гривенкою) звав ся фунт. Але ті гривни, на які рахували ся, — гривни монетні — міняли ся в своїй вазі, подібно як і всяка монета, й були ріжні, але здебільшого вагали ся коло півфунта: на полудні пів византийської літри ($\frac{3}{4}$ віденського фунта), на півночі — пів німецького фунта (як німецька марка). Така монетна гривна звала ся „гривною кун“ (куни = гроші), але частіше просто гривною, без всяких близших пояснень.

Найдавнішою вказівкою на великість монетної гривни служить порівнянне кари 5 літр срібла уставлених по закону руському в Олеговій умові (§ 5) з 12 гривнами, уставленими за туж провину в Руській Правді (Ак. 3): виходило-б, що гривна була менша від $\frac{1}{2}$ літри грецької. Розумієть ся, зрівнювати дати, розділені досить значним часом, було-б дуже небезпечно; але ми дійсно знаємо з находок гривни відповідної ваги (10-лотові). Взагалі звістні нам з українських находок гривни вагають ся між 10 і 16 лотами. Сі українські монетні гривни мають вид досить неформних, рапавих шестикутних грудок срібла, без всяких стампіль. Вони звуть ся в нумізматиці гривнами київськими, бо окрім таких гривен знаходять й инакші: в північних находках маємо гривни в формі грубих, округлих, з одного боку вижолоблених палічок, — се т. зв. у нумізматів гривна новгородська, і в формі плиток з кінцями роздавленими і розширеними — сі остатні мають ріжні відміни, досі ще не скласифіковані; звуть їх гривнами понпзовськими (поволжськими); новгородські гривни важать коло пів фунта німецького (15 – 17 лотів).

Коли справді, як показувало ся з наведеного порівняння, давня київська гривна була 10-лотова, то прийдець ся признати, що вага її з часом збільшала ся і зближала ся до північної. Коли давнійше вона виносила коло півлітра византийської, пізнійше важила вона коло пів фунта німецького (16 л.). Се можна-б поставити в звязок з ослабленнем торговельних зносин з Візантією й перевагою торгівлі західно-європейської, німецької. Але в теперішніх часах все се ще будуть гіпотези: досліди над археологічним материялом що йно починають ся, і в нїм ще дуже багато неясного; незрозуміле нпр. се незвичайне вагання ваги: часто навіть у тій самій нахїдці стрічають ся гривни важші й лекші. Все се вяснити — задача будущих дослідів. Тут піднесу ще

тільки одну вказівку з писаних джерел, що містить в собі натяк на зміни курсу давніх грошей і на те, що в емісії їх брало безпосередно участь правительство: в грамоті Святослава Ольговича (коло р. 1137) уставляєть замість десятини для єпископа постійна сума 100 гривень „новыхъ кунъ“¹⁾.

Окрім гривень срібла рахували часом і на гривни золота, але се рідше; досі зостаєть ся неясним, чи були монетні гривни золоті, чи се тільки теоретичний рахунок, при тім — чи тут треба розуміти гривни монетної ваги, як срібні гривни кун, чи се проста вага — отже фунт золота. Відносини срібла до золота для тодішніх часів приймають як 1 : 12²⁾.

Як менші одиниці рахунку звістні нам з українських джерел ногата, куна, різана і вівериця. Обчислення вартости приплоду (мабуть з XIII в.), що стрічають ся в деяких кодексах Руської Правди ширшої редакції, дають можливість уставити докладні відносини до гривни ногати й різани: гривна мала 20 ногат і 50 різань.

Що до куні, то тут у нас нема такої певної підстави; порівнянне різних сум з Р. Правди показує, що гривна мусіла мати десь між 20 і 30 кун; найправдоподібніше було-б приймати щось коло 25 кун (звичайно так і приймають 25 кун у гривні, хоч і гіпотетично). Потім маємо рахунок Ніфонта (з XII в.) за сорокоусти; він рахує на гривну п'ять служб божих, за 6 кун одну, за 12 дві³⁾; звичайно думають, що тут на гривну порахувано п'ять служб з опустом, по 5 кун, і дійсно постанова Р. Правди про нормальний процент (див. вище с. 358) вказувала-б, що куна була більше як $\frac{1}{30}$ гривни (як би виходило з рахунку Ніфонта без опусту). Нарешті згадане „Сказаніє св. отець о покаяніи“ можливим процентом уважає „3 куні або 7 різан“ від гривни; тут, по стилізації, 7 різан не може бути менше 3 кун, тільки рівно або більше⁴⁾, в першій евентуальности ми мали-б в гривні коло 22 кун (властиво $21\frac{3}{7}$, але таке некругле число неможливе), в другій рахунок 25 кун на гривну був би найвідповідніший. Мині він здаєть ся найправдоподібнішим. Зрештою прийнявши куну за $\frac{1}{25}$ гривни мали бисьмо ту вигоду, що різана була-б половиною куні (різана — відрізок, половина, як рубель — відрубок, половина гривни)⁵⁾.

Для обчислення відносин вівериці (в'верица, в'кша) до гривни бракує нам всякої підстави, очевидно тільки, що була се найменша одиниця для обчислення (в перекладах вона відповідає словам м'дница, лепта, отже найдрібнішій монеті). На

реальну вартість її одинока вказівка — що мала воскова свічка коштувала одну віверицю, „єдину вѣкшу“¹⁾).

В археологічних находках маємо менші від гривни золоті й срібні штамповані руські монети²⁾. Золоті одначе о стільки рідкі, що можна сумнівати ся, чи вони були коли в купецьким обороті в значнійшій числі і чи зайняли певне місце в монетній системі*). Срібні монети, судячи по двом значним нахідкам (київській і нїжинській) і численним меншим, були в купецьким обороті, в значнійшій числі. Питання — яке місце в поданій вище монетній системі вони займали? Звичайно вважають їх різанами. При 10-лотовій гривні різана відповідає $\frac{1}{5}$ лота срібла; між срібними монетами є дійсно такі. Але трудність в тім, що поруч монет сеї ваги ми маємо й тяжші й легші (39 до 105 доль = 0,13 до 0,35 лота), і досі не переведено докладніших дослідів у сім напрямі, не уставлено, яка саме вага для сих монет нормальна і як пояснити значні відміни в вазі поодиноких монет, навіть битих тим самим штампом.

Як виглядала в дійсности ногата, куна, вівериця, се зістаєть ся поки що невідомим — чи означали вони якусь свійську монету, чи більш розповсюднену чужоземну, чи нарешті — шкірки, як деякі приймають.

З сим в'язеть ся дуже трудне й заплутане питання про шкіряні гроші. Рюйсброк (подорожував 1253 р.) оповідає (с. 329), що у Русинів замість монети служать кусники дорогих шкірок; пізнійші Ляноа (XV) і Герберштайн (XV в.) згадують, що замість монети Русини уживали головки віверок, кунциь й иньших звірят; ще в XVIII і на початку XIX в. звістні були стемпльовані кусники шкірки, що ходили в Росії замість грошей³⁾. Тому деякотрі припускали, що в давній Руси в купецьким обороті уживали ся такі кусні шкірки в ролі, скажім, паперових грошей. Новійшими часами теорія шкіряних грошей в науці знаходить дуже мало довіря. Тут одначе треба розрізнити два роди можливостей — уживання замість грошей, як помічний спосіб обміну, цілих цінних шкірок, і таких куснів шкірок конвенціональної цінности. Остатні могли уживати ся хіба в дуже тісних кругах обороту: кусень шкірки з штампілею (Hausmarke), прибитою тим купцем чи урядником, що видавав такий кусень шкірки як еквівалент її вартости, мав значінне векселя, і міг мати вар-

*) Сі золоті монети важать коло $\frac{1}{3}$ лота (6 гр.); при 10-ти лотовій гривні така монета була-б варті 10 ногат.

тість в тім крузі, де був звістний видавець і його виплачальність. Цілі шкірки мали необмежену сферу для своєї ціркуляції й мусіли при загальній бідности металю в ті часи дуже широко уживати ся в поміч грошам при всяких оборотах. Але чи мали вони, чи декотрі з них монетарну вартість, так щоб куна значила шкірку куніці, а вівериця — шкірку білки? Я-б уважав се досить можливим, хоч відносини між такими шкурками і металем мусіли-б значно вагати ся. Трудність тільки в тім, що в наших джерелах якихось виразніших вказівок на таке значінне „куни“ і „вівериці“ майже нема¹⁾, і наше головне джерело для монетної системи — Руська Правда нічим не зраджує, аби рахувала на що иньше окрім срібла.

Тепер виберемо те, що може нам причинити ся до висвітлення культури давньої Руси з сфери права. Насамперед одначе треба сказати де що про наші джерела правні, що самі служать важними культурними пам'ятками.

Ідучи хронологічно ми мусимо почати від умов давньої Руси з Греками. З них правні постанови містять дві — Олегова умова 911 р. й Ігорева 944 р.; в них маємо головню норми карного права, менше — з права приватного і міжнародного, при тім друга умова переважно тільки доповнює або відмінє правні норми першої. Але й перша й друга містять право комбіноване з елементів руського й грецького, так що елементи руського права (окрім кількох спеціальних покликувань на „закон руський“)²⁾ можна вирізнити лише на основі пізнійших памяток руського права, і в самій оцінці сих елементів є значні різниці в науці — одні бачуть в умовах повну перевагу грецького права, другі — руського.

Тому далеко важнійше значінне не тільки що до кількості матеріала, а й що до вартости його має для пізнання давнього руського права т. зв. Руська Правда. Правда, і в ній підносять сліди рецепції чужого права, але зіставляючи місце різницям в означенню слідів впливів чужого права, завсїди треба признати, що в усякім разі рецепція має тут другорядне значінне, і ми в переважній більшості маємо питоме руське право. При тім істнуванне кількох редакцій сеї кодифікації й хронологічні вказівки, подані в них подекуда, дають нам погляд і на еволюцію сього права.

Ми маємо чотири редакції руського права під титулом Руської Правди. Перша з них містить ся в перших 17 параграфах,

по загально прийнятому поділу, коротких версій Руської Правди. Осібно ся збірка не заховала ся, але її осібність і більша старинність в порівнянню з иньшими не підлягає сумніву. З формального боку на се вказує те, що в усіх кодексах сеї версії вона займає вступну частину, і по ній наступає напись: „правда уставлена Рускои земли, егда ся съвокупилъ Изяславъ, Всєволодь, Святославъ, Коснячко, Перенѣтъ, Микыфоръ Кыянинъ, Чюдинъ, Микула“, котра вказує на пізнійший час дальших (принаймні трох) параграфів. З внутрішнього боку треба піднести, що сі 17 параграфів дають певну заокруглену цілість, з певною системою в викладі; що декотрі параграфи її ми стрічаємо змінені в пізнійших верзиях (нпр. про холопа, що ударив свободного чоловіка), а окрім того вона відріжняється й деякими архаїчними прикметами від них. Так нпр. в ній нічого не сказано про подвійну плату за убийство когось із вищих категорій княжих слуг; бачимо в ній иньшу термінальогію для кар; „вира“ і „продажа“ не згадують ся зовсім, і се може бути не тільки пропуском. Се все каже уважати сі 17 параграфів осібною, найдавнішою кодифікацією, ніяк не пізнішою від часів Ярослава, а як можно з значною правдоподібністю судити — ще ранійшою¹⁾. Можемо її назвати „Найдавнішою Правдою“; називають її також Правдою Ярослава, але ся назва, супроти сказаного — що вона може бути й ранійшою від часів Ярослава, не конче надаєть ся.

Другу редакцію становлять коротші версії Правди. Вони, як сказано, містять на початку Найдавнішу Правду. По ній з вище поданим титулом, наступають кілька законів Ярославових синів, далі — такса кар за різні карні учинки, й між ними — одно рішення Изяслава Ярославича, вкінці такси княжих урядників, між ними „урок Ярославль“ для вирників, всього по прийнятому поділу 26 параграфів. Системи в викладі не примітно: стрічаємо на різних місцях статі, що одна одну модифікують (Ак. 20 і 38). Можливо, що збірка ся зроблена не відразу, але складові частини означити неможливо. Цілий збірник титулуєть ся: „Правда Роськая“ і містить разом з Найдавнішою Правдою (своєю вступною частиною) 43 параграфів. Судячи по тому, що хронольоґічні вказівки в ній не йдуть далі часів Изяслава, а також по иньшим прикметам (нпр. що сюди увійшла Ярославова такса вирників як щось що не стратило своєї ваги²⁾), треба думати, що ся друга редакція зладжена скоро по смерті Ярослава, мабуть не пізніше 60-х рр. XI в.³⁾. Не мавши практичного значіння уже в XII в., ся редакція заховала ся тільки в новгород-

ських літописях і тому розмірно рідка — основних кодексів її тільки чотири. Назвемо її Коротшею Правдою або Правдою Ярославичів.

Третю редакцію дає нам ширша версія Руської Правди. Вона містить окрім матеріялу коротшої версії ще цілий ряд нових відділів, головню з приватного права (про позикку і проценти, закупів, холопів і т. и.). Укладчик використав коротшу редакцію, але він не тримаєть ся ані її параграфів, ані стилізації: він, очевидно, старав ся систематизувати материял, хоч не всюди при тім йому щастить; при старших постановах він додає їх пізнійші переміни, казуси переробляє в загальні норми, дає титули для цілих ґруп подібних постанов і т. и. З хронологічних вказівок окрім кількох постанов Ярославичів маємо над постановами про проценти (Кар. 66) записку, що сї постанови видав Мономах по смерті Святиполка („А се уставиъ в. кн. Владимиръ Всеволодичъ Манамахъ по Святиполцѣ...).

Таким чином ся редакція не молодша 1113 р. Вона одначе мабуть і не дуже старша від сеї дати: одно, що натяків на пізнійші часи не маємо, друге — з повним розкладом давньої Руської держави розповсюдженне київського праводавства по иньших землях ледви щоб мало місце. Правдоподібно, вона не молодша від 1-ої чверти XII в. Можемо тому її назвати Правдою XII в. або Ширшою. Віріжнити з неї ще якісь складові частини — нпр. як відріжняють першу частину — до сеї записи про Мономах і другу — Мономахову, нема підстави: ся надпись належить до постанов про проценти, мабуть — і про закупів, але в дальшім ми стрічаємо й давнійші постанови (нпр. такса мостників — Кар. 109). Кінець — „О городскихъ мостехъ“ (мабуть і з дальшим параграфом) — се льокальна, новгородська дописка декотрих кодексів (вісім кодексів з описаних Калачовим).

Ся редакція заховала ся в дуже значнім числі кодексів (звиш 40), переважно в збірках правних памяток, при кормчих то що. Окрім старого титула: Правда Руська — вона має іще иньші: „Судъ Яросла(в)ль Володимирица“ (код. Синод.), „Уставъ в. кн. Ярослава Владимирича о судѣхъ“ і т. и. Варіяції кодексів показують, що ся редакція переробляла ся при переписуванню: окрім другорядних відмін стрічають ся в них і екстравагантні параграфи; особливо великий додаток має ґрупа кодексів, репрезентованих т. зв. Карамзинським кодексом, де вставлена розцінка приплода від хліба, худоби, пчіл, правдоподібно — не пізнійша XIII в.¹⁾ В сих найширших варіяціях редакція містить 135 параграфів, в иньших 115—118. Найстарший кодекс сеї ре-

дакції — т. зв. Синодальний, в Кормчій новгородської Софійської катедрі, писаний коло р. 1284 (теп. московської Синодальної бібліотеки); се найстарший з усіх взагалі кодексів Р. Правди (всіх редакцій).

Четверта редакція не цікава — се скорочення з другої і третьої редакції; властиву ціль сього скорочення тяжко відгадати, так само і час; копій її звістно дуже мало — дві, обидві в Кормчих.

Всі ці редакції не мають урядових прикмет — вони безперечно зладжені приватними особами і не призначалися до уживання в судах (особливо світських). Се одначе не знижає їх вартости як джерела до пізнання права. Тільки вони не повні — не обіймають собою всього права; напр. в Ширшій Правді ми знаходимо згадку про постанову Ярослава (Кар. 76), а її нема в Коротшій.

Де зладжені збірники трох перших редакцій? Сучасні дослідники, що застановляли ся на сим, признають їх пам'ятками київськими себто зладженими в Києві¹), і дійсно за сим промовляють важні аргументи: виключивши новгородську уставу про городські мости, що стоїть в кінці Ширшої Правди і була додана, правдоподібно, при переписуванню її в Новгороді, всі інші вказівки, які знаходимо в збірках другої й третьої редакції, вказують на Київ. Так, докладно записані протоколи княжих постанов (Ак. 18 і Кар. 66), такий казус, як суд Ізяслава над Дорогобужцями (з Погорини) ледви аби могли бути заведені до збірки де инде ніж у Київщині. Найдавніша Правда не має, що правда, таких вказівок, але коли вона увійшла в склад київської збірки (другої редакції), то се служить повним доказом на те, що в ній містило ся право київське (припустім — право, що тільки уживало ся в Києві, але звідки-ж воно могло-б прийти в Київ? не з провінції-ж?!). Взагалі можна вибрати тільки між Києвом і Новгородом, але повний брак вказівок на новгородське жите і устрій (окрім тієї пізнійше дописаної в деяких кодексах установи про городські мости) при тих київських вказівках рішає справу на користь Києва. Цікаво, що й новгородська традиція, зв'язавши Правду (Коротшу) з іменем Ярослава, не вважає збірки місцевою: Ярослав присилає її з Києва. Супроти сього всього тлумачення, що назву Правди — „Руська“ треба розуміти як „Київська“, має дійсно все за собою.

Головним джерелом Правди, очевидно, була практика судових рішень: окрім такої безпосередньої вказівки, як в тім рі-

шенню про Дорогобужців, на се вказує казуїстична форма інших постанов: нпр. справа 18 злодіїв, що крали разом (Ак. 29), справа злодія убитого так, що ноги його були за воротами (екстрава. Ростовського код.); тут заховали ся казуїстичні подробиці, вигладжені, певно, в багатьох інших постановах¹⁾. Ся судова практика операла ся передовсім, розумієть ся, на звичайовім праві, й воно таким чином було головним джерелом Правди. Другим були княжі постанови — таких постанов і такс можемо нарахувати в Коротшій і Ширшій Правді кільканадцять більш менш певно, хоч не про кожду можна сказати, чи то не було якесь спеціальне розпорядження, генералізоване редактором, як генералізували ся казуси.

Що до рецепції чужого права, то перші дослідники руського права, помічаючи багато подібностей між правом Правди й варварським германським і спеціально — північним (скандинавським), припускали широку рецепцію з скандинавського права. Ся теорія одначе упала, бо показало ся, що сї подібности властиво редукують ся до подібностей в побуті й правних поглядах народів на подібнім рівені культурного й суспільного розвою; тому сучасні дослідники або зовсім не признають скандинавської рецепції, або нотують кілька подібностей, які могли з'явити ся самотійно, а могли бути й перенесеними скандинавськими дружинниками²⁾. Але таке перенесення взагалі дуже мало правдоподібне з історичного погляду: в X і в першій половині XI в. скандинавські виходні в руській службі дійсно могли попадати часом на уряди провінціональних управителів — посадників, але щоб вони при тім самі правили суд (і дорогою своїх рішень переносили в практику норми скандинавського права) — се дуже мало подібне до правди, бо суд вимагав доброго знання мови і звичайового права; на суді вони могли грати хіба пасивну ролю супроти знавців місцевого права. До того в розвою права, культури, суспільно-політичного устрою скандинавські народи йшли по заду руських племен, тож скандинавське право дуже мало могло придати ся для заповнення прогалин руського звичайового права, для задоволення нових потреб, які висував поступ життя й культури. Тож можливість рецепції скандинавського права зістаєть ся дуже гіпотетичною.

В інших обставинах стояла рецепція византийського права. Се було право суспільности старійшої, далеко вище розвиненої, що при тім була взірцем у сих часах для Руси, право саме високо розвинене, здавна культивоване й кодифіковане, що

власне могло дати відповідь на нові питання в еволюції суспільности. При тім се право мало й своїх пропагаторів дуже авторитетних і впливових — духовенство, що мало причини підносити візантійське право, як право християнської суспільности, супроти права руського, переданого поганською минувшістю. Таким чином коли скандинавське право мало дуже слабкі, візантійське — мало дуже сильні шанси для вплива на руське право. Воно мало свою спеціальну сферу — церковний суд, котрому, як уже бачили ми, підлягали декотрі верстви людности в усякого рода справах, але впливало й на світське правodawство й практику.

Одначе — й се власне цікаво — неважаючи на такі сильні шанси, вплив і візантійського права на руське був дуже повільний і в сумі — не дуже значний. Се поясняєть ся великою різницею в культурі Візантії й Руси й існуванням інших, глибоко закорінених і досить вироблених правних поглядів на Руси. Се особливо видко на системі кар: як побачимо низше, Русь майже не знала судових кар на тілі, протівно в Візантії вони були широко розвинені й через церковні сфери переходили на Русь, але ніяк не могли закорінитися. В церковних судах нпр. практикували ся вони: се видко з процесу еп. новгородського Луки, де його холопу за неправдиве обвинувачення, очевидно — за рішенням митрополита, обтяжили руки; ростовському еп. Федору, як ми бачили, по засуду духовного суда витягли очі. Під впливом духовенства кара смерті за убийство була запроваджена і в княжих судах за Володимира і потім знову (як побачимо) за Ярослава. Але вона не могла удержати ся тут супроти давньої практики пімсти і грошевих оплат. Що більше — грошеві оплати (композиції) і в церковних судах взяли з часом рішучу перевагу над карами по тілу, як бачимо з т. зв. Ярославової устави: очевидно боротьба візантійського права з питоменним не завсїди була щаслива.

В Руській Правді, окрім кар по тілу, візантійське джерело з певною правдоподібністю вказано ось для яких постанов: для обмеження права забити злодія на місці вчинка тільки тим разом, як би злодій не давав ся (Ак. 38) — її виводять з постанови Пятонкнижия, що увійшло в візантійське право; „поток і розграблення“ Р. Правди уважають за *relegatio confiscatis bonis* візантійського (римського) права. Візантійський вплив добачають і в спадщиннім праві Правди, але воно не було ще докладно аналізовано з сього боку¹).

Тепер виберемо з самого права права де-що (повну систему його подавати в програми сеї праці, розуміється, не входить), як сказано — те головне, що характеризує тодішній культурний стан Руси.

Почнемо з того, що руське право не знало сучасного поділу на право карне і цивільне: і в тим і в другім воно знало однаково „обиду“ (шкоду, кривду) — термін Правди, що заступає сучасне „переступ, каригідний вчинок“, без різниці, чи се буде справа карна, чи цивільна шкода по теперішньому (Кар. 44).

Публичний характер переступа безперечно вже признаєть ся в Правді Ярославичів і в Ширшій, себ то від середини XI в.: се виявляєть ся в тим, що окрім відшкодовання „за обиду“ стороні, платить ся князеві „вира“ — за убийство і „продажа“ — грошева кара за иньші вчинки, а окрім того існують иньші кари по рішенню суда, як кара смерти, „поток і разграблене“. Найдавніша Правда не говорить нічого про виру і продажу, говорить тільки про плату „за голову“ і „за обиду“, і се могло-б вказувати, що вона ще не знала плати князю; з другого боку ще за Володимира оповідаєть ся, що він перемінив кару смерти на виру, і се робить з сеї справи дуже тяжку загадку, бо ж прийняти, що Коротка Правда містить право з перед-Володимирових часів, дуже тяжко, а з другого боку треба-б припустити, що редактор Найдавнішої Правди систематично замовчав про плату князеві. У всякім разі про публичні кари злочинців ми знаємо вже від X в. (оповідання ібн-Даста про каранне смертю або засланням розбійників¹⁾ і літописне оповідання про Володимирову реформу), а вира безперечно існувала вже за Ярослава, як бачимо з його такси виринку.

Предметом і підметом карного вчинка право признавало тільки свободного; „холопів княжих, боярських або черничих князь продажею не карає, бо вони не свободні“ (Кар. 43), за них мав відповідати їх „господин“. Одначе, як ми вже бачили²⁾, в деяких точках право відступало від сього погляда на холопа (суд над холопом, що ударив свободного, і над убийцею холопа) — дальший поступ в нім.

В оцінці вчинка, як і у всіх варварських правах, переважав матеріальний погляд — себто вчинок оцінював ся по своему результату (шкоді); але й тут одначе, почавши від Найдавнішої Правди, бачимо початки суб'єктивної оцінки — з погляду на-мислу („злої волі“) і свідомости каригідного вчинка. Так уже в Найдавнішій Правді караєть ся замисл удара, що не прий-

шов до кінця: „коли хто витягне меч, але не вдарить, то платить гривну“ (доконаний удар мечем карається відповідно до шкоди карою від 3 до 40 грив.). Але суб'єктивна оцінка вчинка особливо виразно показується в Ширшій Правді. Так розрізняється убиство „на пиру“ — себ то на підпитку, або „въ свадѣ“ — в суперечці, під впливом афекта, від убиства свідомого — „на разбои, безъ всякыя свады“, що карається далеко тяжше (не викупом, а „потокм і разграбленієм“ — Кар. 11—5). В постановах про переховання утікача-холопа або поміч йому виразно підносить ся свідомість: чи стало ся се по „заклици на торгу“ про втікача чи ні, чи знав провинник, що холоп сей утікач, чи ні, і в останнім разі він не карається зовсім¹). В крадіж (,татбі“) розрізняється крадіж „на полі“ і крадіж з хліва або комори (клѣтъ), і за останню кара далеко вища (60 кун за крадіж з поля, 3 гривни і 30 кун за крадіж з хліва), а знов незмірно більша кара за злісне знищення чужої власности: „а кто пакощами конь зарѣжетъ или скотину, то продажи 12 гривенъ“²). Тут отже бачимо дуже виразно оцінку степенування злої волі. Напруження „злої волі“ припускається більше при крадіж з замкненого місця, ніж з свободного, а ще більше — при умиснім знищенню чужої власности, а з тим зростає й кара.

Право вимушеної оборони добачають в постанові коротшої Правди, що злодія можна забити на місці учинка; иньша стаття (мабуть взята з византийського джерела) докладнійше ограничує се право: злодія можна вбити тільки в ночі, або коли він противив ся, коли-ж вбито його звязаного, але додержаного до світла, або за границею двора, де він пробував красти (як додає екстраваганція), то убийця підлягає карі за убиство³).

Рецидива і ріжниці в степені участі спільника Р. Правда не знає; одна з її постанов уставляє рівну кару для всіх злодіїв-спільників крадіж (Кар. 40).

В системі кар Руської Правди головне місце займають пімста і грошева кара. Пімста, розуміється, інститут споконвічний, старший від усяких правних нормовань. Її полишає в силі й Руська Правда, й сею кардинальною постановою розпочинають ся всі її редакції: „коли вбє чоловік чоловіка, то може мстити брат за брата, або сини за батька, або батько за сина, або братанич, або сестринич“, каже Найдавніша Правда (Ак. 1), вичисляючи для приклада местників. Теж саме читаємо і в Правді XII в.: „коли хто забє чоловіка, то може мстити брат за брата, або батько, або син, або братанич, або сестринич“

(Кар. 1). Право поступило лише о стільки, що підпорядковує пімсту суду: суд або випереджав пімсту, по розсуду даючи або заперечуючи право мстити ся над обвинуваченим, або наступав по пімсті й орікав, чи мав право местник мстити чи ні; в першій разі він лишав його безкарним, в другій — накладал на нього кару як за каригідний вчинок. Остання форма¹⁾ мусіла трапляти ся найчастійше; пімсту після суду ілюструє оповідання літописи про волохів: Як Вишатич судить волхів і засудивши, віддає їх местникам: „мстить своих“ (Іп. 125). Способу пімсти право не означає й не обмежує: очевидно, кождий зривав серце як міг; за удар яким небудь предметом (не мечем) право дозволяло удар мечем в афекті; местники за убитих волхвами свояків в наведеном оповіданню бють волхів, а потім вішають їх на дереві.

Дуже розповсюднений погляд, що Ярославичі заборонили пімсту, запровадивши натомість викуп; так толкується параграф Ширшої Правди: „по смерті Ярослава сини його Ізяслав, Святослав, Всеволод, і їх мужі: Коснячко, Переніг, Никифор, зібравши ся знесли „убієніє за голову“, — аби викупали ся грошима“. Але в дійсности тут, очевидно, йде мова не про пімсту, бо инакше по що було задержувати в сій редакції постанову про пімсту (в попереднім параграфі)? та й з наведеного вище епізода про волхів видно, що пімста дозволяла ся судом і після сеї постанови Ярославичів (епізод належить до 70-х рр., по другім вигнанню Ізяслава²⁾). Далеко правдоподібніше, що тут йде мова про кару смерті за убийство, відновлену Ярославом і знесену його синами³⁾.

Коли местника не знайшло ся, або він, чи сам покривджений не в стані були пімстити ся, або нарешті добровільно зрікали ся свого права пімсти, тоді провинник „викупає“ (Кар. 2) свій переступ грошима. Такий викуп служить карою також у всіх учинках проти прав власности, бо пімста дозволяється тільки в учинках, що дотикають здоровья і чести (удар якимсь предметом, не мечем). І ся практика, розуміється, виробила ся теж самим життям, перше від усякої кодифікації (її знаходимо у найріжніших народів), і тільки була нормована правом. Розмірно новим явищем було викуплювання провини не тільки супроти покривдженого, але й супроти суспільности (власти). Як я вже вище зазначив, зістається не зовсім ясним, чи існував сей викуп провини супроти влади давнійше, але від Ярослава ми знаємо на певно, що провинник викупував свою провину і перед покривдженим, і перед властю особними викупамі. Викуп вини за убийство (свобідного тільки) супроти родини покривдженого називав ся „головничество“ („за голову“).

в Найдавнішій Правді), його великість, певно, теж уставлена була практикою з давна — 40 гривен. Стільки-ж само платив провинник за свою провину і власти, се звало ся „вира“. Пізнійше — по смерті Ярослава уставлена була подвійна вира 80 грив. за огнищанина (княжого мужа); про головництво не сказано, чи було й воно подвійне, чи просте (се правдоподібнійше).

Така-ж сама кара — 40 гривен платила ся давнійше за тяжке скалічення: відрубання руки або ноги (Ак. 5), але в Правді Ярославиців вона вже зменьшена: за таке склічення в ній платить ся „полувирьє“ (20 грив.) князеві, а покривдженому за каліцтво (за в'єкъ) 10 грив. (Кар. 22).

Кара за всякі инші переступи проти здоров'я і вчинки проти чести мала технічну назву „продажі“ — та кара що платила ся князеві, і „за обиду“ — що платила ся самому покривдженому (так-же само називали ся і всі карі і відшкодовання при вчинках проти майна). В Найдавнішій Правді маємо тільки два роди карі „за обиду“ — 3 і 12 гр., при тім вчинки, що ображали честь, платили ся вище ніж відповідне скалічення тіла: так за відрубаний палець платило ся покривдженому 3 грив., а за урваний ус або бороду, за удар батою, або иншою річю (тільки не мечем) платило ся 12 грив.¹⁾ Пізнійша Правда задержала ці цифри 3 і 12 грив. для „продажі“ (хоч і тут звела її подекуди на низшу ступень, як за лекший удар мечем 3 гр. замість 12), але зменьшила відшкодовання: нпр. за лекшу рану гривна замість дванадцяти, за відтятий палець гривна замість трох (Кар. 25, 23). Таким чином система продаж розвивала ся тут до певної міри на рахунок давніших оплат „за обиду“.

Завдяки зниженню кар за каліцтво більша тяжкість карі за обиду чести зазначила ся в Правді XII в. ще виразнійше, ніж в Найдавнішій, бо за сю обиду не зменьшено карі: за урваний ус, удар батою платило ся продажі 12 гр.; до сього прилучило ся ще вибите зуба, що, очевидно, уважало ся також обидою чести²⁾.

Продажею-ж карало ся, по Правді Ярославиців і Правді XII в., убийство в двох випадках: по перше — убийство чужого холопа, „без вини“ його, по друге — убийство злодія на місці учинка, але не вимушене потребою оборони: після того як він дав уже себе звязати, або був додержаний до сьвіта³⁾; се одно з пізніших обмежень права пімсти.

Убийство жінки її чоловіком, коли вона була винна, карало ся полувиною — 20 грив. (Кар. 101) — так треба, по всякій правдоподібності, розуміти сей суперечний параграф.

За переступи проти майна (перше місце між ними займала крадіж — татьба, і сим словом, здасть ся, в Правді означають ся взагалі всі переступи проти власности)¹⁾ ми стрічаємо таку схему продаж: 60 кун (найнизша), 3 гривни, 3 гривни 30 кун і 12 гривен. Виїмок становили тільки — крадіж коней і підпал двора, що карали ся не продажею, а иньшою, вищою карою — потоком (про нього низше). З иньших учинків найвищою карою — 12 грив. карало ся: крадіж холопа і бобра, злістне знищення чужої худоби (кто пакощами зарѣжетъ конь или скотину) і знищення знаків власности; цікаво, що знищення знака власности на чужім борти карало ся 12-и гривенною карою, а спустошення крадіжею чужого бортя (оже пчелы выдереть) — тільки трегривенною: як бачимо, в першім разі цінила ся не матеріальна шкода, але порушення знака власности, як особливо тяжкий переступ²⁾.

Середньою карою (3 гр. 30 кун і 3 гр. просто) карали ся такі вчинки як крадіж худоби з хліва, жита з ями або з гумна, меду з бортя або знищення бортя (очевидно — не злістне), за крадіж пса, яструба або сокола з „перевіса“ (ловецького приряда) або знищення перевіса (мабуть знов не злістне, а для того аби вкрасти з нього щось)³⁾ — одним словом за матеріальні шкоди, що для виконання свого вимагали значного напруження злої волі. Противно, за крадіж з незамкненого місця — як нпр. за крадіж худоби з поля або крадіж човна, кари було тільки 60 кун (Кар. 39, 91).

Се була кара плачена власти, покривджений же діставав або „лицем“ украдену річ назад, або грошеву вартість її на відшкодування („урок“). Аби обминути всяких суперечок що до сеї вартости, була принята певна нормальна вартість річей, і її вичисляє і Коротша і Ширша Правда для різних предметів.

Система грошевих кар-викупів при деяких добрих сторонах (брак суворости, можливість відкликання, коли-б показала ся помилка в засуді) мала одначе тут важну хибу, що не мала рівномірности суб'єктивної: вона була незначною для багатого чоловіка і незмірно тяжшою для незаможного. Коли багатий боярин міг заплатити кару за каліцтво або убийство свобідного чоловіка без особливої трудности, то бідного вона руйновала зовсім. Заплатити нпр. 40 гр. вири і 40 гр. головництва за ненавмисне убийство для середнього господаря значило знищити ся матеріально до решти і стратити свободу: ми бачили, що за 50 грив. тоді можна було купити ціле село, 80 грив. — се ціна 40 коней,

себто далеко більше вартости середнього господарства „смерда“; хто-ж не міг заплатити кари — відробляв її як закуп, або, при більшім дефіциті, правдоподібно, відразу продавав ся в холопство.

Неможливістю для звичайного господаря виплатити власними силами оплат за убийство, взагалі — нерозмірною висотою сих оплат, поясняєть ся дуже інтересний інститут т. зв. дикої вири (Кар. 3—4): коли громада, на котрій території стало ся убийство, заявляла, що вона не може знайти „головника“ — убийці (інакше сказати — не хотіла його видати), або коли головник був відомий, але вчинив убийство ненароком (на пиру або „в сваді“), тоді виру платила громада — вервь. Така громадська (вервенна) вира називала ся дикою, і громада платить її протягом довшого часу (колико лѣтъ). Таким чином громада, чи властиво — ті члени її, які „прикладають ся“ до сього товариства, ставали товариством спільної асекурації на випадок убийства. Убийник, коли був відомий, платив сам „головництво“ — відшкодованне своякам убитого, і ту частину дикої вири, яка припадала на нього по рахунку членів товариства; таким чином його обовязок зменьшав ся майже о половину, хоч завсїгди зіставав ся дуже великим. Чи платила громада головництво, коли не видавала убийника, не знати; коли платила, то значить не видавши його, вона брала сплату і вири і головництва на себе; у всякім разі не видаючи убийника, вона робила максимум того, що могла зробити для свого громадянина. В сїм разі, з закона виходить, платили за свого громадянина всі члени верви.

Може бути — з сьвідомости хиб, звязаних з системою грошевих кар, а далеко скорше й правдоподібнійше — просто через призвичаєнне до византийської системи застрашення — острійшими карами, головно карами на тілї, — вище духовенство пробувало вплинути на реформу руської системи кар. Літописне оповідання каже, що під впливом єпископів Володимир запровадив був кару смерти для „розбійників“, себто (судячи по уживанню сього слова в Р. Правді) — взагалі для сьвідомих убийць. Одначе-ж ся система не прийняла ся; хоч ми від ібн-Даста нпр. знаємо про істнування кари смерти на Руси давнійше, але при кінці X і на початку XI в. вона очевидно вийшла з уживання і здавала ся вже невідповідною. Літописне оповідання про Володимира каже, що та новозапроваджена кара смерти була слідом знесена — під впливом суспільности й з огляду на фіскальні мотиви — на дохід від викупів¹⁾.

За Ярослава, здасть ся, знову була проба запровадити кару смерти. Се з усякою правдоподібністю виходить із звісток Р. Правди про знесення кари смерти Ярославовими синами в двох справах: за свідоме убийство і коли холоп ударить свободного (Кар. 2 і 76); правдоподібно, сими випадками кара смерти не обмежала ся, тільки Правда згадує її.

Але й на сей раз кара смерти була знесена слідом — Ярославичами по смерті батька. В справах за убийство вони завели викуп, в справах про удар холопа — кару на тілі, як ми бачили вже, коли він показував ся винним; ся кара, правдоподібно, була піддана византийською практикою. Друга запозичена з византийського права (заведена може намість Ярославової кари смерти в деяких випадках) була „потокъ и разграбленіє“; — як сказано уже, її дуже правдоподібно об'ясняють як византийське „*relegatio publicatis bonis*“. Ся кара в Правді XII в. визначила за свідоме убийство (на разбон безо всякыя свады), крадіж коней і за запалення двора або гумна¹⁾; в перших двох випадках великість кари зрозуміла, третій здавав ся дослідникам загадковим супроти існування далеко лекшої кари за крадіж худоби з хліва (3 гр.); для зрозуміння пригадаємо тут ненависть і особливу суворість наших людей з конокрадами: правдоподібно, тут іде мова про спеціалістів від крадіжки коней²⁾. При сій карі з майна провинника попереду нагороджала ся шкода покривдженому, решта йшла до княжого скарбу (Кар. 97). Як виглядав на практиці „поток“, не знати; він значить властиво вигнання, але в дійсности для звичайних, не політичних провинників його заступала часом, а може й звичайно неволя: про повернення в неволю за провину каже смоленська умова з Німцями³⁾.

По тім про кару смерти ми маємо тільки деякі непевні натяки, і в усякім разі очевидно, що вона певного місця в правній системі собі не знайшла⁴⁾.

Таким чином з кар на тілі задержала ся тільки кара для холопа за удар свободного. Зводячи сюди ще признане „господину“ право бити своїх наймитів „про дѣло“, ми мусимо признати, що в сі часи кара на тілі прийнята була тільки для невільників і пів-свобідних, очевидно — не мирила ся з поняттям свободного, повноправного чоловіка.

Цивільне право в Р. Правді заступлено далеко слабше, ніж карне. Ще найбільше уваги звертає вона на позику. Про її постанови в сій справі я говорив уже в огляді фактів економічного

побуту (с. 357). Не повторюючи сказаного там, піднесу, що переважна частина її постанов дотикаєть ся або обмеження лихви або улекшення кредитових операцій для купців спеціально¹⁾. Поза тим про позику говорить ся дуже не багато: в усяких справах про процент признають ся важними умови, прийняті при укладанню позички; при позичках до 3 гривень вистає на се посвідчення (присяги) кредитора, більші вимагають свідків при укладанню; за затаєнне позички протягом довшого часу провинник платить кредиторowi 3 гривни „за обиду“; уставляють ся вже звістні нам правила конкурса; злітний банкрут, що утіче „в чужу землю“, прирівнюєть ся до „тата“, але чи мало се які практичні наслідки для нього, не знати²⁾.

В сполученню з позикою тільки виступає в Р. Правді наєм — в постановах про закупів, але всі сї постанови переглянули ми вище (с. 337), тут тільки піднесем факт, що наєм обмежив горожанські права наймита (право свідомства на суді, сюди-ж належить право господина карати закупа на тілі). Для купна й продажі Р. Правда ставить інтересну умову: для повної правосильности купно на торгу мало робити ся в присутности або правительственного аїента — митника, або двох свободних свідків (інакше хто купив крадене, може бути обвинувачений в крадіжці). При купні холопа вимагаєть ся окрім свідків присутність самого холопа³⁾.

Окрім того з облігаційного права Р. Правда говорить про „поклажу“, себто річи віддані на переховане; з огляду, що річи приймали ся з ласки, як прислуга, право не вимагає присутности свідків при єїм: в усяких претензіях про депозит присяга того, хто приймає на перехованне, вистає для покінчення справи. (Кар. 47).

Як загальні прикмети умови піднесемо одно: — що контрагентами в ній по праву могли бути тільки свободні (але й закупи в тім числі)⁴⁾, по друге — що всяка умова (з деякими вичисленими уже виїмками) вимагає свідків; се показує, що всі тодішні (XI і початок XII вв.) умови звичайно були словесні; запись, документ зовсім ще не здобув права горожанства, як то бачили ми і в огляді процесових форм і як побачимо ще при тестаменті: очевидно, в сї часи письменність ще дуже слабо була розповсюджена в суспільности.

Про право на річи (рухомість і нерухомість) говорив я вже вище (с. 354); одинока форма застава, котру згадує Р. Правда — се застав самої людини, себто закупництво.

Так важне з культурно-історичного погляду спадщинне право розроблено в Р. Правді дуже слабо. Кардинальні питання в ній зістають ся неясними та толкують ся в літературі в сей і той бік.

Перше питання — чи розумів ся спадок в чисто матеріальнім значінню, себто тільки реальні річи, що лишили ся по небіжчику, чи переходили на спадкоємців і його з'обовязання?¹⁾. Се питання, кажу, рішають і так і инак, але безперечно, що на нього можна відповісти тільки позитивно. Уже самий розвій кредиту — дуже значний, як ми бачили вище, каже а priori догадувати ся, що спадкоємець відповідав за з'обовязання того, по кім дістав спадок. Але і в самих правних пам'ятках ми знаходимо на се виразні вказівки: так Руська Правда постановляє, що коли вітчим, будши опікуном своїх пасинків, потратить що з майна їх, а помре перед закінченням опеки, то його спадкоємці мають звернути сю недостачу (Кар. 115): тут маємо тільки казуїстичну згадку, але вона виходить, очевидно, з того погляда, що з'обовязання переходять на спадкоємців. Другий такий казус маємо в смоленській умові з Німцями: хто переймає спадок по холопі, що мав грошові справи з німецькими купцями, переймає й його обовязки. З рештою приналежність майна цілій родині, що виясняєть ся з тестаментарної практики, такий перехід з'обовязань робить конче потрібним.

Друге важне питання: в яких відносинах стояли до себе в часи Р. Правди спадок через заповіт і спадок без тестаменту, і яку сферу обіймало право тестаменту? Що обидва способи істнували, в тім нема сумніву. Уже в умові Олега для Русинів у службі византийського імператора уставляєть ся порядок передачі їх майна на Русь і в тім випадку, „аще кто умреть не урядивъ своего имѣнья“ і в тім „аще сотворить обряженіє“ (§ 13). Та супроти можливости тут вплива византийського права єї постанови мають менше значінне для руського права. Але і в Р. Правді розрізняють ся виразно обидві форми: „Коли хто вмераючи розділити майно (домъ) своїм дітям, то його розпорядження мають бути сповнені; коли-ж умре „безъ ряду“, то майно йде усім дітям, а частину дати за душу його“ (на церкву) — Кар. 105.

Але тут звертає на себе увагу се, що круг спадкоємців право приймає однаковий: чи буде „ряд“ (тестамент), чи ні — се однаково діти (як побачимо ще — властиво сини). Право не припускає, аби тєстатор своє майно відказав кому иньшому. Що правда, в однім з кодексів (Синодальнім) нема слів „дѣтемъ сво-

имъ“, і деякі тримають ся сього варіянта¹⁾, але вище висловлений погляд на справу потверджують иньші постанови Р. Правди, а то постанови про спадщину смердів і бояр (Кар. 103 і 104): „коли смерд умре не маючи синів²⁾, то спадщина йде на князя; коли у нього будуть незамужні доньки, то вони дістають частину спадщини (на посаг); замужні не дістають нічого. По боярах і по членах боярських дружин спадщина (коли нема синів, а є доньки) не йде на князя, але як не буде синів, то дістають її доньки“. Сі постанови не обмежують такого порядку самою смертю без тестаменту, і тим дають зрозуміти, що постороннім особам, окрім дітей (властиво — синів), не можна було передати свого майна.

Прийнявши се, приходимо до виводу, не безсумнівного (з огляду на зазначені непевности), але вповні правдоподібного, що круг спадкоємців був однаковий чи при тестаменті чи без тестаменту, так що тестамент не мав своєї спеціальної сфери. Тестатор був обмежений у своїх правах і як справедливо поясняють — у своїм „ряді“ він не так визначав спадкоємців, як розділяв тільки своє майно ближше між спадкоємцями прийнятими звичаєм — себто своїми синами (а у бояр — і доньками). Що більше — термін ряд своїм значінням (умова, контракт) дає розуміти, що се була не так одностороння заява волі тестатора, як борше — його умова з членами родини що до дальшого порядку в майні. І се все вповні зрозуміло, коли пригадаємо, що по споконвічному погляду, перейнятому з родових часів і додержаному на Україні в значній мірі доси, майно належало спільно цілій родині (тепер сім'ї, давнійше — роду)³⁾, і батько, або иньший „домачин“ був тільки його управителем, а не одиноким властителем.

Тим поясняється, що мати-вдова мала більшу свободу в тестаменті як батько: вона розпоряджає своїм особистим, батько — спільним майном цілої родини: „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ“, себто діти не можуть претендувати на неї: мати може дати її або всім дітям, або котрійсь одній, що її годувала, навіть і доньці⁴⁾. Як бачимо, й тут не припускається, аби мати могла своє майно дати комусь окрім дітей; се потверджує сказане вище про ограничені права тестатора, як і замітка про свободу матери в тестаменті: очевидно — свобода матери протиставляється більш обмеженим правам батька.

Тестамент — „ряд“ — був, очевидно, устний. На се вказує вираз „безъ языка умреть“ для смерті без тестаменту (Кар. 114 — про матір удову), а також те, що спори про спадок рішають ся

свідомством послухів (Кар. 115 — про рострату вітчима); зрештою, як ми бачили, всі контракти тоді були усні. Правда, з 2-ої пол. XIII в. маємо ми писаний тестамент — новгородського боярина Климента, але се нове явище, і в сім спеціальнім випадку може викликати тим, що тестатор, як каже, не мав нікого з своїх, кому-б міг переказати свою волю, а може й тим, що тим тестаментом заінтересовані були письменні люде — чернці Юриєвого монастиря¹). Не йдуть в рахунок для характеристики і тестаменти Володимира Васильовича (Іп. 594 — 5). З рештою Руська Правда характеризує порядки на початку XII в., а не кінця XIII-ого.

Інші питання фамілійного права я полишаю до дальшого огляду родинного й взагалі приватного життя.

Огляд судового устрою й процесу дано вже було вище. Тут піднесу тільки як дуже цікаві з культурно-історичного погляду прикмети — формальний характер процесу, що вказує, між іншим, на давність його форм, на довге вироблювання, друге — поважання для свободи чоловіка (ограничення випадків арешта).

Взагалі право Руської Правди має виразні сліди довгого й старанного вироблювання. Уже в ці часи — кінця XI і початку XII в. ми знаходимо в ній виразно зазначені поступові напрями, що підіймають ся над матеріалізмом примитивного права (вчислювання або невчислювання вини, оцінка напруження злого замислу, погляд на характер спадщини). Деякі-ж прикмети — як нпр. високе поважання до гідности чоловіка (що правда — ще свободного тільки), що виявляється в браку кар на тілі, в карах за самовільний арешт і т. и., дають йому дуже похвальне з культурного погляду свідомство й високо підіймають його нпр. над пізнішим московським правом, що виродило ся з нього, але під впливом нового державного процесу занедбало деякі благородні прикмети давнього руського права.

Тепер виберемо інтересне для характеристики культури й побуту з самого життя. Почнемо від родинних відносин²).

Мусимо почати з того, що родові відносини, описані нами як підстава передісторичного життя³), в ці часи були вже пережиті й заховали ся тільки в деяких анахроністичних останках. Ми бачили вже, що навіть саме слово „рід“ уживало ся в XI—XII в. в різних значіннях, через ослаблення початкового, й часом означає в тодішніх пам'ятках просто родину. Аналіза давнього права не лишає ніякої непевности, що родина = сім'я

була в сі часи підставою суспільної організації. Одинокій останок старого родового життя в нашій праві — се виключення доньок від спадщини по батьку: вони мають право тільки на посаг, а спадкоємцями бути не можуть. З сього потім зроблено виїмок тільки для бояр: при браку синів спадок могли діставати і доньки, — се була уступка князів (що мали діставати спадщину, коли не було синів) інтересам боярства, що бажало в своїх руках задержати майно своїх безсиновних товаришів через посвоячення¹⁾. Виключення-ж від спадщини всяких дальших свояків і обмеження спадку тільки десцендентами показує зовсім виразно, що родові відносини в сі часи зовсім були ослаблені, принаймні — не признавали ся правом. Всякі иньші звістки, які ми маємо про тодішній побут, потверджують се — ніде ми не бачимо родових відносин в силі.

Переходячи до відносин родинних, піднесемо насамперед, що редакції Руської Правди майже нічого не кажуть про правні й економічні відносини членів родини, поки вона ціла, себто поки живе батько, натомість досить багато говорять про відносини, які наступають з її сирітством, по смерті батька. Одиноке що маємо в ній для відносин чоловіка до жінки й дітей отсе:

Насамперед, не зовсім ясний параграф про убийство жінки: „Коли хто забє жінку (жену = жєнщину), то судити його так-жє як за убийство чоловіка. Наколи будє вона винувата, то платить ся піввири — 20 грив.“²⁾. Друга половина сього параграфа, очевидно, говорить про убийство жінки її чоловіком; перша — не ясно чи говорить теж про убийство своєї жінки чоловіком чи жєнщини взагалі, але се не багато змінєє. Отже право, взагалі признаючи голову жінки рівноцінною з чоловічою, одначє робить полєкшу чоловіку, коли він забив жінку за вину, очевидно — супружє невірність; чоловік, значить, не мав права життя й смерти над своєю жінкою, й за убийство її однаково ішов на суд.

Другий параграф зовсім ясний що до значіння, але далеко трудніший для зрозуміння: за свєдомє убийство громада видавала провинника на потєк і разграбленнє „самого всего и съ жєною и зъ дѣтьми“. Сю постанову ріжно толковано, але толковання сі лєдвѣ чи можуть бути прийнятї. Я припускаю можливість двох об'єяснєнь: або що ціла родина віддавала ся тільки на „розграбленнє“, себто конфіскувало ся майно цілої родини за провину батька, що до певної міри зрозуміло, бо за життя батька все се майно було в його володіннї, або — що ми

маємо тут пережиток архаїчного погляда на жінку й дітей як власність чоловіка, хоч сей погляд був уже анахронізмом в часи Руської Правди, коли нпр. діти могли зіставати ся свободними, тим часом як батьки попадали в неволю¹⁾.

Зрештою брак якихось постанов у Руській Правді про відносини жінки до чоловіка й дітей до батька, очевидно, треба зрозуміти так, що старе право не мішало ся в відносини членів родини, признаючи за батьком право повного розпорядження майном усеї родини й патріархальну власть над її членами. Можливо, що й суд над чоловіком за убийство жінки був явищем новим, витвореним під впливом християнства, що взагалі впливало (хоч і дуже поволі) на еманципацію членів родини з під власти її голови.

В церковних уставах Володимира й інших подібних серед справ єпископської юрисдикції ми маємо: а) бійку (пошибаніє) чоловіка й жінки через майно, б) коли син або донька бе батька або матір (чи свекруху). В Ярославій уставі маємо ще: в) коли жінка краде що від чоловіка, то чоловік її має покарати, а єпископу платить ся 3 гривни; коли чоловік буде красти від жінки, то платить теж 3 гривни: г) коли батько-мати видають доньку або оженять сина силоміць проти їх волі, або навпаки — не видадуть по їх волі, й дитина з розпуки „что сътворить надъ собою“, то батьки за то „митрополиту у винѣ“; д) коли жінка бе чоловіка — митрополиту 3 гривни; е) коли свекор бе „безъ вины“ невістку, або девер ятрівку — митрополиту 6 гривен²⁾.

Як бачимо з сього, церковна власть дуже обережно і поволі приступала до обмеження патріархальних родинних прав і до обмеження права чоловіка карати жінку або права батьків карати дітей так таки й не дійшла. Навить в чисто моральних своїх поученнях, впливаючи на більш милосердні відносини до челяди, духовенство майже не дотикало відносин чоловіка до жінки й дітей й їх карання. В сїм можна-б бачити доказ, що сї відносини не були дуже острі. Що правда, в християнстві жила певна традиція жестоковийного старого завіта з його патріархальною властю батька; але власне ся обставина, що духовенство налягає більш на суворі ніж на гуманні тексти в сих відносінах, може вказувати таки, що в житю відносини були більш гуманні ніж суворі.

Дійсно, повна власть чоловіка-батька над родиною ослаблялась і обмежувалась традиційним поглядам на нього як на управителя, впорядчика спільного майна родини, старшини ро-

динної спільки; відси й ограниченне його в справах тестаменту, констатоване вище (с. 377), й участь родини в маєткових контрактах, які чинить батько — її можемо слідити в пізнійших пам'ятках.

Вертаючи ся до впливу церкви в сфері подружніх відносин, треба признати, що виявив ся він тут головню в ограниченню свободи в укладанню й розриванню подружніх союзів. Так церковне право заборонює шлюби з близькими свояками, не дозволяє женити більше як два рази¹⁾, старається ограничити конкубінат (про се низше) й обмежує свободу розводу.

Початкове руське право, очевидно, давало широку свободу розводу, як за обосторонню згодою, так і з волі чоловіка: правило м. Іоана згадує про чоловіків і жінок „иже свое подружіе оставляюще і ниѣх поемлюще“ (§ 15 і 21); зрештою і в княжих відносинах знаємо такі факти, де князі самовільно відсиляли від себе жінок і женили ся знов (шлюб Романа галицького). З розповсюдненням християнства розвід став залежним від церковного суда й т. зв. Ярославова устава признає для розвода тільки такі причини: коли жінка довідається про замисел на князя, а не донесе; коли вона довідається про замисел на жите чоловіка й не скаже, або сама буде пробувати його стратити, або нашла на його майно злодіїв, або сама покраде у чоловіка, або обікрасть церкву; коли доведено буде на неї невірність, або коли вона без волі чоловіка ходити-ме між люде на пири або ігрища й ночувати-ме не дома. Сі причини, до котрих треба додати ще постриження в черниці (вони в цілости увійшли потім у московські кормчі), оперті на нормах византийського права, де в чім модифікованого впливом руського звичайового. При тім цікаво, що устава говорить тільки про провини жінки, отже про „вини“, за котрі чоловік може відіслати від себе жінку, але не згадує, в яким разі жінка може увільнити ся від чоловіка.

Хоч і тут, в ограниченню свободи подружества, вплив церкви був дуже повільний, як то видко з канонічних памяток XI—XIII в., але у всякім разі вона впливала тут безпосередню. На відносини же подругів між собою або батьків і дітей вона впливало більше посередню — розповсюдненням гуманних поглядів і принципів, розповсюдненням, розуміється, ще далеко повільнішим від норм канонічного права. Безпосередню в родинні відносини, як ми вже бачили, вона мішала ся дуже мало.

Вернімось до становища жінки.

Материнської самостійності жінка за життя свого чоловіка, очевидно, по праву не мала, але сей погляд не витримувавсь на практиці. Так церковні установи признають її ближні права на предмети її безпосередньої праці — коноплю, лен, біле, а згадуючи про бійки жінки й чоловіка про майно, натакають на можливість і більшої участі й значіння жінки на господарство. Зрештою, що жінка за життя чоловіка в господарстві і в усяких його справах брала значну участь, показує той факт, що вдові не придавали опікуна, й по смерті чоловіка, як побачимо, вона вповні заступала його місце.

В Науці Мономаха є цікавий натяк на те, що на практиці жінка й тоді часом забрала гору в родинних справах. Він каже своїм синам: „жінку свою любіть, але не давайте над собою власти“ — (Лавр. 237—8); очевидно, останнє стрічалося часто в життю.

Що до моральних відносин супругів, то їх в ідеальнім світлі малюють перед нами безсмертні образки Слова о полку Ігоревім:

„Чути голос Ярославни: з рана промовляє вона зозулею: полину я, каже на Дунай, умочу бобровий рукав у ріці Каялі, обітру мойому князеві криваві рани на кріпкім тілі“...

„Плаче з рана Ярославна на путивльських заборолах: „Вітре-вітрило, каже, чому так сильно вієш? пощо несеш на своїх легких крилах половецькі стріли на вояків мого милого? Чи не міг ти високо віяти під хмарами, або легко гнати кораблі на синім морі? пощо розвіяв ти мою радість як ковиль по полю?“

„Плаче з рана Ярославна в городі Путивлі на заборолах: „Дніпре славутицю! пробив ти кам'яні гори, пливучи через Половецьку землю, тихо ніс ти Святославові кораблі на битву з Кобяком — принеси-ж і мого милого мині, аби не слала я до нього сліз над море“.

„Плаче з рана Ярославна на путивльських заборолах: „Світле, каже, й пресвітле сонце — всім ти тепле і миле, по що-ж горяче промінне сиплеш на вояків мого милого, зігнувши їм луки серед безводного степа жаждою, замкнувши їм тули тугою?“...

Плаче не тільки княгиня: коли рознесла ся вість про нещасливий кінець похода, „заплакали руські жінки, кажучи: „О вже нам своїх милих ані гадкою, ані думкою не вернути, на очі не побачити, а того обіцяного золота й срібла ані в руки взяти“...

Супроти сеї невтїшної, неперестанної туги жінки за своїм „ладом“, як у Слові зветь ся чоловік (в иньших так зветь ся чоловік і жінка — ладо і лада, назва дуже характерна, вказуючи на відносини любови як основу супружества) — чоловіку уважає заслугою Слово, що він в рицарськїм запалі забуває навіть свою любов до жінки: „забув він, каже воно про князя Всеволода, про княжу честь і богацтво, батьківський золотий стіл чернигівський (що на нього міг з часом вийти), і свою милу жінку („хоть“ — мила, бажана) — милі йому звички й прикмети його гарної Глібівни“. Як бачимо, в риторичнім степенуванні мила жінка положена тут на кінці, як щось милїйше від чести й богацтва і навіть від найвищого князївського ідеала „великого княження“.

Сї образки зістали ся нам самотніми, бо Слово лишило ся самотною пам'яткою чистого свїтського характеру¹⁾. Для духовних письменників, переважно — монахів супружї відносини були темою досить заказаною, а з аскетичного погляду, що тоді панував, супружество й супружа любов — річею малоцінною, навіть шкідною, як перешкода до вищого ідеала — чернецтва. Ось нпр. який образок дає Нестор в житії Теодосія, описуючи, як київський боярин Янь старав ся задержати свого сина Варлаама від монашества:

„Він звелїв його жінці вбрати ся в усякі убори, аби звабити молодика, й догожати йому. Христовий же раб Варлаам зайшов у котрийсь покій (клѣть) і сїв у куті. Жінка, як наказав її свекор, крутила ся коло нього й нарешті попросила сісти на ліжку. Він же бачучи таку безстыдність (неистовство) жінки, зміркував, що то батько зробив навмисне, аби спокусити його, і молив ся потайки в серці своїм милосердному Богу“. Просидївши так три дні не рухаючи ся з місця і нічого не їдючи, він змусив нарешті батька пустити його в монастир, і його пустили дійсно з великим плачем усіх домашніх і жінки між ними, що „ішла за ним й плакала, зіставши ся без чоловіка“. Молодик же, не журачи ся тим, „як птиця з сільця“, кинув ся в свій монастир (л. 8).

Обридливо, розумієть ся, виглядає таке трактуванє супружних відносин монахом, але ми про се калїцтво, яке між иньшим вносив в сучасні погляди аскетизм, будемо ще говорити, тут я навів сей епізод тільки, щоб пояснити, чому сфера супружних відносин, супружї любови так слабо представлена в нашій давній письменстві.

Докінчим справу становища жінки в родині. Слідів обмеження жіночої свободи ми не маємо; навпаки кілька звісток свідчать, що жінка свободно появляла ся в товаристві, публично, з чоловіком і без нього. Правило м. Іоана, згадуючи про пири, що споряджали ся часом у самих монастирях, або не в монастирях, але з участю духовенства, все припускає, що на таких пирах бувають і чоловіки й жінки (25 і 30). Церковна устава т. зв. Ярославова між причинами для сепарації наводить: коли жінка без дозволу чоловіка буде ходити з чужими людьми їсти-пити або ночувати не дома, або почне против волі чоловіка ходити „по игрищамъ“ днем або вночі і не послухаєть ся, як чоловік її буде позвдержувати¹⁾. Отже за дозволом чоловіка жінка могла ходити навіть сама по чужих людях та грищах; се її не брали за зле.

В вищих верствах — серед князів і бояр інтереси й діяльність жінки, певно, виходили дуже часто за круг чисто домашніх і родинних інтересів, і то не тільки по смерті, а й за життя чоловіка або батька. Що правда, одинока майже сфера такої діяльності, про котру говорять нам джерела, се сфера церковна, але в життю вона була не одинока, як побачимо, а застановити ся над нею варто, бо вона безперечно грала важну роль в таких поза-родинних інтересах і діяльності жінки.

Перша фігура, яку нам, хоч і скупю, рисують з цього боку джерела — се Янка (Анна) донька Всеволода Ярославича. Вона постригла ся в черниці, й Всеволод поставив для неї монастир св. Андрія (т. зв. Янчин), де вона була, очевидно, ігуменею й показала свої організаційні здібности (совокупивши черноризици многи). Але окрім того вона брала й більшу участь в церковнім життю: коли умер митрополит Іоан, Янка, очевидно — з поручення батька, їздила в Царгород і привезла звідти нового митрополита, правдоподібно — під свої погляди: був се якийсь крайній аекет (був скопець, а виглядав як мерлець, так що й люде на нього казали: се мерлець прийшов), зрештою був „не книженъ и умомъ простъ и просторѣкъ“²⁾.

Се була, скажім, черниця; але й інші княгині, серед світського життя брали діяльну участь у церковних справах. Приклад маємо в оповіданні про кн. Верхуславу, жінку Ростислава Рюриковича, згадувану вже вище. З випадкової згадки еп. Симона знаємо, що вона протегувала печерського монаха Полікарпа, Симонового приятеля, хотіла його вивести на єпископа й про се писала до Симона: „Пише до мене Ростиславова кня-

гня Верхуслава“, каже Симон Полікарпу, „що хоче „поставити“ тебе єпископом або в Новгород на місце Антонія, або в Смоленськ на місце Лазаря, або в Юрів на місце Олексія, — хоч би, каже, прийшло ся мені й тисячу (гривен) срібла на се видати задля тебе й Полікарпа!“¹⁾ Як бачимо з цього княгиня кореспондувала з єп. Симоном, а для того щоб вивести на єпископа свого протегованого, брала ся перевести сю справу у митрополита (йому то треба було за се заплатити).

Розумієть ся, коли княгині (і боярині) вміли інтересувати ся так близько церковними справами, певно, ще більше мусіли вони інтересувати ся справами далеко ближшими, від котрих залежала їх доля й щастє — справами державного, політичного життя. Київська літопись, оповідаючи про війну Святослава Всеволодича з Ростиславичами, каже, що він обдумав сю справу, що була тільки частиною дуже широкого пляна, в секреті від бояр з княгинею й своїм улюбленцем Кочкарем (Іп. 416); певно, се було звичайним явищем, що княгиня була участницею політичних плянів свого чоловіка, або й впливала через нього на політичні справи. Володимира Васильковича виручає під час його хвороби жінка: її висилає він переговорювати ся з князями або післанцями, які приїздили до нього (Іп. 598). Але княгині доводило ся не раз і зовсім самостійно виступати. Літопись, оповідаючи про смерть Святослава Ольговича, каже, що княгиня по нараді з єпископом і визначнішими боярами постановила затаїти смерть чоловіка, поки надіде її син, і заприсягла дружину, що не дадуть знати претенденту — Святославу Всеволодичу (Іп. 357). Подібні випадки, коли княгині приходило ся робити заходи для забезпечення порядку в землі або для ратовання інтересів династії, трапляли ся певно нераз і під час неприсутности князя — поки він ходив у далеких походах. Приклад союзя княгині з боярською партією против самого князя дає нам історія Ярослава Осмомисла: його княгиня Ольга, незадоволена чоловіком, тікає з декотрими прихильниками в Польщу й зістаєть ся там, поки її партія не перевела свого *суп д'етат*, щоб змусити князя до потрібних їм уступок.

Тільки памятаючи про широку участь княгинь у державних і суспільних справах взагалі, відповідно зрозуміємо ту важну й самостійну роль, яку відігравали часом княгині-вдови. Клясичний приклад дає уславлена Ольга, местниця за свого чоловіка, провідниця в національній боротьбі Полян з Деревлянами, мудра правителька держави, зручна дипломатка, — як її пред-

ставляє літописне оповідання. Але подібні вдови-політичні діячі виступають і потім: взяти нпр. вдову Романа галицького, що шибала ся з своїми дітьми, шукаючи для них підмоги від сусідніх держав, та пробувала правити їх іменем (хотяща бо княжити сама — Іп. 487). Нарешті сама вже управа тих „наділків“, які вдови визначніших князів діставали від чоловіка (часто то були цілі міські округи — як Вишгород Ольги, Кобрин вдови Володимира Васильковича, або Брагин, призначений Рюриком для невістки Верхуслави)¹⁾ — вимагала знання справ, що виходили за тісний обрій родинних і хатніх справ.

Становище вдови взагалі було дуже поважне і самостійне в давнім руським праві, і власне се поважне становище вдови, як я сказав уже, кидає ясне світло на дійсне, фактичне становище жінки в родині, покрите *de jure* повновласттю чоловіка за його життя.

Коли вдова не виходила замуж вдруге по смерті чоловіка, право признавало її повновластною головою родини, на місці її чоловіка. Опікун давав ся дітям тільки тоді, як мати їх виходила знову замуж (таким опікуном звичайно був хтось з ближших своїх небіжника, але міг ним бути й вітчим). Такий опікун, як ми вже знаємо, був зв'язаний в своїх правах розпорядження: мав усю спадщину при кінці опіки в цілости віддати, страти поповнити, а собі діставав, за утримання сієї родини, тільки приріст, надвишку: „истый товаръ воротити имъ, а прикупъ ему себѣ (зане онъ прекормилъ и печеловался ими): оже отъ челяди плодъ или отъ скота“ (Кар. 110—1). Становище вдови-матери було инакше; вона не відповідає за евентуальні страти (хби як би вийшла замуж перед розділом спадщини), бо вповні заступає місце батька, тільки що його „ряда“, очевидно, не може перемінити. Навить як би діти противили ся їй не хотіли її корити ся, право бере її права в оборону: „як би діти не хотіли, аби вона сиділа на дворі (в значінню: правила домою), а вона захоче сидіти, то треба у всім вчинити її волю, а дітям волі не давати (Кар. 113). Від неї, очевидно, залежало (як се не вказано було батьківським рядом), коли розділити синів. По розділі або зіставало ся вдові визначене їй чоловіком (мабуть і те, що вона принесла в посаг), а коли не було визначене, то виділяла ся з спадкової маси її „часть“. Сею своєю частию вона могла потім як хотіла розпорядити — себто могла дати кому схотіла з дітей, навить доньці, але завсїди тільки дітям. Поза тою вдовою частиною на спадщину чоловіка жінка права не мала²⁾.

Таке становище вдови в родині, як представляє його Руська Правда, potwierджується іншими джерелами, і не може бути сумніву, що маємо тут з типовим представленням фактичних відносин. Практику, що вдова діставала від чоловіка якусь свою частину з спадщини, ілюструє княжа практика; нпр. Володимир Василькович передає по собі князівство Мстиславу Даниловичу, а своїй княгині дає „городъ свой Кобрынъ, и съ людѣми, и з да-нею: како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моей“, і кілька сїл. Така княгинина часть визначала ся часом при самім шлюбі, як Рюрик дає своїй невістці Верхуславі город Брягин¹⁾. Образ поважної вдови, що переймає функції свого чоловіка, поки виросте син, і держить ся на висоті свого обов'язку, дає нам та-ж історія Ольги: з малим сином, що не вміє ще кинути списа, ходить вона в похід на Деревлян, подорожує з ним разом, або й сама, по землях, „устанавлиючи уставы и уроки“, і „годує сина своего до мужества його й возраста його“ (Іп. 41).

Такий тип поважної, „матерої удови“ залюбки малюють і билини київського й новгородського цикля. Характерний образ удови, з дружинного круга, дає нам життя Теодосія. Се була жінка „тілом кріпка й сильна, як мущина“, з таким грубим голосом, що хто чув її, не видячи, думав, що то говорить мущина; не тільки господарство, але й свого сина, що лишив ся сиротою по батьку тринадцяти літ, тримала вона дуже коротко, й часто була за те, що він не слухав ся. Коли він утік від неї з прочанами, вона кинула ся наздогін і нагнавши їх ледви далеко від міста, з гніву вхопила сина за чуб, кинула на землю й біла його ногами, а потім вилаявши добре прочан, забрала Теодосія до дому й замкнула його в кайдани, аби не втік. Подібні історії повторяли ся й частійше, коли вже Теодосій мав більше як двадцять літ (с. 2—4).

Сей епізод служить нам zarazом прецікавою ілюстрацією відносин батьків до дітей; що правда, Нестор представляє тут тиранство матери як муку, витерплену молодим Теодосієм з любови до Христа, але в самім факті подібних „упімнень“ дитині він, очевидно, не бачить нічого незвичайного. Вони, як я вже казав, вповні відповідали тим педагогічним наукам, зачерпненим з старого завіта, які приносила його сучасникам візантійська книжність. В збірниках XIV—XV в. досить розповсюджене „слово къ родителямъ“, що належить по всякій правдоподібності ще перед-татарським часам і зводячи до купи такі старозавітні науки,

умовляє батьків „наказати діти своя не словомъ точію, но и ранами“¹⁾. Але в житю подібна метода виховання, мабуть, була явищем рідшим, ніж звичайним.

Наведена вище постанова Ярославової устави про лихі наслідки батьківського примуса над дітьми при ожененню або замужестві дає зрозуміти, що тоді сей акт в житю дітей коли не звичайно, то дуже часто залежав від волі й вибору батьків. Се саме кажуть нам і иньші джерела; оповідаючи про княжі шлюби літописи наші уживають такі нпр. вирази, що князь-батько „поя“ за сина свого таку і таку княжну, або „повелѣ“ синові своєму оженити ся з тою і тою, і він так і зробив. Се поясняєть ся до певної міри тим, що батьки женили й видавали заміж своїх дітей зовсім молодими, нпр. у так інтересно описанім шлюбі Ростислава Рюриковича з Верхуславою, донькою Всеволода суздальського, жених мав 15 літ (род. 1173), а його наречена тільки вісім (плакає ся по ней отець и мати, занеже бѣ мила има и млада, сущи осми лѣтъ — Іп. 443). Але часом „повелівав“ батько оженити ся й синові досить дорослому, як Юрий своєму сину Мстиславу (Іп. 331: повелѣ Дюрги Мъстиславу сыну своему (що сидів у Новгороді на столі) женити ся Петровною Михалковича, и жени ся). Так само розпоряджали ся шлюбом дітей без їх волі й опікуни; Володимир Василькович, умераючи, наказує своєму наступнику Мстиславу, аби не кривдив його жінки й доньки і аби не віддавав доньки неволею заміж: не отдать еѣ неволею ни за когоже, но кдѣ будетъ княгинѣ (а все таки не самій дівчині!) моеї любо, тутотъ ю дати (Іп. 595).

Залежність від батьків кінчила ся для доньок з замужеством — вони з тим попадали під иньшу власть і принципіально не належали більше до батькової родини, так що й на спадщину батьківську, як ми бачили вже, не мали права. Але се був тільки пережиток, в дійсности звязок з батьковою родиною не переривав ся, як можна бачити хоч би з того, що мати-удова могла зіставити свою частину доньці, коли всі сини були до неї не добрі, або що мати могла годувати ся на старости у доньки, або на решті з спадщинного права, признаного донькам бояр. З княжих відносин бачимо, що посвоячення через жінку часом уставляло дуже близькі відносини між обома родинами; Ізяслав Мстиславич нпр. каже, що старшого зятя (Всеволода) він уважав наче своїм батьком (Іп. 230).

Сини виходили з близької залежності від батька (чи матери-удови) коли їх розділяли, се-ж ставало ся, правдоподібно, тоді,

коли призволяв на се батько: якихось правно уставлених речинців для сього не знаємо, та ледви чи й були вони. Близший поділ майна між синами означав ся батьківським „рядом“; при поділі майна без батьківського тестаменту сини ділили його, очевидно, нарівно (Кар. 105), але самий двір нероздільно діставав ся найменшому синові (Кар. 112) — постанова загальнословянська, що в звичайовім праві заховала ся й досі.

Я вже казав, що руське звичайове право давало далеко більшу свободу в розводі й повторенню супружеств ніж канонічне. Але воно допускало широко й конкубінат і просто нешлюбні відносини, і неважаючи на боротьбу з ними церкви, сї явища широко були розповсюднені й у XI—XIII вв. Як широко розповсюднені були нешлюбні відносини, так що й само духовенство не уважало можливим брати ся за дуже острі способи, показує відповідь Ніфонта на запитання Кирика, що чинити з „отроками холостими“, що каючи ся не повздержують ся потім, і єпископ каже не боронити їм ані причастия, ані участи в церковних церемоніях; очевидно, само духовенство зовсім легко брало сю некоректність¹).

На широке розповсюднення на Русі конкубіната з рабинями їх „господ“ (про нього дуже драстично оповідає в X в. ібн-Фадлан) вказує Руська Правда XII в. своєю постановою, що по смерті господина його раба-підложниця і діти її від нього мають бути пущені на свободу (Кар. 110). Цікаво, що Ярослава устава, дуже багато даючи місця всяким протившлюбним переступам, ані згадує про такий конкубінат як провину: очевидно, не було що й думати потягати до відвічальности за таке звичайне явище.

Взагалі конкубінат був широко розповсюднений, і навіть старання духовенства потягнути різницю між шлюбною жінкою (водимою) і нешлюбними (меншцями) не удавали ся з початку. Бачимо нпр., що син Святиполка київського від наложниці — Ярослав має всякі права, як і иньші княжі діти. Ярослав Осмомисл дає по собі головний стіл не шлюбному сину Володимеру, а Олегу „Настасічу“, і коли бояре переміняють сей тестамент, то певно не з канонічних причин, а в інтересах своєї боярської політики.

Зрештою в середніх і низших верствах суспільности, тому що християнський шлюб розповсюднував ся тільки поволі („прості люде“, як казав Яков Черноризець, уважали церковний шлюб річю бояр і князів тільки, а ще м. Максим (1283—1305) мусів

своїм вірним пригадувати, аби вінчали ся з своїми жінками)¹⁾, — навіть потягнути ріжницю між шлюбною й нешлюбною жінкою не завсіді було можна, і приходило ся, як робить Ярославова устава, виходити з права першинства (§ 15).

Многоженство також трапляло ся, хоч можей не часто, але, очевидно, й не зовсім рідко — про нього говорить і Правило м. Іоана (§. 6: иже бес студа и бес срама 2 женѣ имѣють) і фундаційна грамота смоленської катедри (ождь водить кто двѣ женѣ) і т. зв. Ярославова устава.

Що до жінок, то з їх сторони порушення супружчої вірності мабуть трапляло ся рідше: зіставляючи на боці традиційну славу словянських жінок²⁾, суджу з того, що наші історичні й літературні пам'ятки не згадують таких фактів; тому думаю, що вони бували досить рідко; що таки бували, вказує справа про закид невірності („урекание бляднею“) між єпископськими справами Володимирової устави й різні казуси, які наводить Ярославова.

У зв'язку з існуванням неунормованих відносин сексуальних стояло, очевидно, досить широке уживання „срамословія“: уже Повість ставить в вину Задніпрянцям, що вони не повздержували свого срамословія навіть перед батьками й жінками (с. 8): само по собі срамословіє, очевидно, не дивувало автора. В науках моралістів ми потім нераз стрічаємо ся і з сею вадою³⁾. Безперечно, що се-ж срамословіє в піснях, обрядах і просто розмовах було одною з головних причин, чому єї моралісти тяжко нападали на народні ігрища, забави й взагалі на „глумлення“ (розривки, забави). Слово о митарствах нападає на „бусєсловіє и срамословіє и безстудная словеса, и плясаніє еже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечерницахъ и на игрищахъ“; правило м. Іоана, повздержуючи духовних від участі в пирах, робить се з причини „хуленія, нечистословія і блудного глумлення“⁴⁾.

Сексуальна „нечистота“ була одною з кардинальних вад староруської суспільності в представленні моралістів. Друга широко розповсюджена вада, на котру теж сильно нападали духовенство, було пиянство. Про традиційний нахил Руси до „веселія пити“ я вже казав (І. 193). Як з одного боку музика і сьпів, так з другого боку п'яченне було невідмінним атрибутом сьвята, забави, товариського зібрання; се дуже докладно ілюструє правило м. Іоана: пир для нього синонім пиянства (§ 30); дозволяючи духовним особам бувати на обідах і пирах, він каже виходити з них, коли починаєть ся „іграніє,

плесаніє і гуденіє“, і взагалі цурати ся „начинанія і игранія і бесовского пѣнія і блудного глумленія“ пирів (§ 16, 24). Дозволеною порцією моралісти уважали три чаші — „по заповѣди святихъ отецъ, еже узакониша православнымъ по три чаші“. Дуже інтересне слово „св. Василия, како подобаетъ въздержати ся отъ пьянства“¹⁾ четверту чашу уже признає „отъ непріязни“, але до семої чаші не уважає ще пияченне чимсь страшним, тільки іронізує над компанією²⁾, аж сема чаша „богопрогнівательна, Духа съвятого оскорбительна, ангел отгонительна, бісов возвеселительна“, по ній починаєть ся сварка, бійка, „блудъ и студъ“, „игры бѣсовскыя и пѣсни и плясанія“. Взагалі широке розповсюдженне нападок на пиянство в нашім старім письменстві, і оригінальним і перекладанім, чи то в спеціальних науках проти пиянства, чи то в загальніших моральних поученнях, де пиянство і розпушта служать головними предметами пересторог і докорів, — служити виразним доказом, як ся вада широко була розповсюджена³⁾.

З спеціальних інвектив окрім згаданого вже апокріфічного „слова св. Василия“ особливої уваги варті — дуже популярне „слово святихъ отецъ о пиянствѣ“ і апокріфічне слово Кирила Философа, інакше „повість о хмелю“, широко розповсюджене і дуже правдоподібно — зложене в давній Руси: в зручно, широко і сильно намальованім образі показує вона лихий вплив пиянства на всі верстви суспільности й заразом — його широке розповсюдженне:

„Так каже хмель до всіх людей: до съвященничого чину, до князів, бояр, до слуг, купців, богатих і бідних, чоловіків і жінок: я сильний, сильніший всіх плодів земних, від кореня сильного, від племені великого й многогородного. Маю я ноги слабкі, черево не жадне, руки-ж мої держать усю землю; голову маю високо-мудру, а розумом ні з ким не зрівняю ся. Хто зо мною пристає, зроблю з нього розпустника, до молитви не пильного, в ночі не сонливого, на молитву не встанливого; город або село його зроблю пустим, самого бідаком, а дітей його невільниками.

„Так каже хмель: пристане зі мною цар або князь, — зроблю його зпочатку гордим і пишним, потім дурним і нерозсудним, лютим і немилосердним до людей; почне він пити всю ніч з молодими дорадниками, а спати почне до півдня, людям управи не давати; бояре його пічнуть брати від сиріт хабари, судити суд несправедно, сироти-ж і убогі вдовиці почнуть плакати ся на непорядки, і всі почнуть його зневажати.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною єпископ, або ігумен, або піп, або дякон, або чернець — буде він ні божий ані людський, всьому світу в прикрість, і гідність свою стратить.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною боярин великий, зроблю його злосним і немилосердним і халчивим, і царь або князь, побачивши то, скинуть його з уряду, і він вкінці буде плакати ся над своїм упадком.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною купець, зроблю його убогим і бідним, в вічних клопотах, буде він ходити в старій одежі і в педертих чоботях, пічне позичати від добрих людей золото й срібло, заставляти жінку й діти, не винаймуть йому подвіря ані позичати йому не схотять нічого, бачучи його піянство, убожество й непорядність“ і т. и.¹⁾

Третя вада тодішньої суспільности в представленню християнської літератури, на котру теж, хоч може й менше, ударила християнська проповідь — се суворість і немилосердність в відносинах. Моралісти нападали спеціально на надужитя правительства і його аґентів, на немилосердність до челяди, і особливо на немилосердну лихву — я поставив сі предмети в порядку степенування тої енергії, з котрою на них духовенство нападало.

Дуже интересну серію поучень против надужитя князів і їх урядників містять декотрі Кормчі. Маємо тут „Слово Сирахово на немилостивых цари и князи, иже неправдою судятъ“, „Слово о гордости“ („Величаєшися ли силою и властію, то кає єсть сила, повѣж ми, или власть? яже челоуѣкы поставленъ єси царемъ, буди внутрь уду царь сам себѣ“...), „Слово о судіях и о властелехъ емлющихъ мзду и не въ правду судящихъ“, „Слово святого Василия о судіях и о властелехъ“; се остатнє цитує сьв. письмо: „якоже бо служители єго царьства, ни не судисте право ни сохранисте закона божія, ни въ повелѣньи єго прибысте — срашно убо и скоро придетъ на вы испытанье“ і т. и., але далеко інтереснійші його оригінальні інвективи: „иже бо без правды тивон кождо осудив продасть и тѣми кунами купить собѣ ясти же и пити и одѣніє собѣ, и вамъ тыми кунами купятъ обѣды и пиры творити, — и се, якоже рѣхомъ, стадо Христова вдали есте татемъ и разбойникомъ“. „Писанно бо єсть: недобръ позоръ лисица въ курѣхъ, нелѣпо лву овца паствити, един влѣкъ въсю чреду смутит, — един тать на всю страну мерзит, царю неправду — всѣ слуги подъ нѣмъ беззаконны суть“²⁾.

Сї збірки поучень, що хоч підписані іменами різних отців, своїм змістом зраджують руську редакцію, очевидно, не припадково опинилися в Кормчій: вони мусїли служити наукою князям і їх урядникам, як і зібрані в Кормчих правні пам'ятки. З такоюж цілею на вступі Руської Правди в декотрих кодексах уміщено витяг із згаданого „Слова св. Василя о судях и о властелях“¹⁾.

В декотрих Кормчих уміщено також дуже інтересне оповідання, звістне і в інших збірниках, і також, очевидно, звернене до князїв на науку: Розмова тверського єпископа Семена з половецьким кн. Константином, „гдѣ быти тивуну и князю на ономъ свѣтѣ“²⁾:

„Князь Константин Безрукий, хотячи на пиру докорити своему тивуну, спитав єпископа перед всѣма: владико, де буде тивун на тѣмъ свѣтѣ? Єпископъ відповѣв: тамъ же, де й князь. Князю прикро се було чути й він сказав: якъ то? тивун не праведно судить, хабари бере, люди „продає“, мучить, все зле дѣє, а я що роблю? І сказав єпископ: коли князь буде добрий, богобойний, жалує людей, правду любить, то він і тивунамъ або волостелямъ вибєрає мужа доброго, богобойного, повного страха божого, розумного, праведного, що все робить по закону божому і розумієть ся на судї — тоді і князь в раю і тивун в раю. Коли же князь не має страха божого, християн не жалує, сиріт не милує, вдовицями не журить ся, то він і тивуномъ або волостелемъ поставляє чоловіка лихого, що Бога не боїть ся, закона божого не знає, суда не розуміє, — на те тільки аби князєви добував гроші, а людей най не жалує, напустивъ його якъ голодного пса на стерво; се такъ якии пустити скаженого чоловіка на людей, давши йому меч — такъ робить і князь, даючи спроможністьъ лихому чоловіку нищити людей — такий князь іде в ад, і тивун з нимъ в ад.“

В декотрих кодексахъ до сього оповідання долучаєть ся й безпосередня моральна наука для князїв: „но глаголю вамъ, царемъ и княземъ и намѣстникомъ: утѣшайте скорбящихъ, избавляйте многихъ отъ руки сильныхъ, сїи бо (убогі) отъ богатыхъ обидими суть и притекають къ вамъ яко защитникомъ благымъ, но вы, цари, князи и намѣстники, подобни есте тучи дождевнѣй, иже истечетъ надъ моремъ во время ведра, а не надъ землею

¹⁾ Судячи по імені тверського єпископа Семена се сказання датується кінцемъ XIII в. — Калачева О значенні Кормчей с 128.

жаждущею воды, вы тѣмъ болѣе даєте и помагаєте, у них же много золота и сребра, а не тѣмъ иже не имуть ни пѣнзя: бѣднихъ порабощаете, а богатымъ даєте⁽¹⁾).

Основну гадку наведеного оповідання розвиває „Наказаніє княземъ иже дають волость и судъ небогобойнымъ и лукавымъ мужемъ“, що з другого боку близько підходить до згаданого вище „Слова св. Василя“: тому в усіх трох поученнях в різних верзіях ми стрічаємо різні запозичення — спільні фрази і цілі уступи. Вичисляючи тексти, що вказують на обов'язок влади — пильнувати правди, Наказаніє звертаєть ся до неї з таким закидом: „Писано єсть: князь — міра сего правда. И вы поставляете властеля и тивуны мужы не богобойны, язычны, злохитры, суда не разумѣюще, правды не смотряще, пьяни судяще, спѣшаще судомъ — а Богъ повелѣлъ ни единѣмъ днемъ вещь испытати, — грабители и мздоимцы, гордостью и величаніємъ вознесше ся. И кто правъ, осуженъ отъ нихъ въ вину, припадаетъ къ князю, и князь не слушаєтъ ѣ, како судилъ на его душу“. Автор пригадує при тім Пілата, що також хотів умити руки, зложивши вину на кого иньшого, але не увільнив ся тим від вини⁽²⁾).

Цікаво, що сї всі інвективи належать до анонімної літератури; з авторів можна вказати тільки коротку апострофу до „скверних і немилостивих судів“ у Серапіона⁽³⁾).

Далеко частійше стрічають ся в моралістичній літературі апострофи против надужить в відносинах „господина“ до челяди, але вони переважно короткі і вплетені в иньші загальніші науки; в них поручаєть ся поводити ся з челядію як з своїми власними дітьми, учити їх побожности й моральности, не обтяжати їх роботою, давати все потрібне для прожитя (кормлю и порты).

Наука новопоставленому сьвященику забороняє приймати датки до церкви між иньшим „від немилосердних властелів, лихварів і нелюдських до своїх рабів панів (тома челядь свого глэдъмъ и ранами), подібно як від розбійників, злодіїв, распустників і т. и. Слово о митарствах (Кирила Туровського) зачисляє між тяжкі гріхи немилосердність до бідних і до своїх рабів, коли хто не дав їм досить їсти й одіжи, обтяжає роботою або безпотрібно бє, кривдам доводячи їх до самоубийства — „в воду вмещующихся и отъ своихъ рукъ исправивших ся отъ насилія“. Ся звістка про самоубийства рабів для характеристики життя дуже цінна!

Одно з поучень поручає старих рабів пускати на свободу. Друге сильно виступає против тих, що вимагають від рабів великого викупу (изгойство): „Найгірший гріх, коли хто бере изгойство з тих, що викупають ся з неволі! Не будуть вони мати ласки від Бога, бо не мали ласки до подібного їм, сотвореного божою рукою чоловіка, не задоволили ся справедливою ціною. Вони гублять не тільки свої душі, але й свідків, що поперають їх і помагають їх злоби, і судиїв, котрих прихиляють до себе великими хабарами й дарунками. Хто продає челядина, нехай візьме за нього стільки, скільки сам дав, инакше виходить, що він заробляє (наклади емля) і „прасолить“*) на живих душах, з котрими має стати на страшнім суді. Коли хто викупаєть ся на свободу, нехай дасть за себе стільки, скільки за нього заплачено; а коли трапить ся, що він ставши свободним, почне викупати дітей**), і на них також схочуть брати изгойство, то се значить продавати невинну кров — за сю кров Біг пімстить ся на них на страшнім суді, лїпше-б їм було неродити ся, як їти на несказанні муки!“

Що правда, не треба знову дуже ідеалізувати сеї церковної науки милосердя: се милосерде було досить зглядне. Так досить популярне слово Іоана Златоустого „како имѣти челядь“, поручаючи пазам „наказувати“ свою челядь, за непослушність каже їх карати, тільки „не черезъ силу, а по розсмотрѣнію, якоже мудрость божія (Сираха 23.10) глаголетъ: до 6 или до 9 ранъ, аще ли зла вина, велика вельми, то 30 (вар. 20) ранъ, а лише не велимъ“ — „так покаравши його і душу його спасеш і увільниш його від битя сторонніх людей“.

В нападах своїх на лихву духовенство звичайно не відрізняло властивої лихви, себто занадто високого проценту, від проценту взагалі: всякий взагалі процент християнські моралісти уважали противуприродним і неморальним***). Тому і в нашім письменстві рідше ми стрічаємо розрізнення „не милостивого рѣза“

*) Прасолити — торгувати соєю, потім — взагалі торгувати.

**) Потомъ же, будя свободенъ, ти добуде[ть] дѣтей.

***) Ся ідея, що процент, хоч би малий, хоч би на добре ужитий, все-ж таки неморальний, положена в основу інтересної новгородської повісті про Щила (час її написання кладуть на XVI—XV в.): посадник Щил давав купцям гроші, на дуже низький процент, і за ті гроші поставив монастир, але єпископ не посвятив церкви, поставленої на такі гроші, а сам Щил понав у пекло й тільки парастасами й милостиною його виратували звідти¹⁾.

від рїзоимства взагалї, і частїйше маємо загальні інвективи на се остатнє. Таких загальних виступів против „рїзоимства й лихоимства“ повна наша перекладана й оригінальна література. Ми бачили вище, що наука сьвященнику забороняє приймати від „рїзоимця“ дар до церкви як від розбійника або злодія; канонічні наші писання, за грецьким Номаканомом, рїзоимство вважають перешкодою до сьвящення на церковну службу; наука про сповідь ставить рїзоимство між найтяжшї гріхи: поручаючи всяке неправедно майно звертати, аби привернути собі ласку божу, воно каже крадене віддавати десятирицею, а „рїзоимне“ — сторицею! В дуже сильних виразах виступає против лихви м. Никифор: „коли ти постиш ся, а береш великий процент, нічого не поможе тобі піст: ти думаєш, що постиш ся, а сам їси м'ясо — не м'ясо овече або иньшої худоби, призначеної на поживу, а плоть братню, бо ти рїжеш йому жили і коєш його тяжким ножом — „лихоиманія неправедныя мзды тяжкаго рїза“.

Се слово Никифора інтересне тим, що робить уступки фактичним відносинам і виступає, як бачимо, против „тяжкого рїза“: заохочуючи дарувати довжникам довги, він каже: „аще ли то немощно, поне великій рїзъ остави, иже якоже змія изъѣдають окаянніи убогія“. Подібно і Ніфонт новгородський каже сьвященника відставляти за лихву, а сьвітських людей упоминати аби не брали проценту (наимъ рекши лихвы), „а коли не можуть від того відстати, то казати їм: будьте милосердні, беріть малий процент, „аще по 5 кунъ далъ еси, а 3 кунъ возми или 4“ (сї останні слова я розумію, як сказано вже, так: „нпр. як позичив еси по 20% то візьми 12 або 16 тільки“). Подібно висловлюється й анонімне „Сказаніє о заповѣди св. отець о покаяніи“: „аще не можете остати, то дайте легко — по 3 куны на гривну или по седми рїзанъ (14%)“. Але як я сказав, такі гадки в нашій старій моралістиці дуже рідкі.

Тепер зберемо ще кілька характерніших образків самого життя. На жаль, джерела наші ними не багаті, і треба задовольняти ся тим, що єсть.

Звичайне житє князя малює перед нами Мономах; *mutatis mutandis* се буде образок життя боярина, взагалї „лучшого чоловіка“, солідного й трудящого. Встає він рано — „аби сонце не застало в ліжку“ — так робив Мономахів батько і всі „добрии мужи совершенни“. День починає він від церкви —

вистойть заутреню; при широкім росповсюдненню домових церков уже на початку XII в., се мабуть, робили взагалі „ліпші люде“. Сонце стрічав Мономах уже по службі Божій і приступав до щоденної роботи: „думав з дружиною“ або правив суд; наглядів і домашнього порядку — „в дому своїм не лїнуйте ся, каже він синам, а всього доглядайте, не здавайте ся на тивуна ані на отрока, аби люде, приходячи, не сміяли ся з вашого дома ані з вашого обїда“; Мономах ставив собі то в честь, що він доглядав „весь нарядъ“ в домі, — ловчих, конюхів, соколів і ястребів, а навіть і церковної служби. По обїді, що муєів бути перед полуднем, звичайно лягали спати: „спанне Богом призначене на полудень, поясняє Мономах, бо о тім часї спочиває і звїр, і птиця, і люде“. Як розривки, при вільнім часї, Мономах згадує лови — „на ловь їхати“, або переїхатись — „поїздити“. День, судячи з історії про смерть Володимирка, закінчував ся теж церковною службою: князь їшов ввечері до своїх покоїв „переходами“ з церкви, від вечірні, коли нагло його ударила слабість. Лягали як добре звечеріло — деь коло 9 години мабуть („влягомо“)¹). В ночі Мономах навчає встати й помолити ся або бодай ударити поклін, „бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола, і що согрішить за день, тим з того очищуєть ся“²).

Мономах, представляючи собою побожнійшу меншість тодішньої суспільности, в проявах побожности мабуть їшов дальше від більшости своїх сучасників; тому-ж він пропустив у своїй науцї деякі звичайні приналежности княжого і взагалі багатого житя, бо вони не похваляли ся духовенством. Нестор нпр. дає знати, що музика була звичайною розривкою князїв в вільні часи, — Теодосий, прийшовши якоеь до Сьвятослава, застав там музиків: одні грали на гусях, иньші на орґанах, третї на „замрах“, „і всі грали і забавляли ся, як то звичайно у князїв“ (л. 26).

Княжа охота практикувала ся не тільки як коротка розривка на кілька годин, а вела ся на ширші розміри: не дурно на княжих дворах бували осібні ловецькі наряди, а княжі псарі засїдали цілі села (Іп. 343). Були у князїв спеціальні „ловища“ (на звїри) і „перевісища“ (на птицю); з Київї їздили на лови часом на далеке пограниче — в околиці Тясмина; Володимирко їздив на лови з Галича до Тисмениці і т. и. Про свої ловецькі подвиги богато, з утіхою оповїдає й Мономах³).

Мономахова Наука малює нам жите буденне, трудяще; роскішне й веселе жите богача малює епізод одного слова (про богача й Лазаря), незвичайно інтересний, але на жаль не зовсім певний що до свого руського початку (хоч нічого такого, що-б противило ся руському побуту, в нїм нема): „Богатий уберав ся в „багор“ (пурпур) і паволоку; коні в нього були білі, прибрані золотом, сідла позолочені; перед ним бігли численні раби його в шовкових убраннях і золотих гривнах, иньші знову з заду, вбрані в „мониста“ (гривни) і обручі, одно слово — виїздив він з великою славою. При обіді стояло багато посуду золотої й срібної, великі срібні позолочені чаші, кубки, чарки; було багато ріжних страв: тетеревів, гусей, лебедів, журавлів, рябців, голубів, курей, заяців, оленина, вепровина, телятина, волонина, всякі напитки — вино, мід чистий і варений з коріннем (п'єль-пранный — властиво з перцем), квас. Пили до пізної ночі з гуслями, дудками, бували великі забави з підлизми (ласкавці), „шпилями“, сьміхунами, танці, сьпіви, всякі паскудства; багато кухарів трудило ся, обливаючи ся потом, иньші знову слуги бігали, носячи на пальцях тарілі, иньші обережно махали (для проході), иньші тримали срібні умивальниці, иньші — посуду з горячою водою, иньші — фляшки з вином; всі вони трудили ся, аби наситити черево одного богача. На ніч приберали йому ліжко прикрашене слоновою костью, з перинами з паволоки, застелене мягкими шовковими простиралами, з витканими взорами; коли він лежучи не міг заснути, одні гладять йому ноги, иньші гла-скають по бедрах, по плечах; иньші оповідають байки й всілякі сьміхи, иньші грають¹⁾“.

Сей інтересний образок, на жаль, як я сказав, не певний, чи належить до руського побуту; тому зберемо кілька дрібнійших образків і деталїв з наших джерел, що можуть його або доповнити або заступити. Анонімний автор жития Бориса і Гліба описує роскіш княжого життя в таких деталях: „де слава сього сьвіта — пурпур і шовк (брачина), серебро й золото, вино, мід і дорога їжа, бистрі й великі коні, нечисленні дани й пишанне своїми боярами?“ (с. 45). Волинський літописець каже про Володимира Васильковича, що він повернув у гроші й роздав бідним: „золото і срібло, й дороге камінне, золоті й срібні пояси свого батька і свої, великі срібні „блюда“ (тарілі й таці), золоті й срібні кубки, великі золоті намиста своєї бабки й матери“ (Іп. 601). Туалета князя так описує ся на Данилі: „був кінь під ним на прочуд гарний, кульбака з червоного золота, лук

і шабля теж прикрашені золотом і різними дивними прикрасами; кафтан на ньому з грецького золототканого шовку, обшитий золотими плоскими коронками; чоботи зеленої шкіри, вишивані золотом“ (Іп. 541). Виїзд значного боярина київського (XI в.): „одягнувши ся в пишну („свѣтлу“) одежу, сів на коня й поїхав; насколо його їхали отроки, а иньші вели перед ним коней в багатім убранню“¹). Улюблені отроки носили на собі гривни золоті й пишали ся дорогими убраннями: „горді слуги“ перемиського єпископа (XIII в.) пишали ся „бобровими сагайдаками, вовчими і борсуковими шанками“²).

Багаті подробиці про туалетні окраси дає археологічний матеріал, особливо про туалет жіночий. На голові носили (мабуть тільки княгині) золоті діадеми: маємо дорогоцінну діадему, зложену з девяти золотих, емальованих бляшок, нанизаних зі споду на нитки або дротики; крайні — вузлі бляшечки мають декоративний орнамент, сім середніх, в формі аркадок, мають образки Христа, Богородиці, Предтечі, архангелів і апостолів; з низу і зверху її бляшечки мають на дротиках привішені окраси з золота і перлів. Діадема ся дотепер зістає ся унікатом, але в подібній ролі наголовних окрас могли уживати ся окраси з низаних на нитку або дротик золотих або срібних бляшок, досить розповсюднені, судячи по находках; одначе вони могли служити й намистом, і для иньших окрас³).

На ухах жінки носили різнородні ковтки: більші чепляли ся не за ухо, а до головного повоя чи шапочки — маємо золоті емальовані ковтки в формі мушлі чи мошонки, подібні срібні — різблені або з черненими окрасами, срібні ковтки з трома галками насаженими на дріт, або з одною — великою й багато орнаментованою. Подібних же типів, але менші ковтки носили ся в ухах. Вони знаходять ся в великім числі, особливо золоті і срібні ковтки з трома галками: в декотрих находках знайдено їх десятками (нпр. в Києві в 1887 в р., в д. Єсикорського знайдемо разом 30 золотих і 20 і кілька срібних)⁴). Судячи по оповіданню про Свѣтослова⁵), такі менші ковтки носили не тільки чоловіки, але й жінки.

Найбільше розповсюднені й прості нашійники — „гривни“ робили ся з срібного дрота — плетеного або масивного, вони стрічають ся дуже часто. О скільки сі гривни й ковтки були розповсюднені у нас в давнину, показує оповідання про контрибуцію, взяту Володимирком в Мичську: люде, не маючи грошей, позбєрали ковтки й гривни (серебро из ушью и съ ший)

й переливши їх на гроші, тим заплатили (Іп. 289). Тільки, як показують теперішні нахідки, сї ковтки й гривни у простіших людей бували з дуже лихого й дешевого срібла. Широко розповсюднені були й намиста з різних шкляних, порцелянових і кам'яних коралів.

Рідше стрічають ся золоті гривни з низаних металічних галок, філігранових, ажурних або повних, або обручок і т. и., що пригадують літописні „золоті цѣпи“ бояр (Іп. 490)¹). Особливо-ж дорогоцінну категорію становлять ланцюхи з злучених шарнірами золотих емальованих медальонів, звістні в кількох примірниках з Києва й Чернигова, що служили, мабуть, окрасою самих князів; правдоподібно, на такі ланцюхи, повішували ся дорогі круглі образки (панатії), емальовані, прикрашені перлами і камінням і представлені особливо двома находками — київською (1880) і рязанською (1822)²).

Наручники — брансолети — найбільше розповсюднені між простішими верствами були шкляні, з різнокольорового шкла, гладкого й крученого, що в превеликій масі стрічають ся взагалі на місці княжих осад. З металічних маємо кручені з дрота, звичайно срібного, і з срібної бляхи, з двох половинок, звязаних шарніром, рівних з середини, різблених зверху³).

Перстені — золоті й срібні не визначають ся особливим багатством і різнородністю — вони уживали ся головню як печатки, хоч стрічають ся перстені і з оправленими камінчиками⁴).

Крім сих категорій окрас маємо асортименти гудзиків — золотих, емальованих, ажурних; срібні аґрафи з трома галочками (подібного типа як і кульчики), що нашивали ся може на кафтан; великі срібні ланцюхи, що очевидно призначали ся не на гривни, а хіба як перевязи, або для коней⁵), і т. и.

В культурній еволюції Руси сих століть фактом найважнішим і найзначнішим своїми впливами і перемінами, счиненими в сій еволюції, було християнство із звязаними з ним культурними моментами. Ми вже знаємо, що ґрунт для нього в більших торговельних і культурних центрах Руси мусів бути приготований значно скорше його урядового запровадження⁶). Знаємо, що з формального боку християнізація Руси пішла досить скоро, й заходами Володимира та Ярослава формальна сторона — організація церкви по руських землях була майже закінчена: організована руська церква, засновані катедри по більших центрах,

сформована священича верства¹⁾. По більших центрах, особливо в самім Києві християнізація протягом століття зробила значні успіхи: ми бачили, яка маса домових церков була уже тоді в нім; між суспільністю визначають ся люде щиро віддані християнській науці, зростає число монастирів і монахів.

Настрій київських мас ілюструє епізод з волхвом, переказаний літописею, що свою властиву ціну набуває при порівнянні з аналогічним епізодом новгородським: в 70-х рр. XI в. в Києві з'явив ся волхв і оповідав, що йому явили ся боги, напрозорчили різні страхи і веліли оповісти се людям (Дніпро буде пять років текти в гору, а землі перемінять своє місце, так що Руська земля опинить ся на місці Грецької, а Грецька на місці Руської); правдоподібно, ці страхи мали характер кари за зраду людей старим богам, а ціла проповідь волхва — характер поклика до старої віри. Ся проповідь мала деякий успіх, але не особливий: „невігласи“ вірили, а „вірні“ сьміяли ся, і вкінці волхв пропав: мабуть правительство постарало ся увільнити „невігласів“ від спокуси (Іп. 123). Таким чином тоді і в масах київських християнство мусіло мати вже своїх „вірних“. Инакше було в Новгороді: коли там коло тогож часу з'явив ся волхв „хуля вѣру крестьянскую“ й називаючи себе богом, вся новгородська людність стала по стороні його і тільки дружина (переважно — стороння) зістала ся при князю, що тільки своєю рішучістю — вбивши волхва власноручно, запобіг більшому народньому рухови (Іп. 127). Але певно, що теж саме повторило ся-б і на Україні в більш глухих містах — людність певно не стала-б в обороні її ще мало відомого й чужого християнства.

Вже вище я зазначив, що духовенство, а з ним і християнство, на початках скупляло ся по містах, особливо більших і дуже поволі розсходило ся по селах. Як стояло з християнством там, показує нам наведена вже звістка чернця Якова (в Правилах м. Іоана), що тоді ще, в 2-ій пол. XI в. прості люде церковні обряди уважали річею князів і бояр, а самі справляли собі весіле по давньому: „с плясанієм і гуденієм і плесканієм“, причащати ся не приходили, а певно — і без всяких иньших церковним обрядів жили, натомість, як висловляеть ся митрополит, „жертвовали бісам, болотам і кирницям“, себто тримали ся далі старого натуралістичного культа. І Володимирова устава в своїй редакції, що як ми знаємо, була не старша к. XII в., серед єпископських справ все ще згадує поганський культ: „коли хто молить ся під клунею (овином), в житі, або під деревами коло води“. Широко

розповсюджене й доповнюване на різні способи т. зв. „Слово нѣкоего христолюбца“, присвячене поганським пережиткам і звістне в кодексах XIV в.¹⁾), каже, що „і тепер „по українм“ молять ся проклятому богу Перуну і Хорсу і Мокоши і Вилу, і роблять се потайки, не можучи від того відстати“, ставлять „трапези“ роду й рожаницям, молять ся огневи і т. п. Не підлягає сумніву, що християнство довгий час було релігією міською та панською, а по селах воно росходило ся дуже поволі; заходами правительства й єрархії, впливом міст як культурних осередків і силою моральної висшости самого християнства. Тому й про вплив християнства в сі часи мусимо говорити з сим застереженням: з початку він обмежав ся князівсько-боярською верствою та міщанством більших міст і тільки дуже поволі переходив між сільську людність: насамперед росходив ся в околицях більших центрів, і ще пізнійше — в глухих кутах.

При тім в міру того як християнство виходило за межі культурнійших центрів, воно, зростаючи в кількості, тратило на змістї, на чистотї своїй. Воно приладжувало ся до останків старого культу й поглядів, мішало ся з ними, й так повставала мішанина християнських і поганських елементів, що в старім нашім писемстві має назву „двоєвір'я“²⁾). Старі поганські свята, приладивши ся номінально до християнських, жили далі й не вважаючи на заходи проти них духовенства, подоживали до наших часів, а в ті часи мусіли заховувати в повній свѣжості свій поганський зміст. Поруч християнської догматики жили далі поганські погляди на природу, заповнену різними чудесними силами, надприродними істотами, що вимагали обережності й поважання. На християнських святах переносили ся прикмети старих поганських богів (Перун — Іля, Дождь-бог — св. Юрій і т. п.). З християнськими обрядами злучали ся поганські — так поганське весіле зістало ся в цілости з своїм ритуалом поруч церковного вінчання, і ще в XVI—XVII вв. (а по части й досі) весіле, а не вінчання уважало ся властивою санкцією супружества; на християнські поминки померших перенесено атрибут старі тризни; прикмети поганської жертви перенесено на т. зв. канун — поминальний принос до церкви, як воно й досі є, і т. п.

Але двоєвірство було тільки більш виразним проявом того дальшого істновання поганського життя під християнською покривою, яке можемо помічати й серед тої меншости, що формально вповні прийняла християнство і діставала похвальні

титули „благовірних“ і „христілюбців“. Сі „благовірні“ переважно брали тільки зверхню форму християнства — се-ж було лекше, і зіставали ся на далі з звичаями і змаганнями, виробленими перед-християнським житєм. Князі ставили монастирі й церкви, що зрештою було певним спортом — мати свої церковні фундації, але ані трошки не вязали ся християнскою етикою в своїм житю, в своїй політиці. Христілюбці мали свої домашні церкви й возили з собою попів, їздячи в своїх справах в далекі дороги, але провадили жите своїх батьків, піячили й дуже мало дбали про чистоту житя.

Сполученне новим, християнських форм з старим, не-християнським житєм приводило часом до комічних проявів. „Христілюбці“ споряджали пири в монастирях, для монахів, але запрошували на них і своїх знайомих, чоловіків і жінок, і оден перед другим старали ся зробити пир як найгучніший; мотив був ніби християнський — „нищелюбіє“ і „любов к монахом“, проповідунані духовенством, а під сею покривкою задовольяла ся амбіція богацтва й щедрости, й любов до всяких пирів; як звичайно, і на сих пирах не тримали ся дозволених трох чаш, пири переходили в оргії й кінчили ся скандальними сценами, що по словам митрополита Іоана „безчествовали святихъ монастырь мѣста“¹⁾. Або запрошували монахів і духовенство до себе на пири і тут частували їх і неволили напивати ся разом з ними, очевидно — з тими-ж мотивами і з тим же результатом²⁾. Саме піяченне покривали побожною покривкою: пили чашу за чашою во славу Христа, Богородиці, святих, сьпіваючи при тім дотичні тропарі, так що піяченне приймало вид якоїсь ніби побожної відправи, і духовенство муїло виступати проти такої профанації молитви: мніх Теодосій забороняє співати на пирах над чашами більше як три тропарі (відповідно до числа дозволених чаш): перший во славу Христа, другий Богородиці, третю за князя; иньше анонімне слово проти піянства висловляєть ся взагалі проти тропарів на пиру: „яку користь має від тропаря той що не вино: як напєть ся, то не памятає й тропарів“³⁾.

Розумієть ся, таке хованне своїх дійсних мотивів і нахилів під побожну покривку не було доброю річею — воно розвивало побожну гіпокризию⁴⁾, але з другого боку важно було, що чоловік починав ховати ся з тим, що уважав давнійше зовсім законним, стидав ся його — се було вже поступом, заравом — і доказом певного впливу християнства й його проповідників на суспільність.

В яким напрямі впливала християнська наука на християнство, можна зміркувати з того передовсім, в яким напрямі на-учала вона й її проповідники суспільність. Ми вже знаємо, на які хиби й прикмети руської суспільности нападала християнська проповідь — се передовсім розпуста й взагалі більша свобода в сексуальних відносинах, піяцтво, немилосердність в відносинах до челяди, лихва; коли сюди додати ще пережитки поганства, то мати-мемо всі головні предмети християнських інвектив тих часів. Розпусті і піяцтву вони протиставляли проповідь повздержливости, лихві, нелюдськості — проповідь милосердя й любови, поганським пережиткам і взагалі індіферентизму до християнства, що проявляв ся у переважній більшості в відносинах до нього, як до релігії чужої, накиненої урядом — проповідь старанного виповнювання християнських обрядів¹⁾.

Про успіхи, які мала ся проповідь в різних напрямках, можна судити на підставі тодішніх і пізнійших фактів народного життя. Так духовенству, безперечно, удало ся сильно вплинути на обмеження свободи в шлюбних відносинах і взагалі в сексуальних; тут воно могло впливати не тільки моральними науками, а й більш реальними аргументами єпископського суда й державної влади. Не підлягає сумніву, що християнська проповідь дещо вплинула на улекшення становища челяди і причинила ся навіть до знесення сього інституту; проповідь гуманности й любови мусіла впливати також і на родинні відносини, хоч до них церква мішала ся дуже мало й обережно. Можливо, що дещо вплинула вона на усунення острійших форм лихви, чи безпосередно чи посередно — через правительство. Боротьба з пережитками поганства в масах ішла тяжше — тільки найбільш грубі форми поганства були усунені, але двоєвірство в вище описаних формах заховало ся до найновіших часів і було в певній мірі прийняте самою церквою, що задовольнила ся росповсюдженням християнських обрядів.

Сі обряди з часом були прийняті й закоренили ся в масах, злучивши ся з перед-християнськими пережитками. В наші часи — XI—XIII в. — про росповсюдження їх в широких народніх масах було-б передчасно говорити, але з вищої верстви стрічаємо ми людей щиро відданих християнському богослуженню. Такий нпр. був Мономах, що радить своїм синам що дня ходити до церкви, вставати на поклони серед ночі, а й по дню на всяк час в умі мати молитву: „коли не маєте ніякого діла ні з ким, то навіть і на коні сидячи говорять собі потайки молитву: коли иньших

не вмієте — то мовте неустанно „Господи помилуй! — ліпше молити ся ніж думати не знати що в дорозі (Лавр. 236). Такий був Ростислав Мстиславич, що причащав ся що тижня, й все марив постригти ся в чернці (Іп. 363); в нїм маємо чоловіка аскетичного напрума, тим часом як у Мономаху, неважаючи на його привязанне до обряду, переважає практичний характер, не тільки в сьвітській діяльності, а і в його християнській етиці.

Взагалі формальна сторона християнства — обряд, зверхня побожність, лекші до перейнятя, головнo були перейняті при християнізації й часто поручали ся духовенством, мов би головний зміст християнської науки. Нпр. інтересне і очевидно — оригінальне „Поучение сыномъ и дщеремъ духовнымъ“ (при сповіди) передовсім займаєть ся поклонами, постами, молитвою: кожної години робити 12 поклонів і 30 раз казати: „Господи помилуй“, в понеділок, середу і п'ятницю їсти тільки сочиво, ві второк, четвер і суботу рибу, в неділю — мясо і 3 чаші меду; великим постом перший тиждень і остатній сушити, в иньші тижні — сушити понеділки, середи й п'ятницї, й т. и.; чисто моральні науки стоять на другім пляні¹⁾.

Не всі були так гострі в сих обрядових вимогах, як се поученне, але вони скрізь грали як не першу, то дуже важну роль і в тїм що звало ся християнською побожністю, займали перше місце. Ходженне до церкви, піст, жертви на церкви, духовенство й старців — се були головні прикмети й прояви тієї побожності вже від дуже ранніх часів і такими зістали ся до новіших часів.

Дуже також значно й широко з зверхніх проявів християнської побожності розвинуло ся піліґримство. В житті Теодосія — значить з першої половини XI в. ми вже чуємо про „странників від сьвятих міст“ (л. 3). Данило ігумен (на поч. XII в.) покликуєть ся як на сьвідків, на Русинів, що були в Єрусалимі на великдень разом з ним: „вся дружина моя, Рускыи сынове, и приключишася тогда Ноугородци и Кіане“²⁾. Кирик Новгородець навіть повздержував людей від піліґримства в Єрусалим, кажучи їм, аби ліпше уважали, щоб бути добрими дома сидячи, й еп. Ніфонт дуже похваляв його, поручаючи й далі повздержувати, „бо ходять тільки длятого аби нероблячи ходити та за дурно їсти й пити“. Другий новгородський єпископ Іля, довідавши ся, що люди часом присягають ся іти в Єрусалим, казав давати за се епитимію, „бо сї присяги нищать нашу землю“³⁾. Окрім Єрусалима

значно росповсюднені були подорожі на Атоє, до Царгорода, є нятяки на подорожі й до західніх сьвятинь¹⁾.

О скільки питання зверхнього обряду були вже в стані інтегрувати вищі по теперішньому сказати-б — інтелігентні круги суспільности, показують спори про те, чи треба постити ся в сьвята, коли вони припадають на середу або п'ятницю; се питання не було докладно вияснено в византийській практиці, рішало ся ріжно самим духовенством і викликало спори, що становлять одну з інтересних сторінок нашої культурної історії.

Як видно з послання Теодосія кн. Ізяславу, на Руси панував звичай не постити ся в середу і п'яток, коли припадало сьвято; в Царгороді-ж переважав погляд, що піст не можна на-рушати в сьвята²⁾. Сі практики й прийшли в колізію в середині XII в.

Перший конфлікт вийшов у Ростово-суздальській землі: коли еп. ростовський Леон звелів постити ся у всі сьвята без виїмку, то сьому спротивив ся кн. Андрій і „люде“; у сій справі зроблено там публічну диспуту „перед князем і перед всіма людьми“, й протегований князем єпископ володимирський по горячій дебаті (тяжа велика) „упрѣ“ (побідив) Леона, як пише прихильний князю літописець. Леон одначе не признав себе побитим і переніс справу на суд митрополита; митрополит узяв сторону Леона: через се у нього вийшла суперечка з печерським архимандритом Полікарпом, що боронив давнійшої руської практики, і митрополит „запретив“ його. Київський князь Ростислав-очевидно, досить об'єктивно взяв сю справу, але в Чернигові, де Грек — єпископ Антоній тримав ся теж пісного напрямку митрополита, дійшло до конфлікту: чернигівський князь Сьвятослав, обстаючи за давньою практикою, прогнав сього Антонія з катедри.

Погляди книжників теж поділили ся: суздальський літописець стоїть по стороні противників поста і бачить в нових постановках єпископів „противление Божому закону“; на його погляд навіть страшний погром Київa 1169 р. був божою карою „за митрополичу неправду“; тим часом симпатії київського літописця стоять, очевидно, по стороні митрополита. Справу перенесено в Царгород. Інтересовані князі — київський Ростислав, чернигівський Сьвятослав, переяславський Гліб і суздальський Андрій вислали своїх послів у сій справі і в присутности імператора Мануїла була нова диспута, де болгарський архієпископ Адріан мав „упріти“ Леона, що був речником оборонців посту, і навіть

Леон мав дістати різні прикrostи, як записує суздальський літописець. Але патріарх, здається, в сю справу не входив і признав справедливим рішення митрополита, так що справа зістала ся не скінченою, і вже, видко, по сій диспуті перед Мануїлом митрополит „запретив“ Полікарпа¹⁾. Потім одначе ся справа затихла: мабуть єпископи-Греки, з огляду на загальну опозицію, дали їй спокій. В XIII—XIV вв. маємо тільки слабії прояви сеї полеміки²⁾, але в кінці взяла гору грецька практика — захованне посту.

Ся справа дуже характерна, бо показує якими питаннями інтересовали ся наші руські християне XII в. і їх учителі-Греки. Колись християнські богослови били ся за онтологічні питання християнської догматики, тепер перечили ся про те, чи постити на Різдво, коли припаде в середу. Ріжниця дуже типова, вона характеризує надмірний формалізм пересаженого на Русь християнства, формалізм безперечно шкідний, бо звертаючи надмірну увагу на зверхні форми, на другорядні питання обряду, він заразом ослабляв увагу для етичного зміста християнства, що надавав йому головну культурну цінність.

Спори про піст були не одиноким проявом такого формалізма. Незвичайно інтересні з побутового погляду запитання новгородського клирика Кирика своїм єпископам заповнені такою дрібною формалістикою, що пригадують Жидів-талмудистів, нпр.: чи можна сьвятити „споганену“ глиняну посуду, чи тільки деревляну? чи можна в неділю різати птицю або худобу? чи можна дати причастие тому, хто перед службою божою постукає в зуби яйцем? чи може сьвященик служити в такій одіжі, в котру вшита якась жіноча хустка? і т. п.³⁾.

Проявом того-ж формалізма було відчуженне від всіх різновірців, проповідуване дуже завзято духовенством, хоч і не в особливим успіхом, скільки можна судити. В правилі м. Іоана ми знаходимо нпр. такі постанови: коли хто їсть з поганями, не знаючи, і так споганить ся (осквернивши), має над ним бути прочитана молитва від осквернення, і по тому можна його припускати до участі в християнським богослуженню. Коли хто добровільно ходить до поганих в торговельних справах і їсть там нечисте, має дістати за се епітімію. З тими що служать на опрісноках, їдять в сирний тиждень мясо, кров і удувленнну (себто латинянами), не треба входити в близші зносини (собщатись или служити), але їсти з ними не заборонено і взагалі треба уважати, щоб з того не виходило більшої ворожнечі. Князівський звичай

входити в шлюбні звязки з латинниками митрополит не хвалить, уважає противним „благовірству“¹⁾.

Як бачимо, тут митрополит бодай робить ріжницю між поганами і християнами-ріжновірцями; менш обережно поступали собі инші. В посланню про віру варязьку автор його — Теодосій (ніби печерський, але здасться правдоподібнійше буде думати на Теодосія-Грека) забороняє їсти або пити з одної посуду з латинниками, брати від них їжу, а коли-б вони просили їсти або пити — дати їм в їх посуді; коли-б не мали — то дати і в своїй, але потім вимити і молитву вчинити над тою посудю; автор заявляє, що тільки в православній вірі можна досягнути спасення, „а сущему въ иной вѣрѣ — или зъ латиньстѣй, или въ орменстѣй — нѣсть видѣти имъ жизни вѣчныя“²⁾. Тут, як бачимо, проповідь релігійозного відчуження дійшла вже до крайности.

Судячи по науці того самого Теодосія — не хвалити чужої віри, не казати: „сию вѣру и ону Богъ далъ“ (тамже), таке відчуження в народі не стрічало співчуття; те-ж саме показують і часті шлюбні звязки руських князів з католицькими, не вважаючи на опозицію духовенства. Але в духовних кругах таке відчуження таки зацвело, се ілюструє оден епізод Патерики: до св. Агапита, печерського монаха, що славився як лікар, прийшов якось двірський лікар Мономаха, Вірменин; Агапит говорив з ним не знаючи, що він Вірменин, колиж довідався, дуже нагнівався: „як ти відважився прийти й споганити мою келію та брати мене за грішну мою руку? іди відси, „ино-вѣрне и нечестиве!“ (с. 134).

Формалізм був не одинокою хобою нашої християнської проповіді. Борючись з противними явищами народнього життя, впадала вона нераз і в инші крайности.

Так у своїй боротьбі з распустою християнські моралісти доходили часом до якоїсь спеціальної ворожнечі на жінку, що ставала в їх очах якимсь спеціальним знарядом диявольської спокуси. Нпр. одно поучення, заведене ще в збірник 1076 р., остерігає чоловіка „паче всего отъ бесѣдъ женскихъ и отъ меду питья“, мід бо та жінки й побожних відвертають від віри³⁾.

Широко популярне на сході й на заході слово „о добрыхъ женахъ и о злыхъ“, надписуване іменем Златоуста, що містить незвичайно їдку інвективу на злих жен, починає розповсюджуватися у нас також від XI в., від найраніших збірників. — 1075

і 1076 р.; тим часом слово се, надаючи на злих жінок, дуже часто переходить в інвективу на жінку взагалі: „женою Адамъ отъ породы (з раю) сверже, женою кроткого Давида на Уріно убієніє вабѣси... жены ради вся убивается, вся котораєть (ворогує), вся заклаєть, вся безчестить“... В оригінальній літературі найбільше характеризують її крайности в відносинах до жінки інвективи, вставлені в моление Данила Заточника, — переважно зачерпнені з византийських же джерел, між ними і з цього слова „О злыхъ женахъ“; і вони мають на гадці „злих жінок“, але й загальний погляд на жінку тут згідний і ворожий: „не чоловік той, ким править його жінка; хто дивить ся на красу жінки та на її ласкаві слова, а не уважає на її учинки, хай йому трясця“, і т. и. (с. 22, 24). Розумієть ся, такий згідливий підозріливий погляд на жінку з культурного погляду був дуже шкідливий, тим більше, що стрічав ся уже з своїм питомим поглядом на неї як на сотворінне низше від чоловіка, йому підлягле і підрадне.

Про иньшу крайність, що виходила з тих же мотивів боротьби з розпустою — обмеження числа дозволених шлюбів, заборону третього, а навіть і другого шлюбу, говорив я уже вище¹).

Подібно і в боротьбі з пережитками поганства, що виявляли ся в народніх обрядах і між ними в різних ігрищах, духовенство доходило до боротьби з усіма забавами, музикою, співом і т. и. Окрім головного мотива — поганських пережитків, що мусіли в значній мірі стрічати ся в сих ігрищах і співках, впливав тут і аскетичний дух, що доходив до заборони взагалі всякого „глумлення“ (утіхи, веселої розривки)²), впливали і канонічні постанови перших віків, що виходили теж з боротьби з поганством³).

В результаті напади на забави й утіхи стали одною з кардинальних точок староруської проповіді, що нападала на музику й народні гри з неменьшим запалом як на самі тяжкі переступи. Так „Слово о казнях“, надписуване іменем Теодосія печерського і заведене в літопись, — пояснюючи половецьку руїну гнівом божим, докоряє людям, що вони поганськи живуть, вірять в ріжні забобони та дають дияволу себе спокушати „трубами, скомрахы, и гусльми, и русальями“ (Іп. 120). Слово о митарствах, як ми бачили, між тяжкими гріхами, згадує „плясаніє еже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечерницахъ, и на игрищахъ, и на улицахъ, и еже басни бають и въ гусли гудуть“ і подібні напасти стрічаємо ми часто в оригінальнім і перекладанім ста-

роруським письменстві¹⁾. Розумієть ся, викоренити всі забави з народнього житя духовенству не удало ся, і в результаті були тільки безпотрібні прикрости і гіпокризия. Нестор в Житії Теодосія наївно оповідає такий цікавий епізод: Теодосій, зайшовши на двір Святослава, застав у князя музиків і докірливо спитав його, чи й на тім свѣті, гадає, буде так-же весело? Святослав, зміркувавши незадоволення Теодосія і навіть, як оповідає Нестор, — слізу пустивши від його науки, сказав музикам перестати, і на далі — казав музикам переставати, коли бувало приходив Теодосій. Тільки свѣчки й воску!

Далеко рідше ніж особисту етику зачіпала християнська проповідь — питання політичні, і тут її впливи були далеко слабші.

До князівських відносин духовенство ставило бажання, аби князі тримали ся своїх присяг, „не переступали предѣла братня“, були миролюбні й корили ся старшим — сі дезидерати виставляли ся як спосіб для зменьшення князівських усобиць, але свою мету вони досягали слабо. Рідше прилучало ся ще бажання „блюсти землю Руську“ від зверхніх ворогів, як нпр. в звістній уже нам пригадці митр. Никифора київським князям, аби постарали ся увільнити Галичину від Угрів. У внутрішній політиці князю ставили ся дезидерати, аби пильнував судів і не давав своїм урядникам кривдити людей. „Вам Бог таке призначив, казав печерський ігумен Поликарп Ростиславу київському: по правді поступати (правду дѣяти на семъ свѣтѣ), по правді суд судити, додержувати присяги (хрестного ціловання) та пильнувати (блюсти) Руської землі“¹⁾. З рідкими, але дуже інтересними закидами князям, що вони з недбальства або з фіскальних інтересів дозволяють своїм урядникам обдерати нарід, ми вже познайомились (с. 392).

Певним дісонансом ударає поруч сього і поруч загальної проповіді любови і милосердя те, що те-ж духовенство старало ся перенести в руську практику византийську систему застрашення карами — кару смерти й иньші кари на тілі. Про сі проби й їх неудачу була вже мова вище (с. 373), тут я вкажу, в звязку з сим, на інтересне слово, по всякий правдоподібности руське (звістне в північних Ізмагдах) „Слово св. отець, како жити христіаномъ“, що нападаючи на різні вади суспільности, разом ззиває „градських властелїв“, аби за неморальність не жалували, „въ неконечныя влагали муки, градекимъ закономъ казнили“, „по мздѣ не отпускали“, страхаючи відповідними

прикладами, як люде пропадали за те, що не карали в своїм часі злих¹).

Ставлячи певні вимоги й виступаючи часом з деякими закидами проти князівської управи, з другого боку духовенство було дуже енергічним речником княжої поваги у підданих. Про деякі проби пересадити на руський ґрунт византийську ідею божественного початку й святости державної влади я вже казав (с. 269). Дуже популярний „Святословець Геннадия“ (він є вже в Ізборнику 1076 р.) поучує „бояти ся всею силою свого князя“, і „небреженіє о властях“ прирівнює до браку побожності. Згадане вже вище Поученіє сином і дочерем духовним поучує мати „страхъ и любовь къ властельмъ“ — „не кажи, як то кажуть звичайно: „се такі-ж чоловіки як і ми, і від чоловіків родять ся“. Духovenство заводить молитву за князя в церкві і поручає її-ж і домашній молитві²). Все се були річи нечувані і для староруських суспільних поглядів зовсім нові; на українсько-руським ґрунті вони не закорінили ся.

Що дає найліпшу міру інтензивности впливу християнства на меншість суспільности (при байдужості більшости) — се пересадженне на руський ґрунт аскетизма.

Християнізація Руси припадає на часи надзвичайного розвою монашества в Византиї й особливого, надмірного до нього поважання. Чернецтво уважало ся наче-б нормою християнського життя, супроти котрої всяка побожність „в мирі“ признавала ся тільки слабою копією християнства. Один з визначніших діячів византийського монашества Теодор Студит признає монашество „другим охрещеннем“, надаючи таким чином самому постриженню в монахи сакраментальне значінне й особливий вплив на спасенне душі. Для руської суспільности монашество, східній аскетизм, умертвленне тіла були річами зовсім чужими, на натуралістичий поганський погляд — просто дикими. Він був утвором орієнтального *fin du siècle*, протестом проти глибокої деморалізації суспільности — з одного боку, з другого — впливом дуалістичної філософії неоплатонізма, і в свіжій, молодечій руській суспільности, що по всякій правдоподібности дуалізму зовсім не знала³), ніякого ґрунту не мав. Нахил до аскетизма, який ми бачимо на Україні, в XI і дальших віках, був результатом неофітського запалу руської меншости з більше розвиненими моральними потребами до християнства, до його високих моральних

задач, того запалу, що взагалі так виразно й сильно відбив ся особливо в писаннях XI в.

Найдавніша літопись вважає заслугою Ярослава початки організованого монашого життя. Дійсно, в середині XI в., як бачимо з життя Теодосія, в Києві було вже кілька монастирів — мужеських і жіночих (л. 5, 6), але особливою висотою монашого життя вони, очевидно, не визначали ся, судячи по тому що літопись противставляє Печерський монастир, поставлений „пощениємъ и слезами“, иньшим монастирям, поставленим „отъ царь и отъ бояръ и отъ богатства“: правдоподібно ті київські монастирі часів Ярослава були коли не всі то переважно фундаційні, поставлені по византийському звичаю князями і боярами.

Тоді-ж, в останні роки князювання Ярослава, положено перший початок Печерського монастиря. Положив його монах з Любеча Антоній (Переяславська літопись каже, що його імя до постриження було Антипа); пустивши ся в піліґримство, він прийняв чернецтво на Атосі, але ігумен, як каже літописне сказання про початок Печерського монастиря (Іп. 110), порадив йому вернути ся на Русь і своїм прикладом ширити справдешній монаший аскетизм. Антоній тоді подав ся в центр руського культурного й церковного життя й оселив ся в Києві, в сусідстві княжого двора на Берестовім, в печері, де перед ним молив ся Іларіон; тут він дав приклад того нового аскетизму, „не даючи собі спокою ані в дню ані в ночі, цілий час віддаючи роботі, бдінню й молитвам“.

Слава Антонієвого аскетизма скоро розійшла ся по Києву й зробила сильне вражіння. Сам новий київський князь Ізяслав прийшов до Антонія з боярами, „просячи благословити й молити ся за нього“. Почали приходити до нього люде, щоб жити таким житєм, і постригали ся від нього в черці; між ними були люде з княжої дружини, як Теодосій, і навіть з вищого боярства, як Варлаам, син „першого у князя в боярах Іоана“ — може Яна Вишатича, і якийсь дуже близький до князя, що „всім у нього правив“ скопец Єфрем. Постриження їх було дуже розгнівало Ізяслава, — що їх „остригли без його поведення“, і він навіть грозив ся був заслати Антонієву братию „на поточенне“, так що Антоній хотів уже йти з нею „въ ину область“, але князь перепросив ся. Одначе Антоній до організації більшого монастиря не мав охоти: коли зібрало ся 12 монахів, він поблагословив їх і поставив на своє місце ігуменом Варлаама, а сам пішов осісти ся знову на самоті. Властивим творцем Печерського монастиря і взагалі — руського чернецтва

був Теодосий, що по недовгім ігуменстві Варлаама, взятого Ізяславом в новозаснований ним монастир св. Димитрія, став ігуменом печерським.

Се безперечно була найбільше визначна фігура того століття в культурній історії Руси. Син якогось дружинника з київського Василева, він прожив свої молоді літа в Курську, куди його батька переніс потім Ярослав. Одушевлений християнською наукою, він старався різними способами наблизитися до християнського ідеала, який давали йому побожні книжки, неважаючи на перешкоди і навіть тяжкі кари від матери. Кілька разів він тікав з дому й нарешті утік до Києва, щоб постригти ся в черці. Не прийнятий в иньші монастирі, він постриг ся у Антонія. Не вважаючи на свої молоді літа (він мав тоді двадцять кілька літ) він дивував братію своїм крайнім аскетизмом й чистотою характеру; се був сильний тілом і духом подвижник. Але в нім крили ся й иньші здібности: коли Антоній дає нам тип аскета, не охочого до всякої практичної діяльності, Теодосий мав в високій мірі сі практичні здібности організації, адміністрації.

Вибраний по відході Варлаама (коло 1061 р., як датує се Нестор, що різнить ся тут дещо, як і в деяких иньших деталях від літописного сказання про початок Печерського монастиря) ігуменом печерського монастиря, за порадою Антонія, Теодосий зробив з маленького Антонієвого монастиря превелику інституцію, що стала, по словам його першого історика, митрополією руського монашества. Як би навіть перше розширення монастиря, коли печерська братія, не задовольняючись печерами, поставила собі церкву на сусідній горі, стало ся ще за Варлаама, як оповідає Сказання, в усякім разі монаша громада тоді не була велика: само Сказання каже, що як Теодосий наставляв ігуменом, було всіх монахів лише двадцять. Він же за яких тринадцять літ свого ігуменства († 1074) довів печерський монастир до 100 мужа (Іп. 113). Але результати його роботи не обмежали ся самим намноженням числа монахів. Ще важнійше було, що він вперше завів організацію монашого життя, перевівши в своїм монастирі т. зв. студийську уставу — регулямін монашого життя заведений у Царгороді згаданим уже Федором Студитом.

Студийська устава ставила незвичайно високі вимоги монашому життю: монахи мали жити громадою, збираючи ся до купи на молитву, на трапезу, до роботи; вони не могли мати ніякої власности; між собою мали повну рівність в обов'язках, не ви-

ключаючи й самого ігумена; мали віддавати ся неустанній молитві й роботі, і все житє їх було дуже детайлічно урегульовано. Через свою тяжкість і в самій Візантії такий устрій монашого життя рідко де практикував ся, Теодосій же, як видно з звісток про житє Печерського монастиря за його ігуменство, перевів його вповні, в усіх вимогах¹⁾. Але тільки силою свого характеру удавало ся йому держати монастирський лад на такій висоті: пізнійше, як видно з оповідань Патерика, печерська братія не сповняла всіх вимог устави: нпр. монахи мали своє власне майно, платили один другому за послуги, багаті мали такі вигоди й поважання, якого не мали бідні, й т. и.²⁾.

Взагалі Теодосій за своє коротке ігуменство надав Печерському монастирю незвичайне поваження. Коли за часів Антонія князь міг грозити ся за те, що ігумен постриг його бояр без дозволу, Теодосій сам виступив з судом й закидами на князя (Святослава — за вигнання Ізяслава). Заразом його монастир розвиваєть ся економічно, розширює своє господарство, ставить славну муровану „велику церкву“, з будовою котрої звязують ся різні чуда і т. и.³⁾. Але головню предметом подиву був незвичайно суворий аскетизм монастиря: „одні були постники, другі — на бдінні, треті — на поклони; иньші постили по дню й по два дні, иньші їли тільки житній хліб з водою, иньші — варену городину, і жили в любови: меньші корили ся старшим, не відважаючи ся при них і говорити, у всіх заховуючи велику покірність і послухність, а старші мали любов до меньших, поучуючи й потішаючи, як улюблених дітей“ (Іп. 132). Поруч монахів, що жили в громаді (сообщіи), деякі з братії, бажаючи більшого подвига ішли „в затвор“ — роками, до смерті жили на самоті, не виходячи з тісної земляної печерки (се був оригінальний, місцевий вид аскетизма). Авреоля чудес оповила скоро печерську братню; уже літописне сказання, зладжене найпізнійше на початку XII в., оповідає про різні чуда монахів — сучасників Теодосія; чудотворні річи оповідає житіє й про самого Теодосія.

Таке своє високе, виїмкове становище заховав Печерський монастир і після Теодосія, неважаючи на замішання, які вийшли в монастирі після його смерті (при виборі ігумена на місце Теодосія монахи поділили ся на партії й його наступник Стефан мусів кинути монастир від сеї боротьби) і на те пониження аскетичного рівня чернечого загалу, сконстатоване нами вище. На сам перед з формального боку Печерський монастир став прототипом для всіх иньших монастирів українсько-руських і иньших

земель Руської держави: „від нього всі монастирі перейняли „устав“, тому Печерський монастир уважається найстаршим з усіх монастирів і найбільше поважається“, зауважає вже літописне сказання (с. 113). Повагою й репутацією ні один з цих монастирів не міг дорівняти Печерському; неважаючи на пониження аскетичного рівня, в нім не переставали появляти ся в значному числі справдешні аскети й люде високих християнських чеснот, як виходить з оповідань Патерика, й піддержували його славу. Утворюється легенда про особливу святість монастиря: що всякий в нім похований, хоч би й був грішний, спасеться молитвами Антонія і Теодосія. „Печерський монастир як море не держить у собі нічого гнилого — викидає геть“¹⁾, каже один з авторів Патерика еп. Симон.

При особливим поважанню до Печерського монастиря він уже з XI віка стає розсадником вищої єрархії: звідси залюбки беруть єпископів в усі землі Руської держави, так що Симон, в 2-ій чверті XIII в., рахував на 50 всіх єпископів, що вийшли з Печерського монастиря²⁾, і се теж підтримувало його престиж: його постриженники, розходячи ся на різні катедри, у всіх землях ширили славу свого монастиря. Загальне число монахів Печерського монастиря в останній чверті XI в. досягало 180³⁾, а пізнійше, правдоподібно, зросло ще більше.

З оповідань літописного сказання і Патерика про печерських подвижників ми піднесемо ще кілька деталей, що характеризують погляди сучасників на саму аскезу, ідеал християнського подвига. Загальну характеристику печерських монахів за часів Теодосія ми вже бачили — вони показують себе в пості, бдінню, частих поклонах, покірності й любови. Перечисляючи далі поіменно визначніших подвижників, автор літописного сказання про одного (Даміана пресвитера) каже, що він був незвичайний „постник“: ціле життя не їв нічого окрім хліба й води, за те мав силу своєю молитвою увільняти від хвороби. Другий — Ісаакій, т. зв. Затворник, з роду купець з Смоленщини, надів волосяницю, а зверху сирову козячу шкіру, що на нім і обсохла, оселив ся в затворі в малій печерці, 4 лікті завбільшки, молив ся неустанно, а їв через день по проскурі, і воду теж пив мірою; по семи літах такого життя він мав страшне видіння, і від нього „розслаб тілом і умом“; вернувши ся по малу до розуму, він „поча уродьство творити“ — удавати з себе дурня, стягаючи на себе глузування й кари, але заразом робив чуда⁴⁾. Святий Давидович, син чернігівського князя,

що постриг ся з іменем Миколи, дивував усіх браком усякої пихи: три роки він робив при монастирській кухні, носячи й рубаючи дерево; потім був монастирським воротарем, і сидів неустанно при воротах, не відлучаючи ся нікуди окрім церкви; не їв нічого окрім монастирської страви, „хоч і мав великі засоби“, і т. и. Іван Затворник замкнув ся в тісній печерці й пробув у ній 30 літ, постом убиваючи тіло й носячи на собі тяжкі залізні окови; але не можучи тим побороти грішних поривів свого тіла, виконав собі яму й закопав себе до неї аж по плечі, і т. и.¹⁾ Ідеалом сьвятости було — досягнути чудодійности і взагалі надприродних здібностей: пророчого дару, візйонерства; оповідання сказання і особливо Патерика повні таких чудесних історій.

Здобувши собі право горожанства на Русі в XI в., монашество розвиваєть ся й здобуває ще більше поважання в XII в.; для XIII в. маємо менше відомостей, але можна думати, що сумні обставини політичного й економічного упадку, татарські погроми, як то часто бувало, розвивали ще більшу охоту до монашества, хоч з другого боку монастирі з упадком князівської й боярської верстви в подніпрянських землях втратили матеріальну підмогу й опіку.

Уже в XII в. можемо констатувати погляд на монашество як на одиноко-спасенну форму християнського життя; київський князь Ростислав висловляє переконання, що „княження и миръ не можетъ безъ грѣха быти“, і бажає монашества, як одинокого способу увільнити ся „отъ суетного свѣта сего“ (Іп. 363). В наших джерелах стрічаємо звістки про постриження князів і особливо княгинь в XII—XIII в. в значнім числі. Ще характернійше — з'являєть ся звичай постригати ся перед смертю, щоб умерти монахом: перший звістний випадок — постриження Всеволода Ольговича; постриг ся перед смертю його син Сьвятослав, Ростиславичі Давид і Мстислав, Мстиславич Мстислав (галицький). Росповсюдження сього звичая викликало навіть опозицію серед самих монахів: Полікарп, оден з авторів печерського Патерика виступає в однім з епізодів спеціально против такого формального погляда на постриження і кладе натиск на потребу добрих діл, „а коли хто каже: як побачите, що я вже помираю, пострижіть мене в чернці, — такому ні на що його віра й його постриження“. І надмірний нахил до чернецтва викликав певну опозицію; так нпр. Ростислава печерський ігумен і його духовник відмовляли від постриження, радячи здобувати

собі спасення виконуванням княжих обов'язків. Чернігівське слово на сьвято Бориса і Гліба виставляє кн. Давида як приклад для тих невігласів, що кажуть, ніби „з жінкою й дітьми не можна спасти ся“. Досить розповсюджене „слово Іоана Златоустого о глаголющих, яко не можна спасти ся въ миру“ (звістне в кодексах пізніших), дуже можливо — сягає ще сих часів. Ще інтереснійше анонімне слово, що нападає на тих „кто нищеты дѣля отходит в монастырь“, полишаючи своїх дітей: він не хоче працювати для Бога, а „чреву угодное творити“; хто кидає свою дитину, так як би вирікаєся віри й стає гіршим від поганина; не спасе чорна одежа, хто живе в лїнотї, а коли сповняти Божї заповіді, не пошкодить і біла одежа. Всї сї поучення протиставляють формальному аскетизму діяльну любов, милосердя, сповнення обов'язків¹).

Головним огнищем монашества за увесь сей час був Київ. Разом з печерським монастирем ми знаємо в нїм самім або в близькій околицї його вісімнадцять монастирів: св. Георгія, св. Ірини (фундації Ярослава), св. Николая, Печерський, св. Мини (фундація якогось боярина), св. Димитрія (Ізяслава Ярославича), св. Симеона (Сьвятослава Ярославича), Спаса на Берестовім (інакше Германів), Влахернський на Клові (інакше Стефанів), св. Михаїла Видубицький, св. Андрія Янчин (обидва Всеволодові), Лазарів, св. Михаїла Золотоверхий (Сьвятополка), св. Федора (Мстислава В.), св. Кирила (Всеволода Ольговича), св. Василя, Воскресення, Богородиці (Гнилецький)²). По за околицями Києва знаємо в Київщині оден тільки — Зарубський. В дійсности мусїло їх бути далеко більше — і в Києві й по за Києвом. Із звістних нам було чотири жіночих (Ірини, Николая, Андрія, Лазарів), иньші мужеські. Якїсь подробиці про початок маємо для дванадцяти монастирів, і з них ініціативі самих монахів завдячували свій початок тільки два (Печерський і Влахернський, заснований печерським ігуменом Стефаном, коли він мусїв вийти з Печерського монастиря), решта були князївськими та боярськими фундаціями! Судячи по наведеній вище антитезі монастирів поставлених „пощением і слїзми“ і поставлених золотом і сріблом „оть царь и боярь“, сї фундаційні монастирі, мабуть, не визначали ся ані великістю, ані особливими подвигами побожності.

Відомости наші про иньші землі мабуть ще більше неповні як про Київщину. В Чернігові й його околицї було кілька монастирів (Іп. 157), але з них напевно в сї часи знаємо тільки

два: Богородиці (Єлецький) і Бориса і Гліба (третій — св. Ілі, традиція також зачисляє до сих часів). В Переяславщині можемо напевно вказати тільки два — св. Івана в Переяславі і Бориса і Гліба на Альті. На Волини знаємо більше: три в Володимирі (Свята Гора, Михаїла, Апостолів), Жидичинський під Луцьком, св. Данила в Угровську, з деякою правдоподібністю можна додати до них іще червенський, пересопницький і доробужський. В Галичині досить мало: в Галичу знаємо тільки монастир св. Іоана, по за тим — монастир синевідський, монастир полонинський (?), монастир Спаса на р. Раті, заснований Петром деє при кінці XIII в.¹⁾

Окрім своїх монастирів чимало Русинів, видно, йшло здавна (як показує історія Антонія) в грецькі монастирі. В результаті появляють ся цілі руські монастирі за границями Руси: на Атоєї деє в XI чи XII в. (хронологія не певна) руські монахи стають господарями монастиря Богородиці т. зв. *Ευλογροῦ* („Теслів“ — себто заснований якимсь теслею, чи кимсь з фамілії Ксілюргів); правдоподібно, що монахи-Русини, як то часто бувало на Атоєї, випросили або купили собі сей уже готовий монастир. Потім вони випросили собі иньший монастир — св. Пантелеймона, що був спустів, а відновлений Русинами став звати ся Руським і задержав се ім'я й по тому як руські монахи його кинули²⁾. Життє Евфросини кн. полоцької каже, що в другій половині XII в. був руський монастир і в Єрусалимі: Евфросина мала під час своєї подорожі (1173) мешкати в Єрусалимі в руським монастирі св. Богородиці³⁾. Судячи по тому, по всякій правдоподібности мусів бути руський монастир і в Царгороді; Антоній (Добриня Ядрейкович) згадує дійсно церкву Бориса і Гліба (очевидно — руську) в Царгороді „на Іспігасѣ“ (*εις Πηγας*), але монастиря при ній не згадує⁴⁾.

В тіснім звязку з християнством і звязаними з ним византийськими впливами розвивала ся в сі часи на Руси штука, осьвіта й письменство, а при тім і переходило ся з них до нас переважно те, що ближше було звязане з церковним житєм.

В сфері штуки ми знаємо досить про архітектуру, але виключно майже — церковну, так само про малярство, що доповняєть ся ще мозаїкою. Більш різнородні наші відомости про золотництво з емалерством. З різьби (скульптури) ми маємо лише

кілька памяток декорацийної церковної. Найменше можемо сказати про музику¹⁾.

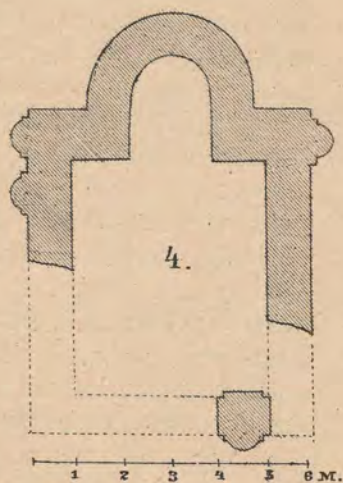
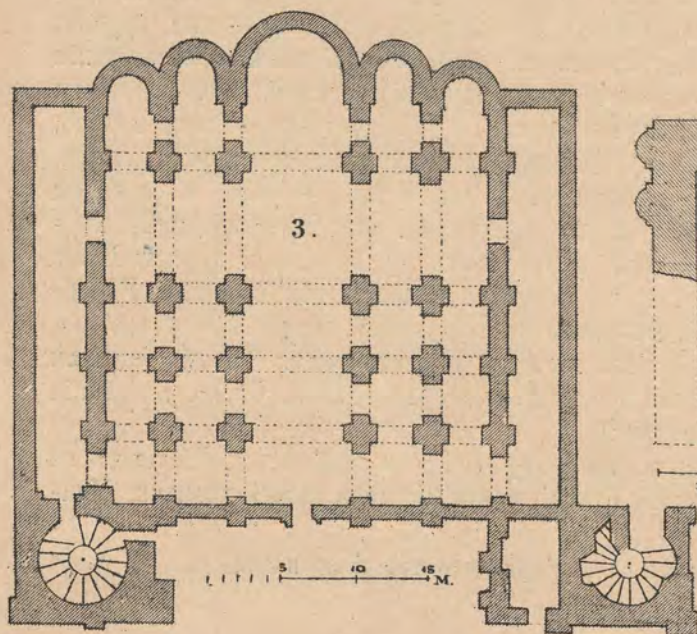
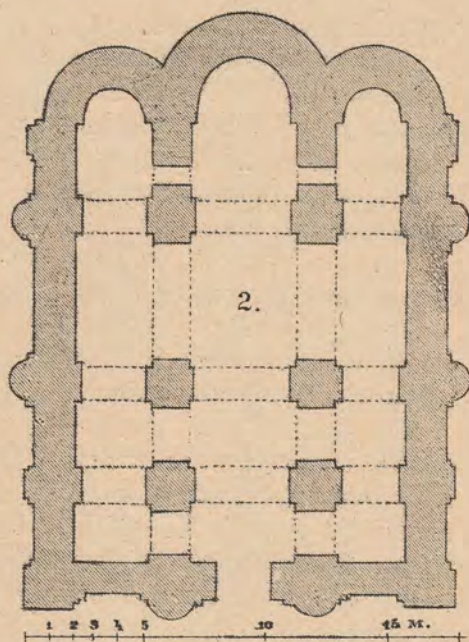
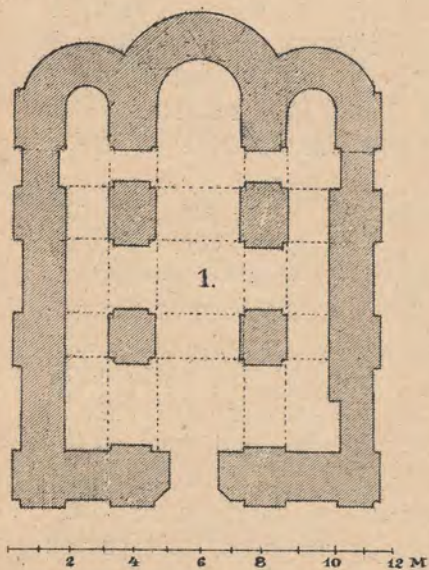
З архітектури, малярства й скульптури ми не маємо нічого з перед-християнських часів і можемо слідити розвій сих шук тільки під византийським впливом. Виключивши незначні останки золотих воріт і волинські вежі (холмські і камінецьку), все инше що ми маємо з архітектури сих часів — самі тільки церкви; завдяки їх численности, архітектурні форми їх і техніка звістні нам досить добре, тим більше, що вони визначають ся своєю однородністю.

Перші церкви будували ся грецькими майстрами, як виразно каже літопись (Іп. 83), тож тип і плян церковної будови перенесено на Русь тодішні византийські, так званого середнього періода византийської архітектури — тип базиліки з банею; окрім Руси сей тип з Византиї перенесений був в Грузию й Арменію, так що церкви грузинські й вірменські сих часів своїм типом і способом будови дуже близько підходять до руських.

Основну форму сього типа дають нам невеликі церкви будовані на Руси в XI—XII в. і звістні нам у досить значному числі. Форма церкви — близький до квадрата чотирикутник, звичайно трошки довший в напрямі зі сходу на захід (від олтаря до головного входу). Три зверхні стіни його рівні, часом мають пілястри, що служили контрафорсами, четверта — східня (олтарна) виступає трома півкругами (абсидами): середній з них більший і вищий, два бічні менші. В середині чотири колюмни, злучені арками, на котрі спираєть ся баня; шия її лежить на круглім склепінню, що виповняє трикутники між арками. Для зміцнення сї чотири колюмни злучені арками з усіма чотирма стінами церкви. Таким чином церква поділяєть ся вздовж на три кораблі (нефи, нави), середній — ширший, і два бічні — узші, а середина між колюмнами має форму хреста (т. зв. византийський, внутрішній хрест). Такий плян мають нпр. київські церкви Івана Предтечі і Троїцька (на воротях) у Лаврі, свв. Василя, Успенська на Подолі й анонімна на Кудрявці; плян сеї остатньої подаю тут (під ч. 1) для ліпшого орієнтовання. Такий же плян бачимо в галицьких церквах св. Пантелеймона, Спаса, анонімній за Луквою, Рождества²⁾.

Для збільшення простору сей основний плян, зістаючи ся без переміни в своїй основі, часто діставав різні додатки. Най-

*) На долучених плянах аркади означені kropками.

більше звичайним був притвор (*νάοθῆξ*): до західної частини прилучала ся ще пара колюмн, так що замість двох рядів ставало їх три, й церква ставала більш подовгастою. На поверсі сей притвор і сусідні частини північного й полудневого корабля накривали ся хорами, так що в сій части церква ставала поверховою (двохетажною); такого типа нпр. чернігівська св. Спаса (найдавніша з усіх, що дожили наших часів), київські церкви — велика печерська, Михайлівська Золотоверха, видубицька, св. Кирила, канівська — плян сеї остатньої подаю тут під ч. 2, володимирська (Мстиславова), і т. и.¹⁾.

Київська церква Богородиці Десятинна, найстарша і zarazом найбільша з церков давньої Руси (нам звісна тільки останками своїх фундаментів) мала окрім притвора ще бічні крила, так що замість трох повздовжних кораблів церква була-б мала їх п'ять; але скорше се були не властиві кораблі, а тільки галерії. Ще більш скомплікований плян (див. під ч. 3) має київська катедрa св. Софії — вінець византийського будівництва на руській ґрунті: вона замість трох має п'ять олтарних абсид, отже п'ять повздовжних кораблів, і окрім того ще низьку (партерову) галерію (опасань, як казали у нас пізнійше) з трох боків — північного, західного й полудневого, що на поверсі мало вигляд балкона. Для сходів на хори і сю галерію були зроблені дві вежі на рогах західної стіни (одна з них, полуднево-західня прибудована була вже пізнійше, в XI або в XII в.). Зрештою такі вежі ми стрічаємо і в декотрих иньших церквах, нпр. в чернігівській св. Спаса, в київській св. Спаса на Берестовім, але плян св. Софії вістав ся унікатом; великість її з галеріями і з абсидами 39×34 м., без галерій, а з абсидами 29×34, без абсид 29×29; великість Десятинної з галеріями і абсидами 34,5×45 м., без галерій, а з абсидами 22×39, без абсид 22×31 метрів²⁾.

Як для розширення будови основний тип доповняв ся ріжними додатками, так знову для зменшення він робив ся простішим і біднішим: бічні абсида заступали ся короткими рівними плечами, колюмни, призначені для опертя бані, зникали, а баня опирала ся просто на стіни, що змінювали ся пілястрами, а баня часом робила ся для легкості не мурована, а дерев'яна — так збудована була церква св. Михаїла в Острі, що по часті заховала ся досі, така-ж маленька переяславська церква (квадрат церкви, без абсиди, має коло 6×6 мет. — плян див. під ч. 4)³⁾.

Будівляна техніка XI—II в. визначаєть ся значною однорідністю; стіни будували ся з каменя дикого й цегли, з великою

масою цементу. Цегла і цемент мають свої характерні прикмети, що дуже помагають відрізнити будову сих часів від пізнійших. Цегла має форму тонких (коло 5 см.) майже квадратних плиток; великість їх не зовсім однакова: 45×36 , 36×32 , 33×33 см.; колір має червоний. Цемент робився з вапна з домішкою товченої цегли. Як я вже сказав, цементу уживалося дуже багато, верстви його звичайно грубіші від цегли, а особливо в пілястрах, арках — до 12 см., так що цегла часом сходиться поруч каменя і цементу зовсім на другорядну роль, служачи більше для зрівняння верств. В тій же ролі уживалися тесані кам'яні плити, шіферні або навіть мармуряні (як у Софійській катедрі) — краї їх виступали на зверх в виді ізимзів. Такі кам'яні ізимзи та пілястри були одинокою окрасою стін церкви з надвору: очевидно сей архітектурний стиль не припускав різблених окрас, які з'являються в суздальських церквах XII в. і галицько-волинських XIII в. Очевидно також, що стіни зіставалися не потинкованими. Стіни Десятинної ц. мають звиш 1 метра широкости в долині, стіни св. Софії до півтора метра; фундаменти її сидять глибоко до 2 і 2,5 метрів, і в сутеренах зроблене склепіння для ховання небіжчиків. Для зв'язування стін уживалися дерев'яні і залізні зв'язки. Нарешті, щоб покінчити з будовою стін, треба згадати ще про одну прикмету: уживання при будові їх порожніх глиняних горнців в верхніх частих стін і в трикутниках під банею; їх звичайно звуть голосниками, думаючи, що уживалися вони для резонансу, але їх призначення зістається неясним — вони могли служити й для злекшення будівляної маси; висловлена була гадка, що треба розрізняти горнці положені боком — для резонансу і поставлені рівно — для злекшення будови¹).

Найбільш звичайним типом була церква з одною банею, але були й з п'ятьма і навіть дев'ятьма (як св. Софія); шия бані мала довгі і вузькі вікна. Покрите було о стільки оригінальне, що дах не робився на особних простолійних риштованнях як тепер, а склепіння й бані накривалися бляхою просто по поверхні склепіння, так що покрите мало округлу, хвилясту поверхню. Крили звичайно олов'яною бляхою, часом золотили її — як на св. Михайлі Золотоверхім або на Золотих воротах. Вікна мали теж свою оригінальну форму — кількох вложений одна в одну ниж, з гостроверхою аркою, як на св. Софії. Окрім ший бань вони робилися в абсидах і в стінах. Взагалі церкви робилися ясеними — на се вказує кольорит мозаїки, і темними сї старі церкви звичайно ставали через пізнійші прибудовання й додатки.

В середині церкву прикрашали фрескові мальовання, а в найбільше багатих (св. Софії, Золотоверхім Михайлівським, також у Десятинній і в великій Печерській) середню абсиду й головну баню прикрашала мозаїка. Сі фрескові й мозаїкові образи, що покривали стіни церкви, заступали пізнійші настінні ікони й самий іконостас: олтар в давніх руських церквах, як і в византийських, відділяла від церкви тільки невисока перегороджа, зроблена, мабуть, з мармуряних невисоких колюмн, з завісою, що затягала ся в приписані моменти; таким чином всю середню і верхню частину олтарної абсиди вповні було видко з церкви. В цілости старих іконостасів не заховало ся ніде, але від них мабуть полишили ся невеликі колюмни білого мармору, з капітелями, і марморяні-ж ізімзи, що зістали ся в Золотоверхім і в Печерським монастирі. Більші марморяні колюмни св. Софії, без капітелів, зістали ся мабуть від т. зв. ківорія — надпрестольного шатра, що звичайно робив ся в олтарі, над престолом, в середній абсиді; такий ківорий описуєть ся в холмській катедрі (Іп. 558): дві колюмни з одноцільного каменя, і на них „кома“ (шатро); зрештою з виглядом їх знайомлять нас софійські й михайлівські мазаїки. Дві бічні абсиди призначали ся — північна для жертвенника, полуднева звала ся дияконником; супроти церкви ціла олтарна частина була підвишена.

Підлога, судячи по останкам в Софійській катедрі, в Десятинній й ин., робила ся в багатших церков з кам'яних плиток (мармур, ґраніт, яспіс і т. п.), в менших з поливяних цеголок різної форми¹). Останки такої підлоги з поливяних цегляних плиток полишили ся в галицькій церкві Благовіщення, і по ним можна судити про вигляд такої підлоги: різнокольорові плитки укладають ся в мозаїчний рисунок — геометричний орнамент.

Огорожа хорів св. Софії від церкви виложена шіферними низькорізбленими плитами. Шіферні різблені плити знаходили ся також і в иньших церквах (Михайлівській Золотоверхій, св. Ірини).

Коли перші церкви на Русі були збудовані майстрами грецькими, то вже починаючи від середини XI в. будовляну роботу роблять майстри руські, як показує історія будови церкви св. Георгія, й грецькі архітекти уживали ся, мабуть, тільки для головного проводу в більших роботах; так нпр. легенда каже, що архітекти великої печерської церкви прийшли з Царгорода. Незручністю перших свійських архітектів поясняють нещасливі пригоди з тими будовами; нпр. у церкви св. Андрія в Києві по двадцятьох літах „увалися верхъ“ (Іп. 185); теж

стало ся і з переяславською катедрою, коли 1124 р. „земля потрясеса мало“. В звичайніших церковних будинках кінця XI і XII в. ми, без сумніву, маємо роботу вже руських архітектів, що йшли одначе в XII в. ще вповні за грецькими взірцями. Імен сих архітектів ми не знаємо, одинокє імє з XII в. — двірський архітект, „приятель“ князя Рюрика Ростиславича — Петро Милоніг; про нього знаємо, що він збудував стіну в Видубицькім монастирі для охорони його від розливу, але правдоподібно, був він учасником і иньших будов, які сповняв Рюрик, що мав „любовь несытну о зданьихъ“. З Рюрикових церков ми можемо з певністю майже вказати на овруцьку св. Василя, що може служити нам останньою памяткою сього періода — пановання чистого византийського типа.

Описаний вище тип церковної будови можна назвати київським. Де що відмінний, змодифікований тип дають церковні будови західної Руси XIII в. — його можна-б назвати галицьким. На жаль, материял для студійовання сього типа без порівняння біднійший, ніж для київського, дуже бідний, через те ми й не можемо виробити докладного суду, о скільки типові були прикмети сього другого типу, не можемо означити його хронологічних і географічних границь, а навіть і зреконструувати церкву сього другого типа в цілости так, як се могли ми зробити з церквою київського типа. Весь материял наш до тепер обмежаєть ся дуже скупими останками галицьких церков та літописними описями холмських церков Данила; по за тим є лише кілька дрібниць другорядного значіння.

Останки галицьких церков показують нам, що основний плян київського типа задержано й тут в цілости: як ми вже бачили (с. 84), звичайно маємо тут трох-абсидні церкви, де в чім тільки модифіковані: нпр. поруч головного входу — від заходу, маємо часом ще бічні¹⁾. Ріжницю в планах поодиноких церков можна вказати таку, що тим часом як одні більш квадратові (галицькі церкви над Лімницею) з широкими бічними кораблями, иньші — видовжені з узькими бічними кораблями (галицька церква Рождества й крилоська). Спосіб будови ріжнить ся від київського кардинально: стіни будовані не з дикого каменя й цегли, як у церквах київського типа, а з квадратів тесаного каменя (галицькі церкви, перемишльська катедра св. Івана)²⁾. З сею ріжницею в будовлянім материялі була звязана ріжниця в декорюванню: ми знаємо, що церкви київського типа не мали иньших архітектурних окрас окрім камянних рівно обтесаних ізимів;

різьбу стрічаємо тільки на декорацийних плитах на хорах і т. и. Противно, галицькі церкви уживають різьбу досить широко: так церква св. Пантелеймона має гарний портал з круглим склепінням, прикрашеним двома різбленими валками; склепінне спирається на гарно різблений ізимз, підпертий двома парами різблених стовпів (внутрішня пара вирізблена в формі узлових стовпів, Knotensäule), з декорованими різьбою капітелями; скромнійше, але також декорований різьбою бічний портал; абсиди також декоровані пілястрами з базами й капітелями, і капітелі головної абсиди знову таки різблені. Останки різблених стовпів, капітелі й т. и. знайшлися також в останках галицьких церков т. зв. Спаса й Благовіщення. Різьба внутрішніх аркад пропала для нас, але ми можемо сю прогалину доповнити описею холмської катедри: тут капітелі стовпів також були різблені — чотири „комари“ (арки) опералися „на четырехъ головахъ челоуѣцкихъ, изваяно отъ нѣкоего хитрѣца“ (Іп. 559). Церковні двері сеї катедри мали також різблені порталі: „украшены каменѣмъ галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ холмѣскимъ тесанымъ, изрыты нѣкимъ хитрѣцемъ Авдѣмъ“. Але тут сі порталі мали поліхромічні декоратії: „прилѣпы отъ всехъ шаровъ и злата, на преди ихъже (на головнім порталю) издѣланъ Христосъ, а на полунощныхъ святыи Иванъ“.

Сим галицькі церкви зближують ся з суздальськими XII—XIII вв., також будованих з тесаного каменя і також багато (на деяких аж занадто) декорованими різьбою. Порталь церкви св. Пантелеймона нпр. досить близько нагадує церкву Покрова на Нерлі, хоч і ся остатня вже визначається накопиченням різьби, що характеризує взагалі суздальські церкви, тим часом як галицька церква св. Пантелеймона задержує дуже добре міру в декорованню. Ся подібність мусить поясняти ся спільністю артистичних впливів в Суздальщині й західній Україні: очевидно, що сі відміни галицького типа від київського повстали під впливами західніми. В західнім будівництві можемо знайти зовсім подібні мотиви до порталів св. Пантелеймона. Зрештою сполученням русько-византийських мотивів з західніми взагалі визначається ся галицька культура сих часів, як говорили ми вже вище (с. 96)¹⁾.

На західні впливи у внутрішній декоратії церков вказує згадана літописна опись холмських церков: вона згадує тут „римські шкла“, очевидно — мальовані, в олтарі; чашу з червоного мармара, „изваяну мудростью чюдну, и змѣвы главы

б'їша округи ея", привезену з Угорщини й призначену на „христильницю“ в холмській катедрі (Іпат. 559—60).

З иньших подробиць церковного урядження, переказаних нам галицькими й волинськими літописцями, піднесемо широке розповсюдження дорогоцінних ікон — в золотих і срібних, саджених каміннем шатах. Церкви одначе при тім далі рєсписувано фресками, судячи по любомльській церкві св. Георгія, поставленій Володимиром Васильковичом. Піднесемо далі опись підлоги холмської катедрі: „помость слить отъ мѣди и отъ олова чиста, яко блещати ся яко зерцалу“, згадку про „двери мѣдяные“, вилиті Володимиром Васильковичом для любомльської церкви, й кілька згадок про дзвони, що виливали ся й на місці: для тієї-ж любомльської церкви Володимир „полїа колоколы дивны слышанїемъ, такихъ же не бысть въ всей земли“¹).

До сього додам кілька слів про не-церковні будови, які до нас заховали ся, — київські Золоті ворота й волинські вежі. Перші належать до XI, другі до XIII в. і таким чином дають факти від себе зовсім відокремлені.

Золоті ворота, судячи по їх останкам, складали ся з двох довгих стїн (15 до 17 м. довжини), судячи по перехованому рисунку XVII в. — злучених склепіннем, зложеним з ряду аркад. На них операв ся поверх, що містив у собі церкву благовіщення і якісь сховки — „комары Златыхъ вратъ“; від золотої покрівлі церкви й ворота, очевидно, дістали своє ім'я. Стіни, грубі на $\frac{3}{4}$ м., будовані з верств великих каменів, серед котрих ідуть верстви дрібного цементованого каменя й цегли. Проїзд воріт мав з початку 7 метрів широкости. З надвору стіни воріт пруським муром (цементованим румом), з гніздами для зрубів, лучили ся з деревляними фортифікаціями — зрубам, заповненими землею. Тепер від сього всього зістали ся останки стіни, з новішим підмурованням з середини, й маленький фрагмент арки; поверх зник зовсім²).

Дві холмські вежі будовані однаково — з дикого каменя (білого і синього), на цементі, без цегли й яких небудь звязків; вони були четверокутні, з склепіннем в середині; більша має стіни широкости коло 9 метрів, меньша 7; ся остання була частиною якоїсь більшої фортифікаційної будови, але від сеї останньої лишили ся тільки незначні сліди. В самім Холмі, по словам літописця, була вежа зроблена більше делікатно: з тесаного каменя на висоту 15 локтів, а верх добудовано деревом; але ся вежа згинула під час пожежі і потім не була відновлена. Камі-

нецька вежа — пізнійша від них на яку чверть віка, будована инакше: вона поставлена з цегли, кругло, мала три поверхи з склепеленими вікнами і з вінцем (від нього лишили ся тільки незначні останки). Тепер вона має високости коло 27, а в діаметрі коло 13 м.; стіни грубі 1,5 м.; літописець каже, що вона була висока на 17 сажнів (30 метрів). Таку-ж вежу, по його словам, поставив Володимир і в Бересті, а Мстислав в Черторийську (Іп. 616). В Галичу маємо фундаменти будинка, що також міг бути вежею — многогранної форми (див. вище с. 85).

З різьбарства, як я вже сказав, в Київі маємо саму тільки декоративну різьбу, в виді кількох князівських марморяних гробів (корсти) та кам'яних (шіферних) орнаментованих плит, що служили внутрішніми окрасами церков.

Найбільш інтересний гробовець т. зв. Ярославів, що тепер стоїть в бічному олтарі Софійської катедрі. Се широкий чотирокутний гріб з білого мармору, коло 2 м. довгий, а звиш метр широкий; судячи по його широкости, припускають, що він був не одиночний, а на дві особи зроблений; накритий він накривкою в формі даху з чотирма тумбками на чотирох кінцях. З боків і по накривці він орнаментований низькорізьбленими фігурами на мотиви старохристиянської штуки: хрести, винна лоза, риби, пальми і т. и.; робота артизмом не визначається, але досить чиста, і мабуть не місцева.

Другий гріб — без накривки й сильно оббитий, в тій же Софійській катедрі, теж з білого мармору, але одиночний, орнаментований простіше, теж низькорізьбленим орнаментом.

Такі марморяні гроби, судячи по оповіданням про княжі похорони¹⁾, були досить уживані, а уже від другої половини XI в. виробляди ся мабуть у нас на Руси, судячи по оповіданням Патерика про кам'яну напрестольну плиту великої печерської церкви, за котру монахи посилали 3 гривни срібла до робітні, „идѣже дѣлают ся таковыя вещи“ (с. 125).

Різьба шіферних плит Софійської катедрі має теж чисто орнаментативний характер: вони звичайно мають оден арабесковий рисунок, що покриває цілу поверхню плити, виконаний низькою різьбою, правильно і гарно. Инакший тип дають плити Михайлівського монастиря, печерські й фрагмент з під церкви св. Ірини: на них виконані певні сцени, досить грубо, різьбою вищою; так на плиті Михайлівського монастиря бачимо двох кінних святих, на печерській — Самсона зі львом, зпоряжені

звірями колісницї (як то толкують — на тему видіння Даниїла), й т. п.¹⁾.

Більший розвій досягнуло різьбярство в галицько-волинських землях XIII в. Що правда, і тут ми дотепер маємо тільки архітектурні орнаменти, але з літописних оповідань бачимо, що тут воно виходило за границі чисто архітектурного орнаменту й зближалося до самостійної ролі. Так літописець описує в холмській катедрі чоловічі голови на аркадах і ще інтереснійше — різблені з каменя фігури (так виходить з оповідання) Христа й Предтечі на церковних дверях. „Поприще“ від міста стояв на камінній підставці вирізблений з каменя монументальний орел, високости 12 локтів. По здивованню, з яким літописець описує сї річи, можна-б думати, що тоді — в середині XIII в. се булиновини на руській ґрунті, навіяні західними впливами. Від тоді вони мали шанси розвивати ся далі на галицькій ґрунті, але про сей дальший розвій не маємо ніякого матеріялу, з якого-б могли судити про нього.

Перейдїм до малярства.

То що властиво становить предмет його: представлення на поверхні різними кольорами різних сцен і предметів, в Византії й на Русі в сї часи було предметом техніки малярської, мозаїчної й емальєрської; вони стоять в тіснім звязку з собою й певний стиль панує однаково в них, а навіть одна техніка впливає на другу.

Від малярства в тіснійшій значінню ми маємо тільки останки фресків і кілька мініатюр-образків.

Найбогатшу колекцію фресків, з 1-ої пол. XI в., містить у собі Софійська катедра, і то не лише церковних, а й чисто сьвітських. На жаль, реставрація сих фресків, переведена в першій половині сього столїтя без відповідної уваги й обережності, багато знищила й покалічила з сього матеріялу. Тільки незначна частина фресків полишила ся нереставрованою й може знайомити з автентичним їх виглядом: такими зістали ся фрески бічного олтаря св. Михаїла, фрески на стовпах головного олтаря закриті в часи реставрації тодішнім іконостасом і тому залишені; зрештою й з реставрованих деякі лишили ся без змін (як се показує порівнянне з кальками, зробленими перед реставрацією), так що в сумі про початкову фрескову роспись Софійської катедри заведїти можна мати докладний суд.

Фрески покривали всі стїни Софійської катедри з виїмком головної абсиди й середньої банї, декорованих мозаїкою. В сїй росписи бачимо переведену певну систему: бічні абсиди (чотири) росписані сценами, взятими з життя сьвятого, котрому абсида

присвячена: Богородиці (ся роспись особливо интересна, бо взята з апокріфічних євангелій), арх. Михаїла, ап. Петра і єв. Георгія. Так само сценами (з історії Христа й старозавітними епізодами, толкованими символічно про Христа) росписані стіни пресвітерія (в горі) і стіни хорів. Зрештою стіни і стовпи церкви росписані фігурами святих, то цілими, то погрудними образами (в медальонах): образи святих женщин покривають собою стіни двох крайніх (від заходу) переділок, де мусів бути бабинець, стіни інших переділок — образи святих мужів. Стіни сходів в наріжних вежах, що провадили на хори, росписані на теми світські, бо єї вежі вважалися вже поза церквою. Догадують ся, що в головнім кораблі церкви, де тепер, по реставрації, маємо родину мучениць — св. Софії й її доньок, первісно були портрети князя-фундатора і його родини, але нездала реставрація знищила для нас сей дорогоцінний образ. Фрески писані водними фарбами на клею або на білку; ірунтом служив тинк з гіпса; контури зазначувалися різцем і наводилися темною фарбою; фреска покривалася якимсь ляком.

Фрески єї покривають в сумі таку велику просторонь, що очевидно мусіли вийти від більшого числа малярів*); на жаль, як сказано, побіжна реставрація стерла більше тонкі деталі росписи, що давала-б можливість слідити за індивідуальними прикметами пензля. Взагалі роспись стоїть на порозі упадка візантійського малярства: ще не зовсім затратила ся сила античної традиції, але з другого боку вже є виразні вістники близького упадку. Шаблон уже панує сильно: лиця роблені більш менш однаково — кругло, з великими, широко отвореними очима, рівним носом, повними губами; в поставі тіла, в укладі одєжі вже сильний схематизм. Особливо дає сильно себе відчувати шаблонність в одиночних фігурах святих: індивідуальности і реалізма не шукати тут, — бачимо кілька типів, що повторяють ся розріжняючи ся тільки кольорами одєжі та написами. Написи (на одиноких фігурах) грецькі; зовсім певно, що фрески св. Софії, як і мозаїка, роблені були таки грецькими майстрами.

*) Сцен у 1843—53 р. було в церкви відкрито і зреставровано 25, одиночних фігур 220 — цілих і медальонових. Але се далеко не всі давні малюнки. Всього при реставрації зроблено (піби по давнім контурам) сцен 30, одиночних фігур 555(!), медальонів 346, орнаментів 907. Написи заховали ся лише при 20 святих, інші написані і реставровані більше менше фантастично, на підставі гермій (візантійських підручників церковного малярства).

Грецькими-ж майстрами, на чисто византийські теми розписані сходи обох веж св. Софії. Хоч по архітектурним прикметам сї вежі належать не зовсім одному часу, але розпись має однаковий характер. Судячи по її останкам, далеко не повним (особливо потерпіли фрески західно-північної вежі), змістом її послужив цикл царгородських святочних забав і церемоній, що мали місце на границі старого й нового рока (брумалії, сатурналії, воти й коляди, від 24/XI до 6/I). Маємо тут циркові сцени: боротьбу звіврів між собою і з бестіаріями, замаскованих ілдіаторів, перегони колісниць, театральні представлення: скоморохів, музикантів, акробатів і кльовнів, святочні цісарські авдієнції й виїзди, новорічне принесенне дарів. Детайлі сих сцен (невважаючи на невідале подекуди реставрування) дуже вірно передають, при всім схематизмі рисунка, реальні подробиці византийського життя: бачимо нпр. колісничних їздців в убраннях традиційних кольорів циркових партій, бачимо цісарську льожу з прибічною сторожою цісаря й двором¹⁾, бачимо різних двірських урядників з відповідними їх рангам інсигніями, і т. и. Окрім того маємо багато орнаментацийних образків — рослинних і фантастичних звіврячих. Руського, тубильного нема тут нічого.

Другу важну колекцію фрескових образів дає нам Кирилівська церква в Києві (останки фресків в иньших українських церквах або зовсім незначні або знищені пізнійшим мальованнем). Хронологічно її фрески ділить від софійських більш як столітє: церква була розпочата Всеволодом Ольговичом († 1146) і докінчена його вдовою († 1190). До 1870 р. фрески були закриті новійшим тинкуваннем: тоді їх запримітили вперше, але відкрито їх головню вже в 1880 р.

Церква ціла була розписана фресками; фрески середини церкви повторяють теми Софійської катедри, як і иньші тодішні кийвські церкви. Найліпше заховали ся й найбільше мають значінне фрески полудневої абсиди, розписаної сценами з життя св. Кирила єпископами александрійського, патрона церкви. Головна вага їх полягає на тім, що тим часом як у фресках софійських мали ми роботу грецьких майстрів, в кирилівських маємо домашню, руську: на се вказують руські написи образів, а також і сама робота, що тратить і ті останки пропорцій, які задержувала византийська робота в софійських фресках; самий стіль відмінний: різкий, сухий, лиця тощі, суворі, аскетичні. На жаль, кирилівські фрески не вважаючи на свою надзвичайну важність для історії руської штуки (більшу навіть від софій-

ських), досі не вистудійовані докладнійше, а навіть не були публіковані в цілості.

Поруч малярства фрескового було широко росповсюджене малярство іконне властиве. Між печерськими монахами з кінця XI і поч. XII в. згадуєть ся Аліпій: він хлопцем був даний в науку грецьким майстрам, що писали Печерську церкву і потім уславив ся як славний іконописець (ікони писати хытръ бѣ зило): писав ікони для печерської братії й на стороні замовлення. З його житія в Патерику видко тодішню (XII—XIII в. — як Патерик писано) іконописну техніку й уживання ікон: ікони писали ся на дошках (тут очевидно деревляних, але мабуть також і на металічних — ікона „на золотѣ“ в Іпат. 610), фарби (шаровныя вапы) терли ся на камені й набирали ся на „вапницю“; в мальованню разом з фарбами визначну ролю грало золото (овогда бо златомъ покладываше икону, овогда же на камені вапы творяше и всѣмъ писаше). Оден Киянин замовляє Аліпію ікону Богородиці, хочачи її дати до церкви на съвято успенія; другий хоче поставити собі церкву й зробити на окрасу її пять великих ікон — деісус і дві „намістні“ (так звуть ся тепер ікони в головнім ряді іконостаса)¹⁾.

З сього оповідання можна доміркувати ся, що в менших церквах фрескове мальовання уже тоді заступалось іконами, далеко більше придатними для легких деревляних будовель, що так же легко зникали, як і виростали, а ікони можна було переносити з церкви до церкви, з дома в дім. Я-б уважав правдоподібним, що з сих малих церков, де кількома іконами, повішаними на олтарній перегороді, заступали ся фрески більших, і виріє пізнійший іконостас. Се уживання у всякім разі забезпечало іконам широке росповсюдження.

В багатших церквах здобувають собі дуже рано важне значінне ікони в дорогих шатах: артистична робота маляра при тім сходилa на другий плян перед багатством материялу, з котрого робила ся шата — срібла, золота, дорогого каміння, перлів, і юбілерською роботою сеї шати. Уже від XI в. такі ікони стають одною з головнійших окрас церков і заразом — їх багатством; де оповідаєть ся про грабовання церкви, звичайно все згадуєть ся про обдиранне таких шат²⁾. Між летатами Володимира Васильковича церквам дорогі ікони („ікони ковані“) займають одно з визначнійших місць („ікони золоті“ для берестейської церкви, ікона Богородиці для церкви св. Дмитрія — окована сребром „с каменіємъ дорогимъ“, „образъ Спасовъ

окowań золотомъ съ дорогимъ каменіємъ“ — для володимирської катедри, для любомльської церкви св. Георгія — „икону списа на золотѣ на намѣстицю святаго Георгія и гривну златую въложи на нь съ женчюгомъ“, і т. и.)¹⁾.

До нинішніх часів заховало ся чимало ікон, котрі традиция виводить з староруських часів (нпр. ікони писані ніби св. Аліпием, ікона Богородиці з Федоровського монастиря, перед котрою мав молити ся Ігорь Ольгович, в Печерській лаврі, і т. и.), але всі сї традиції переважно непевні, й досі ми ще не маємо ікон, котрі могли-б з повною правдоподібністю виводити з давньої Руси, та й не були вони ближше студійовані з становища історії нашої штуки.

Небогато, але автентичне дещо маємо натомість в мініатюрі. Найважнішими пам'ятками сього рода зістали ся дві рукописи XI в. — Остромирове євангеліє 1057 і Святославів Ізборник 1073 р., що містять кілька дуже інтересних поліхромічних і золочених мініатюр (між ними славнозвістний образок родини кн. Святослава Ярославича). Мініатюри сї були, очевидно, тубильної роботи: мініатюри Ізборника — київські, Євангелія — властиво не знати, але можливо також що київські. Окрім мініатюр-сцен вони мають також багато т. зв. заставок — орнаментів і орнаментованих букв, але їх маємо багато і в інших рукописах. В мініатюрах сценах, як і в малярстві, панує вплив византийський, з котрого поволі лише виломлюють ся деякі оригінальні прикмети. В орнаментацийних елементи більше скопійовані (орієнтальний, византийський, подуднево-словянський), як взагалі в давнім руським орнаменті²⁾.

Для монументальних церковних образів в найбільше розкішних будовах малярство заступало ся мозаїкою. Ся галузь вибагливої византийської культури була що до своєї техніки остільки трудною й коштовною, що уживано її у нас для окраси тільки найбільше показних частий церков, і то лише церков найбагатших. Мозаїку, „мусію“, як казали тоді, знаємо тільки в найбагатшій центрі руської культури — Києві, і то за добрих часів його — від кінця XI до початку XII в.: в Десятинній церкві в св. Софії, в Печерській великій церкві, в Михайлівському Золоторіччю монастирі³⁾. Заціліла вона тільки в Софійській катедрі і в Михайлівському монастирі, і то в остатніх дуже вже не багато: оден образ цілий і кілька фрагментів.

Мозаїка робила ся на вапнянім цементі: в свіжо-розведений цемент вкладали ся кусники (шостигранні) різнокольорового скла; укладаючи ся до кольору, вони творили малюнок.

Тло було з шкла золотого. Кольорові площі творили ся з шкла матового відповідних кольорів. — там де треба було певної матової краски, а там де треба було блиску, гри — з шкла прозорчастого. Лице й взагалі тіло робило ся з дрібнішої мозаїки, одежа, тло — з більшої. Поверхня цілого образу по виконанню шліфовала ся. Як бачимо, робота дуже скомплікована й вимагає високої техніки. З становища техніки наші київські мозаїки, дійсно — твір дуже високий (особливо мозаїки софійські), але і в рисунках їх є такої більше ремісничої техніки, як артистичної інвенції.

В катедрі св. Софії, як я вже сказав, мозаїки й образи прикрашають стіни головної бані й середньої (олтарної) абсиди. В середині склепіння бані уміщено монументальний образ Христа-Вседержителя (йому під назвою Софії — себто божої мудрости — мусіла бути присвячена церква), величавий, але досить тяжкий в виконанню, з сильно визначеним східним (вірменським) типом; його відкрито лише недавно (1885 р.). Наоколо нього чотири архангели, з котрих заховав ся лише оден — чи не найліпша з композицій св. Софії: вона задержала ще в значній чистоті античні традиції в рисунку. Низше, між вікнами ший бані, 12 апостолів, з котрих заховав ся лише ап. Павел, і то тільки по пояс. Ще низше, в чотирох трохутниках між аркадами, що підперають баню, євангелисти — з них заховав ся також тільки оден (св. Марк).

Верхню частину середньої абсиди займає монументальна фігура Богородиці, представленої в позі молитви, з піднятими в гору руками (т. зв. оранта); з артистичного боку образ не особливий — фігура за-коротка, постава схематична, лице сухе, без виразу; де що зашкодила тут і сферична площа абсиди, на котрій образ уміщено. Під ним великий образ Тайної вечери, представленої символічно: Христос коло церковного олтаря причащає з одного боку хлібом шістьох апостолів, що підходять до нього оден по однім, з другого — других шістьох вином; над образом грецька євхаристична надпись. Рисунок, інтересний зі становища християнської символіки, визначає ся браком перспективи, схематизмом рухів апостолів, зманерованістю постав, хоч саме виконання дуже гарне. Сі образи — Богородиця і Тайна вечеря заховали ся вповні й служать головною окрасою св. Софії, разом одною з найвизначніших пам'яток византийської штуки сих часів. Низше Тайної вечери маємо образи св. отців, в єпископських орнатах, а з боків два архиєпископи; від сих образів одначе зістали ся тільки верхні частини.

В середині олтарної аркади маємо образ первосвященника Арона (йому відповідав мабуть Мельхиседек — але зник). Коло середини аркади „деїсус“ — образ Христа і з боків його — Богородиці й Предтечі, в медальонах; окрім того в центрі олтарної й противної — західної арки останки мозаїчних образів, як здогадують ся — Богородиці й Христа-Емануїла (в молодім віку). На передніх (звернених до заходу) сторонах стовпів олтарної аркади славний образ Благовіщення: на однім (лівім) стовпі архангел-вістник, на другім — Богородиця (пряде); сей образ її випав далеко щасливійше від образу оранти в олтарній абсиді: вираз лица, постава тіла, уклад одежі гарні й не мають тієї суворой сухости як образи оранти або Христа-вседержителя; слабше — схематичнійше й тяжше випала фігура архангела; обидві фігури мають при собі грецькі євангельські написи.

Нарешті в середині полудневої й північної арки (говорю все про арки, на котрих спераєть ся середня баня) маємо образки 40 мучеників в медальонах, з грецькими написями, як і при образах св. отців олтаря (тільки там були цілі фігури): єї дві серії, як бачимо, відповідають цілим і медальонним фрескам, що покривають стіни иньших частин церкви.

Порівнюючи єї мозаїчні образи, можна помітити між ними певну ріжницю в манері, в красках. Мозаїки бані й горішньої частини абсиди зроблені в яснійших красках, в їх композиції більше манеровання; як догадують ся, се тодішня — щоб так сказати — модерна, модна столична манера; образи св. отців і мучеників визначають ся темнійшими красками, більшою простотою в рисунку, що завдяки тому подекуди задержав більше з доброї старої традиції, хоч виконання сих серій взагалі слабше: їх могли робити майстри провінціональні, або другорядні столичні.

Подібно як і фрески, софійські мозаїки стоять на порозі повного упадку артистичної традиції в византийській штуці: добре витримані композиції, але поруч них — уже бездушний схематизм, або манерність в розробленню догматично усталених форм. Але виконання ще стоїть дуже високо, і в кольоратурі ще чимало артизму.

Подібне місце, як кирилівські фрески займають супроти софійських, займає мозаїка Михайлівського монастиря супроти софійської: коли в св. Софії ми бачимо чисту грецьку роботу, в кирилівських фресках і в михайлівській мозаїці маємо ми по всякій правдоподібности уже сьвійське, руське імітованне грецьких взірців, штуку русько-византийську. Се й надає останкам, які

заховали ся з михайлівських мозаїк, дуже важне значінне в історії нашої штуки.

Головний образ Михайлівського монастиря — евхаристія повторяє в меншій мірі (бо церква менша) образ софійський: Христос при олтарі причащає хлібом і вином апостолів; є ріжниці тільки в деталях композиції. Але велика ріжниця в манері й техніці: рисунок, краски, виконання стоять далеко нижше софійських: крайній схематизм, брак всякої пропорції в укладі фігур (голови за-малі, фігури за-довгі й т. и.), сірі мертві тони. Евхаристична напись зроблена вже по руськи. Натомість инші останки мозаїк (архид. Стефана і муч. Дмитрия — останки дуже бідні, та й самий образ евхаристії не цілий) мали написи грецькі.

Манера рисунка й руська напись служать дуже сильними доказами руської роботи михайлівських мозаїк. І тут як і в инших сферах византийської штуки, пересащеної на руський ґрунт, ми бачимо те саме явище: за пересадженням її зараз починаєть ся її імітованне руськими майстрами, а сї що дальше то більше мусіли модифікувати манери й традиції византийські. Се побачимо зараз і в емалерстві.

Як мозаїка заміняла фарби кольоровими кусничками шкла і заступала малярство в монументальних образах, обчислених на далеку перспективу, так в маленьких образках заступало його емалерство, заміняючи малярські фарби шкляною емалією на золотім тлі. Бувши продуктом незвичайно високої техніки, се византийське емалерство — т. зв. горожена емаль (email cloisonné) мусить уважати ся одною з найцікавійших сторін византийської й її галузі — руської культури сих часів, тому звернуло на себе останніми часами пильну увагу дослідників. Його прототипом уважають шкляні інкрустації давнього Єгипту, а початків властивої емали шукають в іранських краях — в Персії чи тих краях, що стояли під впливами перської культури; звідти перейшла вона в Византию, де почавши з VI в. розвиваєть ся незвичайно, припавши до смаку вибагливої роскоші Византийців; найвищий розцвіт її падає тут на X—XI в. Відси переходить вона з одного боку на Русь, з другого — в Західню Европу, але не удержуєть ся на незвичайній висоті техніки й елегантії византийських виробів й вироджуєть ся.

Незвичайна висота техніки, якої вимагали сї образки, і їх дорожочінність будуть нам ясні, коли в головних моментах пояснимо спосіб їх виготовлення. Византийська горожена емаль робить ся на золоті; на золоту бляшку переносять ся лінії ри-

сунка, що хоче зробити майстер; по сим контурам він приварює (прильотовує) до бляшки стоячі перегороджі з узенької золотої стяжечки, що будуть границями фарб того рисунка; в закутинки між перегороджами, що мусять бути всі замкнені, аби фарба не помішала ся (звідти й назва — емаль горожена, *cloisonné*) майстер кладе емальову масу, різних кольорів, і дає плитку на огонь; емальова маса, топлячись, заповняє шкляною поволокою різних кольорів призначені для того просторони; коли після того відполітерується поверхня образка, золоті лінії перегородж стають контурами рисунка, а між ними просторони заповняє шкляна ріжнокольорова емалія. Незвичайна технічна трудність сих виробів лежить в тім, що для доброго образа треба, аби перегороджі були зроблені з тонкої, одностайної стяжечки; аби вони добре були замкнені, щоб фарби не помішали ся; аби шкляна маса заповняла поля одностайно та аби була так дібрана, щоб топила ся рівномірно — аби не було так, що одна фарба вже перегоріла, нім друга розтопила ся. Краса такого образка полягає в гарнім рисунку золотих ліній, в прозорості й чистоті тонів фарб. На сім пункті ніколи не могли дорівняти своїм византийським первовзорам їх руські імітації; при тім же й сама емальна маса їх гірша, з часом викришується або тратить початкову краску — тим і відрізняють руську роботу від византийської.

В давній руській штуці горожена емаль мала широке розповсюдження та прикладала ся зарівно для юбілерської декоративної як і для більш артистичних потреб. При тім поруч більш рідких виробів византийських — спроваджених або вироблених на Русі византийськими майстрами, стрічаємо ще частійше руські: сї останні можуть бути відріжені не тільки по своїй відмінній, трохи гіршій техніці, але часом і по більш виразнім вказівкам — нпр. руським написам на образках. Головним гніздом таких нахідок виступає Київ і він безперечно й був головним огнищем сєї *rag excellence* розкішної, аристократичної штуки (по за Київом визначила ся ще Рязань богатою колекцією емалій, припадково знайдених в 1-ій пол. сього століття, в иньших місцях давньої Русі нахідки емали досить рідкі, а спеціально в західних руських землях їх і зовсім не звісно досі).

Як я вже сказав, горожена емаль залюбки уживала ся для дрібних образків. Серед наших українських находок сюда належать: маленький образок Христа з Києва, три панатії з Києва-ж — медаліони з образками на випуклій бляшці, в рамці філіграновій, з камінцями, що разом складають т. зв. деісус — Ісуса Христа,

Божу матір і Івана Хрестителя; судячи по похибкам в рисунку контурів і слабшій техніці їх вважають руським продуктом¹); подібні два медаліони (Христос і якийсь молодий святий) були знайдені в Києві в 1-ій половині століття, але загинули²). На Княжій горі (Канів) знайдено два подібні, але маленькі медаліоники, що теж мусіли складати деїсус³). Сюди-ж належить також і славний унікат — київська діадема, що складається з сімох емальових образків — деїсус по середині, два архангели й апостоли Петро і Павло з боків; руська робота їх виразно задокументована написом на образку ап. Павла: *ο απο παβλλς (δ ἀπόστολος Παῦλος)*; зрештою і тут є неправильності в рисунку, перегорожі подекуди порвані, фарби не добре дібрані, так що й сама техніка, хоч сама по собі дуже висока, зраджує руську роботу⁴).

Окрім таких образків емаль уживала ся в юбілерстві просто для декорації тільки. Так широке розповсюдження мали в ці часи золоті емальовані ковтки в виді круглої калитки, що чепляли ся очевидно до кіс чи шапочки коло вух; вони взагалі належать до найхарактерніших предметів і тодішньої гардероби й техніки, тож варті трошки ближшої уваги.

Порівняння різних типів цих ковтків приводить до правдоподібного висновку, що ми маємо тут до діла з окрасою орієнтальною: вона вийшла десь з передньої Азії, а призначала ся мабуть на перфуму: перфумована баволна або инакша маса вкладала ся в сю мошонку, аби розливати звідти свій приємний запах. Ся початкова мета одначе вже затратила ся в наших руських ковтках, що мають мошонку замкнену і стали простими окрасами тільки. Взагалі в наших ковтках маємо тип особний, в повні скрісталізований, що остаточно сформувався на руській ґрунті, де, як я вже сказав, мав він велике розповсюдження, а в інших нахідках можемо вказати тільки дальші аналогії для нього⁵). Найбільш характерний тип цих руських ковтків — се мошонка з золотої бляхи, простої круглої форми, що трохи пригадує золотий годинник, з дужкою вгорі, без всяких інших окрас окрім гороженої емали: з одного боку — оберненого на зверх, маємо найчастійше емальових сиринів — райських птиць з жіночою головою, з другого, оберненого до голови — арабески; на одній парі маємо натомість жіночі головки, з другого боку — голубів, на другій парі образок Христа, з другого боку — стилізовану лілію. Найбільші мають до 6 см., найменші до 3 см. в діаметрі. По хребту вони мають скобочки, і тут мусієв протягати ся разочок перлів. Се оден тип, на другим — рідшим — се перлове намисто

заступлене золотими галочками по хребту, а й самі поля ковтка орнаментовані теж золотими гульками, за те біднійші емальовими окрасами¹⁾.

Окрім сих ковтків маємо емальовані золоті ланцюхи — зложені з емальованих золотих бляшок (на них схематичні образки голубів, ділій або просто арабески), емальовані гудзики й кінці тих зложених з золотих бляшок намист чи діадем, про котрі я казав вище. Емаль на сріблі або на міді майже не стрічається — се була за-дорога техніка як на такий дешевий матеріал²⁾; на срібних імітаціях золотих ковтків місце емали заступає рисунок чернений (оксидований).

З емалею ми увійшли вже в круг давнього руського юбілерства, одної з найбагатше заступлених пам'ятками галузей нашої давньої культури. Не на місці тут буде реєструвати все багатство цього рода пам'яток, тим більше що головніші категорії їх я вичислив уже вище (с. 399), говорячи про давнє руське убрання, — тут скажу дещо тільки про найбільш характерні для руського юбілерства сих часів технічні манери та про найбільш інтересні типи її виробів.

До таких технічних манер особливо характерних для сих часів, окрім гороженої емали, про котру я вже сказав, що мав сказати, треба зачислити іще філігран, дрібний перлистий (горошковатий) орнамент, спіраль і різьбу на металю (гравірування й цідзельовання); супроти широкого розвою сих декорацийних манер зовсім на другім пляні стоїть нпр. оксидування (чернення) металю, або уживання дорогого (кольорового) каміння; піднесу, що останнім — рідкістю дорогого каміння в декорації — тодішня руська штука нпр. рішучо відрізняється від так званого іотського або меровінгського стиля (інакше стиля великого руху народів).

З сих декорацийних манер спіраль бум, очевидно, спадщиною бронзової культури й її початки виходять за всякі хронологічні границі. В сих часах вона широко уживала ся в срібних виробках — особливо в нашійниках і наручниках; маємо тут або просту спіраль — себто грубий срібний дріт кручений, або зложену — з кількох звинених разом дротів, часом перевитих ще тоньшим — філіграновим; такі спіральні наручники, нашійники, а також і перстені (сі рідше) були широко розповсюднені й належать до характерніших типів. До річи буде додати, що незвичайно широко розповсюджена була спіраль на шкляних обручках-наручниках, але чи виробляли ся вони у нас, чи все зіставляли

ся екзотичним предметом, годі сказати, тим часом тубильна техніка срібних спиральних виробів не підлягає найменшому сумніву.

Різьба теж головню уживала ся до орнаментовання срібних предметів. Найдавнішою і zarazом найцікавішою пам'яткою її зістали ся два оковані сріблом роги з чернігівської Чорної могили, що судячи по знайденим монетам мусіла бути насипана в 2-ій пол. X в. Срібна бляха сих рогів має низькорізблений орнамент — на однім арабески, на другім — дуже схематично зроблену сцену: двох довців і ріжних дивоглядних звівів; недавно піднесена гадка, що маємо тут арабський, взагалі орієнтальний виріб¹⁾; се можливо, хоч треба признати, що справа ся зістаєть ся не досить виясною. Пізнійше різьбу (гравірованне) на сріблі особливо стрічаємо на наручниках: вони складали ся з двох половинок, злучених шарніром, і робили ся з срібних бляшок — з середини гладка бляшка, а на ній (зверху) різблена: звичайно се зроблені з срібла рамці в виді трох аркад, а в сих аркадах вставлені срібні різблені бляшки, часом ціла зверхня поверхня складаєть ся з одної різбленої бляшки; звичайний орнамент — схематичні фігури голубів, спрен, часом лілїї або плетені арабески²⁾.

Перлистий орнамент і особливо філігран належать до найбільш інтересних явищ нашої давньої техніки; вони уживали ся і в сріблі і в золоті; найбільш інтересне поле їх уживання — се характерні ковтки з трома галочками, т. зв. київського типа, і про сї ковтки я на сам перед скажу тут кілька слів.

Сї ковтки представляють три великі коралини, насаджені на дротяний каблук. Прототип їх маємо в ковтках з київських могил (з Кирилівської улиці), датованих монетою VIII в.: тут на металічний каблук насаджено дійсно по три камяні або шкляні коралини. Сей тип імітують потім коралини зроблені з металу, порожні в середині, насаджені на дріт; щоб вони не їздили по дроті, сей дріт обмотуєть ся тоненьким дротиком, що тримає галки на місці; форма і техніка галок роблять ріжницю і варіації в сім типі, що зветь ся київським, тому що головна маса таких ковтків знаходить ся на території Київ.

Найпростіший варіант дають зовсім круглі гладкі галочки — такий маємо в одній смоленській могилі, датованій монетами X в.³⁾. Звичайно ж маємо галочки орнаментовані ріжним способом, а то головню філігранові або перлясті; філігранові бувають або ажурні або масивні й філіграном орнаментовані по поверхні; перлистим орнаментом бувають покриті галки густо, по цілій поверхні, або він служить до декорації разом з філіграном;

рідше стрічають ся інші способи орнаментування. Взагалі галочки визначають ся значною різнородністю в орнаментациї; можна таких варіацій нарахувати кільканадцять¹⁾. Такі ковтки бувають золоті й срібні, більші й менші; менші могли носити ся в ушах, більші, як і ковтки-мошонки — навішувати ся до шапочки; найбільші такі ковтки (як нпр. молотівський) мають в діаметрі до 5,5 цм.

Интересно-б було здати собі справу — який початок мав сей самий трохгалочний тип ковтків і так тісно зв'язані з ним техніки — філігран і перлистий орнамент? На основі того, що звісно до тепер, можна дати правдоподібну (хоч заведи ще не остаточну) відповідь, що мабуть вони прийшли до нас зі сходу. Що до самих трохгалочних ковтків, то вони вже й давнійше були відомі в старих осетинських могильниках і в поволзьких нахідках, тільки ті трохи відмінні від наших, бо мають галочки подовгасті, форми жолудя, гладкого, часом орнаментованого²⁾; але останніми часами мині удало ся переконатись, що на північнім Кавказі й досі носять жінки ковтки з галочками ажурними, зовсім подібними до деяких київських³⁾. Припустити перенесення їх з Византиї, тим більше з Руси на Кавказ було-б досить ризиковно, і я думаю, що таки треба прийняти орієнтальний початок і сих кавказьких і наших ковтків, і то не тільки їх простійшої форми — гладких галочок, але й ажурних, філігранових.

Філігран взагалі був технікою орієнтальною; його вітчиною вважають Фінікію або Сирію, й передня Азія була все головним огнищем сеї техніки⁴⁾. Вона була розвинена і в византийських землях, але Русь так близько стояла до орієнтальної культури, що могла перейняти сю техніку просто зі сходу.

Для історії перлистого орнаменту першорядне значіння мають нахідки с. Гнездова в Смоленщині: тут разом з арабськими монетами X—XI в. знайшли ся срібні бляшки орнаментовані таким перлистим орнаментом⁵⁾; се піддало гадку, що маємо тут до діла з орієнтальною технікою, яка потім сильно розвинула ся у нас і на Руси, і такий здогад має певну правдоподібність, хоч ще теж зістаєть ся більше гіпотезою. У всякім разі спеціально замиловане в сім орнаменті зістаєть ся одною з характерних прикмет нашої руської штуки.

І філігран і перлистий орнамент уживали ся, розумієть ся, не тільки для тих „київських ковтків“, але взагалі мали широке поле в юбілерстві. Так філігранові й перлисті окраси стрічаємо на обрамованнях образків і панатій, на наручниках, намистах,

привісках, ковтках інших типів і т. и. Спеціально піднесу філігранові ігузки, що могли зарівно служити й для наміст, покриті перловим орнаментом зьвізди, що служили часом ковтками, часом привісками, срібні привіски-кутаси (для коней чи для висків?), і т. и.

Домашня фабрикація цих виробів задокументована між іншим формочками для виливання, що знаходилися і в Києві і в різних інших місцях нашої території. Особливо цікава знахідка на київській Киселівці (або Флорівській горі) 1893 р.: тут маємо форми для виливання ковтка в формі перлястої зьвізди, для ковтка-мошонки з галочками по хребту, для аґрафа або ковтка з трома галками, для хрестиків, розеток і різних привісок; цікаво, що при тім відразу виливають такі річі, що властиво мали робитися вже по відливанні: нпр. дужки до кульчика, різблена фігурка на ковтку-мошонці й т. и. З інших находок маємо форми для виливання перстенів, ковтків¹). ✕+

Зіставалося б сказати про музику, але як я вже сказав, майже нічого про неї сказати не можна. Що була вона розповсюджена, що спів і музика були звичайною приналежністю життя, потребою кожного сьвята, кожного пира, я вже казав (І. 193). Музичні інструменти, згадувані в наших джерелах, я вже раз вичислив (І. 167): се труба, гуслі, бубен, „замарна“ (значіння неясне). Поетична метафора Слова о полку Ігоревім дає нам зрозуміти, що поети чи взагалі рапсоди співали, акомпаніюючи собі на гусях — тут іде мова про поета, але очевидно, що так співали й звичайні співці. Літописи говорять нам про співаків-спеціалістів, але тільки церковних: так у Києві згадується дім „демествників“ катедральних, себто провідників хорів (грецьке *δομέστικος*); в Печерському монастирі теж був „демественик“, і се було важне становище, бо мусів він не тільки добре співати, але й знати „устав“: печерський деместик Стефан вийшов просто на ігумена, а потім на єпископа. Між такими церковними співачками бували й прихожі — Греки: про єпископа смоленського Мануїла літопись каже, що він був „пѣвецъ гораздый“ і прийшов з Греції сам-третій (очевидно — з двома другими такими співачками) до боголюбивого князя Мстислава“.

Різно толковалися оповідання літописи про співця перемиського єпископа — у нього був на дворі „словутный пѣвецъ Митуса“, що „за гордість“ не хотів був служити у Данила: небіжчик Костомаров уважав його поетом і вложив йому в уста гарні вирші — пророчество про близький упадок князівського устрою:

Кончилися віки, зїлле сухеє огонь поїдає —
Хай поїдає, хай загибає Русь із князями...

але скорше се був тільки сьпівак, і то мабуть церковний¹⁾.

Що до самої музики тих пісень — ми зістаємо ся й досі в пїтьмах. Не вияснено досі, о скільки в сучасній народній пісні можемо ми шукати останків старої музики.

Так само зовсім невиясненими зістають ся відносини між народною й церковною музикою. Зрештою сеї остатньої ми й відреставрувати не можемо. Найдавніша нотація (т. зв. кондакарне знамя) досі не має ключа. Приймають, що староруський церковний сьпів мав в основі грецький, модифікований на болгарським ґрунті, мелодійний — одноголосний сьпів. На сій основі розвивала ся потім і руська творчість: так в дуже ранніх рукописах стрічають ся уже стихири на руські сьвята — Теодосія печерського, Бориса і Гліба й т. и.

Перейдїм до освѣти.

Погляди на стан освѣти в давній Русі змѣняли ся; були часи, коли з притиском підношено, що в освѣті давня Русь не то що не стояла по заду західньої Європи, але й перевисшала її. На підставі звісток Татїщева про школи й заходи князїв коло розвою освѣти ті що приймали сї звістки на віру, муєїли справді приходити до досить утїшних виводів про сю сторону давнього руського культурного житя. [Але звістки Татїщева безперечно — його власні вигадки; син „просвѣщенного віка“ він повставляв у свою компіляцію історії, що могли служити оправданнем його власних поглядів; тож вкінці прийшлося попросити ся з його оповіданнями: з тими чудесними школами для хлопцїв і для дївчат, з ріжними чужими мовами і т. и. Але, як то часто буває в реакції, відкидаючи сї вигадки, приходили до виводу, що взагалі ніяких шкіл у нас тоді не було; що освѣта не підіймала ся над рівнем простої письменности і т. и. В дійсности, як то часто буває, мабуть і тут треба шукати правду по середині²⁾].

В сій справі ми маємо відповісти на два питання: по перше — чи були на Русі школи орґанізовані, колективні, по друге — який рівень освѣти давала тодішня наука, незалежно від того, як вона давала ся — в школах чи приватними лекціями по теперішньому сказавши.

До першого питання треба піднести на самім початку, що про орґанізовані школи на Русі ми не знаходимо ніяких виразних

вказівок в наших давніх джерелах; в них досить часто іде мова про науку, але не поясняєть ся, де і як та наука поберала ся. Але само по собі се *argumentum a silentio* що не багато значить: наші відомости про культурне жите давньої Руси взагалі дуже припадкове — що знали-б ми нпр. про церковний суд з самої літописи, або про право взагалі, не маючи Руської Правди... Коли аргументують, що на Руси не могли з'явити ся школи тому, бо їх не було в їх першовзорі — Византиї, то забувають, що хоч у Византиї організація шкіл не стояла дуже високо, одначе завіди були там публичні школи в виді учителів при катедрах і монастирях — т. зв. дідакалів й маїстрів,*) а в середині XI в. відновлено було й державну академію в Царгороді; отже взірців для Руси там не бракувало. Самі звістки про масове научанне дітей за Володимира й Ярослава (що в потребі самої церкви, та й з огляду на мале число учителів дійсно мусіло мати місце)¹⁾ виключають можливість обійти ся припущенням тільки одниничного научання, такого що оден письменний учив другого неписьменного, — мусіла бути колективна наука, де учитель (чи учителі) научав разом більше число учеників — отже була властива школа.

Найбільш придатне місце для такої школи було — при єпископській катедрі: се місце вказувало ся руській практиці й її византийським першовзором, і таки се було найвигіднійше: при єпископі ґрупувала ся купка найбільш освічених людей, були й ріжні церковні фонди. Раз засновані, такі школи при катедрах не мали причини зникати, принаймні скрізь. Митрополити й єпископи-Греки знов таки мали перед очима свою рідну практику, а й практичні потреби церкви вимагали такої школи: коли ще й тепер катедри мусять часом закладати собі школи дяків, при істнованню всяких иньших шкіл, то такі потреби тоді були далеко пильнійші; треба було приготовляти сьвящеників, дяків і простих сьпіваків для потреб єпархії, підучувати сторонніх кандидатів, що зголошували ся на сьвященство, і т. и.

По більших культурних центрах потреба в книжній науці мусіла бути так значна, що дуже тяжко собі уявити, аби сю потребу могли задоволити приватні лекції, ученне одного ученика „майстром“. Був попит на сьвящеників і дяків у церкві, на писарів-метальників — в княжій управі, в більших боярських господарствах, в більших купецьких підприємствах, була потреба

*) Византийське маїстр (*magister*) — учитель — очевидно перейшло й на Русь, і відти вийшло пізнійше московське „мастер“ в значінню читання (не від *Meister*).

на „почитание книжное“ у самої суспільности, списування книг для церков і приватних людей було теж поплатним ремеслом, отже охочих учити ся в таких більших містах як Київ, Чернігів, Володимир, Галич і т. и., мусіло бути дуже багато, і вже таке значне число учеників на ґрунті навіть приватної науки мусіло приводити до колективного навчання, значить — до витворення приватних шкіл.

Таким чином виходячи з обставин тодішнього життя ми приходимо до переконання, що в давній Русі мусіли існувати школи церковні при катедрах і приватні — по більших містах. Тільки не треба собі зараз прикладати до них мірку сучасних шкіл — шукати директорів, учительських колегій, класів і т. и. Могли бути й не бути школи з більшим числом учителів, з докладнішою диференційованою наукою, але школи — як колективне навчання учеників — мусіли бути.

Переважна більшість шукала в науці — чи в такій школі чи в одиночних учителів — самої тільки писменности: навчити ся читати. На тім кінчила ся едукация найчастіше, й переважна маса священиків і дяків, певно, й не підіймала ся над сей рівень, а в світських кругах і таке знання було чимсь не зовсім звичайним: Нестор, оповідаючи, що Борис читав книги, уважав потрібним пояснити: „баше бо и грамотѣ наученъ“, як річ що сама по собі не могла припускати ся. Хоч з другого боку письменність в княжих кругах може не була знову і великою рідкістю, судячи по звісткам про книголюбство Ярослава, Святослава Ярославича, Володимира Васильковича, і т. и. Що між світськими людьми були й справдешні книжники, показує Моленіє Данила.

Другим ступенем науки було писання й рахунки: се було потрібне для тих, хто приготавляв ся на писара-метальника, або на переписувача — списателя книжного. Що до рахунків, то де яке зрозуміння тодішнього знання їх можуть нам дати рахунки новгородського диякона й domestика Кирика з 1136 р. — „ученіє имже вѣдати челоуѣку числа всѣхъ лѣтъ“. Справедливо піднесене було, що такий нпр., поданий тут, рахунок числа днів від початку світа до 1136 р., що виносить в сумі 29.120.652 (і вирахуваний вірно) не міг бути зроблений простим додаванням, отже мусів Кирик знати множення; з другого рахунку бачимо, що знав він дробів (кратні числа). Сього він, певно, не навчив ся з самого читання книжок, а що був ще чоловіком молодим (26 лѣт, як сам каже), то певно не був і винахідником таких математичних відкриттів: очевидно, навчив ся того від учителя, або в школі.

Так само мабуть не без множення пороблені ті рахунки приплода, на десятки й сотки тисяч, в ширшій редакції Руської Правди — зроблені мабуть якимсь „метальником“ (Кар. § 49 — 63).

Ще дальшим ступенем науки була грецька мова; вона була потрібна й для практичних справ при частих зносинах з Візантією й при істнованню на Русі вищої грецької єрархії (митрополитів і єпископів), — і для наукових потреб: хто хотів розширити свою освіту, не міг задоволити ся самими перекладами, мусів сягнути до грецьких книг. На переклади з грецького також був попит у різних меценатів книжності. Ті руські духовні особи, що їздили в різних справах до Царгорода, як Єфрем, Ніфонт і т. и., мабуть уміли по грецьки; чи було їх багато — се иньша справа. В західніх землях мусіли учити ся й німецької мови; про словянські не скажу сього — їх розуміли не учивши ся.

Вінцем освіти, яку міг дати учитель або школа тільки по більших культурних центрах, була літературна оглада: знання тайн византийського риторства, стиля; без проводу учителя се знання осягнути ледви аби було можливо, особливо про браку якоїсь значнішої літературної традиції в самій суспільности. Що правда, на Русі був переклад граматики (що надписуєть ся іменем Дамаскина, але йому не належить), але сей підручник сам не міг дати потрібної літературної техніки.

Всі иньші знання здобувало ся через лектуру й пояснення до такої лектури учителя, коли він був. Такі дисципліни, як історія, історія літератури, географія, природні науки, філософія й мораль, навіть теологія, певно, ніколи не викладали ся в системі, а черпали ся головно з переложених византийських підручників та з устних розмов з більш досвідченими в „книжнім почитанні“.

Се книжне почитання, розумієть ся, передовсім уважало ся дорогою до спасення душі — способом для моральної науки і до осягнення відомостей з християнської релігії, потрібних для спасення. Літописна похвала книжності, що підносить „велику ползу человекъ отъ учения книжнаго“ (Іп. 107), добачає сю користь в моральній науці: „книгами бо кажемы и учими есми пути покаянию, и мудрость бо обрѣтаемъ, и въздержание..., се суть исходяща мудрости, книгамъ бо есть неисчетная глубина; сими бо въ печали утѣшаемы есмы, си суть узда въздержанию“. „Слово нѣкоего калугера о четьи книгъ“, захвалюючи книжку, бачить в ній теж спосіб до пізнання Бога і „подвига на добрая дѣла“¹⁾.

Безперечно, в дійсности в почитанню книжнім читачі шукали й задоволення своєї цікавості, не тільки душеполезної науки, але ся остатня все признавала ся головною, щоб так сказати — офіційальною метою почитання.

Який же круг відомостей давало се почитання? Значний запас відомостей перекладна византийська література могла дати читачеві з історії. Були славянсько-руські переклади всесвітніх хронік Іоана Манії й Георгія Амартола з її доповненнями, хронологічний підручник патр. Никифора (*Χρονογραφία σύντομος*) і досі ще загадкова що до свого початку старозавітна історія — т. зв. Палея, в двох редакціях — історичній і апологетичній (Палея Толковая), багатий поясненнями різнородного змісту. Що правда, ці історичні підручники знайомили головно з історією жидівською й византийською й поза знанням фактів (не завжди певних), розуміється, не давали ніякого ширшого погляду на історичну еволюцію, але в порівнянні з тим, що давала книжна лектура з інших сфер, й се було ще досить багато.

Для географії існували такі сухі реєстри, які ми знаходимо нпр. на вступі Хроніки Амартола (а звідси взято їх до Найдавнішої літописи), та кілька подорожей паломницьких; чи був уже тоді звістний на Русі переклад „Християнської топографії“ Козьми Індикоплова, — византийського географічного підручника VI в., що стає дуже популярним серед східного словянства в XVI в., — се досі не досліджено. З історією літератури знайомили головно византийські збірки моралістичних апофтеїм і анекдоток, що входили в різні збірники, почавши від Святославового, але репрезентують ся найбільш багато т. зв. Пчолою, византийським збірником, що сформувався остаточно в XI в. і звістний в руських кодексах XIV в., але був на Русі мабуть і в попередніх століттях. В таких збірниках читач стрічав поруч християнських отців імена й античних письменників і цитував потім їх і сам часом, як автор Галицько-волинської літописи, що зацитував раз Омира, але вложив йому в уста слова, котрих дарма шукати у справдешнього Гомера:

„О лєсть зла єсть, якоже Омир пишєть: до обличєня сладка єсть, обличѣна же зла єсть, кто в нѣй ходить, конѣць золь примєть, о злѣе зла зло єсть!“ (с. 513).

І Клим Смолятич каже, що він писав „от Омира, от Аристо(те)ля и от Платона“. Але ніяких слідів безпосередньої знайомості з античною літературою на Русі не знайдемо. Де що з Аристотеля було звістно з Діалектики Дамаскина, що зайшла

на Русь, як здогадують ся, в сербським перекладі. В однім пізнійшій кодексі (XIV або XV в.) маємо переклад виїмок з Епиктета, з християнським коментарем, але чи належить сей переклад ранійшим часам, не знати.

Найбільш убого виглядають відомости з натуральних наук. Перекладана література давала для сеї превеликої сфери знання головню два підручники — „Шестоднев“ — перерібка Шестоднева (огляд шести днів творення сьвіта) св. Василя Великого, зроблена болгарським екзархом Іоаном в X в., і Фізійольо — середньовічна византийська компіляція з античних, біблійних й иньших джерел, що, теж через Болгарію, перейшла й на Русь; обидва збірники давали чимало такого, що могло цікавити читача, але було в тім багато казкового, баламутного; такий же характер мають статейки і вставки натурального змісту, які ми знаходимо по різних словянських компіляціях і византийських перекладах (особливо в Толковій Палей) і які часом дають себе знати в різних дивоглядних згадках руських письменників (літописні оповідання про знаменія і чуда під р. 912, взяті з Амартола, згадки Клима Смолятича і т. и.).

Як бачимо, реального знання почитання книжне могло дати не багато й не високої якості. Коли ще зважимо, яку незначну частину в загальнім книжнім запасі давали сї різні підручники, як вони незначно були росповсюднені (бо все впливав погляд, що книжне почитання має метою не реальні знання, а морально-теологічну науку), то мусимо прийти до переконання, що й школа й лектура староруська давали реального знання мінімально¹⁾.

Далеко поважнійше виглядає богословська література, що кружила по давній Руси в готових перекладах, перейнятих з полуднево-словянських земель, головню з Болгарії, або й на Руси на ново переложена. Полишаючи на боці дрібніші уривки або утвори, що заходили на Русь в складі різних збірників-хрестоматій, ми знаходимо досить поважний ряд грецьких отців, звістних на Руси в перекладах значнійших частин їх писань.

Перше місце між ними займає Іоан Златоуст, безперечно — найпопулярнійший з византийських письменників на Руси. Було кілька збірників його слів як Златоструй, Златоуст, Андріантис, або його слів разом з словами деяких иньших отців — як Ізмаград, Златая Цѣль і т. и.; деякі з них перейшли готові з Болгарії — як нпр. знаємо се про Златоструй, зладжений для болгарського царя Симеона. В сумі рахують звиш двіста слів

Златоуста звістних в перед-татарські часи на Руси, в дійсности-ж їх муєли знати ще більше. Окрім того з іменем Іоана Златоуста часто циркулювали слова, що йому не належали.

Далі були переклади значного числа катехитичних поучень Кирила Єрусалимського (переложених в Болгарії), Атанасія Слова на Ариян (теж з Болгарії), Василя Великого Аскетичні поучення, Григорія Богослова маємо два осібних збірника слів — оден з XI в., другий пізнійший, але теж старої редакції. Дуже популярні були також поучення Єфрема Сирина (з XIII в. є чотири збірники його слів). Ліствиця Іоана Ліствичника принесена була готова з Болгарії, так само як і Богословіє Іоана Дамаскина, переложене екзархом Іоаном. Далі вкажемо ще Іполита римського Слово о Христі й Антихристі, збірник проповідей Григорія Великого т. зв. Двоєслова, „Написаніє о правдї вѣрѣ Михаїла Сінкела (в Збірнику Святослава, а взате і в літописне оповіданне про Володимира), компіляції Антіоха — Пандект (збірник — моральних поучень), Никона Черногорця Пандекти — вибрані з св. отців поучення про християнське взагалі й спеціяльно монаше жите, і Тактікон, що головню займаєть ся богослуженнем і зверхнім порядком церковного житя.

Крім того були переклади толковань сьвятого письма — так звістні з сього часу кодекси толкованого євангелія, апостола, апокаліпсиса, псалтири (є чотири кодекси з XI—XIII в.), пророків (переписав 1047 р. в Новгороді під Унир Лихий).

Досить багатий був запас атіографічних перекладів. Окрім поодиноких житий (Николая, в двох редакціях, Савви Осьвященного і т. п.) широко розповсюднені були збірники житий, особливо т. зв. Прологи — збірники житий і моральних поучень — їх дотепер з XII—XIII в. рахують до дванадцяти кодексів (переважно, що правда, уривки), що вказує на широку популярність їх. Маємо уривки міней — житий розложених по дням місяців, і иньших збірок, а також систематичні збірки — т. зв. Патерики: Синайський і Скитський, в рукописах XII—XIII в.

У сих вказівках я вичисляв тільки головнійше. Зрештою наші відомости про круг писань, які обертали ся в давній нашій суспільности, дуже неповні: переважну масу ми маємо в пізнійших рукописах XIV—XVI в., а між ними є багато відписів з ранійших кодексів, що для нас не заховали ся; в сїм напрямі дослїди й відшукування серед пізнійших копій того, що належать давній Руси, що йно ідуть, і то дуже поволі. Тому вказане мною як певне для давньої руської книжности, треба уважати

тільки частиною того, чим в дійсности ся книжність розпоряджала.

Особливо прикро се дає себе відчувати на пункті тих нечисленних перекладів сьвітських творів, що могли обертати ся в давній Руси. Напевно тепер можна сказати тільки про Александрию — коротшу версію псевдо-Калістенового роману про Олександра, в болгарськiм перекладі, що вона була на Руси вже в XIII в. Але з значною правдоподібністю можна се думати і про т. зв. Дев'яте Діяння — византийський героїчний епос на тлі византийсько-арабської боротьби X в. (його герой зветь ся Дієніс Акріт), про Слово о премудрім Акирі (византийська перерібка арабської казки про царя Сенхариба з Тисяча і одної ночі), і про оповідання про Індійське царство (з західно-європейських оповідань про пресвитера Іоана, в коротшій версії, що, як догадують ся, прийшла на Русь в сербськiм перекладі і увійшла потім в склад Александрії) — всі отсі три оповідання знайшли ся в однім збірнику з Словом о полку Ігоревім. Нарешті теж саме можна думати — що вже в сі часи, в XIII і на початках XIV в. були звiстні на Руси: звiстний роман про Варлаама й Йоасафа (індійська повість про Будду в християнській перерібці, що інтересовала численними своїми притчами, вплетеними в роман), Стефаніт і Іхнілат (византийська перерібка індійських казок про звiрів: героями виступають два шакали, що й дали своє імя книзі — Каліла-ва-Дімна, Щирій і Лукавий), нарешті — повість про Соломона і Китовраса, котрої інтерес обертаєть ся коло різних загадок¹).

Ще більше неясно й ще менше надійно стоїть з апокрифами. Безперечно, вони почали приходити на Русь від перших початків християнства, з Болгарії й безпосередно з Греції; безперечно вони були широко розповсюднені й мали значний культурний і літературний вплив; але уставити, який запас сеї апокрифічної літератури обертав ся на Руси в сих часах, поки що неможливо. Бо хоч ми маємо індекси апокрифів (уже в Сьвятославiм Ізборнику 1073 р. і потім), але сі індекси не наші — грецькі, потім болгарські, і тільки в пізнійших індексах XV—XVI вв. можна шукати вказівок на ту апокрифічну літературу, яка обертала ся у нас дійсно²). Недавно була зроблена проба сконстатувати на підставі Данилового Паломника, які апокрифи були звiстні в тодішній Руси (XI—XII в.), але непевним зістаєть ся — що втягнув Данило в свій твір з апокрифічної лектури і що — з устних оповідань, які чув під час подорожі;

але безперечно, що до розповсюдження апокрифічних відомостей (ними його Паломник незвичайно багатий) Данилів Паломник через свою популярність дуже причинив ся.

Оглянувши той літературний запас, який готовим одержала наша Русь, ми поглянемо тепер, як користала вона з нього та як розвивала свою оригінальну письмєнну творчість.

Для докладної оцінки її одначе й тут бракує нам, як і в літературі перекладів, потрібної повности відомостей. Те що ми знаємо тепер про оригінальне староруське письмєнство, далеко не дорівнює дійсній його великості, і кождий рік приносить у сій сфері відкриття. Рукописні збірники пізнійших віків, де укриваєть ся переважна маса староруських утворів, далеко не вистудійовані, при тім велика, переважна маса староруських писань полишила ся в сих збірниках анонімними або з іменами різних грецьких отців, так що між тою анонімною або псевдо-епіграфованою масою збірникового матеріяла криєть ся ще багато оригінального та чекає тільки щасливих находок або комбінацій, які викривають від часу до часу одно по другім такі нові річи.

Але й відкриття в сфері захованого рукописного матеріялу тільки до певної міри зможуть заповнити прогалини наших відомостей. Рукописмєнна традиція у нас була перервана в переходові віки XIII—XV; хоч українські землі були головними огнищами староруського письмєнства, від нього заціліло майже виключно тільки те, що заховало ся в північних землях: або в перенесених туди українських рукописах, або (частійше) — переписане там. Тим часом культурний рівень, культурні й літературні напрями, інтереси й симпатії були не однакові в землях українських і північних, тому не все з української письмєнської творчости могло числити на популярність на Півночі, й шанси на захованне в північній рукописній традиції були не однакові для різних українських продуктів. Впливали тут і иньші обставини. Правдоподібно нпр. не випадкове се, що з українського письмєнства переходовали ся переважно утворити письмєнників XI в, коли північні землі стояли ще в безпосередній залежности, в тіснійших звязках з Київом, і дуже мало з XII—XIII в., коли Північ жила вже своїм осібним житєм. Нарешті коли зауважити, як слабка взагалі рукописмєнна (північна) традиція (чимало дуже важних утворів староруського письмєнства заховало ся до нас в одній тільки копії), то мусимо переко-

нати ся, що староруські писання мали дуже багато шансів загубити ся й пропасти на віки, а дуже мало — заховати ся до наших часів.

При теперішнім стані наших відомостей маємо в них великі прогалини, так що не можемо судити докладно про обсяг староруського письменства й його еволюцію. Ми нпр. маємо досить пам'яток XI в., дуже мало з XII в., майже нічого з XIII в. Чи значило-б се, що письменська робота почала у нас упадати вже по перших початках, з початком XII в.? Се дуже не правдоподібно. Нпр. в сфері штуки як раз у XII—XIII вв. бачимо дальші поступи, дальший розвій; безперечно, і церковне жите, монастирі розвивали ся далі в сих століттях, чому-ж би так тісно звязане з церковним житєм письменство мало упадати? Правдоподібно, є тут по prostu прогалина в наших відомостях, а толкувати її треба мабуть піднесеною вище обставиною: що Україна в сі часи стояла в слабшій звязку з Північю й не висилала туди своїх утворів — на консервування — так багато як давнйше.

Оглядаючи письменську роботу, я не буду ближше спинятись на біографіях письменників та на детальнійшій аналізі їх писань — се за далеко-б завело мене, та й не входить в круг сеї праці: нас утвори староруського письменства інтересують тут як культурно-історичні документи, пам'ятки освіти, культури, суспільних інтересів. З сього погляду для нас важні письменники, що своїм вихованнем загальним чи літературним належать до київської, взагалі української школи, без ріжниці чи вони були Українцями чи ні, або чи свою письменську діяльність розвивали вони на Україні чи поза Україною; через те нпр. письменники Греки, що хоч писали на Україні, але репрезентують не українську, тільки византийську освіту й письменську традицію, інтересують нас далеко менше — лише о скільки служили лектурою для Русинів та о скільки часом кидають сьвітло на сучасне руське жите, або характеризують змагання нашої вищої єрархії¹⁾.

Що насамперед треба піднести в оригінальнім нашім письменстві — се перевага церковних інтересів над усіми иньшими, яку ми констатували вище і в перекладаній літературі. Се було природним наслідком неофитського перейняття християнством, про котре вище була вже мова, і погляду на книжність взагалі як на помічницю християнської спасенности. Головна маса староруських оригінальних утворів належать до проповідничої й взагалі паренетичної літератури та до агіографії. Чисто сьвітських утворів маємо дуже мало (що правда, тут найбільше можна при-

пускати затраченъ). Посереднє місце між чисто теологічною літературою й чисто світською займає досить сильно заступлене історичне письменство: як в одніх руках — духовних, монаших літописаннє набирає закраски моралістично-християнської, так знову в других має воно переважно світський характер.

В теологічно-паренетичній літературі нема що шукати оригінального лету гадки, самостійних поглядів. Християнська наука й мораль прийшли в таких готових, вироблених, авторитетами усьвячених формах, що руським авторам полишало ся тільки черпати з готового запаса. Інтерес їх писань полягає на тім, о скільки більше або менше розуміння християнського духа показують їх автори, о скільки вміють приложити християнську доктрину й мораль до конкретних явищ, о скільки взагалі з її становища орієнтують в сучаснім житті; про се ми говорили вище й піднесли різні спостереження над тим, як форма опановувала й забивала часом християнський дух в розумінню сучасного духовенства та які помилки наше духовне письменство робило часом, орієнтуючи ся в явищах житя.

Друга інтересна точка — який рівень освіти й літературного приготування показують нам автори сих теологічно-паренетичних писань?

З сього погляду можемо зазначити дві течії в нашім письменстві, що відповідають, щоб так сказати — мінімальній і максимальній освіті й з того погляду дуже для нас цікаві. З одного боку стоїть нечисленна і група „філософів“ як митроп. Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Туровський, сюди-ж додати треба двох анонімних авторів: похвали св. Клименту і похвального слова Рюрику з нагоди збудованої в Видубицькім монастирі стіни; з другого — далеко численніша група таких письменників як Лука Жидята, Теодосій Печерський, Яков Мніх, Нестор, Мономах, Георгій Зарубський, Серапіон і багато незвістних, на ймення.

Від Іларіона маємо одно тільки „Слово о законѣ и благодати“ (повний його титул: О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истиннѣ Іисусъ Христомъ бывшимъ, и како законъ отъиде, благодать же и истина всю землю исполни, и вѣра въ вся языки прострѣся, и до нашего языка Роуськаго, и похвала кагану нашему Владимиру, отъ негоже крещени быхомъ, и молитва къ Богу отъ вся земли нашея), — найдавніший або оден з найдавніших і zarazом найвищий з літературного погляда твір староруського письменства. Імени автора не маємо ні в однім ко-

декеї, воно надасть ся Іларіону тільки на підставі часу: що Слово мусіло бути виголошене десь в 40 — 50-х рр. XI в.; гадка, що автором був Іларіон дуже правдоподібна; у всякім разі автор був Русин, Киянин¹⁾.

Слово було виголошено, в Десятинній церкві, в присутности Ярослава й його родини, й властиво містить похвалу Володимирі, висловлену десь коло його гробу. Але ся похвала вплетена в загальнішу раму: автор дає загальний погляд на боже провидінне про людський рід, ширше спиняючись на відносинах між старозавітним законом і християнством, оглядає росповсюдження християнства на Русі й підносить заслуги Володимира, а закінчує молитвою Богу від „нового стада“ — християнської Русі. Ціле слово тримано з широким, високолетним розмахом, в дуже штучнім, але в границях смаку і міри держанім риторичнім стилі. Автор широко уживає риторичних повторень, паралелізмів, порівнянь, переведених через цілий ряд образів, наводячи при тім біблійні епізоди, толковані метафорично, „прѣводне“, як тоді казали; дотепні порівняння, поетичні звороти, а головнo — глибоке й шире чуте — оживлюють се довге слово, котре автор умів оберекти від однотонности, і ратують слухача від знудження на декотрих довших епізодах, що властиво не видержують пропорцій цілості. Коли в тій штучній риторській будові, в тім символізмі маємо продукт школи, то се глибоке почуте — радість від духовного оновлення руського народу через християнство, почуте національне — свідомість незвичайної слави й могутности Русі і тих широких перспектив духового й культурного поступу, які відкривали ся перед нею (не забудьмо, що се був властиво найсвітліший момент в історії давньої Русі) — се все індивідуальні прикмети автора, що вже більше не повторюють ся в нашій церковній письменстві²⁾). Талант автора вивисив його не лише над рівнем його, але й сучасного византийського письменства, бо й там не знайдемо ми в сих часах в проповідничій літературі такого, що-б дорівняло слову Іларіона.

При тісній залежности нашого старого письменства від византийських первовзорів насуває ся гадка, чи і в Іларіона не було якогось византийського, досі не викритого взірця? Але ся гадка упадає супроти того, що у всякім разі мусів він свій первовзір приложити до руських обставин, додати нові частини, а сї руські частини показують високий талант (я-б сказав, що вони удали ся навіть ліпше ніж вступна частина); тільки рівний авторови талант міг би сею перерібною не попусти нічим штучної

елегантції першовзора, ну а рівний не потребує йти невідлучно слідами другого рівного.

На Руси можна бачити натяк на слово Іларіона уже в оповіданні Початкової літописи. Автор оповідання про Володимира Васильковича волинського виписав із Іларіона значний кусник, сказане про Володимира св. приложивши до свого князя¹⁾. В північнім похвальнім слові Константину Муромському і сербській похвалі Доментіана вел. жупану Немані є теж буквально-подібний уступ. Все се вказує на значну популярність Іларіонового слова.

В хронологічному порядку по Іларіоні наступає м. Климент (Клим) Смолятич, „книжник і філософ, якого не було в Руській землі“. Але від нього маємо тільки одно, дуже посповане і то в останніх роках віднайдене Послання до смоленського пресвітера Фоми, писане між р. 1147 і 1154, або й ще ближше — мабуть 1148 або 1149 р. Само по собі воно малозначне, до того — ще сильно розширене й посповане вставками, а автентичний текст його досі не відреставровано. Воно інтересне як пам'ятка літературної полеміки між сям „філософським“ напрямом з його противниками, і про сю сторону його буду говорити низше, а тепер тільки зазначу, що змістом Послання служить оборона зі сторони Кліма символічного — „прѣводного, духовного“, як він каже, толкування св. Письма. Він на доказ наводить цілі ряди місць св. Письма, що на його погляд мусять бути толковані символічно, часом тільки згадує, часом дає коротке толкування, і як репрезентант сього символічного напрямку і взагалі — глибокої науки, мусить бути зачислений до сього „філософського“ напрямку; риторизма в Посланні дуже мало. Зрештою, як я казав, автентичний текст його не відчищено від вставок, а через те й про літературні здібності Кліма на підставі сього слова не можна виробити собі суду. В сїм своїм Посланні Клим згадує про свої інші послання — до кн. Ізяслава, де він писав „от Омира, и от Аристо(те)ля и от Платона“, але сих інтересних посланий, на жаль, досі не віднайдено²⁾.

Далеко виразніше виступає перед нами стаття иншого репрезентанта сього напрямку — Кирила єпископа туровського. Йому пощастило більш ніж багатьом иншим нашим письменникам: окрім досить численних писань, що надписують ся його іменем, але непевних, чи йому належать, маємо що найменше дев'ять проповідей таких, що належать йому певно; далі маємо Сказаніє о черноризчествѣ чину, багато молитв і оден покаєнний канон.

Проповіди маємо святочні: на неділі від вербної до неділи св. отець, на велику суботу і на вознесенне. В них автор головню переповідає євангельську історію свята, не запускаючи ся в моральні поучення; оповідання дуже штучне, автор широко користує риторичними формами, аби зробити своє оповідання можливо ефектовним й інтересним: часом приберася оповідання в драматичну форму, вкладає в уста осіб діяльоті, стрічаємо широкі повторювання, порівняння, паралелі, цілі образи, також символічні толковання. Взагалі його манера — се дальший крок тієї-ж школи, що бачимо і у Іларіона, тільки нема того почуття, що у Іларіона дає житє риторичній формі; меньш талановитий Кирил не панує так над сими ригорськими формами — вони забивають часом його, оповідання стає часом механічним, нескладним, часто холодним і нудним; він більш невільничо іде за своїми грецькими взірцями, часом бере готові вступи до промов, або цілі уступи й образи. За всім тим йому не можна ніяк відмовити ані літературної техніки, ані визначного таланта, що виносить його навіть над рівень сучасного византийського риторства.

Дуже похваляють ся його численні молитви: риторика оживляєть ся тут щирим чутєм і зі сторони форми вони бездоганні. Як єї молитви так і проповіді його мали широку популярність, і вже проложне житіє його називає його „другим Златоустим“. Безперечно, він був найбільш поважаним з усіх староруських письменників.

До сеї-ж „вищої школи“ треба, кажу, зачислити двох анонімних авторів.

Від одного автора маємо похвальне слово св. Клименту, виголошене, очевидно, в київській Десятинній катедрі, де лежали мощі Климента, мабуть з нагоди обновлення сеї церкви котримсь київським князем, в присутности його самого (по імені не названого); з огляду що св. Володимир називаєть ся праотцем сього князя, треба міркувати, що то був якийсь далекий потомок св. Володимира, отже слово було сказане не скорше як у 2-ій пол. XII в., але й не пізнійше як на початках XIII в., бо київський князь зветь ся старшим між князями. Написане се слово зручним риторським пером, але риторіку ужито в міру, без бомбасту; автор дає порівняння, але не великі, в символізм не запускаєть ся; судячи по прозорості стиля, добрій рущині і по висловах, де автор говорить про Русь, воно мусіло бути писано по руськи, не толковане з грецького, і Русином таки, найскорше — кимсь з духовенства Десятинної церкви¹).

Друге слово — похвала кн. Рюрику, з нагоди збудованої ним у Видубицькій монастирі стіни, 1199 р. Воно було виголошене кимсь з видубицької братії (судячи по формі — власне виголошене, а не написане, і тільки втягаючи його в літопись, де воно заховало ся, автор його, чи може иньший редактор, додав до нього де які подробиці в історичнім стилі). Від попереднього воно відрізняється своїм бомбастичним тоном, що робить трохи комічне вражіння супроти такої зовсім не епохальної події як збудовання стіни; автор в символіку теж не запускається, але громадить масу порівнянь — такої за-багато, але зрештою показує теж риторську зручність і вправу, а се тим більше треба піднести, бо мусів то бути чоловік молодий, судячи по тому що при таких визначних здібностях і освіті не був іще ніяким більшим церковним достойником (про видубицького ігумена говорить він у третій особі). Що був то Русин, в тім не може бути непевности¹⁾.

Поруч письменників сеї, щоб так сказати, вищої школи, як я сказав, маємо цілий ряд писань безпретенсійних, котрих автори не претендуючи на ніяку „філософію“, ані „риторські плетення“, ані виказуючи якоїсь особливої літературної освіти, без претенсій компілюють собі тексти сьв. Письма або від себе дають поучення в різних справах християнської моралі, обрядової практики, не запускаючи ся в глибокі питання догматики або улюблену сучасною вищою школою символістику.

Розуміється, такий „простий“ спосіб писання, як тоді казали, міг бути у деяких письменників результатом їх переконання, що він то й найліпший, що „філософія“ вищої школи не здасть ся на ніщо. Теоретично се зовсім можливо, але на практиці досить трудно припустити таке рішуче виломлювання з під загальної моди, особливо в більшім розмірі, й ми таки мусимо прийняти, що принаймні — переважна більшість тих письменників, які писала „просто“, писала так тому, що не вміла писати инакше, не діставши тодішньої вищої освіти й літературного приготування. До такої „простої“ школи належали такі вичислені вже вище автори проповідей, наук і посланій: Лука, Теодосій, Яков, Мономах, Георгій, Серапіон, і певно — ще багато незвістних, далі — вся наша агіографія й переважна частина історичних письменників.

Як я вже згадував, ми маємо пам'ятку полеміки між обома школами з середини XII в. в Посланню Кліма. Клим пише своє послання в відповідь на послання до нього Фоми смоленського

пресвитера. Довідуємо ся, що Фома дорікав Климу за його манеру запускати ся в символістичні толковання, але Клим здаєть ся ще перед тим зачепив сього Фому а може й інших противників вищої школи в своїм посланню адресованім кн. Ізяславу¹). Можемо догадувати ся, що то був закид малої освіти або щось подібне. Фома супроти того мусів закидати, що репрезентанти вищої школи як Клим залазять у хмари з словолюбства — „тщеславія“, хочуть „славити ся“, удаючи з себе філософів (філософ ся творя); при тім він покликував ся на свого учителя Григорія²), як на признаний авторитет християнської побожності, що одначе ніколи не запускав ся в символістику. Супроти того Клим каже, що має всяке поважання до Григорія, уважає його святим, але мусить признати, що він, як і Фома, не стояв високо в освіті, а вища освіта конче потрібна для кожного пастиря (не вбдѣ, откуду хочещи поручившая ся тебѣ душа руководити), бо Свiate Письмо має масу місць, що мусять бути толковані символічно, отже вимагають читання в теологічній літературі; на сю сторону — законність і потребу алегоричного толковання — того що Клим зве „пытати по тонку“, „прашати силы слову“, „увѣдѣти прѣводнѣ“ (алегорично), „разумѣвати духовнѣ“, він і звертає головну увагу й наводить ряд місць з св. Письма, що на його погляд не мають значіння без алегоричного толковання. При тім супроти Фоми й Григорія Клим покликуєть ся на учених київських книжників, що далеко перевищують їх своєю освітою. На жаль, се місце дуже неясне³), й не можна здати собі справу про премудрість київських книжників. Але скільки-б їх не було в тодішнім Києві, безперечно, що не сі „філософи“ задавали загальний тон староруському письменству, тільки ті Фоми й Григорії, котрих знання Клим прирівнював до знання самої азбуки.

Хронологічно першим виступав в ряді „не-філософів“ єп. новгородський Лука, що міг писати в середині XI в.; від нього маємо поучення „къ братіи“, коротеньке і дуже елементарне, без текстів, зложене з самих коротеньких наказів, що робити і чого не робити⁴). В другій половині XI в. маємо в тім же роді писання Теодосія ігумена печерського († 1074), в їх чимало, але для декотрих утворів авторство його непевно; найбільш певні шість коротких поучень до монашої братії, написаних досить складно, хоч і просто, де він заохочує її витривати в своїх монаших обітницях, не лінувати ся до монашого подвигу, далі — коротеньке поучення келарю й дві коротенькі молитви. Два послання до кн. Ізяслава: одно в відповідь на його запитання про святкування

сьвят і піст у сьвята, і друге — „про Латинян“ або „про віру варязьку“ обуджують деякі непевности, як і два поучення до народу: „о казняхъ божиныхъ“, внесене і в літопись під 1068 р., і про співання тропарів на пирах, що стрічають ся і без імени Теодосія; у всякім разі слово „о казняхъ“ було тільки руською перерібною слова „Слова о ведрѣ и казняхъ божиныхъ“ з Златоструя, і як перерібка могло належати й Теодосію¹⁾.

Теодосієвому сучаснику мніху Якову надаєть ся з значною правдоподібністю послание Димитрію (мабуть Ізяславу) „отъ многогрѣшнаго чрьнца Іакова“, де він у відповідь на його „смирненне й жалісне посланіє“ дає йому різні моральні поучення (стерегти ся пиянства, розпусти, гніва і т. и.) і „Память і похвала в кн. Володимирѹ“, написана досить нескладно, але інтересна деякими звістками; на основі одного — досить слабого натяка в сій похвалі²⁾ надають Якову і анонімне „Сказание про Бориса і Гліба“, але се вже тільки здогад³⁾.

Славний Володимир Мономах теж належить до сеїж категорії письменників: маємо від нього звістну науку синам, о стільки-ж інтересну своїми історичними й побутовими звістками, о скільки нескладно написану; саму ідею її, дуже правдоподібно — піддали йому подібні науки византийські, звістні на Русі вже в XI в. Окрім того маємо його лист до Олега, не повний, в дуже умильним тоні, з текстами, і якусь ніби молитву, досить нескладну теж, про котру одначе не можна напевно сказати, чи вона Мономахова⁴⁾.

З XII в. не маємо майже нічого в сім роді: безперечно, є тут превелика прогалина в нашім материялі. Окрім нпр. такого затраченого послання Фоми, на XII в. з усякою правдоподібністю треба покласти два слова, з котрих одно напевно, а друге — мабуть — належать Чернігівщині: се „Слово о князех“ — гостра інвектива на князів, сказана з нагоди сьвята Бориса і Гліба, і Слово в неділю сиропустну — похвала сьвятим, з інвективою на Киян, що забили кн. Ігоря; обидва слова написані досить гладко, але просто; перше дуже інтересне з публіцистичного погляду⁵⁾. Невідомо, котрому столітю належить „поученіє къ духовному чаду“ Григорія Зарубського, що звістно в кодексі XIII в. (загальні моральні поучення)⁶⁾.

З XIII в. можемо поки що в сім напрямі вказати одного письменника: печерського ігумена Серапіона, що закінчив своє жите єпископом володимирським (іменований 1274 р., на другий рік умер). До тепер звістно пять його проповідей, з них першу

з певною правдоподібністю можна класти на початки його проповідництва, другу і п'яту — на часи єпископства, про інші не знати, де й коли вони були написані; інтересні вони тим, що проповідник звертав ся до явищ сучасного життя: в однім (I) ударає на „скверные и немилостивые суды“, в іншому (IV) нападає на вірування про відьом і топлення їх, в третьім (V) — на вірування про волхвів, тепельників і самоубийників; зладжені проповіді складно, але просто, без риторики¹⁾.

З другої пол. XIII або 1-ої XIV в. маємо анонімну похвалу Теодосію печерському якогось київського книжника, зрештою мало інтересну (риторичний бомбаст); автор згадує про татарську неволю (в работѣ суще и въ озлобленіи злѣ)²⁾.

Тут же, говорячи про богословське письменство, треба нам сказати дещо про писання духовних Греків на Русі — вони мають свій особний характер.

Насамперед одну галузь мали сі письменники своєю спеціальністю — се релігійна полеміка. Одинок полемічна література, яка зістала ся нам з давньої Русі, звернена против Латинян і майже вся вона вийшла з під пера Греків, XI і першої половини XII в. Се був відгомін завзятої полеміки византийських Греків з папством; застаючи на Україні православних в дуже живих і приятельських зносинах з католицькими народами — Варягами, Німцями, Уграми, Поляками, духовні-Греки уважали своїм обов'язком остерегати їх від такої небезпечної для їх православности приязни і чи то в загальних трактатах, чи то в посланнях звернених до поодиноких князів підносили ереси латинників. Не всі писання їх мали популярність; деякі могли навіть зістати ся й непереложеними на руське (нпр. трактат митрополита Леона досі звістний тільки в грецьких текстах); часте повторювання таких писань і деякі вказівки, які знаходимо в них, промовляли би скорше против гадки про їх вплив. Історичні обставини противно втягали Русь все в тісніші зв'язки й зносили з латинським заходом. Проте з культурно-історичного погляду годі проминути сю літературу, що будь що будь розвивала ся на Русі й безслідно таки не минала.

Першим з звістних нам полемістів вважають митрополита переяславського Леона з його трактатом про уживання в латинській евхаристії оплатків (його кладуть на початки XI в., але властиво час його добре незвістний). Іменем митроп. Георгія (з 3-ої чверти XI в.) надписуєть ся полемічний трактат „Стязаніє съ Латиною“, але був висловлений досить правдоподібний

здогад, що ми маємо тут тільки пізнійшу перерібку послання м. Никифора, фальшиво надписану іменем м. Георгія. З останньої чверти XI в. маємо послання м. Іоана до антипапи Климента III, написане в відповідь на його заклик до унії, дуже тактовно і здержливо (звісне і в грецькій оригіналі і в старім перекладі).

З початку XII в. маємо два послання митрополита Никифора присвячені полеміці з латинськими єресями — одно до Мономаха, в відповідь на його запитання, друге до волинського князя Ярослава Святяполковича, написане мабуть з власної ініціативи митрополита, що мотивує се сусідством Волини з Лядською землею; послання єї мало мають оригінального, зладжені на основі грецьких трактатів Керуларія і анонімного *περί Φράγων καὶ τῶν λοιπῶν Λατίνων* і визначають ся великою нетолеранцією, головню друге. Такою-ж нетолеранцією визначається послання до кн. Ізяслава Теодосія — він в рукописах зветь ся печерським, але був то мабуть Теодосій-Грек, з середини XII в., звістний иньшими літературними працями; в обох посланнях — Никифоровім і Теодосієвім — поручається повне відчуження від Латинників, як від поганих.

Поруч сих полемічних писань Греків знаємо одно, що вийшло з під руського пера — се дві полеміки на Латинян, всаджені в літописне оповідання про охрещення Володимира: одна коротка (про уживання оплатків), вложена в уста філософа (Іп. 58), друга довша, вложена, в уста духовенства при хрещенню (Іп. 78), — се скорочення того, що в повнійшій формі читаємо в Палєї; латинська віра признається тут „с нами маложе розвращеною“ (мало чим відмінною), але з тим усім дуже згубною для душі.

Що до загального характеру сеї полеміки, то треба взагалі сказати, що вона великої чести авторам їх не приносить: не кажучи за різні абсурдні і неправдиві закиди, пороблені в них подекуди латинникам, що можуть уважати ся, подекуди бодай, і пізнішими додатками, — полемісти не зміють відрізнити важних відмін від дрібних, обрядових, і накидають ся на єї остатні з неменьшим завзятем, як на догматичні різниці. Визначають ся вони взагалі значною нетолеранцією, доходючи подекуди (у Никифора і Теодосія) до проповіді повного відчуження від латинників — не їсти з ними з одної посудини; у декотрих єї прикмети виявляють ся лекше, нпр. в посланню м. Іоана до папи, але борше ся повздержливість залежала від спеціальних обставин, в котрих виходило послання, і не змінє загального характеру сеї полеміки.

Окрім полемічних писань маємо від наших Греків писання канонічного характеру: саме становище єрархів приводило їх до сеї письменської діяльності. І так згаданому вище м. Георгію надаєть ся по деяким прикметам т. зв. „Заповѣдь св. отець ко исповѣдающимся сыномъ и дщеремъ“, дуже інтересна збірка канонічних вказівок, в котрій одначе не виріжнено ближше те, що з певністю може уважати ся твором XI в.; від м. Іоана, автора згаданого вище послання, маємо вповні певні й теж дуже інтересні канонічні відповіді Якову черноризцю; від Теодосія (правдоподібно — Теодосія Грека) маємо послання до Ізяслава в справі сьвятковання неділі. З них літературним утвором може уважати ся тільки се останнє — перші до літератури такжє мало належать як нпр. Руська Правда¹⁾.

Поза тими полемічними й канонічними писаннями маємо від наших Греків дотепер ще тільки два инакші твори, а то м. Никифора. Одно — послання моралістичного змісту до Мономаха; воно зачіпає „вищу науку“ — говорить про психологію, про духові сили, і мабуть наслідком того, що митрополит в дуже делікатній формі хоче дати науку князю (здаєть ся він хоче поучити князя, аби не покладав ся на своїх вірників і не давав волі гніву на підставі їх неправдивих донесень), а також мабуть і через незручність перекладача воно вийшло дуже темне для зрозуміння. Другий його твір — слово в неділю сиропустну — з проповідію гуманности; цікаве в ній се: митрополит на вступі поясняє, що не знаючи по руськи, написав своє поучення, очевидно — для відчитання о перекладі²⁾.

Вернімось до руської оригінальної творчости.

Близько підходить до проповідничої літератури своїм моралізаторським тоном наша агіографічна література³⁾. По формі вона переважно визначаєть ся сильною шаблоновістю: залежністю від форм, тона, манери византийських житий, що приходили в великім числі на Русь в Прологах, Патериках і т. п. Що до свого літературного приготування, наші агіографіна лежать переважно до низшої школи, і се ще ратує їх по часті від перспективи — зовсім утонуті в риторичній балаканині, хоч само по собі сполучення „простого“ способу писання з византийськими шаблонами зовсім не причиняєть ся до літературної краси їх утворів; виймків з сього погляду не багато⁴⁾.

Ся агіографічна література, дотепер напевно нам звістна, не дуже велика: окрім „Памяти й похвали“ Володимирю Якова,

що властиво треба уважати не життєм, а дуже нескладним панегіриком, з коротким реєстром фактів Володимирового життя, маємо: анонімне „сказання стратотерпцю св. мученику Борису і Глѣбу“, що звичайно вважається як утвором Якова мніха й увійшло в Найдавнішу літопись, далі — повість про початок Печерського монастиря (в Найдавнішій літописі під 1051 і 1074 р.) два утвори Нестора: „Чтение о житии и погребении блаженную стратотерпцю Бориса и Глѣба“ і „Житие Θεодосия иг. печерскаго“, анонімне оповідання (в формі проповіді) про перенесення мощей св. Миколая до Бару і декотрі чуда його — все з XI в. З XII в. ми маємо дуже мало: може бути що до цього століття належало життє Антонія Печерського, для нас страчене; може деякі чуда св. Миколая; є сказання про смерть Ігоря — його маємо в перерібках; є ще деякі записки що до свого часу не зовсім певні або до України не приналежні. З XIII в. маємо два більші утвори — дві повісті про Печерський монастир і його святих в формі посланий: еп. володимирського Симона до печерського монаха Поликарпа і цього Поликарпа до печерського ігумена Акиндина.

Найбільшою простотою й свободою від византийських шаблонів визначається анонімна літописна повість про початок Печерського монастиря, писана якимсь сучасником Теодосія, у всякім разі не Нестором, як надписується се оповідання в пізнійших патериках. Анонімне сказання про Бориса і Глѣба (т. зв. Якова) теж досить просте і реальне, але вже автор впадає в шаблони мученичих оповідань і поспує свій твір сими шаблонними вставками, що дуже лихо пристають до його, зрештою досить реального оповідання.

В оповіданні Нестора про Бориса і Глѣба реальні факти вже далеко сильніше притушовані шаблонною фразеологією: його Чтение зісталося першим взірцем „справдешнього“ — уложеного по византийським шаблонам життя на руській ґрунті; воно починається від сотворення світа, коротким начерком божого „домостроїтельства“; Борис і Глѣб показують прикмети святости вже від дитинства, — живого нічого в сих фігурах не лишилося, і взагалі автор, очевидно, старався можливо винищити все реальне в своїм оповіданні, аби його герої як найменше пригадували, що вони були Русинами XI в., а не з якої небудь „страли Каппадокійскія“. Але зладжене при тім життє досить складно і зручно. Більше реального змісту подає другий увір Нестора — життє Теодосія: автор мав таку масу матеріялу

про свого героя, що вона опанувала його й не дала вповні „обчистити“ життя з реальних подробиць; але при тім, як показали новіші спостереження, Нестор ішов теж за шаблоном — за життям Сави Осьвященного, беручи відти не тільки схеми, але й готові фрази й подробиці, і ними без скрупулів характеризуючи свого героя¹⁾.

На кінець XI в., а по часті може й на пізніші часи припадають деякі писання про св. Миколая — одного з найбільш популярних у нас святих. Життя його, що давніше уважалося оригінальним, показується переказом з грецького, натомість оригінальним треба уважати оповідання про перенесення його мощей до Бару, „похвалу“ — властиво коротке його життя, з моральною наукою при кінці, і кілька чуд. Виразніші прикмети руського письма мають чотири чуда: чудо з ковром, чудо з отроком всадженим у в'язницю, чудо з дитиною впущеною в Дніпро, чудо з Половчином. Перші два відгрівають ся в Царгороді й описують ся якимсь руським подорожним, другі два — в Києві; на оповіданнях подорожного, правдоподібно, оперте й оповідання про перенесення мощей св. Миколая до Барі. Вони всі написані досить просто, чуда одначе автор пробує оживити драматизованнем, подекуди попсованим незручними промовами від писання. Хронологічні вказівки мають царгородські чуда (2-а пол. XI в.) й оповідання про перенесення (кінець XI в.); коли написані інші — не знати; на особи авторів якихось вказівок витягнути не можна²⁾.

Повість про смерть Ігоря Ольговича мусіла істнувати в двох верзиях: одна написана в літописнім стилі, з певною політичною тенденцією — оправдати київського князя Ізяслава від закидів про участь в сїм убийстві, зладжена мабуть кимсь із його київських прихильників, друга — вже зроблена в шаблонівім агіографічнім стилі. В чистім виді не заховала ся ані перша ані друга — маємо їх скорочення в літописях Київській і Суздальській³⁾.

Повісти про печерський монастир Симона й Поликарпа написані ніби в формі листів: Симон, колишній печерський монах, пише до печерського монаха Поликарпа, заохочуючи його, аби був задоволений своїм станом, і для того підносить святість і славу печерського монастиря; Поликарп пише до свого ігумена печерського архимандрита Акиндина, ніби в відповідь на його запитання оповідаючи йому про печерських святих. Одначе, як справедливо зауважено, ця листовна форма досить нескладно звязана з самими повістями (особливо другою), що призначали ся, очевидно, для людей сторонніх, з поза печерської братії, як побо-

жна лектура, на взір византийських патериків. Повість Симона складається з вступу, зверненого до Поликарпа, де він докоряє йому за його марність і складає панетірик Печерському монастирю, й двох частин — перша оповідає про важніших подвижників монастиря, їх подвиги й чуда, друга — про чуда, зв'язані з історією заснування самого монастиря. Повість Поликарпа складається (по коротеньким вступці, зверненім до Акиндина) з 12 оповідань про печерських подвижників, з моралістичною закраскою, ще ясніше зазначеною ніж у Симона. Обидві повісті написані зручно, складно, цікаво, не загромаджені бомбастом, сильно ворухать чуте й фантазію читача, й завдяки тому, не вважаючи на свій чисто аскетичний, місцями — навіть хоробливо-аскетичний характер, мали незвичайну популярність на Русі, не тільки в церковних, але і в світських кругах. В первісній особистості вони не заховалися: дуже рано вони були злучені разом з літописною повістю про Печерський монастир, Несторовим життєм Теодосія й деякими дрібнішими додатками в одну компіляцію під титулом Печерського Патерика, в сій компіляції уживалися, й вона витиснула самі послання: вони заховалися тільки в Патерику, з різними редакційними змінами. Найстарші редакції Патерика маємо з XV віка (числом три)¹⁾.

Староруська паломнича література досі репрезентується головню тільки „Паломником Данила ігумена Руської землі“, що правда утвором незвичайно популярним й цікавим; се досить легко (розмірно) й цікаво описана подорож в Палестину, зроблена десь між 1006 – 1008 рр.; по декотрим подробицям здогадують ся, що автор був Сіверянином, зрештою ніяких ближших відомостей про автора не маємо. Завдяки досить легкому стилю, багатству відомостей й масі апокрифічних подробиць вплетених в оповідання, Паломник сей тішив ся широкою популярністю — се безперечно найбільше популярний твір староруської літератури: кодексів його тепер звісно близько сотки; найдавніші кодекси одначе маємо тільки з XV в.²⁾. По за тим маємо подорожники мало звісні (як подорожник печерського ігумена Дозітея, з 1-ої чверти XIII в., на Атос), або до України не належні, як подорожник Новгородця Добрині до Царгорода³⁾.

Історичне письменство, судячи по його останкам, мусіло бути багато розвинене, але до нас дійшло виключно тільки те, що увійшло в літописні компіляції, головню в одну велику компіляцію, що прийнятим звичаєм *per nefas* зветь ся Іпатською літопи-

сею. Ся збірка — то правдивий архив нашого письменства, де переходили ся одинокі майже останки нашої старої історіографії, сліди — на жаль, часто дуже уривкові й слабкі. Поза нею можемо виловлювати тільки поодинокі дрібні звістки в інших компіляціях, сучасних, як нпр. Суздальська літопись, і пізнійших — російських (особливо в т. зв. Восресенський і Ніконівський) та польських (у Длугоша)¹).

Ся збірка літописей була, очевидно, зладжена на Волини, де в останній четвертині XIII в. Її укладчик мав мабуть уже злучені до купи т. зв. Найдавнішу і Київську літописи, може й Галицьку, й прилучив до них Волинську. Кожда-ж з сих літописей перше ніж перейшла до сеї останньої компіляції перейшла теж через руки цілого ряду редакторів, а і в своїм основнім укладі складаєть ся з численних частин, з різнородних самостійних утворів.

Я вже попереду²) подав аналізу першої частини сеї трилоїї — Найдавнішої літописи. Я вказав там, що її перша складова частина — т. зв. Повість временних літ, зладжена де в середині XI в., в другій половині XI і на початку XII в. була кілька разів продовжена, розширена й перероблена, аж з'явили ся одна по одній її остатні редакції — новгородська й дві київські — одна закінчена в 1116 р. Сильвестром ігуменом видубицьким (кінчила ся 1110 р.), друга трошки довша, закінчена коло тогож часу незвітною нам особою. В склад сеї літописи окрім запозичень з чужих джерел, вставок теологічного змісту, документів і переказів, увійшли й кілька самостійних писань історичного (або релігійно-історичного) змісту — окрім самої Повісті временних літ, що послужила основою сеї літописи, увійшла сюди повість про Володимира, життє Бориса і Гліба, повість про початки Печерського монастиря, повість про війну Олега Святославича з Мстиславом, історія про Волинську війну якогось Василя³).

Основою Київської літописи лягли київські записки, що з певними змінами увійшли в склад і Суздальської літописи: слід їх губить ся тут в середині XII в. В Київській літописи вони теж не заховали ся в чистій формі — тут вони злучені з якимись іншими, київськими й чужими записками, як то видно з відмін записок Суздальської літописи, з подвійних звісток і з інших слідів сполучення в самій Київській. Середину Київської літописи (від 1146 р.) виповнює простора повість про князювання в Києві Ізяслава Мстиславича, писана якимсь прихильником і товаришем його походів, але й вона понеребивана

иньшими звістками — в значній частині сї звістки ідуть з якогось джерела неприхильного Ізяславу, писаного, бодай в части, десь за Дніпром, мабуть в Чернигівщині; зі вставок годить ся піднести оповідання про убийство Ігоря, злучене з двох повістей про нього, як згадував я вище. В третій четвертині слідно нову руку — якоїсь духовної особи прихильної династії Ростислава, що мабуть вела київську літопись в сій частині; але пізнійший редактор завів і сюди серию записок і осібних сказаний українських і суздальських: так за осібні сказання, до первісної літописи не приналежні, можна уважати оповідання про нахід Половців на „десятинний город“ Богородиці під 1172 р., про вибір печерською братією ігуменом Василя під 1182 р., про похід Ігоря на Половців під 1185 р.; суздальське джерело виразно видко в оповіданнях про еп. Федорця (під 1172 р.), про похід Андрія на Новгород (1172), про смерть Андрія й дальші замішання в Суздальщині (1174); серия галицьких звісток почавши від р. 1173 мабуть також не належить до первісної літописи, а взята з якогось західного джерела, так само як і легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Нарешті замикає Київську літопись звістка вже нам похвала Рюрику з нагоди поставлення стіни в Видубицькім монастирі, виголошена 1199 р.; її автор мабуть чи не був і останнім редактором Київської літописи¹⁾.

Більше одноцільний характер має Галицько-волинська літопись. Її вступна частина — оповідання про „великий мятеж“ по смерті Романа, була написана в формі прагматичного оповідання, без років, якоюсь близького Данилови особою, правдоподібно з Галичини, не скорше десь як в 40-х рр. XIII в. Де що змінена при дальших редакциях, вона одначе заховала більш менше свою початкову форму, тільки в оповіданнях середини XIII в. помічаємо деякі посторонні звістки, внесені, очевидно пізнішим редактором — пинські звістки, в звязку з котрими могли стояти й багаті відомости про події в. кн. Литовського й русько-литовську боротьбу, що виступають в середніх десятиліттях літописи (особливо в пятидесятих-сімдесятих роках). Можливо, що маємо тут останки якоїсь літописи з північної Волини, з сусідства Пинщини і в. кн. Литовського; серед них сліди вступної повісти зникають в 50-х рр.

Сімдесяті й вісімдесяті роки літописи виповнені знову инакшим материялом: се волинський двірський літописець, близький до двора кн. Володимира Васильовича і його наступника Мети-

слава; але його оповідання, здасть ся, кінчить ся з р. 1289, і кінцеві записки літописи мабуть вийшли з під иньшого пера; пинські звістки під кінцевими роками знову могли-б вказувати на північну Волинь. Сі дальші верстви літописи, відповідно до її початку, зроблені були також без років, до кінця, і роки поставлені, зовсім довільно, якимсь хронологізатором уже по злученню цілої Галицько-волинської літописи з Найдавнішою київською, і то тільки в однім з кодексів (маємо хронологію лише в Іпатськім кодексі, в иньших її нема).

Таким чином, навіть не рахуючи дрібних записок, що могли часом походити з різних побічних джерел, в нашій літописній збірці ми, як бачимо, маємо результат роботи може яких кількадесяти людей з більше як двох століть. Характеризувати на купу сю збірну роботу, як то часом роблено¹⁾, було-б те саме що нпр. характеризувати цілу староруську літературу — поодинокі письменники мали свої індивідуальні прикмети, ріжнили ся часом, рівнем освіти, школою, суспільною приналежністю, здібностями. Тому замість такої загальної характеристики зазначимо ріжні типи й напрями, а zarazом і деякі спільні прикмети в сім історичнім письменстві.

Передовсім щасливою обставиною для нього мусимо ми уважати, що розвивало ся воно вповні, або майже вповні свobodно від грецьких шаблонів, що нпр. так тяжко покалічили нашу атіографію. В староруськім письменстві зіставали ся незвідними византийські історичні твори в властивім значінню того слова — себто прагматичні праці з традиціями античної історіографії, з штучною композицією. Звідні нам переклади тільки таких хронік як Никифорова, Амартолова або Малялії через свою простоту, повну примитивність не могли дати нашій історіографії нічого окрім хіба найзагальніших технічних вказівок, котрих з рештою, з огляду на їх примитивність, історіографія наша навіть і не потребувала. Та християнська закраска, яку має в ся наша історіографія, могла теж дуже легко не бути запозичена з византийської історіографії, а піддана її загальним тоном нашої освіти й книжности. Своєї свobodі від византийського шаблону наша історіографія завдячувала ті добрі прикмети, які її взагалі відзначають — свою простоту, свіжість, силу, сей армат життя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найціннішою частиною нашого старого письменства.

Безпосередній вплив літературних византийських взорців можна підозрівати хіба тільки в повісті про галицькі замішання

(вступній частині Галицько-волинської літописи), з її принциповим не зв'язаним хронологією прагматизмом („хронографу же нужда есть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же воступати в задняя“ каже автор)¹⁾, риторичним стилем з штучними дієприкметниковими (партіципійальними) конструкціями, з сценами в класичнім стилі (нпр.: „одинъ же воинъ управи десъницу свою, иземъ рогатницу ис пояса своего, далече вергъ срази князя ятвяжьского с коня своего, и летящю ему до землѣ изыде душа его со кровью во адъ“ — Іп. 522, або в описи Ярославської битви: „бывшую знамению сице надъ полкомъ: пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболочу велику, играющимъ же итицамъ, орломъ же клекьшущимъ и плавающимъ крылы своими и воспрометающимъся на воздухъ, яко же иногда и наколиже не бѣ — и се знамение на добро бысть“ — Іп. 533). Але й це все могло з'явитися наслідком впливу книжної лектури взагалі, наслідком школи, а не спеціальним впливом якогось історіографічного утвору; у всякім разі впливи даліше зверхніх технічних прикмет не сягнули й тут — самий зміст, кольорит лишилися не порушеними.

Християнська закреска, як я сказав вище, була загальною прикметою нашої старої історіографії; але у різних авторів вона виступає далеко не однаково. Маємо оповідання, що вийшли з рук монахів, як нпр. печерські записки, що стрічаємо в різних місцях на протязу Найдавнішої й Київської літописи, маємо частини, писані, безперечно, духовними особами і з сильно зазначеним релігійним тоном, як остатня третина Київської літописи, з її побожними характеристиками Ростиславчів, з такими наскрізь перейнятими теплим релігійним почутем епізодами, як описи смерті Ростислава Мстиславича (Іп. 362) або Святослава Всеволодича (Іп. 457). Подібний характер має й волинський літописець 70—80-х рр. XIII в.

З другого боку маємо знову партії, що вийшли по всякій правдоподібності від людей світських, або бодай по світському настроєних — тут християнська закреска сходить до minimum, як загальний відблиск християнізованої суспільності, а автора далеко більше цікавлять битви й походи як церковні справи. Такий характер, очевидно, мала повість про Ізяслава, використана в середній частині Київської літописи — подекуди вона дає здогадуватися, що автором її був якийсь учасник походів, може хто з боярства (нпр. під 1150 р. в описи битви під Києвом читаємо: „Володимѣръ же то видѣвъ, оже Кияне бѣжашъ,

а сѣмо Чернии Клобуци за ны їдуть“, се „ны“ — очевидно належить до Ізяславової дружини, або під р. 1151 оповідається, що Ізяслав, почувши про знищення угорського полку, „рече слово то акоже и *перезе слышахомъ*: не идеть мѣсто к головь, но голова к мѣсту“). Подібний сьвітський характер має й повість про галицькі замішання, хоч тут маємо де що і з церковного жити.

Більшою або меншою церковною закраскою не вичерпують ся ріжницї між поодинокими літописцями. Нпр. в другій частині Найдавнішої літописи ми маємо повно записок про небесні знамення, чуда, дивовижї й т. и., — але даремно-б шукали ми чогось подібного в згаданих оповіданнях про Ізяслава, або в цілій Галицько-волинській літописи; очевидно, треба рахувати ся нам тут не тільки з віком, але і з чоловіком, й індивідуальні прикмети автора дають себе відчувати й тут як де инде.

Як другу загальну прикмету нашого історичного письменства, поруч християнського сьвітогляда, треба зазначити його лбояльність супроти князївсько-дружинного устрою — ми не маємо ніяких записок писаних зі становища противного княжїй власти. Така лбояльність не була загальною прикметою нашої суспільности, й ся загальна прикмета нашої історіографії поясняється тим, що все наше історичне письменство (яке ми маємо) вийшло з кругів близьких або прихильних княжїй власти й дружині.

Що до форми, то вона переважно проста, натуральна, літературними правилами незв'язана. Маємо оповідання зовсім прозаїчні, сухенькі, маємо й закрашені поезією, підняті чутом до високого патосу (нпр. в оповіданню про війну 1083 р. — опис руських невільників, забраних Половцями). Подекуди маємо виразні слїди користування з тогочасних поетичних пам'яток, але й незалежно від того поетичний кольорит дуже часто закрашує літописні оповідання. Штучну риторичну манєру бачимо тільки у автора Галицької літописи; але в дійсности він ледви чи був одним писемником такого напрям: в нїм скорше треба бачити самотнього в історіографії репрезентанта колись значної літературної школи, місцевої галицької чи київської, се вже тяжко сказати. Його прикмети — штучний стиль, з масою дієприкметникових констукцій, з надмірним уживанем *dativus absolutus*; при тїм нахил до образів, примів і приказок; він має чимало спільного з стилем Слова о полку Ігореві, образовим, повним натяків і метафор; наведені вище (с. 468) взірці стиля галицького літописця можуть служити прикладами.

Тойже стиль пригадує й слово про збудованне видубицької стіни, котрого автора можна уважити остатнім редактором Київської літописи. Декотрі спільні прикмети можна вказати також іще в однім творі, що належить до нашого письменства коли не особою автора то бодай школою — Молению Данила. Ми маємо тут, з певними відмінами очевидно, сліди літературної манери, що виробила ся в XII в. на Руси, в першій лінії — в Києві, з сполучених впливів: з одного боку — византийської книжної риторики, з другого боку — поетичної руської творчости; при тім одні пам'ятки стоять ближше до першої, як слово про видубицьку стіну, другі — до пісенної творчости, як Слово.

Моленіє Данила — се вложено в літературну форму прохане здеградованого й засланого дружинника до свого князя, аби вернув його. Засланий описує своє нужденне становище, нарікає на своїх ворогів та пробує ріжними способами промовити до почуття князя; при тім пише образowo, з масою примівок і іном, по часті книжного, по часті народного характера. Завдяки своєму іномічному змісту Моленіє придбало велику популярність, багато переробляло ся, при чім його іномічні партії розширяли ся новими вставками, а ті частини, що мали суб'єктивне значіння, говорили про приватну справу автора, — або викидали ся, або діставали теж літературну перерібку. Так з'явило ся кілька тих редакцій, в котрих Моленіє дійшло до нас, і в котрих ще досі не відтворено його первісну форму й зміст. Повстали навіть здогади, що се Моленіє ніколи й не мало иньшого значіння, як літературне, що й сам Данило й його пригоди ніколи в дійсности не мали місця, що се не більше як літературна форма, — але се погляд гіпекритичний.

Правдоподібна гадка, що Моленіє було адресоване до кн. Ярослава Всеволодича, князя Переяслава суздальського, що був якийсь час (1201—6 р.) також князем в Переяславі руським і в Новгороді (1214—36, з перервами). Автор Моленія — хтось з молодшої дружини, чи переяславсько-суздальської, чи якої иньшої — на се Моленіє не дає виразних вказівок; у всякім разі літературна школа його — українська. Він був засланий за щось на оз. Лаче в Новгородській землі, як підозрівають з Моленія — за брак відваги на війні; в Моленії не заперечує він своєї вини, але підносить иньші свої чесноти головно розум та всякими аргументами силкуєть ся прихилити до себе князя. Окрім літературного, Моленіє має чимало й чисто історичного інтересу, як пам'ятка світської культури, а також і своїми висказами

й нападками на тодішню суспільність; Шкода тільки, що його первісні частини не відреставровано досі докладно¹).

Слово о полку Ігоревім зістаєть ся одинокою захованою в цілості (бодай переважній) пам'яткою староруської поетичної творчості. Се робить його пам'яткою незвичайно високого, виїмкового історичного інтересу: воно відкриває перед нами цілу сферу староруського культурного життя, одну з найбільш інтересних, про котру без нього ми не мали-б майже ніякого поняття — сьвітську поетичну творчість. При своїй самотності воно дає нам цілий ряд вказівок на широкий розвій сеї поетичної творчості в давній Русі: називає імена поетів (Боян, правдоподібно — Ходина), вчисляє деякі теми (властиво — героїв) пісень (Ярослава, Мстислава Володимирича, Романа Сьвятославича), вкінці самим своїм стилем, технікою поеми свідчить про існування поетичної традиції, школи.

Так нпр. незвичайно вдаряє нас у очі поганська стихія в Слові: ми стрічаємо імена старих богів — Даждь-Бога, Хорса, Стрибога, Дива, не кажучи вже що все Слово перейняте натуралістичним сьвітоглядом; прийняти, що в другій половині XII в. серед інтелігенції руської, до котрої безперечно належав співівець Слова, так живі були поганські релігійні вірування (як то деякі давніші дослідники приймали) — абсолютно неможливо. Так само тяжко припустити, аби якому небудь поету прийшла гадка в 2-ій половині XII в. без всякої попередньої традиції покликати до життя давно пережиті імена богів і в такім антикварнім стилі уложити свою похвалу христолюбним князям. Інакше ми сього елементу не можемо толкувати як тільки так, що на Русі була стара поетична традиція, поетична манера, школа, що тягла свої початки ще з поганських часів, і завдяки її єї поганські імена, епітети (Русини — Даждьбогові внуки, Русь — земля Трояня, вітри — Стрибогові внуки, і т. п.) законсервували ся в християнських часах і не бентежили христолюбних слухачів, як не трівожили наслідком такої-ж традиції Аполльони й Мінерви середньовічних католиків. До таких самих гадок приводять нас спостереження й над стилем Слова: він незвичайно стиснений, повний поетичних символів, стягнених поетичних образів, натяків, так що стиль сей як на теперішнього читача — дуже темний і трудний: ми любуємо ним тепер, тільки маючи за спиною латіон коментаторів Слова. І се знову треба толкувати тим, що в давнину Слово не стояло так відокремлено й одиноко, як тепер, що воно операло ся тоді знову на поетичну традицію

поколіннь, оперувало широко розповсюдженими в сій поезії, загально-звістними образами, симболями і т. и., на які досить було натякнути.

При тім, очевидно, поезія ся не була народня в звичайно прийнятій значінню сього слова, а артистична, що одною ногою операла ся на народній поезії, а другою на впливах книжної — византийської й русько-византийської літератури. Такий характер має Слово, що, кажу, мусіло операти ся на давніший уже поетичній традиції, і тільки з сього боку його характер стає нам зрозумілим, а з другого боку — входить, як було сказано вище, в течію, щоб так сказати — ученої поезії й артистичної прози, котрої кілька утворів з кінця XII і 1-ої половини XIII в. (Слово про видубицьку стіну, Моленіє Данила, Галицька літопись) ми могли вказати.

З рештою про розвій поетичної творчости окрім Слова свідчать нам ще й иньші свідки — се останки поетичних утворів, що увійшли в наші літописи. Я мав уже нагоду в попередніх томах вказувати на такі останки, а тепер, не претендуючи на повноту, вкажу більше помітні своєю формою сліди староруської поезії. Такі сліди маємо в описи битви під Листвином, що можуть іти з пісні Бояна (другий епізод, що теж, судячи по згадці Слова о п. Іг. міг опирати ся на Бояновій поезії — битва Метислава з Редедю, в літописи передано досить сухо і непоетично); в історії смерті Романа Святославича, що можуть також іти з Боянкової пісні; далі останки якогось епоса можна добачати в звістці про боротьбу з Половцями Метислава і заслання полоцьких князів. В Галицькій літописи зістали ся деякі натяки на пісні про Романа. Се все дрібні куснички, крушинки, але маємо й більший фрагмент прекрасної, поетичної пісні з цікля русько-половецької боротьби — про хана Отрока і гудця Оря¹). Як сей уривок так і иньші вичислені тут (принаймні — більшість їх) по всякій правдоподібности належать не до народніх пісень, але до штучних творів, до тої дружинної поезії, котру заступали Боян і автор Слова. Крім того маємо парафрази старих епосів, як повість про боротьбу отрока з Печеніжином, як повість про Дем'яна Куденевича — се старі (перероблені) записки того, що в сучасних модифікаціях ми маємо в великоросійських билинах т. зв. Володимирового цікля. В сих билинах й історичних піснях також задержало ся не одно з староруської дружинної поезії, хоч сі останки не завжди можна тепер докладно вирізнити.

Але розумість ся, поетична творчість не обмежала ся самими дружинними темами, а обіймала далеко ширші круги. Недавно звернено увагу на т. зв. Слово о Лазаревім воскресенії, й висловлено правдоподібну гадку, що в сій поемі на тему апокрифічного сходження Христа в ад маємо твір староруський: він дійсно своїм складом пригадує ті поетичні твори, які ми вчилися вище, як продукт літературних напрямів кінця XII і XIII віків²).

На тім кінчу сей огляд. Прощаючи ся з давньою Русію, підсумуємо де що з зроблених над нею спостережень.

Початки культурного й державного життя українсько-руських племен виходить далеко за границі історичного життя. Коли починають ся докладніші історичні відомості про них — в X віці — ми застаємо їх при процесі сформовання великої державної системи. Але процес сей не виробив ніякої тріької великодержавної організації. Велика руська держава зіставала ся механічним утвором, котрий удавало ся тримати в цілості тільки особистими впливами і заходами, і по кількох пробах відреставрувати сю державну систему вона починає рішучо розсипати ся. За всім тим існування сеї великодержавної звязи полишило глибокі впливи на суспільне й культурне життя, зближивши українсько-руські племена, привівши до певної однастайности елементи суспільної й культурної еволюції у них (від середини XI в.), та заложивши під неї широкі підстави. Те що при індивідуальних відмінах ми знаходимо в пізнішій розвою сих племен певну одність, в значній мірі було результатом існування великої руської державної системи.

Не виробивши організації для більших державних груп, давня Руська держава тим самим стала перед перспективою дроблення *in infinitum*. Сей процес, повільно, з перервами і реакціями, переходить дійсно протягом двох століть; тільки завдяки чисто випадковим обставинам задержали ся у нас до кінця такі більші державні комплекси як Галичина та Волинь в 2-ій пол. XIII і 1-ій половині XIV в. Але се був процес розвою, а не розкладу, життя, а не умирання. Суспільно-політичні підвалини, що лежали в основі руського державного життя, серед сього ніби розкладу далі розвивали ся невпинно: досить зауважити, що на кінець XI в. і початки XII в. припадає розвій державного й приватного права (далі наші відомості про його

розвій уривають ся). На сї-ж часи припадає дуже інтензивний розвій культури.

В розвою староруської культури сих часів дає себе насамперед відчутти дуже сильно зазначений вплив орієнтальний; В XI—XIII вв. ми стрічаємо ся уже з сильно модифікованими на руськім ґрунті мотивами його, і се показує на довгий культурний процес, котрим Русь опановала мотиви орієнтальної культури й штуки та самостійно їх почала розвивати: уже з огляду на се ми мусимо початки сих впливів відсунути значно назад. З кінцем X в. приходять нові впливи — византийські, де в чім близько споріднені з орієнтальними (бо тодішня византийська культура сама була глибоко перейнята орієнтальними елементами), де в чім оперта на античній традиції або на основі християнській. Дальший розвій руської культури тим способом, силою історичних обставин, зазначав ся в напрямі сполучення впливів орієнтальних і византийських, перетравлення їх та вироблення під сими впливами на своїй національній основі оригінальної руської культури.

Головним тереном її було тоді Подніпрове, спеціально Київщина; її культурний розвій і пішов у сїм напрямі, як можемо бачити з пам'яток XI—XII вв. Західні впливи сюди сягали слабо: за далеко лежали головні осередки західної культури та не мала тоді вона так і чим заїмпонувати тодішній Русі. Але напади турецьких кочовників від довшого часу підтинали економічний добробут Подніпровя, й Київщини спеціально, і тим здержували та ослабляли культурний розвій, а татарський погром, задаючи рішучий удар державному життю Подніпровя, підірвав і тутешнє культурне жите. Відповідно до того ще з початком XIII в. вага руського культурного життя переходять на захід, на Волинь і в Галичину.

Се мало важне культурне значіння — західні впливи, незначні в Київщині, тут були все значніші, і з перенесенням сюди головного українського осередка політичного й культурного, вони набирають великої ваги для всеї України. В XIII і 1-й пол. XIV в. ми бачимо уже сильний розвій їх тут. До двох давніших культурних впливів, під котрими розвивала ся руська культура, приходить третій. Се заповідало ще більшу повність і різнородність руській культурі в будучности, але з другого боку сей перехідний процес — атрофія подніпрянських культурних осередків, перенесення їх на захід, перелом в самім змісті руської культурної еволюції наслідком переваги впливів західних —

все се мусіло задержати, загальмувати розвій культури, вона мусіла „приболіти“, як дерево, від сих усіх перемін.

В XI в. приміром наша староруська культура, можна сказати, стояла більше менше на рівні з центральною Європою, особливо в культурі матеріяльній, штуці, в артистичнім промислі (бо в сфері літературної й наукової роботи західно-європейські культурні круги мали улекшену роботу, через прийняту латинську мову маючи безпосередній приступ до античної спадщини, так що скільки руські, взагалі східно- й полуднево-словянські землі вигривали тим, що робота їх книжної меншости була приступна для некнижної більшости, не була від неї відгорожена, — так знову програвали на утрудненім приступі до своїх культурних джерел¹⁾). Тоді й та й ся стояли більше менш на однаковій стопі учеництва супроти культури антично-християнської й орієнтальної. По тім же переходовім процесі звернувши ся лицем до заходу, наша староруська культура стає в ролю ученика західно-європейської; наслідком того західно-словянські землі, що перед тим, бодай декотрі (як Польща), стояли в культурнім розвитку позаду Руси, стають тепер перед нею тому, що скорше стали учениками заходу ніж вона. Але страчене в часі могло з лихвою бути нагороджене в ріжносторонности руської культури — коли-б не нові удари.

Ахилевої пятою староруської культури й культурного життя взагалі було те, що вони опирали ся тільки на верхню меншість, яка домінувала в суспільности (як то з рештою бувало майже всюди). Суспільно-політичний устрій, на котрім опирала свою силу й впливи ся верхня меншість, а посередно — опирала ся й культура — був широким народнім масам більше несимпатичний як симпатичний, а та верхня меншість, не маючи опори в сих масах, не мала й стільки свідомости й активности, зрештою — й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захитала ся політична будова. В середині XIII в. упав князівсько-дружинний політичний устрій на середнім Подніпрові, — з ним тратить іґрунт боярство, богате міщанство, духовенство, як раз ті верстви, що ними держав ся культурний розвій, та розбігають ся в значній частині куди видно. Тримаєть ся по тім західна Русь, і служить культурним огнищем іще столітє, але з упадком державного життя на Подніпрянщині вона стоїть одиноко, на власних силах, і коли стала ся нещаслива пригода — урвала ся династія, й тутешні верхні верстви показали ся безрадними супроти натиску двох сусідніх держав — Польщі й Литви.

Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне житє. Польська знищила материяльно й морально ті верхні верстви, котрими держала ся руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству. З тим їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще струмком — тощим і бідним — староруська культурна традиция, себто ті нужденні останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви.

Коли застановляють ся над сим фатальним переломом в житю українсько-руського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV в. польсько-німецькою цивілізацією ті бідні останки староруської культури, та говорять про добродійство, зроблене Руси тою західною цивілізацією. Але забувають при тім, що тими нужденними останками не можна міряти староруської культури. Забувають і те, що в XIII—XIV вв. та староруська культура сама зблизила ся і зближала ся все більше де західної культури, й могла власними силами вибрати з неї все користнійше, сполучаючи з переказаними її культурною традицією елементами орієнтальними й византийськими, а не оплачуючи сих культурних запозичень так як вона заплатила з польською окупацією — повним обрабованнем і пониженнем українсько-руського народу (при чім властиво народні маси з тої нової цивілізації скористали дуже мало).

Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а стратили — безконечно. Староруська культурна еволюция, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки своєму народу, але й загально-людській культурі, — була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, — на шкоду не лише свого народу: на шкоду цивілізації взагалі.

П Р И М І Т К И.

До I главн.

До с. 1. ¹⁾ Див. т. I с. 123—5, також резюме мого реферата в XXXI т. Записок Н. тов. ім. Ш.

Література давньої Волини не дуже бідна, хоч і має деякі значні прогалини. Окрім загальних праць, вчислених в т. II с. 307 і далі, згадаю з давнішого: С. Руссова Волинські записки, Спб., 1809, Максимовича Волинь до XI в. — Кієвлянинъ, II, 1841, Матеріали для історії края (волинського) и етнографії В. Комашка, А. Перлштейна і М. Вербицького — Волин. губ. вѣдом. 1854, Карашевича Очеркъ православной церкви на Волини, 1867, Крушинского Историческій очеркъ Волини, 1867, Петрова Краткія свѣдѣнія о монастиряхъ Волинской епархіи, въ настоящее время не существующихъ, 1867 (Волин. еп. вѣд.). З новішого насамперед треба згадати дві спеціальні монографії: А. Андріяшева Очеркъ історії Волинской землі до к. XIV ст., К., 1887, і П. Іванова Историческія судьбы Волинской землі до к. XIV в., К., 1895 (про них див. т. II с. 308). Окрім того є популярна компіляція проф. Петрова: Волинь, Спб. 1888.

Спеціальніші праці: для Забужа — Крижановського Забужная Русь (статя загального характеру, передрукована в II т. його Зібрання сочинень, 1890), Лонгинова Червенськіє городы, историческій очеркъ, въ связи съ етнографією и топографією Червонной Руси, Варш., 1885 — книжка інтересна зібраним в ній матеріалом, але написана хаотично й ненауково; популярна компіляція проф. Петрова Холмская Русь, Спб., 1887. Для Побожа — Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., К., 1885.

Для русько-польських відносин Волини (і Галичини) XII—XIII в. окрім праці Линниченка Взаимныя отношенія Руси и Польши, К., 1884 (кінчить ся останньою чвертею XII в. і для другої половини XII в. дає дуже мало) іще Szaraniewicz Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag

zur österreichischen Geschichte, Льв., 1872, K. Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią, Льв., 1875 (з час. Przewodnik naukowy i literacki), -- за мало критичне, L. Droba Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami, 1881 (Rozprawy i sprawozdania wydziału hist.-filozof. akademii, т. XIII), — ліпше від попереднього, нарешті Balzer Genealogia Piastów, Краків, 1895, що дає багато і для історії русько-польських відносин і не тільки як найновіша, але й найбільш критична з польських праць на сім полі варта особливої уваги.

Для подій з кінця XI в. дві спеціальні статі: Тюріна Смерть Ярополка Ізяславича (Современникъ 1847, т. XVI) — про неї див. в т. II с. 327, і моя: Волинський вопросъ 1097—1102, К., 1891 (Киевская Старина). Літературу до історичної топографії див. нижче (с. 479).

До с. 2 ¹⁾ Див. т. I гл. 2.

— ²⁾ Т. I с. 122.

— ³⁾ Гаркави Извѣстія мусульм. писателей с. 135—6 і 137.

До с. 4 ¹⁾ Несторове Чтеніє о погубленіи Бориса і Глѣба, вид. Срезневского с. 9.

— ²⁾ Див. т. II с. 6.

До с. 5 ¹⁾ Див. т. II с. 46 і 323.

— ²⁾ у Длугоша — див. про се т. II с. 47.

— ³⁾ Див. про се т. II с. 54—7.

До с. 6 ¹⁾ Див. про се т. II с. 186—7, 222.

До с. 7 ¹⁾ Погодін в своїм каталюгу князів (Исслѣдованія IV с. XXXIX) приймає друге князювання Ізяслава на Волини від 1149 р., але певно, що Ізяслав узяв собі Волинську землю вже в 1146 р.; так приймають, більш або менш рішучо, й обидва історики Волинської землі: Андріяшев с. 123, Іванов с. 134; д. Андріяшев припускає, що з руки Ізяслава до 1148 р. сидів тут Володимир.

— ²⁾ Перед тим (1153 р.) бачимо Берестейську волость відокремлену в руках Володимира Андрієвича (Іп. 321).

— ³⁾ Літопись називає його меншим (братъ ему менший ...миръ очевидно Владимир — Іп. 383). Я думаю, що тут, як і нижше Іп. 464 — про Ізяслава Ярославича, „менший“ треба розуміти як „наймолодший“.

До с. 8 ¹⁾ Рік смерті Святослава незвідний, але по 1171 р. він не згадується; Володимир умер 1171 р.

— ²⁾ Про се говорить тільки Татіщевська компіляція III. 247 під 1181 р. Вона оповідає про боротьбу берестейського (чи властиво у ній — дорогичинського) князя Василька Ярополковича з Володимиром минським; боротьба ся закінчила ся тим, що Василько віддав свою волость кн. Лешку, але потім відібрав її Роман. Оповідання се, очевидно, взяте дійсно з якоїсь літописної компіляції, але при сконстатованій у Татіщева нецеремон-

ности в переповіданню літописних звісток її подробиці мусимо брати *sum grano salis*. Вже Бельовский зв'язував се оповідання про польську окупацію Підляся з звітками продовження Мерзви і Кадлубка, що Казимир Справедливий володів Дорогичином, Берестем і Володимиром з їх областями (*Monum. Poloniae hist.* II 390 і 397 і примітки на с. 397, пор. Богухвала *ib.* с. 530, Длугоша II 103), і ці звістки могли б підперти Татішевське оповідання, коли ж бо фабульозні деталі польського оповідання (окупация Володимира) роблять (як побачимо ще низше) і його підозрілим. Натомість є у Кадлубка инше оповідання про похід Казимира на Бересте (II. 407), що може належати десь до р. 1181 і досить правдоподібний; про нього говорю низше, припускаючи, що тут поплутано похід на Бересте з походом на Галичину по смерті Ярослава (с. 493); до нього може належати й записка літописи Траски під 1181 р.: *Dux Kazimir devicit Ruthenos* — *Mon. Pol. hist.* II с. 834.

Про Татішевський епізод див. іще Андріяшева *op.* с. с. 46—8, Balzer *Genealogia Piastów* с. 188; Іванов (Историческія судьбы Волынской з. с. 99) бере звістку Татішева з певним скептицизмом, але зв'язує з нею звістку Кадлубка про похід 1184 (1181) р. Я верну ся до нього ще низше (с. 480), говорячи про „прилученне“ Берестейсько-дорогичинської землі до Польщі за Казимира Справедливого.

До с. 8 ³) Для історичної географії Волини: Антоновича Археологическая карта Волынской губернии (була демонстрована на київському археологічному з'їзді 1899 р., незадовго має вийти в світ, я користав з її коментаря, уділеного мені вп. автором в рукописи), (Самоковасова) Сборникъ топографическихъ свѣдѣній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волынская губернія, Спб., 1888, Теодоровича Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волынской епархіи, I—IV, 1885—99 (видання не скінчене, бракує повітів північно-західніх: Луцького, Володимирського і Ковельського). Книжки Стецкого *Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, I—II, Льв. 1864, і *Z boru i stepu, obrazy i pamiatki*, Краків, 1888 — для давнього періода не мають майже ніякого значіння. Спеціальніші статі вкажу низше, при поодиноких місцевістях.

До с. 9 ¹) Так я розумію се — див. т. I с. 221; додам іще здогад, що призначення Черторийська для Давида в 1100 р. могло бути початком його відокремлення від Турова.

— ²) Ін. 181. Що Нур був північною границею Берестейщини (властиво — Дорогичинської волости), каже грамота Конрада Мазовецького 1237 р.: *Conferimus et donamus magistro H. et fratribus suis ordinis militum domus quondam Dobrinensis castrum Drohicin et totum territorium, quod ex eadem parte castri continetur a medietate flu-*

minum Bug et Nur usque ad metas Ruthenorum, salvo iure ecclesie Mazovien. et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus haberunt (Voigt Geschichte Preussens II с. 277).

До с. 9 ³) Любавській Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 183—4.

До с. 10 ¹) Іп. с. 490, 571, див. I с. 360.

— 2) Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII в. дуже неясна, і я тому мушу трохи ближше коло неї спинити ся. Звістки про се ідуть з двох джерел: з згаданого оповідання (с. 478) про кн. Василька „дорогицького“ у Татіщева (III. 247), і з оповідань Кадлубка (Monumenta Poloniae hist. II с. 397 і 421). Татіщев під р. 1181 оповідає про війну Василька Ярополчича дорогицького з Володимиром Володарвичом кн. минським, що зайняв був Берестє; за помічю Поляків Василько вигнав Володимира з Берестя, але „бояв ся тут лишити ся“ і посадив у Берестю свого зятя мазовецького князя, а сам вернув ся назад. Володимир прийшов одначе новим походом, відібрав Берестє й самого Василька з його польськими помічними полками побив на Нурі. Василько потім утік до свого тестя Лешка, а той відібрав Дорогичинську волость від Володимира й прогнав його в Берестє „за Буг“ (отже Берестє — по гадці Татіщева принаймні — не належало до Ярополкової волости), але що Василько не мав чим заплатити тестеві за його поміч, отже мусів віддати йому свою волость; по смерті ж його „Поляки“ (Татіщев відріжняє „Мазовшан“ і „Поляків“) все відібрали від Лешкових дітей.

Се оповідання має загальне довіре в сучасній історіографії, й дійсно не може бути сумніву, що Татіщев його в цілости з пальця не висав, але також не може бути сумніву й у тім, що не все в сій оповіданню належить тій затраченій літописній звістці. Нецеремонність Татіщева в переповіданню жерел загально звісна, і а ргіогі треба було б прийняти можливість змін „від себе“ і в сій звістці, коли б деякі подробиці самі не зраджували себе — в русько-польських відносинах. Татіщев говорить про Лешка — виходило б на Лешка мазовецького, сина Болеслава Кучерявого († 1186), але сей Лешко не міг бути тестем Василька, бо вмер занадто молодим і дітей не мав. Не можна також віднайти між польськими князями і Василькового зятя, що сидів у Берестю.

Д. Бальцер для виратования Татіщевського оповідання припускає, що Василько був оженений з донькою Болеслава Кудрявого (ad hoc припущеного), і на сій підставі Лешко називав ся його зятем, а Казимир Справедливий, яко стрій Лешка, міг бути названий тестем Василька, „хоч не в ближшій значінню того слова“ (Genealogia с. 189). Се круте об'яснення (абсолютно неможливе супроти прийнятої в наших

літописях термінології для фамілійних відносин), прийняте таким основним знавцем польських династичних відносин для виратовання Татіщевських звісток, найліпше показує їх непевність.

Таким чином ціла історія, що Дорогичин в 1180-х рр. був за-
браний Лешком (ще раз зазначаю, що оповідання Татіщева не роз-
тягає сеї окупації на Бересть, як се робить ся у різних новітших
інтерпретаторів сеї звістки), а по його смерті відібраний від його дітей,
набрав досить непевного освітлення, а при тім не знаходить і potwier-
дження в інших відомостях. Для potwierдження Татіщевського оповідання
звичайно відкликують ся до Кадлубка, і навпаки. Кадлубек, що писав
в першій половині XIII в., був би добрим свідком, коли б не його не-
щаслива божбастична манера, де треба відрізняти те, що він дійсно знав,
і те, що він додав „для прикраси“ свого оповідання; так що з сього
погляду треба його оповідання приймати більше менше з такою ж обе-
режністю як і Татіщевське.

Даючи загальний погляд на князювання Казимира Справедливого,
Кадлубек каже (с. 397): *Sed et Russiae nonnullos iubet accedere*
provincias: Premisliensem cum oppidis contingentibus, Wladimirensem
cum ducatus integritate, Brescze cum omni suorum incolatu, Drohiczyn
cum suorum universitate — і по сім наступає риторичний опис слави
Казимира, котрої одним з доказів, очевидно, має служити і сеї реєстр
„прилучених“ до Польщі руських земель. Розуміть ся, вложити реальний
зміст в сеї реєстр не легко. Бельовський, видаючи Кадлубка, пробував
се зробити і так толкував його: звістка про Перемищину належить до
обставин по смерті Ярослава Осмомисла, слова про Володимирське кня-
зівство належить звязати з словами Кадлубка (с. 433), що Роман за-
вдячав своє князівство Казимиру (*apud quem* (у Казимира) *paene a su-*
pnabulis educatus, eodemque quo fungitur ab eo principatu est institutus
— Бельовський хоче се розуміти про Володимирське князівство), звістку
про Бересть і Дорогичин — з оповіданням Татіщева. Але очевидна річ,
що ані Перемищина (тут правдоподібно треба розуміти Галичину вза-
галі) ані Володимирщина в дійсности ані прилучені, ані підбиті Поля-
ками за Казимира не були, і сеї реєстр Кадлубка — гіперболічне при-
більшення участі Поляків у руських справах: поміч, давана Поляками
галицькому або володимирському князю, перетворюється в „прилучення“
(*iubet accedere*) сих земель до Польщі. Очевидно, що з тим і слова
Кадлубка про Бересть й Дорогичин тратять на значінню: поміч По-
ляків Васильку дорогичинському в його боротьбі з Володимиром мин-
ським (в сім скондензованім виді ніщо не перешкоджає прийняти опові-
дання Татіщева) вже вистала б Кадлубкови для того, аби й сі округи
додати до прилучених до Польщі.

Він говорить одначе про Дорогичин і Берестя іще низше. Описуючи похід Казимира на Ятвягів на початку 90-х рр., він каже, що похід сей розпочався від дорогичинського князя, бо сей *quidam Ruthenorum drohicinensis princeps* захоплював Ятвягів до сих нападів. Казимир обложив його в Дорогичині й він *obsidionum perurgetur angustiis non tam deditionis legibus accedere, quam perpetuae servitutis conditioni subesse*. Отже Дорогичинська земля тоді до Польщі не належала, ані тоді не була прилучена або окупована, й дорогичинський князь вістався на своїм столі далі, а скільки в його покорі знову правди і гіперболі, сього не беремося відгадати. Берестя ж фігурує в поході Казимира для реституції на його руського князя (с. 407) — про сей похід широко говорю низше, в гл. II, тут тільки зазначу, що Берестя Казимир в сім поході здобуває для сього протегованого князя (як я думаю — Олега Ярославича галицького). Але ці два епізоди і незалежно від оповідженої Татіщевим історії давали Кадлубку підставу говорити про прилучення Берестя й Дорогичина до Польщі з неменьшим правом, як про „Перемишське“ або Володимирське князівство. В дійсности, як ми бачимо з того всього, справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі вістається дуже непевною, і з огляду, що Кадлубек нічого позитивнішого про се не оповідає, а в Київській літописи нема ніяких натяків на се, треба над нею поставити великий знак запитання.

До річи буде тут згадати, що Кадлубківські оповідання (а властиво те перше — про підбиті Казимиром руські землі) дали причину до досить широко росповсюдненого в польській історичній літературі погляду, що за Казимира був на Русі цілий ряд васальних, залежних від Польщі князівств — про сю залежність дуже серйозно говорив нпр. Гурский в своїй монографії (*Stosunki* с. 22 пор. 27–8, і т. и.); д. Бобжинський в своїй історії Польщі (*Dzieje Polski w zarysie*, I § 28) твердить, що за Казимира цілий ряд руських князів в Галичу, Белзї, Володимирі, Бересті, Дорогичині стали васалiami Польщі й прийшли під її безпосередній вплив; вплив сього погляду знаходимо і в такій найновішій праці як *Genealogia* д. Бальцера, де в цитованім уже екскурсі про Василька говорить ся про права Казимира на Берестя (с. 189) і т. и. Сей погляд о скільки опирається на Кадлубковії риторичі, як ми бачили, має ґрунт дуже слабкий, але окрім того грішить нерозумінням властивого характера відносин руських і польських князів: ці відносини опирали ся на родинних зносинах князів, отже мали характер фамілійний, патріархальний; від тих спеціальних родинних звязків, які істнували в кождім данім разі — в першій лівій, а в другій — від тих реальних сил, котрими роспоряджав в данім моменті той або сей князь, залежали відносини, як вони укладали ся між певним польським і певним руським

князем: для Святотолка „Окаянного“ нпр. Болеслав Хоробрий був „старійшиною“, для Казимира Відновителя Ярослав, для Болеслава Кучерявого його тесть Всеволод Ольгович, для Романа — його вуй Казимир Справедливий. Але виводити з цього загальну залежність Польщі від Руси за Болеслава Кучерявого або Волини від Польщі за Казимира Справедливого було б такою ж наївністю, як нпр. сказати, що Угорщина в середині XII в. уважала своїм сюзереном київського князя на тій підставі, що Гейза зве свого старшого шваг्रा Ізяслава Мстиславича „отцем“ (Іп. 308).

До с. 11 ¹⁾ Іп. 517, пор. 599, Voigt Geschichte Preussens II с. 277 (надання Конрада датоване 1237, VIII idus Marcii). Коли захопив Дорогичин Конрад, як сказано вже — ми не знаємо. З оповідання літописи (Іпат. 531) про ятвяжський напад, що стався десь 1234 р. (преже войны черниговское) виходило б, що тоді Дорогичин належав до Руси: „Василько изъ Володимѣря угони я и бывшу ему третий день изъ Володимеря в Дорогичинѣ.“ Що правда, можна тут припускати, що Василько пімстився над Ятвягами, спіткавши їх під Дорогичиною, хоч тоді Дорогичин не належав до Руси, але далеко певнійше брати буквально, що Василько тоді прийшов у Дорогичин і оборонив його, як своє місто. В таких разі Конрад захопив Дорогичин десь в 1235—6 р. Про відібрання Дорогичина Данилом* говорю ще в II главі, с. 167 і прим. 3 до неї.

— ²⁾ До Белзької землі належали в XVI в.: Любачів, Потилич, Тішанів, Добротвір, Бужськ, Витків, Стоянів, Радеків, Лопатин — реєстр побору Белзької землі з 1-ої пол. XVI в. в варшавському скарбовім архіві відд. I кн. 37.

— ²⁾ Див. про склад землі Берестейської й Підляся на поч. XVI в. у Любавского Областное дѣленіе с. 181—6.

— ³⁾ Умова 1366 р. — Kwartalnik historyczny 1890, III; акт унії 1447 р. — Codex epist. s. XV т. III ч. 5: розграничення 1546 р. в І т. виленського Археографического Сборника. Олесько потім зачислялося до Львівської землі, для Олеської волости XV в. див. Akta grodzkie i ziemskie т. XV ч. 1670, 2441, 3886.

До с. 12 ¹⁾ Нпр. в середині XVI в. Збараж належав до Волини, Броди до Олеської волости і т. п. — розграничення 1546 р.

До с. 13 ¹⁾ Ostia (р. Гучви) in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin, — Длугош, вид. Пшездзецкого I. 22; „Мимо село Городецкое Бугомъ и мимо городища Волынское которое есть по правой (себ то лівій, бо гранична комісія ішла в гору Бугом) сторонѣ Буга“ — Археографический сборникъ I. 89. Супроти того не може удержати ся здогад Лонгінова, що Волинь був десь коло устя Кросни в Буг — оп. с. 173—4.

До с. 14 ¹⁾ Памятники старины въ западныхъ губ. I с. 7. Про старину Володимира — Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, зош. I—II, 1868, Дверницкого Археологическія изслѣдованія въ г. Владимірѣ волинскомъ и его окрестностяхъ — К. Старина 1887, I, йогож Памятники древняго православія въ г. Владимірѣ Волинскомъ, К. 1889, Левицького Историческое описаніе Владимірѣ-волинскаго храма построеннаго въ пол. XII в. кн. Мстиславомъ Изяславичемъ, К., 1892, И. С. — Мстиславовъ храмъ Успенія Божіей Матери во Владимірѣ Вол., Спб., 1896.

До с. 15 ¹⁾ Іп. 609. Вище, приложивши до Володимира Васильковича Іларіонове похвальне слово Володимирови сьв., волинський літописець приложив і все те, що Іларіон говорить про київську Софію, до володимирської катедри (с. 606), через се не можна тих похвальних слів брати серіозно про володимирську катедру.

До с. 16 ¹⁾ Іп. 494; через те що Атос теж зветь ся у нас сьвятою горою, може бути непевність, чи в сѣм місці говорить ся про володимирський монастирь; думаю одначе, що воно так.

— ²⁾ Дверницкій Памятники православія въ г. Владимірѣ с. 29.

До с. 18 ¹⁾ Див. про нього ще низше, в примітках до мани, sub voce.

— ²⁾ Про Холм статі в VII і VIII Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ: Іловайского Даніилъ галицкій и начало Холма, Хрущевича Г. Холмъ, й ин.; стаття Іловайского (зовсім поверховна) передрукована в II т. його Историческихъ сочиненій II (1897); де що інтересійші передруковані тамже резюме — його реферата і заміток до нього ґр. Уварова про літописну опись холмської катедри.

— ³⁾ Так виходить з порівняння Іп. 516 — „Кондратови же ставшу кде нынѣ градъ Холмъ стоять“ (літо 1236 р. пор. Іпат. 531: „еще бо Холму не поставлену сушу“ — в подіях 1234 р.) і с. 517: „во Холмѣмъ будущю ему“ (події 1237—8 рр.) та дальших згадок — Іп. 524, 528, 529. В історії міста — Іпат. 558 сказано, що первісний „градѣць малъ“ розширено ще перед приходом Бату (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): „и созда градъ иный, егоже Татарове не возмогша прияти, егда Батый всю землю Рускую пойма“. Висловлена гадка, що Холм як осада існував ще в XI в. (Холмская Русь с. 14), опираєть ся на гадці у Длугоша під 1074 р. (I. 349), але його оповідання по просту анахроністичне.

— ⁴⁾ Виводжу з того, що на початку 50-х рр. тут уже були роскішні церкви Богородиці й св. Івана — Іп. 548.

До с. 20 ¹⁾ Тепер Румянцовського музея; приписка й коментар до неї в Записках т. XIV бібл. с. 40.

— ²⁾ Про теп. Угровськ (Угрусськ) і його старину див. Гербачевскій — Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси, 1892 с. 183—5.

До с. 21 ¹⁾ Про старий Луцьк стаття д. О. Левицького Луцькая старина в V т. київських Чтеній; книжка Стецкого Łuck starożytny i dzisiejszy, Краків, 1876, дає теж мало, як і згадані вище праці сього автора. В I—II зом. Памятників старини в зап. губ. подано кілька луцьких пам'яток — пізніших.

До с. 22 ¹⁾ Се видко з Іпат. 275 (Гліб сидить „в Пересопниці й Дорогобужі“), 281 (порівняти, що Мстислава Ізяславича виганяють з Дорогобужа й слідом дають Мстиславу Юриновичу — Пересопницю) і 335 (Дорогобуж, Пересопниця й разом з ним „всѣ Погориньскія городы“).

— ²⁾ Про Дорогобуж і Пересопницю окрім Теодоровича (т. II с. 508 і 722) і Петрова Краткія свѣдѣнія, іще Сендульського С. Пересопниця — Волин. енарх. вѣд. 1880, XI і реферат проф. Антоновича на київ. археол. з'їзді — Извѣстія XI арх. съѣзда с. 200.

До с. 23 ¹⁾ Про Дорогичин: Авенаріусъ — Дорогичинъ надбужскій и его древности (Матеріали по археології Росії, N. 1, 1890).

До с. 24 ¹⁾ Див. про се вище с. 480; що до звісток про „дорогичинського“ князя, то д. Андріяшев толкував, що тут треба розуміти князя всієї Берестейщини (ор. с. 46 і далі); але се буде довільне толкування, й ніяк не можна заперечити можливості, що й у самім Дорогичині був особний князь, і якийсь час при кінці XII в. могло бути особне Дорогичинське князівство.

До с. 26 ¹⁾ С. 10. Окрім таких більших епізодів, як змагання Болеслава Хороброго, потім Болеслава Сьміливого, маємо й дрібніші епізоди, як нпр. під 1163 р.: воеваша Ляхове около Чьрвна (Іп. 357), або той татіщевсько-кадлубківський епізод (див. вище с. 480), або оповідання Калубка про дорогичинського князя (див. вище с. 482). Про пограничні русько-польські війни з XIII в. (про них маємо звістки досить багаті) мова в II главі.

До с. 27 ¹⁾ Див. в т. II с. 56, 69, 81—2.

— ²⁾ Лавр. 271, Галь — Monum. Pol. hist. I. 453.

До с. 28 ¹⁾ Balzer Genealogia с. 181—2; окрім того він здогадує ся, що й брат Болеслава Кучерявого Мешко Старий був в друге оженений з донькою Ізяслава (с. 165—6); доводи його теж не злі, але справа не виходить далі гіпотетичної правдоподібності.

— ²⁾ Іп. 446—7, 461, Monum. Pol. hist. 411—2, 416—7, 433.

До с. 30 ¹⁾ Іп. с. 176—9; збаламутити може неясність сього сказання, де воно говорить про Володимир: людье на с. 179 (ряд. 31), горожане на с. 179 (ряд. 9) не означають міську людність, як звичайно, — а залогу; на се вказував я в своїй розвідці Волинській впроств (с. 24), але більш гіпотетично, тепер позволяю собі більше категорично се заявити: се не підлягає сумніву.

До с. 30 ²⁾ Іп. 205, пор. Воскр. І. 24.

— ³⁾ Іп. 272—3, 330, 334—5, див. про се т. II. 118, 129, 131.

До с. 31 ¹⁾ Іп. 481, 482, 482—3.

До с. 34 ¹⁾ і ²⁾ Іпат. с. 144, 168, 175, 205.

— ³⁾ Іпат. с. 481, 483.

До с. 35 ¹⁾ Іп. 486—7.

До с. 36 ¹⁾ Іп. 601, 609—10. Що слово „списа“ не завсіди треба розуміти буквально, показує запись номоканона 1286 р. — „списанъ бысть сий номсканонъ боголюбивымъ княземъ Владимиромъ сыномъ Васильковимъ и боголюбивою княжною Ольгою Романовною... Пишущимъ намъ сия книги поѣхалъ господь нашъ (Володимир) къ Ногоєви, а господа наша оста во Володимери“ — Срезневскій Древніе памятники² с. 147. Отже се слово часом значить „замовив написати“. В оповіданню про Володимира можна розрізняти просто „списа“ і „самъ списа“ — і се остатне розуміти про книги ним самим списані, як то приймають звичайно. Але треба признати, що місце для сумніву вістаєть ся й тут.

— ²⁾ Срезневскій Древніе памятники² с. 147, 149, 158, Записки Наук. тов. ім. Шевченка XIV бібл. с. 40, Волковъ Статистическія свѣдѣнія въ сохранившихся древнерусскихъ книгахъ, 1897, с. 34. Галицьке євангеліє я датую 1282 р. з таких причин: день записи може вказувати на роки 1265, 1271, 1282 (на пізнійші не можна думати, бо инакше було б не шість, а сім тисяч в даті, й вона б не могла складати ся зі стількох цифр). Юрій, що був дуже молодим в 70-х рр. (він женив ся 1280 р.), ледви чи міг згадувати ся тоді разом з батьком; знов же згадка про нього, думаю, вказує на його тіснійшу волость, Холмську землю.

До с. 37 ¹⁾ Іп. 585—6, 598—9; що Дунай був чоловік з репутацією, показує епізод з Конрадом мазовецьким, де він, діставши з Люблина запросини — їхати в Краків княжити, просить у Володимира: „пошли со мною своего Дуная; ать ми честно“ (Іп. 598).

— ²⁾ Древнія російскія стихотворенія собр. К. Даниловымъ с. 22, 203. Імена Волини й Галича великоросійським рапсодам здавна стали незрозумілі, й наслідком того появили ся такі дивовижні варіянти як нпр. в Онежських билинах збір. Гільфердінгом (II. 128, пор. 130):

Да изъ тою ли со Галичи со проклятой

А й со той ли славной съ Индѣи со богатой

А съ того славнаго богата съ Волынь-города,

Съ Волынь-города да со индѣйскаго і т. и.

До с. 38 ¹⁾ Пісні про Романа не раз обговорювали ся в літературі; звязав їх з Романом волинським у перше Безсонов, при виданню збірника Рибнікова (I ст. IV—V); найважійша праця про них — Жданова Пісні о князѣ Романѣ (Ж. М. Н. Н. 1890, увійшла в його книгу Русскій бы-

левої епос), окрім того Антонович і Драгоманов Историческія пѣсни малорусскаго народа I с. 41—2, Костомаров у рецензії на сю книгу — Вѣстникъ Европы 1874, XII, Потебня Объясненія малорусскихъ пѣсень с. 58, О. Мілер у Галахова Исторія рус. словесности I² с. 120—1, Н. Коробка — Весенняя игра — пѣсня „Воротаръ“ и пѣсни о кн. Романѣ — Извѣстія II отд. академіи, 1899, II. Особливо дослідники займалися веснянкою „Воротарем“. Костомаров, Потебня, Коробка поясняли її символічно, мітологічно, відкидаючи історичне толкування; але навіть ставши на мітологічну точку треба відповісти на питання: яким чином прийшло в сю веснянку ім'я Романа, і які реальні факти з його життя на се вплинули?

До с. 38 ²) Т. I с. 307—9.

— ³) С. 1—2. Для історії Галичини бракує загальніших праць, що стояли б на рівні сучасної науки. Окрім загальних курсів, що дотикають ся й Галичини між иньшим (вчислені в т. II на с. 307 і далі), маємо перестарілі вже монографії: Зубрицького Критико-историческая повѣсть временныхъ лѣтъ Червонной или Галицкой Руси, 1845 — хаотична збірка різних заміток і фактів (хоч трапляють ся й інтересні — для пізнійших часів), йогож Исторія древняго Галичско-русскаго княжества т. I—III, 1852—5 — доведена до польської окупації, що до методу й історичного світогляду стоїть вповні на ґрунті Карамзінської історіографії, але зроблена старанно і в значній мірі критично. Смирновъ — Судьбы Червонной или Галицкой Руси, 1860 — коротка і побіжна, Шараневич — Исторія Галичско-володимирской Руси, 1863 (XI і XII віки трактовані дуже коротко і мало самостійно). Troubetzkoi La Russie Rouge, Париж, — політичний памфлет. Окрім того згадаю ще статтю Погодіна: Князь Василько Ростиславичъ Теребовельскій (Москвитянинъ, 1849 ч. 22), хоч вона, як і иньші його такі статі, не дає нічого окрім парафраза літописи. Короткі конспекти галицької історії, головню о скільки вона дотикаєть ся тої чи другої столиці Галичини в монографіях — В. Ильницький — Звенигородъ, Льв., 1861, Теребовля, Льв., 1862 (Стародавннх галицкіи городы), А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Перемишль, 1881, і Szaraniewicz Trzy opisy historyczne Halicza, 1883. Література галицько-польських відносин вчислена вище на с. ; для угорських відносин XII в. — монографія Грота Изъ исторіи Угрии и Славянства въ XII в., Варшава, 1889 і по часті Шараневича Die Hupatios-Chronik. Монографії для історії Галичини й Волини XIII і XIV в. вказані будуть при главі II, а історично-географічна література подава на с. 497, а про внутрішні відносини с. 506.

До с. 39 ¹) Див. про се т. II с. 9, 14—5, 47.

— ²) Див. II с. 33, 39.

До с. 39 ³⁾ Про се див. т. II с. 55; вагання в даті зрештою може бути не велике: між 1084 і 1087 рр.

До с. 40 ¹⁾ Я маю те вражіння, що автор сказання про волинську війну уважав закид Ростиславичам про Ярополкову смерть не правдивим — пор. слова Василька: „кленуся Богомъ и его пришествиемъ, яко не помыслилъ есмь зла братъи моимъ ни в чемъ же“ (Іп. 174); в першій лінії, вони належать до тих інсинуованих Василькови замислів на Святи-тополка, але виключають участь Василька і в смерті Ярополка.

— ²⁾ В оповіданню літописця є також натяк на те, що він уважає Нерядця намовленим чи насланим убійником, бо каже, що Нерядець то зробив „отъ дьяволя наученья и отъ злыхъ челоувѣкъ“.

До с. 42 ¹⁾ Про джерела війни 1098—1100 рр. див. т. II с. 329—30; детальніша аналіза руських джерел в моїй статі Волинській впророст. Угорське джерело (т. зв. Мальована або Маркова Хроніка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердність їх короля: коли він вступив в Руську землю, жінка руського князя *nomine* Lanca, кинувшись до ніг короля, благала слізю, аби він не *disperderet gentem illam*; але король відіхнувся її. Очевидно — се тільки легендарна ампліфікація. 1099 роком датується битва під Перемишлем в нашій літописі; в угорських записках (*Hist. Hung. fontes* III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але мині здається, що тут певніша наша хронологія.

До с. 43 ¹⁾ *Marci Chronicon* с. LXIII — *Historiae Hungaricae fontes* II с. 198.

— ²⁾ Іпат. с. 185, див. ще т. II с. 332, прим. до с. 83¹⁾. Пок. Васілевський висловив здогад (Византия и Печенѣги, Ж. М. Н. II. 1872, XII с. 282—3), мовляв помічний полк хоробрих мужів з гірних країв — *τῶν ὀρεινοτέρων μέρων ἄνδρες τολμηταὶ καὶ ἀρεμῆανοὶ αὐτόμολοι*, що в числі 5000 прийшов Византиї в поміч в кампанії з Печенігами 1091 р. (Анна Комнена I. с. 402) — то полк Василька (гірні краї — Карпати). Гіпотеза дуже дотепна і приваблива, але дальше легкого здогаду йти з такою голою правдоподібністю не можна.

До с. 45 ¹⁾ Про неволю Володаря маємо два сучасні оповідання: Ортліба, абата Цвіфальтенського монастиря, в Швабії, в його історії сього монастиря, писаний між р. 1135 і 1140, і Герборда, в його біографії Отона бамберського, писаний в 1158—9 рр. (*Wattenbach* II. 188 і 304) — *Monum. Pol. hist.* II с. 3 і 74—5. Але обидва письменники, хоч досить близькі до події часом, черпали свої відомости з других — третіх рук, від монахів, що бували в Польщі. В польській літературі ми маємо найранішу версію сеї історії у Кадлубка (*Mon. Pol. hist.* II. 350—2), записану отже майже столітє по події і теж уже в зовсім легендарній формі. В руських джерелах маємо тільки коротеньку згадку про неволю

Володаря (Володаря яша Ляховѣ лєстью) і знову другу — про Петрка, що його за зраду мала спіткати потім велика біда, і при тім літописець покликуєть ся на писане про те „в заднихъ лѣтъхъ“ (Іп. 206 і 228), правдоподібно — на якийсь епізод, пропущений в сій редакції київської літописи, хоч не неможливо, що він розуміє тут тільки ту коротеньку згадку про неволю Володаря „лєстью“. За те якесь затрачене для нас руське оповідання (може се, що на нього покликуєть ся київський літописець) використане було Длугошом (І. 525)

Взагалі я досить песимистично беру згоди про „затрачені для нас руські літописи“, використані пізнійшими компіляціями, але в сій часті у Длугоша дійсно можна з всякою правдоподібністю признати якесь добре руське, страчене для нас джерело, а то в сих оповіданнях:

під 1122 р. — про напади на Польщу Володаря й його неволю

під 1126 — про смерть Володаря (з датою), поділ його волости і напад його синів на Польщу

під 1128 — про боротьбу Володаревих синів між собою.

Що Длугош під 1122 р. користав не з руських джерел, видно з того, що стрівши польську версію сього оповідання (Кадлубка), він не пізнав її й оповів на ново, як особний факт, під р. 1134. Його перше оповідання досить просте, має докладні вказівки: місце *qui Wyszokie apelatur de zlowieno* Володаря; дату його повороту до Перемишля; вповні можливі числа викупу; звичайного патріотичного Длугошевого гіперболізму тут не маємо. Тому я вважаю се оповідання найбільш певним і положив його в основу свого оповідання.

Аналізу німецьких і польських оповідань XI—XII в. про неволю Володаря дав д. Линниченко в особнім екскурсі в додатку до книги *Взаимныя отношенія Руси и Польши*. Він справедливо виводить з їх аналізи, що версія, мовляв Петро навмисно з тим вступив на службу до Володаря, аби його зловити (як маємо у Герборда і Кадлубка), була пізнійшою варіацією, тим часом як Ортіб такого злого наміра Петрови не надає. Справедливо також цинить він Длугошеве оповідання, але зовсім безпотрібно ставить поруч з ним Татіщевське, думаючи, що в обох використане одно затрачене руське джерело, і подібність їх оповідань вважає доказом їх певности; ся подібність пояснюєть ся далеко простіше: Татіщев тут черпав з Длугоша через Стрийковского (*Kronika* I. 186), що з рештою трапляло ся йому й частіше (див. т. II моєї *Історії* с. 332).

До сеї справи див. іще: *Mosbach Piótr Syn Włodzimierza*, 1865, *Semkowicz Krytyczny rozbiór dziejów Długosza*, 1887, с. 161—2.

До с. 45 ²⁾ Див. т. II с. 281, також с. 371.

До с. 47 ¹⁾ Одинокє джерело про поділ Галичини по смерті Ростиславичів і про її жите між 1124 і 1140 р. — Длугош (І с. 533

і 536), що тут, як я вказував вище (див. 489), мабуть використав якесь руське, затрачене джерело; звістки його про Галичину з 1124—8 рр. не будять ніяких підозрінь і загально прийняті в науці. Але й він говорить тільки про волости Володаревичів: Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород; очевидно, Ростислав був старший. Васильковичів він згадує тільки принагідно під 1128 р. — Gregorii et Iwanii Waszilkowicz; з порядку імен можна б виводити, що той Gregorius був старший. В Київській літописи під 1140 р. згадують ся з галицьких князів Іван Василькович і Володимирко Володаревич (с. 218): братів їх, мабуть, тоді не було вже на світі. Низше (с. 221) довідуємо ся з неї, що Іван княжив у Галичу; очевидно, другою волостою був Тербовль, і коли Іван був молодший, то до смерті Юрія він мусів сидіти тут.

До с. 47 ²⁾ Длугош I с. 533—4, про сю звістку див. вище с. 489, а ще вернемо ся до неї пізнійше (с. 498); тут зазначимо тільки, що такі подробиці як се, що „князі боячи ся самі йти“, висилають військо на Польщу, а те „перейняте страхом, ледви діткнувшись польських границь“ вертаєть ся — то вже *flosculi Dlugossiani*.

До с. 48 ¹⁾ Длугош I с. 636—7; про сю звістку див. вище с. 489.

— ²⁾ В звістці Київської літописи під 1140 р. читаємо: Всеволод посла... „Ивана Василковича и Володаревича изъ Галичи Володимирка“, низше, під 1141 р.: „Сего же лѣта преставися у Галичи Василковичъ Иванъ, и прия волость его Володимирко Володаревичъ: сѣде во обою волостью княжа въ Галичи“. Отже є незгода в словах літописи: раз чуємо, що 1140 р. був у Галичи Володимирко, другий — що був там Іван, а Володимирко прийшов тільки 1141 р. сюди. В виборі не можна вагатись: звістка 1141 р. говорить про се далеко докладнійше й свідомійше; супроти того слова під 1140 р. „изъ Галичи“ найлегше буде пояснити як дописку якогось читача: або хибну, або тільки вставлену при переписуванню на невідповіднім місці; правдоподібно, в оригінальнім тексті читало ся просто: Ивана Василковича и Володаревича Володимирка, без означення їх волостей, як і при иньших князях сього оповідання нема означення їх волостей.

Що Володимирко сидів тоді в Перемишлі, літописи виразно не кажуть, але комбінуючи всі звістки, инакше не можна собі розкладу волостей представити. Сама по собі також дуже була б неправдоподібною гадка, що Звенигород Іван дістав тільки пізнійше.

До с. 49 ¹⁾ Див. т. II с. 279; додаю до сказаного там ще, що І Новгородска літ. зве Івана „князем берладским“ (с. 138).

— ²⁾ Іпат. 341, див. низше с. 63.

До с. 53 ¹⁾ В своїх давнійших працях (Історія Київщини с. 161) і навіть іще в II томі моєї Історії (с. 105) я тримав ся тої гадки (ви-

словленої зрештою ще давнійше — ипр. у Соловйова I. 388) що й Київська й Суздальська літописи під 1146 р. говорять про оден і той сам похід Всеволода на Володимирка, і що значить Володимир зайняв Прилук ще перед ним. Переробляючи ще раз літописні звістки про нього, переконую ся, що ототожнити сі дві звістки неможливо: похід на Звенигород став ся десь найдалше в лютім — літописець нотує, що під час походу сніг пропав через дощ, і прийшло ся йти „на колихъ и на санихъ“, — очевидно похід обчислено було на зимову дорогу; тим часом похід згаданий в Суздальській літописи був призначений „на Воришь день“, себто на 2 мая, і з слів літописи виходить, що він не дійшов кінця: оповівши про пляни Всеволода вона каже: „перебы иѣколикы и разболѣся велми“, і з тої хороби умер. Що похід Володимирка на Побоже тут як найтіснійше звязано з сею нарадою Всеволода над новим походом, треба його ставити після похода на Звенигород. Отже показуєть ся справедливішим давній погляд Карамзіна (I с. 122), що теж прийняв був такий порядок подій.

До с. 54 ¹⁾ Див. т. II с. 107.

До с. 55 ¹⁾ Див. джерела вказані в т. II с. 336, прим. до с. 113⁴; гадаю, що проф. Грот (Угрія и Славянство с. 136) толкує слово *υπόσπουδος* в значінню васальної залежности; але такого значіння надавати йому не можна. Про союз Володимирка з Юриєм і про політичну ситуацію на Руси див. т. II с. 112—3. Сватою Володимирка Юрій зветь ся вже на початку 1150 р. (Іп. 273), хоч звістка про шлюб уміщена низше — Іп. 275.

До с. 57 ¹⁾ Лавр. 319 — „воротися у Корчева“, мабуть треба читати Корчеська; Никон. (I. 191) з того зробила „Карачева“.

До с. 58 ¹⁾ Іп. 308—313, Лавр. 319—20. Суздальська літопись в оповіданню про сей похід значно ріжнить ся від Київської; окрім самостійних звісток як про недокінчений похід Ізяслава на Володимирка під кінець 1151 р., про посольство його до Ляхів і т. и. — воно і в оповіданню про саму кампанію відрізняєть ся значно від Київської літописи. При тім або в Київській або в Суздальській літ. ми мусимо признати невідатну контамінацію двох ріжних джерел про ту саму подію. Можна вагати ся, в котрій з двох літописей треба признати помилку; з одного боку досить підозріло виглядає в Суздальській літописи, що Володимирко двічі тікає в Перемишль і двічі висилає послів до угорського короля, так що тут можна б припустити подвоєння факта, але приглядаючи ся близше, приходиться прийняти, що оповідання Суздальської літописи добре, хоч і коротше, а в Київській нездала контамінація: слова „и вшедше в землю Галичкую“ до слів „за твердь ея“ взяти з оповідання, використаного редактором Суздальської літописи, — про першу битву Во-

лодимирка з Гейзою і вставлені не на місці, так що вони перебивають оповідання про битву під Перемишлем. Се справедливо зауважив уже Барсов — Географія начальной лѣт.² с. 271.

Поправлю zarazом тут лекцію видання Іпатської лѣт.: в Іпат. кодексі читається „вшедше в землю Галичкую и Володимирю сташа“, видавець приймає лекцію інших кодексів: „и Володимиру ставшю“; але се тільки хибна поправка; треба читати: „в землю Галичкую Володимирю“, себто Володимирову, як в Лавр. в сім місці: в землю Володимеркову.

До с. 60 ¹⁾ Їдь до мого батька Ізяслава, поклони ся йому від мене і скажи: Бог узяв мене батька, отже будь ти мині за батька. Ти сам знаєш, що було між ним і моїм батьком; Бог дав на то свій суд, узявши мого батька, а мене полишивши. Його полк і дружина у мене; оден тільки списе лишив ся коло його гроба, але й він в моїх руках, отже, батьку, кланяю ся тобі, прийми мене як свого сина Мстислава (в такі відносини): нехай твій Мстислав їздить при твоїм стремени з одного боку, а я з другого їзжу при твоїм стремени з усіма своїми полками“ — Іп. 320.

— ²⁾ Пор. т. II с. 126.

До с. 61 ¹⁾ Іп. 321—3, Лавр. 322—3. Обидві літописи оповідають сю історію зовсім згідно, бо в Суздальській маємо тільки скороченне того оповідання, яке маємо в Київській. Са остання має одну неясність, котру не пояснює нам і Суздальська л.: вона каже, що Ізяслав ішов з Києва на Тихомль, де прилучив ся до нього полк з Дорогобужа; далі сказано про прилучення з Володимира Святиполка і з Берестя Володимира Андрієвича, і потім: „и тако скупяся веѣ (вар. весь — ліпший) у Володимира и поиде къ Станкову“. Виходило б, що Ізяслав пішов з під Тихомля під Володимир і звідси на лівий берег Серета, але се зовсім не правдоподібно (з Києва на Володимир ішов би Ізяслав на Дорогобуж, а з Володимира б пішов на Звенигород галицький або на Бужськ). Правдоподібно, сї слова: „скупяся у Володимира“ належать до полків Святиполка і Володимира Андрієвича, і тільки при редакції літописи вийшла теперішня неясність тексту.

До с. 62 ¹⁾ Іпат. 239, 1 Новг. 138.

— ²⁾ Іпат. 330, 331, 334.

До с. 64 ¹⁾ Звістки Іпат. під 1160=1159, с. 346 і 348.

До с. 65 ¹⁾ Кіннам (Corpus hist. Byz. бонський) с. 235 і 262. Про сей шлюб див. іще Грота Изъ исторіи Угріи и Славянства с. 331 і 363.

— ²⁾ Іпат. 359, Кіннам 232—4, Нікіта Хонїят с. 168—173, пор. 433.

До с. 67 ²⁾ Іпат. 388—9, 422.

До с. 69 ¹⁾ Звістка Кадлубка (Mon. Pol. hist. 407—412) оповідає так: Казимир іде на Русь походом і насамперед приступає до Берестя та розпочинає облогу. Наступає пояснення цілі Казимирового походу: він хоче вернути якомусь руському князю, сину своєї сестри, його волость, бо сей князь уважав ся неправним (підміняним), і для того брати його прогнали; далше довідуємо ся що й горожане його не хотіли приймати, вважаючи незаконним, а навіть польські вельможі були ображені, що для якогось байстрюка розпочата війна. Тим часом насцьпівають против Поляків руські полки: „Всеволод белзький з боярами володимирськими і галицькими“, але Казимир їх побиває (риторична опись битви й деклямація з сього поводу). „І так здобувши і місто і побіду, він осаджує князем кого був призначив.“ Але того ним протегованого князя отруїли слідом, а його волость з обовязком послушности, Казимир передав (тут дуже важне, а неясне місце) *duci Laodimiriae fratri ducis Romano* (продовження Мерзви: *duci Laodimiriae Romano*, т. зв. Богухвал *Ladimirus frater eius per matrem*). Дальший розділ розпочинаєть ся такими словами: *Quem ob meritorum insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit*. Оповідання дати не має, а вложене між польськими подіями 1181 і 1191 р.; дату дістає воно уже в хроніці Великопольській, т. зв. Богухвала — 1182 р.

Насамперед повстає питання, що то був за княжич, для котрого здобував ту волость Казимир? Кадлубек каже тільки, що він був старшим сином сестри Казимира і братом Романа, і що його прогнали брати, бо мати признавала його підміняним. Хроніка т. зв. Богухвала називає його братом Володимира, а zarazом додає, що його батько був угорський король, а вдруге його мати була замужем за руським князем (тут очевидно він має на гадці доньку Болеслава Кривоустого Юдиту, видану за угорського королевича, котрого літописець зве Кольоманом — Mon. Pol. hist. II. 508 і 534. Нарешті Длугош, що контамінував звістки Кадлубка і т. зв. Богухвала (додавши чимало ще своєї фантазії й помилок), зве сього князя Мстиславом (II. 112).

В науковій літературі виходили в сій справі все від оповідання т. зв. Богухвала; найбільш росповсюднений погляд, пущений в курс Бельовским, що тут іде мова про сина Бориса Кольомановича (Monum. Pol. hist. II. 407, прим., з иньших праць сей погляд приймають нпр. Шапаневич *Die Hypatios-Chronik* с. 29, *Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią* с. 16 й ин.). Одначе про шлюб Бориса з Болеславівною нічого не звісно, ані не знаємо нічого про волости його синів на Руси. Д. Бальцер, що дуже докладно вияснив неможливість сеї гіпотези, досить правдоподібно припускає, що т. зв. Богухвал переніс тут в XII в. історію шлюбу Сальомеї Лешківни з Кольоманом (*Genealogia*

Piastów 173—5). Сам д. Бальцер, вертаючи ся до Кадлубка, приймає, ніби тут іде мова про сина Мстислава Ізяславича, що дійсно, дуже правдоподібно, був оженений з Болеславною, отже думає, що сей Мстиславич був вигнаний братами і вернений на стіл Казимиром. Так дійсно виходило б з текста Кадлубка, який маємо (текст сей одначе дуже попсований). Але такого вивода абсолютно не можна прийняти: ми не знаємо Мстиславича вигнаного братами, а в сїм часі і зовсім не було на сьвіті в Мстиславичів нікого більше окрім Романа і Всеволода: два інші брати в 1171 р. вже не жили. Друга трудність: як се так Казимир боронить прав князя, вигнаного, очевидно з того, — Романом, а потім його волость, коли того князя струїли, віддає Роману таки, і Кадлубек нічим не мотивує такої переміни в відносинах Казимира до Романа?

Друге питання — яку волость здобував для того князя Казимир? Оповідання Кадлубка дає деякі непевности. Він каже: *Qui (Казимир) Russiam ingressus primam Brestensium urbem aggreditur*. Отже виходило б, що похід тільки розпочав ся Берестєм. Але про інші міста він нічого далі не говорить, властиво — в тїм тексті, який маємо, не говорить ся, і виходить вкінці, ніби цілий похід зроблено для Берестя. У т. зв. Боґухвала виступає цілею похода Галич, Берестє має другорядне місце, з властивою цілею не стоїть в ніяким звязку. Звідки взяв він тут Галич — не знати. Можна б підозрівати, що се був простий його здогад. Але його шукання по хроніках (*in quibusdam croniciis scriptum* с. 534) за об'ясненням сеї історії з Галичом промовляли б против гадки, що Галич тут з'явив ся тільки з фантазії хроніста. У всякім разі імя Галича, видко, й привело його потім до того, що він помішав Юдиту з Сальомеєю.

Я думаю, що правду в сій замотаній справі угадав уже редактор Густинської компіляції (XVII в.). Він заважив, що Олега Ярославича „полскія лѣтописцы Мечиславомъ или Мстиславомъ называютъ“, і відповідно до того приточив до оповідання Київської літописи про Олега оповідання Бельского і Кромера про похід Казимира (Полюное собр. лѣтописей II с. 321, пор. Кромера вид. Туровского с. 335 (він то зве руського князя Мечиславом, замість Мстислава), Бельского вид. Туровского с. 212—3). Тільки ставши на сю точку, знайдемо відповідне об'яснення, що то був за князь, признаний за неправного (дальше, покручене об'яснення — що він був підміняний) і на тій підставі вигнаний братами (треба тут розуміти Володимира і його союзників — волинських Мстиславичів, котрих Кадлубек хибно уважає братами Володимира Ярославича). Тоді тільки зрозуміємо і те, чому у війні беруть участь „галицькі бояре“ поруч волинських князів (що Роман був союзником Володимира з початку, се каже й наша літопись). Брак близької дати

і уміщення сього епізода перед боротьбою 1191 р. теж не противить ся такому об'ясненню. Що Кадлубек називає того князя (Олега) сином Болеслави, зовсім легко поясняється тим, що він уважав його старшим братом Мстиславичів, а Мстислав дійсно, по всякій правдоподібності, був оженений з Болеславною. Мовчання Київської літописи про сей епізод можемо об'яснити простим упущенням, які маємо для галицьких справ у ній і частійше. Більшу трудність роблять отці деталі Кадлубкового оповідання:

Перше — звідки узяло ся тут Бересте?

Друге — чому Кадлубек надання тієї волости (по смерті Олега) Романови відрізняє від надання (як він се представляє) йому Галичини по вигнанню Володимира? Бо розуміючи так як я, виходило б, що в обох разях іде мова про те саме — що Роман засів у Галичині по вигнанню Володимира. Тут приходить ся признати, що сам Кадлубек, або якийсь редактор його хроніки (сю справу вияснять докладніші студії над текстом хроніки) помилив ся й наплутав. Потреба такого припущення помилки в Кадлубковім тексті, інакше сказати — неможливість в цілості оперти ся на теперішнім тексті, й примушує мене ставити з певною резервою свій здогад, що се оповідання належить до галицьких подій 1187—8 р.

Що до Берестя, то я б уважав найбільше правдоподібним, що тут змішано в одно похід на Бересте і похід на Галичину. Похід на Бересте міг бути десь в р. 1181, як я казав вище (с. 479); під сим роком в річнику Траски є записка: *dux Kazimir devicit Ruthenos* — з сеї або подібної записки взяла потім свою дату 1182 р. хроніка т. зв. Боґухвала. Але хтось — чи Кадлубек, чи редактор, випустивши Галичину, потім стратив з гадки, що в сім поході іде такої мова про Галичину, і сказавши, що сю волость дістав Роман, зробив такий перехід до дальшого оповідання про вигнання Володимира, що се, замість пояснення до останніх слів попереднього розділа, стало ніби зовсім новим фактом: „сього Романа щедрий Казимир обдарував також Галицьким королівством“... Дуже привабна й наручна поправка кінцевої фрази: замість *duci Laodimiriae fratri ducis Romano* — *duci Laodimiro fratri ducis Romani*, зроблена Бельовским з огляду на Боґухвала, не може бути прийнята з огляду на стилізацію початку дальшої (15) глави Кадлубка. У Боґухвала обидві сї похибки поправлені: мова іде про Галичину в першім епізоді, а другий тільки розвиває його.

Такі труднощі. Я думаю, що вони одначе малі супроти тих моментів, які промовляють за предположеним мною толкованням сього епізода, і його можна прийняти — хоч би й з резервою.

Що до нападу Володимира на Польщу, то про нього згадує Кадлубек, говорячи про поміч дану Володимиру по угорській неволі (с. 413),

без докладнішого означення часу (*quondam*), але не підлягає сумніву, що — по перше — се факт певний, бо Кадлубек знає докладно, коли сей напад став ся (на св'ято Успенія), по друге — що він став ся по Казимировім поході в інтересах Олега: про сей напад нічого не сказано в оповіданню про той похід, противно — він виступає як причина вигнання Володимира по смерті Олега (хоч се друге вигнання Кадлубек представляє собі хибно).

Взагалі оповідання Кадлубка про друге вигнання Володимира (див. зараз низше), котре можемо контролювати далеко певнішим оповіданням Київської літописи, показує, що в подробицях польсько-руських відносин Кадлубек часто плутає й помиляється; се, думаю, усправедливляє й ті припущення похибок, які я зробив в його оповіданню про перше вигнання Володимира.

До с. 70 ¹⁾ Що стало ся з його шлюбною жінкою Болеславою, донькою Святослава Всеволодича, з котрою оженив його батько в 1166 р. (Іп. 161), не знаємо, але видко, що під час його конфлікту з боярами її не було на св'яті, бо бояре заявляють свою охоту знайти йому жінку, яку собі схоче.

До с. 72 ¹⁾ Що правда, самотність документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а епископський — Fejér II с. 247 (2/V 1189). Перед тим ще маємо такий титул на одній грамоті 1124 р. — кор. Стефана (Fejér II с. 67), але сей титул (*Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae Bulgariaeque etc. rex*) власне робить сю грамоту дуже підозрілою.

До с. 74 ¹⁾ Наше головне джерело про ці події — Київська літопись (Іп. с. 447—8) оповідає про ці події під р. 1188—1190, але мабуть трохи спішить ся (хоч взагалі її хронологія в сих роках досить правильна — див. т. II с. 341): оповідання про третій хрестоносний похід, що розпочав ся в маю 1189 р. стоїть у ній під 1190 р. (в се же лѣто иде царь немѣцкый...). Воно іде безпосередно по оповіданню про Володимира, вступні слова: „въ то же лѣто“, очевидно, належать до року Володимирової втічки. Супроти того Володимир міг бути у цїсаря найпізнійше весною 1189 р. Припустити, що тут іде мова не про Фридриха, а про його сина Генриха VI, що заступав батька під час його походу в рр. 1189—90, трудно: літописець не назвав би його, певно, „царем“.

Окрім того оповідає про сей епізод Кадлубек (с. 412—5, за ним, з ріжними довільними змінами, Богухвал с. 535 і Длугош II с. 121), але тут Володимира виганяє Казимир за його напад на Польщу, далі — посередництво цїсаря в сій справі не згадується, й Казимирова поміч виходить актом крайньої великодушності з його боку, що обудила незадоволення серед польських панів.

До с. 75 ¹⁾ В літописи: и ко королеви в Ляхы (Іпат. 449), але, очевидно, треба читати: „и в Ляхы“, бо короля там не було.

— ²⁾ Див. про сю дату т. II с. 341 (прим. до с. 161). Мабуť такими самими міркуваннями прийшов до неї й густинський копілятор (с. 327), бо у Кромера і Бельского, котрих він цитує, сеї дати він не мав.

— ³⁾ Theineri Monumenta Hungariae I с. 10: annum cere redditum tredecim cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rutorum regibus apud Galizam vobis (монастирю in Laberria, коло р. Сави) concessum. Думати про справдешніх галицьких князів — Василька Ростиславича і Володимира Володаревича тут трудно; не можна думати й про Володимира Ярославича з огляду на се ім'я Василька, отже се якісь інші князата з галицької династії, а з тим apud Galizam скорше треба розуміти як їх титул, ніж як місце, з котрого мали йти ті надані ними монастиреви доходи. В літературі предмета, скільки знаю, вперше на тих князів звернув увагу і відгадав їх д. Шараневич в Hypatios-Chronik с. 117-8.

До с. 76 ¹⁾ Див. вище с. 9-12.

— ³⁾ Іп. 582 і 586.

— ²⁾ Історична географія Галичини не була досі оброблена в цілості систематично, маємо тільки розкидані такі уваги або й більші екскурси по історичних працях, та спеціальні монографії й замітки. З давніших праць треба згадати: Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, Льв., 1849 (досі не стратила значіння для історії русько-польських границь); його ж Історія — тут принагідні історично-географічні замітки, мабуť найцікавіше, що в тій Історії лишило ся. Погодина Лекцій т. IV (1850) — перегляд історично-географічного матеріяла літописей для Галичини до 1240 (зроблений Погодіним, Надеждіним і Неволіним). Шараневича *Изслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи*, Льв., 1869 (з Сборника Гал. Матиці — головню займаєть ся давніми дорогами, але при тім подає досить багатий історично-географічний матеріял взагалі (додана й мапа). З новіших праць — Дашкевич в монографії про Данила дає вповні наукову¹ хоч і не повну, пробу означення границь Данилової держави (с. 64-74); Барсов в Географії Начальной Літописи дає трошки і для Галичини (гл. V, вид. 2, 1885, натомість його Матеріали для географического словаря не мають для Галичини значіння). Я. Головацькій *Карпатская Русь* (Ж. М. Н. П. 1875, VI) — дещо про границі, але не важне. А. Д(обрянскій) — О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со временъ св. Володимира (Ж. М. Н. П. 1880, III) — інтерес статі лежить в гіпотезі про Спіш, що він належав до Руси, по за тим автор іде головню за Зубрицьким. Петрушевич — Критико-историческія разсужденія о наддѣстрианскомъ городѣ

Галичъ и его достопамятностяхъ, Льв., 188 (з Вістника Народного Дома) — різні принагідні історично-географічні замітки. Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси за галичско-владимірское наслѣдіе, Спб., 1890 — в V гл. замітки про русько-польське пограниччє. Зрештою — *Słownik geograficzny ziem Polskich*, Baliński i Lipiński — *Starożytna Polska* (для староруських часів дуже мало), Шематизми трьох галицьких єпархій (особливо Шематизм Перемиської єпархії 1879 р., з історичними примітками, Schneider *Encyklopedia krajoznawstwa Galicyi*, I—II, Льв., 1871—4 (тільки А—В. Література поодиноких місць вказана буде нижче).

До с. 76 ⁴⁾ Volum. legum II. 267: *dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich, bądź też y w wojewodztwie Bełskim leżące*; остатній додаток про Белзьке воєводство, здається, зроблено тільки „на всякий випадок“, і Замхівське староство, відай, належало і тоді вже, як і пізнійше, до Перемишльської землі; сю справу зрештою мусимо полишити до заповідженого вже кілька років збірника подимних реєстрів Перемишльської землі XVI в. (в *Źródła dziejowe* варшавських).

— ⁵⁾ Akta grodz. i ziem. XIII с. 431 (вчислені села Лежайської королівщини), про Соколів — Baliński i Lipiński *Starożytna Polska* II² с. 81.

До с. 77 ¹⁾ Грамота 1356 р.: *oppidum Kreschouiense cum suo toto districtu in terra Russiae situm, secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae extitit limitatum — videlicet a villa Dombrowa, que ad terram Sandomiriensem noscitur adiacere, et ex alia parte protendentibus graniciis usque ad villam Lanzaysko limitibus terrae Iaroslaviensis confinan(tibus), item a dextris versus Russiam descendendo usque ad limites castri Czudec — Codex diplomaticus Poloniae I с. 204, Рогі — villa nostra vulgariter dicta Rogi in terra Russiae prope Crosno sita in fluvio Lubatowa — Грамота 1348 р. у Зубрицького Gränzen с. 7.*

В актах XV в. вчисляють ся такі села Сяноцького повіта на захід від Вислока: Бзянка, Вислок, Вороблик, Лежани, Любатівка, Посада Верхня і Нижня, Рогі, Торговица — див. Akta grodz. i ziem. т. XVI, показчик sub voce: Sanok districtus.

— ²⁾ Długosi I р. 533, про сю звістку див. вище с. 490. Натомість неужиточна иньша звістка Длугоша про русько-польську границю, яку пробовано використати в сій справі, розумію його оповідання про граничний знак, поставлений кн. Львом на Бєсکیدі: „Бєсکید (Byeszkod), гора коло замка Собня (Sobien), що межує землі польські від угорських. На його верху стоїть камінь з руською написею, поставлений Львом, дави́ншим руським князем, для означення границь держав Польської й Угорської. З сеї гори, при її верху беруть початок сі славні ріки:

Дністер, Сян, Стрий і Тиса та спадаючи з самого верху гори течуть різними дорогами в сусідні краї, себто Польщу, Русь і Угорщину“ (І с. 45). Сю звістку можна розуміти або так, що на тім Бескиді стояв граничний камінь Угорщини й Руси, котру Длугош а posteriori називає тут Польщею (як на с. 21, де Дністер і Сян течуть in Polonicales terras), або так, що Лев поставив той камінь на границі Угорщини, Польщі й Руси; першим способом розумів її нпр. проф. Шараневич (Изслѣдованіе с. 80), другим проф. Дашкевич (Княженіе Даниїла с. 65—6). Але звістка Длугоша (полишаючи на боці те, на скільки можемо вірити в істнування того Львового каменя) не має ніякої цінн для означення границь через свою загальність і недокладність. Замок Собень згаданий у нього — се безперечно Собенський замок Кмитів на правім боці Сяна понизше Ліска (на ґрунтах с. Монастирця) — про нього див. у Чоловского Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej (Teka konserwatorska, I с. 109), не Собнів коло Ясла, як думав проф. Дашкевич (І. с.). Як бачимо з того, Собень і верхи Сяна і Дністра — точки зовсім далекі від себе, а з тим і означення границі зовсім недокладне. Так само кажучи Тисі й Сяну та Дністру з одного місця брати початок, позбавляє Длугош всякого значіння й сю граничну точку Угорщини й Руси, хіба брати його слова в такім загальнім значінню, що Русь і Угорщину межували Карпати.

До с. 77 ²⁾ *Termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem (Gran) terminabantur, dein in Agriensem civitatem (Ерляв) ibant, demum in fluvium qui Tizia nominatur cedentes, regyabant iuxta fluvium qui Cepla (Топла) nuncupatur, usque ad castrum Galis (низше: castrum Salis, і так треба читати), ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant — Monumenta Poloniae hist. I с. 505.*

Castrum Salis безперечно Sóvár (по угорськи се значить Соляний город) на Тарчі, недалеко Пряшева, звістний в XIII в. своїм соляними банями (див. низше с. 512) (інакші толковання у Бідермана II с. 58). Означення граничного пункта на Підгір'ю, як бачимо, не зовсім докладне, тільки приблизне (Топла і Шовар на Тарчі). Що до часу, то розуміється хоч означення се перенесено на часи Стефана св., але походити мусить з значно пізнійших часів.

В літературі Галичини з сею звісткою стала ся дивна плутанина. Правдоподібно через помилку, зачитував до неї проф. Шараневич в своїх Изслѣдованіях (с. 17) угорського Аноніма, і сю цитату повторив проф. Дашкевич (Княженіе Даниїла с. 65), але у Аноніма сеї звістки нема. Цитата проф. Шараневича взята з видання угорсько-польської хроніки у Ендліхера (з лихого видання Ковнацкого) і до неї ж належить цитата проф. Дашкевича на *Geschichte Polens* Ренля, де на с. 653 зацитовано уривок виданий Лелевелем з зробленої ним копії, виданої

Ковнацким (див. Monum. Pol. hist. I. 494). Я застановив ся на сій малій заплутаниї, аби дальші дослідники не тратили часу на її розплутування, як трапило ся минї, шукаючи за тими кількома джерелами, що зводять ся до одного.

Генега і уклад угорсько-польської хроніки, на жаль не просліджені досї докладнійше. Др. Кайндль в своїх Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen (Archiv für öst. Gesch. LXXXVIII) здогадуєть ся, що автор їх між иньшим використав Гранські записки. Д. Кентжинський, цитуючи недавно звістку хроніки про польсько-угорську границю, припускає у неї „безперечно добре джерело“, але робить се голословно (Granice Polski w X wieku — Rozprawy wydz. hist.-fil. т. XXX с. 15).

До с. 77 ³) Codex Arpadianus IX (Monumenta diplomataria XVII) с. 166: король Володислав потверджує графу Отону з Біберштайну надання свого батька кор. Стефана на vniuersas possessiones seu uillas iuxta terminos, metas seu indagines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes... quarum nomina in priuilegio predicti patris nostri dixit taliter contineri, videlicet villa Razlauth (вар. Razlauch), item villa Sancte Trinitatis, villa Omnium Sanctorum, villa Kobula, villa Bardfa, Mokurlang, Guebold (Gubolt), Margan (Murgan), Stemella (Sze-mella) et Rodamyn (Rodoma). Перста сього документа з варіантами (я випотував їх у скобках) в Codex diplomaticus Fejér'a V. 2 с. 406.

— ⁴) Іпат. с. 566, Мушина виступає граничною осадю в границі 1209 р. — Fejér III. 1 с. 79 (castrum Ujvar in finibus Polonorum — usque ad fluvium Poprad versus Muchina, пор. VIII. 4 с. 231 і 234). Для означення угорсько-польської границі ще Fejér IV. 3. 204 (села між Попрадом і Топлею, на самій теперішній границі — prope Poloniam), Codex Arpadianus VIII. 242.

Ад. Добрянський в названій вище (с. 497) своїй статі про західні границі Руси пробував довести, що Сандеччина й Спіш належали давнійше також до Руси; його гадка була прийнята деякими російськими дослідниками — нпр. Барсовим Географія³ с. 284, Филевичом Борьба Польши и Литвы-Руси с. 185, але треба признати, що доводи його не йдуть далі деяких правдоподібностей. В XIII в. у всякім разі й Спіш і Сандеччина до Руси не належали, як показують численні польські й угорські документи: Спіш належав до Угорщини, а Сандеччина до Польщі.

До с. 78 ¹) Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507, Слово о полку Ігоревім Х.

— ²) Іп. с. 509. На иньшій місці (с. 572) та ж літопись так поясняє, що то зветь ся ворітьми: „се же бѣшеть (на русько-польській границі) мѣсто твердо, зане неможно бысть обойти его никуда же, тѣмже нарѣчашуть ся „Ворота“ тѣснотою своею.“

До с. 78 ³, Codex Patrius Hungar. VIII. 239 (див. низше на с. 512).

— ³) C. Arpad. VIII. 68: villam sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zoloa (Szolyva) ex altera parte indaginis ac terram Werezka (Вєрх. і дол. Vereczka на горішній Латорчі).

— ⁴) Fejér III. 2 с. 132 — опись границь маєтности Széplak (і тепер Szeplak, на границі ком. Maros-Torda і Klausenburg). З огляду на інтерес сеї вказівки я перевів близшу аналіз сеї описи: границя починаєть ся від берега Мароша, in loco Moggorew (Magyaró?) і Марошом іде ad castrum Vecheu (Vécs), відти звертає на полудневий захід, іде поуз село Luer (Löver), перетинає дорогу — magnam viam, quae ducit de Sceplak usque in Regun (Szász-Regen), потім скручує на північ й іде на побереже Soyon (Sajo), далі сею річкою до її верхівя, потім горами Csuzberz, Bodagd (їх я на мапі не найшов) ad alpes Clementis et inde ad Russiam. Отже руська границя лежала десь недалеко від тих alpes Clementis, на північ або на схід, на верхівях Золотої Бистриці. Ся вказівка на територію теперішньої полудневої Буковини яко на Русь особливо интересна. Хоч документ сеї видано ще в 1829 р., вона досі, скільки знаю, не була зауважена.

До с. 79 ¹) Про Перемишль монографія Анатоля Левіцького *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla*, 1881, але вона обмежаєть ся оглядом історичних подій, звязаних з містом.

— ²) Таке кам'яне знарядє з Перемишля було в колекції пок. еп. Ступницького — *Zbiór wiadomości do antrop. krajowej* XIV с. 24.

— ³) Длугош I. 532 (звістка зачерпнена, певно, з руського джерела), IV. 148—9; див. також записку з одного рукописного євангелія перемишльської капітули у Петрушевича *Историческое извѣстие о церкви св. Пантелеймона* с. 24—5.

До с. 80 ¹) Жерела до історії України-Руси т. II, вступ с. 30—1.

— ²) Олександр з Перемишля тікає на Угорщину, і за ним женуть „оли до Санока и воротъ Угорьскихъ“ — Іпат. с. 509.

До с. 81 ¹) Про Звенигород є маленька спеціальна література: В. Ільницький *Стародавній Звенигородъ*, Льв., 1861 (в серії: *Стародавнии галицкіи города*, ч. I), *Lam Starożytny Dźwinograd i „Różne Pole“*, Льв., 1887, нарешті моя розвідка: *Звенигород галицький*, в XXXI т. *Записок Н. т. ім. Шевченка*: тут дано перегляд спорів про місце Звенигорода, зібрано відомости про нього й описано археологічний матеріал, призибраний останніми часами.

— ²) Про Теревовлю книжочка В. Ільницького — *Стародавния Теревовля*, Льв., 1862 (в серії: *Стародавнии галицкіи города*, ч. III), але вона обмежуєть ся переповіданням літописних подій.

До с. 82 ¹⁾ Галич має досить значну літературу, що почала розвивати ся ще від 50-х рр. і особливого розвою доходить в 80-х рр., під час розпочатих соймовими коштами розкопок. Вчисляю важнійше: Петрушевич О соборной Богородичной церкви и святителейъ въ Галичѣ — Зоря Галицкая, р. 1852—3 і в новій перерібці в Галицкім Историческім Сборнику, ч. I—III (1853—1860). Шараневич Стародавній Галичъ — Зоря галицка яко альбум на р. 1860 і осібно. Іловайскій Городъ Галичъ на Днѣстрѣ, реферат в москов. археологічнім товаристві 1877 р., владжений на підставі автопсії, надр. в збірці Мелкія сочиненія, Мва, 1880; тіж погляди в його Исторіі Россіи I, 2 с. 28—9. Шараневич — Старорускій княжій городъ Галичъ — Зоря 1880 р. і осібно. W. Łuszczkiewicz (пок. професор краківської академії sztuk) Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański — Sprawozdania komisji do badania sztuki, т. II вип. I, Краків, 1880 (основна монографія, з кількома таблицями і реставрованим видом церкви). Петрушевич Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близь города Галича теперь костелъ Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникъ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII ст., Льв., 1881 (хаотично написана праця — як і пізнійші його писання, але серед нагромадженого матеріяла de omnibus rebus et quibusdam aliis є ї цікаві звістки). Zacharjewicz (професор львівської політехніки, вже небіжчик) Wykopiska w Załukwi nad Dniestrem — Dzwignia, 1882 (про фундаменти церкви св. Спаса і ріжні дрібні нахідки); Zacharjewicz i Szaraniewicz Wycieczka do Załukwi, Halicza i Kryłosa — Dzwignia, 1882 (описъ пивших фундаментів, віднайдених 1882 р., з історичним вступом проф. Шараневича). Szaraniewicz — Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone, Льв., 1883 (тут передруковані вчислені вище статі проф. Шараневича і Захарієвича, але без декотрих таблиць, що були подані в час. Dzwignia), з додатком деяких документів до пізнійшої топографії Галича і новою статєю д. Шараневича, де він зводить до купи результати своєї студії та веде полеміку з о. Петрушевичом; книжка мусить служити основою всяких студій над Галичом, як цінний збірник матеріялу. Доповненням сеї книжки мають служити статі проф. Шараневича: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 (Przegląd archeologiczny, III, 1883, з інтересною ситуаційною мапкою); O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Льв., 1888 (тамже т. IV); далі йогож: Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслѣдованій (відчити про Галич і Львів), Льв., 1886, Die Franciskanerkirche des h. Stanislaus in Halicz, 1888 (Mittheillungen der k. k. Centralcommission

für Erforschung der kunst- und historischen Denkmale, XIV, тут докладніше про церкву св. Ілі), Памятники галицко-русской старины въ изображеніяхъ, ч. I, Льв., 1886 — рисунки хрестиків з Галича. Галицькі находки з вистави 1888 фотографовані на таблицях I і II (виданих, що правда, тільки в числі 5 прим.), а коментар до них дає Шараневича: „Отчетъ изъ археологическо-библиографической выставки, Льв., 1889. Sokołowski — Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej, 1882 (передр. в Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi). Ziemięcki Sprawozdanie z wy-cieczki archeologicznej — Halicz, Kryłos (Zbiór wiadomości, VIII — про безрезультатну розкопку могили коло Крилоса, котру він уважав за Галичину). Петрушевич Критико-историческія разсужденія о наддністрян-скомъ городѣ Галичѣ и его достопамяностяхъ, Льв., 1888 (під таким титулом вийшли разом статі його: Археологическія находки близъ города Галича, О городѣ Галичѣ за Луквою, О предградіи города Галича за рѣкою Днѣстромъ, друковані в Вістнику Народного Дома, 1882—8, тут повторено і таблицю дрібних находок з Галича, оцущену в книзі Шараневича). Продовженням, чи — як каже автор — „въ большей части повторе-ніемъ вкратцѣ“ служить праця Петрушевича О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII стол., вип. I, Льв., 1899, що починаєть ся полемічним вступом в справі місця Галича і переходить в таку ж saturam як і попередня книга. А. Szołowski — О polożeniu starego Halicza, Льв., 1890 (Pamiętnik II zjazdu historyków polskich, добре написана робота, цінна відомостями про Крилос), його ж реферат (резюме) — Teka konserwatorska, I, 1892. Нарешті моя статя: Печатки з околиць Галича — в XXXVIII т. Записок Н. т. ім. Ш. Дальшу публікацію галицької старины задумую на пізнійше.

Головніші вказівки про Галич в літописи — Іп. 319, 447, 486, 493.

До с. 83 ¹⁾ Гадки, що Галич був на теперішньому місці, боронить завзято о. Петрушевич, задля сього, здаєть ся, навіть відступивши від свого початкового погляду, що костел св. Станіслава був руською церквою XIII в.: він переносить тепер його на XIV в. (зовсім неправдо-подібно). Такий же погляд на місце Галича висловив Іловайский. Проф. Шараневич, що в своїй першій книжці був такого-ж погляду на давній Галич, змінив його під впливом находок, які показали ся в 80-х рр. на побережю. Лімниці й переніс туди давній Галич; його погляд досить був прийнятий (Лущкевичом, Захарієвичом, Земенцим і ин.), але під впливом сього погляду безпотрібно, як мині здаєть ся, його заступники старали ся довести, що церква Роджества в теперішнім Галичі (головний аргумент першої теорії) не може належати до руських часів. З теорією Галича на Крилосі виступив д. Чоловский, справедливо-піднісши, як слабе місце другої

теорії, що над Лімницею нема слідів старих фортифікацій. Його доводи зробили, видно, значне враження й на д. Шараневича.

До с. 84 ¹⁾ Її в літературі уважають звичайно церквою Богородиці.

До с. 86 ¹⁾ Іпат. 508, 518, 523.

— ²⁾ Сі скальні печери досить мало звертали на себе уваги; ще про Бубнище писали більше, але переважно дуже по ділетантськи. Бубницький городок — найбільший з них — я оглядав в сім році, і вони пригадали мені скальні монастирі середнього Дністра — Бакоти й Лядови; на монастир і тут я б найскорше думав.*) У всякім разі про якісь передісторичні оселі нема що тут думати: добре зложене з тонких камінних плит на цементі склепіння рішучо вказує на далеко вищу культуру. Я приглядався до цементу, шукаючи характерної для староруського будівництва (київського типу) цегляної домішки; подекуди дійсно видно зерна цегли, але занадто їх мало, аби уважати за свідому домішку. Подекуди в мурованню, в румовищу бачив я фрагменти цегли, але занадто дрібні, аби судити про їх форму, а з тим — про їх давність. З рештою треба б докладніших дослідів коло румовища.

Самий „городок“ представляєть ся так: на хребті гори, на вододілі рр. Сукели і Опора, серед лісу, висуваєть ся ряд високих скал, голих і стрімких. Перед ними тераса обведена валом, в однім місці підмурованим камінням. Стрімка стіна скали зрівняна, і в ній виковано три печери: в середині ширша, в формі неглибокої ниші, трохи вищої як на зріст чоловіка; з двох боків дві однакові печери, з симетрично викованими входами, що мали, видно, й двері; в середині вони трохи ширші як у дверях і мають з боків по дві кам'яні лавки; над правою печеркою вгорі викована тераска, як би балкон. Ковані в камені сходи ведуть на другий поверх; в різних місцях видно вижолоблені в камені рівнобіжні заглублення: заложені туди дошки або бруси творили поміст і стіни; подекуди камінь вигладжено; є глибока цистерна. В середині згадане склепіння з тонких камінних, нетесаних плит. Над ним був третій поверх. Се головний городок. В сусідніх скалах є ще кілька печерок. Поблизу мочар і сліди гати ставка. Камінна робота взагалі досить харизм.

Я питав ся місцевого селянина про назву „болди“, котрим, зі слів ніби селян, звуть ся ці бубницькі печери в літературі (слово се толкують як волоську варіацію volta — склепіння), але він сказав, що сеї назви у них не знають: звуть просто „камінь“; ніяких переказів про печери не знають.

*) По написанню вже я переконався, що такий згодом про бубницькі печери передо мною висловив д-р. Папе в своїй статі: Bolechów — Bubniszcze, Gazeta lwowska, 1890 ч. 251.

Подібні печери в кілька поверхів, і кам'яне склепіння мають бути в Уричу, але в меншому розмірі, і в Розгірчі. Всі ці місцевості лежать в близькому сусідстві, на лівій підгір'я: від Бубнища до Синевідська півтора милі, відти з милю до Розгірча й трохи більше як дві милі до Урича.

До с. 86 ³⁾ Іпат. 557, 562, 589.

— ⁴⁾ Колекції інститута Осолінських (де що див. *Muzeum im. Lubomirskich*, каталог 1889 р. с. 8—9, 46). Останки передісторичного життя звістні також і на другім боці Полтви — на Цитадельній горі — див. в статі Шнайдра (як нижче).

До с. 87 ¹⁾ Література Львова ніби й не мала, але дуже не важна. По старих історіях Львова — Зіморовича (*Leopolis triplex*, *Opera* вид. Гека, 1899), Ходинецкого (*Historya m. Lwowa*, 1829), Зубрицького (*Kronika m. Lwowa*, 1844) треба згадати: Вагилевича *Początki Lwowa (Kółko rodzinne*, Льв., 1860, також екскурсе в III т. *Akta grodz. i ziemskie*) Петрушевич *Краткая историческая роспись церковь въ Львовѣ* (Галицькій історическій збірник), Шараневич *Стародавний Львовъ*, Льв., 1862 (в серіі: *Стародавній галицькіи города*), *Widman — Kościół św. Jana Chrzciela we Lwowie*, 1869, *Rasp Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg*, Відень, 1870, *Kunasiewicz Przechadzki archeologiczne po Lwowie*, Льв., 1871, Шараневич *Географическо-историческіи статіи*, Льв., 1875 (з *Временника Ставропіл. Інст.* на 1875 р., до Львова належать тут II і III розділи, де автор користується пізнішими актовими матеріялами для вияснення давнішої топографії Львова), *L. Dziedzicki — Lwów (Słownik geograficzny warszawський, т. V, 1880)*, Шараневич *Указанія въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ до археологическихъ изслѣдованій*, Льв., 1886 (гл. II — Львів), *Czołowski — Lwów za ruskich czasów (Kwartalnik hist., 1891, IV — найбільше солідна розвідка з сеї літератури)*, Петрушевич *Лингвистическо-историческіи изслѣдованія о начаткахъ города Львова и окрестностей его, съ возрѣніемъ на предисторическіи времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ изъ придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области*, Льв., вип. I—III, 1893—1897 (не скінчене ще, друкується в додатках до *Вістника Народного дома*, характером не різнять ся від розправ тогоже письменника про Галич).

З спірних питань сеї літератури я зачіплю два. Перше — хто заснував Львів і дав йому се ім'я: Данило чи Лев? Супроти того, що Львів уже був в 1255 р., а про Льва нема ніяких звісток, аби він уже перед тим мав свою волость на галицькім Побужу (в Звенигороді?), я не виджу причини думати на Льва; коли в пізнійшій традиції часом знаходимо голоси, що фундатором Львова був Лев, то се легко витолкувати: ім'я міста піддавало таку гадку.

Друге: звичайно літописне оповідання про те, як бачили у Львові луну холмського огня, уважають доказом того, що Львів стояв на однім з північних горбів; против сього виступив д. Чоловский, кажучи, що се оповідання не має ніякої вартости, бо луну могли бачити так само з долини Полтви як і з котрої будь гори. Але ш. автор при тім спускає з ока одну важну подробицю: літописець каже, що сю луну бачили у Львові над „полями белзькими“ (сицю же пламени бывшу, якоже со всеє земли зарево видѣти, якоже и со Львова зряще видити по полямъ белзьскимъ), себто над рівниною, що стелить ся на північ від львівських гір; сього не можна прикласти ані до долини Полтви, ані до Цитадельної гори. Аргумент д. Чоловского против Високого замку — що там брак води, мене теж не переконує: коли могли довозити туди воду за польських часів, то могли й за руських, і власне чи не тому польський замок сів на такій невигідній позиції, що вже перед тим сидів там руський замок?

До с. 88 ¹⁾ Іпат. с. 226, 228, 341, 446—7. Про суспільні відносини Галичини: Дашкевича Княженіє Даниїла гл. I (головно про боярство), дещо в розвідці Ржежабка й рецензії на нього Линниченка (див. низше при II гл.) — про боярство кінця XIII і 1-ої пол. XIV в., Линниченка Черты изъ исторіи сословій въ Галицкой Руси XIV—XV в., I гл., моя розвідка: Галицьке боярство в XII—XIII вв. — Записки Наук. товариства ім. Шевченка т. XX (звідти в ч. III Розвідок і матеріялів, 1900), Дра М. Кордуби Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII в. (тут цінні замітки про політичну роль міщанства в XIII в.).

До с. 89 ¹⁾ Іп. 501. Я думаю, що інтерпункція сього місця в виданню Іпатської літописи хибна, і треба читати так: „даси ли (Галич) Данилови, в вѣкъ не твой будетъ Галичъ, Галичаномъ бо хотящимъ Данила“ (мотив, виставлений самими боярами). Отгуду же послаша в рѣчичъ (до угорського короля)“ і т. д.

— ²⁾ Іпат. с. 506, 517—8.

— ³⁾ Іп. 509. Супроти звичайного, прийнятого в науковій літературі розуміння, що тут іде мова про справдженіє віче галицької громади, скликане Данилом (див. нпр. Сергѣевичъ Вѣче и князь² с. 36, Владимирскій-Будановъ Обзоръ³ с. 64) — висловлена була гадка, що тут не було ніякого віча, а тільки нарада князя з тими 18 отроками. Роздумуючи і переріхуючи сей епізод, я таки думаю, що його треба розуміти звичайним способом — про віче. Результатом сього віча було те, що Данило виступає в похід „со маломъ ратникъ“, і се його військо відрізняється виразно від боярських полків, які прилучили ся до нього — вірного Мирослава, теж „с маломъ отрокомъ“, і „невѣрныхъ“ бояр. Звідки ж

узяв сих „ратників“ Данило? очевидно, що се полк зібраний галицькою громадою; саме слово „ратникъ“ (не „отрокъ“ — про котрих говорить ся кілька рядків вище і низше), я думаю, вказує на сей. Та й що за княжа нарада з отроками? князю вистало б порадити ся тільки з тисяцьким Демяном і соцьким Микулою, що названі в сїм же оповіданню, коли б він хотів зробити воєнну нараду, та й що за інтерес можуть мати для походу 18 отроків? Отже „рече нмъ“ не належить до сих отроків, се конструкція *ad synesim* до згаданого вище „віча“, і під ним треба розуміти віче галицької громади, а 18 отроків згадані тільки для характеристики прикрого становища Данила.

До с. 89 ⁴⁾ Можна б розуміти се „утиши землю“ про дальше — що Курил відбив ся від Ростислава, але слово „утишити“ ледви чи могло б бути в такому значінню ужите; треба мабуть таки розуміти його як „заспокоїти“, тим більше що далі читаємо — „онъ же (себто: отак він) крѣпостю и мудростю удержа Бакоту“: отже було б два загальні резюме — на початку і кінці. Супроти такого розуміння мині ліпшим здасть ся варіант Хлебніков. і Погодін. кодексів „утѣшити“ (читати — „утишити“) замість „утиши“.

До с. 91 ¹⁾ З иньших земель давньої Руської держави незвичайного розвитку дійшло боярство в Новгороді, але там воно стало земським, не княжим, і стоїть на чолі громади.

До с. 93 Літопись, говорячи про похід Ростислава Берладничча, розрізняє бояр „правих“ — що не брали участі в конспірації, і „винуватих“ — що брали участь в закликанню Ростислава; з сього виходило-б наче, що певна частина бояр тримала ся Угрів, хоч число конспіраторів було все-ж таки о стільки значне, що декотрі з них відважили ся виразно прилучити ся до Ростислава. Але кілька рядків вище літопись знов каже инакше: „мужи же галичкни не бяхуть вси в одной мысли, но чїи бяхуть сынове и братя у короля, тоти держахуть ся крѣпко по королевичи“, виходить — і ті що не брали участі в конспірації, робили се тільки з страху перед Уграми, а щирих прихильників не було у них зовсім (Іп. 447).

До с. 95 ¹⁾ Більше про галицьке боярство XII—XIII в. охочі знайдуть в названій вище моїй розвідці, а про політику його буде мова іще в другім розділі.

До с. 96 ¹⁾ Іп. 505, 545.

— ²⁾ Про молотівський скарб, датований чеськими монетами першої половини XIV в., а зложений з типових предметів староруської штуки див. Записки т. XXV; значнійші нахідки типових предметів староруської штуки окрім того звістні мині: в Звенигороді (див. мою статтю про нього), Галичу (вчислені переважно в Отчеті археол. вистави 1888 р.),

в Старяві (пов. Мостиська) і Михалковцях (пов. Борщів) — Muzeum im. Lubomirskich (каталог 1889 р. с. 16—7, 21).

До с. 97 ¹⁾ Traditiones veteres coenobii s. Petri Erfordiae с. 19, Петрушевич Іст. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона с. 47, в монастирськiм помяннику записано: VIII kalend. iulii — Romanus rex Ruthenorum; hic dedit nobis XXX marcas.

— ²⁾ 1302 — Domicella Swantoszka (Swetoslawia) filia magni principis de Russia ordinis sancte Clare obiit in Sendecz — Monumenta Poloniae II. с. 853, 879, III. 188—9. Кінґа була сестрою жінки Льва Констанції, і засновала монастир в Сандці 1279 р.

— ³⁾ Місцева історіографія Угорської Русі до останніх часів мало сягала по за XIV в. — прихід Коріатовича служив канонічним sui generis початком сеї історії. Огляд сеї давнішої літератури подав Юрій Жаткович в статі A magyarországi oroszok történetirata — Századok 1890. З новішого згадано: I. Balogh — Munkácsvár története (Історія Мункача) Мункач, 1890. L. Kapás і G. Dongó Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről (Замітки до історії Землинської столиці) — в землинськiй часописи Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez, 1896 і далі (тягнуть ся й досі). G. Dongó Zemplén-vármegye történeti földrajza (Історична географія Землинської столиці) — ibid. 1898—1900: тут вибірка географічного матеріалу — ріки, урочища, села, до кінця XIII в., але на жаль без зазначення джерел. I. Zsindely Sárospatak városnak jogi és politikai helyzete a XIII század elejen — (Правні і політичні обставини м. Шарош-Потока до к. XIII ст.) — ibidem 1896.

До угорських слів, що трапляють ся нияше, треба пояснити що до вимови: неакцентоване вимовляеть ся близько як о, ch (в старій транскрипції) і cs читають ся як ч, sz як ц, s як ш, sz як с, zs як ж, gu як дь, ly, ny, ty — як ль, нь, ть.

До с. 98 ¹⁾ Див. т. I с. 130—3, пор. 126.

— ²⁾ Див. про се вище с. 43.

До с. 99 ¹⁾ Про нього див. вище, с. 184.

— ²⁾ Див. т. I с. 133; тяжко прикладати сю звітку до Галичини, як робить нпр. Грот (Изъ історії Угріи с. 24), звязуючи се з участію Угрів в боротьбі Володаревичів і Васильковичів — ледво чи поїхав би посол до угорського короля так далеко.

— ³⁾ Нпр. про Шарішський комітат див. Fejér III. 1, 79 (1209), Землинський — Ib. с. 163 (1214), Унгварський — ibid. (Martino Zemlin, Benedicto Hungar — comitibus de), Бережський — Codex Arpadianus VII. 208 (1246).

— ⁴⁾ Див. нияше реґести землинські 1261 і 1262, а також Codex Patrius hunagricus VIII. 176; Stephanus maior plastrorum comes de Patak, 1275.

До с. 99 ⁵⁾ Мармарош — Marmarisius, Mammarus, Cod. patrius II с. 1 (1199) Fejér VI. 2 с. 253 і 387 (1300), ком. Угочський — нпр. Fejér V. 3, 88 (1281), VII. 2, 147 і т. п., ком. Боршовський — Cod. Arpad. VIII. с. 6, пор. 199, IX. 329, 407. Див. нижче реґести. Що до сформовання Мармарошського комітата, то нпр. в документі 1303 р. Nicolaus vojvoda, comes de Ugocsa et Marmarusio; на документі 1327 р. вже маємо Stepha(n)o de Marmarusio (comite) — Fejér VIII. 1, 147, VIII. 3, 212, пор. Cod. Patrius V. 108.

До с. 100 ¹⁾ Див. нпр. надання замкової землі Каяти, auferendo ab eodem castro et a iurisdictione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo реґ. шарішєкї 1282.

— ²⁾ Золота була § 3, 5.

— ³⁾ comes et quatuor iudices Угочської столиці — реґ. угочські часів Володислава, curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn — реґ. землинські 1300, див. також 1291: iudices in com. de Zemlyn (три) С. А. V. 59, або 1299: Andreas comes de Zemlyn. vice magister Iako et iudices nobilium de eodem comitatu дають речинець для ставлення свідка pro expedito unius equi vel equi estimacionem duabus marcis valentem — F. VI. 2, 215. Про ділчність наджунанського уряду див. нпр. надання в ділчине володіння Унгварського комітата (1290) — Codex Arpad V. 3 і XII. 492.

— ⁴⁾ Див. нижше реґести унгварські р. 1280.

До с. 101 ¹⁾ Fejér III. 1, 153, 474 і далі, V. 1, 170; IV. 3, 40, VII. 5, 204, Cod. Arpad. VII. 224, IX. 550.

До с. 102 ¹⁾ Fejér VI. 2, 253 (реґести низше).

— ²⁾ castrum Ujvar, in finibus Polonorum, — dictum castrum est de nouo erectum ex singulari praedecessorum nostrorum admissione in montibus desertis, ut eo commodius et securius homines per illa loca deserta possent ambulare utque ibidem insimul facilius convenirent homines et villas in montes radice plantarent. Границі: versus partem superiorem usque ad montem Symena nuncupatum usque ad fluvium Poprad versus Muchina, a monte et castro dicto Symena directe procedendo versus autem partem interiorem usque ad pedem montis Sarus — Fejér III. 1, 79.

— ²⁾ S. а. лист кор. Володислава universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituare debentibus in com. de Zathmar, Zabouch et Beregh — кличе, аби явили ся зараз до короля оружні, инакше грозить карою in rebus et personis, tanquam nostri mandati transgressores — Fejér V. 3, 506.

— ³⁾ Fejér VII. 5 с. 211: in Egregii etiam dedit 12 vineas sine vinitoribus et jobagyonem nomine Ludovicum cum filiis; про иньшого

(ibid. с. 214) — низше. Землинські рефести з часів кор. Володислава — *iobagionem suum* (Nicolai de Muncsul).

— 4) Див. нпр. Шаріш — Fejér IV. 3, 61. Шовар в XIII в. зветь ся селом, але що то мусів бути перед тим замок, вказує імя; в 1288 р. (Fejér V. 3, 296) король дає на ново дозвіл збудувати там замок. *Castrum* (regale) de *Saturhyg* — Cod. Arpad. VIII. 6, Шатораля — C. Arpad. VIII. 6, Землин — Fejér IV. 2, 140, Поток — C. Patrius VIII. 279, Унгвар — C. Arpad. III. 122, Мункач — C. Arp. VIII. 68, Біск — Fejér VI. 2, 253, Боршів — C. Arp. VIII. 199, Хуст — Pray V. 519, див. з рештою рефести низше.

До с. 103 * Рефести сі зібрав я з трох важнійших угорських дипломатаріїв: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, opera G. Fejér, т. II, III. 1—2, IV. 1—3, V. 1—3, VI. 1—2, VII. 1—5, 1829—41 (низше сей кодекс означено буквою F., римська цифра значить том, а арабська по ній — частину), *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, ed. G. Wenzel, т. I—XII (Arpádkori új okmánytár — *Monumenta Hungariae historica diplomataria* т. VI—XIII, XVII, XVIII, XX, XXII, 1860—74, низше сей кодекс означено буквами C. A.), *Codex diplomaticus patrius hungaricus* (Hazai okmánytár), т. I—VIII, 1865—1891 (означаю його буквами C. P.). Як сказано сі витяги не мають ніякої протензії на повноту, мають тільки дати субстрат для ознайомлення з суспільно-економічними відносинами Угорської Русі в XIII в.; вони-ж служили опертем для виводів зроблених мною в тексті, і тому я дальше все до сих рефест відкликую ся. Рефести подаю по комітатам, в хронологічнім порядку.

В Шарішській столиці:

1212. Кор. Андрій надає *fratribus Sancti Sepulcri* ґрунти над р. Топлею — C. A. XI. 114.

1247. Цистерси — *fratres de Coprovincia, Cisterciensis ordinis*, apud ecclesiam s. Aegidii de Bartpha prope Sarus commorantes, скаржать ся що Theudonici de Epuries зайняли *metas terrae ipsorum Bartpha* vocabulo F. IV. 1 с. 468. Границі її — 1247 (в тій же справі) VI. 2, 376, сягають Bureuth, і до гори Macowcha, відти до річки Breznicha, до річки (Nog)Grabovch і сею річкою до Топли, до Sydovpothok.

1247 — згадують ся *Cruciferi de Gybolthe* (Gáboltó, коло границі) F. IV. 1, 469, VI. 2, 376.

1249. Кор. Беля *fideli suo Ech* дав був землю ad с. Sarus *pertinentem*, опорожнену по смерті Batha et Ine, але та земля була потрібна *propter vicinitatem populorum suorum saxonicum de Eperies*, тому дає йому землю *Zynnam* в тім же комітаті. — C. P. VIII. 54.

1259. Кор. Беля звільняє Germanus de uilla Cumlous від обов'язків comiti de Sarus, quod in deferendis legacionibus nostris ad Russciam fidele seruicium exhibuerit, ita tamen quod in deferendis legacionibus in Russciam nobis sicut hactenus fideliter seruire teneatur; земля його hereditaria Cumlous лежить iuxta aquam Topl, Coprucha, Chepzeu, Cumlous, Cheruyz et Gerendul. — С. А. VII. 505.

1261. Кор. Беля надає графу Echy terra in districtu predii nostri de Soouar (коло Пряшева), ubi ecclesia ad honorem b. Ladizlai r. est constructa, де сидів аусерс Мусо, від моста на р. Тарчі, відти ad puteum Bureut, відти до верхів Топли (ad caput Toplo) і відти знову до Тарчі, ubi est portus subtus molendinum Michaelis. — С. А. IV. 4.

1264. Кор. Беля надає ґрунт villae Tarcha (є і тепер Tarcsa над р. Тарчею) possessionibus Luko (теп Lukó), Maltzov (Malyco), Lenarthow (Lenarthó), Obruchno (Обручно), Ujwola (Oros-Vola, все коло самої границі, недалеко верхньої Топли) commiteam in comitatu de Sarus prope Poloniam. — F. IV. 3, 204.

1269. Comes Pud продає за 30 гривен cmiti Simeoni землю Zemedene ultra indagine regni Polonie; границі: a quodam Pricluchyn et in eodem fluuio ad fluuium Topl ad fl. Grabouch, hinc in eodem fluuio Grabouch ascendit ad alpes, abhinc in altero fluuio eodem nomine Grabouch uocato descendit ad aquam Bodrug et transita ipsa aqua ad aquam Hutha et eundo in eadam aqua Hutha peruenit ad alpes Beschad, ulterius tenet metas cum terra Polonie. — С. А. VIII. 242.

1270. Кор. Стефан надає Iohanni f. Nazuad dicto Kyrtes, на його прошення, terram nostram Trochan (Trocsany на полуд. від Бардиєва), ultra indagine sitam, ad castrum Sarus pertinentem; границі: fl. Thopul, Kuchyn, Kapruncha, Thulumpotoka, pratum Thulum, loci Egressed, Farkasocz, Scarrazuelg, Razlayche-mezey (Раславиця, Raszlavicz, ibid.), fl. Gorboch, villa Kabala-falua (Láfalú, Кобуле, ibid.), Curima (Kurima на Топлі), berch Darabheg. — С. Р. VIII. 131.

1270. Кор. Стефан надає Dethmar et Dethbor filiis Detrici i ix carnalibus fratribus Dethk, Simoni Herbordo Mykou Languageus, necnon Stephkoni f. Mohol, Ianino f. Nicolai, Eugen et Petro filiis Ianini quedam loca venacionis nostre Bacha-mezey et Torkueley vocata ultra indagine prope terminos terre nostre existencia in exitu ad Poloniam. — С. Р. VIII. 136. Потвердження ib. с. 173 і 416 (в остатній іще й Weresalma).

1272. 1290. Кор. Володислав поручає comiti de Sarus заборонити Matheo f. Georgii, аби не відбрав terram Delnefeu, ніби то надану

йому від короля, від її власників: Elecus et Benedictus filii Andree et Lodomerius gener eorum. — С. Р. VIII. 276.

1277. Кор. Володислав надає Огону з Біберштайну села: Rozlauth (Раславиця, по дорозі з Бартфельда до Пряшева), S. Trinitatis, Omnium Sanctorum, Kobula (Láfalú або Kobulya), Bardfa (Бартфельд), Mokurlang, Guebold (Gáboltó), Margan, Stemella i Rodamyn. — С. А. IX. 167.

1282. Кор. Володислав надає Benedicto f. Mersa terram castri de Sarus Kayatha (коло Пряшева), eiusdem Benedicti possessioni commetaneam, auferendo ab eodem castro et a iurisdiccione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo; границі м. п.: magna via que de villa Zwynе (Синь, Szinye) ducet in villam Sebefolwa (Zsebfalu, Зубчана), lacus Kenderathou, rivulus Boratha pothaka, villa Schemete, riv. Bubnech, fl. Zwyna. — С. Р. VIII. 451.

1284. Граничний процес за terras Sumreth (вар. Gumneth) et Yglyche in com. de Sarus, границя починається від Тарчі inferius Sydoupotok, м. п.: super fornacem cementi ex parte parvi Iob, Michaelem ita circumeundo, і кінчить ся superius pontem Sydoupotok. — С. А. IX. 389.

1285. Кор. Володислав надає Bud fideli nostro terram vacuum Hulloudzalasa in com. de Sarus; границі: a parte septemtrionis a terra Kopunus, abhinc versus meridiem ad Egurpotokfeu, deinde vadit per Lebushorozth ad Wezeneluk et ibi transeundo f. Lebus vadit ad orientem ad Solumku ibique attingit Alpes Rutenie et sic terminantur. — С. Р. VIII. 238–9.

1285. Кор. Володислав надає магістру Георгію королівські села: cum fodina seu puteo salis Sowar, Sowpatak, Delna, Zarbouth, Chedezdeth cum terra arabili et siluosa, in com. de Sarus, між р. Торчею і Топлею; згад. commetanei Petrus et Iohannes (terra Abraham) — С. А. XII. 435 і 440.

1288. Кор. Володислав дає магістру Георгію villas regales Sowar et Sopotok in comitatu de Saros existentes simul cum fossato seu puteo salis ac silva vsque Topl protendenti, з дозволом збудувати замок in terra Sowar. — F. V. 3, 396. 1291 видана нова грамота на тіж села і с. Dolna — ib. VI. 1, 125.

1296. Проміна маєностей Gybarth in comitatu Novi castri (Gibart в ком. Абауй, коло Szántó) за маєностей Veresalma (теп. Vörösalma) і Torkow (Tarkeő на горішній Тарчі) ultra indagines in com. de Sarus з доплатою 60 гривень fini argenti, quia possessiones antedictae meliores et vitiliores extiterunt dicta possessione Gybarth (сю terra Weresalma випросив собі Георгій filius comitis Noui

castri, quam Ewze et filii sui possidebant) — С. А. IX. 465, X. 227.

1299. М. Георгій дає своєму сестричичу Sinka в ґрунтах Sowar proventus centum marcarum de puteo salis annuatim et omni sabbato dimidium cubulum salis, і половину великої сіножати. — F. VI. 2, 214.

В Землинській столиці:

1214. На ґрунтах Лелеських згадані predia Lelez, Oyloch, Chernatolo, Polyen (Lelesz i L. - Polyan на маї), stagnum Myhan i Kazna, molendinum ecclesiae, portus Clenca на усті Унґа в Латорчу, в сусідстві villa Pomochy, v. de Beyle (Белу на полуд. від Лелеса). До Лелеського ж монастиря належало predium Helmesz (Kiraly Helmesz) і Gyures в його сусідстві — остатнє єпископ купив а Huntone comite pro 83 marcis et 17 ponderibus et 2 frisaticis. В сусідстві згадуєть ся Györes — Бел. і Мал. Geres. — F. VII. 5, 204—8.

1247. Кор. Беля надає Egidio de Vlozy duas terras O und appellatas (Ond коло Szerencs), alteram ipsorum a castro Zemplyn exemptam, alteram uero prius caniferorum nostrorum, sine legitimo successore decedentium, — tali tamen condicione interueniente, ut tam ipse quam eciam successores nobis seruicium facere teneantur, sicut alii nostri prediales; між границями згадано: terra abbatis de Zerempch, terra Moza, terra regis, terra Petrud. — С. А. VII. 223.

1248. Магістр Петр f. Zobaslo записує своїй жиці pro dotibus villam Mihál (Nagy-Mihály, Михайловець) et v. Tapula (Topolyán, коло Михайловець) et villam que esset trans flumen Laborch. — С. Р. VI. 48, А. 55.

1249. Nob. domina Agnes uxor Petri filii Zobuslo відступає своїм донькам tres villas: Auchal, Tapula et villam que est trans flumen Laborch cum silvis intra Zalachka (Zalacska, коло Михайловець), що вона дістала від чоловіка pro dotibus suis et rebus parafernalibus — С. А. VII. 300. Королівський дозвіл (licencia relinquendi pecuniam et alia, que ex parte mariti sui pro dote sua habere poterit) — ib. с. 285.

1254. Кор. Беля в заміну иньших земель надає Georgio f. Nata terras Lezna (Leszna вище Михайловець — Nagy Mihály над Лабірцем) et Chemerna (Csemernye) ad triginta aratra in com. Zemplyn, in quibus Mycuta et Noualyad antea residebant, vacuas omnino et habitatoribus carentes, а ввести їх має comes de Sarus; між границями згадано: f. Laborch, над нею Sepultura Ruthenorum, v. Peotry, riv. Iezenow, Cemerna, meta cum Sopol comite, silua Gorboucha. — С. А. VII. 361.

1261. Описъ земель ecclesiae Agriensis — м. п. villa s. Maria in vicinitate castri Zemlenvar cum dimidietate tributi qui ibidem exigitur a transeuntibus de v. Zemlin versus eandem v. S. Maria, similiter per donationem b. regis Stephani possessae. — F. IV. 3, 40.

1261. Привилей hospitibus de Satureleu (Sator-alja-ujhely), згадує castrum nostrum de Saturhyg, hospites de Potok, comes de Potok — С. А. VIII. 6, potwierdzenie — X. 25.

1262. Кор. Стефан надає Hugka una cum filiis suis Gregorio, Mycula, Mykou, Nysolao et Eleurus за їх заслуги землю Makramal in com. de Potok, поручаючи Symoni comiti de Potok ввести їх у володіння; між границями м. п. згадано: fl. Potok a parte Bodowan, mons Makra, vineae villae Gueztin, silva Nogsum. — С. А. XI. 518, С. Р. VI. 110.

1263. Кор. Беля надає виморочну по смерті Gew, Tempa et Mathey (?) землю Zomothor (Szomotor недалеко від Землина, на полудень) magistro Petro dico Petyna, означення границь поручає Іоанні plebano de Potok, а той переводить обмеження в присутності iobbagio-nibus castri Zemlinch Tayba et aliis officialibus Stephani et Rolandi baronum. — F. IV. 3, 155.

1270. Кор. Стефан надає Рейнольдусу magistro dopiferorum м. п. possessionem Chy chy wa in com. de Zemlin in confinio Polonie (sic!) cum villis ad ipsam pertinentibus Hussceumezen et Wysno (Вишня при дол. Топлі) cum utilitatibus et pertinenciis, prout dux Ratizlaus habuit. — С. А. XII. 13.

1271. Між визначнішими панами Ерлявської єпархії згаданий m. Iakou Magnus de Nagy-Mihaly (Михаловці, Nagy Mihály, Землин. ком., на границі з Унгварським). — F. V. 1, 156.

1271. Кор. Стефан надає синам comitis Symonis terram castri nostri de Zemlyn Kengel telequi vocatam vacuum et habitatoribus carentem a tempore Tartarorum. — С. А. VIII. 342.

1273. Кор. Володислав надає Andreae de Vngh et Iakou de Zemlin comitibus terras castri de Zemlin Berche et Staara (Sztara над Ляборцем), що мав від короля Michael comes filius Iakou. — F. V. 2, 79, potwierdż. ib. с. 550.

1278. Кор. Володислав дає бану Павлу частину terre castri nostri Haragissa, границі: fl. Loborch, Renence, clausura molendini, riv. Prubuso, Remethemolnaga, lacus Situa, villa Abra. — С. Р. VIII. 192.

1286. Перед делегуванням королем судкою ad compescendos fures et malefactores, на судовій congregatio generalis in comitatu de Zemlyn comes Tzomos обжалував Андрія de Butyka (Butka над Лабірцем, в Землин. ком.) в убийстві й ин. злочинах, і Андрій за кару від-

ступив йому *quandam possessionem suam A suam in com. de Ung. citra fl. Titie* (Asvány над Тисою?), сусідню з землею Томи — F. V. 3, 533.

1289. Заміна *possessionis Wysnow* (Вишне, Visnyó при дол. Топлі) *in com. Zemlinensi* за село *de com. Wywar.* — C. A. XII. 479 і 482.

(Без року). Кор. Володислав поручає Лелеському монастирю розслідити справу про *terram vacuam castri de Zemlen Galach vocatam*, котру випрошує *Mortunus f. Zochud* яко *terris suis undique circum datam.* — C. P. VII. 211, C. A. IX. 550.

1300. Записка про реляцію, яку дав *curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn* в сполі *magistri Mortunus f. Zochud et magistri Michaelis f. Zolouch* про землю *Abroa mag. Michaelis.* — C. P. VII. 292.

В Унґварській столиці:

1214. До Лелеського монастиря належало *predium Kapos* (Вел. і Мал. Капош), в сусідстві його зрад. *terra castrensis et ville de Cseppel* (Cseppely на мапі). — F. VII. 5, с. 205.

1248. *Petrus f. Zoboslou* надає *Detrico, Ettul et Guncel* (*homines libere condicionis*) за їх услуги *in persecucione Tartarorum terram suam Hosdou decem aratris subiacentem in parrochia castri de Vngu.* — C. P. VI. 49.

1249. *Petrus f. Zobuslo cum uxore sua d. Agnete* дають свої села *Turnua* (Tarna, коло Лабірця, вище Михайловець), *Winna* (*Vinna* *ibid.*) et *Zaluchka* (*Salacska* *ibid.*) своїм донькам; в разі безпотожної смерті котроїсь з них спадок переходить до дітей другої. — C. A. VII. 302.

1263. Кор. Беля надає *comiti Iacobo de Panc* *possessiones castrenses in com. de Vng: Scinna* (коло Унґа), *Rat, Magnum Cseppel i Radich* (коло Kapos). — C. A. VIII. 66 (per. в XI. 527).

1263. Процес *inter Muxam f. Iohannis — et Zubozlaum et consanguineos suos de Chechyr* (*Csicsér*, Чичерові над Латорчею), *iobagiones castri de Vng super particula terre Chechyr duorum aratorum.* *Zobozlow* відступив, признавши, що вона *emicia Mykeus sacerdotis, avi Muxe, cum silvis et fl. Latorcha.* Границі: *terra Mykedius, stagnum Morolya, campus Hozithow.* — C. P. VIII. 91, пор. 94.

1265. Кор. Беля надає *Myke et Zolauth filiis Michaelis* за заслуги порожню землю *Gragyssa castri de Wngh, ad duo aratra sufficientem*, сусідню з їх ділочною землею *Bees.* — C. A. III. 122, потвердження сього надання 1284 р. — *ib.* IV. 283.

1265. Кор. Беля надає *Zobuszlo de villa Chicher* виморочну *portiuunculam terrae de terra Chicher excissam* по смерті його свояка

Mike, а землю Chicher cum syluis, pratis et fl. Latorcz ac vado in eodem надав кор. Кольоман прадіду Zubuslo (в описах границь terra Bic — Bécs). Це потверджує comes Gregorius de Vngh, praesentibus vicinis et commetaneis plerisque iobbagionibus castri de Vngh. — F. IV. 3, 267, С. Р. VI. 129.

1266. Cap. Agriense посьвідчає, що iobbagiones castri de Vung, videlicet Symon filio Horvath, Ioseph filio Corneli, Zobuzlo filio Dubron, Feliciano filio Feliciani pro se et pro Buda maiore exercitus, Edeweck filio Petri filii Wenceslai pro patre suo, Eswlt filio Ogrottod pro se et pro Galch filio Vitalis, Paulo filio Elesyg, Cheme filio Chewriteri, в його присутності посьвідчили продажу своєї дідичної terram Zyrwtwa (Zyrothwa, Zyruthwa, Стретава, на мапі Бел. і Мал. Szeretwa на устї Лабірця в Унґ) post plagam Tartarorum in tempore necessitatis бану Филі за 16 марок. В обводі границь згадують ся locus Criua, villa Pose condam conditionalis castri de Vngh, Polipatoka, campus Rebrén (теп. село Ребринь), Zyrmom terra castri, campus Luchka, ур. Chyzmolwaya. — F. IV. 3, 380.

1271. Benenyg f. Matthey de Zeklen terram suam Benenyg in com. Vng conlateralem circa terram Zubuzlav a p. orientali et circa terras Feliciani, a quo predicta terra fuerat in manus predicti Benenyg devoluta, necnon circa terras Symonis Duruzlay et Ioseph maioris castri de Vng продав Ihoni comiti за 16 марок в присутії згаданих сусідів et Buda maiore exercitus castris Vng; між границями — aqua Vng, terra castrensiū de villa Polon, terra cuiusdam castrensis filii Porchol, terra castrensiū de Myrcolch, terrae Chedra et Pana castrensiū. — С. Р. VI. 181.

(Без року, за кор. Володислава). Nicolaus de Muncsul скаржить ся на Stephanum Vid, властиво його слуг populosque villae Ziritva, що вони відібрали від слуг його 4 воли, що везли хліб ad molendinum suum super fluvio Laborcz existente — F. VII. 1, 185. Слідство в сій справі, де показуєть ся що слуги Стефана Fulkos f. Harach et Andreas забрали волів et unum iobagionem suum (Миколая) nomine Domozlou, і Стефан з сином Phyle тримали його в неволі — С. Р. VIII. 274.

1273. Comes Iohannes f. Emerici i Felchianus f. Felchiani міняють terra Ninay (теп. Minaj коло Унгвара, на полуд.) за particula terra Batva (Bátfa, тамже) (terra Ninay була дідичним володінням Felchiani, але її відібрано tempore comitis Gregorii de Ung, а потім вона дісталася Iohanni), в присутності ioubagdionibus castri de Vng et commetaneis: Ladislao f. Zubozlay, Ioseph maiore castri, Cheme et Buda maiore exercitus, Drazlao et Stephano f. Simon; границі м. и.: р. Унґ

і земля Ladislai f. Subozlay, земля Michaelis et Strach de Galoch (Gálocs, тамже), qui sunt tenentes rares (сокольники?). — С. Р. VIII. 440.

1276. Кор. Володислав надає comiti Iacobo de Panky за його прошенням terram Bezew (Bezó на зах. від Унгвара, Бесовці) ad castrum de Vng pertinentem і поручає ерлявській капітулі обмежувати — С. А. XII. 169, тамже с. 457 і 465 — нове обмеження 1287, зроблене делеським монастирем і Х. 74 і 81 — нове обмеження 1292, зроблене відпоручником ерлявської капітули разом з Felicianus de Matheuth iobagio castri nostri Hung. В описи границь: fl. Chaprad, fl. Zethna, Iezeneu, silva Kemenyk, castrum Hungwar — в грам. 1292 р.

1276. Кор. Володислав дозволяє Chepano f. Kyney iobagioni castri de Vng cum Stephano filio suo продати vnam possessionem Chepel, бо він propter inopiam et paupertatem suam suum seruicium peragere fideliter non posset, а знов iuxta regni consuetudinem approbatam iobagio castri possessionem suam ausum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem regie maiestatis. — С. А. XII. 172. Chepanus в присутності відпоручника короля й ерлявської капітули conuocatis commetaneis et vicinis ipsius terre ac iobagionibus castri vet Chemey, Buda, Fulcian, Andrea dicto Deda ac Nicolao f. Cohord (цей Nicolaus був безпосереднім сусідом його) продав свою землю Chepel за 40 гривень fini argenti Iacobo de Panch (в сусідстві згадується possessio regis Machar, Mochar) — С. А. XII. 184.

1279. Кор. Володислав вертає синам comitis Iako відібрану від них terra hereditaria Ieseneu (коло Szobrancez) in com. de Vng — С. А. IX. 240.

1280. Кор. Володислав дозволяє, аби Wolph, Valentinus, Georgius, Stephanus, Benedictus, Dank (вар.: Донк) et Symon ac cognati eorum, iobagiones castri de Vngh, з причини своєї бідності могли продати possessionem ipsorum hereditariam Tyba (Tiba, рус. Цібава коло Собранець, Szobrancez) in com. de Vngh. — С. А. XII. 294.

1280. Кор. Володислав дозволяє Finta palatino замінити свою маєтність Velicha Palagia (Palágy на полуд. від Унгвара) (давнійше terram castri de Vngh) Benedicto filio Iohannis et Marcello filio Chypan за маєтність Belese. — С. А. IX. 269.

1280. Кор. Володислав з огляду на заслуги, які показав Dionisius c. Cheemee iobagio castri Hwung in exercitu in Hod cum infidelibus Comanis, — Dionisium prenotatum aut ipsius heredes una cum duabus villis suis — Chepeel (Чепель коло Капоша) et Moschya (Mocsar тамже?) in com. Hwng de iobagionatu castri nostri prenotati exemimus et nobilitavimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri statuimus. — С. Р. VIII. 207.

1282. Wolf, Walenth, Georgius, Stephanus, Benedictus Donk et Symon ac cognati eorundem iobagiones castri nostri de Wng скаржили ся королю, що Finta filius Dauid potentialiter abstulisset ab eisdem et eandem niteretur occupatam detinere terram eorum Ty b o a (Цябава) і просили короля її a iurisdiccione et potencia et occupacione violenta ipsius Fyntha auferendo eisdem restituere. Король сповнив прошення. Dat. sub castro Potok. — С. Р. VIII. 279.

1283. Тіж просять від короля (inopiam et paupertatem eorum nobis exponentes) і дістають право продати possessionem ipsorum Ty b a. — С. Р. VI. 295—6.

1284. Продажа третини terre Ty b a від Endre f. Hercheg, Valentino f. Myluzsth, Wolph f. Thome et Simone Nigro iobagionibus castri de Wngh від себе й іменем Simone Albo Hatheu Hustugk Domozlo Tyba Gregorio et Donk consanguineis за 80 марок Feliciano f. comitis Galli. На сю продажу дали згоду й сусіди: Tobyas іменем своїм і pro Dionisio f. Zulusk, Petrus f. Eleseg iobagio pro se et pro Mirche maiore eiusdem castri, Benedicto f. Domslo, Dominico f. Leustachy, Edeuch f. Petri, Andrea f. Dionisii, Feliciano f. Feliciani, Michaelae f. Esbolch — pro Luca f. Laurencii iobagionibus. Sacerdotes: Martinus de Kopus, Stephanus de Wngwar, Blasius de Checher et Laurencius de Tyba потвердили повновласть на продажу дану продавцям від Hathen et socii sui, Benedictus f. Duruzlay. Між границями: fl. Waynatyna, f. Kunus. — С. Р. VI. 313.

1284. Кор. Володислав потверджує за матістром Феліціаном possessiones Gereuelv, Felnempti, Cybua in com. de Wng, на які заявив претензії Moys comes de Wng nomine iuris ipsius comitatus — С. А. IX. 390, С. Р. VII. 186.

1284. Кор. Володислав надає Dominico, Alberto, Iwanka et Gregorio, filiis Iwan, terram castri de Vngh Inke (Ienke коло Унґа), на підставі реляції ерлявської капітули; границі: terra castri de Vngh Ewr, fl. Kynsznetinche, terra c. de Vngh Tesla, silua Kertez, v. Copus, f. Bresinche, f. Kysliponch. — С. Р. VI. 331.

1285. Кор. Володислав надає Iohanni f. Iacobi terram Durma in com. de Vngh виморочну по Odun quidam. — С. А. IX. 425.

1289. Кор. Володислав надає Iacobo de Paynk виморочну землю Ruzka in com. de Vng по Edeuch et Iacobi fil. Petri iobagionum castri de Vng, на підставі слідства comities Iohannis de Takta і відпоручника ерлявської капітули, зробленого в присутности сусідів: Iohanne de Palag (Palágy на пол. від Унґвара), Marcello de Z e l e m e n t h (Szelmencz ib.), item officiali com. Detrici, Zoltan officiali Sinka, Stephano filio Buda, Samsone, Petro Magno, Beze f. Pauli. — С. А. X. 299.

1290. Йобатіони в Тиби (Стефан, Бенедикт, Вольф і т. и.) продали Nicolao sacerdoti de Nogmihal (Михайлівці) ac com. Merse, відпоручникам Andree et Iacov magistr. f. comitis Iacov terram Tyba за 300 марок. — С. Р. VI. 358. Королівське потвердження продажі — ib. с. 368 (С. А. XII. 489 і 507).

1290. Кор. Андрій потверджує Omodeus palatinus в володінню possessionem seu comitatum Vng cum omnibus utilitatibus, разом з suis heredibus heredumque suorum successoribus ad instar collacionis regis Ladislai. — С. А. V, 3 і XII. 497.

1292. Продажа вчинена Petro f. Giesegh, iobagione с. de Vng, cum Beke et Laurencio, f. Pauli fratris sui, pro se et Iohanne fratre — вони продають magistro Ioob f. Symonis, de eodem comitatu половину terre Woуan (Wajan, над нижнім Унгом), inter terras m. Ioob existentem, vct porcionem suam, за 16 марок. — С. Р. VI. 396.

В Бережській столиці:

1247. Привилей потвердження вільностей для hospites nostri carissimi de Luprechtháza (теп. Beregszasz в Береж. ст.) — F. IV. 1, 455. Між иньшим згадано decimas in frugibus et in vino sacerdoti; право: quantum possunt vno die cum porcibus (sic) et pecoribus ad syluam Beregh pervenire, percipiant sicut volunt et in eadem sylva ligna ad aedificia mactare. Потвердження сеї грамоти 1271 р. — С. А. VIII. 345.

1261. До ерлявської катедри належить м. и. villa Peregen cum silua et aliis suis utilitatibus in comitatu Beregh, надана кор. Андрієм; їй надар Беля III й Андрій decimas omnium forestarum nostrarum et noualium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum seruitorum vniuersaliter in com. Vgocha et Berek existentium. — F. IV. 3, 41 і 43.

Надання terra Raznan в ком. Бережським — per. С. А. VI. 534.

1263. Кор. Беля надає Aladario magistro tavernicorum villam Sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zoloa (Szolyva) ex altera parte indaginis ac terram Werezka (Верх. і дол. Vereczka на верх. Латорчі) iuxta eandem in com. de Bereg existentes, виморочні по смерті Michael f. Micov quondam comes de Bereg, що володів ними ex nostra donacione — С. А. VIII. 68, також с. 97 (тут ще дають ся terra Koch, Fay et Zend, там же?).

1264. Королева Елізабета потверджує за Lve cum filiis Fudur et Stephano terram Borod (Брод на Іршові? на пол. сх. від Мункача) in com. de Bereg prope Munkach, sibi per d. Annam ducissam de Machov seu de Bazna pepertualiter collatam. — С. Р. VIII. 98

1270. Кор. Стефан надає Mathye f. Senece terram Chepani sine herede decedentis Cheranteluk uocatam, ad tria aratra in terra arabili sufficientem, sitam inter Dobron (Dobrony в Береж. ком. нед. Латорчі) ex vna parte et Ogteluk (Agtelek в Саболч. ком.) villam Ara f. Iohannis ex altera; границі м. и.: f. Loturcha, Othwyche, Tyba potoka. — С. Р. VI. 168.

1270. Кор. Стефан надає comiti Michaeli terras seu villas, що належали Симеону, убійнику бабки короля: villas Lonyu (два села того імені), Bolterag, Basy, Zolonka, Lonyu, Zenth-Myklos i Zolwa, з них дві Lonyu тесть Симеона Банк-бан мав від короля і передав Симеону, а три інших Симеон купив (Zolonka від Artolpho comite, а Boltrag i Basy від Bethe). В описи границь перших 5 сел: ріки: Thicia, Kochna, Chorna woda (на мапі Czaronda), Konachna, Zaznow, Zabezwl, ур. і землі: Sumy (Som?), Harazdow, Czen (Szény) — теп. села Вел і Мала Lonyu на Тисі й Szalóka. В описи границь Zent-Myklós (коло Мункача) i Zolwa (Szolyva), ур. Suskow (Szuszkó), Beregh, річка Lebus-potok. — С. А. VIII. 260, потвердження — F. V. 1, 241.

Землі Угочської столиці, Боршовського замка, Мармарош:

1199. Грамота кор. Емерика comiti Laurencio згадує службу його cum in Marmarisio tempore uenacionis uenatum iuissemus — С. Р. II. с. 1.

1246. Кор. Беля згадує про Ladizlaus de Borsua de com. de Beregh між іншими in prelio nostro cum Tartaris iuterempti. — С. А. VII. 208.

1268. Кор. Беля дає Александру Бану м. и. terram Kaak (ipsa terra erat iobagionum castri de Bursua, tamen in prouincia de Zabouch) — Kék в Соболчськiм; між границями Bagdan, Deuecher (De-meecer на мапі). — С. А. VIII. 199.

1272—1290. Bonus comes de Vgocha et quatuor iudices eiusdem provincie, на поручення короля Андрія (III) віддали назад magistro Achylleo plebano de Pothok quandam particulam terre ipsius et fratrum suorum in com. de Ugacha vct viginti quinque iugera terrarum vel paulo plus, котру неправно були забрали custodes silvarum nostrarum (королівських). — С. Р. VIII. 453.

1281. Кор. Володислав відновляє magistro Myko et Chepano грамоту, замість даної кор. Стефаном і забраної Русинами, на villam et terram Visk in com. Vgocha simul cum tributo et aliis utilitatibus suis. — F. V. 3, 87, потвердж. 1291 p. ib. VII. 2, 147.

1282. Кор. Володислав дозволяє comiti Elyas de Bogda надати terram suam Kuskyrch, in com. de Borsua, даю йому кор. Стефаном, Symoni

fili Ywan et Petro f. Prybyzlai, servientibus com. Elye, за їх заслуги в діди́чне володіння. — С. А. IX. 333.

1282. Кор. Володислав надає comiti Sygue terram castri Borsua in com. de Zotmar Myrgusd inter terras Tereche, Bogda, Karaz, Vylok, Buhud. — С. А. IX. 329.

1284. Капітула варадинська доносить королю про довершену передачу terram castrensiū de Zobouch Ekeuch et Pozdum castrensiū de Burzua. — С. А. IX. 407.

1295. Comites Dominicus, Demetrius et Petrus продають за 60 грив. надану їм кор. Стефаном землю Feketeurotok (Feketepatak в Угочськ. ком.) comiti Nicolaο, в присутності варадинської капітули; згадують ся як границя Берега fl. Borsua, regalis possessio Ordou, terra Werbeuch (Verböcz на мапі), fl. Beberke, loc. Fyleluchka, stagnum Kendurattou, Prenez, terra Isou, fl. Batunka, Pasuncha — С. А. V. 135.

1296. Кор. Андрій вертає маєтку Ioany villam Kerezthwr (Keresztur коло Tisza-Ujlak), відібрану від нього Стефаном жупаном de Wgacha при граниченню terras ad predium nostrum de Wgacha pertinentes. — С. Р. VIII. 447—8.

1300. Король magistris Mikov et Chepano замість possessionem Visk nominatam cum castro suo et quadam villa sub eodem castro, in com. Vgocha, що ad praesens nobis et regno nostro admodum et non modicum esset necessaria maxime in subsidium populorum seu hospitum nostrorum.. nostra Mammarus congregatorum, дає в заміну quasdam possessiones nostras seu villas, nunc ad praedium nostrum de Vgocha pertinentes, in eodem comitatu — Rokaz (Rakos-patak, рус. Горбки), Fekete Ordou, quae sunt minime populosae, et Nyirtelek, quae est vacua. — F. VI. 2, 253.

1329. Грамота кор. Кароля для hospitum nostrorum fidelium de Marmorusio, Saxonum et Hungarorum vet in villis Visk, Huszth, Fecsö (чит. Tecsö) et Husszúmezö — надає їм права які мають cives seu hospites de Szeuleus (докладно описані), specialiter pro eo quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et grauis ad residendum fore dignoscitur. Низше вони звільняють ся pro persolutione akonum (sic), frugum, decimarum, porcorum et oblationibus munerum alias praesentare et offerre consuetorum propter carentiam annonae — quia ipsa terra Marmarusiensis multum sterilis esse dinoscitur. — F. VIII. 3, 355.

До с. 103 ¹⁾ Документ друкований кілька разів — Fejér VI. 2, 287, Deutsch und Firnhaber II. 217, Codex Arpadianus V. 258.

— ²⁾ Див. речести шарішські під р. 1269, пор. 1296, землинські 1214 і 1289, унгварські 1266, 1271, 1276, 1280, 1282, 1283, 1284, 1290, 1292, бережську 1270, угочську 1295.

До с. 104 ¹⁾ Див. бережську реґесту 1261, де згадано про надану кор. Андрієм ерлявській катедрі десятину м. п. *omnium forestarum nostrarum in com. Ugocha et Bereh*.

— ²⁾ і ³⁾ Див. шарішські реґести 1284 і 1299, 1261 і 1285.

— ⁴⁾ Fejér VII. 5, 208 — село з селянами купив єпископ а *quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus*, котрим суд віддав сих селян за те, що вони їх розграбили, напавши на дорожі. Реґеста землинська р. 1264 і 1278, унґварська 1200 — млини, землинська 1261 — мито, про винограду культуру див. реґ. землин. 1262, також *decimas in frugibus in vino* в грамоті для осадників *Luprechháza* (Береґсас) — реґ. береж. 1247; див. ще грамоту 1271 р.: монастир *de Tihan* продає *parvam vineam in ser. ville Kek* (Kék в Сатмарськім ком., недалеко Тиси), виморочну по монастирському чоловіку *Chom*, *Blasio homini dom. reginae de v. Kek*; сей виноград сусідує *vineae populorum monasterii de Szeremch*, і *vineis vduornicorum dom. regis*. — Fejér V. 1, 170.

До с. 105 ¹⁾ *Codex Arpad*. IX. 564.

— ²⁾ Так само мабуть про селян-удворників (*rustici*) іде мова в цитованій вище (прим. ⁴⁾ до с. 104) звістці про куплене єп. Бенедиктом село.

— ³⁾ Реґ. землин. 1263, унґв. 1266, 1276, 1280 (дві), 1282, 1283, 1284, 1289, без року (з часів Володислава) 1290, 1292, боршів. 1268.

— ⁴⁾ *Auceps Myko* — шаріш. реґ. 1261, *Michael et Strach de Galoch qui sunt tenentes raros* — унґвар. 1273, *caniferi* — земл. 1247, *custodes sylvae Beregu* — *Registrum Varadiense* с. 314 (у Ендліхера), *custodes silvarum nostrarum* (королівських) — реґести уґочські з часів кор. Володислава; див. зрештою відомости зібрані у Бідермана II с. 59, див. також згадку про *castrenses* в реґ. унґварській 1271, боршівській 1284.

— ⁵⁾ Реґ. унґварські 1266, 1276, 1280, 1283, 1292. Про продажу боярського ґрунту очевидно іде мова і в унґварській реґесті 1271 р., хоч власника її й не названо боярином виразно.

— ⁶⁾ Див. вище реґесту в прим. ⁴⁾ до с. 104. Сюди-ж можуть належати *homines liberae condicionis Detricus, Ettul i Guncel*, що дістають за свої услуги землю від Петра сина *Zoboslou* — реґ. унґвар. 1248.

До с. 106 ¹⁾ Fejér VII. 5, 214, текст див. нижше.

— ²⁾ Реґ. унґвар. 1276.

До с. 107 ¹⁾ *Contulit etiam in prediis omnibus supra memoratis libertinos, seruos et ancillas diuersorum officiorum, qui vero omnes tales ad voluntatis dominorum suorum et accidentia negocia de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmutantur, idcirco noluit eos prediis singulis assignare, sed tantum seriatim nominatos,*

cuius sint libertatis aut servitutis, pronunciare libertinos. Contulit ex servili genere exemptos, quorum est officium cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad praepositi perceptum cum fratribus cum suo apparatu procedere, omnia litigia ecclesiae manutenere, legationes quo necesse fuerit deferre, comitatus curiales vel alias prouisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare (імена). Contulit etiam jobagyonem nomine Bera, obtentu fidelitatis sue ita ex omni iugo servitutis exemptum, ut nulli omnino servili conditioni subiaceat, nisi ipse vel sui posteri ab ecclesia se alienare voluerint. Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum praepositi vel fratrum (імена). Servos etiam contulit cunctis servilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus (імена). — Fejér VII. 5, 213 — 5.

— 2) Praeterea nos fidelitatis ipsius (єпископа) obtentu cunctos eiusdem ecclesie populos in perpetuum tanta libertate donauimus, ut nullus in toto regno, in quacumque parochia idem populus sit constitutus, preter regem et eiusdem ecclesie fratres super qualibet causa presumet casu aliquo iudicare vel ante iudicem alium trahere iudicandum — ib. с. 213.

До с. 107 3) Рег. боршів. під р. 1282.

До с. 108 1) Грамота 1262 р. і регеста пізнійшого потвердження — Fejér IV. 3, 59 і 65.

До с. 109 1) Регести шаріш. 1159, землин. 1249, 1262, 1273, унігвар. 1265 і 1266.

— 2) З імен йобагйонів і слуг див. рег. шарішські 1280 х рр., землин. 1263, унігварські 1264, 1266, 1276, 1284, боршівську 1292, бережські 1264.

До с. 110 1) Регести шарішські 1212, 1247 (дві) див. ще потку до с.

— 2) Регести шаріш. 1147 — Fejér VIII. 2, 253.

— 3) Рег. землин. 1261, береж. 1247, мармар. 1327.

— 4) Див. привілеїї — Fejér II. 387, IV. 2, 455, VIII. 3, 353, Codex Arpad. VIII. 6.

До II глави.

До с. 111 1) Історична література Галицько-волинської держави XIII—XIV в. представляєть ся дуже сумно. Загальні праці про Галичину вичислені вище на с. 487 перестаріли ся, а праці по історії Волини (див. с. 477), хоч новійші, за те обмежають ся коротким і часто поверховним переглядом важнійших подій. Головне місце займає й досі написана перед близько тридцятьма роками монографія Дашкевича: Кня-

женіє Даниїла Галицького по рускимъ и иностраннымъ извѣстіямъ, К., 1873 (відбитка з Университетскихъ Извѣстій); праця написана справді талановито й основно, але уложена так, що не дає докладного перегляду історії сього часу, а тільки загальний огляд, до котрого долучені нагромаджені в нотках різні детальні замітки й більші екскурси, — се дуже утрудняє користання з неї; з рештою й історичного матеріяла від того часу прибуло багато, а деякі прогалини в заграничних матеріялах були в ній відразу (треба знати, що се була студентська робота ш. автора). Заповіджена потім автором і, скільки знаю, навіть написана — ще в 80-х рр. — „монографія по історії Руси в другій половині XIII в. і в першій половині XIV“ (див. його Замітки по історії Литовско-руського государства с. 46), на жаль, так і не була видана автором; він надрукував тільки маленьку, але дуже основну монографію по історії зносин Даниїла з папами (Первая унія югозападной Руси съ католичествомъ — київські Университетскія Извѣстія 1884, VIII і особно). Так само не появилася иньша заповіджена монографія — проф. Бузескула про Метислава Удачного: він надрукував тільки маленьку хронологічну замітку О занятіи Галича Метиславомъ Удалымъ (Журналъ Мин. Нар. Прос. 1881, III), без особливого значіння. Для історії боротьби за Галич є ще давніші монографії про одного з її героїв Ростислава: Palacky O ruském knížeti Rostilavovi otcí královnyn české Kunhuty — Časopis Muzea král. Česk. 1842, I, переклад в московських Чтеніях 1846, III. Палаузовъ — Ростиславъ Михайловичъ, князь Мачвы (Ж. М. Н. П. ч. LXXI і особно, Спб., 1851).

Для історії зносин Даниїла з Римом окрім згаданої вже статі проф. Дашкевича згадаю ще давнішу статтю Мурковского Даниїль Романовичъ Галицькій въ сношеніи съ Римомъ (Кієвскія епархіальныя вѣдомости 1873) і Петрушевича Тайные переговоры кн. Даниїла Романовича съ римскимъ престоломъ и коронація тогоже на Галицького короля, в його книжці: Ист. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ Галича, 1881. Для русько-польських і по части — угорських відносин першої чверті XIII в. маємо згадану вже вище монографію Людв. Дроби — Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami (Rozprawy wyd. hist.-filozof. XIII, 1881), а для династичних звязків русько-польських цінні екскурси у Бальцера Genealogia Piastów. Монографія Шапаневича Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte, 1872, цінна головно для русько-угорських відносин за Даниїла, окрім того займаєть ся по части й русько-польськими відносинами та хронологією Галицько-волинської літописи. Натомість дуже мало дає для угорсько-руських відносин нова монографія Вертнера (Moritz Wertner) Die Regierung Béla des IV nach urkundlichen Quellen bearbeitet (Un-

garische Revue 1893) — автор не орієнтував ся в руських справах і дальше цитат документів не пішов. Русько-литовські відносини середини XIII в. оглядає солідна праця Лятковського Mendog, Краків, 1892 (відб. z Rozprawy wydz. hist.-filozoficznego, XXVIII). Для часу від смерті Данила і кінчаючи початком XIV в. нема в науковій літературі нічого спеціального, окрім справи засновання галицької митрополії (про неї в IV главі); аж для остатніх десятиліть Галицько-волинської держави маємо багату монографічну літературу, вказану нижше.

Велику трудність стрічає кождий, займаючи ся галицько-волинською історією XIII в., в хронології; головне джерело, для маси фактів одиноке — Галицько-волинська літопись не має хронології (та що регістр виставляє ся в тексті її видавцями, зроблена пізнішим переписувачем, зовсім доволно, і нічого не варта). Декотрі дослідники (Дашкевич — Княження Данила, Шараневич — Die Hup.-Chr., Дроба, Лятковский) займали ся виправді її хронологією, але їх спостереження далеко не вичерпують цілоти, а подекуди й не привели до певних результатів. Се привело мене до того, що я, скінчивши сей том своєї Історії, засів за спеціальну хронологічну працю. В тій хвилі, коли я правлю коректуру приміток, вона вже готова й, надіюсь, вийде в 1901 р. в Записках Н. тов. ім. Шевченка, під титулом: Хронологія подій Галицько-волинської літописи. Відложивши туди всякі чисто хронологічні питання, я тим самим увільнив ся від потреби обтяжати нинішню главу хронологічними екскурсами і в хронологічних справах відсидаю цікавих до сеї „Хронології“. В тих кількох точках, де я проробляючи ще раз хронологію при писанню своєї хронологічної розвідки, прийшов до висновків де що відмінних від дат поданих в тексті сеї глави, я визначив сі відмінні дати (що правда — відмінні сі другорядні) нижше, при друкарських похибках, а також тримаю ся їх і нижше в примітках.

До с. 112 ¹⁾ Про се див. т. II с. 158—161.

— ²⁾ Бѣ бо любовь велику имѣя ко отцу его (Данила) — Іп. 497.

— ³⁾ Іпат. 445—6.

— ⁴⁾ Іпат. с. 461—2, Кадлубек в Monumenta Pol. hist. II с. 433—6.

До с. 113 ¹⁾ Се видно з контекста: в сїм же оповіданню, кілька рядків вище говорить ся, що угорський король, опанувавши Галичину, „даде весь нарядъ Галичанамъ“ — Іп. 445.

— ²⁾ Тут уже, як бачимо, оповідання само собі противить ся: Роман перед тим просить дати йому Галичину як намістнику — non principem Galiciae, sed procuratorem ibi suum constituat, а тепер виходить, що Галичину має він дістати як вповні самостійний князь, рівний Лешкови. Нижше Роман знову уважаєть ся тільки польським намісником in spe — in vestri persona nobis imperare velitis an in substituta, кажуть бояре

Лешкови. Васалом Польщі, властиво навіть слугою — *famulus*, Роман, по Кадлубку, мав стати коли дістав від Казимира ту неназвану на ім'я волость (IV гл. 14), котру, як вище я доводив (с. 495), треба уважати Галичиною.

До с. 114 ¹⁾ Над оповіданням Кадлубка я спинився тому, що воно досі не було розібране докладно. З інших польських хроністів т. зв. Богухвал (хроніка Велико-польська) повторяє буквально Кадлубка (*Monum. Pol. hist.* II. 544—7); Длугош (II. 149—152) розмальовує його; з його додатків більш інтересні сі: на підставі умови зробленої Казимиром Справедливим з Володимиром, коли він вернув його на галицький стіл, по смерті Володимира Галичина мала перейти до Польщі, і галицькі бояре на те зложили присягу (очевидно, се викомбінував Длугош з Кадлубкового оповідання, що Галичину хотіли прилучити до Польщі), друге (як дальша консеквенція з Кадлубкової історії): Роман, діставши Галичину, складає присягу на вірність Польщі. В руських джерелах Длугошеве оповідання, через Кромера і Бельського, перейшло в Густинську літопись (с. 326). Також і оповідання Татіщева, очевидно, й тут стоїть в залежності (посередній від Длугоша); тільки він дає знов цілий ряд самостійних додатків, по всякій правдоподібності — з власних здогадів: що галицькі бояре звертали ся за порадою до Рюрика, кого їм взяти князем, і спинили ся гадкою на Ростиславі Рюриковичу; що Роман шукав протекції в галицькій справі у Рюрика, і тільки як тут йому не удало ся, звернув ся до Поляків; що разом з походом Поляків Угри теж приступили до галицьких границь, і се змусило бояр прийняти Романа. Але сі *extravagantia* не мали щастя в історіографії, навіть Соловйов, взагалі повний довіря до Татіщева, не використав їх (I. 549); тільки Зубрицький (Історія III. 18) скористав з звістки про угорський похід і здається під її впливом росповів про існування в Галичу угорської партії, а його погляди повторив Іловайський (II. 39). Натомість оповідання Кадлубка знайшло широке довіре, почавши від Карамзіна (III. 64—5): у Зубрицького (I. с.), Шпараневича (Історія с. 64), Іловайського (I. с.).

До с. 116 ¹⁾ Т. II с. 163—6.

— ²⁾ Про хронологію його див. т. II с. 341—3.

До с. 117 ¹⁾ Хожденіе арх. Антонія с. 89, варіант (неважний) з нового кодекса у Яцимирского — Извѣстія отд. русскаго яз. Акад. наукъ 1899, I с. 239; інші послі Романа окрім Твердати у Антонія названі такі: Недан, Домажир (ім'я звістне між галицькими боярами), Дмитрій і Негвар(?).

— ²⁾ Бонське вид. с. 691—2; хоч Никита при тім підносить, що Романова поміч прийшла несподівано (*ἀντομένητος καὶ ἀσυνλόγιστος*), але сі слова можуть розуміти ся в загальнішій значінню — що тяжко

було б сподівати ся помочи з Руси, і не противлять ся гадці, що Роман робив тут за порозумінням з Візантією: хронологічна близькість сього похода до звістки про посольство Романа дуже на се вказує.

— ³) Лавр. 397, 399, Іпат. с. 480, пор. 540 — тут, правдоподібно, маємо ремінісценцію з такої пісні: „ниже бѣ изострился на поганья яко левъ, ниже Половци дѣти страшаху“; в т. II Полного собранія лѣтописей (с. 187) подано дописку Ермолаєвського кодекса (очевидно українську), як то Половці ним страшили дітей: „Романъ, Романъ! албо Русь, Русь!“

До с. 118 ¹) Проф. Шараневич (Die Hypatios-Chronik с. 42) висловив здогад, що Андрій через свою жінку Гертруду, доньку майсенської княжни, міг бути спорідненим з польською династією, а через неї з Романом, але се було б безконечно далеке свояцтво.

— ²) Лешко каже по смерті Романа Андрію: тебѣ бо другъ бѣ, кляла ся бо бѣста, яко оставшю в животѣ племени его любовь имѣти, Іп. 482.

— ³) O. Balzer Walka o tron krakowski w latach 1202 i 1210/11 (Rozprawy wydz. histor.-filozof. XXX) — він відкидає загально прийняту дату і приймає р. 1202.

— До с. 119 ¹) В російській літературі, почавши від Карамзіна (III. 68) і досі се оповідання часто повторять ся, часом навіть en toutes lettres — див. нпр. Іловайский II. 41, Петрушевич — Ист. изв. о церкви св. Пантелеймона с. 47, Філевич Боряба с. 122, Ждановъ Рус. былевой эпосъ с. 430. Текст сеї записки видано тільки в виданню Радзивілівського кодекса — Библиотека російская историческая, т. I, 1767, с. 300.

— ²) Правдоподібно, на простім тільки непорозумінню компілятора опираєть ся звістка Густинської літописи, що коли Царгород узято (1204 р.), цісар Олексій Ангел утік „въ Русскую землю, ко Роману Мстиславичу, въ Галичъ“ (с. 327), але я не міг дійти, яким способом з'явила ся така гадка.

Оповідання Кадлубка про Романове тиранство — Monum. Pol. hist. II. 440—1. Давно уже зауважено подібність першого з наведених ним ніби Романових прислів до літописних слів соцького Микули, сказаних з нагоди походу Данила на бояр (1231): „не погнетши пчель, меду не ѣдятъ“ (Іп. 509); міг би Микула згадати при тім Романа, коли б се було таке його клясичне прислів'є, як представляє Кадлубек.

До с. 121 ¹) Хожденіє арх. Антонія с. 89, Monum. Pol. hist. II. 441, Іпат. с. 479, 536. Для повности сучасних відзивів про Романа наведу ще характеристику Хонїята (с. 692): Роман чоловік сильний і енергійний (властиво — тілом кріпкий і руками діяльний — τὰς χεῖρας δραστήριος).

До с. 122 ¹) Про смерть Романа — Лавр. 405 (пор. глуху згадку Іпат. 481), польські річники — Monum. Pol. hist. II с. 836 (місце

і дата), 876, т. III с. 46 (неважне, з Великопольської хроніки), 70, 162—3, 171 (подробиця про погоню до Володимира), 206, 305, 353 (тут про червону воду Висли), 715.

Кадлубек заповів оповідання про смерть Романа (М. Р. h. II. 440), але в теперішніх кодексах цього оповідання нема; Бельовский (ibidem) догадував ся, що се Кадлубкове оповідання маємо в однім з пізнійших цитованих мною вище краківських річників, але Кадлубек, певно, потрапив би більше оповісти про се, ніж та записка річника. Великопольська хроніка (М. Р. h. II. 553) дає дуже скупу звістку: по за риторикою або такими поясненнями, що Роман *potentissimus princeps Ruthenorum duci Lestkoni tributa denegat*, маємо тут тільки подробицю, що в битві багато Русинів потонуло в Вислі. Длугош переписав її оповідання з ріжними додатками й прикрасами під р. 1204 р., додавши про часті набіги Романа на Сендомирську землю Лешка (бо Лешко у нього ще не сидить в Кракові аж до р. 1206), а під р. 1205 дає широке оповідання про смерть Романа; коротку аналізу його дав Семкович *Krytyczny rozbiór dziejów Długosza* с. 205—6, і справедливо вказавши на те, що Длугош окрім використаних ним річників черпав тут з якихось пісень і устних традицій, припускає, що й ті подробиці, яких ми не знаходимо в річниках, не були вигадкою Длугоша.

Треба признати, що Длугош дійсно мав спеціальні причини інтересувати ся битвою під Завихостом: до нього належав патронат тієї памяткової фундації олтаря Гервасия й Протасия (про лихий стан сеї фундації згадує він при кінці свого оповідання — II. 176), тож справді міг зібрати деякі перекази про сю битву; але, як то дуже часто буває у нього, і тут дуже тяжко відрізнити, що він дійсно узяв з своїх джерел, а що додав від себе. Можна прийняти, що епізод з віщим сном Романа (купа щігликів, налетівши від Сендомира, поїдає куну горобців), епізод останньої боротьби, де Роман перепливає Вислу на *equa effoeta* (Длугош сам додає при тім — *ut fertur*), не видумані Длугошом; може бути, й епізод з володимирським єпископом, що відмовляє свого благословенства Романови, Длугош звідкись узяв, хоч се вже не певне; так само вже досить підозріла ціла історія про претенсії Романа на Люблин і остру відмову Лешка; що Романа похоронено в Володимирі — се мабуть таки здогад (хибний) самого Длугоша (неб. Дроба з сеї звістки пробував робити дальші виводи — с. 376) (у Бельского (с. 234) натомисть Романа ховають у Києві „між богатирами“). Але однаково, чи Длугош що вигадав, чи зачепив з устної традиції, однаково і то і друге не можна уважати за історію.

З руських джерел на Длугошовім оповіданню (посередню) оперла ся Густинська літопись, а й записка Радивилівської літописи (Библ. рос.

историч. с. 300), котру пок. Зубрицький ужив як самостійну (III с. 28), безперечно, має в своїй сенові теж Длугошеве, тільки більше змодифіковане оповідання.

До с. 122 ²⁾ Див. вище, прим. 3 до с. 117.

— ³⁾ *carminibus, quae et in hanc diem canora voce in theatri audimus promulgari* — II. 175.

До с. 123 ¹⁾ Стрийковский I с. 202 — тут се оповідання хибно привязано до Романа Ростиславича, як видно з порівняння його повторення на с. 211; подане в тексті толкування цього оповідання маємо у Соловйова I с. 554.

— ²⁾ В билині про війну Романа з литовськими королевичами його дружина так карає тих королевичів:

большему князю глаза выкопали,
а меньшому брату ноги выломали,
и посадили меньшого на большего
и послали къ дядюшкѣ....

Можна порівняти се з оповіданням Кадлубка про Романове тиранство і Стрийковского — про тих литовських невільників: традиція показує ся скрізь вірною собі, хоч се не перешкоджає нам бачити в ній побільшення — в традиції взагалі дуже часте.

До с. 124 ¹⁾ Найдавніші документи з сим титулом маємо до тепер з 1206 р. (близша дата 24/I. 1206) — Fejér III. 1 с. 31 і 32; трапляють ся документи й без цього титулу, але розмірно дуже рідко — нпр. Fejér III. 1 с. 82.

-- ²⁾ Іпат. с. 480; пок. Дроба представляв собі так, що Андрій на вість про смерть Романа поспішив ся в Галичину, аби її опанувати, але в Сяноку стріла його вдова Романа і уложила з ним угоду, але з оповідання літописи цього не виходить: в Сяноку був просто з'їзд („снимался“).

— ³⁾ оже Ляхове идуть к Володимерю Ольговичемъ в помощь — Лавр. 406.

До с. 125 ¹⁾ На се вказують слова літописи: король же омирив Ляхы (Лавр. 406).

До с. 126 ¹⁾ Так представляєть ся історія сих кампаній 1205—6 рр. з комбінації оповідань Галицької й Суздальської літописи (Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 405—7). Детальніше, докладне оповідання Сузд. л. варте повного довіря; оповідання Галицької літописи, писане, очевидно, багато літ пізніше, вповні певне щоб так сказати в контурах рисунка, подекуди тратить перспективу, а знову подекуди проминає факти: так другий похід Ольговичів проминено зовсім, а Романовичі тут тікають у Володимир аж по тім ніби, як Галичане закликали Ігоревичів; докладні відомости

Суздальської літописи не дають місця сумнівам в сій справі. Так само я не вважаю можливим покладати ся на слова (а властиво — на стилізацію) Галицької літописи, що Кормильчичів закликали в Галич і вони розпочали агітацію за Ігоровичами аж по першій похіді Ольговичів. Дійсний порядок подій і хронологію (тільки треба її тут редукувати о рік) дає Суздальська літопись; про її хронологію див. т. II прим. 1 до с. 168.

До с. 127 ¹⁾ Нпр. Ждановъ — Русскій былевой эпосъ с. 511.

— ²⁾ Іпат. с. 481—2; контекст (Володимиръ же etc... — по заклику Лешка) вказує, по моему, зовсім виразно, що був дійсно плян угорсько-польського походу на Галичину.

— ³⁾ Галицька літопись вправді каже: „долгу времени минувшую“, але в дійсності для „довгого часу“ тут нема місця: і тут маємо, очевидно, знову помилку в перспективі; найпізнійше, боротьба між Володимиром могла повстати в 1208 р. (дату дає Воскр. л. I с. 116), — значить яких 2 роки по їх посадженню.

— ⁴⁾ Іпат. с. 482, Воскр. I с. 116.

До с. 128 ¹⁾ Се каже виразно Галицька літопись, називаючи Олександра „сродникомъ“ Казимировичів (Іп. 482); припустити, ніби тут іде мова про посвоячення Олександра з Казимировичами через діда — Мстислава Ізяславича, що був, як новішими часами правдоподібно приймають, оженений з сестрою Казимира, ледво чи можна — занадто се далеко свояцтво. Звістку Длугоша (II. 73), що мати Лешка Олена була сестрою Олександра, справедливо признали неможливою новіші дослідники (Линниченко Взаим. отнош. с. 64, Górski Stosunki Kazimierza с. 27, Balzer Genealogia с. 185), але рід Олени зістає ся невиясненим (гіпотези Линниченка, що уважав її донькою Мстислава Ізяславича, і Бальцера, що уважав її донькою Ростислава київського, не мають певности), як і те, яке ж таке посвоячення було між Олександром і Лешком. Тим посвояченням у всякім разі треба мабуть пояснити готовість Лешка помагати Олександру.

До річи буде тут обговорити ще одну генеалогічну справу, звязану з родиною Олександра. Д. Лонгінов (Грамоты Юрія II — Чтенія московські 1887, II с. 49) справедливо зауважив, що літопись зве Олександра часом братом Данила (Іпат. с. 497, 498, 513, пор. с. 482, де він зветь ся синовцем Романа), часом братучадом (с. 508). З того д. Лонгінов зробив такі виводи: було двох Олександрів, оден син, другий внук Всеволода; уже від 1204 р. (іпатської хронології) маємо до діла з тими двома Олександрями; відповідно до того автор уміщує в своїй генеалогічній таблиці й двох Всеволодів — братів сих двох Олександрів. На доказ своєї гадки (котру проф. Линниченко в своїй рецензії

— Ж. М. Н. П. 1891, V переказав, повздержавши ся від свого осуду), д. Лонгінов вказує на літописне оповідання під 1210 р.: „Приде Лєстько к Белзу убѣженъ Александромъ, Олександръ же не прияше, хотя зла Романовичемъ, и прия Белзъ, и да Александрови“: він думає, що тут Олександр-senior дає Бєлз Олександрови-junior; але в дійсности „прия“ належить до „Лєстька“. Взагалі припустити, що літописець завів таке свідоме баламуцтво і говорить про двох Олександрів, не розрізняючи їх нічим, дуже тяжко і, по моєму, легше прийняти в оповіданню під 1230 р., де тільки й зветь ся Олександр „братучадою“ Данила, просту помилку. У всякім разі думати, що вже від 1204 р. літопис в суміш говорить про двох Олександрів — абсолютно неможливо (через те й двох Всеволодів у всякім разі нема причини приймати): можна вагати ся тільки для подій між 1230 і 1234 рр. інатеської хронології, але що і в сій часті, під рр. 1231—4 про Олександра говорить ся без ближших пояснень, тож і тут дуже трудно думати, що літописець говорив про двох Олександрів.

До с. 128 ²⁾ Жінка Лєшка зветь ся в польських річниках Гремиславою, Русинкою; з документів і річників виходить, що вона до смерті зістала ся в Кракові й умерла р. 1258 (Balzer Genealogia с. 263—6). Тим часом Галицька літопись каже: „поя у него (Інгвара) Лєстько дщєрь и пусти (вар.: пусти и), иде же ко Орельску“. Сю не зовсім ясну фразу, тримаючись ближшого значіння, треба зрозуміти так, що Лєшко, оженивши ся з Інгварівною, потім відправив її до дому. Супроти того або треба припустити, що Лєшко розвів ся був з Інгварівною (а потім зійшов ся, чи що) — але, відай, се буде досить тяжко припустити, або — прийняти в літописи якусь прогалину. Дійсно, в сім місці текст літописи однаково мусить мати пропуск або перекручення коло слів: „бѣ бо Інгваръ с Ляхы.“

До річи зауважу, що шлюб Лєшка з Інгварівною, коли тримати ся текста Галицької літописи, треба класти не на 1207 р., як робить д. Бальцер (с. 265), а трохи пізнійше, в р. 1208—9; що правда, можна не тримати ся так близько тексту, припускаючи, що й тут літописець не держить ся дійсного порядку подій, але тоді ми тратимо всяку хронологічну підставу для сього шлюбу.

— ³⁾ З кількох волинських Камінців (про них низше, в примітках до мapi) тут найскорше б можна думати про „Камень“; але літописець, чи скорше може — пізнійший редактор літописи думав мабуть на Камінець на Случи, давнійшу київську волость, і для того всадив тут фразу, що так дивно на сім місці виглядає — „вѣ таже лѣта княжаше Всеволодъ вѣ Києвѣ Святославичъ, имѣя великую к детемъ Романовое.“

— ⁴⁾ Іпат. с. 482—3, 487, 488.

До с. 129 ¹⁾ Воскр. I. 116—7, під 1210 р.: „Ростиславъ Рюриковичъ сѣде въ Галичи, а Романа Игоревича выгнаша; осени тояже выгнаша изъ Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша съ братомъ.“ Звістки Воскресенської збірки про галицькі події в сій частині самостійні, і в інших разях, де ми можемо їх контролювати, все докладні; правдоподібно — вони зачерпнені з якогось українського джерела. Тому хоч Галицька літопись зовсім не знає Ростислава, хоч у Воскресенській бачимо Романа з братом (може Святославом?), а Галицька знає тільки самого Романа аж до похода Бенедикта, але я думаю, що ми мусимо прийняти ці звістки Воскресенської літописи, бо відомости Галицької літописи зовсім не так повні, аби ми могли відкидати все, що ними не обняте.

— ²⁾ Галицький літописець оповідає, що Іля Щепанович, один з „великих бояр“ — може висланий галицьким боярством на зустріч Мстиславу, коли він прийшов під Галич, на глум вивів його на „Галичину могилу“ і з усміхом сказав: „от княже, ти посидів на Галичині могилі, то так як би княжив у Галичи“ — „смѣяху бо ся ему“ — Іп. с. 483.

— ³⁾ Іп. 483—4.

До с. 130 ¹⁾ Костомаров (Монографії I. 245), а за ним і Дашкевич (Княженіє Даниїла с. 26) припускають, що в словах „числомъ 500“ маємо пізнійший додток, але неправдоподібність такого здогаду виказав я в Примітках до тексту Галицько-волинської літописи, I (Записки Н. тов. ім. Шевченка VIII): можна припускати побільшення, помилку в цифрі, але викидати з тексту сих слів не можна.

Зауважу до річи, що паралелю до сього факта маємо в учинку Ярослава, коли за повстаннє Новгородців против його варязької дружини, він спросив „нарочитая мужы“ до себе, „и облъсти ихъ и исѣче“ (Іпат. с. 98).

— ²⁾ На се вказують слова Володислава до Перемишлян: „ниѣи имѣние ваше разграбиша“ і т. п. (Іп. 485).

— ³⁾ Іп. 484. Друга трудність ще в тім, що нам незвістно, аби у Андрія була донька старша від Белі. Проф. Шараневич (Die Hupatios-Chronik с. 43—4) пробує вийти з сеї трудности припускаючи, що була у Андрія старша донька, нам незвістна, котра умерла рано, і літописець помішав її з Елізабетою, що уродила ся по Белі. З того, що літописець дає Елізабеті друге ім'я „Кінга“ (Кинека), проф. Шараневич дотепно здогадуєть ся, що та гіпотетична Данилова наречена могла звати ся Кінгою. Але се хоч дотепно, та дуже гіпотетично. У всякім разі зовсім вірне пояснення проф. Шараневича, що літописне оповідання, в виданнях перебите вставкою року 1207, треба розуміти так, що той плян оженити Данила з донькою Андрія тому не прийшов до кінця, на

гадку літописця, що принц. Єлізабету, призначену ніби Данилови, віддано потім за Людвика, сина ляндріафа („лонкрабовича“) тірінгського, а се літописець знову звязує з історією участі Андрієвого шваґра Екберта, єпископа бамбергського, в убийстві короля римського Філіпа (1208 р.).

До с. 131 ¹⁾ Іпат. с. 484—6, пор. 1 Новг. 195, Воскр. 117.

Задає трудність питання — скільки князів було повішено тоді. Новгородська літопись каже виразно, що в Галичу повішено двох Ігоревичів (брата моя — два князя). Тим часом в Галицькій літописи згадано трох взятих в неволю князів — Романа, Святослава і Ростислава, і з контекста виходило-б, ніби повісили їх усіх трох. Воскресенська літопись також говорить, що Галичане „изъимаша князи своя Игоревичи 3, Романа съ братама, и бивше ихъ повѣсиша ихъ“. Як бачимо, дві категоричні і з собою суперечні звістки, і між ними вибрати досить трудно. Думую одначе, що ми скорше повинні тримати ся слів Новгородської літ.: можна-б толкувати, що Ростислав був братанич, а не брат, але трудно думати, щоб Всеволод мав охоту згадувати тільки про братів і замовчав братанича, тим більше, що мова іде про братів в третіх, отже слово „брата“ треба розуміти в загальнішій значінню = свояків. Коли додати ще, що Галицька літопись, вичисляючи всіх Ізяславичів по їх повороті до Галичини (с. 484), не згадує між ними Ростислава і знає тільки трох братів Ігоревичів, з котрих Володимир в руки бояр не дістав ся, то з того всього я-б уважав найбільш правдоподібним такий вивід, що Ростислав був якийсь сторонній князь, союзник Ігоревичів, і хоч був узятий в неволю, повішений не був, а звістка Воскресенської літоп., знавши трох Ігоревичів у Галичині, уважала всіх трох їх повішеними, але хибно.

Другу трудність задає хронологія сеї події. Давнійше я виходив з дати походу Ростиславичів на Київ, приймаючи 1214 р. 1 Новгор. літ. (Історія Київ. з. с. 274, Історія України-Руси II с. 170—1 і 344), але датовання Новгородської літ. не певне (1 січня сиропустна неділя не була в сих роках), а розважаючи галицькі події, бачу, що повішення Ігоревичів тяжко виносити далі за осінь 1211 р., і тому дата походу Ростиславичів на Київ в Воскресенській літописи — 1212 р. — набирає важного значіння.

Окрім руських джерел згадують про сю подію катальог краківських біскупів — Monum. Pol. hist. III. 353 і Длугош II. 191. Др. Семкович зачисляє се Длугошове оповідання до категорії зачерпнених з незвістих нам руських літописей (Krytyczny rozbiór с. 53), але сим разом помиляєть ся: Длугош операв ся тут на тій-же звістці, яку стрічаємо ми в згаданім катальогу (т. зв. V, про відносини його до Длугоша д. Семкович приймає погляд д. Кентжинського — оп. с. с. 37—8); вона звучить: post

hec Sulislaus castellanus sandomiriensis secundum ducis Lestkonis mandatum cum exercitu Polonorum Russiam intrat et Swyantoslaum ducem patrem vxoris Conradi (мазовецького) cum aliis quatuor ducibus captos in eculeo miserabiliter suspendit, quoniam ita dux Lesthko iusserat. До цього короткого оповідання приробив Длугош загальний вступ і змінив оповідання о стільки, що у нього тих князів Суліслав забирає в Польщу, а Лешко потім випускає їх на волю; що маємо тут до роботи з комбінаціями Длугоша, показують імена тих чотирох князів, яких ніби то Суліслав узяв у неволю: Длугош переніс їх з свого оповідання під р. 1206 (замість 1216), наслідком помилки: вичитавши про боротьбу 1216 р., він помішав Володимир суздальський з Володимиром волинським суздальських князів і подумав, що то йде мова про волинських князів.

Що до звістки катальога, то вона служить досить покрученим відомомом участі Суліслава, або як його зве Галицька літопись — Судислава Бернатовича (Іп. с. 485) в кампанії, що закінчила ся повішенням Ігоревичів, з котрих оден був тестем польського князя — звідти заінтересованне сим фактом; з огляду на такий її характер брати серйозно подробицю, що повішено було тоді пять князів, не можна. Проф. Бальцер, що в своїй Генеалогії (с. 270—3) перевів докладну критичну аналізу сеї звістки, припускає, що в ній злучено до купи два факти: похід Суліслава на Володимир, що закінчив ся неволею Свѣтослава (Іп. 482, участь Суліслава в сїм поході, розумієть ся, тільки гіпотетична) і участь його в кампанії проти галицьких Ігоревичів; але для такого припущення нема властиво пильної потреби.

До с. 132 ¹⁾ Іпат. с. 486 8. Маємо угорську грамоту, що говорить про замір короля ити *valida manu in exercitum contra Gubatos* — звичайно приймають, зовсім правдоподібно, що під сим пописованим іменем треба розуміти Галичину (*Galatos?*). Витяг сеї грамоти у Фейєра (Ш. I. 142), з котрого користано дотепер, має дату 1213 р., але в *Codex Arpadianus*, де потім видано її в цілости (I с. 132) вона має вже дату 1214 р. (!). Се одна з тих непевностей, які утрудняють і установлення дати смерті Гертруди і походи Андрія на Галичину. Я досі не стрів грамоти з 1213 р., котра-б згадувала про смерть Гертруди, тим часом з 1214 р. є їх кілька. В старшій з угорській хронік *Chronikon pictum* смерть Гертруди датована 1212 р. (*Hist. Hung. fontes* II. 222) — се очевидна похибка. В німецьких і чеських хроніках маємо дату 1213 р.: *Monumenta Germaniae, Scr. IX* с. 592: *Ungari facta concussione regni sui et mota seditione maxima Gertrudem reginam in odium Teutonicorum interfecerunt Andrea rege ibidem consistente* (cont. *Admuntensis*); с. 726: *Gertrudis regina Ungarie occiditur campestri tentorio 4 Kalendas Octobris, eo quot fratri suo carnali patri-*

arche aquilegensis uxorem Bantzi procaverat, qui teutonice Prenger vocatur; с. 780 (хрон. св. Рудберта сольногогородського): regina Ungarorum, sponso expeditionem contra Ruthenos movente, a comite quodam Petro trucidatur; ще ibid. с. 170, 507, 595, 603. Дати сих хронік кажуть приймати р. 1213, з рештою і з огляду на галицькі події більш правдоподібний. З істориків нпр. Fessler (Geschichte von Ungarn) і Szalay (Geschichte Ungarns) приймають дату 1214 р., Huber (Geschichte Oesterreichs) — 1213.

До с. 133 ¹⁾ Життя Сальомеї (пізнійшої черниці, признаної святою) каже, що Сальомея була вислана на Угорщину на третім році свого життя — Monum. Pol. hist. IV. 777.

До с. 134 ¹⁾ Іпат. с. 488—9. Воскр. I. 119 (король угорський посади сына своего въ Галичи, а епископа и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу). Vita b. Salomeae — Monum. Pol. hist. IV. 776 (як приймають — писане в кінці XIII в., але з виразними прикметами агіографичного шаблону). Theiner Monumenta Ungariam illustrantia ч. 1 — лист Андрія до папи в справі коронації Кольмана (повідомляючи, що Galicie principes et populus nostre ditioni subiecti humiliter postularunt, ut filium nostrum Colomanum ipsis in regem proficeremus, просить, аби позволив прімасу його коронувати). Codex Arpadianus VI ч. 227 — другий лист кор. Андрія: дякуючи папі за сповнення бажання що до коронації Кольмана (postulatio nostra super coronando filio nostro in regem Galicie ad mandatum apostolicum optatum consecuta est effectum), просить, аби папа прислав і корону: supplicamus insuper sanctitati vestre, quatinus coronam auream, regie dignitati congruentem, filio nostro conferre et per latorem presentium, fidelem nostrum, in proximo transmittere dignemini, ut sicut unctionem regalem a sede apostolica, ita et coronam a liberalitate vestra se recepisse gaudeat, ac per hoc magis favorabilem se suis efficiat et convicinis regni sui perpetuam stabilitatem pretendat. Тамже ч. 345: грамота Андрія (з 1234 р.) Кольманову пістуну маієстру Дмитру, що по коронації Кольмана був при тім стольником: cum etiam eundem sepredictum filium nostrum, optento ex indulgentia sedis apostolice dyademate, illustrem regem Gallicie feliciter inunctum fecissemus inclite coronari (с. 546).

Як бачимо, стилізація сих грамот не так ясна; можна на двоє думати: або що Андрій, діставши згоду папи на свій перший лист, зараз поручив архієпископу коронувати Кольмана, і тільки просив (у другім листі) корони для нього — для уживання, отже коронація була довершеним фактом, коли другий лист писав ся, або що діставши на перший лист тільки призовденне папи, без корони (а прислання її могло implicate

розуміти ся в першій листі), Андрій поручив архієпископу помазати Кольомана, але цілу парадю відложив до прислання корони, так що властива коронація відбула ся вже по другій листі. Остатнє толковання здаєть ся мені правдоподібнішим з огляду на кінцеву фразу другого листу й стилізацію грамоти м. Дмитру, де *unctio* наче-б відділено від *coronatio*. Відповідно до сього розуміння описав я її події і в тексті, але застерегаю ся, що се тільки на мій погляд правдоподібніше з двох можливих толковань.

Коронував Кольомана, як то просив Андрій відразу, арх. ґранський Іоан, про се довідуємо ся з пізнішої булі папи Гонорія до кор. Андрія (1222, Theiner I ч. 65): *nato tuo secundo genito ad regnum Galetie, sibi datum, per venerabilem fratrem nostrum... strigoniensem archiepum auctoritate sedis apostolice coronato in regem*. Супроти сього відповідає оповідання Длугоша II. 183 — ніби Кольомана вінчали на королівство польські єпископи (хита асистували?).

Що до хронології сього факту, то коли другий лист Андрія до папи Інокентія (без дати, отже в 1215 або 1216 р.) писано ще, як я хочу розуміти, перед коронацією, то вона мусіла відбути ся не скорше деь як у р. 1216. Першу згадку про коронацію як про факт довершений, маємо в згаданій булі Гонорія. Звичайно покликують ся на лист Гонорія з початку 1217 р. (Theiner I ч. 6), де згадуєть ся, що Андрій, ідучи в хрестоносний похід, полишив *regnum Ungarie primogenito tuo Bele, regnum vero Galitie Colomanno* — але ся згадка не так докладна. Одначе з усякою правдоподібністю треба думати, що таки Андрій перед своїм відїздом в хрестоносний похід (літо 1217 р.) коронував Кольомана. Коронацію Кольомана вже давніше клали на 1216 р. — Цайсберг (Vinzenz Kadłubek с. 52), Шараневич (Нур. — Chronik с. 45 і 120, прим. 259), але на хибній підставі — виходячи з звістки Длугоша, що Кольомана коронував Кадлубек; сю звістку збивав Дроба (ор. с. с. 403—406) але при тім, не знаючи другого листу Андрія в справі коронації, клав коронацію на р. 1214.

Що до угоди Андрія з Лешком і проєкта поділу Романової спадщини головним джерелом служить Галицька літопись, і против її оповідання нічого не можна закинути, окрім одної подробиці, котру одначе я скорше-б пояснив зіпсованням тексту: оповідання її про порозуміння Лешка з Андрієм розпочинаєть ся словами: „Потом же король поиде на Лестька“ — себто ніби походом. В дійсности в інших джерелах не знаходимо ніяких слідів війни між Угорщиною й Польщею, та й у самім оповіданню сей безпосередній перехід від походу до пропозиції Лешка виглядає дуже дивно; думаю, що маємо тут поцсований текст, як і кількома рядками вище: „Мстислав пересопницький, посадивъ Лестька, поиде в Галич (можна-б

було сподівати ся повабивъ, або щось таке). Взагалі не тільки про війну, але й про якесь „напруження“ між Угорщиною й Польщею, яке приймають декотрі новіші дослідники: Дроба ор. с. с. 399, за ним Бальцер *Genealogia* с. 276, в сїм часі нема ніякої підстави говорити.

Пок. Дроба, виходячи з звістки Галицької літописи (хоч сам признавав, що її звістку не можна розуміти буквально — про війну між Угорщиною й Польщею), припускав, що похід Лешка на Володислава „подражив“ Андрія й викликав погрози війни, і з того виводив, що Андрій уважав Володислава своїм васалем або намісником; проєкт Лешка, мовляв, був способом задобрити Андрія й відвернути війну; так дивить ся і д. Бальцер. Що до першого, що Володислав сидів у Галичу яко підручник угорського короля, то я й сам тримав ся такого погляда (т. II. 172, і перед тим в розвідці про боярство — с. 15), але тепер, ближе розважаючи галицькі справи, прихожу до переконання, що властиво нема підстави припускати солідарність угорського короля з Володиславом. Оповідання не дає на се виразних вказівок, хіба тільки та подробиця, що у Володислава були Угри і Чехи, але сї Угри були, очевидно, простими наємниками, як і Чехи. Противно, ряд аргументів минї промовляють против гадки про солідарність короля з Володиславом: досї Андрій нічим не зраджує своїй ролі — опікуна Романовичів; по друге — коли-б запанованнє Володислава означало перехід Угорщини під безпосередню залежність від Угорщини, по що-б Андрій потім схотів ділити ся Галичиною, котру й перед тим мав на пів у своїх руках, — з Польщею? Яке значіннє нарешті мав би його великий похід 1213 р., коли-б метою угорського короля було — передати Галичину Володиславу? Не признаючи солідарности у Андрія з Володиславом, нема підстави думати й про напружені відносини між Андрієм і Лешком, що виступав в поході на Володислава як союзник Романовичів. Противно, аж до Спішського з'їзду тримаючи Романовичів піби в своїй опіці, Андрій і Лешко стояли тим самим на однаковім становищу до галицької справи.

Друга подробиця оповідання Галицької літописи, про котру треба минї тут іще сказати кілька слів — се розпорядження Лешка на Волини. Оповідання Галицької літописи стилізовано так, що виглядає, ніби сї розпорядження не стояли в звязку з спішським порозуміннєм і поділом Галичини. В дійсности вони мусїли стояти в такім звязку: покидаючи Данила, що як раз під час тих пертракцій Лешка з Андрієм перебував на дворі Лешка, Лешко мусїв застановити ся над гадкою — щож зробити з Романовичами, і гадка — дати їм бодай Володимир, коли відберасть ся від них Галичина, зовсім природно тоді могла з'явити ся. Не зовсім ясно, чи тоді Лешко забрав собі побужські землі (Бересте й північне Забуже). Літопись не згадує тут про се, і ми бачимо в його руках їх

пізнійше, коло 1219 р. (Іп. 490); Берестейщину міг би Лешко забрати ще перед тим, коли переводив Василька з Берестя в Белз; Забуже мусів узяти хіба дуже незадовго перед спішською угодою, коли відбрав Белз від Романовичів; але ще більш принагідним моментом треба признати таки 1214 р., разом з тими загальними розпорядженнями про Романову спадщину, особливо коли будемо тримати ся текста Галицької літописи, що Олександр не віддав Володимирської волости добровільно, отже Лешко мусив силоміць відбрати її від нього, а при тім дуже легко міг собі забрати Берестейщину й Забуже (мушу признати ся, що в контексті: „оному же не давшю, Лестько же посади Романовича в Володимери“ се не виглядає мині досить підозріло — чи се не помилка?). Про сю справу див. іще Шараневич Нур.-Chronik с. 45, Droba op. с. с.396—7, Андріяшов op. с. 169.

До с. 134 ²⁾ На щось у тім роді можна бачити натяк в пізнішій: мирячи ся в 1219 р. з Андрієм, Лешко заявляє, що відступає ту частину Галичини, на яку сам мав претензії, Кольоманові: „не хочу части в Галиччи, но дай єю зяти моему“.

До с. 135 ¹⁾ Воскр. I. 119, Theiner Monumenta Hungariae I. 1: Галичане просять королем Кольомана *ipsis... in unitate et obedientia sacrosancte Romane ecclesie perseveraturis, salvo tamen eo quod fas illis sit alias a ritu proprio non recedere*, пор. Codex Arpadianus VI ч. 227: *iidem Galicienses sicut regi suo super fidelitate, ita eciam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti*; в тім же листі Андрій, згадавши про повстання в Галичині, каже: *unde quia non expediebat et maxime propter discrimen belli cursorem uestrum in illum tumultum introduci, ipsum ad vos remisimus, assumentes nobis, si Deus misericordiam nobiscum fecerit, onus transmitendi ad concilium episcopos Ruthenorum*. Хто зна, чи не крутив уже тоді Андрій, помірковуючи, куди можна зайти з тою унією. На жаль ся справа не була досі відповідно оцінена в науці, й навіть д. Дашкевич у своїй цінній праці (Первая унія) ледво доторкнув ся її.

До с. 136 ¹⁾ *Ad presens vero rogamus paternitatem vestram, ut cursorem cum litteris vestris ad cognatum nostrum L. ducem Polonie dirigere dignemini, commendantes cognationem, inter nos et ipsum mediante filii nostri et filie sue matrimonio contractam, invitantes enim eundem, ut una nobiscum ad defensionem Galicie contra impugnatores ipsius sit sollicitus, maxime cum iidem Galicientes sicut regi suo super fidelitate, ita etiam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti*. Сей дуже цікавий, уже кілька разів цитований мною лист досі був незвістний історикам Галичини, хоч видано його давно: вперше Huillard-Bréholles Examen de chartes de l'Eglise Romaine

continues dans les rouleaux de Cluny, Paris, 1865, 84, звідти в *Corpus Arpadianus* VI ч. 227 (1867); що правда *Codex Arpadianus* взагалі не був досі зовсім використаний для історії Галичини. Лист сей дати не має, але адресований до Інокентія († 1216), отже може належати тільки до рр. 1215—6. Виглядає він так, як би був писаний Андрієм з походу на Галичину, — подякувавши за папське призволення на коронацію Кольмана, він пише: *licet novissime populus Galicie fidelitatis sacramento depositus, a rege suo non solum recesserit, verum etiam collecto circumiacentium Ruthenorum exercitu, castrum Galicie, in quo filius noster cum paucis commorabatur, obsederit; ob quam ad partes illas adeo repente et festinanter compulsi sumus accedere, ut non solum honorandi, sicut decet, paternitatem vestram propositum ad tempus arctaremur obmittere, verum nec exercitum nostrum nobis fas esset expectare.* Сеї облоги Галича не можна звязати з походом на Галич Мстислава (підношу се особливо тому, що така думка була-б особливо приваблива супроти датування Мстиславового походу 1215 роком у декотрих істориків): окрім того що, як викажу наше, новгородські звістки не дозволяють ніяк класти його перед 1217 р. (а се виключено датою смерті Інокентія), на се вказують і обставини обох кампаній: під час війни, оповідженої в листі, Кольман сидів у Галичу, під час походу Мстислава його, судячи з оповідання Галицької літописи, там не було (тому я здогадую ся, що по сій кампанії Андрій уже забрав сина з Галича); друге — ратувати Галич в 1215—6 р. пішов сам король, і то на першу вість про облогу Галича, не чекаючи всього свого війська, по Мстиславовім же поході минуло прийнятний рік, нім наспіла поміч з Галича, а вів її не Андрій, а угорські пани з Кольманом. Отже маємо тут кампанію особну, в Галицькій літописі не записану. *Vice versa* сї всі обставини служать доказом і против датування Мстиславового походу 1215 роком.

До с. 136 ²⁾ Під час походу Мстислава на Галич королевича там не було вже: галицька літопись згадує тільки Бенедикта — Іпат. с. 489.

Після того як Андрій зайняв Галичину для Кольмана, було-б занадто великою наївністю зі сторони Мстислава — звертати ся до Андрія зі своїми плянами, тому я й думаю, що Мстислав удав ся до угорського короля перше ніж до нього дійшла звістка про форму, в якій полагодив Андрій галицьку справу. Хронологія не противить ся такому припущенню, бо Мстислав виїхав з Новгорода з своїми галицькими плянами на початку 1215 р. (в Новг. 1215 р. — початок, Воскр. 1214 — кінець), не знаючи, чим закінчила ся галицька справа, але міг довідати ся про се вже на Україні й залишити свої пляни; тим би поясняло ся, що літописні звістки (Воскр. I с. 119, Твер. с. 315) знають

тільки, з яким заміром Мстислав пішов з Новгорода і нічого не вміють сказати про дальше.

До с. 137 ¹⁾ 1217 р. Мстислав знову їздив з Новгорода на Україну, в Київ — можливо, що не без огляду й на свої галицькі пляни — 1 Новг. с. 206.

²⁾ Іпат. 489, 1 Новг. 204, 206, 210, повторено в Воскр. I. 126, Твер. 329, Длугош I. 183—4. Як я підносив уже (П с. 345) оповідання Новгородської літописи тут, очевидно, мішає до купи. сей похід з третім походом Мстислава, 1221 р. Инакше толкує д. Бузескул у своїй замітці: О занятіи Галича Мстиславомъ Удалимъ (Ж. М. Н. II. 1881, III): він думає, що Новгородська літопись під 1219 р. оповідає про похід 1221 р., і сама дата тут з'явилася тільки тому, що Новгородська літопись тут спізнилася, а перший похід Мстислава на Галич треба класти під р. 1215, де читаємо звістку про його намір просити собі Галич від угорського короля. 1215 роком зрештою датують перший похід Мстислава й декотрі інші (Соловйов I с. 602, Костомаров Рус. история I. 100—1 Шараневич Die Нур.-Chr. с. 46 й ин.). Однак з сими поглядами не можна згодитися. Непевно дуже, аби північні джерела, що записали подорож Мстислава з Новгорода в 1215 р., промовчали такий важний факт, як його похід і князювання в Галичу, а натомість (декотрі з них) записали про намір його просити собі Галич від угорського короля. По друге сьому рішучо противить ся хронологія: Мстислав пішов з Новгорода на початку весни 1215 р., з тим аби пактувати з королем про Галич; виходило-б, що розглянувши ся в галицькій ситуації, він перемінив свій намір, зібрав сили для походу, опанував Галич, проседів тут більше як півроку, що найменше, потім стратив його, ходив з Половцями на Волинь в поміч Данилу, і по тім всім поспів на 11 лютого 1216 р. назад в Новгород. Отже се абсолютно неможливо.

Дуже неправдоподібним здається мені й такий здогад, що Новгородська літопись проминула зовсім перший похід Мстислава і записала останній: насамперед — як толкувати собі дати другого й третього походів, котрі ми маємо в Суздальській і Воскрес. літоп.? По друге, перший похід, коли Мстислав з тим і з Новгорода вибрав ся, на жаль Новгородців, аби добувати Галич, мав усі причини більше інтересувати Новгородців, ніж пізніший, коли Новгородці до певної міри випустили Мстислава з виду. Пояснити дату 1219 р. спішенням не можна, тому що спішення в сих роках Новгород. літописи не примітно. Зрештою, відкинувши дату 1215 р. для першого походу Мстислава, ми мусимо його однаково класти десь між 1217 і 1219 р. Супроти сього всього я думаю, що дата 1219 р. належить до першого походу (можливо що ся чутка трохи спізнилася, нім прийшла з далекого полудня, і похід

належить до 1218 р.), тільки замішали ся сюди деякі подробиці з останнього похода.

До с. 139 ¹⁾ Іпат. 489—90.

— ²⁾ Мстислав відмовляючи помочи Данилови, каже що не може йому помогти „за первую любовь“ з Лешком — отже ся любовь тоді належала вже до *tempis passati*.

До с. 140 ¹⁾ Іпат. 489—493, 1 Новг. 210, Воскр. 126, Твер. 329, Нікон. II. 82, Длугош II. 183—8. Коротка згадка про те що Русини побили Поляків є під 1220 р. в однім польськім річнику — *Monum. Pol. hist.* III. 132 (про неї замітка у Дроби с. 417).

Галицька й Суздальська літопись говорять тільки про останній (третій) похід Мстислава на Галич, проминаючи другий — про сей говорять Воскресенська й иньші пізнійші компіляції. Оповідання Длугоша баламутне, як взагалі його оповідання про руські події в сій часті: він мішає до купи факти почавши від вигнання Мстислава з Галича аж до останнього похода (прикладом його баламутств може бути імя Атилія Фільнія, зроблене з літописного „Филі“: Тула з Філя, відти Атилій); але безперечно є в нього тут і подробиці, зачерпнені з якогось руського джерела нам незвісного: імена князів Ростислава Давидовича, Ростислава Мстиславича, подробиця, що Кольмана відіслано в Торчеськ. Дуже интересна, але — на мій погляд — і дуже не певна, його згадка про славу співану Мстиславу по побіді:

Великий княже, побідителю, Мстиславе Мстиславичу,

Сильний соколе, Богом післаний — пострашити сильних та міцних і їх

Не будуть хвалити ся вони, що тішили ся побідою над тобою [зброю

Тобою, великий і славний наш господає, всі понижені й побиті.

В згаданій уже (с. 535) пізнійшій грамоті кор. Андрія марістру Дмитрию, пістуну Кольмана, 1234 р. (*Codex Arpad.* VI с. 546) оповідаєть ся, що *postquam infidi Rutheni, qui vnanimiter cum ex instinctu scelerato in excellencie nostre depressionem et sepedicti filii nostri captiuitatem seu mortem communiter inspirarent, et hoc non semel uel bis, sed multotiens nefandissime et crudeliter attemptarent*, той марістр Дмитрій брав участь в різних битвах і різні небезпечности переходив з своїми товаришами, між иньшим *in quodam conflictu a Rutenis tam ipse quam fratres sui Mykola videlicet bone memorie et Ladislaus frater eiusdem captiuati cum magnis uulneribus diu in Lodomeria inferrati et aliis penis difficillimis anxiiati per plurima tempora sunt detenti et atrociter cruciati*; cuius eciam frater vterinus nomine Aba cum aliis suis consanguineis: Thoma filio Janus et Johanne consanguineo suo ex parte matris et Juda filio Othonis, Mathya filio Wyd, Moys filio Pexa ibidem interiit, necnon et alii quamplures non solum illa sed et aliis

vicipus de suis sodalibus multi bello interierunt; rerumque suarum aliarum, equorum et armorum magnarumque expensarum in redempti-
onibus hominum captiuorum quam magna damna sit perpessus, vix
posset sufficienter enarrari. Може мова тут іде про невільників-Угрів,
забраних в неволю разом з Колломаном в 1221 р.?

До с. 140 ²⁾ Іпат. с. 498, 499, 501, 502.

До с. 141 ¹⁾ Theiner Monum. Ungariae I ч. 65: casu sinistro
accidit, regem ipsum (Кольман) cum sponsa sua et pluribus aliis no-
bilibus a tuis hostibus captivari et tamdiu extra regnum ipsum (поза
Галичиною) mancipatos custodie detineri, donec necessitate compulsus,
cum ipsos aliter liberare non posses, iuramento prestito promissisti (кор.
Андрій), quod et (прогалина) filio tuo tertio genito (королевичу Андрію)
concessimus (може concessisti?) ipsum regnum prefatum (прогалина)
filiam nobilis viri Misozlau (Мстислав) matrimonialiter copulares. Не-
вважаючи на прогалини зміни умови ясний.

До с. 143 ¹⁾ Іпат. с. 494, 498—502, Лавр. 428, Воскр. I с. 134
(тут дата смерті Мстислава), Длугош II. 207 (подробниці про смерть
Мстислава).

Про похід Андрія на Галичину Monumenta Germ. hist. IX с. 627
(Continuatio Sancerucensis I, під р. 1227): Andreas rex Ungariae Rusciam
cum exercitu veniens, ab ipsis statim fugatus recessit, interfectis non-
nullis de exercitu suo; повторено ib. с. 636 (Cont. Claustroneuburgensis
III). Правдоподібно до сьогож похода належить дуже інтересне опові-
дання в грамоті Белі Діонисію (Fejer IV. 1 с. 23, 1235 р.): Ad haec
dum contra Ruthenos, a fidelitate nobis debita se subtrahere molien-
tes, de mandato et voluntate patris nostri incliti regis Andree duxi-
mus exercitum, ac sub castro Gallicie metati fuisset castra nostra,
memoratus Dionysius, vigil ad prelia, quemdam militem egredientem
e castro prenotato contra partem nostram subito conspexit, primusque
lanceam vibrans in ipsum deiiecit eundem in terram letaliter vulnera-
tum, qui et ibidem vitam finiuit. Postmodum etiam eadem expedi-
cione durante ipsum contra aciem aduersam, que circa Kuzmench
curtem videlicet ducatus Gallicie fixerat castra sua, transmisimus, ge-
rentes de ipsius probitate fiduciam specialem; vbi intio cum eisdem
prelio et optata victoria quendam nobilem et nominatum militem
Mathei nomine ad nox adduxit post conflictus varios captivatum. Per-
sistentibus denique nobis in expeditione memorata dum aciem bella-
torum contra Lodomerium duxissemus, ipsum pariter cum aliis baro-
nibus nostris ducem et rectorem exercitus duximus preficiendum. Ubi
castro Luchuchku viriliter expugnato, habitatoribus ipsius pro parte
captis et pro parte interemptis, bona ibidem reperta et immobilia, que

non solum numero comprehendī, sed et oculis metiri non poterant, nobis detulit, in nostra donatiua militum conuertenda. На хронологію сеї події маємо лише одну вказівку: по сій історії між иньшими заслугами Діонісія потім згадується його участь в облозі Ярослав 1232 р., отже сей похід Белі в Галичину й на Волинь (Lodomerium) належить до попередніх років; в них одинокий похід на Волинь угорського війська — се похід короля 1226/7 р. Хоч Галицька літопись в сім поході не згадує Белі, але се може бути простим опущенням, він міг ходити з батьком, і той міг вислати під Галич, куди, як каже літопись, сам король іти бояв ся, бо йому напропорочили „вольхвы угорскыя“, що як побачить Галич, то не буде живим.

Коли се датовання буде вірне, насуваєть ся питання, про які місця говорить оповідання — Kuzmench і Luchuchko? Порівнюючи з оповіданням літописи про сей похід, Kuzmench дуже легко може бути попсованим Kremenez; Luchuchko дуже нагадує Лучеськ, але так далеко угорське військо, по літописи, не заходило; правдоподібно се якийсь замок в полудневій Волини, коло Кременця.

До с. 144 ¹⁾ Іпат. с. 501—2, про Чорторийськ див. т. II с. 221.

²⁾ В останнє згадується Мстислав в битві на Калці, а війна за його спадщину вела ся десь коло р. 1227.

³⁾ Мабуť тим поясняється й досить неясна стилізація Галицької літописи, де говорить ся про сей тестамент: виходить ніби так, що Мстислав віддав свої волости Данилови від разу тестаментом, хоч се неправдоподібно зовсім, і виразно сього літописець сказати (себто збрехати) ніби не відважив ся — Іп. 497, 501.

³⁾ Іп. 501—2.

До с. 145 ¹⁾ Про її відносини і дальшу ситуацію на Україні див. т. II с. 175—7.

— ²⁾ Іпат. с. 502—3, пор. Длугош II с. 207—8. Оповідання Галицької літописи дуже неясне наслідком того, що автор хоче тримати ся тут хронологічного порядку й кілька разів перериває оповідання, до того подекуди воно мабуť перебите пізнішими вставками і дописками самого укладчика. Очевидно, оповідання про посередництво м. Кирила і союз князів на Данила стоїть в безпосереднім звязку з поданим вище оповіданням про війну за Чорторийськ, а слова: „потомъ же Ростиславъ пиньскый не престаяше клевета, бѣша бо дѣти его изыманы“ — треба звязати з звісткою, що в Чорторийську узято в неволю котрогось з пинських князів: се й понудило Ростислава двигнути на Данила українських князів якимись інсинуаціями (не престаяше клевета); слова „Михаилъ черыговъскый“ мусять бути теж допискою, що перебуває в середині фразу.

Що до Длугошевого оповідання, то др. Семкович (ор. с. с. 53) зачислив його був до серії зачерпнених з затрачених руських літописей, але се покручене скорочення оповідання Галицької літописи, де тільки ім'я Володимира заступлене „Мстиславом“.

До с. 145 ³⁾ Іп. 503—5, пор. 516 — тут помагають Романовичам Ляхи, але не знати чиї (десь 1235—6 р.).

До с. 146 ⁴⁾ Іпат. с. 506.

— 2) Іпат. 507—8. Що до стилю оповідання, то окрім кількох виразних біблійних аллюзій: „посла на нь (Белю) Богъ архангела Михаила — отворити хляби небесныя...“, „Богъ попусти на нь рану Фаранову“, маємо в ній і стилістичну імітацію оповідання прор. Ісаї:

И възопи посоль гласомъ великомъ и рече: „слышите словеса великого короля угорьского: да не уставляетъ васъ Демьянъ, глаголя: иземля изыметъ ны Богъ, ни да уповаеъ вашъ Данилъ на Господа глаголя: не имать предати градъ себѣ королеви угорьскому. (Іп. 507).

И ста Рансакъ, и возопи гласомъ великимъ іудейски и рече: „слышите словеса царя великаго — царя ассирійска — сія глаголетъ царь: да не прельщаетъ васъ Езекиа словесы — не можетъ избавити васъ, и да не глаголетъ вамъ Езекиа, яко избавитъ вы Богъ и не предастся градъ сей въ руки царя ассирійска (Ісаї гл. 36).

До сього похода може належати згадка в грамоті Белі з 1246 р. для гр. Герборда, як він *via quadam in Ruscia sub magna porta Gallicie quae uocatum Vngarica nobis nostrisque baronibus in expeditione presentibus laudabiliter dimicando, dehinc eciam super fluuium Denisztur viriliter coram nobis prestitit in conflictu* — Codex Arp VII с. 263, перед тим Fejér IV. 2 с. 33. Що правда, може се належати й до котрогось пізнішого похода (нпр. 1231 р. — Іп. 510), так само й друга така недатована згадка в грамоті Белі з 1240 р. Миколаю comiti de Gumur, що він *dum in expeditioni Ruscie essemus constituti et bellorum cuneus esset hinc inde in conflictum accintus, ipse in adversam aciem uiriliter irruens, multos in ore gladii neci tradidit et innumeros captiuauit, sui tamen sanguinis effusionem non modicam sustinendo* — Codex Arpad. VII с. 100. Нотую заразом иньші подібні згадки з руських походів — Cod. Arp. VI. 484 (1230), XI. 220 (1231), VII. с. 193 (1245 р.) і с. 283 (1249); остання ся трохи інтересніша: надворний судя Павел *in obsidione castri Ruthenorum Galich nomine quondam aciem clam in nostrum exercitum irrumpere cupientem militari bello prohibuit, quod nostro exercitui non potuit quid nocere; et iterum alia vice pedestrem aliam aciem Ruthenorum, dum super nostrum exercitum irruisset, plus ipse ceteris honoris nostri conseruacioni vigi-*

lanter insudendo, hostili pugna inuadens, illam milicie sue viribus fugauit, secum tam acriter decertans, quod nobili et forti dextrario suo sub ipso occiso, licet triumphasset de hostibus, se tamen ibidem vix de mortis periculo potuit liberare. Див. ще Codex Patrius VIII. ч. 67 (1261) — *servicia comitis Thome, que d. Colomanno fratri nostro in Ruthenia contra insultus Ruthenorum exhibuit.*

До с. 147 ¹⁾ Сей здогад, що Данила не було в Галичині, що він тоді був у Київщині, висловив Андріяшів (ор. с. с. 164), і я його уважаю зовсім правдоподібним: в оповіданню Галицької літописи ударає в очі, що під час цілої сеї компанії Данила ніде не видно. Де він був під час походу, літопись не дає на се ніяких вказівок; д. Андріяшів думає, що в Київщині, але його побут в Київщині належить до пізнішого часу, як видно з контексту.

До с. 149 ¹⁾ Іпат. 508—514. До сеї компанії — спеціально до облоги Ярослава належить оповідання звісної грамоти Белі Діонисію: *Abhinc etiam dum contra Danylam ducem Lodomeriae a debito fidelitatis se abstrahentem et Galliciam nobis iam subiectam capere attemptantem, pariter cum inclito patre nostro exercitum duceremus et iam in expugnatione castri Yarislow essemus constituti, sepe dictus Dionysius dum ante alios, sicut moris erat, se prelis ardentem immiscere, ad capiendum castrum memoratum condescendere se aptaret, duo letalia vulnera per partem recepit aduersam et mortem vix euasit, torrentibus lapidum e castro iaculatorum in ipsum graviter lapidatus — Fejér IV. 1, с. 23—4.*

Що король Андрій в 1233 р. був вибрав ся походом на Галич, на се маємо виразну вказівку в угорських документах: з кінця серпня 1233 р. (*die duodecimo(?) exeunte augusto*) ми маємо грамоту, дану Андрієм *in silva quae nominatur Bereg*; де він заповідає полагодити солян у справу в церковних маєностях *infra viginti quinque dies, postquam redierimus de Ruscia* (Fejér III. 2, с. 324 і 326). Напряж походу на Берег вказує, що король ішов коротшою дорогою на Галич, і як бачимо, надіяв ся за три тижні упорати ся. Що йому перешкодило, не знати.

— ²⁾ *Chronicou Marci* (інакше *Chr. Pictum*): *Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele uero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reuerencia ducente* (*Ser. hist. Hung. II с. 223*); буквально повторено у Туроча гл. 74. Наші історики — Зубрицький III с. 124—5, Шараневич *Die Nypatios-Chr.* с. 123 підозріло приймають сю звістку; Зубрицький признає її впливом угорського патріотизма та вважає неможливим, аби Данило признав себе васалом Белі. Але сеї відірваної звістки, що Данило брав участь в коронації Белі, не можна так легко збути: менше з тим, чи він робив

се *summa* чи *mediocri reverentia*, але факт такий відай був, а він знов безперечно мусів мати своє політичне значіння (Зубрицький і Шараневич при тім вяжуть сю звістку не з першою, а з другою подорожею Данила в Угорщину, що стоїть в Іпатській кодексі під р. 1235, але се неможливо). Зрештою для Давила на було ніякою особливою нечестію признати угорського короля старшим від себе (чи як раз признав себе васалем — річ иньша, про яку не маємо підстави судити): що старшим від Данила уважав короля й галицький літописець, перебивається ся й з дальшого його оповідання.

До с. 150 ¹⁾ Іпат. с. 517; з сим, мабуть, треба звязати звістку, що австрійський герцог перехопив у Відні посла якогось *regulus Russiae* до цісаря й відібрав у нього дарунки — *Böhmen Regesta imperii neu herausgegeben von Ficker V. I. ч. 2175, in extenso* документ друкований новітше у *Zahn's Urkundenbuch von Steiermark II. 442*.

Проф. Шараневич не признав вправді можливим прикласти сеї звістки до Данила, тому що він не був іще королем, а до того був союзником герцога, але *regulus* власне добрий титул на князя, а що до другого, то хто зна, які стадії переходила ся акція Данила.

— ²⁾ Іпат. 521 і 523.

До с. 151 ¹⁾ Іп. 516—8. Замість Литви Зубрицький (III с. 126), а за ним Барсов (Географія Нач. літописи с. 282) в оповіданню про останній похід Ростислава хочуть читати „на Половцы“, тому бо перед тим сказано, що Ростислав пішов „в поле“. За слаба причина для такої рішучої зміни.

До с. 152 ¹⁾ Іпат. с. 527 і 528.

— ²⁾ Іпат. с. 521—2, 523—4, 526—8, Лавр. 446 (звістка про Ярослава попала сюди помилкою).

До с. 154 ¹⁾ Іп. 528 — деє в р. 1243—4.

До с. 155 ¹⁾ Іпат. 529—30, 531—5. Окрім нашої літописи про Ярославську битву оповідає грамота кор. Белі магістру Ляврентію, участнику сеї битви (*Fejér Codex dipl. IV. 3, с. 197—8*). Тут сказано, що коли під час битви під Ростиславом забито коня і він був у крайній небезпечности, сей Ляврентій віддав йому свого коня: *cum ipsum cum charissimo genero nostro Ratislo duce Galliciae in paribus Russiae cum ceteris regni nostri magnatibus duximus transmittendum, qui sub castro Iroszlo Ruthenis quam plurimis in perniciem ipsius generi nostri exeuntibus de eodem et armatam in expeditionem nostram dirigentibus aciem, zelo deuotae fidelitatis armatus, volens potius post mortem viuere per famae gloriam, quam tergum hostilitati huiusmodi vertere, se obiecit; ubi transfosso hostili lancea crure suo exstitit laetaliter vulneratus; deinde cicatrice sui vulneris nondum obducta cum Daniel*

Ruthenorum rex ad campestre praelium contra ipsum nostrum generum prodiisset, strenuitas eiusdem magistri Laurentii, desidiae obscuritatem abhorrens, in lucem prodiit brobitatis, et singulariter hostili se immiscens aciei quemdem de Rusciae baronibus impulsu deiecit lanceali, quem supradictus gener noster fecit capite detruncari. In quo conflictu cum equus saepedicti ducis, generi nostri praedicti, fuisset interfectus, idem magister Laurentius solitae fidelitatis insistens feruori, vitamque iam dicti ducis praeferens vitae suae, equum, quo vehebatur, eidem duci tradidit et se inter hostes confertissimos posuit, variis periculorum fluctibus inuolutum, sicut praemissa supradicti ducis et multorum fidelium ac fide dignorum nobis relatio patefecit. Про смерть Филі каже грамота його сину, що він in quodam exercitu nostro in Ruscia ab hostibus captus et diuersis cruciatibus interemtus — ib. IV. 2. 66.

Окрім того д. Венцель (*Die Regierung Béla's des IV. c. 363*) висловив здогад що до Ярославської битви можна прикласти згадку грамоти кор. Марії з р. 1266 про довголітню неволю на Русі графа Михайла *Hunt-paznan*: idem pluribus plagis exceptis pluribus annis in terra Ruthenorum captus extitit et detentus cum graui iactura rerum et periculis personarum in expedicione regni que tunc temporis emergebat — *Codex dipl. patrius Hungaricus VI c. 139*. Але з літописи виходить, що угорські невільники були видані на другий по Ярославській битві при уложенню угоди 1246 р.

До с. 155 ²⁾ Се відчув і галицький літописець, так мотивуючи перемену в відносинах Белі до Данила: бояше бо ся его, яко былъ бѣ в Татарѣхъ, побѣдою побѣди Ростислава и Угры его. Про се говорю ще низше.

До с. 156 ¹⁾ Див. нпр. в Іпат. с. 525—6: стольник Яков докоряючи Доброславу говорить про Данила і Василька нероздільно: „велиции князи держать сию Коломью на раздавание оружьникомъ“; печатник Курил зве Данила і Василька „господина моя“, і т. и.

До с. 157 ¹⁾ *Recueil des voyages IV c. 699—704*.

— ²⁾ Життє Михайла Чернигівського, зложене невдовзі по його смерті, представляє так, що князі були визвані Татарами: „Начаша ихъ звати нужею глаголюще: не подобаетъ жити на земли ханови и Батыевѣ не поклонившеся има“ (*Макарій Історія р. церкви V c. 417*).

До с. 158 ¹⁾ 1 Нов. с. 262, 447.

— ²⁾ Див. т. II с. 181.

— ³⁾ Див. про се т. II с. 300.

До с. 159 ¹⁾ Іпат. 524 і 528, *Макарій Іст. р. церкви V c. 417—8* (життє Михайла), *Карпіні* — с. 621—2. Новіша аналіза сього епізода у *Голубінського II c. 42—6*.

До с. 159 ²⁾ Recueil de voyages IV с. 623, 771.

— ³⁾ В такім більш менш значінню розумів сі слова уже Палаузов у своїй монографії про Ростислава (с. 15—6), але він при тім думав на Михайла, і його погляд перейняв і Дашкевич (Первая унія с. 157 — Данило їде „для умилювання хана, потребованого у него Галича по навітамъ Михайла Черниговскаго). Але обидва дослідники не звернули уваги на те, що якісь такі „інтриги“ Михайла на дворі Бату не можна припустити скорше як в його подоріж до Бату, а ті дати, які ми про неї маємо, вказували-б, що Михайло їздив туди вже по Данилі. Але й з того що ми знаємо про побут Михайла у Бату, взагалі досить тяжко думати про якісь успішні інтриги його.

До с. 160 ¹⁾ Іпат. 559 - 60: літопись дає се пояснення принагідно, толкуючи, чому Данило не відбудував холмської вежі, так що ся звістка належала-б до кінця 50-х і початку 60-х рр. Але безперечно, що Данило заходив ся будувати городи скорше: на се вказує пояснення літописця, чому Данило мусів покорити ся Бату в 1245 р.: „зане не утвердилъ землѣ своєю городы“ (Іп. с. 535); з сього-б виходило, що Данило зараз по повороті з Орди забрав ся до ставлення городів.

— ²⁾ Вже перед тим Беля удавав ся до Данила за відомостями про Татар. Так в грамоті його з 22/IV. 1244 в оповіданню про заслуги Миколая de Zyud читаємо: *Ad partes Ruscie et ad partes Bulgarie in nostra legacione profectus, ab illustrissimo duce Danela, qui Tartarorum principe visitato ad propria rediens, vniuersum statum Tartarorum, prout viderat et cognouerat, edisserendum nobis promiserat, stili officio conditum reportauit.* — *Codex Arpad. VII с. 164, теж Codex patrius IV. с. 29.* Непевність викликає тільки ся візита Данила до того princeps Tartarorum; до подорожі його в орду се не може належати, як вказує дата. Чи не бачив ся перед тим Данило з котримсь з темників, нпр. з тим Могуцієм?

— ³⁾ На документі 1247 р.: *Ratislao illustri duce Galliciae et bano totius Sclauoniae* — Fejér IV. 1. 454; баном Мачви зветь ся він уперше 1254 р. — *ibid. IV. 2 с. 218.* По його смерті († 1263) банат перейшов до його вдови Анни і синів Михайла й Белі († 1272); дві доньки Ростислава вийшли за визначних словянських князів: Кунегунда — за Пржемыслава II Отокара короля чеського, а Грифіна за Лешка Чорного князя краківського. Про нього й його дітей окрім названих (с. 524) статей Палаузова і Паляцкого ще Wertner Ungarns Palatine und Bane im Zeitalter der Arpaden — *Ung. Revue, 1894 с. 160, про Грифіну — Бальцер op. с. с. 333.*

До с. 161 ¹⁾ Іп. 537. Про шлюб королівни з Львом згадки в документах — *Codex Arpadianus IV. 13 і VIII. 97 (Constancia ducissa Galliciae et Lodomeriae — karissime filie nostre).*

Того-ж 1246 р., в літо писних звістках про битву Угрів з Австрійцями на Лейтї, де наложив головою Фридрих австрійський, згадуєть ся в угорськїм війську і „король руський“ Monum. Germ. hist. IX. с. 559 (Continuatio Lambacensis): cum tribus regibus — cum rege Ungariae et rege Gomanorum et rege Rusciae, теж і в Сольногородськїй хронїці св. Рудберта с. 789), але се ще не Данило, а, очевидно, Ростислав — порівняти звістку про шлюб Ростиславни ibid. с. 560 (під 126¹). Про сей епізод див. ще Ficker Herzog Friedrich II (1884) с. 127.

До с. 161 ²) Зносини Данила з папою від давна інтересували дослідників і при дуже скупих звістках сучасних джерел ріжними способами толкували ся; окрім монографічної літератури, вказаної вище, вони обговорюють ся в загальних курсах, що згадують про Данила, і в працях про церковні відносини тих часів (особливо Макария т. V с. 315 і далі, Пелеша Geschichte der Union I с. 277, 318 і далі). Але перший хто з'умів прояснити ліпше сю справу був проф. Дашкевич у своїй цитованій вище статі: положивши в основу хронологічні студії, він відтворив той порядок, в якім наступали події, а з тим з'умів вияснити мотиви, які водили Данилом у сих зносинах. Деякі поправки до його поглядів подаю я нижче. Іншу літературу див. на с. 524. Остатнє що появило ся про се — у Голубінського в Історії рус. церкви II с. 82 sq., але зовсім слабе.

— ³) Проф. Дашкевич (Первая унія с. 158), користаючи з лихого видання Язикова, не міг ближше означити, де і коли Карпінї бачив Данила; з видання Авезака видко се зовсім ясно: Карпінї бачив Данила у швагра Бату, що кочував на Дону, а час видко з того, що у Куремси Карпінї був при кінці лютого, а у Бату на початку цвітіння; значить, на Дону був він десь в середині марта.

До с. 162 ⁴) Recueil des voyages IV 735—6 і 769, Historica Russiae Monumenta ed. a Turgenewio I N 61—5 (в титулі останньої хибно: Ioanni illustri regi Russiae); зауважу, що кореспонденція папи з Романовичами видана у Турґенєва, передрукована відси в Codex Arpadianus т. VII.

Така сила буль, виданих одного дня в справі Данила, потверджує гадку, що се був перший крок папи в зносинах з ним: папа на перше посольство Данила поспішив ся відозвати ся аж трома булями, а трома иньшими уставляє посередників для дальших відносин. Проф. Дашкевич (ор. с. с. 159) вагаєть ся, чи не прийняти звістки Длугоша (II. 309), що Данило розпочав зносини з папою через його легата в Прусії Опізо, але порівнянне дат, по моему, виключає се: як виходить з що йно поданої вказівки Карпінї, Данило не міг скорше вернути ся до дому як при самім кінці марта, а папа вже відповідає йому на початку мая, отже бракує часу на зносини з Опізо; Длугош се мабуть викомбїну-

вав з літописної звістки, що Опізо висланий був потім для коронації Данила.

До с. 163 ¹⁾ Hist. Russiae mon. I ч. 67—77.

— ²⁾ Manifestum est de sollicitudine nostra ac diligentia in revocatione Ruthenorum ad obedientiam sedis apostolicae, quorum nuncii vel iam accesserunt vel sunt ad vos proxime reuerenter accessuri — дата 5 idus maji a. 1252 — Péterffy Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae, I (1742) с. 71, відти Fejér IV. I с. 144.

До с. 164 ¹⁾ Іп. 548—9. Дату коронації Данила — р. 1253 дає оден польський річник (Kraśińskich) — Monum. Pol. hist. III. с. 132, і вона потверджує ся грамотою марістра з 24/XI. 1254 р., де Данило зветь ся уже першим королем руським (excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum — Codex dipl. Poloniae III ч. 63). Насуваєть ся питання, чи коронація стала ся ще перед тими вістями Данила до папи про рух Татар, висланими десь в лютім марті 1253, що привели до видання папської булі про хрестоносний похід на Татар, чи по ній? Коли ми згадаємо, що коронація Данила відбула ся серед походу на Ятвягів, а до такого походу Данило ледво чи забрав ся б разом з братом серед татарської грози, то з усякою правдоподібністю мусимо покласти коронацію на пізнійше — на середину або другу половину 1253 р.: Данило мав час тоді перековати ся, що в тій хвилі від Татар нема чого бояти ся, й забрати ся до походу на Ятвягів.

До с. 164 ¹⁾ Hist. Rossiae mon. I ч. 93 і 95.

До с. 165 Про подорож Данила на Угорщину, до Белї, — Іпат. с. 540. Ся звістка широко інтерпретуєть ся у проф. Шараневича Die Нурат.-Chr. с. 57 і далі, але він помиляючи ся в даті Ярославської битви (1249 замість 1245), мусів і сю звістку перенести на пізніші часи, і тому опинив ся на хибній дорозі. Як видко з неї, сей похід Данила став ся ще тоді, як цісар „тримав Відень, землю Австрійську й Штирську“, значить не пізнійше першої половини 1249 р., бо в другій половині сього року бачимо Відень уже в руках чоловіка Гертруди (Huber Geschichte Oesterreichs I с. 523). Що воно діяло ся не вдовзі по смерті Фридриха Бабенберга, показують і слова літописи: „герцюкь бо уже убьенъ бысть“.

До с. 167 ¹⁾ Іпат. с. 544—8, 554—5, Monumenta Germ. hist. IX с. 599 (continuatio Garstensis), с. 612 (continuatio Claustre Neuburgensis I) і 727 (continuatio praedicatorum vindobonensium), Pez Scriptores rerum austriacarum I с. 462 (Chr. Claustre Neuburgense), 576 (Narratio genealogica), 821 і 822 (т. зв. An. Leobensis), 982 (Chr. an. Zwettlicensis), 1074 (Chr. Hageni), 1211 (Chr. Arnpeck), II с. 729 (Chr. Thomae Ebendorfer), III с. 37 (Штирійська римована хроніка) — коротенькі

звістки про шлюб Романа з Гертрудою, неприхильні для нього: що він оженився з нею, потім покинув її *minus honeste*, й більше вона його не бачила. Цікавий погляд Cont. Garst., що *Bela consilium et auxilium tulit, ut rex Ruscie, qui apud ipsum tunc degebat, forsitan a suis eiectus, Gertrudem duceret in uxorem*; але він потім *auxilio regis (Белі) destitutus redit ad sua*.

Для означення дати шлюбу Романа важна вказана проф. Шараневичом (*Die Hupat.-Chr.* 71) була у Фішера *Merkwürdige Schicksale d. Stiftes und d. Stadt von Kloster-Neuburg*, ч. 60, датована 27/VI 1252 р.; вона згадує про сей шлюб як факт уже довершений: *nobilis mulier Gertudis uxor nobilis viri Danielis Pruteni*. Відсудити сей шлюб дуже від сеї дати назад не годить ся: 1252 р. датують його німецькі літописи, і він мабуть і хронологічно й річево стояв у звязку з походом Белі на Австрію весною-літом 1252 р. (маємо грамоти його з під Відня, датовані серединою червня — Fejér IV, 2, *Cod. Arpad.* VII. 342): Беля „ѣха во Нѣмцѣ с Романомъ и да сестру герцюкову за Романа“. Що шлюб в усякім разі не став ся значно скорше перед сим походом, се виходить з оповідання Галицької літописи, що Беля потім не піддержав Романа: отже похід Белі на Австрію в усякім разі не був значно пізнійше по шлюбі Романа.

Оповідання Галицької літописи, в порівнянні з неприхильними для Романа записками австрійських хронік, звучить як оборона Романа, доводячи, що він мусів кинути Гертруду й зробив се за її порадою; ті деталі, які наводить вона, показує, що оповідання її в фактах вірне. Цінну аналізу й коментар до нього подає проф. Шараневич, *Die Hupat.-Chr.* с. 67 і далі, тільки гадки його (зрештою висловленої ще давнійше), що літопись оповідає про облогу Романа в Кльостер-Найбургу, не можна прийняти: літописне „у городѣ Инепѣрьцѣ (видавці хибно читають: и Непѣрьцѣ) — пом. Инеперькъ, виразно вказує на Гімберґ — пор. Huber *Geschichte Oesterreichs* I. 534. До сих подій див. ще розвідку Губера *Die steirische Reimchronik und das österreichische Interregnum — Mittheilungen des Instituts für öst. Geschichtsforschung* IV с. 51.

Короткі згадки австрійських хронік дуже добре ілюструють мале значіння цілого епізода з Романом в історії боротьби за австрійську спадщину, нерозмірно побільшене в оповіданнях декотрих новітших дослідників; навіть д. Дашкевич в своїй монографії про Данила підносить, що його син „якийсь час сидів на австрійським герцогським столі“ (с. 101).

Не знати, чи в якім звязку з австрійськими справами стояла подорож Льва на Угорщину десь коло р. 1254 (Інат. с. 550: Льва бо

преже отрядилъ бѣ королеви). Ся подоріж припала на час походу Ізяслава Мстиславича на Галич, а Ізяслав шукав, видко, помочи на Угорщині, але поставити подоріж Льва з сям в звязок трудно, бо похід Ізяслава став ся нагло: „в невидѣньи“.

До с. 167 ²⁾ Іпат. с. 562 і 566—7. Monumenta Germ. hist. Scr. IX с. 184 (Annales Ottocariani — т. зв. лист Отокара) згадують між учасниками рішучої битви 4/VII. 1260 під Кресенбруном *Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros*; відси перейняв сю звістку Длугош (II. 378), пояснивши своїм звичаєм, що з Данилом були Лев і Роман (се неможливо). Про сю звістку про участь Русинів Шараневич *Die Нур.-Chr.* с. 86, 144—5 і др. Кордуба в Записках Н. т. ім. III. X miscel.: Участь Данила в битві під Кресенбрун; д. Кордуба тут з більшою рішучістю підніє гадку, менше виразно висловлену у Шараневича, про випадковий характер участі Данила в угорськім поході 1260 р. Натомість Wenzel в згаданій монографії думає, що Данило брав участь в битві з військом — с. 383. Годить ся запримітати, що закид д-ра Кордуби галицько-руській історіографії, ніби вона сього факту не знала, несправедливий супроти згаданої праці проф. Шараневича, а сам др. Кордуба хибно покликаєть ся на Штирийську римовану хроніку (*Pez Scriptores rerum austr.* III с. 76), що згадує не Russen, а Rassen, себто Сербів (*Rassen, Porn* (очев. *Posn*) und *Chrobaten*, а в *Annales Ottocariani*¹⁾: *Ruscenses et Bosnenses* (с. 185), у Длугоша II. 378 *Raczones et Bosnenses*).

Про участь Данила в віденськім з'їзді каже хроніка т. зв. Георга Гарена (*Pez Scriptores I* с. 1079): *Mit ym (Белю) cham auch der Chunig von Rewssen und der Chunig Machow (Ростислав), der auch des Chunigs Welans (Белі) Tochter hett, und der Chunig auss der Syrfeu — die drey Chunig in Chron von den von Vngern empfahent*. Проф. Шараневич (*Die Нуратиос-Chr.* 85) приймає сю звістку скептично, але нічим свого скептицизму не умотивував.

— ³⁾ Про відібрання Дорогичина наша літопись говорить, не називаючи його імені, під р. 1235 (в дійсности се була весна 1237 р.) — „Данилови же рекшу „не лѣпо есть держати наше отчины крижевникомъ Тепличемъ, рекомымъ Соломоничемъ“, и поидоста на нѣ в силѣ тяжкѣ, приаства градъ мѣсяца марта, старѣйшину ихъ Бруна яша и вои изонмаша и возъвратися Володимѣрь“. Уже проф. Дашкевич (Княженіе Данила с. 14) справедливо відгадав, що тут іде мова про Дорогичин, відданий Конрадом мазовецьким на початку 1237 р. добржинським рицарям (гра-

¹⁾ Залежність від них Штирийської хроніки виказав Huber op. с. с. 159 і далі.

мота Конрада датована 8/III. 1237 р. — Voigt Geschichte Preussens II с. 277). 1241 р. Дорогичин належав уже Данилу (Іп. 524), отже мусів він його відібрати між сими роками. Вправді Данилович (Skarbies I с. 63) переказує звістку про ніби знайдену в 1785 р. в Дорогичині гробову плиту рицаря Генриха з Жеґоціна з датою 1248 р., але в сім році Дорогичин не міг уже бути в руках рицарів. Про се коли Дорогичин був відібраний від Данила див. вище с. 483.

До с. 168 ¹⁾ Іпат. с. 516—7, пор. 521, 524, 527. Що конфлікт з Конрадом не трівав довго й не був прикрий, видно з слів літописи про смерть Конрада: літопись його дуже похваляє й каже, що Данило „сожалиси по немь“; що конфлікт Романовичів з Болеславом став ся в звязку з їх союзом з Конрадом, кажуть виразно самі Романовичі: „яко тебѣ дѣля изъидоша на наю Ляхы, яко помощника ти есѣѡ“ — Іп. 532. Про війну з Болеславом Іп. 529, пор. Monumenta Pol. hist. II с. 804, III с. 72, 307, Длугош II с. 299. Про дальші відносини Іпат. с. 531—5, 538—9, 541, 551, 562, 567. Про шлюбні відносини мазовецької й галицько-волинської династії — Бальцера Genealogia с. 314 і далі.

До с. 169 ¹⁾ Іпат. 503, 517, 530.

— ²⁾ *Récueil des voyages* IV. 736, пор. 741, Іпат. с. 530—1.

До с. 170 ¹⁾ Іпат. 537, 538—40, 548—9, 551—4. Умова з пруськими рицарями *Codex dipl. Poloniae* III ч. 30.

— ²⁾ Іпат. 517, 532, 541.

До с. 171 ¹⁾ Іпат. с. 541—4, 551, 567—8, 1 Новг. 283—4; коментар до сих звісток в солідній монографії Лятковського *Mendog* (*Rozprawu wydzw. hist.-filozof. XXVIII*) розд. IV і далі.

— ²⁾ Іпат. с. 560—1; по звістці, що Войшелк ухопив Романа, не маємо більше ніяких звісток про нього, довідуємо ся тільки, що його поховано в Холмі (Іп. 600).

До с. 173 ¹⁾ Декотрі дослідники (пор. Дашкевич Княженіє Данила с. 140) думають, що коронація Данила була причиною конфлікту, і він розпочав ся походом Куремса на Понизє. Я думаю, що слова літописи про рати держані Данилом з Куремсою вказують на якусь іще попередню війну між ними, бо пізнійші походи Куремси Данило досить ігнорує. Думаю, що й самий стиль літописного оповідання про похід Куремси на Понизє — *ex abrupto*, без всякого пояснення, вказує, що конфлікт Данила з Татарами став ся перед тим іще. У всякім разі напад Куремси на Понизє, хоч стоїть в літописи по коронації, мусів стати ся перед нею (в літ. було: „или преже или потомъ“, се „преже“ з усякою правдоподібністю мусить бути приложено до Куремсиного похода на Понизє). Мабуть сї напади Куремси й викликали реляції Данила до папи, на початку 1253 р., і наслідком їх згадану було папи з 14/V. 1253 р.,

що голосила хрестовий похід на Татар — *Historica Russiae mon.* I N. 88.

До с. 173 ²⁾ Думаю, що се була пізня осінь 1252 р. (бывшу роскалю). Можна б думати й на кінець 1251 р., припустивши, що згаданий при тім похід Данила на Новгородок — той самий, що оповідаєть ся на с. 543. Але правдоподібніше, ще се иньший похід.

Що до Милія то тут така справа. В виданню Галицько-волинської літописи 1871 р. стоїть „яша Милѣя баскака“, без означення всяких варіантів, так як би у всіх кодексах однаково читало ся. Тим часом у виданню 1843 р. читаєть ся: „яша Милѣя и баскака“ і в примітках означено, що сього *и* бракує в Іпатських кодексі, так як би в Хлебніковських і списанім з нього Єрмолаївським було се *и*. Дійсно, Карамзін, що мав Галицько-волинську літопись в Хлебніковських кодексі, цитуючи сей уривок літописи, пише „Милѣя и баскака“ (IV прим. 102). Очевидно, в Хлебніковських кодексі дійсно так стоїть, і ся історія показує тільки, як видання 1871 р., з коїрого мусимо користати, далеке від перфекції. З новітших дослідників боронить сеї останньої лекції д. Молчановський (Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ с. 151—2), широко обговорюючи взагалі сей епізод. Я теж уважаю сю другу лекцію (з *и*) правдоподібнішою, але тільки з стилістичних причин, тому що за словами: „яша Милѣя (и) баскака“ в літописи читаємо: „и приведе Левъ Милѣя къ отцю си“, а дальше про Милія говорить ся заїменником; повторенне імени Милія було б безпотрібним тут, коли б мова все йшла тільки про нього, і баскаком був таки ж він.

До с. 177 ¹⁾ Іпат. с. 560—5, Воскр. I. 162. Про похід на Польщу — Великопольська хроніка (Годислава) — *Monumenta Poloniae hist.* II с. 585—6 (тут між учасниками похода хибно названо й самого Данила; руські князі підступом видають Сандомир Татарам), річні записки — *ibid.* II. 839, III. 73, 133, 307 й ин. Спеціальна розвідка Уляновського — *Drugi napad Tatarów na Polskę (Rozpr. hist.-fil. wydz. XVII)*, також *Semkowicz Kryt. rozbiór* с. 279 (хронольогія).

До с. 178 ¹⁾ Польські записки датують його смерть 1266 роком — *Monumenta Poloniae* II. 840, III с. 48, 171, але мабуть через атракцію: звістка про смерть Данила була звязана з походом Шварна на Польщу, що став ся 1266 р. В декотрих річниках потім її відділено і навіть поставлено по поході Шварна.

До ст. 179 80. Про відносини по смерті Данила — Іпат. 571, 574—5, 601; з сеї останньої згадки, що Лев мав „княження три — Галичкое, Перемышльское, Бельзское“, виходить, що Мстислав у Галичині не міг мати нічого иньшого хіба Теребовельщину.

До с. 181 ¹⁾ Іпат. 569—570, 573—4, 575—579, 1 Новг. 284—5.

До с. 181 ²⁾ Іпат. с. 574—5, 580.

До с. 182 ¹⁾ Іпат. 571—2, 574, 580; про війну 1266 р. див. польські записки в Monumenta Poloniae II, 808, III. 48, 206, 308, 363.

— ²⁾ Іпат. с. 581—2. Відгомін кандидатури Льва маємо в польських звістках, що Лев ходив з Ногаєм на Польщу, аби здобути землю Краківську й Сандомирську — Monum. Poloniae III. 50, див. про сей похід іще *ibid.* II. 847, 878, III. 180—1, 364; Длугошеве оповідання (II. 455) тільки риторичним бомбастом розволікає звістку хронік.

До с. 183. Про русько-польську боротьбу 1280-х рр. Іпат. 582, 585, 586—7, 588—9, 599.

— ¹⁾ Про ці події розвідка Семковича Walka o monarchią 1288—1294 — Kwartalnik historyczny, 1891, IV.

— ²⁾ Іпат. с. 599, 614—6, про похід Льва в Шлезк — записка в Monumenta Poloniae III. 702 (1289 р.), про Люблин див. низше — про відібрання його назад Поляками.

До с. 184 ¹⁾ Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem, Mitizlaum fratrem eiusdem et Wazulem filium Wazule duces Ruthenorum — Theiner Monum. Hungariae I с. 303, передр. в Codex Arpad. III. 255.

Єсть звістка, що Русини були в угорським війську підчас війни, котра випередила сю угоду — Monum. Germ. hist. Scr. IX с. 743, але ці Русини виступають в такій компанії, що дуже легко могли бути якимись збірними дружинами, не помічними полками з Галичини (Comanorum, Ruthenorum, Graecorum, Bulgarorum, Belachorum, Ungarorum); се справедливо зауважив уже Шараневич Die Hupatios-Chr. с. 87.

— ²⁾ Грамота — Fejér V. 3. 87: власники села Віскова (Visk) на Вишовій в теп. полудн. Мармароші (в грамоті вона зачисляється до Угочеської столиці) випрошують собі від короля нову грамоту, замість даної їм кор. Стефаном suo privilegio mediante, sed ipsum privilegium receptum fuisset per Ruthenos ducis Leonis, qui tunc comitatum de Ugocha hostiliter devastarunt (пор. вище с. 520). З текста грамоти виходило б, що сей руський похід не стався безпосередно перед виданням грамоти, а трохи давніше. Напад аж на Віск, від границі положений досить далеко, виключає гадку про якийсь пограничний набіг самих Львових людей — мусів то бути таки похід.

— ³⁾ В записці Холмського євангелія: „коли ся женило Георгій князе, а отець єму в Угры ходило — тогда скончаша ся книги сия“ (15/X. 1283) (Отчетъ Румянцевскаго музея за р. 1892—4 і Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV, бібліогр. с. 40).

— ⁴⁾ Monumenta Germ. hist. IX с. 716, 745. Шараневич (ор. с. с. 87—8) і тут справедливо припускає можливість, що мова йде не про галицьких Русинів, хоч стилізація другої з сих двох звісток (Conti-

nuatio Floriacensis: Andreas exercitum ducens in Austriam, in quo habuit Tartaros et Ruthenos et alias barbaros nationes) скорше б промовляла за якоюсь поважнійшою ролею Русинів у сім поході.

До с. 184 ⁵⁾ У Длугоша (II. 397) Татари беруть участь в поході Шварна на Польщу 1266 р., але се додаток його власної фантазії: польські записки ніде про них не згадують.

— ⁶⁾ Іпат. с. 575, 585, 588, 591.

До с. 185 ¹⁾ Іпат. с. 578—9, 585, 587—9.

— ²⁾ Іпат. с. 575—6, 581—2, Воскр. I. 172, Monumenta Poloniae II. 847, 878, III. 364. Можливо, що й татарський напад на Сендомирську землю, записаний в декотрих польських річниках під р. 1293 (Monum. Pol. h. III. 185), стояв у якимсь звязку з заходами Льва коло прилучення Люблинщини.

— ³⁾ В тестаменті Володимира Васильковича: „а поборомъ и татаръщиною ко князю“ (Іпат. 595). На істнованне дани Татарам можна б іще бачити натяки в словах Івана Віктринґського про події 1340 р., що татарський хан уважав Галичину своєю *tanquam sibi et suis progenitoribus censuale* (Fontes rerum Germanicarum (I с. 438), але на таку докладність відомостей і вислову далекого хроніста тяжко покласти ся; так само маловартна згадка про татарських *tributarii reges Litwinorum et Ruthenorum* — Voigt Codex dipl. Prussiae III ч. 21. Істнованне постійної данини Татарам здасть ся мнї дуже мало правдоподібним з огляду на абсолютне мовчання про се Волинської літописи, по друге — з того, що взагалі залежність галицько-волинських земель від Татар не була дуже тісна. Для аналогії вкажу на Поділе за Корнятовичів: тоді „дань“ Татарам теж давала ся від часу до часу (див. мое Барское староство с. 21).

В сучасній літературі залежність Галицько-волинських земель від Татар часом занадто побільшуєть ся. Так нпр. проф. Линниченко (Замѣчанія на статью Режабка с. 95) приймає, на підставі оповідання про передачу Волини від Володимира Метиславу, що князі затверджували ся ханом (до його поглядів на русько-татарські відносини ми будемо мати нагоду ще вернути ся), а проф. Леонтович (Очерки истории рус. литов. права I с. 215) думав, що від часів Льва відносини Татар до галицько-волинських князів зрівняли ся з загальною нормою залежності від Орди, в якій тоді були князі східної Русі й північних земель.

— ⁴⁾ Отже зовсім се не було затвердження ханом передачі володимирського стола, як думає проф. Линниченко (див. попередню нотку).

До с. 186 ¹⁾ Іпат. с. 591, 611—2.

До с. 187 ¹⁾ Іпат. 588, 589.

— ²⁾ Див. вище с. 15—7, 26.

До с. 189 ¹⁾ Іпат. с. 592—3, 596.

До с. 189 ²⁾ Іпат. с. 596—7, 613—4; про поміч, яку давав Володимир разом з Юрієм Конраду — Іп. с. 587, пор. *Monumenta Poloniae* III с. 185.

До с. 190 ¹⁾ Дату 1301 р. увів властиво в наукову літературу хоч була вона уже у Енгля (*Geschichte der Ukraine* с. 579) Карамзін (IV с. 103 і прим. 202), узавши її з рукописної копії Зиморовичевої *Leopolis triplex*, де при звістці про смерть Льва стояв рік 1301; але сей рік був доданий якимсь пізнішим переписувачем, бо у Зиморовича при сій звістці стоїть р. 1292 (див. нове видання Гека В. *Zimorowicz opera, quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur*, 1899 с. 56). Потім сю дату бачимо нпр. у Зубрицького — (*Критико-историческая повесть* с. 62 („1301 або 1302 р.“), в *Исторії Галичско-русскаго княжества* III. 248 він справедливо уже признає сю дату непевною, але се не перешкодило пізнішим дослідникам далі її приймати), у Шараневича — *Исторія Галицко-володимирскои Руси* с. 121, Антоновича — *Монографія* I. 51, Іловайского — *Исторія Россіи* I ч. II с. 512, Ан. Левіцького — *Obrazki z dziejów Przemyśla* с. 95, Андріяшева — *Очеркъ исторіи Волынской земли* с. 199, Іванова — *Истор. судьбы Волынской земли* с. 189, Бальцера — *Genealogia Piastów* (с. 349), Голубінского — *Ист. рус. церкви* (II. 896), і т. и. Як бачимо, виглядає ся дата, коли міряти її іменами авторів, що її приймали — зовсім поважно, хоч сама вона зовсім не поважна.

Звідки з'явила ся ся цікава дата, на певно того не можу сказати, але думаю, що підставою для неї послужила одна з грамот Льва — галицькій митрополії на село Перегинсько, з датою 8 марта 6809 р. — ся дата була мабуть причиною, чому Зубрицький вагав ся між 1301 і 1302 р., а Петрушевич знову викомбінував з неї (рахуючи на мартівське числення) 1300 р. (ор. с. с. 151). Сій даті можна дійсно признати стільки значіння, що датуючи її 1301 р., фальсіфікатор міг при тім виходити з якоїсь традиції, що Лев ще жив на початку 1301 р. — але се можливість, як бачимо, зовсім проблематична.

Оповідання Зиморовича (I. с.) про остатні літа Льва, що він „за прикладом свого дядька Василька“ (*Basilisci*, але історія сього Василька помішана тут з історією Войшелка) *militiam sacram christianam amplectus* (се розуміють про монашество, і се правдоподібно з огляду на згадку про приклад Василька — пор. с. 53, хоч само оповідання Зиморовича можна розуміти й так тільки, що він жив у монастирі) і ставши перед смертю смирним як ягня, тихо закінчив своє житє і був похований Василиянами без всякої паради, в монашій одіжжі — „а місця його похорону Русини не знають і дотепер“ — се оповідання самим своїм змістом вказує виразно на якийсь василиянський переказ, аналогічний з переказом

про те, що Лев жив перед смертю й умер в Спаськiм монастирi (Спас на горiшнiм Днiстрi, в Старомiськiм — переказ у Стебельського *Genealogia* хх. *Ostrorogów* с. 44, потiм Зубрицького Повiсть I. с., у Шараневича *Исторiя* I. с., пор. В. Площанського Лавровъ село и монастирь въ Самборскомъ окрузѣ — Науковий збiрникъ Галицької Матицi, 1866 р., с. 823 — тут сказано тiльки, що Лев жив у Спасi). Автентичности обидва перекази, розумiється, не мають.

Так само непевним зiстається звiстний переказ про грiб Льва, в XVIII вiцi знайдений в Лаврiвськiм монастирi: Зубрицький (Повiсть, I. с.), покликуючи ся на Василян-очевидцiв (хоч писав 60 лiт по тiм нiби фактi) каже, що 1767 р., коли Лаврiвськiй монастир погорiв, тодiшнiй iгумен Волянський вiдтворив каплицю, де були гроби князiв (!), i в нiй знайдено двi рiзбленi й сiрблом оббитi домовини, а на однiй з них було iм'я Льва (друга мабуть мала означати собою домовину апокрифiчного фундатора монастиря „дядька Льва“ Лавра - Войшелка, пор. Лiтописець т. зв. Биховця с. 12—3); факт сей затаєно, аби хто не претендував на знайдене сiрбло, а саме воно ужито на вiдновлення монастиря.

Як бачимо, се оповiдання має всi прикмети непевности: з одного боку Василян-очевидцi (без ближшого означення часу й iмен), що росповiдають сю iсторiю, з другого боку — затаєння її, чим поясняється та обставина, що про се нема нiяких звiсток нiде бiльше. Дiйсно, аби в лiтописних записках Лаврiвського монастиря (у Площанського, I. с.), аби в вiдомостях, якi зберав в сiм монастирi Площанський в 60-х рр., не маємо слiду сеi iсторiї, що з книги Зубрицького перейшла потiм до Петрушевича (Гал. Ист. сб. I пр. 32) i Шараневича (*Исторiя* с. 121), а з комбiнацiї її з переказом про смерть Льва в Спаськiм монастирi з'явило ся оповiдання, що Лев умер в Спасi, а вiдти тiло його перенесено в Лаврiвськiй монастир (Зубрицький, Петрушевич, Шараневич I. с.). Сього року минi оповiдали мiсцевi Василяне, що вони старали ся напати на слiд тiєї каплицi й Львового гроба, шукали їх скрiзь, але даремно.

Катальог грамот Льва у Петрушевича (Галиц. ист. сборн. II с. 84—6) i Линиченка (Черты изъ ист. сословiй с. 53—5); останнiй збирає при тiм взагалi вказiвки на грамоти руських князiв, доповнимо їх на разi ще одною — Жерела до iсторiї України-Руси III с. 293. З Львових грамот Линиченко (I. с.) три грамоти вважає можливим признати автентичними (про одну з них див. ще *Lewicki Obrazki z dziejów Przemyśla* с. 96), але на мiй погляд i їх не можна признати певними; зрештою критична їх аналiза могла-б бути вдячною темою спецiальної розвiдки.

До с. 190 ²⁾ В кінцевих дописках Гал.-волинської літописи в Ермолаєвськiм кодексі під р. 1300 читаємо: „Князь рускіе Левъ, Мстиславъ Даниловичъ и иные князата собрали войско великое“ і т. д., але ся звістка операєть ся на Длугошу (III с. 4), а там сказано ввагалі *principes Ruthenorum*, так що імена Льва й Мстислава — се згодат пізнійшого компілятора.

Коли нпр. Іловайский каже (I. с.), що Мстислав умер „коло тогож часу, що й Юрий“, то се може бути хиба прикладом довірливости в трактуванню сього періода.

— ³⁾ Запись надрукована була в Описанії рукописей Румянцевскаго музеума, 1842, потім хромолітографоване факсиміле її дано в VIII т. Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ. Перший звернув увагу на сю запись і звязав її з династією Мстислава Даниловича Зубрицький (Исторія III с. 266 7); за ним пішли Шараневич, Стадніцький, Смірнов, Андрійшів. Для об'яснення, яким способом Юрий міг опинити ся в Холмі, Зубрицький (с. 267) виставив згодат, що сей Юрий зістав ся малолітнім сиротою по смерті діда і батька, в перших роках XIV в., і таким чином замість Волини, захопленої родиною Льва, дістав потім тільки Холм. Але се об'яснення не помагає нічого, бо з записи 1376 р. виходить, що уже Данило був князем холмським, а він прецінь на початку XIV в. був давно повнолітнім (Смірнов уже зовсім необережно здогадував ся, що Данило лишив ся по батьку малолітнім — укр. перекладу с. 22). Нарешті Ржежабек у своїй розвідці виставив цілий ряд аргументів против гіпотези про холмських князів-Романовичів, а заразом признав і саму запись фальсифікатом, що мав говорити про Юрия Наримунтовича і помилкою тільки назвав його Даниловичом (*Časopis* с. 136 і далі). Його доводи против автентичности записи не були прийняті всіма (вони, дійсно, слабші), але аргументацію против гіпотези про холмських князів-Мстиславичів приймають всі дослідники, що писали по ній — Личниченко (Журналь Мин. Нар. Просв. 1891, V с. 152), Лонгінов (Грамоты Юрія II с. 38—9), Іванов (ор. с. с. 189).

До с. 191 ¹⁾ Печатку Юрия так описував на початку сього століття директор кенігсберського архива Генрі Карамзін: на однім боці князь на троні, в короні і з скиптром в правій руці, наоколо напись: *Domini Georgi regis Russiae*; з другого боку — їздець в броні, з щитом і прапором, наоколо напись: *Domini Georgi principis Lodimeriae* (Карамзін IV пр. 204). Цікаво було-б знати, о скільки можна розрізнити сї написи й образки на печатці тепер? Фойгт, видаючи текст грамоти, збув печатки поверховною й недокладною увагою: *mit den beiden schon sehr beschädigten Siegeln der in Urkunde genannten Herzoge (!)* — Codex II. 93. Некосіньский в своїм каталогу (*Pieczęcie polskie wieków*

średnich — Sprawozdania komisji do badania sztuki VI c. 293) з двох початок сеї грамоти описує чомусь тільки другу, анонімну, і з тої описи виходить, що ся друга печатка (Юрія або Льва?) дуже потерпіла від часів Геніґа: той описував її так: з одного боку кінний вояк із списом, наоколо зьвізди, місяць і хрест, з другого — лев; д. Пекосіньський запримітив тільки льва, і, то дуже попсовавшего.

До с. 192 ¹⁾ Monumenta Poloniae hist. II с. 853 і 879, III. 11, 186—7, 188—9, 309, Длуґош III с. 39. Бельський, оповідаючи про сю війну на підставі Длуґоша, додає одну подробицю: він каже, що руським воєводою був Петро Галько, „jako tego Ioannes Birgierus dokłada“. Сеї цитати я не міг досі розв'язати; д. Нерінґ в своїй розвідці про Бельського між його джерелами не зауважив сього. Бельський додає, що потомки того Галька досі живуть на Русі й мають герб „Салава“: три золоті хрести в блакитнім полі (вид. 1597 с. 205, вид. Туровського с. 353). Густинська літопись переповідаючи сю звістку зве того воєводу Петром Галкою (с. 348).

— ²⁾ С. 300—1. До Юрія прикладає д. Голубінський (II. с. 132) звістку Длуґоша під 1309 р. (III. 43), що папа посилав послів до руського короля (для імени Длуґош лишив місце, але прогалини не заповнив), накликаючи його до унії, але відіслав тих послів з відмовою. Але reges Russiae титулував папа всіх руських князів, тож і нема певности, аби мова ішла як раз про Юрія.

— ³⁾ Шкода, що печатка не була докладнійше вистудійована новітніми часами; вона могла-б нам дати деякі вказівки в сїм напрямі.

До с. 193 ¹⁾ Ся звістка читаєть ся тільки в однім кодексі Длуґоша — його автографі, і вперше була видрукована в виданні Пшездзєцкого, а що се видання по за польськими науковими кругами взагалі дуже слабо розповсюджене, тож і в літературі Галицько-волинської держави воно досі не було зауважене. Др. Семкович в своїй праці про Длуґоша не звернув на нього уваги. Оцінив його відповідно аж др. Бальцер у своїй Генеальогії П'ястів (с. 347), справедливо признавши в сій звістці руську записку, без значних змін переложену Длуґошом. Звістка його така (III. 39): Quintodecimo Kalendas Aprilis (18 марта) ducissa Eufemia, filia Kazimiri ducis et consors Georgii Russiae ducis, absumpta est. Quam vir suus dux Russiae Georgius secutus vicesima prima aprilis obiit. Qui in die beati Georgii natus, baptisatus et nomen suum sortitus foret, etiam in die suo rebus absumptus est humanis. Vir industrius et liberalis et in religiosos munificus, sub cuius regimine Russia et pacis pulchritudine et divitiarum amplitudine inclita habebatur.

Як справедливо підніє др. Бальцер, отсі подробиці про Юрія мусять іти з руського джерела (в dniu смерти — 21/IV мусять бути по-

милка, бо день св. Юрія був 23/IV — див. календар XIII в. у Макарія III² с. 311). Я піднесу ще, що характеристика Юрія — традиційна княжа характеристика наших літописей, і се ще більше зраджує руське джерело.

Судячи по стилізації записки мусіла мати в оригіналі при собі рік, та тільки питання, чи Длугош добре сей рік використав? Др. Бальцер не вагається прийняти сей рік без застережень. Я проти сього року теж нічого не маю, але вповні спустити ся на Длугоша не легко; не кажучи про недогляди його (маємо такий przykład odstraszający зараз слідом, де подія, вичитана ним під 1338 р., помилкою записана під 1308 р. (похід Ольгерда), але ся звістка не стоїть у ніяким звязку з запискою про Юрія) — але взагалі при переводі руських дат він дуже часто помиляється на кілька років (здається, йому між иньшим робили труднощі руські дати від сотворення сьвіта).

До тепер дату смерти Юрія все клали на р. 1315—6 або 1316, виходячи з дати грамоти його синів (9/VIII. 1316), але се тільки terminus non post quem. Певне значінне міг би мати аргумент, що батьківська печатка, привішена до сеї грамоти, вказує на недавню смерть батька, але грамота Локетка 1315 р. (27/VI) виразно вказує, що Юрія тоді не було на сьвіті, а коли його сини могли уживати, як з того видно, не менше як півтора року батьківську печатку, то могли уживати й ще довше, отже аргумент сей тратить значінне, і ми нічим не звязані супроти Длугошевої дати 1308 р.

Що до жінки Юрія Евфемії Казимирівни, то д. Бальцер досить нерішучо уважає її сестрою Локетка (вагаючи ся між Казимиром I і Казимиром II куявськими. Грамота 1315 р., де Локеток говорить про своїх perotes (племенників, а не внуків, як перекладає реґеста Описанія Румянц. музею, і за нею Ржежабек — с. 138) зовсім виразно рішає сю справу — що та Евфемія була сестра Локетка.

До с. 193 ²⁾ Життє Петра митрополита в Степенній Книзі I. 410. На сю характеристику звертаю особливу увагу читача супроти досить розповсюджененого в польській літературі погляда, що Казимир вивів Галичину з тяжкої кормиги й занепаду під татарською зверхністю та „podniósł jej znaczenie do tego stanowiska, na jakim się na długie wieki przed tym, nawet za największego blasku swej samoistności nie znajdowała (Прохаска).

— ³⁾ Грамота ся теж не використана відповідно в дотеперішній науковій літературі; оригінальний текст її видрукований був в Codex diplomaticus Brandenburgensis, ed. Riedel, I (1838), потім в Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski II ч. 976; реґеста її подана була в Описанні рукописей Румянцовскаго музеума с. 801.

До с. 193 ⁴⁾ З смертю Юрія Львовича вступаємо ми в період обнятий монографічною літературою про останнього галицько-волинського князя й пізнійшу боротьбу про його спадщину.

Література ся розвинулась особливо останніми роками. Окрім курсів історії Галичини й Волини Шараневича, Андрияшева й Іванова сюди належать ще: Антоновича Очерк в. кн. Литовскаго, 1878, передрук. в Монографіях І с. 50 і далі, Дашкевича Замѣтки по історіі Литовскаго государства, К., 1885, с. 44 і далі, спеціальні статі: Jiří II, poslední kníže weškre Malé Rusi, kritický pokus Jana Řežabka (тоді професора празької торговельної академії, тепер професора одеського університету) — *Časopis musea království českého*, річн. 1883 — солідна монографія, що оживила дуже літературу сього часу і особливо мала важне значіння в питанні про особу Юрія II. Нею безпосередно викликані: проф. І. Линниченка Замѣчанія на статью г. Режебка о последнемъ князѣ всей Малороссіи Юріѣ II — 1884 (було видруковано петербурською академією 1885 р., але чомусь у світ не випущено, аж у сім році академія збирається випустити сю статю, — я користав з відбитки, позиченої мині автором), і А. Лонгінова — Грамоты малорусскаго князя Юрія II и вкладная запись кн. Юрія Даниловича Холмскаго XIV в. — Чтенія московські, 1887, II, — критичний перегляд поглядів Ржежабка, зроблений досить слабо. Ся стаття викликала статю Линниченка в його Критическім обзорі новѣйшей литературы по історіі Галицкой Руси, Ж. М. Н. II. 1891, V. Розвідка Іванова — Картка з історії Волини на початку XIV в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. II, 1893) увійшла в скороченню в його книжку про Волинь. Окрім того, — Филевичъ — Къ вопросу о борьбѣ Польши и Литвы Руси за Галицко-владимірское наслѣдіе — Ж. М. Н. II., 1891, XII, А. Prochaska — W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. — *Kwartalnik Historyczny*, 1892, I, Линниченко — Черты изъ історіі сословій Галицкой Руси, Москва, 1894 (руський переклад в VII т. Руської Історичної Бібліотеки п. т.: Суспільні верстви Галицької Руси, 1899), Леонтовичъ — Очерки історіі литовско-русскаго права, Спб. 1894, гл. VII.

До річи я тут вичислю всі дотепер звістні грамоти останніх галицько-волинських князів — Андрія, Льва і їх наступника Болеслава-Юрія, та їх видання, щоб потім не вертати ся до них:

1. Грамота Андрія і Льва, дана в Володимирі, 1316 р. 9 серпня, — відновляє союз з Прусеєю; видана вперше у Карамзіна IV пр. 268 (з незначними скороченнями), потім у Фойгта (*Voigt Codex diplomaticus Prussicus*, II с. 175), передрукована у Нарбуга (*Dzieje nar. Litewskiego* IV, dod. с. 44) і Зубрицького (Історія т. III); оригінал в кенігсберзькій архіві.

2. Грамота Андрія, дана в Володимирі, 1320 р. 27 серпня, — дає різні свободи торунським купцям; видана в *Supplementum ad historia Russiae monumenta* ч. 38, відси передрукована у Зубрицького; оригінал в торунським міським архіві.

3. Грамота Андрія, тогож року й дня, дана в Володимирі — дає різні свободи краківським купцям; видана в *Kodeks dyplomatyczny m. Krakowa* т. I ч. 12, з збірника краківських грамот, спорядженого писарем міським Бемом в р. 1505. Грамота ся дотепер не була використана в літературі.

4. Грамота Юрія (Болеслава), 1325 р., без ближшої дати й означення місця — відноляє союз з Прусією; видана в скороченню у Карамзіна IV пр. 276, в цілости у Фойґта II ч. 116, передрукована у Нарбута (I с.), Ржежабка і Лонгінова Грамоты (Юрія II); оригінал в кеніґсберґським архіві.

5. Грамота Юрія (Болеслава), 1327 р. 9 марта, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією (властиво повторенне грамоти 1316 р.); видана у Фойґта II ч. 119, передрукована у Ржежабка і Лонгінова; оригінал в кеніґсберґським архіві.

6. Грамота Юрія (Болеслава), 1334 р. 11 лютого, дана у Львові (in Lemburga), — потверджує союз з Прусією; видана у Фойґта II ч. 145, реґести у Карамзіна, Ржежабка й відси у Лонгінова; оригінал в кеніґсберґським архіві.

7. Грамота Юрія (Болеслава), 1335 р. 20 жовтня, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією; видана у Коцебу (*Kotzebue*) *Preussens ältere Geschichte* т. II, вид. 1808 р. с. 397--8, і Карамзіна IV пр. 276, передрукована у Нарбута, Зубрицького, Ржежабка, Лонгінова; оригінал в кеніґсберґським архіві.

8. Грамота Юрія (Болеслава), 1339 р. 20 січня, дана в Володимирі — надає німецьке право м. Сяноку, видана майже разом у Репля (*Roepell Über die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts*, 1857) і в *Kodeks dyplomatyczny Polski* т. III.

До с. 194 ¹⁾ Ся ріжниця в титулі має своє значінне — так Юрій-Болеслав титулуєть ся все або князем Руси або і волинським і галицьким, ніколи — самим волинським; що правда, на печатці Юрія ми читали титули короля Руси і князя волинського, але в сій ріжниці титулів мабуть і лежить причина такого титулювання.

— ²⁾ В новійшій науковій літературі уважали Льва луцьким князем нпр. Стадніцкий (*Synowie Gedymina* II, таблиця до с. 5), Андріашів (с. 201), Дашкевич (Замѣтки с. 46), Голубинскій II с. 154; свій погляд підпирали вони тим, що мовляв Луцьк був пізніше ніби спеціальною волостію Любарта (а Любарт, по сьому погляду, оженив ся з донькою

Льва й дістав Луцьк у спадщину). Одначе виразних вказівок на те, аби Любарт мав спеціальні спадщинні права нема, а найдавніша русько-литовська літопись підносить спадщинні права його на цілу Галицько-волинську державу; зрештою, як побачимо низше, Любарта скорше можна уважати зятем Юрія-Болеслава.

До с. 194 ³⁾ Яким способом граф Шварцбург був свояком наших князів, вістаєть ся неясним. Ще Данилович вказав (Skarbies I ч. 281), що Зіґегардового брата Гунтера так само зве свояком Земовит добринський в 1306 р. Д. Бальцер, ширше застановляючи ся над сею справою (Genealogia с. 345—6), висловляє правдоподібну гадку, що з огляду на докладніші відомости про шлюбні відносини, які є для куявської династії, лекше припустити, що з графами Шварцбургами були споріднені галицькі князі, а тільки посередно через них — куявські. Що до Шварцбургів д. Бальцер висловляє — цілком гіпотетично тільки — здогад, що може бабка сих Гунтера і Зіґегарда, Олена, незвісного роду, була руською княжною; самого Земовита д. Бальцер уважає зятем Льва, але й поза тим він був свояком волинських князів, через сестру Евфемію, жінку Юрія Львовича.

— ⁴⁾ Ся фраза, повторена і в грамоті Юрія-Болеслава 1327 р. — *premunire curabimus pre Tataris, dummodo nobis constiterit* — толкуєть ся хибно: „скільки буде нашої сили“, і з того роблять ся часом безпідставні виводи — впр. Линиченко Замѣчанія с. 95.

До с. 195 ¹⁾ Берестє й Дорогичин у володінню Кейстута виступають в трактаті 1366 р. — *Kwartalnik Histor.* 1898 с. 513. Кладучи перехід сих земель до Литви на друге десятилітє XIV в. й припускаючи війну Гедимина з галицько-волинськими князями, що закінчила ся смертю декотрих з них, учені виходили з таких пізнійших звісток:

1. Компілятор 2-ої пол. XVI в. Стрийковський, переповідаючи звістку ширшої русько-литовської літописи про війну Гедимина з Львом луцьким, поясняє її тим, що той Лев під час війни Гедимина з рицарями відібрав був від Литви Дорогичин і Берестє (I. 364). Хоч Стрийковський взагалі дуже довільний в своїх об'ясненнях і додатках, але припускають, що сю звістку він зачерпнув з якогось поважного джерела, і з неї виводять, що значить ще перед тим Дорогичинсько-Берестейську землю відірвано від Волини.

2. Затрачена тепер історична стаття, що була звісна польсько-литовському історичу Нарбуту, і по його словам мала дату 1488 (Нарбут її зве Равданською рукописею й описує в I т. своїх *Dzieje narodu Litewskiego* с. 156, переказуючи при тім коротко зміст згаданої статі, але тут не згадує про інтересну для нас подробицю, хоч потім в дотичнім місци відкликуєть ся до сього змісту), описуючи смерть Ви-

тения під 1315 р., мала казати, що в тім моменті Гедимин був у поході на Русь (w wyprawie ruskiej — IV с. 464, na jakiejs wyprawie do Rusi — ib. с. 464). Полишаючи на боці те, що Нарбут взагалі історик досить непевний, й припускаючи, що ся його звістка дійсно має вигляди автентичности, треба сказати, що вона зовсім не поясняє, на яких руських князів ходив походом Гедимин, отже тільки зовсім гіпотетично можна прив'язувати її (як то роблять нпр. Шараневич, Дашкевич, Андріяшів, Іванів) до Волини, до Юрія Львовича, і припускати, що як раз ся війна закінчила ся прилученням Дорогичина й Берестя до Литви (а декотрі, як Шараневич й Іванів, припускають, що в сій війні Юрій наложив голову).

3. Ширша русько-литовська літопись (т. зв. Биховця), зладжена в середині XVI в. і для давніших часів виповнена підозрілими переказами або явно-хибними комбінаціями й недорічностями, оповідає, що Гедимин, закінчивши боротьбу з Прусією, розпочав ряд війн на Україні: з початку пішов на Володимира володимирського, побив його в битві, де той Володимир наложив головою, й забрав його волости; потім пішов на Льва луцького, але той з переляку втік до свого зятя Романа в Брянськ, і Гедимин без битви забрав його землю; нарешті побивши київського князя Станіслава на Ірпени, опанував Київщину (Pomniki do dziejow litewskich с. 15—15). Новіші історики, відкидаючи ці звістки про прилучення Волини й Київщини Гедимином, припускають, що в оповіданню сеї літописи заховала ся пам'ять про дійсні війни Гедимина з волинськими князями (Київщину лишаю на боці), де дійсно наложив головою оден (Андрій, що мовляв міг мати друге ім'я Володимира), або й обидва Юрієвичі¹⁾. Початок в сім напрямі зробив Стадніцький (Synowie Gedymina II, 1853, с. 19 і далі), за ним пішли Дашкевич (Замітки), Андріяшів, Ржежабек, Іванів, на сім становищу стоять з дебільшого й інші сучасні письменники, котрим приходить ся дотикати ся сих справ. Ржежабек нпр., котрого монографія має особливий авторитет в сучасній літературі, комбінуючи оповідання літописи з хронологією литовсько-пруських відносин, приймає, що 1321 р. Гедимин побив Володимира, і той поляг при тім, а Берестейщина була прилучена до в. кн. Литовського, а на другий рік (1322) новим походом Гедимин ударив на Льва, і той теж наложив головою в битві. Приймаючи смерть обох Юрієвичів у битві, д. Ржежабек опираєть ся тут на слові Локеткової грамоти (1323 р., про неї низше) про interitus галицько-волинських

¹⁾ Тільки д. Іванів, приймаючи смерть Юрія в боротьбі з Гедимином, не робить сього уже такого здогаду про його синів. Д. Шараневич натомість приймає смерть Юрія і Льва в битві.

князів — що вони загинули не своєю смертю; але слово *interitus* не має такого виразного значіння.

До с. 195 ²⁾ На часи Юрія-Болеслава класти се вже тяжше су-його проти добрих відносин до Литви (шлюб з Гедимінівною); брак берестейсько-дорогичинських воєвод між сьвідками Юриєвих грамот 1334 і 1335 р. теж до певної міри може підперати здогад, що вже перед тим Берестейщину відірвано.

До с. 196 ¹⁾ Сей лист вперше видав Райнальд — *Annales ecclesiastici* т. XV с. 296, нове видання — з ньїшої, далеко поправнійшої копії, з варіантами Райнальдового видання — дав др. Прохаска при статі *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* (*Kwartalnik Historyczny* 1892 с. 29); виданий ним текст пересуває й дату грамоти з 20 червня 1324 р., як датовано її давнійше, на 21 мая 1323 р.: *in vigilia sancte trinitatis XII calendas iunii* (у Райнольда *iulii*, варіант не можливий з огляду на ту суботу перед неділею Трійці) — се означення відповідає в цілїм рядї близьких літ тільки 1323 року (в тексті сам др. Прохаска (с. 5, за ним нпр. др. Бальцер — *Genealogia* с. 453) датує хибно 9/VI. 1324 р., але при документі виводить справедливу дату). Наводжу в ориґіналі інтересне для нас місце: *Sanctitati vestre insinuacione presencium cum dolore reverencius intimamus, quod ultimi duo principes Ruthenorum de gente scismatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Thartarorum habebamus, decesserant ex hac luce; ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Thartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, de qua omnia tributa percipere consveverunt* (у Райнальда: *de qua annua tributa consveverunt papae percipere*), *occupare, — perturbatio indicibilis, nisi omnipotentis Dei et vestra gracia affuerit, imminet.* Далі Локетек просить папу, аби помір против Татар *in predicacione sancte crucis et aliis subsidiis*, — *ne occupent terram Ruthenorum predictam et per consequens nos invadant.* Сї остатні слова вказують, що не зовсім яснї слова *quos de certo credimus* і т. д. треба розуміти не так, що Татари вже опановували Русь, а що Володислав тільки бояв ся сього на далї.

— ²⁾ Декотрі історики як Репель (*Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts* с. 260), за ним Каро, Шараневич з того, що грамоту 1320 р. видає сам оден Андрій, виводили, що Льва вже тоді не було на сьвіті; але вже Зубрицький (Ш. 250) дав сьому справедливе об'яснення — що Андрій був волинським, а Лев галицьким князем (сей погляд потім прийняли Ржежабек, Филевич, Іванів).

— ³⁾ Іван Вінтертурський (*Vitoduranus*), описуючи напад Татарів на Польщу й Угорщину 1341 р., каже так: *Causam adventus horum*

paganorum aliqui aliter assignant, — dicentes, quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis, procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut videret. Qui dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenue gessisset, tandem cum numerum et ritum latinorum illic multiplicasset, et hoc Ruthenis displicuisset, ipsum intoxicabant per venenum tam forte, quod dissiliit in plures partes. Quod audiens rex Kragovie, cujus consors soror uxoris regis Ruthenorum jam intoxicati fuerat, illuc cum exercitu properavit et immensam pecuniam ab eo relictam rapiens reversus est. Propter quod inperator Thartarorum, hec intelligens, nimio furore agitatus, paganos memoratos ad deuastandam regionem regis Kragovie et alias finitimas regiones principum fidelium emisit (Johannis Vitodurani Chronicon, herausg. von Vyss — Archiv für Schweizerische Geschichte XI c. 165).

Хроніст писав се такі в 40-х pp. XIV в. (сю частину хроніки мав він писати в 1341—7 pp. — Lorenz Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I³ c. 69), на підставі різних оповідань, як сам каже (між такими оповідачами згадує він двох Швабів, що перебували в Австрії якийсь час і звідти принесли ті поголоски). Тим пояснюють ся з одного боку його деякі дуже докладні відомости про події 1340—1 р., а з другого досить неясні, з людських поголосок зачерпнені звістки про попереднє. Christianus latinus поставлений намістником Узбека — се Юрій-Болеслав, його два попередники — рагани — очевидно Андрій і Лев. Приймати, як то часто робили почавши від Нарушевича (Hist. nar. Polskiego IV. 333, wyd Turowskiego) і до Линиченка (Замѣчанія на статью Режабка с. 89—90, Критическій обзоръ с. 152), Леонтовича (Очерки I с. 226), Іванова (Истор. судьбы с. 222) — що перед Юриєм-Болеславом дійсно були на Русі якісь боскаки в ролі намістників (оті радані), нема ніякої причини: се й само по собі дуже неправдоподібно, й Узбек певно не дивив ся-б таким легким оком, що його баскаків Русини труять як шурів одного по одному. Зовсім легко пояснити, звідки взяла ся така звістка у хроніста: не-католиків дуже часто називано поганами, і таким чином Андрій і Лев, principes de gente schismatica, як їх зве Локетек, в принесених з Польщі в Німеччину звістках стали ся поганами, а що хроніст, чи його вістники, виходили з погляда про дуже тісну залежність Русі від Орди, то й сі руські князі перетворили ся в татарських намістників, як і Болеслав. Трудніше пояснити звістку про їх стровбне; я вище вказав, що прийняти її, особливо супроти сухої згадки Локетка про смерть племенників, не можна, й приходить ся толкувати її як просту поголоску навіяну

отроєнням Болеслава (сам хроніст взагалі критицизмом в оцінюванню по голосок не визначав ся, противно був дуже легковірний).

Додам, що оден з новітших дослідників д. Прохаска (*W sprawie* etc. с. 3 і 5, в потках), справедливо прикладаючи сю звістку до Юриєвичів, толкує її так, що струїли їх Татари, і се приймає за факт, зводячи се з згаданим уже вище *interitus* Локеткового листа. Але се дуже неправдо подібно само по собі (до того знову пригадую суху згадку Локетка) і таки стилістично неможливо: в згаданім тексті Івана Винтертурського *ab eis* може значити тільки Русинів (пор. слідом *procuravit eis*).

До с. 196 ⁴⁾ Припускають здавна, що донькою котрогось з Юриєвичів була жінка Любарта, але се тільки комбінація, і здасть ся (про се низше) її треба уважати скорше донькою Юрія-Болеслава. Що мужеського потомства по руських князях не лишило ся, каже й Казимир в листі до патріарха 1370 р. — *Acta patriarchatus* I. 577.

— ⁵⁾ *Theiner Monumenta Poloniae* I с. 215 - 6 (ч. 334 і 338).

До с. 197 ¹⁾ Можливо з рештою й таке, що сі „схизматики“ були зовсім не з галицько-волинських земель; можна нпр. гадати, що то якийсь претендент з руських князів за помочю Татар забрав ся до походу — але се вже буде гіпотеза чистої води.

— ²⁾ Підношу сей брак виразних вказівок особливо супроти здогадів д-ра Прохаски (*W sprawie* с. 9), що галицько-волинське боярство стояло в союзі з Татарами і на нїм операючи ся, старало ся тримати в своїх руках Юрія-Болеслава.

Д. Линниченко припускає, що Галичиною й Волинею перед приходом Болеслава правили якийсь час татарські баскаки з боярською думою, „як то бачимо пізнійше, по смерті Болеслава і перед опанованням Руси Казимиром“ — власне як раз тоді не бачимо ми сліду якогось татарського намістника на Руси, й се саме промовляє дуже против гіпотези про баскаків перед Болеславом.

— ³⁾ *Raynaldi Annales ecclesiastici ab anno quo desinit Baronius* XV с. 295 (*Henricus dux Haleciae, haeres rex regni Poloniae, dux Glogoviae et Poshnaniae* — лист до папи в справі денарія св. Петра), с. 299 (замітки що против Людвика баварського папа звертав ся з листами до *Slaviae, Glogoviae, Longomeriae duces*). Проф. Каро (*Geschichte Polens* II. 225) на сій підставі припускав, що по смерті Юриєвичів бояре покликали на князів сих шлезьких княжат, але для такої гіпотези нема ніякої підстави; з рештою сам Каро дійсного пановання їх на Руси не припускає.

— ⁴⁾ Янко каже про Юрія-Болеслава: *quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt* (*Monumenta Poloniae* II. 629).

Супроти сього неправдоподібним здають ся здогади нпр. проф. Линниченка, що Болеслава накинули Русинам Татари і він операючи ся на них, старав ся укоротити боярські впливи (Замѣчанія с. 90); др. Прохаска (*W sprawie* с. 6) думає, що Болеслав мав галицький стіл завдячати підпорі Володислава. Таку підпору припускає й д. Линниченко (с. 90—1), і вона дійсно можлива, але теж дуже на сю можливість налягати не можна супроти дуже двозначного становища Болеслава супроти Локетка й його сина, яке показують нам Болеславові пізнійші грамоти.

До с. 197 ⁵) Сам Юрій-Болеслав зве Юрія своїм дідом (*avus*, в грамоті 1325 р.), очевидно — по матері; Янко з Чарикова зве його попередника на галицько волинським столі, остатнього Юриевича, його вуєм (*avunculus* — с. 621); очевидно, Болеслава мати була донькою Юрія Львовича (*natione Ruthena* зве її Длугош III. 202). Імя її — Марія — подають записки познанські — *Monumenta Poloniae* V с. 681, див. також інші джерела вказані у Бальцера *Genealogia* с. 438. В літературі звуть її часом хибно внучкою Юрія Львовича (нпр. Антонович *Монографія* I с. 51, Линниченко *Замѣчанія* с. 85). Здогади що до часу уродження Юрія-Болеслава *ibid.* с. 453. В звязку з його літами стоїть питання — як розуміти призвище проводиря галицького боярства Дмитра Детка; почавши від Карамзіна (IV с. 130) і кінчаючи Линниченком (*Критическій обзоръ* с. 158) його часто толкують як „дядько“ — Болеслава б то; до сеї справи я ще верну ся — зазначу тільки, що се толкування не вважаю добрим.

— ⁶) Що до релігії Болеслава, то припустити, як то зробив Лонгінов (*Грамоты Юрія II* с. 13), що його від дитинства виховано православним, дуже тяжко особливо коли він (а се правдоподібно) був старшим сином Тройдена; зрештою предвидіти тоді, що вуйки Болеслава помирають безпотно, і він буде кандидувати на їх стіл, було трудно. Можна вказати ще на вираз папського листу про замір Болеслава перейти на католицизм: *ad unitatem ipsius ecclesie redeundi* (*Theiner Monumenta Poloniae* I с. 383), але покладати ся на докладність сього слова *redeundi* небезпечно.

До с. 198 ¹) Баламуцтво в справі Болеслава-Юрія пішло властиво від Карамзіна, бо перед ним Нарушевич у своїй *Історії Польщі* вже був на добрій дорозі, кажучи, що по смерті синів Юрія Львовича галицько-волинським князем став Болеслав Тройденович (*Historya narodu polskiego*, wyd. Turowskiego т. IV с. 333—4). Карамзін же, добувши з кенігсберзьких архивів грамоти з іменем Юрія, прийняв його за Болеславового попередника, остатнього Даниловича, Андрієвого або Львового сина (IV с. 130).

Завдяки авторитету Карамзіна сей погляд набрав широкої популярності: його прийняли Зубрицький, Петрушевич, Шараневич, Каро, Антонович, Іловайський, Бобжинський, Андріяшів й ин. Хоч старий погляд Наршвица і знаходив собі оборонців (нпр. Козловский Dzieje Mazowsza с. 115, Бельовский в Monumenta Poloniae II с. 620 — напідє таві звістки Яна з Чарикова, Райфенкугель в своїй монографії — Archiv für oester. Geschichte т. 52 с. 422 — вказавши на грамоту Юрія 1339 р., доти не оцінену, Дашкевич — Замѣтки с. 46—7, теж на підставі сеї грамоти), — але гіпотеза про особного Юрія панувала в історичній літературі до 80-х рр. Аж д. Ржежабку удало ся зробити перелом: присвятивши значну частину своєї монографії полеміці з сею гіпотезою, він зробив вражіння своєю дотепною аргументацією, хоч нпр. дуже важна в сій справі грамота 1339 р. була йому незвістна. Його погляд піддержали і де в чім скріпили Лонгінов, Линниченко, Прохаска, в названих вище (на с. 562) працях. В виданім 1888 р. п'ятім томі Monumenta Poloniae прибула дуже важна для скріплення сього погляду записка познанська, хоч не скоро звернула на себе увагу (перший вказав на неї в 1895 р. др. Бальцер, Genealogia с. 1453, див. також мою рецензію на книгу Іванова в Записках т. IX с. 7). Оборонцем давнього погляда виступив д. Іванов у своїй статі Карта з історії Волини (1893) і потім в своїй історії Волини (1895), припускаючи, що Болеслав звав ся Юриєм, але перед ним був іще Юрій II, останній Данилович, — але ся штучна гіпотеза не може виратувати справи. Тільки по інерції, через незнання справи, карамзіньський погляд на Юрія II стрічаєть ся ще в повійших працях — нпр. у Любавского Областное дѣленіе с. 39, або виданих сього року — статі Кізевефера „Історія Росії“ в Енциклопедії Брокгауза-Ефрона (т. 55, ген. табл. Рюриковичів) та Історії рус. церкви Голубінского II с. 896. Зібрані в сій справі факти говорять так виразно про тотожність Юрія II і Болеслава Тройденовича, що не лишають місця для сумнівів. Я власне вкажу тепер важнійші з них:

1. В вище цитованім (с. 566) листі 1323 р. Локетек говорить про Юриєвичів як про останніх (ultimi) галицько-волинських князів.

2. Від 1325 аж до 1339 р. маємо грамоти нового галицького князя Юрія (II), що називає (в грам. 1325 р.) своїми предками (progenitores) тільки діда Юрія і його попередників, проминаючи Андрія й Льва, хоч вони належали до річи, за то в иньших грамотах (1334 і 1335 р.) називає Андрія між „попередниками“ (praedecessore), з чого виходило б, що Андрій не був його предком, а тільки попередником, значить сей Юрій II не був сином котрогось з Юриєвичів, хоч був потомком Юрія I, а таким дійсно був Болеслав Тройденович. Грамоти сього Юрія II обіймають такий час, що для особного Болеслава по нїм не лишаєть ся місця.

3. Болеслав зветь ся руським князем уже в папській булі 1327 р. — Theiner Monumenta Poloniae I ч. 383 (помилкою стоїть Roleslaus). Сьому відповідає звістка Івана Вінтертурського (див. вище с. 567), що Болеслав княжив на Русі довгий час — *per plura annorum curricula*. Сі факти не лишають місця довірливій зрештою гіпотезі про особного від Юрія II Юрія-Болеслава (гіпотеза д. Іванова).

4. Познанські записки, звісні в копії XIV в. з якогось давнішого оригінала, кажуть виразно, що Болеслав Тройденович мав друге ім'я Юрія: *Anno Domini MCCCXL obiit Boleslaus dictus Georius, dux Russie, VII Idus Aprilis* (Monumenta Poloniae V с. 880).

5. В світлі цієї записки стає певною (а з тим і дуже важною) звістка Яна з Чарикова: *mortuo magnifico principe Kazimiro dicto Georgio totius regni Russiae duce, filio Troydini ducis Mazoviae, qui Kazimirus avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat...* — в ній тільки Ян помилкою Болеслава зве Казимиром, як то з рештою видно з иньшого його місця: *Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur* — Monumenta Poloniae II с. 620—1 і 629.

До с. 198 ²⁾ Справу сю — чи грамота 1325 р. видана Болеславом як претендентом тільки, чи був він тоді вже дійсним руським князем, могла б висвітлити печатка, захована при ній, але вона досі не описана. Поки що гадка декотрих давніших дослідників, що початок князювання Болеслава рахували від 1327 р. (нпр. Козловский I. с.), не така безпідставна, як то де кому здавалося до тепер.

— ³⁾ Зиморович в своїй Хроніці Львова дає „цікаве“ оповідання: по смерті Льва (Даниловича!) Литвини забрали Волинь, Мазовшане — Поділе й Покуте без перешкоди. „Оден тільки Львів, нужно оборонюваний дружиною Льва, Татарами, Сараценами, Вірменами й иньшими княжими (розум. Львовими) вояками, замкнув ворота перед узурпаторами і відчинив їх (1327) тільки на таких умовах: що Болеслав, прийнявши титул руського князя, позволить міській громаді спокійно й свobodно жити по своїм законам і звичаям; князівського скарба, яко річі сьвятої, він не рушить і нічого в публічних справах не буде робити без загальних зборів (*sine comitiis centuriatis*) — *Zimorowicz Opera* с. 59. На жаль се оповідання по всякій правдоподібності було тільки фантазією львівського патриція XVII в., що переносив і на XIV в. обставини *reipublice Leopoliensis*.

— ⁴⁾ Оповідання Івана Вінтертурського див. на с. 566; що до питання, чи галицько-волинські князі взагалі затверджувалися Татарами, див. вище с. 556.

До с. 198 ⁵) Таку гадку висловив Лонгінов (Грамоты с. 10—1): він думає, що й по смерті Юриєвичів зіставалися в галицько-волинській землі дрібніші князі, і з початку Юрій опанував тільки Володимирську волость. Його погляд приймає й Линниченко з тою ріжницею, що припускає боротьбу Юрія не з руськими князями, а з сепаратистичними змаганнями поодиноких округів (Критическій обзоръ с. 153). Але ці гіпотези не мають опертя в джерелах; Лонгінов шукає підпори для свого погляда в ріжниці титула Юрія в його грамотах, але нестійність його аргументації збив уже Линниченко (І. с.). Оповідання Зиморовича про Львовян, на котре покликається також Лонгінов, не має ніякої певности, як я вже сказав.

— ⁶) Про грамоти Юрія див. вище с. 563.

— ⁷) Тут повторено також і фразу про посередництво „свояка“ Зіґгарда Шварцбургга та його *instrumenta et pactiones*, але її мабуть зовсім безпотрібно відписано з грамоти 1316 р. Так само відписана і для того не має ніякого значіння фраза про оборону від Татар, котрій надає в своїх міркуваннях велику вагу др. Прохаска (*W sprawie* с. 9), здогадуючи ся, що ці слова в пізнійших грамотах Юрій мусів упустити під пресією бояр, що тримали ся Орди.

До с. 199 ¹) *Monumenta Poloniae* III с. 78 — *rocznik Świętokrzyski*, і в иньшій верзії, не знати звідки взятій, — *Poczet królów polskich* *ibid.* с. 295.

До с. 200 ¹) Длутощ II. 155; його звістка має дуже правдоподібний вигляд і потверджується словами Івана Вінтертурського, що жінки Болеслава й короля Казимира (жонатого з Гедимінівною теж) були сестри. Імя її дає невидана мазовецька генеалогія — про неї див. Бальцер *Genealogia* с. 488. Нарбут, покликаючи ся на напись на гробі Офки, зве її Офкою, в християнстві Марії, але се друге імя додав він її сам хибно, як добре вияснив проф. Бальцер І. с.

— ²) Русько-литовська літопись в І т. Учених Записок II отд. академіи с. 27. Звістку сю декотрі дослідники приймають скептично, вважаючи її тенденційною (нпр. Дашкевич *Замѣтки* с. 46, пор. Линниченко *Замѣчания* с. 85). Я думаю, що се оповідання уклало ся тоді, коли Волинь не була *objectum litis*, а й окрім того не припускаю такого отвертого видумання факта; той факт, що Любарт так легко дістав Волинь і Галичину по смерті Юрія, вказує, думаю, що він дійсно уважав ся спадкоємцем ще за його жита.

При тім русько-литовська літопись не каже, чия була донька Любартова жінка. Комбінації про те, що то була донька котрогось з Юриєвичів, робили ся вже пізніше, на підставі оповідання про війну Гедимина з волинськими князями; так Стрийковский (І. 382) каже, що

Любарт оженив ся з донькою Володимира володимирського й дістав посагом частину Волини, а коли Гедимин позабывав волинських князів, уся Волинь дістала ся Любарту. Сей погляд, що Любарт, оженивши ся з донькою чи то Андрія чи то Льва (на тім не сходять ся), дістав якусь частину Волини ще перед смертю Юрія, повторяв ся, з ріжними відмінами, не раз і в новійшій науковій літературі (з найновіших див. нпр. Андріяшів с. 203, Лонгінов Грамоты с. 10, Любавский Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 39).

Але при тім зістаєть ся неможливим до вияснення: а) де мав на Волини волость Любарт за життя Юрія II: він не міг мати ані Володимира, ані Луцька, ані Белза (сі землі належали Юрію, як видно з підписів воевод на грамотах 1334—5 рр.)¹⁾, ані Берестя (бо воно прилучено було до Литви), а в якійсь маленькій волости спадкоємець Юрієвичів певно не міг сидіти; покликають ся при тім часом на грамоту Любарта 1322 р., де він титулує себе князем луцьким і володимирським (Архивъ Югозапад. Россіи т. I ч. VI ч. 1), але се, безперечно, фальсифікат, хоч недавно пробував його боронити проф. Леонтович (Очерки I с. 223); б) коли Любарт не володів нічим на Волини, або володів якою другорядною волостию, чому він не заявляв ніяких претенсій за цілий час життя Юрія і виступає відразу як *deus ex machina* по його смерті? О скільки великі сі непевности, найліпше може показати штучна гіпотеза, уложена Ржежабком (с. 210—2), аби вийти з сих трудностей: він припускає, що разом з своїм шлюбом з Гедиминівною Юрій видав за Любарта сироту-доньку Андрія, а при тім уложив з ним умову, де признавав з ним право на Володимирське князівство по своїй смерті.

Сі трудности, для котрих приходиться робити такі неймовірні й фантастичні припущення, оминає висловлена вище в тексті гадка — що Любарт оженив ся з малою донькою Юрія-Болеслава; становище Любарта мусіло бути инакше супроти тестя ніж супроти рівноправного спадкоємця по Юрієвичах, і ся гіпотеза пояснить нам пасивне становище Любарта супроти Юрія-Болеслава. Шлюб сей мусів стати ся десь незадовго перед смертю Юрія, і Любарт міг дістати якусь волость на Волини — як каже Русько литовська літопись. Правда, Юрієва донька могла бути його сестринницею (приймавши, що вона була донькою від шлюба Юрія з Гедиминівною), але католицька церква допускає такі

¹⁾ Тільки незнанням поясняєть ся погляд на сю справу проф. Леонтовича (Очеркъ I. 223—7): Любарт по смерті Андрія став князем усеї Волини (автор покликаєть ся на титул його в грамоті 1322 р.), а Юрій-Болеслав по смерті Льва дістав Галичину в доживотє за згодою Любарта і Гедимина.

шлюби, а донька Юрія була католичкою певно, хоч би він сам і не перейшов знову на католіцизм: за се ручить нам та обставина, що він Гедимінівну охрестив на латинство перед шлюбом.

Імя Любартової жінки нам не звістне; Зиморович (Орега с. 59) зве її Агафією (донькою Данила!); *Tabulae Jablonovianae* (таб. X) звуть її Вусаза (донька Володимира, кн. володимирського, при тім автор покликається на Кромера, але Кромер зве її тільки донькою володимирського князя, по імені не називаючи — вид. Туровського с. 603). Обидві сі звістки досить непевні, хоч та Буча (імя очевидно попсоване) за посередництва Карамзіна знайшла собі досить широку популярність в новійшій науковій літературі.

Щоб покінчити з заграничною політикою Юрія, мусимо згадати ще про оповідання Прая (*Annales regum Hungariae* II. 32) під 1332 р. про замір угорського короля іти великим походом на Русинів, тому що вони помагали Татарам в їх нападах на Угорщину (спеціально згадується напад Татар на землі верхньої Тиси, коли Татари *facile in tutum se receperunt Ruthenorumque ope, cum quibus praedarum partem communicabant, salvi et incolumes evasere*). При тім він покликається на Райнальда. Райнальд (*Annales* XV. 442) оповідає тільки от що: *Sucepit sacrum adversus Ruthenos schismaticos et alios finitimos catholicae pietatis hostes bellum Carolus Vngariae rex; cui pontifex eiusque exercitui, cum adversus infideles castra promoveret, carniū esum permisit* (То. 8 р. 2 ep. sec. pag. 239). Судячи з поданого Райнальдом змісту, очевидно, що мова іде тут про панську булю видану у Тейнера (*Monumenta Hungariae* I ч. 871), тільки там про Русинів не згадано, а мова йде про похід *contra schismaticos et hereticos*. При тім, судячи по словам булі, що король іде *in loca sic arida et sterilia, in quibus propter cibariū, qui inibi non reperiuntur, defectum illi qui sunt in eodem exercitu herbarum radicibus vesci coguntur*, — похід мав іти в степи. Окрім сеї звістки Райнальда (себто булі) Прай, видко, більше нічого про сей похід не знав, бо він сам додає: *at quem exitum belli molitiones acceperint, nuspiam reperi*; але при тім він здогадується, що результатом сих приготовань або війни був прихід того руського князя Лотки, котрого він уважає дійсним князем (пор. с. 44) і думає що його прихід був тільки візитою — по ній князь *amplissimis muneribus donatus in Russiam rediit*.

До с. 200 ³⁾ Івана Вієнтертурського оповідання див. вище с. 566—7, Франтішок пражський — *Fontes rerum austriacarum* I Abth. т. VIII с. 564—5, Ян з Чарикова — *Monum. Polon.* II с. 629, Траска *ibid.* с. 860.

Оповідання Франтішка маємо в двох редакціях (його власних), але в другій він тільки стилістично розвиває сказане в першій (варіанти

другої редакції даю в скобках): Qui quidem dux, zelo ductus fidei orthodoxae, accersiri iussit fidei catholicae sacerdotes et de diversis terris viros in theologia (sacra scriptura) eruditos, volens germen verae fidei seminare (et vineam domini Sabaoth plantare) et exstirpare scismaticum errorem Ruthenorum, qui dolentes (nolentes) relinquere sectam eorum, ducem veneno necantes, multos christianos ferro et modis variis (ferro, igne, aqua aliisque modis) extinxerunt. Інтересний варіант маємо перед тим: пояснюючи причину Казимирового походу на Русь як пімету за Юрія, він каже: quem intoxicatum nobiles terrae morti tradiderunt (1 ред.: quem intoxicatum morti tradiderunt).

Оповідання Яна: Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur. Траска: Anno Domini 1340 Boleslaus filius Troydeni ducis Mazoviae, princeps Ruthenorum, a suis inopocinnatus circa festum annunciacionis beate Marie ex hac vita migravit; hic dicitur suis multum fuisse violentus, ipsos capiens et pecunias ab ipsis extorquens, filios eorum et uxores rapiens et easdem dehonestans, necnon alias gentes, sicut Bohemos et Almannos super ipsos inducens; unde videtur, quod compulsi tot iniuriis talem sibi mortem procuraverunt. Се ж оповідання повторяє, черпаючи з тогож самого джерела, й Rocznik Małopolski (Monumenta III с. 199). Длугош зводить до купи оповідання Яна й Траски (III. 196), з обережним додатком: quaecunque tamen harum causarum Ruthenos in extinctionem principis moverit, pro satis comperto nequit affirmari, сам же уважає найбільше правдоподібною релігійну; цікаво при тім однак як він розвиває поголоску про чужинців: praefectos suos et officiales curiensesque ex Polonis, Bohemis et Almannis collectos probbris et iniuriis eos afficere non prohibuerit.

До с. 201 ¹⁾ Accepimus, quod cum dudum gens scismatica Ruthenorum quondam Boleslaum ducem Russie, ipsius regis consanguineum germanum, de fidelibus procreatum parentibus, veneno impie ac nonnullos Christi fideles, eidem duci, dum viveret, obsequentes (або — були прихильні, або — служили), immaniter occidissent — Theineri Monumenta Poloniae I ч. 566.

— ²⁾ Theiner Monumenta Poloniae I ч. 383 і 384. Один з новіших дослідників др. Прохаска добачає в тім великий політичний плян Юрія: Русь могла зайняти самостійне становище, тільки здобувши санкцію одної з władz naczelnych świata — а то папи: тільки се могло увільнити її від претензій сусідів, від татарської неволі, отже Bolesław Jerzy II rozpoczął akt przyjęcia wiary katolickiej od siebie, liczył na ludność katolicką w wielkich centrach, na kolonistów zachodu w mia-

stach zaludnionych przeważnie Czechami i Niemcami, na których jako na trwałej podstawie opierał i dobrobyt kraju — W sprawie с. 11. Проф. Линниченку сї згоди Прохаски здають ся „дуже імовірними“ (Суспільні верстви Гал. Руси с. 2), мнї навпаки — дуже штучними.

До с. 201 ³⁾ Ржежабек, за ним Філевич, з переходом Юрія на латинство й заходами коло ширення латинства звязували часті приїзди м. Теогноста на Волинь; в з'їздах єпископів до Теогноста Філевич бачить (с. 136) православні собори *ad hoc*. В дійсности частий побут Теогноста на Волини поясняєть ся справою галицької митрополії, що тягнула ся від часів Юрія Львовича, а собори єпископів, практикувані за Теогноста при сьвященню нових єпископів скрізь, були тільки загальною реформою церковних порядків руської митрополії — див. про се гл. IV.

— ⁴⁾ Вона переказана тільки з Длугоша III. 155, але має всякі вигляди правдоподібности.

— ⁴⁾ Ржежабек (с. 215), Іванів (с. 224) приймають *en toutes lettres* звістку про утиск православія Юриєм, але вже Линниченко (Зам'їчання с. 94, 102) висловив гадку, що звістки про прозелитизм Юрія могли бути побільшені його ворогами, хоч і прийняв гадку про новий перехід Юрія на латинство.

До с. 202 ¹⁾ Д. Линниченко (Зам'їчання с. 98, Черты изъ ист. сословій с. 61, пор. 15) з поміж Юриєвих бояр уважає Михайла Елизаровича, Бориса Кракулу, Олександра Молдаовича Волохами, Ходора Отека і здаєть ся — Ходка Яромировича — Чехами, і напевно за Русина має тільки Дмитра Детка. Я думаю, що Михайло Елизарович не може будити ніяких підозрінь, так само як і Григорій Косачович й Грицько Кудринович. Імя Кракули — Борис, думаю, теж досить документує в нїм Русина; зрештою присутність численних Волохів на дворі руського князя в ті часи була-б фактом, котрий ледво чи хто потрапив би витолкувати (окрім хіба о. Петрушевича з його все-волоською теорією). Олександр Молдаович міг бути так само Русиним з Подунавя як і Волохом, або ще й скорше. Імя Ходка Яромировича дійсно звучить по чеськи, хоч не можна сказати, щоб і воно не могло бути руське, як і імя Ходора Отека. Georgius Calvus не має ніяких познак, з котрих можна-б пізнавати його національність.

Д. Іванов натомість добачає в підписах сьвідків на грамоті 1339 р. доказ того, що Болеслав окружав себе Німцями (с. 224). Але такого вивода з сєї грамоти не можна робити: справедливо зауважено вже давнїйше, що сьвідками на сій грамоті виступають Німці, і особливо війти, — як знавці річи. Прибїчної своєї ради Юрій певно не складав би з війтів,

і то якихось малозначних громад (Warszow — декотрі вважають за Варшаву, але се дуже непевно).

До с. 203 ¹⁾ Ржежабек с. 216—7, Линиченко Замѣчанія с. 101, Сусп. вер. с. 62, Прохаска с. 8—10. О скільки хисткі всі згоди про перемену в становищі Юрія, супроти боярства, показує порівняння поглядів дд. Линиченка й Прохаски: перший думає, що своє сильне становище в початках князювання завдячав Юрій підпорі Татар, другий — що боярство опиралося на Татарів проти нього.

До с. 204 ¹⁾ Туроч гл. XCVIII.

²⁾ Сама собою насувається аналогія Юрія Болеслава з другим пізнішим вихованцем західної культури в ролі православного володаря — Дмитра, чи т. зв. Лжедмитрія московського. Новіші досліді показали виразно, що його західне виховання не перешкаджало йому бути вірним опікуном своєї держави та її інтересами орієнтувати ся. Не вважаючи на велику різницю між Москвою XVII в. і Галицько-волинською державою XIV в. (що сама від віків зближала ся до заходу й не була ані трошки скандалізована унією Данила кількадесять літ перед тим), дуже можливо, що католицькі й польсько-німецькі симпатії Юрія відіграли таку ж роль в його життю, як і подібні агітації проти Дмитра.

— ³⁾ Ми маємо дві дати смерті Юрія. В записках Траски і в Малопольських записках маємо *circa festum annunciationis beate Marie* (I. с.), отже дата приблизна, але Другою повторена в категоричній формі — *in die annuntiationis Sanctae Mariae, alias nono calendas Aprilis* (III. 196); в сій категоричній формі перейшла вона переважно в новішу літературу. Докладну дату дають видані недавно вище згадані познанські записки (*Monumenta Poloniae V.* 880) — *VII idus Aprilis* (7 цвітня). Ця дата, як бачимо, не противить ся даті Траски й має повне право на наше довіре. Що до того, де отроєно Юрія (на різницю в відповідях на се питання звернув недавно увагу д. Іванів — с. 226), то одному вказівку дає генеалогія польських князів з XV в. (*Monum. Poloniae III.* 284) — на Володимир; декотрі думали на Львів, на підставі згадки про рух у Львові проти німецьких купців по смерті Юрія (див. вище), але такий рух міг мати місце не тільки там де убито Юрія, а й по інших більших містах.

— ⁴⁾ Про се побивання слуг і прихильників Юрія згадує цитований вище (с. 575) лист папи 1341 р., а в листі Детка до м. Торуня згадують ся шкоди починені Львовянами торунським купцям *post obitum domini nostri felices memoriae ducis Russie* — у Фойрга III ч. 61.

З сим рухом зв'язуєть ся й звістка про смерть Юрієвої жінки Офки: Нарбут, покликаючи ся на напись її гроба в Завихості, пише: *zyc prze-*

stała 1342 lutego 5 dnia, wrzucona przez Rusinów pod łód na Wiśle pod Zawichostem (Pomniejsze pisma s. 296), і сю звістку приймають декотрі дослідники — Прохаска с. 11, Бальцер с. 457, але вона дуже підозріла (чому аж у Завихості, й чому Русини??), а перевірити її не можна, бо того Офчиного гроба в завихостському костелі нема тепер.

До III глави.

До с. 206 ¹⁾ Диви вище с. 193.

— ²⁾ Диви особливо т. I с. 115—6.

— ³⁾ Теорія про відреставрування Руси Поляками стала locus communis від середини XIX століття, коли в польській історіографії й письменстві почали класти натиск на польську культурну місію й її заслуги вселюдській культурі, через котрі вона й упала — від виселення. Першим серйозним виступом против неї, з нагоди статі Мих. Грабовського в Записках о Южной Руси Куліша, т. II, 1857, що між иньшим (говорючи про причини козацько-польських воєн) повторив сей загально тоді росповсюднений в польській історіографії погляд (відібрані від азійських дикунів і увільнені від них пустині Поляки поволі заселили, забезпечивши Русичів) — була стаття Максимовича, написана у відповідь, по горячим слідам (Русская Бесѣда, IV, О причинахъ взаимнаго ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ бывшаго въ XVII вѣкѣ — се титул згаданої статі Грабовського). Максимович, не застановляючись довше над сею теорією, на кількох сторонах висловив багато дуже справедливих і важких заміток против неї, не спиняв ся-ж ширше над питанням про спустінне України по погромі Бату тому, бо в тій же книжці часописи безпосередню перед сею статьею подав статтю спеціально про спустінне України в відповідь на теорію Погодіна (О мнимомъ запустѣніи Украины въ наше-ствіе Батыево и населеніи ея новопрішлымъ народамъ, — обидві статі передруковані потім в I т. його Собранія сочиненій).

О скільки погляди Грабовського Максимович міг назвати (в своїй відповіді) „старою пѣснею ошибочныхъ исторій“, о стільки теорія Погодіна була новиною, привівши ті погляди, які закоренили ся в російській історіографії, до крайніх льотічних консеквенцій, які з них виникали. Власне сеї обставини не треба забувати, що в теорії Погодіна тільки приведено до крайніх консеквенцій те, що властиво чув майже кождий в великоросійському письменстві; що київська Русь — то їх, своя; тим мабуть треба пояснити ту обставину, що й теорія Погодіна й її нове видання — теорія Соболевського серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу з ними майже виключно вели Українці. Сам Погодін каже, що його привели до тих виводів слова Срезневського й Лавровського, ніби в староруських памятках нема прикмет української мови;

сам він давнійше, в 40-х рр. (див. його Изслѣдованія Ш с. 317) думав инакше, але під впливом авторитета філологів прийняв сю гадку і дальше вивів з неї, що значить Кияне й не були Українцями, а на доказ покликається ще на брак билинної поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князів і боярства. Розв'язує для нього сю гіпотезу здогад, що „кієвскіе Великороссіяне“ вийшли на північ, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десь дуже скоро, хоч Погодін ближше сього часу не означає. Взагалі його стаття, в котрій розвинув він свою теорію (писана в 1851 р. в виді листа до Срезневского й надрукована в 1856 р. в V т. Извѣстій Академії п. т. Записка о русскомъ языкѣ, а потім, в тім же році, в VII т. його Изслѣдованій) мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладности, zarazом ставляючи ще більше відважні здогади що до початків словянської мови; ще філологічними аргументам (дуже ділетантським і наївним) дав він тут більше місця, історичну-ж сторону своєї гіпотези поспробував уаргументувати уже відповідаючи Максимовичу на його критику.

Против виводів Погодіна завзято виступив Максимович з двома серіями статей (все в Русскій Бесѣдѣ): „Филологическія письма“ в 1856 і „Отвѣтныя письма“ в 1857, з нагоди відповіді Погодіна — тут він розбрав головні філологічні погляди Погодіна, тим часом як його теорії про українську міграцію присвятив згадану вже статтю О мнимомъ запустѣніи Украины (1857). В поміч йому прибув Ол. Котляревський з stateю „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянскон земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його Собранія сочиненій), тим часом як теорію Погодіна постарав ся піддержати П. Лавровскій (оден з моральних її батьків) філологічними аргументами в статях Обзоръ замѣчательнѣйшихъ особенностей нарѣчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ (Ж. М. Н. П., 1859) і По вопросу о южнорусскомъ языкѣ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобытности малорусскаго нарѣчія“ (День, 1863, всі три серії передруковані в III т. Собранія сочиненій), і сим закінчила ся перша стадія в історії сього питання. В ній особливо вияснена була історична форма питання — безпідставність гіпотези про міграцію київських Великоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріялом, уставив вірний погляд на справу.

Натомість філологічна сторона питання не була висвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріялом, та й словянська діалектологія була ще тоді в зародках. Се було

причиною, що теорію Погодіна відогріто наново як раз від фільольогічного кінця: зробив се Олексій Соболевский, тодішній професор київського університета, спеціаліст від історії „рускаго языка“. В 1883 р. він прочитав у київськiм історичнiм товариствi реферат: Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вв., де виходив від браку українських фонетичних прикмет (які знаходив у пам'ятках, що зачисляв до галицько-волинських) в пам'ятках, які уважав київськими, і на сій підставі поновляв Погодінську гіпотезу. Новиною в його рефераті була фільольогічна аргументація — історичну обстанову сеї теорії Соболевский брав готовою від Погодіна, з тою ріжницею, що відсував залюднення Подніпров'я Українцями аж по XVI в. — се було консеквентно з його точки, але се-ж зводило цілу теорію ad absurdum (Погодін добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї колонізації не можна).

Реферат викликав цілу бурю в товаристві — з контр-рефератами виступили (знову самі Українці, з виїмком проф. Голубєва) Антонович, Дашкевич, Житецький, з дрібнішими замітками — Науменко, Мищенко, О. Левицький, Голубовский, Лучицький, Голубєв. На жаль, і реферат Соболевського, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (ближче не піддержав його ніхто), і контр-реферати полишили ся недрукованими, подані були тільки короткі змісти їх в Чтеніях Товариства (т. II). На ґрунті фільольогії XI—XII вв. Соболевский був сильнішим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонно простудійованим, на підставі рукописей, матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали; натомість на історичнiм ґрунті теорія Соболевського потерпіла сильні удари, особливо від проф. Антоновича, що перед тим оголосив розвілку, де виступав против гадки против спустіння Києва й Київщини („Кієвъ его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе в Кіевській Старині 1882 р., передр. в I т. його Монографій), а відповідаючи на теорію Соболевського вказав на колонізаційний напрям з півночі на полудень, як він представляєть ся люстраціями з середини XVI в. Соболевский одначе зістав ся при своїм погляді й розвинув його в своїх статях: Очерки изъ исторіи рускаго языка, 1884, Источники кіевскаго говора, 1885 (Ж. М. Н. П., II). Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кіева, 1885 (київ. Университет. Изв., VII) і нарешті в Лекціяхъ по исторіи рускаго языка.

Против фільольогічної сторони теорії Соболевського тоді виступив ак. Ягич (Четыре критико-палеографическія статьи, 1884, — з поводу Очерків, Критическія замѣтки по исторіи рускаго языка, 1889, з поводу Лекцій) з дуже основною критикою, що змусила Соболевського до деяких поправок в своїй теорії. Важного союзника він здобув в д. Шахматові (теп. академіку петербургськiм), що в своїй статі Къ вопросу

объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894 (Русскій Филологическій Вѣстникъ) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських Великоросів. Натомість поруч ак. Ягіча виступили в обороні українства київського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (львівського) з розвідками про Житіє Сави (Мочульський — Къ исторіи малорускаго нарѣчія: Житіє св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унив. т. 62, Колесса — *Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmals a. d. XIII Jhdte Žitije sv. Savy*, 1896 — *Archiv für sl. Phil.*, т. 18). З паперів неб. Потебні опубліковано також і його критику теорії Соболевского (Извѣстія II отд. академії, 1896). Сам Ягіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїх *Einige Streitfragen* (1898, *Archiv für sl. Phil.* XX). Нарешті д. Кримський в Київській Старині 1898 і 1899 надруковав широку критичну статтю (не скінчену): Филологія и Погодинская гипотеза, з зібраним багатим матеріалом, хоч і без відповідної обережності в його збиранню й уживанню. Як стояла справа в очах неангажованих у ній фільологів, може служити доказником вступна лекція київського фільолога Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболевского (Унив. Изв., 1898, III). На решті під впливом критики, здається — найбільше під впливом останньої статі Ягіча відступив від погодінської теорії ак. Шахматов: в новім обробленню згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, Спб., 1899 — з Ж. М. Н. П., IV) він принає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Києва — каже: „у всякім разі ми не маємо причини не признати київської людности полуднево-руською, хоч вона в самім Києві була значно розмішана иньшими руськими племенами (с. 25). Тільки сам д. Соболевский нічого не попускає з своєї „гіпотези“, і в останнім випуску *Věstnik-a slovanskykh starožinsonst* (вип. IV, 1900), рецензуючи статтю д. Михальчука він гірко нарікає, що Українці занадто беруть до серця „чисто археологічні питання“ і бачать „смертельного ворога в кождім, хто по-зволить собі припускати (хоч би на солідних основах) в Кіяхах XI—XIII в. племя великорусської галузи“.

Серед істориків проба Соболевского відреставрувати „на солідних основах“ Погодінську теорію не знайшла прихильників. Не тільки українські дослідники, а й иньші, що ближше займали ся історією Подніпров'я в XIII—XV в., писали зі становища противного сій теорії — Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время (написано ще в 1884 р., але видруковано тільки в 1893), Владимірскій-Будановъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Югозападной Россіи — праця звернена головню против польських

теорій, але виступає, хоч і здержливіше, також і против Погодінської). Детайлічний перегляд цього питання і критику аргументів про спустіння Київщини я дав в своїм Очерку історії Київської землі, 1891, гл. VI — Киевская земля отъ монгольскаго нашествія до конца XIV в.; він зістається й досі найбільш повним переглядом питання з історичного боку, й до деяких другорядних аргументів і деталей відсилаю до нього читача і тепер. Тут же хочу ще сказати про теорію сіверянських Великоросів, котру приймають дд. Ягіч і Шахматов, відкидаючи теорію Великоросів полянських.

Сеї гадки, що Сіверяне були Великороси, я не можу уважати инакше як уступкою, яку роблять згадані учені Погодінській теорії, хоч сіверянські Великороси являють ся такою самою гіпотезою як і полянські й зовсім не варті більшого довіря; зовсім виразно видно се у д. Ягіча: відкидаючи гадку про полянських Великоросів на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клин на правім боці серед української колонізації (сей довід, видко, по тім вилинув і на д. Шахматова), ш. автор пише: „За Дніпром на широких просторі з сходу і півночі могла мати свою арену уже иньша східно-полуднева група племен або діалектів — се признаю я охочо; Сіверяне Найдавнішійшої літописи могли й язиково відрізняти ся від осадників правого боку Дніпра“ (Einige Streitfragen с. 30).

Ш. академік, як бачимо, не вказує на те ніяких мотивів, тільки припускає можливість такого припущення. Д. Шахматов, вказує на політичну окремішність Сіверян від Полян на доказ їх етнографічної особистості: „Припустити, що Сіверяне були одноплемениками Полян й иньших полуднево-руських племен, не маємо підстави: політична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною воююлимирських князів — з другого, виразно, думаю, свідчить, що Сіверяне й Поляне ніколи не могли сотворити спільного племенного центра, а пізнішше — коли Русь розпалала ся на області, утворити одну спільну область“ (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій с. 25). Розуміється, се аргумент зовсім слабкий: політична особистість не доводить приналежности до двох етнографічних груп, найліпшим доказом той сам Переяслав, що все стремів до політичної особистості від Сіверян і для того віддає ся суздальським князям, з котрими все мали свої пограничні рахунки князі чернігівські; його ціль чисто політична: відокремити ся політично під управою династії далекої, котра не зможе прилучити його як додаток до котрогось з сусідніх князівств (див. т. II гл. 5). Але сильніших аргументів на поперте теорії сіверянських Великоросів і не знайдемо.

Як я вже мав нагоду зазначити (I с. 116). письменних памяток з Сіверщини не маємо зовсім, а спостереження над сучасними діалекто-

льогічними прикметами давньої Сіверщини, як мині здаєть ся, свідчать недвозначно против теорії сіверянських Великоросів: північна Сіверщина заховала дотепер північно-український діалект, з архаїчною закраскою, як діалекти київського Поліся, сполучений рядом язикових переходів з білоруськими діалектами і відріжнений від середно-українських ново-творів; очевидно, маємо тут останки старого — в данім разі сіверянського говора, з перед-татарських часів, що був отже українським. І се вповні зрозуміло, бо лісові й багністі краї середнього Подесеня мали всі шанси оборонити і задержати давню людність: коли в степовій Сіверщині, як ми бачимо, останки сіверської колонізації задержали ся до кінця XVI в., і тільки новою хвилею української колонізації були покриті, то в лісовім північнім поясі маси старої людности, очевидно, були так значні, що не вважаючи на новішу домішку задержали свій стародавній діалект і досі. Отже сіверянські Великороси мають таке-ж мале право на існування як і полянські; надіюсь, що безсторонні філологи в тім незабаром переконують ся. (Пор. мої замітки, висловлені д. Ягічу в листі на його запитання і подані ним в його статі *Einige Streitfr.* с. 30 і в рецензії на сю статю — *Записки т. XXVI* с. 6).

До с. 210 ¹⁾ *Recueil des voyages IV* с. 675, 736, 772. Треба зауважити, що слова Карпіні про повний упадок Києва — се дописка, котрої в більшій часті кодексів бракує (див. примітку 14 на с. 675); підозрівати її автентичности нема причини, але можливо і те, що слова ці належать не до Києва, а до чогось иньшого.

— ²⁾ *Venerunt (Tartari) ad aquam quae vocatur Deinphir, quam transire non poterant in aestate; volentes autem expectare hyemem, miserunt ante se quosdam exploratores in Russiam, ex quibus capti fuerunt duo et missi domino regi Ungariae — Matthei Parisii Hist. Anglorum, additam.* p. 1128, *Fejér IV.* 1 с. 253. Випишує цитату тут, бо не дав її в своїм місці, в т. II до с. 180. Лист був писаний перше, ніж Татари зблизили ся до угорської границі.

До с. 211 ¹⁾ Оборонці теорії про спустіння Поліпівровя вказують в жерелах на звістки Плано-Карпіні і життя ки. Михайла Чернигівського. Але Карпіні, которого звістку наведено вище на с. 206, говорить властиво про Волнь, і то північну, а тим самим очевидно, що звістка його сильно пересолена. Життя Михайла (*Історія рус. церкви Макарія V* с. 417) в сім місці дає риторичний образ, которого реальність дуже непевна, тим більше що писане воно мабуть на півночі: „овии убо затворяху ся въ градѣхъ, Михаилу же бѣжавшу во Угры инии же бѣжаша въ земли далнии, инии же крѣяху ся въ пещерахъ и въ пропастьхъ земныхъ; а иже въ градѣхъ затвориша ся, ти исповѣданиємъ и со слезами Богу молящеся тако отъ поганыхъ немилосердно избѣени быша; а инии

же кряху ся въ горахъ и въ пещерахъ и въ пропастяхъ и въ лѣсахъ — мало отъ тѣхъ оста ся“; з рештою його оповідання говорить про руські землі взагалі, не про Подніпровє спеціально, й про повне спустінне не каже, противно — говорить про останки людности. Див. про се ще мою Історию Київщини с. 436—8.

До с. 211 ¹⁾ Особливо фігурує генеологічна звістка про перехід в Москву при кінці XIII або на поч. XIV в. боярина Родіона Нестерovichа, предка бояр Квашиніних, разом з 1700 дружини (Карамзін IV пр. 324) — ся остатня псдробиця виразно показує, з яким непевним і побільшеним переказом маємо тут до діла.

До с. 212 ¹⁾ Спостереження над напрямом колонізації Подніпровя XVI в. у Антоновича — Чтенія київ. II с. 225—6, Владімірекого-Буданова — Населеніє Югозападної Росії отъ 2-ой пол. XV в. до Люблинської унії (Архивъ Югозападної Росії VII. II), Яблоновського Ukraina, т. III. гл. 3 (Źródła dziejowe т. XXII); всі три дослідники сходять ся на тім, що основним колонізаційним елементом був місцевий, з чужих найсильнішим був білоруський, напрям колонізації був з півночі на полудень. На доказ сього я наводив у своїй Історії Київщини нарікання волинських шляхтичів, що їх піддані тікають за польську границю, на захід (Źródła dziejowe VI с. 24, 116), тепер можу вказати ще на іменні прізвища селян в галицьких королівщинах, де в значнім числі стрічаємо „Волинців“ і особливо „Литвинів“ (див. показчик в III т. Жерел до історії України-Руси, sub vocibus: Волинців 8, Литвинів близько 60, більше як „Магурів“ або „Ляхів“; при тім треба уважати, що етнографічні, й топічні прізвища тут взагалі досить рідкі).

До с. 213 ¹⁾ Див. Архивъ Югозапад. Росії VII. I с. 87—8 (тут кілька Севруків), с. 90 (Скверє — чит. Сиверє), с. 103 (уходи і річки сіверські, в басейні Сули, Псла і Ворскли), пор. Л. Падалки О времени основанія г. Полтавы в X т. київських Чтеній, с. 25. Про севруків в 1-ій пол. XVII в. нпр. Акты Московскаго государства I с. 5 і 8 (Севруки путивльські), Соловйов II с. 641, 760.

— ²⁾ Сей епізод маємо в фрагментах в Лаврентієвській літописи с. 457—9, в цілости (буквально подібне) в Воскресенській I с. 176—8; в Никонівській X с. 162 маємо деякі додатки, слободи описують ся так: „и быша тамо торгы и мастера всякія, и быша тѣ велики двѣ свободы якоже грады великія“. Як я заримітив уже, вперше вказуючи на сей епізод (Громадський рух на Україні-Руси в XIII в. — Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. I, с. 25), сі ампліфікації Никонівської копіляції мають свою вартість: вони у всякім разі належуть тим часам, коли відносини Татар до слов'янської людности були добре звісні.

— ³⁾ Див. особливо на с. 173—5.

До с. 214 ¹⁾ Громадський против-князівський рух XIII в. має свою невеличку літературу; на жаль в ній велике місце займає рішення справи про топографію Болохова й етнографію Болоховців, а менше — характер самого руху.

Літературу сю розпочинає поважна студія проф. Дашкевича: Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи (реферат київського археологічного з'їзда 1874 р., зроблений за ініціативою проф. Антоновича, в Трудах з'їзда, т. II і особно 1878), сю розвідку доповнюють його пізнійші статі (переважно полемічного змісту): Новѣйшіе домысли о Болоховѣ и Болоховцахъ (київські Университ. Извѣстія, 1884, IV і особно) і Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (ibid. 1899, I, моя рецензія на сю статю в Записках т. XXX с. 5—6, з деякими доповненнями). В своїй статі: Громадский рух на Украйні-Руси в XIII в. (Записки Н. тов. ім. Шевченка I, 1892) я старався дати можливо повний огляд проявів сього руху, а заразом освітити його на ширшій підставі відносин громади до князівсько-дружинного устрою в давній Русі; окрім того про сей рух говорив я також в Історії Київщини с. 450 і далі, а топографії Болохова присвятив статейку Къ вопросу о Болоховѣ в київських Чтеніях т. VII (1894): тут подав я оден документ з XVI в. про Болохово над Горинєю; потім проф. Дашкевич у своїй остатній статі видав ще два аналогічні документи.

Крім того до болоховської літератури належать: Квашиниъ-Самаринъ По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV) і Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику, 1893 — здогад, що болоховські князі були Ольговичі. Петрушевич — Кто были Болоховские князья, 1871 (відбитка з львівського „Слова“) — теорія волоська, котру о. Петрушевич повторяв і в пізнійших своїх працях — Разсужденія о г. Галичѣ (див. при них показчик sub voce), Исслѣдованія о початкахъ г. Львова й и., а окрім нього Калужняцький в розвідці Мікльосіча Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten, 1879 (Denkschr. der phil. hist. Cl., XXX), Линиченко (Сусп. верстви с. 76, 177, 215), румунські історики Desunsianu Istoria, Яси, 1894, с. 40, Хѣнополь Histoire des Rumains de la Dacie, Париж, 1896, 171.

Турецька теорія — що Болоховці були зручені Половці, взагалі Турки, пущена Зубрицьким, прийнята Шараневичом, Симашкевичом (Історико-географ. и этнограф. очеркъ Подоліи — Труды подольск. комитета, I), новішими часами знайшла прихильника в д. Молчановськѣм (див. протоколи київ. істор. тов. в т. XIII Чтеній с. 149). Він же в розвідці: Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ гл. V (1885) дав перегляд питання про Болоховців, критикуючи декотрі погляди Даш

кевича¹⁾. Нелавно хотів справу громадського руху взагалі забити проф. Любавський в своїй рецензії в Ж. М. Н. П. 1895, VII, але се було „покушення сь негодними средствами“ (відповідь див. в останній статі статі Дашкевича).

Не виясненим досі вістаєть ся, чи і в яких відносинах стоять до давніх Болоховців, або до Болохова XVI в. Болоховці згадуване в пізнійших актах і навіть у сучасних піснях — Архивъ Югозападной Россіи V. I с. 137, VII. I с. 660, Труды экспедиции въ югозападн. край IV с. 84. Не вияснено навіть, що то за спеціальність була тих Болоховців; що були то якісь промисловці, се очевидно, здаєть ся — так звали ся „уходники“ — ловці й рибалки.

До с. 214 ²⁾ Іпат. с. 278 і ще с. 376, але в остатнім варіант: Борохова.

— ³⁾ Про се див. т. II с. 303. З рештою на істнованне чорноклобуцьких осад на Побожу вказують топографічні назви від слів Тюрки, Кумани — див. *ibid.* с. 372.

— ⁴⁾ Інтересна з сього погляду згадка Болохового поля на галицько-волоським пограниччю, на Покутю, деє недалеко Городенки — в недавно виданій грамоті кор. Володислава 1434 р. — Чтенія московські 1887, III, с. 39—40, про нього див. Записки XXX бібл. с. 6.

Літописні звістки про Болоховців XIII в. — Іпат. с. 511, 516, 526—7.

До с. 217 ¹⁾ Правдоподібну причину того я вказав вище на с. 174—5.

— ²⁾ Підкладу сього руху деякі шукали в відмінній етнографічній основі — поминаючи турецьку й волоську теорію — таки словянській, нпр. Шахматов в своїй недавній статі (Къ вопросу объ образ. нарѣчій с. 37) думає, що болоховський рух був народнім рухом Уличів. Але беручи на око цілу територію руху — поріччя Бога, Горини, Случи, Тетерева — не можна припустити тут одностайну етнографічну масу. Се був рух громад, що не були притягнені земськими центрами, рух центріфугальний, громадсько-автономічний, на котрий з рештою й етнографічна гетерогенність (ріжнє) могла мати свій вплив.

— ³⁾ На підставі того, що в кампанії 1254—5 р. болоховських князів уже не видко, був висловлений здогад, що болоховські громади стали за той час безкняжими (Молчановскій ор. с. с. 114); але літописець міг і з'їгнорувати тих князів у своїм оповіданню.

¹⁾ В сій своїй праці (с. 117) на точці турецької теорії д. Молчановський був ще дуже обережним.

До с. 218 ¹⁾ Під час першого походу Бату послучські городи Колодяжен і Камінець згадують ся між тими, що боронили ся Татарам, але се ще нічого не доказує: тут могли бути Данилові залоги. Можливо, що мовчання літописи про які небудь спустошення при повороті Бату з Угорщини треба толкувати тим, що за Горинєю Татари стріли прихильний для них рух громад.

— ²⁾ Про бакотський епізод і Куремсині походи див вище с. 173—4.

До с. 219 ¹⁾ Див. т. II с. 181 і III с. 158—9 Про Київщину по татарським погромі спеціальнійше говорять згадані вже (с. 577 і д.) статі Максимовича О мнимомъ запустѣніи Украины, Антоновича — Києвъ, его судьба и значеніе до Любл. уни, Соболевского Къ вопросу объ истор. судьбахъ Кіева, й моя Історія Київщини с. 443 і далі.

— ²⁾ Літописець, оповідаючи про пониження Данила в Орді каже: „Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею: Кыевомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, ииѣми странами — ны нѣ сѣдять на колѣнцѣ и холопомъ называється“ (Іп. 536). Тут літописець протиставляє давнійшу славу Данила з його нинішнім становищем татарського холопа; отже слова про володіння Київом належать теж до минулих часів. Пілному се тому, що Зубрицький (III. 153 і 157) і Шираневич (с. 92 3 і 104) уважали Дмитра Гйковича намісником Ярослава Інгваровича, а сього остатнього — васальом Данила; сей здогад добре збив уже Дашкевич (Княженіе Данила с. 63), вказавши на те, що факт надання Київа по Ярославі Всеволодичу його сину Данилу вказує на володіння його батька Київом до смерті, а також і на неправдоподібність, аби Ярослав Інгварович, маючи Київ, сам там не сидів.

До с. 220 ¹⁾ Лавр. с. 448—9, Воскр. I. 156—160, Нікон. II. 136—9. Татіщев (IV. 20—22) каже, що той поділ волостей зроблено на підставі заповіта Ярослава, і сю звістку прийняв Соловйов (I. 838), але слова Лавр. (с. 448), що брат Ярослава Святослав, узавши собі володимирський стіл, роздав городи своїм братаничам „якоже бѣ отець имъ урядилъ Ярославъ“ дає зрозуміти, що тестамент Ярослава не розтягав ся на володимирський стіл; тому слова Татіщева скорше треба уважати його власним (нездалим) поясненням. Те становище, яке Київ займав перед смертю Ярослава, зовсім не робило його привабною волостію, котру-б то Ярослав мав надати своєму старшому сину.

Про Калиту — Густинська літоп. (Полное собр. лѣт. II) с. 343, 344; сі звістки повторяє й далі розвиває Синописе (1823, с. 134); з дослідників їх прийняли нпр. Антонович Монографіи I с. 226, Дашкевич Замѣтки по ист. лит. рус. госуд. с. 59, Квашнинъ-Самаринъ ор. с. с. 222, Экземплярский Князья Сѣверной Руси I с. 39.

До с. 221 ¹⁾ Strykowski I с. 286, 287, 291, 303, 306, 311; сї звістки повторені й у Синописі с. 134: автор його не журився суперечністю, в якій стоїть залежність Київів від Галича з признаною ним залежністю від суздальських князів; що правда він стилізує свої слова досить обережно, не говорячи — котрі властиво князі реально володіли Київом. З дослідників залежність Київів від Галицько-волинської держави приймали Шараневич (с. 102). Владимирскій-Будановъ (Населеніе Ю.-З. Россіи до пол. XV в. с. 24 і 32), до певної міри також Молчановський ор. с. 147.

В Галицько-волинській літописі можна тільки в однім місці добачати натяк на залежність Київів від Данила: в оповіданні про холмську катедру св. Івана (с. 559) сказано, що Данило позбрав туди різні церковні річі з Київщини (з Київів, з Овруча): „украси же иконы, еже принесє ис Києва, каменѣмъ драгѣмъ и бисеромъ и златомъ: Спаса и пречистое Богородицѣ, иже ему сестра Федора вда; изъ монастыря Федора иконы же принесє, изъ Уручєго Устрѣтєньє — отъ отца его,... и колоколы принесє ис Києва, другія ту сольє“. Але будова сєї катедри припадає на часи, коли Київ зовсім певно Данилу не належав (сорокові й початок 50-х рр.), тож тут почасти треба розуміти річі давнїше забрані з Київщини (як нпр. той образ його батька з Овруча), почасти може відступлені Данилу Киянами (чи київськими князями, припустім), коли сам Київ до нього не належав.

— ²⁾ Деякі записки того новгородського синодика були подані пок. чернігівським архієпископом Філаретом в примітках до синодика Любецького — вперше в 1863 р. в Чернігівських епарх. извѣстіяхъ ч. 10, а потім в його Историко-статистическом описаніи Черниговской епархіи, т. IV с. 36 і далі; видавець при тім не дав ніяких пояснень що до того новгородського синодика, згадує тільки, що до нього подібні ще два — монастирєв Ілїнського й Гамалієвського (ibid. с. 35). Сам Філарет, друкуючи записку синодика (на с. 43), не робив з неї ніяких дальших виводів. Квашнін Самарін в своїй розвідці: По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV с. 122—3), за ним Дашкевич Волоховская земля — в Трудах с. 105, Зотов О черниговскихъ князьяхъ с. 116, опираючи ся на ній, висловляли гадку, що Київщина по татарським погромів перейшла до чернігівських князів.

До с. 222 ¹⁾ Іпат. с. 555, про сю кампанію див. вище с. 175 і 216.

— ²⁾ Неможливо припустити й того, що київський князь був союзником Данила в його боротьбі з Татарами: а ргіогі така відвага зовсім не правдоподібна, та й літописець, говорячи про той похід, міг би пояснити се в такім разі.

До с. 223 ¹⁾ Іпат. с. 575, 588.

До с. 223 ²⁾ Лавр. с. 461, Воскр. I с. 182.

— ³⁾ Гадка, що в Київщині в другій половині XIII в. не було князів, прохоплювала ся й давнійше у деяких дослідників. Так неб. Малишевский у своїй розвідці Яцекъ Одровонжъ мнимый апостолъ земли Русской (Труды Киев. дух. акад. 1867, VI с. 467), не висловляючи ся виразно, виходить з гадки, що по погромі Бату не було в Києві князів аж до Станислава (згаданого у Стрийковского). Дашкевич у своїй розвідці про Болоховську землю (Труды II с. 105) між різними можливостями припускає й таку, що в Київщині в середині XIII в. не було князів. Пшучи свою історію Київщини, я незалежно від таких попередніх гадок (як бачимо — досить невизначних), котрі я вже пізнійше запримітив, як інтересні для мене натяки на те, що й у давніших дослідників були такі гадки, — прийшов до переконання, що князів у Києві не було аж до початків XIII в. і ширше розвинув та уаргументував сю теорію (Очеркъ истории К. З. с. 443). З рецензентів виступав против неї проф. Филевич (Славянское обозрѣніе, 1892), але тільки аргіомі — уважаючи неможливим, аби руська земля могла жити без князів; проф. Голубовский (К. Старина 1892, VI) більш здержливо висловив ся, що „на його погляд ся гіпотеза ще не вповні підперта фактами“. Інші рецензенти не ремонстрували, але чи знайшла моя теорія прихильників — тяжко визнати ся, бо не появляють ся праці, які-б ближше займали ся сею справою. Я сам роблячи далі над сими часами не стрів нічого, що могло б проти моєї теорії промовляти. В своїй розвідці про громадський рух я про Київ тільки повторив в скороченню, сказане в Історії Київщини. Тепер, по десяти літах перероблюючи сю справу, я змінив деякі другорядні гадки, але в головнім зістав ся при тім самім.

— ⁴⁾ Про Володимира й Андрія див. с. 221 і примітку; що вони були, мабуть, з путивльської династії — на се вказує те, що вони записані між путивльськими князями в синодику. Про Федора маємо новгородські звістки в двох версіях, коротшій і ширшій, коротка в 1 Новг. с. 326—7, ширша в Супрасльській с. 55, Авраамки с. 68 (в сій часті ся компіляція однакова з Супрасльською) і 4 Новг. с. 52 (в сих трох компіляціях епізод оповідаєть ся майже буквально однаково, ближше до коротшої верзії), Софійск. времєн. I. 320 і Воскр. I с. 203 — з деякими дрібними варіантами; трохи більше відмін в Никонівській II. 205, але вони не дуже авторитетні; зрештою подробиці ширшої верзії варті такого-ж довіря, як і коротшої, і я в тексті комбіную обидві верзії.

По аналогії з Володимиром і Андрієм Федора в науковій літературі також часто уважали Ольговичом (Квашнін-Самарін по поводу Любеч. синодика с. 224, Дашкевич — Болохов. з с. 136, Зотов ор. с. с. 119, здаєть ся Соболевский Къ вопросу с. 289). Декотрі як Квашнін-Самарін

і Дашкевич, здогадували ся, що сей Федір — одна особа з Станіславом київським, в ширшій русько-литовській літописи (Pomniki do dziejów litewskich с. 15—6), що мав воювати з Гедимином (перше ім'я мало-б бути церковним, друге світським, і Дашкевич поправляє його на Св'ято-слава — Замѣтки по ист. литов.-рус. госуд. с. 59). Але чи був дійсно на світї той Станіслав київський — річ дуже непевна: на джерело тяжко спустити ся. Так само зовсім гіпотетичний здогад Дашкевича (Замѣтки с. 61) й Іловайського (Ист. Россіи II пр. 16), що сей Федір київський — то „князь Феодоръ Святъславичъ“, звістний як посел Гедимина в Новгород 1326 р. (1 Новг. с. 73—4 і в інших), тим більше що й не знати, чи Федір київський був залежним від Гедимина. Справедливо підніс уже Соловйов (I. 923), що навіть князем з руської династії київського Федора напевно уважати не можна.

Арх. Філарет, виписуючи з новгородського синодика ту записку про Івана-Володимира, додає: Въ кіевскомъ послѣ ки. Іоанна и Маріи — „Терентій, Андрей, Феодоръ, Іоаннъ“ (ор. с. с. 43). Д. Зотов (с. 118) здогадуєть ся, що сей Феодоръ — то Федір київський 1331 р., що він був брат Володимира-Іоанна, і що Терентій і Андрій теж були київськими князями. Як я зазначив ще в своїй Історії Київщини (с. 466), в київських синодиках мусить бути й більше київських князів з сих часів, але виловити їх можна буде хіба тоді, як сі синодики будуть видані (і то не знати чи удасть ся); поки ж що та записка арх. Філарета така що її ані пришити ані прилатати (він каже: Въ кіевскомъ послѣ Іоанна и Маріи..., а що то за Іоанн і Марія — з його попередніх записок не можна доміркувати ся). Отже і всякі гіпотези з неї робити на нї що не придаєть ся.

В Густинській літоп. (с. 350) потім під 1361 р. читаєть ся: въ Кіевѣ на княженіи Феодоръ“, а під 1362 р. сказано, що Ольгерд відібрав Київ від Федора. Самий факт сей належить до дальших розділів, тут тільки згадую тому, що сього Федора 1361—2 р. можна б уважати одною особою з Федором 1331 р., хоч з того може було б ще за скоро виводити, що він цілих тих 30 літ сидів у Київі. Зрештою й записка Густинської літописи не така й дуже авторитетна.

До с. 225 ¹⁾ Любецький синодик в вид. Зотова (ор. с.) с. 27 (у Філарета сі імена пропущені). Здогад, що маємо тут князя Переяслава руського, висловив Зотов (с. 113), але в обережній формі, вказавши заразом і на Івана Дмитровича з Переяслава суздальського (про нього — Экземплярскій Великіе и удѣльные князья Сѣверной Руси, II с. 6). Тому що перед тим Іваном Дмитровичом переяславським в синодику записаний ки. Димитрій новгородський, можна б припускати, що той Іван Дмитрович переяславський міг бути його сином, отже походити

з лінії князів Новгород-сіверського. Але се все тільки здогади. В згаданім уже оповіданню ширшої русько-литовської літописи (с. 15) ще є кн. переяславський Олег, але він такий же непевний, як і Станислав київський, що з ним разом виступає.

За повним браком відомостей про Переяслав дотепер ніхто ані пробував здати справу з її становища в татарські часи. Монографії про Сіверщину Голубовського й Багалія промовчують Переяславщину від татарських часів зовсім, а новіjšа книжка Ляскоронського про Переяславщину кінчить татарським погромом.

До с. 226 *) Про Чернигівщину в татарські часи головна праця Зотова — О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, 1893 (з IX т. Лѣтописи занятіи археографической комисіи); хоч його генеалогічні елюкубрації часом досить карколомні, й взагалі що до наукового методу праці можна багато закинути (див. мою рецензію в Записках т. V), але поданий тут Краткій очеркъ історії Черниговскаго княжества въ Татарское время — се найліпше, що ми маємо. Монографії Голубовського й Багалія хоч своєю границею ставлять середину XIV в., для остатнього століття дають лише кілька загальних уваг.

Джерелами для історії чернигівських княжих родів окрім синодиків (властиво поки що тільки Любецького, бо інші не видані) й літописей та літописних збірників, служать ще генеалогії потомків чернигівських князів — видані в X т. Временника московського історичного товариства. На жаль, для сих князів досі не зроблено чогось подібно до цитованого мною вище каталога північних князів д. Екземпларского.

До с. 227 ¹⁾ Іпат. с. 561—2: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрѣя князя Всеволодича Чернигову. Д. Зотов на тій підставі, що в Любецькім синодику його нема між в. князями, міркує, що Андрій під час свого весілля не був чернигівським князем, а тільки жив у Чернигові при батьку; але біда в тім, що в Любецькім синодику нема сього Андрія й зовсім, бо той Андрій, на котрого міркує д. Зотов, стоїть занадто далеко.

— ²⁾ Филарет, за ним К.-Самарін і Зотов уважають його сином Володимира Ігоревича, згаданим у Галицькій літоп. під р. 1206.

— ³⁾ Іпат. с. 568—9, 575—7, Лавр. с. 459 (в Воскр. І. 179 він хибно названий „пронським“); пізнійша історія Сяинського монастиря (на Десні) оповідає, що його заснував Роман в 1288 р. — Древняя російская вивліювка² XIX с. 284—5.

— ⁴⁾ Записка синодика звучить так: „и сына его князя Олга Романовича; вел. князя чер. Леонтія, оставившаго дванадесять темъ людей

и пріємшаго ангельскій образъ; во иноцех Василя“ (с. 26). Філарет (Русскіе святые, 1865, вересень с. 121) покликуєть ся на якийсь „рукописний календар“ (рукописные святцы), де Олег Романович має в чернецтві імя Леонтия. Се давало б можливість дійсно звязати ті дві записки синодика до купи (тим більше, що сам Філарет далі зве вже Олега в чернецтві Василем — отже міг помилити ся в тім, що Леонтий було чернече, а не хрестне імя). Біда тільки в тім, що про той „рукописний календар“ нічого більше не знаємо; ануж його автор скомбінував се все як раз з Любецького синодика? (пор. ще Описаніє Чернигов. еп. IV с. 41).

До каталогу чернигівських волостей в синодику маємо: кн. Федора Мстиславича (поправляють на „Мстислава“) новгородського, Константина Давидовича новгородського і кн. Дмитра новгородського, кн. Михайла Андрієвича трубецького, кн. Михайла глухівського, кн. Івана Романовича путивльського, кн. Івана путивльського, кн. Андрія рильського, кн. Василя рильського, кн. Георгія куреського, кн. Дмитра куреського (виписую тільки тих, котрих князівство означає сам синодик, — а се робить він не завсїгди). В літописах маємо: Романа брянського (див. вище прим. 3 до с. 227), а в звістнім епізоді про баскака Ахмата — Олега кн. рильського і воргольського й його свояка кн. Святослава липовецького.

До с. 228 ¹⁾ Іпат. с. 569, 575—7. Пізнійша генеалогія каже, що Роман наложив головою в Орді (Временникъ X. 68), але що літописи того не кажуть, і синодик такої смерті його не нотує (як робить при інших), то я думаю, що Зотов (с. 197) мав право, не приймаючи сеї звістки генеалогії.

Виймкове становище, яке займає між тодішніми сїверськими князями Роман, завдяки звісткам про нього Волинської літописи, було причиною, що в історіографії дуже перецінювано значінне брянського стола в ті часи. Так В. Антонович (Монографіи I. 113) думав, що Брянськ став взагалі новим центром Чернигівщини по татарським погромі (він уважає при тім Брянськ центром Вятицької землі); сей погляд знаходимо потім і у Вагалія (с. 308—9) і у Зотова (с. 191). Д. Зотов думає, що в другій половині XIII в. брянські князі були заразом чернигівськими (eo ipso?). Для сих здогадів властиво нема ніякої основи. Уже та обставина, що Брянськ захопили в 1-ій пол. XIV в. смоленські князі, не дозволяє його уважати політичним центром Чернигівщини. Але факт, що то був оден з визначних міст тоді, й там — може від часів Романа — перебував з часта чернигівський єпископ, так що в 1-ій пол. XIV в. він часом навіть титулуєть ся без ріжницї то чернигівським то брянським — див. Теогностові протоколи у Регеля *Analecta Byzantina* с. 56 (1335), пор. 55.

До с. 229 ¹⁾ Временникъ т. X — Родословная книга с. 46, 68—72, 155—7, 240—5. В літописах стрічаємо: кн. Святослава Мсти-

славича карачевського (1310), Олександра новосильського (1326), Андрія Мстиславича козельського (1339), Константина Юрієвича оболенського (1368), Федора торуського (1380): Воскр. I. 200, 205, II. 16, 39, Никон. II с. 178, 190.

До с. 229 ²⁾ Воскр. I с. 185, Никон. II с. 177—8.

— ³⁾ Собрание государственных грамот т. I с. 31—2.

До с. 230 ¹⁾ Найд. русько-лит. літопись в I т. Ученых Записок по II отд. с. 44.

До с. 231 ¹⁾ Пор. слова Волинської літоп. — Іпат. с. 589 (з 1286 р.); події з Ахматом стоять в літописах під 1283—4 рр.

До с. 232 ¹⁾ Цитати до сеї повісти див. вище с. 584, прим. до с. 213.

До с. 233 ¹⁾ Тако наведе Богъ сего бесурменина злого за неправду нашу, мню бо — и князи ради, зане живяху в которахъ межи собою — Лавр. 458.

— ²⁾ Воскр. I с. 176, Никон. II с. 162. З родами даней, оплат і робіт, що вимагали ся татарським правительством і його агентами, можуть нас знайомити привилеї, видавані ханами митрополитам: вони, вичисляючи, від яких обовязків свободне духовенство, тим самим дають зрозуміти, що вимогало ся від иньшої не упривілегованої людности (хоч не все те було законним, тим менше — постійним обовязком людности). Я навожу сі дати з грамоти Менгутимура (70-х рр. XIII в.) й Узбека (коло р. 1313), тут маємо: дань, тамга (мито), поплужне (поземельний податок, від плуга), ям і подводи (обовязок возити своїми кіньми ханських агентів), корм (обовязок їх годувати), війна, ловитва (обовязок висплати своїх людей в ханський воєнний похід або на лови). Оплати могли бути на самого царя, на його двір і агентів: „царева, царицына, князей, рядцевъ, доруги (доруга — агент поліційний), посла“ й иньших „пошлинників“ — поборців (Собрание государственных грамот и договоров II с. 5 і 9).

— ³⁾ Іпат. с. 575, 588, пор. вище с. 222—3.

— ⁴⁾ Воскр. I с. 175.

— ⁵⁾ З них у літописах записана смерть тільки одного — Олександра кн. новосильського, але теж без пояснення причини — Воскр. I с. 200 (р. 1326).

До с. 334 ¹⁾ Про убійство кн. козельського — Воскр. I с. 205, пор. 206.

До с. 235 ¹⁾ Воскр. I с. 206, Никон. II с. 212, 228. Повстання на кн. Гліба (може сина звістного вже Святослава Глібовича) могло стояти в звязку з боротьбою за стіл кн. Дмитра брянського, що згадується в Брянську перед тим (1334 р. — Никон. II. 206) і знову по тім (під 1341 р. — Никон. II. 209).

До с. 236 ¹⁾ Декотрі боярські роди дійсно покликували ся на традицію з часів „руських князів“, див. Архивъ Югозап. Россіи ч. IV т. I с. 175, 167, 194.

До с. 237 ¹⁾ Лавр. 449, 1 Новг. 272, 277, 282, 294, 298, Воскр. I с. 172, 174, 175, Никон. II. 137, 157, 158, Густ. 342.

— ²⁾ Лавр. с. 461, пор. 500, Воскр. I. 182, Никон. II. 172. В даті переходу м. Максима з Київа в Володимир є ріжниця: в одних літописях маємо рік 1300, як в Суздальській, в інших — 1299. Се треба пояснити так, що митрополит виїхав з Київа ще 1299 р., але задержавши ся по дорозі в Брянську (як каже Суздальська літоп.), приїхав у Володимир уже на початку 1300 р. (мартівського числення): Воскресенська літоп. каже, що прийшов він у Володимир 18 цвітня. Пополох в Київі супроти того міг стати ся при кінці 1299 (нашого, січневого) або на початку 1300 року.

— ³⁾ Що в митрополичих кругах уважали потрібним чимсь оправдати переїзд м. Максима, показує напись одної ікони в володимирській катедрі: на образі Богородиця подає омофор м. Максиму, а напись поясняє, що ся ікона написана 1299 р. (!) і представляє візю Максима, яку він мав приїхавши в Володимир: Богородиця явила ся йому й казала вістати ся в Володимирі (Доброхотовъ Памятники древности во Владимирѣ княземскомъ с. 74, Голубинскій II с. 96).

— ⁴⁾ Acta patriarchatus Constantinopolitani ed. Miklosich et Müller I. 351 і Русская историческая библиотека VI дод. с. 63.

— ⁵⁾ Соболевскій Къ вопросу с. 287.

До IV глави.

До с. 242 ¹⁾ Іпат. 230, 320, 332.

До с. 245 ¹⁾ Цікаво нпр. як представляється ся суд над Давидом: „Ты еси прислалъ к намъ река, кажутъ Давиду: хочю, братье, прийти к вамъ и пожаловати своею обиды, — да се еси пришелъ и сѣдиши съ своею братьею на единомъ коврѣ и чему не жалуеши, до кого ти обиди“ — Іп. 180. Порівняти розмови в Іпат. с. 183 ряд. 10, 11, 16, або: „и посемь братья вся“ — Іп. 184, теж і Іп. 191, 361 (посла къ братьи своей), 366 (сѣзва братью свою).

Що Мономах покликуєть ся разом на свою любов і до братії й до Руської землі, ми вже бачили; додам кілька інших прикладів. Уряджуючи братський з'їзд 1096 р., князі аргументують се потребою „соблюсти Рускую землю“ (Іп. 167); запрошуючи братію до походу на Свѣятополка, Мономах страхає їх тим, що „начнет брат брата закалати, и погибнетъ земля Русская“ (Іп. 171); заохочуючи Свѣятополка до походу на Половців, він каже йому: „то ти, брате, велико добро створиши

Русьской земли" (Іп. 183). Мстислав збираючи князів у похід на Половців, каже: „братѣ, пожалуйтеи о Руской земли и о своей отчизнѣ и дѣдинѣ (Іп. 368) — себто відкликуєть ся до династичних інтересів цілого княжого рода.

До с. 246 ¹⁾ Див. пояснення сього в т. II с. 96.

До с. 252 ¹⁾ Титул великого князя про київських князів див. Іп. 90 (св. Володимир), 110 (Ярослав), 208 (Мономах), 217 (Мстислав), 323 (Ізяслав), 352 (Ростислав), 426 (Рюрик), 427 (Святослав Всеволодич); подекуди сього титула нема в Іпатській кодексі, а тільки в пізнійших Хлебніковській і Погодінській — 109, 113, 151; очевидно пізнійше дописаний і заголовок на с. 268, де названо великим князем Юрія. Про галицько-волинських князів див. Іп. 479 (Роман), 574 (Василько), 604 (Володимир). Титул сей в другій особі уживає, здаєть ся мав, тільки Слово о полку Ігоревім (про Всеволода — гл. X). Царський титул див. Іп. 249, 266, 303, 323, 479, 604. Один раз — в похвальнім слові Рюрику (Іп. 476) ужито грецьке „кюръ“ (κυρ); додам, що сей титул служив підвищем одного рязанського князя.

— ²⁾ Вираз Слова на перен. мощей Бориса і Гліба про Давида чернігівського: княжаше в Чернигове в болшемъ княженъи, понеже бо (бѣ) старій братъи своей — Пам. др. писъм. ХCVIII с. 16.

— ³⁾ Ibid. с. 16.

— ⁴⁾ Повні огляди політичної організації землі за часів руського державного права (але однаково земель українсько-руських і інших) містять курси історії руського права: Сергѣевичъ Русскія юридическія древности т. II — власти (Спб., 1893—6, вип. 1 — віче й князь, вип. 2 — дорадники князя, боярська рада і духовенство); головна недостача курсу — що автор не відрізняє порядків давньої Руси від Московської держави, трактуючи се суміш однаково як „древнюю Русь“. Владимирскій-Будановъ Обзоръ исторіи русскаго права (Київ, вид. 3, 1900 р.): праця коротка й суха — як університетський компендіум, але се найбільш повний й систематичний огляд; з декотрими поглядами автора, які мині здають ся хибними, стрітимо ся ще далі. Загоскинъ (проф. казан. университета) почав видавати Історію права русскаго народа, т. I, 1899, але се тільки prolegomena. На таких пролегоменах спинила ся й Історія русскаго права проф. Леонтовича, I, Одеса, 1869 (статя перероблена звідти — Старый земскій обычай, про славянське звичаєве право — Труды VI арх. з'їзда). Видання для слухачів: Історія русскаго права Д. Самоквасова, Мва, 1888, Лекції по исторіи русскаго права В. Сергѣевича, Спб., 1890, Історія русскаго права Мрочекъ-Дроздовского, Мва, 1894. Тут же треба згадати книжки: Тюриня Общественная жизнь и земскія отношенія въ древней Россіи,

Мва, 1850, Лешкова Русскій народъ и государство. Исторія русскаго общественнаго права до XVIII в., Мва, 1858, Хлѣбникова Общество и государство въ домонгольскій періодъ русской исторіи, Спб., 1872 (містить огляд суспільно-політичного устрою давньої Руси, широко зачеркнений, але багатий довільностями, хибами, побільшеннями).

Далі подібні огляди (коротші, часто менш докладні) містять курси історії давньої Руси, вкажу Соловйова т. I. 3 гл. 1 (с. 669 і далі), Погодіна Исслѣдованія т. VII (вибрані з літописей тексти) і йогож Древняя русская исторія домонгольскаго ига т. II (два видання), Бестужева-Рюміна Русская исторія т. I (с. 192 і далі), Іловайского Исторія Россіи т. I (гл. XIX), Огляд політичного устрою українсько-руських земель на підставі типового — київського матеріялу подав я в гл. V своєї Історії Київщини. Подібні (коротші) огляди містять також монографія — Багалія про Сіверщину, Іванова про Волинь, Ляскоронського про Переяславщину (дуже лихий).

До с. 253 ¹⁾ Пор. т. I с. 229.

— ²⁾ Лавр. 358: Новгородци бо изначала, и Смоленяне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходятся, на чтоже старѣйшии сдумаютъ, на томъ же и пригороды стануть. Сеї звістки не можна иначе розуміти, як тільки про віча в справах політичних, бо якихось вічевих зборів в адміністративних чи економічних справах всеї землі, з поручення князя, як то хочуть деякі дослідники (Самоквасов і за ним Лімберт — як низше), ми ані не знаємо, ані навіть припустити їх не можемо.

До с. 254 ¹⁾ Факти діяльності київського віча зібрані в розвідці Липиниченка Вѣче въ Киевской области, 1881 і в моїй Історії Київщини с. 301 і далі; факти діяльності віча по різних землях у Погодіна Исслѣдованія VII. 153 і далі, Сергєєвіча Вѣче и князь, 1867, в змінений і скорочений формі в т. II його Юридическихъ древностей с. 3 і далі. Політичне значіння віча на Україні пробував заперечити Самоквасов у своїй розвідці Замѣтки по исторіи русскаго государственнаго устройства и управления (Ж. М. Н. П. 1869, XI і XII); сеї погляд повторив потім його ученик Лімберт в розвідці Предметы вѣдомства вѣча въ княжескій періодъ древней Россіи, Варшава, 1873, але ся проба потягнути рішучу різницю між устроєм українсько-руських земель як чисто монархічним, з вічевим устроєм північних республік — не прийняла ся в науці. Огляди компетенцій віча ще у В.-Буданова Обзоръ³ с. 56 і далі, В. Дьячанъ Участіе народа въ верховной власти славянскихъ государствъ, Варш., 1882.

— ²⁾ Для фактів ширше описаних в попередніх главах (т. II гл. 2 і 3) я не вказую тут джерел.

До с. 254 ³⁾ Аналіза рядів 1146 і 1154 р. див. в т. II с. 109 і 127.

До с. 255 ⁴⁾ Іпат. с. 326, 365, 375.

— ²⁾ 1068, 1113, 1146 і 1150 — вагання в численню залежить від того, чи рахувати сюди другий і третій похід Ізяслава на Київ, коли він діставав заклики від Киян.

— ³⁾ Як то ми бачимо в двох разях, що Київська літопись не згадує про участь громади, а згадують інші — Суздальська та Новгородська (про Ярополка й друге князювання Ізяслава Давидовича).

До с. 256 ⁴⁾ Соловйов І. 494, Сергѣевичъ — Юридическія древности II с. 76.

До с. 259 ¹⁾ Ширше про се т. II с. 108 — 9.

До с. 261. Про склад віча: назви учасників — Іп. 120, 169, 175, 216, 226; про дітей: Іп. 242, 246, 250.

До с. 262 ¹⁾ Оповідать про се Київська літопись (с. 244 і далі) й Суздальська (с. 300), в дечім незалежно, доповняючи одна одну.

— ²⁾ Так у Сузд.: сѣдоша у святое Софѣи; в Київ.: вѣставшимъ же имъ въ вѣчи. Сі два вислови можна б скомбінувати так: зійшли ся й посідали, чекаючи віча, а коли воно почало ся — повставали. Але слова Київ. літописи можуть мати і загальнійше значінне: „коли вони зібрали ся на віче“, слова ж Суздальської мусять мати реальне значінне. Нічого нема неможливого, що люде під св. Софією сиділи підчас віча — на сходах, під церквою, і т. и.

До с. 265 ¹⁾ „Ізяславъ... с великою славою и честию въѣха въ Киевъ, и выидоша противу ему множество народа, игумени съ черноризци и попове всего города Киева въ ризах (митрополита в Києві тоді не було), и приѣха къ святой Софѣи и поклонися святой Богородици (обом катедрам — старій і новій), и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего“ — Іп. 233. Такий самий образ, в тім же порядку дає Київська літопись про уводина в Новгород Мстислава Ростиславича — Іп. 411. Про участь єпископа в уводинах — Іп. 198 (Мономах), про його благословенство дає вказівку епізод з митр. Константином: коли він прибув (1158) на місце поставленого Ізяславом Климента, „створивше божественную службу и благословиша князя Дюргя Володимерича“ (с. 333). „Посадиша Кияне“ — Іп. 324, 329, Лавр. 291, 1 Новг. с. 142; „сѣде“ — Іп. 128, 233, 276, 290; сей останній вираз одначе уживав ся й ширше — навіть про князів, що були акцептовані громадою. 1068 р. Кияне, вигнавши Ізяслава, а на його місце вибравши Всеслава, — „поставиша і середѣ двора княжа“.

До с. 268 ¹⁾ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневскаго с. 29.

— ²⁾ Христоматія В.-Буданова I⁴ с. 241.

До с. 269 ¹⁾ Русскія достопамятности I. 63.

— ²⁾ „Дума“ в наших джерелах уживається тільки як *poem actio-nis*: кн. Володимир „думи не любяше с мужми своими“ (Іп. 445), „бояре думающе“ — Іп. 434, „сѣдше думати с дружиною“ — звичайне княже зайняття в Мономаховій науці — Лавр. с. 238. Про боярську думу див. спеціальну працю Ключевского Боярская дума древней Руси, 2 вид. 1883 (до давньої Руси належать гл. 1 і 2), Сергєєвича Русскія древности т. II в. 2 — дві глави спеціально присвячені думі (одна має характер догматичний, друга — огляд літератури), В. Буданова Обзюръ³ с. 48, Загоскіна Історія права московскаго государства, т. II вип. 1. Погляд Буданова — стільки оригінальний, що він уважає „думу“ одним з основних елементів устрою землі на рівні з вічем і князем; але в дійсності дума без князя не може існувати, се її ого прибічна рада, а не самостійний елемент. Протівно, Сергєєвич виступає проти погляда, що княжа дума була постійною, сталою інституцією, з більш менш докладно означеним складом і компетенцією, і бачить в ній тільки „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить“ (с. 337); критику цього погляду дав я в Записках т. XVIII, Н. Хроніка с. 9—10: дума не була тільки актом, а й інститутом, як неодмінний елемент княжої управи, а й нарада ведає не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь в усіх важніших княжих плянах.

До с. 272 ¹⁾ Пор. звістку літописи, що Всеволод Ольгович задарював бояр Мстислава і тим відтягав війну — Іп. 209, також Іп. 275 — про Юрія.

— ²⁾ Іп. 54, 73, 74. Про участь земських людей в княжій раді в літературі погляди ріжняться. Проф. Ключевский бачить кардинальну різницю княжої ради X в. від пізнішої в тім, що в пізнішій не було вже репрезентантів громади; се одначе не дуже правдоподібно, та й літописна повість про Володимира належить кінцю XI або початку XII в. і брати її як документ відносно як раз X в. — не безпечно. Про інші погляди учених в сій справі див. мою Історію Київщини с. 331—2.

— ³⁾ Про участь духовенства в княжій раді — окрім Іп. 87 іще 459—60; правда, тут не говориться виразно, що духовні особи подавали свої гадки на засіданнях боярської ради, але політична нарада князя з митрополитом *à part* не дуже правдоподібно виглядає; порівняти з рештою склад ради галицьких князів XIV в.

— ⁴⁾ Іп. 484: король (угорський) посла великого дворського Пота, поручив єму воеводство надом всіма вон. Дійсно, Пот (Poth або Posh — Поч) був у тім часі палатіном угорським: з сям титулом він стрічається в документах 1209 до 1211 р., див. індекси до

угорських дипломатів — Czinár Index alphabeticus codicis dipl. Hungariae с. 525, Kovács Index alph. cod. Arpadiani continuati с. 819.

До с. 272 ⁵⁾ Іп. 372: „яша... Олексу дворьского“, у Мстислава Ізяславича, 1169 р.

До с. 273 ¹⁾ Іп. 518, 527, 545 — дворський (дворський) Григорій, Андрій; дворський Андрій взагалі відігравав дуже важну роль на дворі Данила; дворський Яків, згаданий за його часів в Іп. 530, мабуть був Васильків, як і дворський Олекса с. 556; що дворський був у Данила оден, на се вказує те, що часом літописець не зве його по імені, а тільки титулом — нпр. с. 527, 552—3. Про уряд дворського див. Сергєєвича Юрид. древности I 393 і далі (але тут дуже мало про дворських українських) і дещо у Линниченка Суспільні верстви Гал. Руси с. 14.

— ²⁾ Chotkone iudice nostre curie — на грам. 1334 (Voigt Cod. dipl. Prussiae II ч. 145), Wascone Kudrynowicz iudice curie nostre — на грам. 1335 (Карамзін IV пр. 276).

— ³⁾ Про московських дворецьких у Сергєєвича I. с.

— ⁴⁾ Іп. 525 (в Галичині), Лавр. 433 (в Київщині) — оба рази в XIII в.

— ⁵⁾ Іп. 326: Ростислав: по смерті Вячеслава „сѣзва мужи отца своего Вячеслави и тивуны („и казначѣи“ додає Воскр. I. 62) и ключники, каза нести имѣнье отца своего передъ ся, и порты, и золото, и серебро.

До с. 274 ¹⁾ Пор. т. I с. 240—1.

— ²⁾ Чернігівський тисяцький — Іпат. 357, володимирський і туровський (Андріїв і Вячеславів) — Іпат. 211, перемишльський — Іпат. 490, галицький — Іпат. 509, про переяславського й білгородського див. вище с. 267, вишгородський — Іпат. с. 365—6 (Радило, Давидів тисяцький), сновський — Іпат. с. 268. Не знати, чи згаданий в поході Ігоря на Половців „тисячконого сынъ и конюшый его“ (Іпат. с. 437) був сином тисяцького чернігівського, чи може новгородсѣверського (але в Новгороді сѣверським тисяцького зрештою не знаємо).

— ³⁾ Деякі як Бестужев-Рюмін Рус. Ист. I. 210, В.-Буданов Обзоръ³ с. 84 хотіли відрізнати тисяцьких княжих від тисяцьких земських, але се похибка: звичайно тільки ті князі мають тисяцьких, що сидять в більших земських центрах де були тисяцькі. Погодін, кажучи, що „у всякого князя був тисяцький“ (Исслѣд. VII с. 190), зробив скороспішний вивід з тих фактів, які мав у літописи. Підозріння може будити хіба тисяцький городенський — кн. Мстислава Всеволодовича (Іпат. с. 375): хоч нема нічого неможливого, що в Городні тисяцькі були й перед тим,

нім він став особною княжою волостію, але можливо, що на взір інших земель князі, часом бодай, творили собі сю посаду і в таких своїх столицях, які сього уряду давнійше не мали.

До с. 274 ⁴⁾ Іпат. с. 245—7, Лавр. 300—1, див. вище с. 262.

До с. 275 ¹⁾ Нпр. у поході Метислава на Кривичів висилають своїх тисяцьких князі волинський і турово-пинський (Іпат. с. 211), певно — не з „воями“, а з дружинними полками.

— ²⁾ Див. про се В.-Буданова Крестьянское землевладѣніе въ Зап. Россіи — Чтенія київські VII с. 26, Любавскій Областное дѣленіе с. 428, Линиченка Сусп. верстви с. 111 і д.

— ³⁾ Умова Новгородців з Казимиром § 21 — Хрестоматія В.-Буданова I⁴ с. 208, Обзоръ В.-Буданова³ с. 140—1.

— ⁴⁾ Див. моє Барское староство с. 303, Линиченко ор. с. с. 113 і далі.

— ⁵⁾ Звістка історія з тивунами київським і вишгородським 1146 р. — Іпат. 229.

До с. 276 ¹⁾ Карамз. 125: в сѣм кодексі виступає вже новий термін: намістник, але в інших кодексах маємо посадника.

— ²⁾ Карамз. 70, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ в вид. Срезневского с. 78.

— ³⁾ Київські устави 1494 і 1499 р. — Акты Зап. Рос. I. 145, 194—5.

— ³⁾ Іпат. 288, Руська Правда Карамз. код. 33, 36, також грамота Андрія Юриевича 1320 р. в Kodeks diplom. m. Krakowa с. 14 (theolonatores — sic!).

До с. 277 ¹⁾ Люстрація Ратенського староства — Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 280.

— ²⁾ Будановъ Обзор³ с. 510, 630—2, Сергѣевичъ Лекціи и изслѣдованія² с. 229; спеціальні розвідки: Собѣстіанскій Круговая порука у Славянъ по древнимъ пам'ятникамъ ихъ законодательства, 2 вид. 1888, Грыцко — Участвіе общины въ судѣ по Русской Правдѣ, Архивъ истор. и практ. свѣдѣній 1863, V.

— ³⁾ Літературу див. низше, в прим. до с. 362, де подана взагалі література давнього руського права. Тут про судівництво я говорю, як про частину організації землі.

До с. 278 ¹⁾ Ак. 41 (ємець) і 42 (вирик), Кар. 7, 8, 85.

До с. 279 ¹⁾ Хрестоматія В.-Буданова I⁴ с. 244, примітка 25.

— ²⁾ Ак. 38, Кар. 37, 89, 117.

До с. 280 ¹⁾ Про тивунів — Іпат. с. 151, пор. 229 і варіанти в т. II с. 108—9, про посадників — Іпат. с. 407: Ростиславичі, прийшовши з „Руси“ (Чернигівщини) в Суздальщину, „роздала бѣста посад-

ничества Рускымъ дѣцкымъ, они же многу тяготу людемъ симъ створиша продажами и вирами“, отже судили.

Спеціальні розвідки про тивунів і мечників у Мрочек-Дроздовского Исслѣд. о Р. Правдѣ, II дод. XI і XV.

До с. 280 ²⁾ Ак. 41, 100, пор. Іпат. с. 230, 402.

Руська Правда (Ак. 1) згадує ще оден уряд, не ясний що до значіння і з інших українських джерел незвідний — „ябетник“. Дослідники уважають його чимсь в роді нинішнього прокуратора — Христо-матія В. Буданова І³ с. 23, Мрочекъ-Дроздовскій О древнерусскихъ ябетникахъ (Чтенія московські 1884, I).

До с. 281 ¹⁾ „Видока ему (себто покривдженому) не искати“, горить Р. Правда, коли свідків не вимагало ся — Ак. 2, Кар. 24.

— ²⁾ Кар. 3, 78, 88.

— ³⁾ Кар. 27, 29, 123.

До с. 282 ¹⁾ Ак. 15, Кар. 30, 32, 33, 36.

— ²⁾ Оже мучить смердь смерда безъ княжа слова — Кар. 89, порівнянне сього параграфу з 135 і з умовою Новгородців з Німцями (§ 4: А оже мужа свяжутъ безъ вины, то 12 гривенъ за сорокъ стारыхъ кунъ) дає розуміти, що тут іде мова про самовільний і неоправданий арешт і всяке насильство взагалі.

До с. 283 ¹⁾ Нпр. при сводах: „Поиди на сводъ, гдѣ еси взялъ“, „вдай ты мнѣ свой челядинъ, а ты своего скота ищи при видоцѣ“ — Ак. 15, 30; при процесі на підставі заяви холопа: „по сего рѣчи азъ емлю тя, а не холопъ“ — Ак. 15, Кар. 30, 100. Такий же формалістичний характер мало докладне означення числа свідків, вимога, щоб їх посвідчення сходили ся буквально, або такі формальні жадання як нпр., щоб при продажі холопа гроші дано при нім самім, і т. п.

— ²⁾ Про формалізм у Руській Правді див. особливо П. Беляєва Очерки права и процесса въ эпоху Р. Правды; він і справедливо поясняє причину його.

— ³⁾ Ак. 2, 28, Кар. 24.

До с. 284 ¹⁾ Ак. 9, Кар. 26, 33.

— ²⁾ Кар. 15—17, 100—1.

До с. 285 ¹⁾ Поученіє м. Петра — Памятники стар. рус. литературы IV с. 187: „аще который человекъ позовется на поле, придетъ коему попу да восхощетъ причастити ся, и вы ему причастія не давайте“ і т. д. Ся частина поучення зовсім однакова з поученням м. Фотія, так що, можливо, маємо тут контамінацію, зроблену якимсь пізнішим книжником. Див. про се Голубінскій II с. 119.

— ²⁾ Про се нпр. Буданов Обзор² 526, Сергієвич Лекціи² с. 452—3.

До с. 285 ³⁾ Кар. 68, 76, 118.

— ⁴⁾ Тексти з літописей про військовість зібрані у Погодіна Изследованія VII с. 234 і далі, розвідки є тільки давніші: Устряловъ Русское войско до Петра В. (Библіотека для чтенія 1856, VI), Історія военного искусства въ Россіи отъ начала Руси до царств. Алексѣя Мих. (Военный Журналъ 1856, I—IV), також Русская военная сила — очеркъ развитія выдающихся военныхъ событій въ Россіи, Мва, випусками від 1888.

— ⁵⁾ В сѣм останнїм значінню слово уживаєть ся так часто, що нема потреби наводити приклади; в значінню „товариші“ слово се ужито нпр. в Іпат. с. 120 ряд. 19 (в історії повстання 1068 р.), 207 ряд. 13; в значінню війська взагалі нпр. с. 106 р. 3: „исполчи дружину, и постави Варягы посредѣ, а на правѣй странѣ Кыяны, а на лѣвемъ крылѣ Новгородци“.

— ⁶⁾ Нпр. Іп. 92: „се дружина у тебе отня и вои“, також с. 108 ряд. 17; в ширшій значінню нпр. с. 152: „мало имаши вой, онъ же рече имъ: имѣю отрокъ своихъ 8 сотъ“.

До с. 286 ¹⁾ Полное собр. лѣтоп. V с. 87.

— ²⁾ Серіозно бере її проф. Ключевский, пробуючи пояснити упадком курса гривни (Боярская дума с. 102)

— ³⁾ Іпат. 358, пор. 350: братъ ти Святославъ боленъ, а сыновець отъ него шелъ Новугороду, а дружину свою пустилъ отъ себе прочь.

— ⁴⁾ Іпат. 152 (имѣю отрокъ своихъ 8 сотъ) і 238.

— ⁵⁾ Сѣдельники и кощѣи — Іп. 369, 370, 376. Значіння слова не ясне (перекладають: отрок, раб, див. словар Срезневского sub voce); найправдоподібнїйше здаєть ся минї, що так звали ся слуги турецького племені — Чорноклобуки, Половці і т. и.

До с. 287 ¹⁾ Іп. 246, 300; порівняти ще слова Кия по переславській битві, що у них і зброї нема — Іп. 268.

— ²⁾ Іпат. с. 526 і особливо 529: собравше смерды многы пышцы.

— ³⁾ Див. про се т. II с. 304.

До с. 288 ¹⁾ Лавр. с. 240: сръѣтоша ны ввезапу половецкыи князи, и хотѣхомъ с ними ради битися, но оружье бяхомъ услали напередъ на повозѣхъ.

— ²⁾ Іп. 369, 429, на „ворогъ“ в битві — 178, 334, 335 і т. и. Зажитие — Іп. 338, 343. Типовий розклад війська. нпр. Іп. 431: „изрядоша полковъ 6: Игоревъ полкъ середѣ, а поправу брата его Всеволожъ, а полѣву Святославъ сыновця его, напередѣ ему его сынъ Володимѣрь и другий полкъ — Ярославъ, иже бояху с Ольстиномъ Коуевѣ, а третій полкъ напередѣ же сгрѣльци, иже бяху отъ всихъ князей вы-

ведени“; термін крило див. нпр. с. 106. Судячи по с. 452 (а стрільці своя молодья пусти к нимъ), можна думати, що стрільцями їздила молодіж. Суперечку про те, хто буде їздити в передовім полку, див. Іп. 439.

До с. 288 ³⁾ Іпат. 505, пор. с. 582: „законъ же бяше в Ляхохъ таков — челяди нѣ имати ни бити, но дупяхуть“ (грабували тільки). Що до практики — пор. Іпат. 586.

— ⁴⁾ Ярослав Ізяславич каже Киянам: „промышляйте, чимъ выкупати княгиню и дѣтя“, Іп. 393.

До с. 289 ¹⁾ Іпат. с. 515, 524, 532, 563, пор. 519, 558.

— ²⁾ Іпат. 508, 532. Декотрі (нпр. Буданов Обзор³ с. 66) додають перенесення на Волинь західних рицарських звичаїв в оповіданні Іпат. с. 270, що Болеслав під час свого побуту на Волини з Ізяславом Мстиславичом в Луцьку „пасаше сыны боярскы мечемъ многы“, себто надавав їх рицарську гідність; але тут непевно, чи йде мова про „синів боярських“ руських чи польських — про польських можна думати скорше як про руських.

— ³⁾ Див. про се Сергєєвич Лекції² с. 251. Особливо се ясно в устави смоленської катедри, де поруч загального означення дани з інших округів, в деяких ся дань, очевидно, розкладається на свої складові частини: полюдь, перевіз, торгове, корчмита (м. Копись — Хрестоматія Буданова I³ 244). Про організацію фінансів Обзор Буданова³ с. 89 і далі, Сергєєвич Лекції² с. 250, спеціальні розвідки — тільки старі: Гагемейстеръ — Розысканіе о финансахъ древней Россіи, 1830, Толстой Історія финансовъхъ учреждений древней Россіи, 1848.

Останнім часом порушив справу державних маіностей в давній Русі д. Сергєєвич у своїх Древностях русскаго землевладѣнія: по аналогії з Новгородом він припускає і в інших землях, в перед-татарські часи існування таких маіностей (Ж. М. Н. II. 1900, IX с. 74). Але власне на сій точці нема ніякої підстави для аналогії їх з Новгородом.

— ⁴⁾ Іп. с. 13—14, пор. 11 (хозарська дань), 37 (ради даєть и медомъ и скорою), 56 (радимичька дань).

До с. 290 ¹⁾ Устава смоленської катедри — в Хрестоматії Буданова I⁴ с. 244.

— ²⁾ Див. вище цитату — с. 600, прим. 1 до с. 277.

— ³⁾ Ак. 42, Карамз. 7, 85, 108, 109.

— ⁴⁾ Іпат. 38, 89, загальне значіння сих термінів ясно нпр. з Р. Правди, Кар. 39.

— ⁵⁾ Див. про се мою розвідку Южнорусскіе господарскіе замки в пол. XVI в.

— ⁶⁾ Карамз. 134.

До с. 291 ¹⁾ Обязок людности „рубити город“ об'ясняє нам і заяви Ятвягів при своїй покорі: „работѣ быти ему и города рубити в землѣ своей“ — Іпат. с. 553.

— ¹⁾ Іпат. с. 288, 594, Р. Правда Карамз. 36, Kodeks diplom. m. Krakowa с. 15, Supplementum ad hist. Russiae monumenta с. 126. Окрім того про торгіві оплати ще в церковній уставі Володимира (ис торгу десятую недѣлю).

— ²⁾ Устава смоленської катедри І. с. с. 244.

До с. 292 ¹⁾ Іпат. 338, 595.

— ²⁾ Іп. 235—7, княжі села і стада — іще Іпат. 374, Воскр. І 71 (село Шоломница Метиславової жінки). Берковець = 10 пудів = 200 кіло, корчага — міра (мѣтров), горнець (херѣмис).

До с. 293 ¹⁾ Іп. 414, 476, 471, також 105, 117, 373.

— ²⁾ Головною підставою для студій церковного устрою давньої Руси служить капітальна праця професора московської дух. академії Е. Голубінського: Історія русскої церкви, т. І — періодъ первый, кievскій или домонгольскій, в двох книгах, Мва, 1880 - 1; від року 1893 він почав містити в московськiм Богословськiм Вiстнику статі про поодиноких митрополитів після 1240 — Кирила, Максима, Петра, а сього року в Чтеніях московських видрукував т. ІІ. На жаль видання І-го тома, давно випродане, не повторяло ся (як кажуть — по наказу синода), так що стало бібліографічною рідкістю; перша книга його містить історію розповсюдження християнства, огляд церковної управи, освіти й письменства, друга — церковну археологію (церкви, богослуження, свята і т. и.), огляд монашества, релігійности і моральности народа; 1 книга ІІ т. — огляд верхньої історії церкви ХІІІ—ХVІ в. в біографіях митрополитів всєї Руси. Перші дві книги курсу проф. Голубінського цінні тим, що звертають головну увагу на устрій церкви, не на факти церковного життя; саодиноким в своїй сфері вістаєть ся він завдяки свому критицизму, майстерному науковому методу й широкому використанню аналогій з грецької церкви й фактів пізнійших часів. Простора рецензія на них проф. Малишевського в Записках петерб. академії (т. 41) дає дуже мало. І книга ІІ тому, хоч ліпша від попередніх курсів, стоїть низше від І тому.

Інші курси — давніші — стоять далеко низше праці Голубінського. З них більше значіння мають: Филарета (Гумилевського) Історія русскої церкви, коротенька, в п'яти книжках, 1-ше вид. 1847, 5-те вид. 1888; з них до перед-татарських часів належить перша книжка. М. Макарія (Булгакова) Історія русскої церкви, ширша від попередньої, до перед-татарських часів належать І—ІІІ томи (2 вид. 1868) і особний ще вступ під титулом Історія християнства въ Россіи до кн. равноап. Владимира

(2 вид. 1868); т. IV і V (разом) присвячені часам до полов XV в.; при великих розмірах і досить багатім матеріалі праця, особливо в перших трох томах, хорувє дробязковим схолястичним схематизмом, перевагою зверхніх фактів, при тім критицизм автора не виходить за дуже тісні границі.

Давнє руське канонічне право не дуже багате літературою. Загальні курси: Мысовскій — Древнее русское церковное право — Православный собесѣдникъ 1862—3. Соколовъ Изъ лекцій по церковному праву, Мва, 1874 (не скінчене). Альбовъ Краткій курсъ лекцій по церковному праву, Спб. 1882. Бердниковъ Краткій курсъ церковнаго права греко-россійской церкви, Казань, 1888 і „Дололненія“, Каз. 1889. Суворовъ — Курсъ церковнаго права, Ярославль, 1889—90, т. I — частина історична (тут до історії руського церковнаго права особливо гл. VI частини I і II), т. II — догматична; друге видання — скорочене, як для університетського підручника, але де в чім і доповнене п. т.: Учебникъ церковнаго права, Яросл., 1898. Лашкаревъ Право церковное въ его основахъ, видахъ и источникахъ, 2 вид., К., 1889. Остроумовъ Введеніє въ православное церковное право, Харьк., 1893. Де що спеціальнійше див. нижше.

Памятки давнього руського канонічного права видав пок. Павлов — Русская историческая бібліотека, VI (1880). Сюди одначе не увійшли ані церковні устава князів (видані в курсах Макарія, Голубініского і в Хрестоматії по ист. рус. права. В.-Буданова, т. I) ані деякі пньші памятки. Доповненням служать видання тогож Павлова: Первоначальный славяно-русскій Номоканонъ, Казань, 1869, Мва, 1897, Книги законныя содержащія византійскіє законы, земледѣльческіє, уголовные, брачные и судебные, Спб., 1885, Неизданный памятникъ церковнаго права XII в. (Правила еп. новгородського Ілі — Ж. М. Н. П. 1890, X).

Спеціальнійші праці (важнійші) — з давнійших: Амвросій Історія російской ієрархії. т. I—VI, Мва, 1807—15, Евгений Описаніє кїєво-софійскаго собора и кїевской ієрархії, К., 1825, Розенкампфъ Обзоръніє кормчей книги, Спб., 2 вид. 1839, Соловьевъ — Взглядъ на состояніє духовенства въ древней Руси (Чтенія моск. 1846), Неволинъ — О про странствѣ церковнаго суда въ Россіи до Петра В., Спб., 1847 (потім в Полном Собраніи сочиненій т. VI), Калачевъ — О значеніи кормчей въ системѣ русскаго права (Чтенія моск. 1847 т. XVI), Рудневъ — Разсужденіє о ересахъ и расколахъ въ русской церкви со времени Владимира В., Мва, 2 вид., 1840, Казанскій — Історія православнаго русскаго монашества, М., 1855, Бѣляевъ Объ общественномъ значеніи христіанской церкви на Руси — Ж. М. Н. П., 1856, VII, Лохвицкій — Очеркъ церковной администраціи въ древней Руси (Русскій вѣстникъ,

1857), И. С. — О церковномъ судоустройствѣ въ древней Руси — Чтенія московскіи 1865, I.

Новійші праці: Т. Барсовъ — Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквію, Спб., 1878 (досить слаба, більш компілятивна праця). До сеїх справі іще: Павловъ — Теорія восточнаго панизма (Православ. Обзорѣніе 1879, XI і XII), Никольскій — Учрежденіе патріаршества въ Россіи (Христіан. Чтеніе, 1879). Далі — А. Лебедевъ — Объ избраніи въ епископскій санъ въ древней вселенской и русской церкви (Р. Вѣстникъ 1873, IX). Матышевскій — Кіевскіе церковніе соборы (Труды кiev. дух. ак. 1884, XII). Н. Д. — Іерархія всероссійской церкви отъ начала христіанства до настоящаго времени, Мва, т. I—II, 1892—4. Рыбинскій Кіевская митрополичья кафедра съ пол. XIII до конца XVI в. (Труды к. д. ак. 1891, I). Звѣринскій В. Матеріалъ для историко топографическаго изслѣдованія о православныхъ монастыряхъ въ Россійской имперіи, Спб., 1890. Васильевъ Історія канонизаціи русскихъ святыхъ (Чтенія моск. 1893, III). Голубинскій Історія канонизаціи святыхъ въ русской церкви — Богослов. Вѣстникъ 1894 і осібно (критика і доповнення до праці Васілева). Горчаковъ О земельныхъ владѣніяхъ всероссійскихъ митрополитовъ, патріарховъ и св. синода, Спб., 1871. Суворовъ — Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Яросл., 1888, критика Павлова: Мнимые слѣды“ і т. д., і відповідь Суворова: Къ вопросу о западномъ вліянніи на древне-русское право, 1893. Ясинскій Лекціи по виѣшней исторіи русскаго права, I, К. 1898 (про руські церковні устави).

Окрім того огляди церковного устрою й життя в загальних курсах — Соловйова (т. III гл. 1), Вестужева-Рюміна (с. 228 і далі), Іловайского (I гл. X і IX). Короткий огляд історії давньої руської церкви у Пелеша *Geschichte der Union*, I. Деякі спеціальніші праці вказані будуть низше. Про релігійність і церковність — в гл. V.

До с. 293 ³) Parthey Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatum c. 27, 230, 241. Gelzer Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse d. orient. Kirche — Byzantinische Zeitschrift I (1892) с. 254. Про хронологію каталогів розвідки: Гельцера Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcopatum — Jahrbücher für Protestant. Theologie, XII (1886), De Boor Nachträge zu den Notitiae episcopatum — Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII (1890) і XIV (1894). В *Διακόποις*, що надписуєть ся іменем Льва Мудрого, але редактована не скорше як десь по 1000 р., руська митрополія стоїть на 60-ім місці. В виданім Гельцером каталогу (з часу ближе неозначеного) — на 70-ім. Нарешті в каталогах (*Ἐκθesis*) з часів Андроніка Старшого

читаємо в однім замітку, що Руська митрополія мала 60-е місце, а перенесена на 71, в другім — що з 60-го перенесена на 72 місце.

До с. 293 ⁴⁾ Русская истор. библиот. VI с. 273—5.

До с. 294 ¹⁾ Такого погляда на се Іларіонове і пізнійше — Климентове посвящення тримають ся декотрі історики церкви як Макарий III с. 6, Барсов с. 452—3, Суворовъ I с. 128, й иньші як Соловйов I 211, Иловайский I 107; против сього погляда виступив Голубінский I. 1 с. 260 і далі.

До с. 295 ¹⁾ Лавр. 296, Іп. 241. Против такого (звичайного) розуміння виступив пок. Лебединцев у своїх статях Михайль митрополитъ кievський XII в. і Къ вопросу о кievскомъ митрополитѣ XII в. Михайлѣ (К. Старина 1892 і Чтенія кievські т. X), доводячи, що Михайл з Царгорода вернув ся в Київ і тут умер в Печерськім монастирі, арештований в нїм Ізяславом за те, що обставав за Ігорем Ольговичом. Вихідною точкою для сього здогада були для автора мощі м. Михайла в Печерській лаврі: він уважав їх мощами сього Михайла, але без документальних підстав.

— ²⁾ Сей довід еп. Онуфрія робить деякі трудноsgi: з византийських джерел не звісно звичай благословляти патріарха рукою св. Івана. Але новгородський пілігрим Антоній, що побував в Царгороді в перших роках XIII в., згадує про звичай „поставляти“ імператора рукою Івана Предтечі, а патріарха — рукою св. Германа (с. 66 і 98); можливо, що в кievській літописи помішано се, і на місце Германа прийшов тим способом св. Іван. Література сього питання в видданню по-дорожи Антонія потка 8.

До с. 296 ¹⁾ Іпат. 241, Лавр. 299. Шість єпископів рахує Лаврентієвська й иньші (Соф. Никон.); Київська літопись вичисляє поіменно пять єпископів, що приймали Климента: чернигівський Онуфрій, білгородський Федор, переяславський Евфимій, юрівський Демян, володимирський Федір — всі окрім чернигівського з земель Ізяслава (а чернигівський князь був тоді союзником Ізяслава); хто був шестий єпископ — не знати.

— ²⁾ Що Ніфонт стояв в приятельських зносинах з Святославом Ольговичом, колишнім новгородським князем, каже Київська літ., с. 333, тут тільки хибне і не можливе „без него“: сих слів нема ані в Воскресенській, ані в Никонівській копіляціях; в Варлаамовім житті Ніфонта виданім в IV т. Памятників стар. рус. литературы натомість: „прежде того“.

Про Ніфонта спеціальна стаття Зернина Ніфонтъ єпископъ новгородській — в Архиві историко-юридическихъ свѣдѣній т. I. Зернін та й иньші декотрі, нпр. Никитській — Очеркъ ист церкви въ Великомъ Новгородѣ (с. 17) уважали його Греком, з огляду на його знайомість з визан-

тицьською церковною практикою, яку він показує в своїх відповідях Кирику, і становище його в справі Климента, але Голубінський (І. 267) справедливо вказав проти того, що він був постриженцем Печерського монастиря — див. Іпат. 332. Варлаамове життє навіть каже просто, що Ніфонтіві батьки „бяху отъ великаго и стольнаго града Києва, отъ окрестныхъ мѣстъ града того“ (с. 2), але ся звістка мало що варта, як і ціла його „повість“.

Що Юрій, союзник імператора, був по стороні Ніфонта то певно. Про приязні відносини Ніфонта з Юрієм говорить зрештою Никонівський збірник І. 206: „бѣже сему Нифонту епископу любовь и согласіе съ в. кн. Юрьемъ Долгорукимъ, и съ в. кн. чръниговскимъ съ Святославомъ Ольговичемъ и съ иными со многими князи въ согласіи и любви бѣ, имъ же всемъ съ в. кн. кіевскимъ Ізяславомъ Мстиславичемъ несогласно бѣ, такоже и сему Нифонту еп. новгородцкому“, або як він каже перед тим (І. с.): „о семъ мнози вознегодоваша отъ священныхъ и иночествующихъ, и отъ мирськихъ, и отъ князей мнози, и пачеже ненависть имущи на в. князя Ізяслава Мстиславича. В Никонівській компіляції ми маємо особну повість про Ніфонта, незвідного часу; иньше життє його — писане съвящ. Варлаамом, зовсім фантастичне й не інтересне, видано в IV т. Памятників старинной русской литературы.

До с. 296 ³⁾ Не хочю Клима у митрополїи видити, зане не взялъ благословенія отъ святія Софїя и отъ патріарха — каже Ростислав, Іп. 345.

До с. 297 ¹⁾ Іп. 333—4, пор. 345.

— ²⁾ Воскр. І. 70—1, Никонівськ. І. 215, пор. Татїщева ІІІ пр. 477.

— ³⁾ Київська літопись каже, що пробував він на митрополїї 10 місяців; але вона уміщає його прихід під 1161, а смерть під 1163 р. (в Воскр. прихід під 1160, смерть під 1163 р., в Никон. прихід під 1159, смерть під 1163), а що в сїй частинї Київська все спішить ся на оден тільки рік, то трудно прийняти, що під 1163 р. стоять полії 1161 р., отже приходить ся або прийняти, що записка про смерть м. Федора помилкою прийшла під 1163 замісь 1162 (=1161) р., або що Федір сидїв рік і 10 місяців.

Прогалину в Київській літописи в оповіданні про Царгородське посольство заповнює Татїщев: у нього Ростислав відповідає, що він сей раз прийме митрополита „за честь и любовь царскую“, але на пізнійше зарікаєть ся приймати митрополитів, поставлених патріархом „безъ вѣдома и опредѣленія нашего“, і заповідає в противнім разі видати „законъ вѣчный — избирать и постановлять епископамъ рускимъ съ повелѣнія

великого князя" — III. 142. Ся кон'ектура приймала ся в літературі, і вона, здасть ся, й піддала гадку, що князі змагали до вибора митрополитів на Руси; але проф. Голубінский (I. 1273—4) зовсім справедливо признав її нещасливим здогадом самого Татїщева: Ростислав зовсім не показує в своїх попередніх учинках змагання до нової практики вибора митрополитів (що Татїщев взагалі тенденційний на сїм пункті, вказав я в своїй історії Київщини с 364). Незовсім правдоподібний тільки здогад Голубінського, що то стара цензура вимазала сей уступ: не було чого вимазувати кінець слів імператорського посольства і початки дальшого чернігівського епізода.

В усіх кодексах літописи тут пропуск без прогалини.

До с. 298 ¹⁾ Новг. с. 246.

— ²⁾ Іпат. с. 494, Макарій IV с. 8, Голубинскій II с. 52.

— ³⁾ Іпат. с. 528, 537; м. Кирила пробовано ототожнити з Курилом печатником (Филаретъ Історія рус. церкви II с 77), але ні се нема ніякої підстави, й пізніші історики церкви справедливо відкинули сю гадку. Так само безпідставний і здогад, що Кирил перед поставленням був єпископом холмським (ibid.).

До с. 299 ¹⁾ Першу докладну звітку про поставлення переяславського єпископа маємо 1105 р. — поставив його київський митрополит; але й звістний Єфрем переяславський був поставлений, певно, не в Царгороді, а в Києві: раз — що був він Русин, печерський монах, а друге — й Нестор говорячи про його поставлення митрополитом, висловляє ся (що правда — не дуже категорично) так, що він був поставлений митрополитом на Руси (Житіє Феодосія л. 9). Як бувало в ставленнем переяславських митрополитів в початках XI в., коли переяславська митрополія могла бути не номінальною тільки, не знати.

— ²⁾ 1 Новг. с. 145—6.

— ³⁾ Сей здогад висловив Голубінский (I. 1373—6), і він дійсно дуже правдоподібно об'яснює трагічну і загадкову історію ростовського єпископа Федора.

До с. 300 ¹⁾ Справа галицької й литовської митрополії була висвітлена останніми часами, перед тим в сїм питанні була велика неясність — див. нпр. Історію церкви м. Макарія т. IV (1886) с. 310—11, де він зовсім вимазує галицьких митрополитів початку XV в., або ще новіший Курс ц. пр. Суворова, де він іде за Макарієм (I. 139). Початок докладніших студій дала доперва розвідка Гельцера Beiträge zur russischen Kirchengeschichte (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1892). Вона викликала основну студію пок. проф. Павлова О началъ галицкой и литовской митрополій и о первыхъ тамошнихъ митрополитахъ по византійскимъ документальнымъ источникамъ XIV вѣка (Русское Обозрѣніе

1894, V і особно). Виводи проф. Павлова знову переглянув І. Тіхоміров у розвідці: Галицкая митрополія, церковно историческое изслѣдованіе, Спб., 1895 (з часоп. Благовѣсть, додаток до час. Русская Бесѣда). Користуючи ся з праці Гельцера (але не знаючи згаданих розвідок Павлова і Тіхомірова, і взагалі з повним незнанням російської наукової літератури) описав потім початки галицької й литовської митрополій проф. Фіялек — *Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie* (*Kwartalnik historyczny* 1896, III). До літератури належать окрім згаданих курсів Макарія і Суворова іще: Петрушевич О галицко русскихъ митрополитахъ — Гал. историч. сборникъ, III, *Pelesz Geschichte der Union* I, 380—90 (обидва за справдешнього галицького митрополита уважають тільки Ніфонта), Карповъ Очерки изъ исторіи церковной іерархіи — Нѣсколько словъ о галицкой митрополіи въ XIV ст. — Чтенія московскіи 1864, III, Васильевскій — Записи о поставленіи русскихъ епископовъ (Ж. М. Н. П. 1888, II), Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси, гл. III („Дѣла церковныя“) — відкидає зовсім реєстр Казимира*), Голубинскій — Исторія рус. церкви т. II с. 97, 126, 147, 154, 157 (злучує галицьку митрополію з литовською, як то робив і Павлов перед виданням праці Гельцера — Рус. ист. биб. VI с. 16).

До с. 300 ¹⁾ τῇ τοῦ βασιλέως ἐκείνου Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος περὶ τὰ τοιαῦτα φιλοτιμία — каталог епархій у Гельцера оп. с. с. 261.

До с. 301 ¹⁾ Каталог епархій царгородського патріархата в часів Андроніка Старшого під ч. 81 каже: πα'. ὁ Γαλιτζης αὐτῇ ἐπισκοπῇ ἐξ ἀρχῆς οὕσα τῆς μεγάλης Ῥωσίας ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ ἀσπίδμου βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος ἐπὶ τοῦ ἀγιοτάτου πατριάρχου κυρίου Ἀθανασίου ἐν ἔτει κςωιά τῆς γ' ἐπιμεμήσεως — так читаєть ся вона в найстаршій кодексі (Паризькій) з XIV в.

Трудність тут робить „3 індикт“, що не сходить ся з 5811 р., а вказує на рік 1305. Але з огляду, що у всіх кодексах читаєть ся згідно 1303 р., а індикт (також 3 згідно) є не у всіх, дослідники всі жертвують індикт даті року. Приписка до сього в тій же кодексі вчисляє катедри сеї митрополії в тій порядку, який подав в тексті (див. її в Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 15 і у Гельцера с. 253). Грамота Казимира (*Miklosich et Muller Monumenta Graeca — Acta patriarchatus Constantinopolitani* I. 577 і Рус. Истор. Библ. VI дод. 126) вчисляє галицьких митрополитів в такім порядку: πρῶτος ἢν μητροπολίτης

*) Проф. Філевич в поглядах пок. Пелеша, що боронив особности галицької митрополії, бачив навіть якісь спеціальні „соображенія“ (с. 142). Пять літ пізнійше російські ортодоксальні учені прийшли до виводів далеко смілійших від Пелешевих!

τῆς ὑμῶν εὐλογίας (за згодою патріарха) ὁ Νίφων, δεύτερος μητροπολίτης ὁ Πέτρος, τρίτος μητροπολίτης ὁ Γαβριήλ, τέταρτος μητροπολίτης ὁ Θεόδωρος — οὗτοι πάντες ἦσαν εἰς αὐτὸν τὸν θρόνον τῆς Γαλιτῆας. Новіші дослідники справедливо признають, що сей каталоґ, очевидно — опертий на поданих Казимиру відомостях від галицького боярства й духовенства, має всі права на довіру. З не-грецьких джерел про справу Галицької митрополії згадує побіжно тільки Житіє м. Петра, зладжене м. Кипріяном; говорючи про поставлення Петра митрополитом, воно згадує: „князь же Волинскія земли совѣщаетъ совѣтъ не благъ, восхотѣ галическую епископію въ митрополію претворити“ (Степенная книга I. 414). Тут таким чином проєкт утворення галицької катедри кладеть ся на часи по смерті м. Максима († 1305), і се було аргументом для м. Макарія й ин викидати м. Ніфонта з ряду митрополитів.

До с. 301 ¹⁾ Грамота у Zachariae Jus graeco-romanum III. 700, звідти в Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 14.

До с. 302 ¹⁾ Гельцер (а за ним і Фіялек) думали, що згаданий в реєстрі Казимира Петр митроп. галицький був осібною особою від Петра митрополита „всеї Руси“. Але як справедливо виказав Павлов, таке припущення можливо тільки при незнанню московських джерел. Житіє Петра, написане якимсь сучасником (т. зв. Прохорове, вид. у Макарія т. IV, дод.), і пізнійше — Кипріанове (в Степенній книзі т. I) показують зовсім ясно, що митрополит всеї Руси Петр був висланий в Царгород від галицького князя, очевидно — як кандидат на галицьку митрополію, близько коло часу смерті м. Максима, а потім був митрополитом київсько-володимирським. Хиба би припустити, що галицько-волинський князь, покіши ся на сїм Петрі, виставив ще другого Петра на митрополію, але се вже буде занадто гипотетично. Про еп. луцького Теодосія Воскр. I. 200. Про особу Теодіоста — Nicephorus Gregoras ed. Bonn., III с. 513, 516.

— ²⁾ Павлов припускав навіть, що Гавриїл був тільки намістником Петра (с. 222); але в такім разі, певно, не був би він в реєстрі галицьких митрополитів.

— ³⁾ Макарій (IV с. 22), а за ним і Павлов (с. 223) думали, що се той Теодор — визначений м. Петром на своє місце, але се буде уже чистий здогад.

— ⁴⁾ Протоколи Теодіоста — Regel Analecta byzantino-russica с. 52, ч. 1 і 2.

До с. 303 ¹⁾ Acta patriarchatus I. 164 і 171, Воскр. I. 24, Regel I. с. ч. 3—6, 12—3.

— ²⁾ Про се знаємо з грамот 1347, особливо з грамоти до Любарта, де сказано, що „незадовго перед тим галицький єпископ, при-

йшовши в Царгород, — хоч на ньому тяжіли різні обвинувачення, в котрих він мав виправдати ся перед м. Теогностом, — скористав з тодішнього часу замішань, підійшов тодішнього царгородського патріарха (що через свою нерозсудність поробив багато й інших дурниць, противних канонам) і тодішніх лихих правителів держави, і так з єпископа став митрополитом та дістав власть над иньшими єпархіями Малої Руса“ (*Acta patriarchatus* I. 265, Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 31).

До с. 303 ¹⁾ Грамоти у Zachariae III. 700—3, *Acta patriarchatus* I. 261 і далі, а разом в Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 14 і далі.

— ²⁾ *Nicephorus Gregoras* ed. Bonn. III с. 199—200, 516.

До с. 304 ¹⁾ Никонов. л. II с. 221.

— ²⁾ В усіх кодексах читається рік 6800 (1291/2), окрім одного, виданого Гельцером (с. 266), де маємо 6808 (1299/1300). Гельцер, за ним Фіялек приймають р. 1300, припускаючи, що впорядчик помішав Іоана Солодкого з його попередником Іоаном XII (1294—1303). Павлов справедливо каже, що легше припустити помилку в даті, як в імені патріарха, з його характерним прозвищем, тому переносить час засновання на р. 1315. Його аргумент здається мені дійсно важним.

— ³⁾ *Acta patriarchatus* I. 72, 143, 147. Записка про знесення литовської митрополії у Гельцера с. 261.

До с. 305 ¹⁾ Голубінский I. 236, Суворов I. 129—131, Барсов гл. VIII. Про річну данину єпископів митрополиту, а митрополита патріарху в джерелах сих часів не знаходимо виразних вказівок. Про неї Николаевский ор. с. (Христіанское Чтеніє 1879, VII—VIII с. 13), Суворов I. с.

— ²⁾ Грамоту патріарха, як я сказав уже, маємо тільки в пізніших копіях, і то в перекладі. З кодекса XVI в. надрукував її м. Макарий в т. III² с. 297 і Павлов в своїм збірнику пам'яток руського канонічного права (Рус. ист. библ. VI ч. 3), і сей текст (без кінця) взагалі не має в собі нічого непевного, так що приймається без підозріння в сучасній науці (навіть скептичний Голубінский нічого не закидає йому — I 255). Інша версія, ампліфікована різними, очевидно — видуманими додатками, в Никонівськiм збірнику I с. 223—9. Грамота містить в собі відповідь на дві справи: про засновання митрополії (про се низше) і про процес того єпископа; в коротшій версії вона не має дати, ані імені єпископа; в ширшій додано імя єпископа — Нестора, грамота (хоч без дати) положена під р. 1160, і в ній трактується також справа св'ятого поста і єп. Федора. Імя єпископа Нестора в ній, по моєму, неможливе: справа Нестора почала ся й закінчила ся ще за життя Юрія (Лавр. с. 329), коли Андрія не було в Ростові; в грамоті, писаній очевидно по кількох роках Андрієвого князювання, іде мова мабуть про Леона, і власне про ту пригоду його, що записана в Суздальській лі-

топили під 1159 р. словами: „выгнаша Ростовци и Суздальци Леона епископа, зане умножилъ бяше церковь, грабяй попы“. Як видно з оповідання під р. 1164, Леон по тім одначе вернув ся на катедру і вже сиравою посту Андрій висадив його знову. Тому датование 1160 роком патріаршої грамоти можливе, тільки вона належить до Леона.

До с. 306 ¹⁾ Анонімне (т. зв. Прохорове) житіє м. Петра у Макарія IV с. 314; Голубінський на підставі деталей виводить для сього собора дату 1310/1 р. — ор. с. II с. 107, він же здогадуєть ся, що еп. тверський обвинуватив митрополита в тім, що він побирає оплати за ставлення.

— ²⁾ Документи надруковані були Павловим в Православнім Собесѣднику 1867, з поясненням справи, і потім в Ист. библ. VI с. 147; аналіз сеї справи у Голубінського ор. с. II с. 113—5. Коли покладати ся на деталі оповідання житія, то виходило, що се було нове обвинувачення на м. Петра (як приймає д. Голубінській), але власне на сі деталі не зовсім можна покладати ся, тому дуже можливо, що сі документи належать до попередньої справи.

— ³⁾ Грамоту сю, міщену в Кормчих, видруковав вперше Востоков в Описанію рукоп. Румянцев. музея с. 303, виказавши їй її дату. Див. також Рус. ист. библ. VI ч. 5.

До с. 307 ¹⁾ Запитання й відповіді заховали ся по грецьки і в слов'янських перекладах, надруковані вони в Рус. ист. библ. VI с. 129 і додат. с. 1. Слов'янські переклади значно різнять ся між собою й від грецького тексту: очевидно, первісний текст розширяв ся додаванням нових казусів, толковань і т. и. Ріжні версії їх в Чтеніях москов. 1860, II, Правосл. Собесѣд. II, 1863, II, Рус. ист. библ. I.

— ²⁾ Γάζις — ed Parthey p. 101: ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἰς τὴν Ῥώσιν ποταμόν. Про злучення переяславської катедри з сарайською див. Никонівську л. II с. 147—8, пор. акти володимирського собора (Рус. ист. библ. VI. 83), де сарайський єпископ Теофіост зветь ся переяславським. Про білгородську катедру також думають звичайно, що вона зникла по татарським нападі (Макарій IV. 108, Голубінський I. 1 с. 550, сей погляд прийняв і я в Історії Київщини с. 507), але вона не тільки фігурує в пізнійших ревестрах катедр (Γάζις і Ἐκθέσις), але й єпископ білгородський виступає в актах м. Теофіоста з р. 1345 (Regel Analecta с. 55). Уважати сього білгородського єпископа 1345 р. єпископом молдавським, з Акермана, як то роблять з єпископом білгородським 1401 р. (Acta patriarchatus II с. 259 τὸν μητροπολίτην Γαλιτζῆς ἑνδοσὶν λαβόντα συνοδικῶς χειροτονεῖν ἐπισκόπους εἰς τὰς τῆς Μικρᾶς Ρωσίας ἐπισκοπὰς, ὧν ἦν καὶ τὸ Ἀσπροκαστρον), неможливо, та й гіпотеза про молдавську катедру в Білгороді — Акермані (Павловъ О началѣ галиц. митрополіи с. 233) або як

хоче Голубінський — в бесарабських Більцях (Очеркът исторіи церквей болгарской, сербской и румынской с. 376) взагалі дуже непевна. Так само безосновний здогад м. Макарія, що по поході Бату українські катедри якийсь час були без єпископів (IV с. 108).

До с. 307 ³⁾ Становище тмутороканської катедри взагалі дуже неясне. Авторитетний історик руської церкви д. Голубінський не що давно уважав можливим припускати, що вона заснована за патр. Фотія, або навіть руськими князями. Тепер з каталога єпархий VIII в., виданого де-Бором (*Zeitschrift für Kirchengeschich.*, XII, як вище), знаємо, що тмутороканська катедра була вже тоді (а заснована мабуть ще скорше — може при відновленні Боспора за Юстиніана) і належала до готської митрополії. Потім в т. зв. каталогу Льва Мудрого (*Parthey* с. 100) і в каталогу виданім Гельцером (с. 255) тмутороканську катедру бачимо вже серед автокефальних архієпископій. Що до відносин її до київської митрополії, то одинокі звістки дає Патерик: він згадує, що на тмутороканську катедру вийшов чернець Микола з печерського монастиря; судячи по поданих тут подробицях, виходило-б, що се стало сядесь в остатніх десятиліттях XI в. — 80-х або 90-х рр. (Патерик с. 129, пор. 90).

До с. 308 ¹⁾ Див. Суворовъ I с. 132—4.

— ²⁾ Нпр. Лавр. 281: постави князь Ярополкъ игумена Марка єпископомъ Переяслави, Іл. 448: Рюрик постави єпископомъ отца своего духовного і т. д., с. 495: избранъ бысть и поставленъ бысть Иванъ пискупъ княземъ Даниломъ.

До с. 309 ¹⁾ Іпат. 425, Лавр. 370.

Протоколи м. Теофіста видані в останнє у Регеля *Analecta byzantino-russica* с. 22—6, примітки с. 32—7; перед тим сї, знайдені Регелем протоколи видав Васілевський в Ж. М. Н. П. 1888, II з докладною статєю п. т.: Записки о постановленіи русскихъ єпископовъ при м. Теофістѣ въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ (статю сю реферував Головацький в Сборнику Галицької матиці за 1888 р.). Устава видана у Павлова Рус. ист. библи. VI ч. 52: видавець датує її 1423 р., але се тільки *terminus non post quem*, устава-ж може й мусить бути старша.

До с. 310 ¹⁾ 1 Новг. с. 92—3.

— ²⁾ во своемъ тамъ у васъ соборѣ и предъ великимъ княземъ всея Руси (київським), пришедшимъ о томъ нѣкимъ мужемъ благородія твоего (кн. Андрія).

— ³⁾ Житіє Θεодосія л. 30: единъ отъ клироса святія и великия церкви Софія. Іпат. с. 494 — отъ клироса великое церкви святой Богородици володимирьской. Див. також фундацію смоленської катедри. Устави володимирьского собора (с. 92) кажуть, що оплати за ставлення

збирають клирошане. В літописях слово клирос уживається для означення катедрального духовенства, але адміністративне значіння сеї колегії не підлягає сумніву. Її значіння було вияснено докладно Голубінським — І с. 323 і далі, а потім тема, дана київською академією, викликала кілька спеціальних розвідок про клирос: Ол. Лотоцького Соборні клироси на Україні та Білій Русі в XV—XVI в. — Записки Н. товариства ім. Шевченка т. IX, С. Л. Предшественники духовних консисторій т. II. соборные крылосы (Київ. епарх. вѣд. 1895), Божикъ Соборные крылосы или капитулы въ зап. рус. церкви (Холмско-варшав. еп. вѣсти. 1896); вони дотикають ся почасти й давньої руської церкви.

До с. 311 ¹⁾ Про намісників в церковній уставі Володимира в XIII в. і в актах володимирського собора 1274 р.; судові функції намісника видко з Володимирової устави (и своимъ тиуномъ приказываю церковнаго суда не обидѣти ни судити безъ владычня наместника) і з життя м. Алексія (XIV в.), де пояснено, що він за м. Теофіста був „наместникомъ святительскихъ правлений, еже разсуждати Божія люди и вся церковныя суды“ — Степенная книга I. 450. Десятинник — Рус. ист. библи. VI с. 92. Між сучасними дослідниками іде суперечка про те, чи пізнійша московська практика, що єпископські урядники були світські, іде з староруських часів, чи була пізнішим явищем — Голубінський I. 1 с. 336—7, Суворов I. 176.

— ²⁾ Про церковний суд див. вказану вище (с. 605) літературу канонічного права і загальні курси. Репрезентантом консервативного напрямку що до устав церковного суда в новітній науці був Павлов, котрого реферат про Володимирову уставу на московським археологічним з'їзді на жаль не опубліковано. Крайнім скептицизмом визначають ся погляди проф. Суворова (I. 311 і далі); він не признавав автентичною навіть Ростиславової устави (в новім виданні вже, правда, упустив се), а Володимирову уставу датує XIV віком і текст її в Софійській кормчій уважає пізнішою допискою (Курсъ I с. 315, Учебникъ с. 226).

— ³⁾ „Въспріялъ есмь святое крещеніе отъ грецькаго царя и отъ Фотія патріарха царегородьскаго.“

До с. 312 ¹⁾ Ростислав каже: „а тяж єпископлихъ не судити никомуже“; таким чином сї „єпископлі тяжі“ він бере як інститут уже вироблений.

З кінця XIII в. маємо послання володимирського єпископа до свого князя (судячи з того що сїй князь зветь ся сином Олександра, воно може належати тільки до р. 1276—1304), де єпископ, цитуючи ся на практику „во веѣхъ крестьянскихъ людехъ“, означає границі церковного суда дуже близько до Володимирової устави; се показує, що в к. XIII в. практика уже стояла близько до норм сеї устави. — Рус. ист. библи. VI. 118.

До с. 313 ¹⁾ Се дуже основно аргументував Голубінский І. 1 с. 356—7.

До с. 314 ¹⁾ Срезневській Свѣдѣнія о малоизв. пам. LIX с. 331—2, Рус. Ист. Библ. VI. 842.

Про догляд мір і ваги див. Хрестоматію В.-Буданова I⁸ с. 108, 235.

— ²⁾ Іп. 172, 215, 217, 327, 462, 600, Лавр. 413, 433, 1 Новг. 127. Тут ще належить згадати поручення галицько-волинських князів єпископам вести замість них переговори з Татарами — Іп. 562, 592.

До с. 315 ¹⁾ Іп. 170, 181, 335, Русскія достопамятности I с. 73.

— ²⁾ Рус. ист. библ. VI. 158.

— ³⁾ Нпр. в перенесенню мощей Бориса і Гліба — Іп. 127.

До с. 316 ¹⁾ Несторове сказаніє про Бориса і Гліба вид. Срезневского с. 24.

— ²⁾ Рус. Ист. Библ. VI с. 50, Житіє Θεодосія л. 3 об.

— ³⁾ Порівняння монастирських урядів на Руси з Студийською уставою у Голубінского І. 2 с. 577 і далі.

— ⁴⁾ Іпат. 113, Ж. Θεодосія нпр. л. 14 (еклєсіарх і келар), 16 (економ і вратарь), 17 в. (пономар), 19 (келар), 27 в. (тіуни), 28 (деместик). Уважаючи, що Стефан зветь ся то еклєсіархом то деместиком, д. Голубінский думає, що сї уряди злучені були в Печерському монастирі разом, але тоді ледво чи було б дві назви. Пізнійше мабуть був особливий ще від келаря трапезар, як в Студийській уставі — див. Патерик с. 87.

— ⁵⁾ Іп. 115 — Георгій ігумен св. Андрія, Лавр. 441 — ігумен Успењского (очевидно — жіночого, бо княгинино — с. 394) монастиря; пор. Голубінский І. 2. 593.

До с. 317 ¹⁾ Хоч Володимирова устава висловляєть ся яснійше ніж літопись, але й тут іще зістаєть ся неясним, чи розуміти десятину від доходів княжого господарства тільки, чи від всяких натуралій, які приходили князю; останнє правдоподібнійше, судячи по категоричній заяві Сьвятослава — з усього, що приходить на княжий двір. Що Володимирова грамота була видана для Київщини показують слова „по всей землѣ Русьстѣй“ Володимирової устави, (вони уважали ся теж доказом проти автентичности її, бо розуміли ся в значінню: по всім землям Рускої держави). Про иньші землі — грамоти Сьвятослава і Ростислава — в Хрестоматіі Буданова, І, Іпат. с. 337, Патерик с. 90. В фундаційній грамоті Смоленської катедри сказано, що єпископ має побєрати десятину „отъ всѣхъ даней смоленскихъ... кромѣ продажи и кромѣ выры, и кромѣ полюдья“, і се розуміють деякі, що тут з судових доходів і полюдя не було десятини, але се мабуть скорше треба розуміти „не рахуючи вир“ і т. д., бо полюдє далі входить в склад десятини.

До с. 317 ²⁾ Сказанія вид. Срезневского с. 29.

Про церковні маєтності Іп. 338, 347, 380, 595, Никон. І. 130, 152, Житіє Θεодосія л. 20.

До с. 318 ¹⁾ В 1324 р. на царгородськiм синоді ухвалено певні річні оплати митрополитів і архієпископів патріярху (*Acta patriarchatus* І. 126); виказ обіймає тільки єпархії в границях византийського цїсарства, але не може бути сумніву, що й заграничні єпархії оплачували певні суми патріярху. Пор. Голубінский оп. с. II. 132.

До с. 319 ^{*)} Справа сих оплат піднята була знову, як я вгадував, за м. Петра. Здаєть ся, ініціатором виступив тверський єпископ Андрій, що посилав якогось мнїха Акиндїна в Царгород на звідї в сїй справі. Сей Акиндїн, діставши відповідь, що всяка, хоч би найменша оплата мусить уважатися симонїєю (таку відповідь при звичайній византийській практиці можна толкувати хіба як софізм, що звичайні оплати ставлення — се надгородження видатків, а не плата за ставлення), звернувся до тодішнього в. князя Михайла з посланням, де накликає його, аби виступив против митрополита за практиковані ним побори. В. кн. Михайло дійсно обжалував митрополита в симонїї, і патріярх візвав його на суд, але митрополит, очевидно, оправдав своє поступовання (див. вище с. 306). Памяткою полеміки в сїй справі зістав ся писаний 1340 р. збірник — „Власеїмія, рекше хула на еретики, — главы различниыя отъ евангелїя и отъ канонъ св. отецъ, въ нихже обличенїя Богомъ ненавистныхъ влочестивыхъ духопродажныхъ ересей“ — вибірка текстів з церковного письменства, що дотикають ся симонїї (про нього Павлов у Правосл. Собесѣднику, 1869, II).

До с. 320 ¹⁾ Собрание госуд. грамотъ и договоровъ І ч. 2 і 7, друге видання грамот у Григорьева О достовѣрности ярлыковъ данныхъ ханами золотой орды русскому духовенству, Москва, 1842. Всіх отсіх грамот заховало ся (в перекладах) 7: по Узбековим є Бердибека й Тулунбека, та три грамоти Чанибекової жінки Тайдули.

До с. 321 ¹⁾ До сеї справи головною працею зістаєть ся основна розвідка д-ра Райфенкуґля (*Karl Reifenkugel*) *Die Gründung der römisch-katholischen Bisthümer in den Territorien Halicz und Wladimir, ein Beitrag zur Geschichte dieser Territorien im XIV Jhrh.* (*Archiv für österreichische Geschichte* т. 52, 1875). Ті статі, що появили ся потім, або йшли за сею розвідкою або робили лише другорядні доповнення: Петрушевич *Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона*, 1881 (гл. VII: Кто прислалъ оо. Францискановъ и оо. Доминикановъ на Русь и якая была ихъ дѣятельность). К. Stadnicki — *O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łać. obrz. na Rusi Halickiej i Wołyniu*, Льв., 1882. Филевичъ *Борьба Польши и Литвы-Руси*, 1890 (гл. III).

Критика домініканських легенд про проповідь на Русі у Малишевського Доминиканець Яцекъ Одровонжъ, мнимий апостоль земли Русской — Труды кiev. академіи 1867, IV—VII.

До с. 321 ²⁾ Monumenta Poloniae hist. II с. 556, Длугош II с. 250, пор. т. I с. 128 моєї Історії. Декотрі дослідники відкидають гадку (висловлену ще Зубрицьким), що ся катедра первісно була заснована для місцевих Русинів-католиків (нпр. Филевичъ op. с. с. 126. проф. Брікнер в своїй рецензії на мою Історію — Archiv für sl. Phil. т. XXI, але сей здогад витікає совсім природно з слів Хроніки: Ruthenorum episcopus pro catholicis ibi degentibus; инше толковання буде натяганням. Очевидно опатовський єпископ, чи його наступники — любушські вже тільки в дальшій консеквенції стали претендувати на єпископські права in partibus для всіх руських земель взагалі.

— ³⁾ Theiner Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae I ч. 144: cum lubucenses episcopi in possessione spiritualis iurisdictionis super omnes Latinos existentes in Ruscia et aliorum (читай — alios) legem colentium (читай — colentes) fuerint a tempore cuius memoria non existit.

— ⁴⁾ Длугош II с. 240, Semkowicz op. с. с. 231; Theiner Vet. Mon. Poloniae I ч. 55 і 56, трошки повніший текст у Туптенева Hist. Russiae Monumenta I ч. 39 і 40.

До с. 322 ¹⁾ Длугош II с. 256, Theiner Mon. Poloniae I ч. 47 і 48.

— ²⁾ Pirawski Relatio status archidioeceseos Leopoliensis с. 113. Критика сих традицій у Райфенкугля с. 417—8.

— ³⁾ Bzovii Annales ecclesiastici post Baronium т. XIII (1621) с. 394; тут цитують ся м. ин. дві папські булі 1232 р., одна — de vin miris laudibus extollit promptitudinem oboedientiae fidei Ruthenorum, друга — до провінціяла, в справі руського єпископства — Historica Russiae Monumenta I ч. 61.

— ⁴⁾ Okolski Russia florida с. 12. Баронч (Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce II с. 4) цитує з liber beneficiorum підкаменського кляштору таку справедливу замітку: Primo tempore catholicae religionis in Oriente, maxime in Russia per fratres religiosos ordinis praedicatorum seminatae, unus ex eis archiepiscopus, alii vero episcopi constituebantur, certas sedes nullas habentes.

⁵⁾ Pirawski op. с. с. 113, Bzovii Annales eccl. с. 394. Про Генриха київського — Theiner I ч. 252 і 255.

До с. 323 ¹⁾ Огляд суспільних верств містять вичислені вище (на с. 595) загальні курси (особливо Юридическія Древности проф. Сергієвича, т. I). Окрім того спеціальніші статі: Каченовскій — О смердахъ (Вѣстникъ Европы 1829, VIII). Бѣляевъ — Города на Руси до

Монголовъ (Ж. М. Н. П. 1848). Михайловъ Історія состоянія городскихъ обывателей въ Россіи съ самыхъ древнѣйшихъ временъ до настоящаго времени, Мва, 1849. Плошинскій — Городское или среднее состояніе Русскаго народа отъ начала Руси до новѣйшихъ временъ, Спб., 1852. Аксаковъ — О состояніи крестьянъ въ древней Россіи (Сочиненія, I). В. Мстиславскій — Огничанинъ и князь мужъ или слѣды быта древнихъ славянскихъ князей въ Р. Правдѣ (Чтенія моск. 1860, IV). Бѣляевъ — Крестьяне на Руси, 1860, 2 вид. 1870, Мва. Самоквасовъ — Древніе города Россіи, Спб., 1873. Затыркевичъ О вліяніи борьбы между народами и сословіями на образованіе Русскаго государства въ домонгольское время (Чтенія моск. 1873). Загоскинъ — Очерки организаціи и происхожденія служилаго сословія въ до-петровской Руси, Казань, 1876. Кальневъ — Значеніе крестьянъ въ рускомъ обществѣ во времена Р. Правды, Одеса, 1879. Мрочекъ-Дроздовскій — Исслѣдованія о Русской Правдѣ, II, додатки, 1886 (Чтенія московскі, 1886, I: дод. II — гридь, IV — ізгої, VII — мужі, VIII — огнищане і земські бояре (автор думає, що огнищане з початку означали земську аристократію, як і бояре), XIV — смерди). Йогож — О древне-русской дружинѣ по былинамъ, Мва, 1897. М. Грушевскій — Галицьке боярство XII—XIII в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XX, 1897 і Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, III). Др. М. Кордуба — Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до пол. XIII ст. (Записки Н. т. і. III. т. XXXII, 1899).

До с. 323 ²⁾ „О любя моя дружина“ — дорогі товариші, каже Ярослав про новгородських „людей“ — Лавр. 137.

До с. 325 ¹⁾ Житіє Θεодосія л. 8.

— ²⁾ Іп. 158—9; ся Ратиборова дружина, здаєть ся, називала ся також по імені свого боярина „Ратиборовичами“, бо Ельбехъ або Ольбегъ (як в Лавр.) Ратиборович, згаданий у сій історії, судячи по імені (якесь турецьке?) ледви щоб був сином Ратибора: мабуть се був котрийсь з його „чади“.

— ³⁾ Руська Правда (Кар. 9—11) відрізняє, очевидно, отрока від княжих слуг, що могли бути і свободні й не свободні: вира отрока завсїди 40 грив., себ то звичайна вира свободного, тим часом плата за голову тивуна або инакшого слуги, що міг бути й свободним і не свободним, вагаєть ся між 5 і 80 грив., відповідно вартости й значінню сього слуги.

До с. 326 ¹⁾ Іпат. 85, 525.

— ²⁾ Іп. 151, 152, 336, 406.

До с. 327 ¹⁾ Іп. 123, 146, 186; 204, 210, 231; 238, 354; 360, 365, 376, 380.

До с. 327 ²⁾ Іп. 108, 146, 198, 445, Лавр. 434. Призвища по діду див. Іп. 231, 233, 431.

До с. 328 ¹⁾ Іп. 233, 284, 336, 334, 485, 491, 510, 513, 515.

Істнованне в сі часи земельних держав, роздаваних князями дружині за службу признавали нпр. Костомаров (Монографії І. 122, XII. 56), Беляев (Рассказы І. 203), Гловайский (І. 2 с. 293, 306). В.-Буданов (Обзор³ с. 92), против сього виступали Погодін (Исследования VII. 229), Сергеевич (Въче и князь с. 410—1). Останнім часом д. Сергеевич вернув ся до сеї справи в своїх Древностях рус. землевладѣнія (Ж. М. Н. П. 1900, X), доводячи пізнійший початок служебного володіння землею (с. 76).

До с. 329 ¹⁾ В.-Буданов Обзор³ с. 32, Линниченко Въче с. 64, давнійше Пассек Княжеская и докняжеская Русь с. 15—16, 109, 146 і инші.

До с. 330 ¹⁾ Які з того ваходили часом історії, дуже добре ілюструє історія Бориславичів, описана в Іпат. с. 370.

— ²⁾ Се слово в значінню технічним, як суспільне становище, стрічаємо на Волини, при кінці XIII в., див. вище с. 35. Перед тим стрічаємо сю назву тільки раз — в XII в., але відай про Поляків — Іпат. с. 270. В Московщині „боярські сини“ стали технічною назвою для одної з нижших категорій шляхти.

— ³⁾ Можливо, що в сїм значінню треба розуміти „отчину“ в історії боярина Жирослава, що втратив її за крадіж (Іп. 493); можливо, що і в наведеній вище промові Володислава до перемиських бояр „отчествия“ треба розуміти не про маєтності, а про ті уряди, які займали батьки їх, а тепер позасідали різні заволоки.

До с. 331 ¹⁾ Карамз. 9, 10.

— ²⁾ Для термінології земської аристократії див. Іпат. 35, 36, 230, 351 (лучшии мужи); 81 (нарочитая чадь); 54, 73, 85, 87, 88 і Лавр. с. 122 вар. (старцы), Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 86 (болшии и нарочитии мужи). Назва боярства для аристократії земської, не дружинної, особливо виразно виступає в 43 § Кар.: „Оже будет холопи тати, любо княжи, любо боярьскыи, любо черньцевы“ — річ очевидна, що тут під боярами розуміють ся взагалі всі маючі люде, що мали невірників.

— ³⁾ Іпат. с. 90: „сеже увидѣвше людье и снидомася бещисла и плакаша по немъ: бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя“; тут „людье“ очевидно означають громаду (бо дружини й не було тоді в місті), й вона поділяється на дві категорії: бояр — себто богатих, і людей убогих. Не-дружинну аристократію означають очевидно й „вишегородскыи боярци“ — Іп. 92.

До с. 332 ¹⁾ Так було в Новгороді, з Суздальщини ми маємо та-
кож таку згадку ще з XII в.

— ²⁾ Боярі і убожини — вище потка до с. 331³, бояре і простин
людьє — Іп. 152.

³⁾ Кар. 104. Звичайно думають, що по них теж спадщину діста-
вали доньки, але я думаю, що тут останні слова параграфа належать
тільки до самих бояр, спадщина ж по боярських людях ішла боярину,
як спадщина по смердах (як людях нічних) ішла князеві.

До с. 333 ¹⁾ Іп. 613 — роспорядження Мстислава про ловчєс;
в фундаційній грамоті смоленської катедри городи теж платять своє
„погородне“, тим часом як „погости“ платять свої дані.

— ²⁾ 1 Новг. с. 84; всенародні пири нпр. Іпат. с. 86, 288, 290,
458.

До с. 335 ¹⁾ Мікольосіч (Etymolog. Wörterbuch, 1886, с. 310)
наводить два виводи: від *смерд*, *сморід*, і від перського *mard*, й перше
уважає правдоподібним.

Літературу про селян див. вище с. 618—9, особливо праці Бе-
ляєва, Мрочек-Дроздовского (Исследования о Р. Правдѣ II, дод. XIV),
Сергієвича, В.-Буданова, Кальнева.

— ²⁾ Іпат. с. 183, варіанти з історії 1111 р. с. 191, теж нпр.
Лавр. 267.

— ³⁾ Іпат. 122, 160; в таких же ширшій значінню мабуть сказано
про смердів ушницьких, що скакали до Берладника — Іп. 341.

До с. 336 ¹⁾ Се стало ся тому, що тут ми безперечно маємо нов-
городську редакцію сього закона (Ак. 1, Кар. 1): горожанин і купець
означають мійську людність, словенин — сільську; зрештою, що смерд
мав цілу виру, се зовсім певно виходить з того, що її мав ізгой (*ibid.*),
хоч він стояв у суспільности на низшій степені ніж смерд.

— ²⁾ Троїцьк. 13, Акад. 25.

— ³⁾ Кар. 13, Акад. 23. Противна лекція з кодексів описаних
Калачовим занотована в восьми кодексах.

— ⁴⁾ Я спiniaю ся ближше на сїм тому, що в своїй історії Київ-
щини (с. 355) сам прилучав ся до сього останнього погляду, з сучасних
репрезентантів науки руського права заступленого нпр. В.-Будановим
(Обзоръ² с. 35 = с. 38 вид. 3) але потім переконав ся в його немо-
жливости.

До с. 337 ¹⁾ Таке об'яснення сеї справи дав Сергієвич — Р. юрид.
древн. I. 173.

— ²⁾ Ізгой — Христоматія В.-Буданова I⁴. 245, ізгой і сябри —
Послание м. Климента вид. Лопарьова с. 14, вид. Нікольского с. 104,
див. ще низше — прим. до с. 348 ¹⁾. Се одинока згадка про сябрів

в сі часи; потім се слово маємо в псковській (§ 92 і 106) і новгородській (§ 24) судних грамотах. Про ізгоїв див. особливо Мрочекъ-Дроздовского Изслѣдованія о Р. Правдѣ, II дод. IV (Чтенія московські 1886, I), Рус. Юрид. Древн. Сергѣевича I с. 263 і далі, В.-Буданова Обзор³ с. 379. Про сябрів особливо: Лаппо-Данилевскій Критическія замѣтки по исторіи народнаго хозяйства въ Вел. Новгородѣ и его области, за IX—XV в. Спб., 1895, Лучицкій Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ, 1889, I—II і осібно), Сергѣевичъ Древности рус. землевладѣнія (Ж. М. Н. П. 1900, X с. 247 і далі), але всі сі дослідники виходять з пізнійших звісток про сябрів, де се слово значить просто „спільника“, і навіть в найновішій праці д. Сергѣевича поминено текст Послання Клима, що дає зовсім инакше освѣтленне справі.

Про закупів — Кар. 70—73, 75, 122; про них див. особливо Сергѣевича Юрид. древн. I с. 176 і далі, тут же перегляд літератури с. 184—5, окрім того В.-Буданов Хрестоматія I⁴ с. 58—61, і Обзор³ с. 38, Бѣляевъ Крестьяне на Руси² с. 13 і далі, Хлѣбниковъ Общество и государство с. 242 і далі. Що до значіння слова „закуп“, то одні дослідники як Мейеръ — О правѣ залога с. 225, Неволитъ — Исторія гражд. зак. V. 147, Чичеринъ Опыты с. 144, В.-Будановъ Хрестоматія I. с. в закупництві бачать позичку, забезпечену особою довжника; иньші як Рейц, а з новіших Сергѣевич (Юрид. древн. X. I. с.) — наєм. Але нема причини робити з сього ділеми: Кар. 65 показує, що відроблювання грошових сум фізичною роботою практикувало ся; те-ж саме виходить і з Кар. 122, де говорить ся про відроблювання грошей в більших речинцях (Сергѣевич розуміє се тільки про оден рік, але „но оже не доходятъ годѣ“ значить взагалі — „не пробуде в роботі цілого часу“). З другого боку, як підніс я в тексті, плата при наймі давала ся вперед (з гори), отже обидві форми закупництва сходили ся дуже близько.

До с. 340 ¹⁾ Так розумію я сю суперечну постанову: „а иже у господина ролейны закупъ будетъ, а погубитъ свойскы конь, то не платитъ ему“; одні читають *войскы*, як у деяких кодексах і толкують: „коли ролейному закупу господин поручить военного коня, то він не відповідає за нього, бо се не належить до його хліборобських обовязків“, але й сей переклад *войскій* = военний, й істнованне спеціальних воєнних коней, і таке толкованне — все се непевне. Иньші читають *свойскы*, а толкують: „коли закуп стратить своего коня, і через се вийде в роботі замішка, то він за се не відповідає. Я думаю, треба „не платитъ ему“ розуміти про господина, і тоді зовсім буде ясно.

— ²⁾ Кар. 9—14, 27, 34—5, 43, 74 і далі, 99, 102, 110 і далі.

— ³⁾ Про холопів див. особливо Сергѣевичъ Рус. юрид. древности I с. 94 і далі, В.-Будановъ Обзор³ с. 380 і далі.

До с. 341 ¹⁾ Кар. 111: „отъ челяди плодъ или отъ скота“ — дуже характерний вираз. Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 78: „отроча ея“ — раби — „въ слободѣ родившеся поработиша“ — неправно; „судящии же не послабиша тому такому быти“. Звертаю увагу на сю звістку (зауважену вже в моїй Історії Київщини), бо в науці якось її не пощастило, й історики права і досі підносять брак звісток про се в наших джерелах (див. В.-Буданова *Обзоръ* ³ с. 385).

— ²⁾ Див. т. I с. 191.

— ³⁾ Про рабу підложницю — Кар. 110; в умові Новгороду з Німцями з кінця XII в. роба звільтована стає свободною (Христоматія В.-Буданова I. 96); се правдоподібно толкується так, що мова йде про насильство рабі від пана-іноплеменника — Сергѣевичъ Юрид. древа. I. 113.

— ⁴⁾ Кар. 43 і 74 (тут за коня, украденого холопом, платить ся тільки звичайна його вартість).

До с. 342 За тивуна „огнищного“ і конюшого (старшого над конюхами) Р. Правда визначає 80 гривен, за конюха і повара 40; що значить тивун огнищний, не ясно; чи не значило се „огнищанина“, що сповняв функції княжого тивуна? 12-ти гривенний урок платив ся за „сільського“ або „ратайного“ тивуна, себто такого, що доглядав хліборобського господарства, княжого, а мабуть і боярського*); далі — за „искормича“ — пістуна, і кормилицю — мамку, і за ремісників, чоловіків і жінок. За „рядовича“ платило ся 5 гривен — се правдоподібно означає звичайного „рядового“ холопа, бо 5 гривен — ціна всякого „смердього“ холопа; інакше об'яснення рядовича — доглядач, від *рядити*, — але за низька на то ціна його.

До с. 343 ¹⁾ Кар. 76; текст я переставляю, для ліпшого зрозуміння. Гадка, що з сього параграфа виникає існування суда над холопом, висловлена Сергѣевичом Юрид. др. I. 105; в подробицях він одначе толкує сей параграф інакше.

— ²⁾ „Или бити розвязавъше“ — для об'яснення сього виразу д. Сергѣевич дуже добре вказав на текст Моленія Данила Заточника: А безумнаго аще и кнутомъ бьеши, *розвязавъ* на санехъ, не отьимеши безумія его.

До с. 345 ¹⁾ А хто самъ свого холопа досочитя въ чеемъ любо городѣ или *хоромѣ* — Кар. 125.

До с. 346 ¹⁾ Рус. ист. библ. VI. 80.

*) Судячи по контексту — „такоже и за боярескѣ“ (до самих звичайних холопів воно ледви чи може належати, бо для них — не тільки для боярських, але й для всіх, — була однакова ціна — 5 гривен).

До с. 347 ¹⁾ Рус. ист. библ. VI с. 90—2.

— ²⁾ Патерик с. 130 — се оповідання, судячи по історії Никити, належить до останньої чверті XI в.

До с. 348 ¹⁾ Русская ист. библ. VI с. 92; пор. ізгоїв новгородського єпископа, з котрими він обов'язаний до мостової повинності — Р. Правда Кар. 134 (екстраваг.).

До V глави.

До с. 351 ¹⁾ Виразну згадку про голод маємо в перших роках князювання Святюполка, коли до княжих усобиць і половецьких спустошень прилучилися шкоди від сарани, що гостювала 1094, 1095 і 1103 р. (потім маємо про неї звістку під 1195 р); окрім того згадується неврожай 1193 р. (жито не родилося — Іп. 454). Під 1230 р. новгородський літописець, оповідаючи про тяжкий голод, каже: „се же горе бысть не въ нашей земли во единой, нъ по всей области Русьстѣй, кромѣ Кыева единого“ (с. 239) — треба розуміти мабуть — взагалі України, котрої показником для новгородських країв був київський торг.

До с. 352 ¹⁾ Нпр. наведений вище (с. 623) епізод із чудес Бориса і Гліба, або згадки Р. Правди про продажу закуна в неволю.

До с. 353 ¹⁾ Кар. 54, 56, 65.

— ²⁾ Див. вище с. 339.

— ³⁾ Іп. 237, 338; тут не може бути сумніву, що йде мова про 700 княжих невольників, бо літопис виразно каже, що забирали тільки княже майно, а самі Путивльці добровільно піддалися Ізяславу.

— ⁴⁾ Фундаційна грамота Ростислава в Христоматії В.-Буданова I⁴ с. 246. Р. Правда Кар. 11, 43.

До с. 354 ¹⁾ Іп. 235, 236.

— ²⁾ Іп. 284, 338, 595.

— ³⁾ Така кара платилася за найбільш тяжкі випадки знищення рухомого майна: убийство чужого холопа без вини, зарізану чужу худобу „пакошами“.

До сих справ є гарна стаття М. Покровського: Отраженіе экономического быта въ Р. Правдѣ — Русская исторія під ред. Сторожева, І, Мва, 1898. Див. іще розвідку Блюменфельда О формахъ землевладѣнія въ древней Руси, Одеса, 1884 (з Записок одеського університету). Лаппо-Данилевського Критическія замѣтки по исторіи народнаго хозяйства въ В. Новгородѣ и его области за IX—XV вв., 1895, і найновіші, дуже інтересні статі Сергѣевича Древности русскаго землевладѣнія, Ж. М. Н. П. 1900. IX і X: автор виходячи з новгородських і московських матеріялів, пробує реконструувати староруське землеволодіння. Між иньшим він заперечує всяку громадську власність; се справедливо, коли говорити про

неї в значінню нпр. сучасної великоруської „общини“, але з сього ще не виходить, що-б громада сільська зовсім не мала ніяких прав до землі, *de jure* чи *de facto* (див. мою рецензію в XXXIX т. Записок).

До с. 356 ¹⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 32, 77, Патерикъ с. 169—170, Лавр. 208. Сказаніе про будову церкви св. Георгія у За-
кревского Описаніе Кіева I с. 264—5.

До с. 357 ¹⁾ Христоматія В.-Буданова I с. 100—1.

До с. 358 ¹⁾ Рус. Ист. библ. VI с. 25; так розумію я се не зов-
сім ясне місце: „аще по 5 кунъ далъ еси, а 3 куны вѣзьми или 4“; ра-
хую 25 кун на гривну.

— ²⁾ Срезневскій Свѣдѣнія о малонзв. пам. LVII — „сказаніе“
се оперте на Златоустім, з оригінальними додатками. Постанови про
проценти Рус. Правди — Кар. 48, 66 7.

— ³⁾ Основною працею для сих питань досі зістаєть ся ще книга
Прозоровского Монета и вѣсъ въ Россіи до конца XVIII вѣка, Спб.,
1865 (Записки археологическаго общества т. XII), але в ній археоло-
гічний матеріал майже зовсім поминено. З иньшої літератури згадаю
важійше (докладний показчик літератури аж до р. 1882 у Толстого
Древнѣйшія рус. монеты): Krug Zur Münzkunde Russlands, 1805,
Историческій опытъ о древнихъ русскихъ монетахъ и кожаныхъ день-
гахъ, Мва, 2 вид. 1884. Каченовскій О кожаныхъ деньгахъ — Ученыя
Зап. москов. унив. 1835. Бѣляевъ Очеркъ исторіи системы на Руси —
Чтенія москов. 1846, III. Казанскій Изслѣдованіе о древней русской
монетной системѣ въ XI, XII и XIII вѣкахъ (Записки археол. общ., III,
1851. Заблоцкій о цѣнностяхъ въ древней Руси, Спб., 1851. Погодинъ —
Изслѣдованія, т. VII, 1856. Мрочекъ-Дроздовскій Опытъ изслѣдованія
о деньгахъ Русской Правды, Мва, 1881 (з Зап. университета). Усовъ
О древнихъ русскихъ деньгахъ по Р. Правдѣ — Древности моск. археол.
общ. IX, 1883. Прозоровскій О кунныхъ цѣнностяхъ — Сборникъ археол.
инст., IV, 1886. Література давніх руських монет вказана в I т. с. 438;
однаке вони досі майже не були студійовані зі становища монетної си-
стеми. Остатніми часами з сього становища що до гривни зайняв ся
студійованнем археологічного матеріялу д. Черепнін, див. резюме його
реферату в Извѣстіях XI археол. з'їзду с. 82—3. В цілости його рефе-
рат, скільки знаю, не був іще публікований.

До с. 360 ¹⁾ Христоматія В.-Буданова I с. 239.

— ²⁾ Прозоровскій Монета с. 384—5, пор. 238—9. Що до золо-
тих гривен до остатнього часу були самі невиразні чутки: мовляв там
були знайдені, або там, а самих гривен тих ніяк не можна було вила-
пати. Аж минулого (1891) року в Київі, в скарбі Бродского знайдено
два золоті пруті (форми трохи подібної до новгородських гривен):

більший надрубаний, в цілості мусів важити коло 15 лотів, менший коло $7\frac{1}{2}$. Проф. Антонович, публікуючи сю нахідку, висловив здогад, що маємо тут золоті монетні гривни (Археологическая летопись Южной России під ред. Бѣляшевского I. 145 — К. Старина 1899, X).

Для обчислення відносин ногати і різан до гривни — Карамз. 30 : 90.112 кіз по 6 ногат штука дають 27.033 гривени й 30 різан. Се перший зауважив Карамзін, і рахунок : 1 гривна = 20 ногат = 50 ногат = 25 кун належить йому.

До с. 360 ³⁾ Рус. Истор. Библ. VI с. 24.

— ⁴⁾ Аще вы не можете остати, то дайте легко: по 3 куны на гривну или по седми рѣзанъ, аще ли боле того — не повелѣваемъ (Срезневскій Свѣдѣнія LVII с. 307). Очевидно, треба розуміти так: „по 3 куни, що найбільше — по 7 різан, а більше не можна“.

До с. 361 ¹⁾ Рус. Истор. Библ. VI с. 24, в нотці. Вибір текстів про віверицю і векшу див. в Материялах до словаря Срезневского sub vocibus. Прозоровскій (О кунныхъ цѣнностяхъ с. 42 — 3), приймаючи, що векша дійсно була рівна византийській дрібній монеті, виводить для неї вартість $\frac{1}{30}$ ногати. Але нема ніякої певности, аби вартість векші була справді однакова з вартістю византийської нумі: староруські пам'ятки уживали в перекладах слова „векша“ для означення найдрібнішого гроша, зовсім не думаючи про одноцінність її з византийською монетою.

— ²⁾ В писаних джерелах „сребреники“ згадують ся в Іп. 202.

— ³⁾ Voyages de m. Guillebert de Lannoy вид. монське, Герберштайн у Старчевского Rerum russicarum scriptores exteri I. 39 40, Татіщев в Продолженіи Россійской Вивліотики I. 19, Карамзін I пр. 524.

— ⁴⁾ Одинока виразніша вказівка — про шкірки білки — вгаданім місці Іпат. с. 202: „повелѣ Володимеръ рѣжючи паволокы, орници, бѣль (думаю, що тут треба розуміти шкірки білки) розметати народу, овъ же сребреники метати“.

Згадаю про об'яснення Усова: ногата має значити шкірку соболя з погами, цілу, куна — витята хребтова (найдорожша) частина соболя, різана — решта, дешевша частина шкірки (з черева). Він думає, що монети були еквівалентом вартости соболиної шкірки в сріблї, і в залежности від вартости шкірки міняв ся курс їх; гривна значить соболиний ковнїр = 20 шкіркам (півсорока — на сороки соболів рахують і досї).

— ²⁾ Нпр. уставляючи кару 5 літр срібла за удар, умови (Олегова § 5, Ігорева § 14) покликають ся при тім на „закон руский“, і дійсно сїй карі близько, а може й вповні відповідає кара 12 гривен, положена за се в Руській Правді.

Спеціальна література сих умов подана в I т. с. 417—8, додати належить іще (пропущене там) Дра Мик. Шухевича О договорах Руси з Греками — Часопись Правнича, т. II, 1890, і Димитріу Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками — Византійській временникъ 1895, IV (оцінка сеї розвідки в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. XVI). В оцінці відносин руських і грецьких елементів в сих умовах найдалше іде д. Сергєєвіч, заперечуючи майже всяке значіння сих умов для пізнання руського права.

Література Руської Правди і взагалі давнього руського права дуже велика й не перестає зростати, завдяки тому, що воно увійшло в програму курсу „русского права“ в російських університетах. Студії розпочалися в середині XVIII в., коли російський історик Татіщев віднайшов коротку редакцію Правди і 1738 р. передав її з своїми коментарями (де в чім інтересними) петербургській академії. Там одначе вона не звернула від початку уваги на себе, і тільки 1767 р. видав її Шлецер під титулом: „Правда Русская, данная въ одиннадцатомъ вѣкѣ отъ в. кн. Ярослава Владимировича и сына его Изяслава Ярославича“, а Струбе де Ширмон взяв її під увагу в своїй академічній промові Discours sur l'origine et les changements de lois russiennes, 1757. Після того до кінця XVIII в. Правда (коротша і ширша) була видана ще п'ять разів (видання сї й далші вчислені в Христоматії В.-Буданова I⁴ 86).

З видань 1-ої пол. XIX в. мали більше значіння — Раковецкого (Prawda ruska, т. 1 і 2, 1820 і 1822, на підставі кількох колекцій, з коментарем, де ся пам'ятка поставлена була в зв'язку з законодавчими пам'ятками інших словянських народів), Дубенского (Русскія Достопамятности, II, 1843), Тобіна (Kritische Ausgabe der Prawda Ruskaia, 1843, Die Prawda Russkaia, das älteste Rechtsbuch Russlands 1844, Sammlung kritisch-bearbeiteten Quellen der Geschichte des russischen Rechts, 1844).

Але сї видання стратили своє значіння, коли 1846 р. Мик. Калачов видав під титулом: Предварительныя изслѣдованія служащія для полнаго объясненія Русской Правды збірний текст її опертий на п'ятдесяти кодексах: в основу положено найстарший — Синодальний кодекс, і до нього подані варіанти. Се видання (в друге передруковане 1880 р.) зісталося досі підвалиною для всяких текстувальних студій, рівнож і прийнятий Калачовим поділ на параграфи досі прийнято загально, хоч він і не завжди щасливий, а ще менше щасливий був план видання Правди в Изслѣдованіях, бо параграфи її автор подає в своїм власнім систематичнім порядку. Сю недостачу він поправив, видавши на другий рік чотири типові кодекси (по його класифікації) осібю, під титулом:

Текстъ Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій, 1847 (нове видання 1881).

Сї видання Калачова зістали ся основними й досі, хоч його поділ кодексів на чотири категорії відповідно характеру тих памяток, де сї кодекси переходили ся, не удержав ся, як зовсімъ випадковий: вернули ся до поділу Тобіна на коротшу й ширшу редакцію, а до них прилучила ся відкрита Калачовим ще третя — скорочена редакція. З пізнійшихъ текстуальнихъ видань треба піднести видання Троїцького кодекса ширшої редакції (досить важного — д. Сергєєвіч нпр. признає його найближчимъ з усіхъ до архитипа), разом з двома иньшими, в книзі Собрание важнѣйшихъ памятниковъ по исторіи русскаго права Утина и Лазаревского, 1859, Изслѣдованія о Русской Правдѣ Мрочекъ-Дроздовского, I—III, Мва, 1881—92, де видано кілька кодексів, і нарешті Христоматію по исторіи русскаго права Владимірскаго-Буданова, кн. I, 1-е вид. 1872, — видання коротшої і ширшої редакції (кодекси Академічний і Карамзинський) з ціннимъ коментаремъ: се дуже користний підручникъ для кожного, хто береть ся до студійовання памяток давнього руського права. В нашій літературі є видане Руської Правди ширшої редакції (Карамзинський кодекс з Христоматію Буданова, з руськимъ перекладомъ), зроблений дромъ К. Левицькимъ в Правничій часописи т. V (1895).

Наукове оброблення Руської Правди і взагалі давнього руського права починаєть ся працями дорпатських професорів, вихованихъ в німецькій правничій науці — Еверса (головно *Das älteste Recht der Russen*, 1826), Рейца (*Reutz Versuch über die geschichtliche Ausbildung der russischen Staats- und Rechtsverfassung*, 1829, російський переклад Морашкіна 1836 р. п. т. Опытъ исторіи російськихъ госуд. и гражд. законовъ, з додаткомъ розвідки перекладчика про Руську Правду) і Тобіна (окрімъ названого вже ще *Die Blut-Rache nach dem alten russischen Rechte*, 1840 і *Взглядъ на основныя начала русскаго уголовного законодательства*, 1847).

З дальшого згадаю тежъ тільки важнїйше (повна література вказана у Загоскина *Наука исторіи русскаго права*, Казань, 1891): такі насампередъ праці Неволіна, зібрані в Собранії сочиненій його (особливо *Исторія російськихъ гражданскихъ законовъ*, 1851), праці Кавеліна з нихъ особливо: *Взглядъ на юридическій бытъ древней Руси*, 1846, і *Взглядъ на историческое развитіе русскаго порялка законного наслѣдованія*, 1860 (передр. в Собранії сочиненій). Беляєва *О наслѣдствѣ безъ завѣщанія*, 1858, *Лекціи по исторіи русскаго законодательства* (видані по смерті його 1879 р.), Демченка *Историческое изслѣдованіе о показаніяхъ свѣдѣтелей по рус. праву*, 1859, його-ж *Существо наслѣдства и призваніе къ наслѣдованію по рус. праву*, К., 1877, Николь-

ского О началах наследованія по древнему русскому праву, М., 1859, Йогож Обь основныхъ моментахъ наследованія, 1871, Ланге Исслѣдованіе обь уголовномъ правѣ Русской Правды, 1860, Власьевъ О вѣщеніи по началамъ теоріи и древняго р. права, М., 1860, Грицько Участіе общины въ судѣ по Р. Правдѣ (Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній, 1863, т. V) Мстиславскій О покленной вирѣ или понятіе обь обвинительномъ процессѣ по Р. Правдѣ (Юрид. Журналъ, 1861), Чебышевъ-Дмитріевъ О преступномъ дѣйствіи по русскому до-петровскому праву, Каз., 1862, Леонтовичъ — Русская Правда и Литовскій Статутъ, К., 1862, Алексѣевъ Имущественныя отношенія супруговъ по др. русскому праву, 1868 (Чтенія московскіе), Дювернуа Источники права и судъ въ др. Россіи, 1869, Hube Historia prava karnego ruskiego, 1870, Цитовичъ — Исходные моменты въ исторіи русскаго права наследованія, 1870, Станиславскій — Разграниченіе гражданскаго и уголовного судопроизводства въ исторіи р. права (Ж. М. Н. П. 1873), Пихно Историческій очеркъ мѣръ гражданскаго взысканія по р. праву, 1874, Загоровскій Историческій очеркъ займа по русскому праву до конца XIII ст., 1875, Ведровъ О денежныхъ пеняхъ по Р. Правдѣ, сравнительно съ законами салическихъ Франковъ, М., 1877, Тарасовъ Личное задержаніе. Полицейскій арестъ въ Россіи, 1877, Тальбергъ Насильственное похищеніе имущества по р. праву (разбой и грабежъ), Спб., 1880, Бѣлогрицъ-Котляревскій О воровствѣ-кражѣ по русскому праву, К., 1880, Мрочекъ-Дроздовскій Исслѣдованія о Русской Правдѣ, I—III, М., 1881—92, Бобровскій Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до нач. XVIII в., Спб., 1889, Загоскинъ Очеркъ исторіи смертной казни въ Россіи, Каз., 1892, Есиповъ Поврежденіе имущества по русскому праву, Спб., 1892, Йогож Святотатство въ исторіи русскаго законодательства, Варшава, 1893, П. Рудневъ О духовныхъ завѣщаніяхъ по русскому гражданскому праву въ историческомъ развитіи, К., 1895, Никоновъ Поручительство въ его историческомъ развитіи по русскому праву, Спб., 1895, П. Бѣляевъ Очеркъ права и процесса въ эпоху Русской Правды Мва, 1895, Йогож Специальное назначеніе судей и судебная грамота въ древне-русскомъ процессѣ (Сборникъ правовѣднія, VIII, 1897), Йогож Анализъ нѣкоторыхъ пунктовъ древнерусскихъ завѣщаній, Мва, 1897, Рожковъ Очерки юридическаго быта по Русской Правдѣ (право карне, цивільне і процес, автор скрізь наводить гадки попередніх дослідників в кожій справі, так що статі його, хоч важко написані, дуже наручні для ознайомлення з сучасним станом науки, — Ж. М. Н. П., 1897, 11 і 12), Ясинскій Лекції по ви́шней исторіи русскаго права, К., I, 1898, Сергѣевичъ Русская Правда и ея списки (Ж. М. Н. П. 1899, I, увійшла в 2-е вид. Його Лекцій).

Загальні курси, що містять огляди й давнього руського права, вичислені вище с. 595, література державного права там же і ще див. на с. 618—9, канонічного на с. 605—6, фамілійного на с. 633.

До с. 363 ¹⁾ Се стоїть у звязку з тим, як розуміти Кар. 2 і 76: коли прийняти тлумачення д. Сергєєвича (мині воно здасться дуже правдоподібним), що тут іде мова про кару смерті, відновлену за Ярослава, але знесену за його синів, то Найдавнішу Правду (17 параграфів), де сеї карі смерті ми не знаходимо, мусимо признати старшою кодифікацією — деє з 1-ої чверти XI в. найпізнійше.

— ²⁾ В Короткій Правді: „То ти урокъ Ярославль“, в Ширшій версії натомість: „Се бо закони вирные были при в кн. Ярославъ“.

— ³⁾ Коли прийняти, що постанова Ярославичів, згадана в Кар. 76. не увійшла сюди тому, що редакція зладжена скорше, то се б вказувало на кілька років скорше від 1068 року, що закінчив спільну діяльність Ярославичів.

До с. 364 ¹⁾ Так думаю на тій підставі, що ціни різної худоби, подані в сій вставці, часом сходять ся зовсім з цінами основних частин сеї редакції (§ 42).

До с. 365 ¹⁾ Сергєєвіч Лекції² с. 45 і 48.

До с. 366 ¹⁾ Таке вигладжування можемо сконстатувати на рішенню про Дорогобужців, перетворенім в загальну постанову в ширшій Правді — Кар. 19.

— ²⁾ З сучасних істориків руського права ипр. В.-Буданов зовсім відкидає реценцію скандинавського і взагалі германського права — Обзорь³ с. 104, пор. його Христоматию I⁴ с. 26—7, 29. Обережнійше висловляється д. Сергєєвіч — він підносить, що „одиниці викупа“ (compositio) Правди подекуди однакові з германськими (Лекції² с. 673), і припускає, що вони могли взяти ся з скандинавського права; слово вира „може бути що не славянське, а германське“ (ib. с. 305); з тим усім він одначе зістається тільки при обережних припущеннях і даючи византийському праву, як джерелу Правди, самостійне місце, зовсім не робить сього з скандинавським. З зазначених ним подібностей в композиціях особливо піднесена була здавна плата 3 гривен за уживання чужого коня без дозволу властителя (Ак. 11): як раз кару 3 марок за се має ютландське право (кодифіковане пізнійше). Але 3 гривни — се такса дорожнього коня (княжого) — Кар. 41, кара ж за уживання чужого коня без дозволу є і в екльові Льва і Константина. Взагалі ж коінциденція таких чисел як 3, 7, 12 зовсім нічого не може довести. Що до вири, то подібність з німецьким Wehrgeld дійсно кидається в очі, але з другого боку вказують на вир — кров у фінських мовах; до того треба зазначити, що в Найдавнішій Правді, складаній в часи

найбільшій сили скандинавського елемента на Руси, сього слова нема. Ріжниці між німецьким і руським правом на пункті вири вияснює уже київський професор Іванішев в своїй дисертації О платѣ за убійство въ древнемъ рускомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германскою вирою, 1840 (передр. в Сочиненіях). Про византійські впливи див. ще Дювернуа Источники права и судъ въ древней Россіи, гл. IV, йогож Изъ курса лекцій по рускому гражданскому праву, I, Спб., 1889, Попова О значеніи германскаго и византійскаго впливів на русскую историческую жизнь въ первые два вѣка ея развитія (Записки моск. унив. 1871, I).

До с. 367 ¹⁾ Сергѣєвич Лекціи² с. 67, 311, Ясинского Лекціи с. 136—7.

До с. 368 ¹⁾ Извѣстія ибнъ Даста вид. Хвольсона с. 33—4.

В сучасній літературі переважає погляд, що в Найдавнішій Правді тільки замовчало вири і продажі, і нпр. В. Буданов припускає, що вони були так великі як і плати за голову і за обиду. Д. Сергѣєвич, що в давніших виданнях свого курса не признавав вир в Найдавнішій Правді, в останім відступив від сього погляду (Лекції² с. 307). На нього, очевидно, вплинуло оповідання літописи про Володимира, і з нього він виводить, що вири були перед Володимиром, бо там сказано: „и живае Володимиръ по строенію дѣдню и от ю“ (Іл. 87). Але се фраза занадто загальна, аби на її підставі можна було твердити, що вири були перед Володимиром. Не можливо навіть принустити, що ся історія про кару смерті і вири перенесена на Володимира нпр. з Ярослава; але се була б за смілива поправка.

— ²⁾ Див. вище с. 343.

До с. 369 ¹⁾ Кар. 27, 123, 126.

— ²⁾ Кар. 38, 39, 98.

— ³⁾ Акад. 28 і 38.

До с. 370 ¹⁾ Її ілюструє Кар. 21, для другої порівняти Ак. 2.

— ²⁾ З оповідання видко, що се діяло ся тоді, як Поволже належало Свѣтославу, а се було, по всякій правдоподібности, в 1073—6 рр., див. т. II с. 46.

— ³⁾ Сей погляд, що Ярославичі не знесли шіисти, висловляли з старих дослідників Еверс і Нейман, ширше уаргументував його Сергѣєвич, давши се дуже правдоподібне толковання, що тут іде мова про знесення кари смерті (Лекції² с. 303—4). Він при тім вказує й на аналогію західно-європейського права, де право шіисти признавало ся ще в XV і XVI в. Я з свого боку вкажу ще на одно: Ширша Правда дозволяє мстити ся за удар — як ми вже бачили в тексті, коли хто на удар „батою, або чашею, або рога, або тупицею (плазом)“ відповість ударом

мечем, він не винен (Кар. 21); параграф нічим не обмежує результатів цього удару мечем, хоч би від такого удару приключила ся й смерть; якаж логіка: за убийство не можна забити, а за удар можна.

Так само не може бути прийнята гадка, що Правда, вичисляючи тих осіб, які можуть мстити ся, обмежує тим право помсти: з такого толкування виходило б, що братанич може мстити за стрія, а стрій за братанича — ні, що сестричич міг мстити за вуя, а внук за діда — ні; очевидно Р. Правда вичисляє тут мститників тільки для прикладу.

До с. 371 ¹⁾ Акад. 6, 7, 3.

— ²⁾ Кар. 21, 78, 79.

— ³⁾ Кар. 37, 102, пор. Ак. 38.

До с. 372 ¹⁾ На се вказав д. Рожков — Ж. М. Н. П. 1897, XI. 49, покликуючись на Кар. 29 і 80.

— ²⁾ Кар. 35, 81—84, 86—7, 98.

— ³⁾ Кар. 39, 40, 44, 92—3.

До с. 373 ¹⁾ Іп. 87. Що знесення кари смерті стало ся під впливом руської суспільности, виходить з оповідання: кара запроваджується по нараді Володимира з єпископами, зносять її „єпископы и старци“: очевидно се треба так розуміти, що виступили з бажанням її знесення „старци“, се б то дорадники князя з місцевої аристократії, а єпископи мусіли признати їх аргументи. Розуміється, нам деталі цього оповідання не важні, але ся випадкова згадка тут про старців інтересна як цінний натяк. Що правда, з істнуванням вир за Володимира справа стоїть непевно (див. вище с. 368 і прим. ¹⁾), але й припустивши навіть анахронізм — перенесення на Володимира з Ярославових часів, не маємо причини відкидати сю обстанову: ради єпископів і відраджування „старців“.

До с. 374 ¹⁾ Кар. 5, 31, 97.

— ²⁾ На сій підставі В.-Буданов (Обзор³ с. 308) бачив тут побільшення кари за рецидив; супроти одинокості сеї постанови рецидив можна приймати хіба *implicite*: несвідоме наближення права до цього понятя.

— ³⁾ Аже разгнівається князь на свого чоловіка, а отиметь князь все, жену и дѣти и холопство — Христоматія I.⁴ 101.

— ⁴⁾ Проф. В.-Буданов (Обзор³ с. 319), вирізняючи убийство в афекті або в політичній боротьбі, бачить „свідомства про визначення кари смерті звичайними судами“: 1) в двох текстах Патерика (с. 132 і 138), 2) в науці Мономаха синам „ни права ни крива не убивайте ни повелѣвайте убити: аще будетъ повиненъ смерти, а душа не погубляйте никако яже хрестьяны“ (Лавр. с. 237). Одначе на подробиці Патерика покладати ся небезпечно, бо се може бути просте запозичення з византийських шаблонів; Наука ж Мономаха може розуміти власне

убийства в афекті і в політичній боротьбі, котрі д. Буданов сам справедливо не включає в систему кар.

До с. 375 ¹⁾ Кар. 45, 47, 66—9.

— ²⁾ Ак. 14, Кар. 44, 47—8, 69, 133.

— ³⁾ Кар. 33, 119.

— ⁴⁾ Се залежить, що правда, від толкування слів: „идеть ли искати кунъ“, Кар. 70; деякі толкують, що тут іде мова про скаргу закупа на свого господина, иньше толкування — про грошеві операції закупа.

До с. 376 ¹⁾ Див. цитовані низше (прим 1 до с 377) праці про спадщину.

До с. 377 ¹⁾ З давніших Беляєв, Нікольский, з сучасних Сергєєвич — Лекції² с. 420—1 не признають сього обмеження свободи тестатора; противну гадку висловив уже Попов — Объ опеки и наследствъ по Р. Пр. (Сборникъ истор. и статистич. свѣдѣній Валуева I, 1845), потім Цитович, з сучасних В.-Буданов Обзор³ с. 475—6, Рожков ор. с. XII. 266.

— ²⁾ В текстї: безъ дѣти, але що тут треба розуміти синів, видно з дальших слів про доньок.

— ³⁾ Пор. т. I с. 220. Про сучасні народні погляди див. нову розвідку д. Черкаського Спадщина в українському праві звичайовому, Часопись Правнича, т. IX, 1899: про родинну спільність майна див. тут с. 7—12, про тестаменти і їх звичайну згідність з правом на спадщину свояків — с. 58 і далі.

— ⁴⁾ Кар. 114, 116.

До с. 378 ¹⁾ Хрестоматія В.-Буданова I.⁴ 121.

— ²⁾ Літературу про шлюб і родинні відносини див. в т. I с. 408, тут додаю іще: Дубакинъ Вліяніе христіанства на семейный бытъ русскаго общества, Спб., 1880, Йогож: О вліяніи Византіи на семейный бытъ русскаго общества (відчит, Христіанское Чтеніе, 1881, III—IV). М. Kowalewsky — Mariage among the early Slavs (Folk-lore, 1890, XII) і рецензію Ф. Волкова (Вовка) в К. Старині 1892, V, Черкаський — Спадщина в українському праві звичайовому (Часопись Правнича, т. IX, 1899). Староруське родинне право: А. Поповъ Объ опеки и наследствъ по Русской Правдѣ (Сборникъ истор. и статист. свѣдѣній о Россіи Валуева, I, 1845). Мулловъ Русскіе законы о союзѣ семейственномъ (Архивъ ист. и практ. свѣд. Калачева, 1860, IV і V). Алексѣевъ Объ отношеніяхъ супруговъ къ имуществу въ древней Польшѣ и Россіи (Чтенія московскі, 1868, II). Горчаковъ О тайнѣ супружества — Происхождение, ист.-юрид. значеніе и канонич. достоинство 50 гл. Кормчей книги, Спб., 1880. Загоровскій О разводѣ по русскому праву, Харків, 1884. Ланге О правахъ собственности супруговъ по древне-

руському праву, 1886. Павловъ — 50 глава Кормчей книги какъ историческій и практический источникъ русскаго брачнаго права, Мва, 1887 (викликане книгою Горчакова, з початку статі в Христ. Чтеній 1882 і 83, Трудах кiev. д. ак. 1884). Пергаментъ — Къ вопросу объ имущественныхъ отношеніяхъ супруговъ по древнѣйшему русскому праву (Ж. М. Н. П. 94, XI). Окрім того сюди ж належать відповідні відділи курсів історії руського права і канонічного права.

До с. 378 ³⁾ Див. т. I. 219 й далі.

До с. 379 ¹⁾ Кар. 103—104, пор. 107.

— ²⁾ Кар. 101; дуже важний варіант — „виновать“ в більшості кодексів, „виновата“ в 7 кодексах — групи Карамзинського і подібних. Очевидно, треба прийняти сей останній варіант, бо інакше перша половина параграфу стояла б у суперечности з другою.

Постанову про видачу убійника з родиною (Кар. 5) толкували нпр. так що жінка й діти уважали ся тут учасниками злочина, або що се було наслідком „нерозлучности родинних звязків“.

До с. 380 ¹⁾ Див. вищ. с. 341 і потку ¹⁾ до неї.

— ²⁾ §§ 36—7, 33—4, 27 і 46, 41 і 44 (пор. варіант у Макарія II² с. 379) — по виданню Голубінського. Пор. відповіді Ніфонта (Рус. Ист. Биб. VI с. 48): Оже ли велми зло будетъ, яко не мочи мужю държати жены или женѣ мужа, или долгъ многъ у мужа застанеть, а порты ея грабити начнеть или пропиваетъ или ино зло — да 3 лѣта (епітиміі).

До с. 381 ¹⁾ Іже третію жену понялъ и благословилъ іерей вѣдая і не вѣдая, да извержется — Правило м. Іоана § 17. Другий шлюб забороняеть ся по розводі в правилі м. Георгія (§ 45 вид. Голубінського). Про неприхильне становище церкви не тільки супроти третього а й другого шлюбу див. нпр. Суворова II с. 278—9.

Про розвід — Ярославова устава § 54—9 в вид. Голубінського. Основою її постанов служить Прохірон цїсаря Василя Македонянина — гл. XI пері διαλύσεως γαμίου, тому між причинами не знаходимо нпр. божевілля, признаного за причину цїс. Львом Мудрим — див. Суворова II § 170.

Для староруської практики інтересні 92 і 93 відповіді Ніфонта. Він признає, очевидно, тільки дві законні причини для розвода: а) зрада жінки увільняє чоловіка від шлюбу; б) чоловік, не користаючи з своїх супружних прав без згоди жінки, дає її право покинути його.

До с. 383 ¹⁾ З иньшої літератури можна вказати хіба сердечні відносини Володимира Васильковича до жінки й родини в Іпат. 593.

До с. 384 ¹⁾ § 57 і 58 вид. Голубінського; ся постанова оперта на Прохіроні, але очевидно була приладжена до руських відносин.

— ²⁾ Ін. 144, 146, 197. Подібну фігуру маємо в полоцькій династії в св. Евфрозині, доньці кн. Святослава Всеславича: вона засно-

вала оден монастир жіночий, а коло нього мужеський; перед смертю їздила в Царгород і Єрусалим, але тільки з особисто-побожних, не з яких небудь ширших мотивів.

До с. 385 ¹⁾ Патерик с. 89.

До с. 386 ¹⁾ Іп. 38, 443, 595.

— ²⁾ Кар. 106, 113—116.

До с. 387 ¹⁾ Іп. 595, 443, пор. Вишгород Ольги (с. 38), городъ княгининъ Святославлеъ (за життя чоловіка) — с. 345, Шоломниця село Метиславової вдови — Воскр. I. 71.

До с. 388 ¹⁾ Памятники церковно-учит. литературы під ред. Пономарьова III с. 124.

До с. 389 ¹⁾ Рус. ист. библи. VI с. 41, пор. с. 57—8.

До с. 390 ¹⁾ Рус. ист. библи. VI с. 18 і 142.

— ²⁾ Див. т. I с. 216.

— ³⁾ Наука Луки Жидяти — Памятники церковно-учит. литер. I с. 15, Слово о мытарствах — Рукописи гр. Уварова 112.

— ⁴⁾ Памятники церковно-учит. лит. III с. 291, Правило м. Іоана § 24, 29.

До с. 391 ¹⁾ Видана у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. и неизв. памятк. LVIII с. 321, з рукоп. XII в., і у Пономарьова Памятники III. 95. Початок сього слова не ясний, дуже можливо, а навіть правдоподібно, що воно свійське, але у всякім разі певно, що воно мало на Русі широке розповсюдження, судячи по максимі про три чаші, що повторяєть ся і в науці т. зв. Теодосія і в слові о пошѣхъ (Пономарьов III. 109), де поручаєть ся не неволити на пирах духовних осіб аби пили більше як три чаші.

— ²⁾ По четвертій чаші компанія перестає зовсім їсти, починає „бесѣды благы бесѣдовати“, люблять поучувати ся, допитують ся від премудрих філософів, філософи-ж ладають язик на відповіді; закидають удку слова в глибину божественного розума, кидають мережу св. писанія в море словесних риб, загострюють гадку щоб нерозумних принести в жертву правдивого розуміння; великі пани стають дуже розважними і розпростирають на всіх свою любов, милосерде на бідних, на своїх домашніх піклування, хочуть помагати всім немічним і бідним; люблять честь, змагають ся до більших усьпіхів. Взагалі кождий веде себе відповідно до свого зайняття: отці духовні нпр. учать своїх духовних дітей спасенія, звуть на покаяння, показують їм дорогу до небесного Єрусалима. І прості люде теж говорять кожде про своє“.

— ³⁾ Окрім сказаного слова св. Василя див. ще слово т. зв. Теодосія о чашах — Учен. записки II отд. II 196, 198, 199—200, пор. Срезневській Свѣдѣнія о малоизв. памятникѣ LVIII, Слово про хмель (Кирила

Философа) — див. низшу нотку, у Пономарьова в Памятниках т. III ще Слово нѣкоего старца й Слово св. отецъ (ч. 49 і 50); дрібніші нападки на пиянство — в Правилі м. Іоана § 34, в поученнях Луки Жидяти, Ілі новгородського (§ 1), Якова кн. Ізяславу, і анонімні — Рус. ист. библ. VI. 104, 113, Памятники III с. 22, 30, 59, 65, 68--9, 75, 76.

До с. 392 ¹⁾ Слово се звістне в різних версіях, більше або менше перероблених і підновлених. Найдавійший з опублікованих кодексів належить до XV в., але й тут се слово має вигляд нездалої перерібки. Відреставрувати його первістний вид, що мусить іти ще з староруських часів, досі ніхто не пробував. Я дав виїмки, комбінуючи з різних редакцій — див. Ученія Записки II отд. академії V с. 64 (з код. XV в.), Памятники старинной рус. литературы II — з код. XVII в., Сборникъ II отд. т. XLII (передруковано в Памятниках вид. Пономарьова т. III) — ширша редакція XVII в.

— ²⁾ Востоковъ — Описаніе рукописей Румянцев. музея с. 305, Розенкампфъ Обзорѣніе Кормчей² с. 135 sq. Перегляд сих наук князям дає проф. Дяконов в своїй книзі: Власть московскихъ государей, 1889, с. 47 і далі.

До с. 393 ¹⁾ Калачевъ Предварит. юридическія свѣдѣнія² с. 257 і далі.

До с. 394 ¹⁾ Розмова еп. Семена — Карамзинъ IV нр. 178 (в мові найбільше зістало ся старинности, але текст очевидно скорочений), Розенкампфъ Обзорѣніе Кормчей² с. 139, Памятники стар. рус. литер. IV с. 185.

— ²⁾ Памятники стар. рус. лит. IV с. 184.

— ³⁾ Пѣтуховъ — Серапіонъ владимірскій, тексти с. 2.

До с. 395 Про відносини до челяди — Памятники Пономарьова III с. 25, 57, 114, 127, Рус. ист. библ. VI с. 107, 123, 842, Рукописи гр. Уварова с. 113.

Про різкоїство: Історія церкви Макарія II. 367 (Слово м. Никифора). Правила еп. Ілі — Ж. М. Н. II. 1890, X. Рукописи гр. Уварова с. 112 (Слово о митарствах Кирила туровського). Серапіон — вид. Петухова с. 3, 14. Рус. ист. библ. VI. 24—5, 91, 107, 125, Памятники Пономарьова III. 39, 65, 76. Срезневскій Свѣдѣнія о малолѣт. пам. XLI с. 25—6, XLII с. 307 (о покаянні).

— ¹⁾ Памятники стар. литературы т. I, про час написання повісти див. Мрочекъ-Дроздовскій О днягахъ Р. Правды с. 142—4. Ключевскій Боярская дума с. 193.

До с. 397 ¹⁾ Агонія Володимирка почала ся, коли „бысть велми вечеръ“, а умер він „якоже бѣ влягомо“, післаний же потім гінець приїхав у Большів, милю відти, „къ куромъ“ (Іп. 319).

До с. 397 ²⁾ Порівняти з тим слово про нічну молитву — у Пономарьова Памятники III ч. 23.

— ³⁾ Пор. про се ще т. I с. 154.

До с. 398 ¹⁾ Сей епізод містить ся в слові про милостиню, звістним в кількох копіях, уже від XIII в.; його початок скорочений в псевдо-Злостоустового слова про страшний суд (Монфокоп Х. 831, spuria); описъ житя богача (в евангельській притчі про богатого й Лазаря) має багато варіантів; се в усякім разі показує, що ся описъ, як би навіть не була руська що до свого початку, зм'яняла ся під впливом вражінъ дійсного руського житя. Видане слово у Срезневского Свѣдѣнія о мало-изв. памятниках LXXVIII.

До с. 399 ¹⁾ Житіє Θεодосія л. 7.

— ²⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ 50, II. 528. Як бачимо, сі деталі наших літописей близько відповідають поданому вище образу житя богатого.

— ³⁾ Діадема знайдена в Києві, 1889, в д. Гребеновского — у Кондакова Русскіє клады I таб. VIII. Золоті низані бляшки — нпр. Київ, 1877, в дому Ліскова — Толстой і Кондаков V. 112, Рус. клады I табл. XV; 1880, Житомир. ул. — Р. Клады I табл. II; 1887, Михайлів. мон. — ib. табл. VI і VII. Срібні (часом золочені) бляшки — Київ, 1885, д. Есикорського — Р. Клады I, табл. 3 і 5, 1889; Гребеновского — ib. таб. IX; Мартинівка (Канів. пов.) 1886 — Бобринскій Курганы Сѣмлы I таб. XVIII; Княжа гора (кілька) — Коллекція Тарновского с. 13 і табл. II; Чернігів — Р. Клады I таб. XI; Львов — Толстой і Кондаков V. 116; Галич — Археол.-библ. выставка, 1888, табл. I.

— ⁴⁾ Русскіє клады I с. 195 і далі, Толстой і Кондаков V с. 108 і далі, розріті 137—143, Бобринскій I таб. XX і II таб. XX, Кол. Тарновского таб. II. Молотівський скарб — Записки Н. т. ім. III. т. XXV, нахідки Старявська й Збручська в інст. Осолінських (муз. Любомирских, катальог с. 21 — хибно назване pagłownik'om).

— ⁵⁾ Див. т. I с. 299.

Гривни — Клады таб. V, IX (Київ), XIII (Чернігів), Бобринскій I т. XVIII (Мартинівка), кол. Тарновского таб. II (Княжа гора). Дуже характерна, але не певна що до своєї приналежности до руської культури золота гривна з Залевок (к. Сьмілі) — Бобринскій I таб. XXI.

До с. 400 ¹⁾ Київ, 1876, д. Ліскова (два золоті ланцюхи) — Толстой і Кондаков V. 113, Рус. Клады I. 115, 1880, Житомир. улица — Клады таб. II, 1887, Михайлів. мон. — ib. таб. VII і т. II.

²⁾ Дивись Р. Клады таб. I, VI, X, XVII.

— ³⁾ Першу категорію представляють нпр. наручники з Києва (1835, д. Есикорського і 1889, д. Гребеновского) — Р. Клады I табл. III,

V і IX, і Княжої гори — Бобринській II таб. XX, кол. Тарновского таб. II, другу — нпр. молотівський наручник, вид. в Записках т. XXV (там вказані й інші аналогічні).

До с. 400 ⁴⁾ Нпр. див. колекції київських перстелів — Р. Клады I, V, IX, XV (і с. 139), кол. Тарновского с. 16, Молотівський скарб — I. с.

— ⁵⁾ Р. Клады I, 115, 118, 135, Толстой і Кондаков V. 109, 114, 119 — Бобринській I таб. XX і II таб. XX.

— ⁶⁾ Див. т. I с. 321—3, 325.

До с. 401 ¹⁾ Див. т. I с. 323 і далі, II с. 29—30, III с. 293 і далі.

До с. 402 ¹⁾ Видані у Тихонравова Лѣтописи русской литературы IV, і знову проф. Владіміровим в Памятниках Пономарьова III. Про пережитки поганства — див. вказану т. I с. 402—4 літературу словянської мітології. Спеціальна стаття: Азбукинъ Борьба представителей христианства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ — Рус. фил. вѣстникъ р. 1895 98 (досить старанно зібраний материял).

— ²⁾ „Крестьянъ двоевѣрно живущихъ“ — Слово нѣкогого христоголюбца й інші аналогічні — Памятники церковно-учит. лит. III. 224 і далі. Про весіле й його значінне новіша розвідка О. Левицького Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси — К. Старина 1900, I. Про поминки й канун див. Слово т. зв. Теодосієве — Ученныя зап. II отд. II с. 197—200.

До с. 403 ¹⁾ Правило м. Іоана § 29.

— ²⁾ Ibid. § 16 і 24, Слово о попѣхъ — Памятники Пономарьова III ч. 52.

— ³⁾ Слово Теодосія — Ученныя записки II отд. академії II, 127, анонімне („св. Василя“) у Срезневского Свѣдѣнія и зам. LVIII і в Памятниках церк.-учит. лит. III. 97, пор. вказане проф. Петровим Слово Василя Нового — Труды Киев. Дух. Ак. 1887, V.

— ⁴⁾ На сю сторону ударяв Костомаров у своїх Чертахъ народной южнорус. исторіи — Монографіи I. 259.

До с. 404 ¹⁾ Інтересний материял зібрано в згаданій статі Азбукина: Борьба представителей христианства съ остатками язычества, особливо про боротьбу духовенства з забавами — Рус. фил. вѣстн. кн. 35—39.

До с. 405 ¹⁾ Русс. Истор. Библ. VI 122—3.

— ²⁾ Вид. Норова с. 144.

— ³⁾ Рус. Истор. Биб. VI 27.

До с. 406 ¹⁾ Іпат. с. 110, 568, уривок з подорожі Довітея ігумена печерського на Атос — Макарій III² с. 202—3, див. ще нивше с. 464. Про паломництво: Срезневскій Русскіє калики — Записки акад. т. I,

Пономаревъ Іерусалимъ и Палестина въ рус. литературѣ, Спб., 1877, Гиляревскій Древнерусское паломничество — Древняя и новая Россія 1878, VIII, Дмитріевскій — Православное рус. паломничество на западъ (въ Баръ градъ и Римъ), К., 1897 (Тр. К. д. ак.).

До с. 406 ²⁾ Ученыя записки II отд. академіи II с. 215. Рус. Истор. Библ. II. 135.

До с. 407. Лавр. 334, 336, Іпат. 356.

— ²⁾ В науці м. Максима, в запитаннях сарайського єпископа Теодноста — Рус. Ист. Библ. VI с. 135, 139—142.

— ³⁾ Рус. Ист. Библ. VI с. 23, 27, 38—39, 53.

До с. 408 ¹⁾ Правило § 19 і 28; 4 і 13.

— ²⁾ Посланнє у м. Макарія II² с. 337—8.

— ³⁾ Изборникъ 1076 р. вид. Шимановского с. 52, Пономарьова Памятники III ч. 4.

До с. 409 ¹⁾ Див. с. 381 і прим. на с. 634.

— ²⁾ Див. т. зв. Анастасієві відповіді — з Изборника 1073 р. — Памятники Пономарьова III с. 41.

— ³⁾ Постанови сї зводить московський митр. Даниїл в своїй інвективі на забави — у Жмакіна М. Даниїль с. 563—4.

До с. 410. ¹⁾ Див. нпр. Памятники Пономарьова III с. 64, 68, 76, 104, Житіє Θεодосія л. 26 — епізод про Святослава, що про нього зараз нижче говорю. Кирило Туровський — вид. Сухомлінова с. 66, Георгій Зарубський — Срезневскій Свѣдѣнія VII, Наука єпископа нововисвяченому священику — Рус. Ист. Биб. VI с. 104—5, Слово Нифонта о русальяхъ — Правосл. Собесѣдникъ 1865, II.

— ¹⁾ Іп. 363, варіант Воскр. I 80. Про політичні теми в староруській проповіді див. Дьяконова Власть московскихъ государей с. 32—37, 47—9.

До с. 411 ¹⁾ Памятники церк.-учит. лит. III с. 40.

— ²⁾ Памятники церк.-учит. лит. III с. 4, 27, Рус. Ист. Библ. VI с. 124, Житіє Θεодосія л. 26, Θεодосія слово о чашахъ — Уч. Записки II отд. II с. 199.

— ³⁾ Див. т. I с. 199 і примітку¹⁾.

До с. 414 ¹⁾ Житіє Θεодосія л. 14 (участь ігумена в роботі зарівно з усіма), 18 (заборона мати якусь власність), 18 v. (регламентація роботи), і т. и.; детальніше порівняння сих звісток з Студийською установою у Голубінского I. 2 с. 502 і далі.

— ²⁾ Патерик нпр. л. 98, 107, 108; взагалі користолюбність монахів і всякі випадки, зв'язані з маєтком, багатством і т. и., — звичайна тема Патерика.

— ³⁾ Патерик 92, 99, 185.

До с. 415 ¹⁾ Патерик с. 88.

— ²⁾ Патерик с. 90.

— ³⁾ Патерик с. 139.

— ⁴⁾ Іп. 133—8.

До с. 416 ¹⁾ Патерик с. 100—1, 141—3.

До с. 417 ¹⁾ Патерик 185—6, Іп. 363, Слово на пренесеніє Бориса и Глѣба — Памятники др. письменности ХСVIII, Памятники Пономарьова III с. 44—46.

— ²⁾ Вчисляю в хронологічному порядку, як вони виступають в джерелах: Іп. 106; 109; 112; 250; 127 і 162; 162; 188 і 201; 122; 144; 199; 239 і 457; Лавр. 434; Житіє Θεодосія л. 60, 80, 300. Сей реєстр не може уважати ся зовсім докладним: не зовсім певна тотожність монастирів Спаса і Германового; не сказано виразно, що монастир Мнини був у Києві (хоч се зовсім правдоподібно); не зовсім певно, чи Гнилецький монастир був монастирем тоді вже — про нього див. т. II с. 352 прим. до с. 196³⁾.

До с. 418 ¹⁾ Іпат. 447, 567, 573; див. т. II с. 250 і 264—5 і в сій томі — вище с. 16, 21, 22 і низше в примітках до мапи. Чи Полонинський монастир був у Галичині, сього на певно сказати не можна. Місце Спаського монастиря також напевно незвісне: див. Галиц. Ист. сб. III і Зубрицькій Крит.-Ист. повѣсть с. 71.

— ²⁾ Акты Русскаго на св. Аѳонѣ монастыря св. Пантелеймона, К., 1873, Успенскій Востокъ христіанскій — Аѳонѣ, 1892 с. 6 і далі, Голубинскій I. 2 с. 622—5.

— ³⁾ Житіє Евфросини — Памятники стар. рус. лит. IV с. 178. Сю звістку про подоріж Евфросини до Єрусалима відкидає д. Данилевич (Очеркъ історіи Полоцкой землі с. 241) з огляду, що мощі її лежать в київськѣм Печерськѣм монастирі; але так легко зчеркнути її подоріж до Єрусалима і сеї подробиці не можна. Приймають її всі історики церкви, кінчаючи Голубинским I 2 с. 625.

— ⁴⁾ Путешествіє Антонія с. 169.

До с. 419 ¹⁾ Перший компендіум історії староруської штуки по-пробував дати д. Новицький в книзі Історія русскаго искусства т. I, 1898—9; се досить механічно зроблена компіляція, і поодинокі її розділи мають ріжну вартість в залежности від тих монографій, на котрих автор операв ся; в огляд увійшли тільки плястичні штуки (без музики). Перед ним загальний погляд на руську штуку пробували дати Viollet le Duc *L'art russe, ses origines, ses éléments constitutifs, son apogée, son avenir*, Париж, 1877 (староруська штука тут не відграничена від пізнійшої великоросійської); проф. Соколовский в статі *Bizancium i Rus'* (1888, передр. в його книжці *Study a i szkice z dziejów sztuki i cywilizacji*,

I, 1899 — занадто побіжна й поверховна, а при тім вповні перестаріла тепер).

Монографічно заступлені поодинокі штуки не однаково. Для архітектури підставою служать статі пок. київського професора Лашкарьова зібрані в книжці Церковно-археологіческія изслѣдованія, очерки и рефераты, К. 1898 (сюди одначе не увійшла його стаття про чернігівські церкви). Окрім того статі: Лебединцева О св. Софії київской (Труды III археол. съѣзда, I), Павлиновъ Спасо-преображенскій соборный храмъ въ Черниговѣ (Зодчій, 1882, VI), йогож Древнія церкви Витебска и Пинска (Труды IX археол. съѣзда, I, 1895), і статі Лущкевича, Захарієвича (зібрані в книжці проф. Шараневича *Trzy opisy Halicza*) і Шараневича (головно *Die Franciskaner-Kirche des h. Stanislaus im Halicz*) про галицькі церкви (див. про них вище с. 502). Тойже д. Павлинов в 1894 р. надрукував пробу історії будівництва: Історія русской архитектуры, Москва, але вона зроблена занадто побіжно й лихо, що до давньої української архітектури спеціально.

До історії нашого малярства з мозаїкою разом: софійські мозаїки й фрески видані в монументальнім виданні петербурського археологічного товариства Древности російскаго государства. Київскій Софійскій соборъ, I—IV, 1871—87. Коментарем до нього служить розвідка Айналова и Рѣдина Кієво-софійскій соборъ, Спб., 1889 (відб. з IV т. Записок петерб. археол. общества). Окрім того Кондакова О фрескахъ лѣстницъ Кієво-софійскаго собора (Записки археол. общества, III, 1888); Праховъ Кієвскіе памятники византійско-русскаго искусства (про кирилівські фрески, одинока робота — Труды москов. археол. общ. XI). Толстой і Кондаковъ Русскія древности, IV, 1891. Айналовъ и Рѣдинъ Древніе памятники искусства Кієва — Софійскій соборъ, Златоверхо-михайловскій и Кирилловскій монастыри (більш популярно), Харків, 1899 (зі Сборника харьковского истор.-фил. общества). По працях Кондакова, Айналова й Рѣдина стратили всяке значінне давніші розвідки (з них важніші: С. Крижановского в VIII т. Записок археол. общества, Закревского въ його Описанії Кієва, П. Лебединцева в Описанії Кієво-софійскаго собора, 1882).

До історії іконописного малярства праці Ровинского — Історія русскихъ иконописныхъ школъ иконописанія до конца XVII в., 1856, і Буслаєва Историческіе очерки русской народной словесности и искусства, II, 1861, Марковъ — Древнее иконописаніе въ Россіи — Правосл. обозрѣніе 1885, де що є в остатній (VI) кн. Рус. древн. Толстого-Кондакова. Про мініятури — Буслаєв *ibid.*, йогож критика на згадану працю Віолє-Ледіка в московськѣм Критическім Обозрѣніи 1879, II і V (Русское искусство въ оцѣнкѣ французскаго ученаго) і витяг в *Archiv*

für sl. Phil. т. IV: Die Ornamentik in den slavisch-russischen Handschriften des X—XIV Jahrh. Бутовскій Исторія русскаго орнамента съ X по XVI ст., Мва, 1869—72. Стасовъ Славянскій и восточный орнаментъ по рукописяхъ древняго и новаго времени, Спб., 1884—7 (тільки таблиці, без текста), Йогож Картины и композиціи скрытыя въ заглавныхъ буквахъ др. русскихъ рукописей, Спб., 1884. Арх. Амфилохій (Сергіевскій), Сборникъ изображеній Спасителя, Б. Матери и др. святыхъ і т. и. X—XV в., Мва, 1885.

Давня руська емаль оброблена дуже основно Кондаковим в двох капітальних працях: Византійскія емали, зібраніє А. В. Звенигородскаго — Исторія и памятники византійской емали, 1892, Спб. — книжка видана аматором — Звенигородским нечувано розкішно, в малім числі приміриків (по російськи, німецьки й французьки), тому неприступна (про неї див. Записки т. XI), друга — Русскіє клады, изслѣдованіє древностей великокняжескаго періода, т. I, Спб., 1896 — розкішне виданнє, зроблене державним коштом і розмірно дуже дешево, але випущене в малім числі, так що вже тепер вийшло з продажі, — з дуже гарними поліхромічними рисунками. В сій остатній книзі окрім емалі автор займаєть ся також і деякими партіями староруського ювілерства, але ані ся книжка, виданий за нею слідом V т. Русских древностей — Курганныя древности и клады домонгольскаго періода, Спб., 1897, де золотництву дано ще більше місця, далеко не вичерпують всього матеріяла, дуже багатого й різнородного. Матеріял сей публіковано ще досить мало; окрім згаданих що йно видань треба згадати: Бобринскій Курганы и случайныя находки въ окрестностях м. Смѣлы, I—II, 1887 і 1894. Леопардовъ и Черневъ Снимки съ предметовъ древности находящихся въ Кіевѣ въ частныхъ рукахъ, I—IV, 1890—1. Каталогъ украинскихъ древностей колекціи В. В. Тарновскаго, К., 1898 (дуже цінна колекція з Каяжой гори). Зібраніє Б. И. и В. Н. Ханенко — Древности Придѣлпрова, I—III, 1898—900 — до руських памяток іще не дійшло. Згадаю тут також свою публікацію молотівського скарба в Записках т. XXV.

По історії музики в староруські часи досі майже нічого не зроблено. Згадаю книгу Разумовскаго Церковное пѣніе в Россіи, Москва, 1867, Арнольда О теоретическихъ основаніяхъ древнорусскаго церковнаго и народнаго пѣнія (Правосл. Обзорѣніе 1873, IV), Теорія древнорусскаго церковнаго и народнаго пѣнія, Мва, 1880, статя Буліча в Енциклопедическімъ Словарі Брокгауза і Ефрона т. XXVIII, I с. 615 і далі (передруковано також в книжці: Россія, Спб., 1900).

До с. 419 ²) Лашкаръ Церковно-археологическіе очерки с. 147, 165, пляни галицьких церков в згаданих вище (с. 502) публікаціях Лущкевича й Шараневича.

До с. 421 ¹⁾ Лашкаръов ор. с. с. 147—8, 233, Павлиновъ Історія рус. архітектури с. 8, Айналовъ и Рѣдинъ Древніе пам. искусства Кіева с. 55, Левицкій — Истор. описаніе владимірѣ-волинскаго храма постр. Мстиславомъ.

— ²⁾ Плян Десятинної церкви — Закревскій Описаніе Кіева, атлас таб. VI, св. Софії — Лебединцев ор. с., Новицкій Історія Рус. иск. I, с. 37—9. В пляні св. Софія найбільше має бути подібна до царгородської церкви Пантократора.

— ³⁾ Лашкаръов с. 225, К. Старина 1896, XI; від властивих одно-абсидних церков треба відрізняти такі, де бічні абсиди перейшли в ніші (тільки внутрішні), як нпр. витебська церква Спаса (середньої великості), або галицька св. Ілі, див. пляні їх — Новицкій с. 47, Шараневич *Die Franciskaner Kirche*.

До с. 422 ¹⁾ Див. Новицкого ор. с. с. 84—6, Лашкаръова с. 215.

До с. 423 ¹⁾ Лашкаръов с. 167—8, 227, порівняти плитки з Звенигорода — Записки т. XXXI і Галича — Захарієвич в *Dzwign'i* 1882. Підлога церкви Благовіщення, відкрита о. Ляврецким, закрита, для охорони, землею наново; зроблений ним рисунок її останків надію ся опублікувати.

До с. 424 ¹⁾ В галицькій церкві св. Пантелеймона від полудня, в холмській Іоана Златоустого від півночі — Іпат. 559.

— ²⁾ Длугош IV с. 149 (*ecclesiam cathedralem pulcherrimo opere ex petra quadrata fabricatam*); коли дійсно вона збудована була ще Володарем (Длугош I. 532), то се було-б інтересною хронологічною вказівкою: що в Галичині церкви будовано з тесаного каменя ще в 1-ій чверті XII в. Знову-ж сей спосіб будови зближує тутешнє будівництво з західнім.

До с. 425 ¹⁾ Про західні елементи в галицькій церковній архітектурі див. ще замітки (резюме рефератів) Іловайского і гр. Уварова про літописну опись холмської катедри в Древностях моск. археол. общ. XI, передр. в II т. Исторических сочиненій Іловайского (О построеніи г. Холма). Що до суздальських церков то залежність їх від західніх впливів підніс уже Строганов в своїй монографії про володимирську церкву св. Дмитрія (1849). Останніми часами зайняв ся ними Кондаков (Русскія древности т. VI, 1899 і О научныхъ задачахъ исторіи древнерусскаго искусства — Памятники др. письм. СХХХII, 1899), але як то часто у нього буває, висловляють ся про їх відносини до західньої штуки досить неясно; скільки можна порозуміти, він бачить тут місцеву роботу, що йшла за західніми взірцями, але заразом підмішувала їх елементами орієнтальними (ширше се буду говорити про се в XL т. Записок, в огляді праць проф. Кондакова).

До с. 426 ¹⁾ Іпат. с. 559, 608—10.

— ²⁾ Реферат І. Толстого О Золотых воротах в II т. Трудів III археол. з'їзда. Рисунок веж холмських і камінецької — в Пам'ятниках старини въ зап. губ. т. VII і в „Волини“ Петрова. План галицької вежі — у Шараневича *Trzy opisy Halicza*.

До с. 427 ¹⁾ Іпат. с. 90, 114, 141. Рисунок софійських гробів у Закревського, Описаніє Києва, Толстого і Кондакова Рус. древности т. IV.

До с. 428 ¹⁾ Образки див. в атласі Закревського, таб. IX, див. ще Археол. карту Києв. губ. Антоновича с. 37, плити софійські — в Древностях рос. госуд. і у Толстого-Кондакова IV.

До с. 430 ¹⁾ Нездале реставрованнє, що зробило було з рисунка стелі цісарської льожі ґрати на вікні, було причиною, що сю сцену толковано до недавня як сцену княжого суда над арештантом, що виглядає через ґрати — див. реферат пок. Павлова в I т. Трудів III археол. з'їзда.

До с. 431 ¹⁾ Патерик с. 174—180.

— ²⁾ Ікони Володимир заберає вже з Корсуня в Київ — Іпат. 49, 83. Ярослав, збудувавши церкву св. Софії, „украси ю иконами многоцѣнными“ (Іпат. 107): по всякій правдоподібності мова йде про ікони в дорогих шатах. Див. далі нпр. Іпат. с. 373, Лавр. с. 397.

До с. 432 ¹⁾ Іпат. с. 608—10, пор. 559.

— ²⁾ Остромирове євангеліє — вид. факсимільне коштом Савинкова, Сиб., 1883, 2 вид. 1889, Ізборник Святослава 1073 р. — Іздания общ. любит. др. письменности N. 55, Сиб., 1880. Третя інтересна мініатюра рукопису — житий Бориса і Гліба, вид. Срезневским (Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ, 1860), належить пізнішому часу — XIV в.

— ³⁾ Про мозаїку в Печерській церкві згадує Патерик — с. 175; про істнування мозаїки в Десятинній церкві свідчать її фрагменти, знайдені в фундаментах. З оповідання Павла алепського видно, що олтар Михайлівського монастиря мов такі мозаїки як і софійський — Путешествіє патр. Макарія II с. 73.

До с. 437 ¹⁾ Кондаков Русские клады I с. 108 і 154—6 і таб. I і XV.

— ²⁾ Іб. с. 101. Подібні медаліони знайдені в Рязани, числом три, і крім того пара великих ковчів з образками, та дві особні іконки; між ними дві іконки уважають ся византийськими, решта — свійської роботи — Кондаков ор. с. с. 84 і далі.

— ³⁾ Каталогъ укр. древностей коллекции В. В. Тарновскаго таб. I ч. 94, 95.

— ⁴⁾ Кондаков ор. с. 150—3 і табл. VIII.

До с. 437 ⁵⁾ Гарну монографію про сї ковтки дав Кондаков у книзі: Византийскія емали кол. Звенигородскаго гл. III, також Рус. клады I с. 195 і далі.

До с. 438 ¹⁾ Перший тип див. Русскіє клады табл. II, III, VI, XI, XV і с. 106, Собрание Звенигородскаго; останніми часами, як я чув, пару таких ковтків набула колекція Хапенка, отже мабуть побачимо їх в дальших випусках його публікації; другий тип — Рус. клады с. 109 і табл. X, XIII.

— ²⁾ Ріжні пинші емальовані окраси див. нпр. у Кондакова Рус. клады I таб. 1, 2, 6, 7, 10, 15 і с. 106. Мідяний емальований медаліоник з Черкас — Рус. клады с. 133 і таб. XV д. Кондаков уважає шахрайською імітацією золота. Срібні ковтки з черненим рисунком ib. таб. III. 5—6 (і текет с. 124), Кол. В. Тарновского таб. II, 322 і 324. Ще частіше рисунок на таких срібних ковтках просто ґравірований, без чернення.

До с. 439 ¹⁾ Рус. клады I с. 14—7, Рус. древности V с. 14—6.

— ²⁾ Про сї наручники див. Записки т. XXV (Молотовське срібло), де виданий мототівський наручник і вказані пинші анальоґічні. Д. Кондаков заповів розвідку про них на II т. Русских кладів.

— ³⁾ Російській историческій музей (московський), каталог 1893 р. с. 121 (описую з автопси); подібні ковтки з Ярославської губ. ib. с. 237, видані у Кондакова Русскія древности V с. 93; особний варіант маємо в ковтках з галочками теж гладкими, але барилкуватими або жолудковатими, звістних з кавказьких та поволзьких находок, про котрі говорити му зараз. Про варіації трохгалочного ковтка див. мою статтю про Молотівський скарб — Записки т. XXV і резюме в т. XXXVII. Варіацією київського ковтка, здається, треба уважати й ковток званій д. Кондаковим „волинським“: в нїм середня галка дістає привіску, збільшується коштом крайніх галок, і нарешті сї зовсім зникають (див. кілька рисунків в Рус. древн. V с. 678).

До с. 440 ¹⁾ Див. колекцію з київського скарба з оселі Бєлгородского Рус. клады I таб. IV.

— ²⁾ Ковтки з Камбулти — Ермітаж, вітр. I, казанські — ibid. Рус. старинности шафа 2 (оден з них у Кондакова Рус. древности V с. 97).

— ³⁾ Див. про се мою замітку в т. XXXVII Записок Н. т. ім. Шевченка: Ковтки „київського типа“ у сучасних Кавказців (з рисунками); з її галками порівняти знайдені на Кубани намишта, вид. у Кондакова Р. клады I с. 57.

— ⁴⁾ Див. Рус. клады I с. 53 і далі.

— ⁵⁾ Про Інездовські нахідки див. Рус. древности V с. 61—64, Російській историческій музей с. 89 і далі; приготавлиється спеціальна

монографія про них в Москві, а й д. Кондаков заповів їх публікацію в II т. Рус. кладів. Близько до гнєздовських стоять мерянські філігранові й перлисті окраси.

Орнаментовані перлистим орнаментом предмети, окрім ковтків, з українських надіток див. нпр. Рус. клады I таб. II (гузики); Рус. древн. V с. 65—7, кол. Тарновского таб. II (привіски-місяці); Рус. клады I таб. XV, Рус. древн. V с. 112, пор. 114 (звїзди); Бобринскій I таб. XIX, Рус. древн. IV с. 118, пор. 110 (кутаси). Д. Кондаков не уважав привісок-кутасів за українську приналежність, але се дуже гіпотетично.

До с. 441 ¹⁾ Кондаков Р. клады с. 143, Антонович Арх. карта Кіев. губ. с. 37.

До с. 442 ¹⁾ Іпат. 35, 215, 528, Житие Θεодосія л. 28, Максимович Замятка о слов. пѣвицѣ Митусѣ — Собр. сочиненій т. I — против погляда Костомарова. Костомарового погляда знов боронив Іловайскій — див. його Историческія сочиненія II.

— ²⁾ З високою оцінкою давньої освіти виступив уже Карамзін V с. 215, але його гадки про давні школи дуже сильно скритикував Нейман в Studien zur gründlichen Kenntniss der Vorzeit Russlands вид. Еверсом, 1830. Звістки Татіщева приймали нпр. Соловйов Історія Росції I с. 746—8, Беляев Разказы изъ русской исторіи I. 394—5, м. Макарій Історія рус. церкви III с. 123, Порфирьевъ Історія рус. словесности I⁶ с. 199 і т. и.; от нпр. до яких висновків приходив Соловйов (I. с.): „маємо повне право прийняти звістку про існування шкіл при церквах, єпископських дворах і заведених князями своїм коштом“... і т. и. З особливими компліментами староруській освіті виступив Шевирьов у своїй Історії руской словесности (т. I і II), виходячи з звісток про християнські чесноти суспільности. На таким же традиційнім становищі став неб. Лавровскій в своїй монографії О древнерусскихъ училищахъ, 1854: він приймає звістки Татіщева, здогадуєть ся про існування організованих шкіл при єпископських катедрах і по інших місцях, про предмети науки і т. и.

Тільки Голубінскій в Історії церкви I, 1 с. 580 і далі, відкинувши татіщевські звістки, прийшов до висновку, що заходи коло освіти були тільки за Володимира й Ярослава, але не удержали ся; Русь ніяких шкіл ніколи не мала і по якихось світліїших початках за тих Володимира й Ярослава (такі світліїші початки автор припускає з огляду на літописні звістки та супроти такого Ілариона) не могла підняти ся над рівнем простої письменности. Погляд Голубінського одначе не знайшов собі загального признання. Не кажу вже, що такі ненаукові фабrikати як, скажім, Миropolьского Очеркъ исторіи церковно-приходской школы (1894) і т. и., далі собі з всякої згадки про „ученіє“ виводять

істнованні шкіл і т. и., але нпр. д. Никольский в своїй розвідці про Кліма Смолятича виступає, хоч і обережно, проти поглядів Голубінського (у вступі). Найновіший дослідник — д. Пипін у своїй Історії русскої літератури не зайняв якогось певного становища у сій справі: з одного боку він ніби приймає погляди Голубінського (І гл. VII), але на інших місцях готовий признати татищевським звісткам значінне „преданія“ (с. 329). Се найліпше показує, що радикальне рішення справи, предложене Голубінським не задовольнило дослідників вповні. В своїй Історії Київщини я теж не міг прийняти в цілости погляди Голубінського (с. 417), хоч і признавав і признаю в них багато справедливого.

До с. 443 ¹⁾ Про Володимира: нача поимати у нарочитой чадѣ дѣти и даяти на учение книжное (Іл. 81). Про Ярослава: прииде къ Новугороду, собра от старость и поповыхъ дѣтей 300 учити книгамъ. Ся остання звістка, як місцева традиція, на мій погляд, зовсім певна; її маємо в двох кодексах 1 Софійської (Оболенского й Карамзіна) — с. 136, Тверській с. 146, Никонівській І, 79. Натомість зовсім неавторитетною ампліфикацією виглядають слова Никонівської (І. 58) додані до оповідання про заходи Володимира: „и бысть множество училищъ, тѣхъ же всѣхъ учителей грамотныхъ призываше митрополитъ и наказываше православіе и благочестіе крѣпко соблюдать и безумныхъ рѣчей и неподобныхъ ошаятися; и бысть отъ сихъ множество любомудрыхъ философовъ“. Пор. Степенную книгу І с. 143.

Про організацію шкільництва в сучасній Візантії див. особливо статі цитовані в т. І с. 437 (прим. ¹⁾ до с. 333).

До с. 444. „Ученіє“ Кирика надруковано в Трудах московського общества історіи и древностей т. IV, але з „дуже сумнівного кодекса“, як підносить Срезневский Древніє памятники² с. 55, див. іще у нього-ж 144, 170 — тут подані вказівки про популярність сього Ученія. Варто було-б пошукати ліпших кодексів і видати його наново. Про знання арифметичних операцій у Кирика — Лавровскій О древне-русскихъ училищахъ с. 184, супроти гадки російського хронольога Хавского, що припускає тут саме додавання, „безъ арифметики“.

До с. 445 ¹⁾ Извѣстія Акад. Наук X с. 426.

До с. 447 ⁴⁾ Про круг відомостей давньої Руси див. Бѣляевъ О изученіи греческаго языка въ Россіи — Прописки 1851 р., його-ж О географическихъ свѣдѣніяхъ въ древней Руси, Сухомлиновъ О языкознаніи въ древней Руси — Ученія Зап. II отд. Академіи т. I, 1854, Порфирьевъ О чтеніи книгъ въ древнія времена — Православный Собесѣдникъ 1858 р., його-ж Объ источникахъ свѣдѣній по разнымъ наукамъ въ древнія времена, ib. 1860, Забѣлинъ Характеръ начальнаго образо-

ванія въ до-Петровское время, 1856 — передр. в Опытах изученія рус. древностей и исторіи, 1872, Бобынинъ Состояніе математическихъ знаній въ Россіи до XVI в. — Ж. М. Н. Пр. 1886 і осібно 1886. Загальні огляди у Мілюкова Очерки по исторіи русской культуры II (с. 227 і далі) і у Пипіна Исторія русской словесности I гл. II і VII.

Література поодиноких підручників давньої Руси: про історичні переклади у Сухомлинова О древней русской лѣтописи, 1856, Оболенскій Лѣтопись Переяслава Суздальскаго (в передмові), 1851, Срезневскаго Свѣдѣнія и замѣтки о малориз. памятках, Истринъ — Хронографы въ русской литературѣ (Византийскій временникъ, 1898). Д. Шахматов дав недавно (Начальный Кіевскій лѣтоп. сводъ — Юбилейный сборникъ В. О. Миллера, 1900) тимчасовий комунікат про свої студії над хронографами, котрі його привели до переконання, що в XI в. перейшла на Русь з Болгарії велика енциклопедія, яка окрім старозавітних книг історичних і декотрих пророків містила також хроніки Амартіа (з продовженням) і Малялі з вставками (м. и. Александрію).

Про Палєю див. Успенскій Толковая Палєя, 1877, Ждановъ Палєя, в Київ. Универс. Изв. 1881, Михайловъ Общій обзоръ состава, редакцій и источниковъ Толковой Палєи — Варшав. Унив. Изв. 1895, Истринъ Замѣчанія о составѣ Толк. Палєи — Извѣстія Академіи, 1896 і 1898; видано Палєю з двох кодексів у Москві (Палєя Толковая, 1892—1897) і в Изданіях общества любителей др. письменности ХСП, 1892. А. Поповъ Книга бытія небеси и земли (Палєя историческая) — Чтенія московські 1881, I; Веревскій Русская историческая Палєя — Филолог. Зап. 1888. Остатніми часами, в дослѣдах дд. Михайлова і Истрина переводить ся погляд, що Толкову Палєю треба уважати твором самостійним руським XIII в. Для мене се питання зістаєть ся ще не виясненим відповідно, хоч в науковій літературі він знаходить все більше прихильників: див. нпр. нову статю Карієва: Къ вопросу о взаимныхъ отношеніяхъ Толковой Палєи и Златой Матицы, Ж. М. Н. П. 1900, II. Певне рішення сього питання тим інтересне, що при руським початку Толкова Палєя дала-б нам багато знати, які перекладані твори в тім часі були звѣстні на Русі.

Про Топографію Індікоплова Срезневскій Свѣдѣнія и замѣтки XI. Про Шестоднев — при виданні його в Чтениях московських 1879, III (Андр. Попова). Про Фізіолог — Мочульського Происхождение Фізіолога, Рус. Фил. Вѣстн., 1889, Карієва Матеріали и замѣтки по исторіи Ф. — при виданні в Изданіях общества древней письменности, ХСП, 1890, Александрова Фізіологъ — Уч. зап. Казан. унив. 1893, Polivka Zur Geschichte des Physiologus in den Sl. Literaturen — Archiv XV і XVIII. Про Пчолу й інші подібні збірники новіше — Jagić Die Menander-Sen-

tenzen in der Kirchensl. Übersetzung — Sitzungsberichte in Wien. Ak. t. 126, Speranskij Zu den Slavischen Übersetzungen der griech. Florilegien — Archiv XV, Семеновъ Мудрость Менаандра по русскимъ спискамъ и Изреченія Исихія и Варнавы — Памятники общ. др. письм. кн. 88 і 92, — Древняя русская Пчела — Сборникъ II отд. Ак. Н. т. 54, 1893, Михайловъ къ вопросу о греко-византийскихъ и славянскихъ сборникахъ изрѣченій — Ж. М. Н. II. 1893.

До с. 448. Для перекладеної богословської літератури див. особливо: Срезневского Древніе памятники Письма и языка² 1882 й Йогож Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. памятниках, Голубинского: Библиографическій обзоръ существовавшей у насъ въ періодъ домонгольскій переводной и вообще заимствованной письменности в I т. 1 кн. Истории Церкви, Порфирьева История русской словесности⁶, 1897 с. 19 і далі, Пыпина История русской литературы, т. I гл. 2 — в сих працях вказана й монографічна література, тому її не буду вичисляти; далі — Архангельскій Твореніе отцевъ церкви въ древне-русской письменности — Обзоръ рукописнаго матеріала, Спб., 1888, Творенія отцевъ Церкви въ древне-русской письменности — Извлеченія изъ рукописей и опыты историко-литературныхъ изученій, I—IV, Казань, 1889—90, арх. Леонидъ Библиографическія разысканія въ области древнѣйшаго періода славянской письменности IX—X в. — Чтенія московскіе 1890. III), Владиміровъ — Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст. — Чтенія київські, IV, Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древне-русскихъ книгахъ XI—XIV вв., 1897.

До с. 449 ¹⁾ Головна праця — Пыпина Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ, 1857; новий короткий огляд сеї літератури дав він в II т. своєї Истории словесности, гл. XIII (1898). Веселовскій в Истории словесности Галахова, т. I³, 1894 с. 394 і далі. З иньшої літератури найновіше: Истринъ Александрія русскихъ хронографовъ — в Чтеніяхъ московскихъ 1893 і особію, його-ж Сказаніе объ Индійскомъ царствѣ в Древностяхъ-Трудахъ славянской комисіи I, 1895 (і особію), тамже уваги д. Долгова до того-ж, Веселовскій Поэма о Дигениѣ — Вѣстникъ Европы 1875, Южно-русскія былины, 1881—4, Jagić Der weise Akirios — Byz. Zeitschrift 1892, Потанинъ Акиръ повѣсти и Акиръ легенды — Этногр. обзоръ 1895, Григорьевъ — Къ вопросу о происхожденіи и редакціяхъ повѣсти объ Акирѣ Премудромъ (юбилейный сборникъ В. О. Миллера, 1900), Франко Варлаам і Йосаф в Запискахъ т. VIII, X, XVIII і XX, особію 1897, Булгаковъ Стефанитъ и Ихнилать — Изданія Общества Люб. Др. Письм. 1877—8, Смирновъ в Филологическихъ Запискахъ, 1879, Викторовъ Стефанитъ и Ихнилать, М., 1881, Веселовскій Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ,

1872. Він же до староруських часів зачисляє перехід на Русь і повісти про Вавилонське царство — Повѣсть о Вавилонскомъ царствѣ (Славянскій сборникъ, II, 1876). Про сю повість іще Жданов — Повѣсти о Вавилонѣ (передр. в книзі Русскій былевой эпосъ, 1895).

До с. 449 ²⁾ Корпус апокрифів, які знайшли ся в українських версіях і рукописах, публікує др. Франко в Памятках укр.-руської мови й літератури, вийшло два томи (1896 і 1899); в передмовах подані огляди літератури і звязаних з ними питань. Про апокрифи Данилового Паломника — Заболотского Легендарный и апокрифический элементъ въ Хожденіи Данила, 1899 Рус. Фил. вѣстн. т. 41—2). Про непевність індексів як джерела до пізнання дійсного запаса перекладів — Тихонравова Историческій очеркъ статьи о книгахъ истинныхъ и ложныхъ (Сочиненія т. I), Каріѣва ор. с. Ж. М. Н. П. 1900, II с. 358 і далі.

До с. 451 ¹⁾ Загальні праці про староруське письменство — в старших: м. Євгенія Словарь писателей духовнаго чина, 1818 і 1827, Максимовича Исторія древней русской словесности, К., 1839 (передр. в III т. Сочиненій), Строева Библиологическій словарь — посм. видання в Сборнику II отд. Ак. Н. т. XXIX, Филарета Обзоръ русской духовной литературы — в Ученыхъ Зап. II отд. Акад. Наук, III, 1856, Шевырева Исторія русской словесности преим. древней, I—II 1858—1866, Макарія Исторія рус. церкви т. I—III, Срезневского Древніе памятники письма и языка ² 1882, О. Миллера Опытъ историческаго обзорѣнія русской словесности ², 1865. Новііше: Голубінского Исторія рус. церкви т. I, 1, 1880, Огоновського Исторія літератури руської I, 1887 (дуже коротенько), Reinholdt Geschichte der russischen Literatur von ihren Anfängen, Leipzig, 1886, Истории рус. словесности Галахова вид. 1894, т. I³, Порфірева I⁶, 1897, Пипіна т. I, 1898, Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, I, 1894 (містять писання (не всі) і статі про Луку Жидяту, Іларіона, Теодосія, Кирила Туровського, оцінку видання див. в т. VI Записок Наук. тов. ім. Шевченка). Загальний огляд студій над староруським письменством у Котляревського Древняя русская письменность (недокінчене, передр. в IV т. його Сочиненій). Спеціальна література буде вказана низше. Показчик (досить недокладно зроблений) — Мезієръ Русская словесность съ XI до XIX ст., ч. I (XI—XVIII в.), Спб., 1899.

Про літературу проповідничу спеціальнііше: арх. Антоній (Вадковскій) Древне-русская проповѣдь и проповѣдники въ періодъ до-монгольскій — Прав. Обзор. 1881, передр. в книзі Изъ исторіи христіанской проповѣди, 2 вид. 1895, Поторжинскій Исторія русской церковной проповѣди въ біографіяхъ и образцахъ съ пол. IX по XIX в., 2 вид., К., 1891 (підручник для духовних семінарій).

До с. 453 ¹⁾ Слово видано вперше в часоп. Прибавленія къ твореніямъ св. отецъ 1844, II, з статью, де були зібрані докази за тим, що автором його був Іларіон; новійше видання в Памятниках церковноуч. литер. I. Найстарший кодекс — пергаментний, XIV—XV в., але має слово без кінця, як і інші — пізнійші; в цілості воно заховало ся ся тільки в однім — Синодальнім, XVI в. Про саме слово окрім тієї статі в Прибавл. къ твор. іще у Голубинського, Норфірева і в Памяти. церк. лит. (статейка Калугіна).

— ²⁾ Нпр.: Не въ худѣ бо и не въ невѣдомѣ земли владычествоваша, но въ Руской, яже вѣдома и слышима есть всѣми концы земли (Памятники с. 70).

Церкви (св. Софіи) дивна и славна всѣмъ округнымъ странамъ, якоже ина не обрящется во всѣмъ полунощи земнѣмъ (с. 74).

Донелиже стоить міръ, не наводи на ны (Боже) напасти искушенія, не предай насъ въ руки чуждѣихъ... (с. 77).

До с. 454 ¹⁾ Початкова літопись про церкву Благовіщення на Золотих воротах (Іп. 106) говорить ніби натякаючи на слова Іларіона про неї (Памятники 74—5); про Володимира Васильковича — Іп. с. 606—7: риторика Іларіона тут дуже виразно відбиває на тлі безпретенсійного зрештою оповідання літописця.

— ²⁾ Послание Климента вперше видано в 1892 р., і то відразу двічі, по двом кодексам: д. Никольский видав його з кодекса XV в. п. н. О літературних трудах митроп. Климента Смолятича, Спб., д. Лопарьов з трохи пізнішого кодекса п. н.: Послание м. Климента къ смоленскому пресвитеру Фомѣ (Памятники др. письменности кн. XC); обидва видавці, особливо д. Никольский дали при тім свої примітки до самого послання, але не постарали ся відреставрувати його текст, що в обох кодексах виглядає дуже нужденно: обидва кодекси ідуть, очевидно, з одного архетипа, в котрім були мабуть поперекидані картки, а окрім того Послание інтерполював ще своїми тлумаченнями якийсь мніх Афанасій (в кодексах воно й надписуєть ся: Послание написано Климентом митрополитом рускым Фомѣ пресвитеру, истолковано Афанасієм мнихомъ). Кілька уваг до нього й до реконструкції тексту див. у моїй статі в Записках Наук. тов. ім. Шевч. т. V. Інші писання, які пробувано зачислити до Климентових як Слово любви Климова (Срезневский Др. Памятники² с. 62), або Слово в недѣлю сыропустную (Филаретъ Обзоръ с. 32, пор. у Никольского с. 211 і далі), правдоподібно йому не належать; в згаданій вище статі я висловив здогад, що се друге слово (певно руське, і з XII в.) мабуть було написане в Чернигові; сей здогад повторюю й тут.

До с. 455. Першу збірку писань Кирила Туровського видав Калайдович 1821 р. в книзі Памятники російской словесности XII вѣка;

писання Кирила займають більшу її частину: тут видано п'ятнадцять утворів Кирилових або надписуваних його іменем, і дано деякі замітки про його письменську діяльність; се видання властиво ввело Кирила в круг науки. Замітки Калайдовича викликали статтю Каченовского в Вѣстнику Европы 1822, де він підносив його несаможостійність супроти византийських взірців. Після того видав Макарий в V т. Ученых Записок II отд. (1856) канон і ще деякі писання з загальною статєю, Порфірєв в Православнім Собесѣднику 1857 р. молитви Кирила*) з статєю про них, Сухомлінов в книзі Рукописи гр. Уварова, т. II (одинокій), 1858, видав усі писання Кирила, з виїмком канона, і в передмові дав ширшу студию, що зістаєть ся й досі найбільш солідною в сій справі. Потім повну збірку писань Кирила, але в російськїм перекладі, із вступною (компілятивною) статєю дав еп. Евгеній в книзі Творенія св. отця нашего Кирилла еп. туrowsкого, К, 1830, а самі проповіді видав проф. Пономарьов у Памятниках церковноучит. лит. I, з вступною статєю й примітками; нарешті проф. Лонарьов видав у ХCVII кн. Памятників др. письменности Слово в великую субботу, зрештою дуже подібне до слова в неділю мироносиць.

Окрім тих писань, що признають ся всіма за Кирилові, часто уважають за Кирилові й мають деяку правдоподібність його авторства ще отсі: 1) Притча про сліпого й кривого (інакше Притча о душѣ чловѣчестей и о тѣлеси) — интересна перерібка притчі, що є в Прологах, а туди зайшла з орієнтальних переказів: її стрічаємо і в Талмуді і в Тисячі й одній ночі (Сухомлиновъ — Два семитическихъ сказанія встрѣчающихся въ памятникахъ рус. литературы, Сборникъ II отд. Акад. Н., X). 2) Слово къ Василию игумену печерському „о бѣлоризцѣ чловѣцѣ и о мнѣшствѣ“, що містить в собі притчу з повісти про Варлаама й Йоасафа (проф. Голубинский думає, що імя Василя і Печерського монастиря — се інтерполяції). Натомість такі слова як Слово на пятидесятницу або про ходженне до церкви своєю простотою так відріжняють ся від автентичних слів Кирила, що дуже тяжко їх уважати Кириловими.

Про його писання окрім вичислених статей при виданнях див. іще: Срезневского Новые списки поученій Кирила Т. — Истор. чтеніе II отд. 1854 і 1855, Баратынскаго Кирилль Туrowsкій какъ проповѣдникъ — Духовный вѣстникъ 1863, Макарія Исторія церкви т. III, Голубинского I. с., Пѣтухова Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ въ древне рус. лите-

*) Перед тим сі молитви були друковані — в виданнях XVI в.: в виленьскім молитовнику 1596 р., в острозькій псалтири 1598 р. (Филаретъ I. с.).

ратурѣ — Сборникъ II отд. Акад. Н. т. XLII. До біографіі самого Кирила одиноким джерелом служить досить шаблянове оповідання прологів під 28 цвѣтія — у Сухомлінова ор. с. Найстарші кодекси його писань маємо з XIII в.

До с. 455 ¹⁾ Друга половина слова видана в III кн. Кієвлянина (1850), із збірника XVI в. колекції кн. Оболенского, самим кн. Оболенским, що при тім висловив справедливі гадки про хронологію слова. Окрім того короткі замітки про нього є у Макарія Ист. церкви III² с. 215 - 6 і у Голубінского I с. 678.

До с. 456 ¹⁾ Слово закінчує Київську літопись — Іп. 474—479 і відповідно до поданої в ній дати розділено між двома роками — 1199 і 1200 (по вересневому численню); супроти тої зручності, з якою зв'язані частини слова з історичним оповіданням (такі вступні слова під 1199 р. і знову під 1200 р.), можна думати, що редактором сеї коначної частини літописи був таки автор похвали.

До с. 457 ¹⁾ Рядки 15, 21 і 22—3 в вид. Нікольского.

— ²⁾ Чи се не був Григорій ігумен св. Андрія з 20 х рр. XII в., чоловік дуже впливовий взагалі, а особливо у Мстислава, батька тих князів, що виступають учасниками літературної полеміки Кліма з Фомою?

— ³⁾ Григорей зналъ алфу, якоже и ты, и виту, подобно и всю 24 словес грамоту, а слышиши ты ю у мене мужи, имже есмь самовидецъ, иже можетъ единъ рещи алфу не реку на сто или двѣстѣ или триста или четьреста, а виту також — ряд. 537—543. Клим і тут очевидно алегорично протиставляє азбуку знання вищій науці, але вийшло се досить неясно. Погляди Кліма на потребу символічного толкування — рядки 29—32 і 534—8.

— ⁴⁾ Новійше видання слова Луки — в Памятниках церк. лит. I, з статейкою; про нього — ще у Голубінского с. 671.

До с. 458 ¹⁾ Писання Теодосія видані Макариєм в II т. Учених Зап. II отд., декотрі — в додатках до його Історії церкви т. II і в Памятниках церк. лит. I. Про нього й його писання спеціальні розвідки: Срезневского Свѣдѣнія о малоизв. пам. XXIV, Антонія (Вадковского) Такъ называемыя Поученія Θεοδοσία Печерскаго къ народу русскому — в Правосл. Собес. 1876 і передр. в книжці Изъ исторіи христіанской проповѣди, 1892 — против принадлежности Теодосію обох поучень до народу, Голубінского ор. с. I. 1 с. 67 2 і далі (критика поглядів Вадковского), Петрова Источники поученія пр. Θεοδοσία Печ. о казняхъ божіихъ — Труды кiev. дух. ак. 1887, V (те-ж), йогож Подлинность поученій преп. Θεοδοσία Печ. о питіи и чашахъ тропарныхъ и о казняхъ божіихъ — Извѣстія отдѣл. рус. яз. акад. наукъ 1897, III (дуже натягнена оборона), Шахматова Кієвопечерській Патерикъ и Печерская лѣтопись — ibid.

1897, III (досить поважні доводи против приналежности Теодосию посланий до кн. Ізяслава: д. III. уважає їх автором Теодосия Грека, — сю гадку ще перед ним висловив Голубінский про перше з двох посланий). Бѣльченко Поученія бл. Теодосія Печ. о казняхъ божіихъ — Дѣтопись ист.-фил. общ. при Новорос. унив., VIII, 1900 (против аргументів Вадковського).

До с. 458 ²) Яков у Похвалі каже, що він написав про Володимира і про синів його Бориса й Гліба: в тім бачать натяк на те особіне сказання про Бориса і Гліба.

— ³) Послание Димитрію у Макария в II т. Ист. церкви, Память і похвала — видана вперше 1849 р. в Христіанскім Чтенії, нові видання Соболевского в II т. київських Чтеній і в Записках Петерб. Акад. наук по ист.-фил. отд. т. I з кодекса к. XV в. Проф. Соболевский, видаючи Память, висловив гадку, що в ній маємо пізнійший утвір, але сьому противлять ся слова автора: „азъ худый мнихъ Іаковъ, слышавъ отъ многихъ о благовѣрномъ князи Володимери, ...написахъ“.

— ⁴) Сі всі писання Мономаха дотепер маємо тільки в одній копії — в Лаврентієвім кодексі літописи, дуже неоправно писані, під р. 1096. Про його науку — зі становища історичного: Погодинъ — О поученіи Мономаха (Извѣстія II отд. академіи, т. X давня серія), зі становища літературного: Протопоповъ — Поученіе Володимира Мономаха, какъ памятникъ религіозно-правственныхъ возрѣній и жизни на Руси (Ж. М. Н. П. 1874, II). Нова розвідка Шлякова О поученіи Владимира Мономаха (Ж. М. Н. П. 1900, V—VII) говорить і про історичну й про літературну сторону науки, але цінна головню його аналізу джерел (роблена вже перед ним також і Протопоповим). Ся аналіза кидає світло й на читання такого книжника XI в. — се церковно-служебні книги, Пролог, Шестоднев, кілька богословських статей, які звістні були в тодішніх збірниках (Слова Василия В., Анастасія Синаїта, византийські поученія дітям). М. и. д. Шляков прилучає Мономахову молитву до Науки як її кінець і знаходить в ній „правильність і зручність композиції“ (!).

— ⁵) Слово о князях видав в кількох верзнях Лопарьов в ХCVIII кн. Памятників др. письменности; проф. Голубовский в спеціальній розвідці: Опытъ приуроченія древнерусской проповѣди Слово о князяхъ къ определенной хронол. датѣ (в т. I Древностей-Трудів моск. археогр. ком.) дає для нього дату 1175 р., але для такої близької хронологізації бракує підстави. Слово в неділю сиропустну вид. у Никольского О литерат. трудах м. Климента с. 216, див. вище с. 651.

— ⁶) Послание Георгія видав Срезневский Свѣдѣнія VII і знову проф. Владимировъ у Чтеніях київських IV с. 140.

Деякі дослідники, як з недавніх нпр. Голубінський опр. с. 678—9, вважають руськими, оригінальними дві серії коротких проповідей — одна на великі свята, друга на великопостні неділі: перша колекція стрічається в Прологах, друга в т. зв. Златоустах, де творить основне ядро. Але оригінальність і як раз приналежність їх якимсь руським (а не болгарським) проповідникам ще не доведена основно. Див. про се Горський О древнихъ словахъ на св. Четырдесятницу — Прибавленіє къ твор. св. отц. 1858, Макарий в Исторіи церкви Ш² с. 211—5, Голубінський опр. с. I. 678—9, Пѣтуховъ Поученія на св. Четырдесятницу — в Ш т. Памятниковъ церковно-учит. лит.

До с. 459 ¹⁾ В перше проповіді Серапіона (чотири) видрукував в Прибавл. къ твор. отц. 1843. арх. Філарет; до них додав п'ять Шеви-рьов в книзі Поѣздка въ Кирилло-Бѣлозер. монастырь, II. Нове видання, разом з розвідкою дав проф. Петухов під титулом: Серапіонъ владимірскій, русскій проповѣдникъ XIII в., Спб., 1888. Окрім тих п'яти певних проповідей були проби признати ще інші твори Серапіона, але без міцної підстави. Окрім розвідки Петухова є ще замітка про Серапіона Арістова в трудах Ш арх. з'їзда.

— ²⁾ Анонімну похвалу Теодосію видав арх. Леонит в московських Читаніях 1890, II (Два памятника древнерусской кievской письменности): він вважає її автором Серапіона, добачуючи ті-ж прикмети що і в мовах Серапіона. Мині противно здасть ся що банальна многословність, без всякої моральної науки, сеї похвали дуже сильно відрізняє її від звістних нам дотепер слів Серапіона.

До с. 461 ¹⁾ Про полемічну літературу XI—XII в. див. Августинъ Полемическія сочиненія противъ Латинянъ въ русской церкви XI—XII вв. — Труды кiev. дух. академіи 1867, Макарій т. I і II, Поповъ Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ Латинянъ, Москва, 1875, Павловъ Критическіе опыты по исторіи древнейшей греко-русской полемики противъ Латинянъ — Отчетъ о XIX присуд. наградъ Уварова і особно, Спб., 1878, Голубінський I. 1 с. 694 і далі. Тексти — Леона у Павлова; Георгія, Никифора (до Ярослава) і Теодосія — у Макарія т. II; послання Теодосія з кількох інших кодексів ще в II т. Учених Записок II отд. академіи; послання Іоана — грецький текст і переклад — в I т. Учених Записок II отд. академіи і у Павлова; Никифора до Мономаха (полемічне) — в Памятникахъ російской словесности XII в. Калайдовича.

Здогад, що Стизаниє Георгія — се пізнійша перерібка — у Павлова Отчет с. 235 і далі, і його-ж розвідка: Сочиненія приписуємыя русскому митрополиту Георгию — Правосл. Собесѣдникъ 1881, II; що послання Никифора було адресоване до Ярослава волинського (в інших

кодексах — до Ярослава муромського, або без означення імені адресата) — у Попова с. 109, що цитує свій кодекс з такою адресою. Що автором полемічного послання був не Теодосій печерський, як думали давніші дослідники, а Теодосій Грек, здогадував ся уже Голубінський I. 1 с. 690, а даліше аргументовав сей погляд д. Шахматов в розвідці Києвопечерській патерикъ и Печерская лѣтопись (Извѣстія академіи 1897, III), доводячи, що й друге послання з іменем Теодосія — про сьвяткованнє неділі — належить Теодосію Греку. Я піднесу ще оден аргумент против приналежности полемічного послання Теодосію печерському: се його подібности до Никифорового послання до Ярослава, що треба мабуть толкувати запозиченням; але Грек-митрополит Никифор певно-б не користав з свого попередника Теодосія печерського! Головна трудність, котру я підніс у своїй рецензії статі Шахматова (Записки XXV, Бібл. с. 11), се те, що Теодосій Грек в перекладі своїм послання Льва В. (се одинока певна його праця), зробленім для кн. Сьвятоші Давидовича, пише дуже лихою рущиною (див. Чтенія московські 1848, VII), противно сі послання до Ізяслава писані рущиною зовсім доброю.

Аналіза літописної полеміки на Латинян у Павлова с. 694 і далі; подібність літописного оповідання до палейного не багато помагає до висвітлення її початку, бо склад і початок самої Палей, як ми бачили, дуже неясні. Є деякі інтересні подібности між літописним оповіданням і посланням Теодосія, і се нагадує гіпотезу Голубінського, що літописне оповідання вийшло від Теодосія Грека, але вона все ще зістаєть ся занадто сьмисловою.

Див. ще про се послання замітку Яцимирского в Извѣстіях II отд. академії 1899, I — прилучаючи ся до погляду Шахматова, він вказує болгарську копію послання XV в. з титулом.

До с. 461 ²⁾ Тексти — Заповіді у Голубінського I. 1 с. 509, Іоана — в Памятниках древнерусскаго каноническаго права (Рус. ист. библ. т. VI), Теодосія — у Макарія т. II і в I т. Учених Записок, Никифора в Русских достопамятностях т. I (1815, послание до Мономаха) і у Макарія т. II (слово в нед. сиропустну).

— ³⁾ Спеціальна бібліографічна праця: Барсуковъ Історія рус. агіографіи, Спб., 1889.

— ⁴⁾ Впливи грецьких житій на руські недавно почав спеціально слідити д. Кадлубовский в статях: Очерки по исторіи древне-русской литературы житій святыхъ, Рус. фил. вѣстн. від т. XXXVII.

До с. 463 ¹⁾ Повість про Печерський монастир — в складі Найдавнішої літописи; нею багато займали ся, але майже тільки зі становища питання про авторство Нестора що до Найдавнішої літописи; найліпша аналіза її (з сього становища) в статі Щепкіна Zur Nestorfrage (Archiv

für slavische Phil. т. XIX); з рештою див. літературу Найдавнішої літописи; остання проба оборонити авторство Нестора для сеї повісті — у Шахматова Нѣсколько словъ о Несторовомъ житіи Θεодосія (Извѣстія II отд. академіи наукъ 1896, I).

Память і похвала Володимиріу — новіші видання (з різних кодексів) — Чтенія київ. істор. товариства т. II, Мусинь-Пушкинський Сборникъ 1414 г. (Записки академіи наукъ т. LXXII), Записки академіи наукъ по историко-филол. отд. т. I. Против датования Памяти XI віком замітка Соболевского в Чтеніях київ. істор. тов. II. 2 с. 8.

Життя Бориса і Гліба — анонімне і Несторове — див. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з Сильвестровського кодекса XIV в., вид. Срезневского, 1860 (літографічне факсиміле і текст, про довільність його див. замітки Лопарьова в Памятниках др. письменности вип. LXXXIV с. 5 — 6); видання з старших кодексів: анонімного — Чтенія московські 1870, I (XII в.), Несторового — *ibid.* 1859, I (XII в.). Питання про Якова Мніха не заступлене відповідною літературою; давніші замітки в Историч. чтеніяхъ о языкѣ и словесн., 1854 (Погодіна, Тюріна, Макарія), Извѣстія акад. наукъ X (Буткова). Язикова аналіза Билярского Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи — Записки акад. наукъ, т. II. Про відносини житий Бориса і Гліба між собою з історичного погляду див. ще Андрієвського: Давыдова Боженка, К. Старина 1885, VI, і у Голубінского I. с.

Житие Θεодосія видане раз Бодяньским в Чтеніях москов. 1858 III, вдруге Поповим (поправійше) *ibid.* 1879, I. Про залежність його від життя Сави — Шахматова Нѣсколько словъ о Несторовомъ житіи Θεодосія. Іменем Нестора надписуєть ся в Печерськѣм Патерику „Слово о перенесеніи мощемъ св. Феодосія“, і пок. арх. Леонид доводив автентичність сього авторства (Чтенія московські 1890, II — там і текст), але воно дуже неправдоподібне: се риторична банальна ампліфікація літописного оповідання про віднайдення мощей Θεодосія, зроблена мабуть якимсь київським ритором XIII—XV в. від імени Нестора, тому що його уважали автором того літописного оповідання.

Про житие Антонія маємо згадки тільки в посланіях Симона й Полікарпа, з котрих дуже трудно щось ближше сказати про нього; о скільки воно вістаєть ся загадковим, видко нпр. з того, що новіші дослідники зовсім розходять ся в поглядах на нього: акад. Шахматов здогадуєть ся, що воно було написано в останній чверти XI в., противно проф. Щепкін кладе на другу половину XII в., при тім справедливо вказує на різні апокріфічні річі, що мали бути в сїм житію (се зауважив уже Голубінский — I. 1 с. 627), див. Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv т. XIX), Шахматова Житіе Антонія и Печерская лѣтопись (Журналъ

Мин. Нар. Просв. 1898, III), йогож Отазвъ о сочиненіи Zur Nestorfrage (Извѣстія II отд. 1898, I).

До с. 463 ²⁾ Слово про перенесення мощей св. Николая найліпше видане в Памятниках древней письменности вып. X (1881) д. Шляпкинѣм, з розвідкою про нього, крім того про се ще статя Красовского Установленіе въ русской церкви праздника 9 мая (Труды Киев. дух. акад., 1874). Слово се має той інтерес, що належить до свята в грецькій церкві незвідного й уставленого наслідком безпосередніх зносин Руси з Італією (через паломників). Чуда видані два рази арх. Леонідом в Памятниках древней письменности: раз в 1881 — Житіє і чудеса св. Николая мирликійскаго и похвала ему, в друге в 1888 — Посмертныя чудеса св. Николая (в останнім всі чотири чуда, в першім тільки три), з вступними розвідками. В першій з них автор доводить неоригінальність житія, в другій виставляє здогад, що всі 14 посмертних чуд (не тільки руські) написані Єфремом митрополитом переяславським, що він же переклав грецьке житіє св. Миколая й написав слово про перенесення мощей, уставляючи свята 9 мая в 1090 р.; але докази на се слабкі, властиво тільки оден — що Єфрем був у Царгороді, а уставляти свята він не міг, бувши тільки тигулярним, а не дійсним митрополитом, як приймає видавець; київські чуда св. Миколая дуже легко могли бути написані і в XII в., і ріжними авторами. Недавно вийшла ще велика книга про св. Миколая — А. Вознесенскій і Ө. Гусевъ — Житіє и чудеса св. Николая чудотворца и слава его въ Россіи, Спб., 1899 — але вона не має ніякої наукової вартости.

— ³⁾ Про се див. т. II с. 336—7.

До с. 464 ¹⁾ Незважаючи на незвичайну популярність і наукову вартість посланий Симона й Поликарпа, їх студійовано досить мало. З давнішої літератури треба згадати; Кубарьова О Патерикъ II. — Чтенія московські 1847, IX, й О редакціяхъ Патерика II. — *ibid.* 1858, III, Макарія Обзоръ редакцій Кієвопечерскаго Патерика — Историческія чтенія о языкѣ и словеси. академіи, 1856—7 рр., і потім в Исторіі церкви т. III² с. 181 і далі, Голубінскаго I. 1 с. 628 і далі (кілька дотепних уваг), Викторова — Составители Кієвопечер. Патерика и дальнѣйшая его судьба, 1871, Вороніж, Яковлевъ — Древне-кієвскія религіозныя сказанія, 1875, Варшава, Шахматовъ Кієвопечерскій Патерикъ и печерская лѣтопись (Извѣстія II отд. академіи 1897, III), а також Житіє Антонія и Печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III). Д. Шахматов в першій розвідці пробує відріжнити редакції Патерика, нараховує їх аж вісім, але оперує дуже неповним матеріалом, так що його система досить непевна.

З текстом стоїть річ ще гірше. Одиноке досі видання Яковлева — Памятники русской литературы XII и XIII в., Спб., 1872, зроблене

дуже слабо; реставрації початкового тексту він навіть не пробував зробити.

До с. 464 ²⁾ Вперше видав його в 1837 р. Сахаров; потім видавав ся він кілька разів, назву видання Норова — Путешествіе игумена Даниїла, Спб. 1864 і новіше — Вєневїтінова в I т. (вип. 3 і 9) петербурського Палестинского Сборника і особно, Спб., 1885. Лицевой (ілюстрований) списокъ хожденія Даниїла — Изданія общества древней письменности, 1881. Про Паломник — стаття Вєневїтінова в VII т. Лѣтописи археограф. комиссії, 1884, йогож Замѣтки къ исторіи Хожденія Даниїла — Ж. М. Н. П. 1883, V і 1887, I, Майкова Старинные русскіе паломники — Ж. М. Н. П. 1884, VII, Рузскій Свѣдѣнія о рукописяхъ Хожденія Даниїла — Чтенія московскіе 1891, III, (тут описано 99 кодексів, з них 5 з XV віка, замітка Лященка в Словарі Брокгауза і Ефрона, sub voce, 1893, Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи иг. Даниїла, 1899 (Рус. филол. вѣстникъ т. 41 і 42).

— ³⁾ Уривок з подорожі Досїтея у Макарія III с. 202—3, пор. с. 46 (про час написання). Про подорожі Добрині див. вище с. 526.

До с. 465 ¹⁾ На жаль, досі не багато ще зроблено коло аналізу літописних компіляцій. Пок. Бестужев-Рюмін в додатках до своєї дисертації О составѣ рус. лѣтописей (Спб., 1868, з IV т. Лѣтописи археограф. ком.) дав пробу вибірки таких звісток з північних компіляцій і Длугоша, але ся вибірка не обіймає цілого часу й не повна. Для Длугоша дає вказівки д. Семкович у своїй дисертації Rozbiór krytyczny dziejów Długosza, Краків, 1877; звістки, зачерпнені на його гадку з затрачених руських джерел, виказує він на с. 53—4; деякі поправки до його поглядів мав я нагоду подавати вище. Остатніми часами забрав ся до аналізу північних компіляцій д. Шахматов, але те що досі ним надруковано, се тільки приступи до сеї тяжкої задачі: Древнѣйшія редакціи Повѣсти врем. лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1897, X, лишило ся не скінчене), Общерусскіе лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ (ib. 1900, IX).

— ²⁾ Т. I, екскурс: Найдавніша Руська літопись. Замітки до складу Київської й Галицько-волинської літописи в т. II і III passim.

— ³⁾ Література Найдавнішої літописи вказана в згаданім екскурсі. Додам: Шахматовъ — Начальный кievскій лѣтописный сводъ и его источники (Юбилейный сборникъ В. Миллера, Мва, 1900).

До с. 466 ¹⁾ Література Київської літописи далеко бідніша від Найдавнішої, головна праця — Бестужева-Рюміна О составѣ русскихъ лѣтописей, 1868, окрім того: замітки Погодіна в IV т. його Исслѣдованій, Соловйова (т. I с. 781 і далі), Костомарова Лекціи по Русской исторіи, нарештѣ — Маркевича О русскихъ лѣтописяхъ, вип. II, 1885 (про літописи Київську й Галицьку). Крім того „Іпатським“ літописям

(Київській й Галицько-волинській) присвячено розділ у книжці (по-смертній і дуже слабкій) проф. Арістова: *Первыя времена христіанства въ Россіи по церковно-історическому содержанию русских лѣтописей*, Спб., 1888.

Галицько-волинську літопись студійовано дуже мало, хоч як і літературна й історична пам'ятка вона має високий інтерес: причиною була по части таки більша трудність дослідів над нею, по части її чисто-український характер — через те вона менше інтересувала російську науку. Окрім кількох заміток Погодіна й Соловйова (І. с.), треба згадати названі вище книжки Костомарова (Лекції) й Бестужева-Рюміна (*О составѣ*), далі: Шапаневича *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österr. Geschichte*, Льв., 1872, Маркевича *О русских лѣтописяхъ*, вып. II, брошюру Фирсова (вступний виклад в казанській університеті), котрої я не міг досі побачити, та деякі замітки при виданню літописи Петрушевича (*Волинско-галицкая лѣтопись*, Льв., 1871) і в монографії Дашкевича *Княженіе Даниїла с. 2—6*). Стилістичній формі літописи присвячена розвідка О. Макарушки: *Складня причасників в Волинско-галицкій літописи* (Справозданне академ. гімназії, 1896).

Тексти Київської й Галицько-волинської літописи видано двічі петербурською комісією — в II т. Полного собрания лѣтописей (1843) і вдруге 1871 р. п. н. Лѣтопись по Іпатському описку; в першій виданню ужито крім Іпатського кодекси Хлебніковський і Єрмолаєвський (XVIII в.), в другій Єрмолаєвський відкинено зовсім (хоч деякі варіанти його були цікаві, як не для реконструкції тексту, то з інших поглядів), а ужито натомість Погодінського. Видання сі, взагалі дуже слабкі що до текстувальних студій, особливо фатально випали що до Галицько-волинської літописи: в основу положено Іпатський кодекс, хоч часом давніший, але своєю редакцією наймолодший, і він читача по просту баламутить своїм укладом, не кажучи вже про поодинокі лекції (деякі мої поправки до тексту див. *Записки т. VIII*). Обидва видання стали ся вже бібліографічною рідкістю; було б пожадано, аби новіше видання зроблено більш науково.

До с. 467 ¹⁾ Як найбільш крайній приклад вкажу посмертну книжку Арістова: *Первыя времена христіанства въ Россіи*, де характеризується літописний світогляд літописями від XI до XVI в. на купу, українськими, новгородськими, московськими і т. н.

До 468 ¹⁾ А. Попов (*Обозрѣніе хронографовъ с. 69*) зближує сі слова з словами т. зв. Еллинского хронографа: „Хронографу нужда есть писати еликоже есть: кый убо царствовалъ царь, отънедеже бысть нарѣченъ царь; лѣпо есть убо чтущему лѣтняя списания количество смотрити мимотекущихъ лѣтъ, а не точію о преписанныхъ царствахъ“. Подібність дійсно єсть, хоч і стилістична тільки. Чи опирається вона на

користанню з спільного джерела, чи на уживанню компілятором Галицької літописи, годі сказати, поки справа Еллиньського літописця не розсліджена докладно.

До с. 471 ¹⁾ Література Моленія досить значна, хоч далеко не вичерпує справи, назву: Безсоновъ Нѣсколько замѣчаній по поводу Слова Даниїла Заточника — Москвитянинъ, 1856, VII і VIII, Модестовъ О посланіи Даниїла Заточника — Журналъ М. Н. П. 1880, X, Голубінский I, 1 с. 705 (замітки цікаві своєю оригінальністю), Шляпкін — розвідка при виданню текстів, де дано перегляд цілій літературі (1889), Др. Шурат — Слово Данила Заточника — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. IX, 1896, Лященко О моленіи Даниїла Заточника — Спб., 1896 (з Jahresbericht der Reformierten Kirchenschule, — добре зроблене означення особи князя, а з тим і часу Моленія), Гуссовъ — Къ вопросу о редакціяхъ Моленія Даниїла, Одеса, 1899 (з Лѣтописи ист.-фил. общ. т. VIII). Головне видання текстів — Шляпкіна в Памятниках древней письменности кн. LXXXI, 1889 (тут подано тексти різних редакцій). До тепер звістно кодексів 8.

З безконечної літератури Слова о полку Ігоревім піднесу тільки найважнійше. Огляди літератури Слова: Жданова Литература Слова о п. Иг. — К. 1880 (з Университетских Извѣстій), Барсова (див. низше) і Владимірова — Слово о полку Игоревѣ, К. 1894. Розвідки — Вс. Миллеръ Взглядъ на Слово о полку Игоревѣ, Москва, 1877 (погляд на Слово як на результат літературних впливів византийсько-болгарських). Потебня — Слово о п. Иг., Вороніж, 1878 (зв'язки Слова з народною поезією). Барсовъ — Слово о п. Иг. какъ художественный памятникъ кievской дружиной Руси т. I—III, Москва, 1887 і 1890 (найбільша й найважнійша праця: т. I — бібліографія і перегляд літератури, зв'язки Слова з книжною літературою й народною поезією, т. II — переклад і палеографічна критика, т. III — лексикологія, А—Н, далі не було). Назву також, яко найновішу — розвідку В. Каллаша Нѣсколько догадокъ и соображеній „Слова о п. Игоревѣ“ (1900, Юбилейный сборникъ В. Θ. Миллера — про неї говорити-му в Записках). В нашій літературі маємо: Огоновського Слово о полку Игоревѣ, текст з перекладом і вступною статтю, Льв., 1876, Партицького Темні місця в „Словѣ о п. Иг.“, Льв., 1883 і йогож Слово о п. Игоревім, текст з перекладом і поясненнями, 1884 (Бібліотека Зорі), Коцовського Історично-літературні замітки до Слова о п. Иг., 1893 (з Справоздання академ. гімназії) і резюме реферата в XXXV т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Виданнями Слово не так багате, як би можна було надіяти ся, найбільш вигідне — згадане видання пок. Огоновського; добре і вигідне видання Тіхонравова Сл. о п. Иг.,² Москва, 1868, давно вийшло з продажі.

До с. 472 ¹⁾ Іпат. с. 104, 143, 217—8, 480, пор. т. II с. 13, 54, III с. 122; в оповіданні про Мстислава маємо такі поетичні гіперболі як загнання Половців за Яік, далі така подробиця, що полоцьких князів виправляють у трох човнах до Царгорода, пахне також якоюсь піснею.

З великої літератури билин я згадаю тільки декотрі праці, що звертали більшу увагу на історичну генезу їх: Майковъ О былинахъ Владимірова цикла, Спб. 1863, Петровъ Слѣды сѣверно-русского былевого эпоса въ южнорусской народной литературѣ, 1878 (Труды К. Д. А.), Веселовскій Южно-русскія былины, I—II, 1881 і 1884 (Сборникъ II отд. академіи т. 22 і 36), Дашкевичъ — Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинь, К., 1883 (і Чтенія истор. общ. Нестора т. III), Халанскій Великорусскія былины кievскаго цикла, Варшава, 1885, Ждановъ — Русскій былевой эпокъ, Спб., 1895, Вс. Миллеръ — Очерки русской народной словесности -- Былины, Москва, 1897.

До с. 473 ¹⁾ І. Франко — Слово о Лазаревѣ воскресеніи, Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XXXV. Остатніми часами справу давніх русько-словянських віршів духовного змісту порушив проф. Соболевскій: Церковно-славянскіѣ стихотворенія отъ IX—X вѣкъ и тѣхното значеніе за церковно-славян. езикъ, в XVI т. болгарського Сборника, але в сій статі він займаєть ся тільки староболгарськими віршами на руській ґрунті.

До с. 475 ¹⁾ Уживанне латинської мови давало ще й иньшу вигоду західнім книжникам — се була готова мова, котрої треба було тільки вчити ся, наші-ж письменники оперували словянською — котру треба ще було виробляти. При тім се була мова ані вповні своя, ані вповні чужа; тому з під латинської мови на заході, а потім і в західній Словянщині виплинула народня літературна мова, а у нас ще довго потім — до Котляревського і по ній — люде вагали ся між словянщиною й рущиною.

Пояснення скорочених цитат.

(Далі, див. пояснення при I і II т.).

Ак. і Кар. — так означаю Академічний і Карамзінський кодекси Руської Правди; числа про них означають параграфи по загально прийнятому поділу (Калачева).

Смоленська умова з Німцями — текст в Хрестоматії В.-Буданова, кн. I, числа означають параграфи.

Відповіді Кирику й устава Володимирського собора цитують ся по виданню в Памятниках др. рус. канонического права — VI т. Рус. ист. библ., числа означають сторони.

Кадлубек (*Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*) цитується по виданню в *Monumenta Poloniae historica*, т. II.

Длугош (*I. Długosii Historiae Poloniae l. XII*) цитують ся по краківському виданню (*Opera, cura A. Przewdziecki edita, 1871—8*).

Monumenta Germaniae historica — томи цитують ся в серії *Scriptores*.

Угорська *Chronicon Marci* або *Chronicon Pictum* в вид. *Historiae Hungaricae fontes domestici*, II, 1883 (Липськ).

Скорочені цитати угорських дипломатаріїв пояснені на ст. 510.

Генеалогія династії Романа.

Роман Мстиславич + 1205 19/VI, 1 ж. Рюриківна, 2 — невід. (Анна?)

Федора	Данило	* к. 1202 + мб. 1264	невід. донька (Олена?)	Василько	* к. 1204 + мб. 1269
за сином Володимиром галицького	1 ж. Анна Мстиславна 2 — братаниця Мечислава		за Михайлом Всеволодовичем	1 ж. донька Юрія Всеволодовича 2 ? ж. Олена, + к. 1265	

Іракий	Лев	Роман	Мстислав	Шварно	Володимир-Іван	Ольга
* к. 1223 † перед 1240	* к. 1225 + к. 1300 ж. Констанція д. Бей IV	+ по 1258, 1 ж. Гер- труда з Вьденберґів 2 ж. д. Гайда вод- ковийського	+ між 1290 і 1308	+ мб. 1269 ж. д. Мен- довга	1250 за Андрієм Ярославичем кн. володимирським	1259 ж. Андрія Всеволодовича д. Романа брянського (чернігівського)

Юрій	Святослава	Анастасія ??	Данило
* к. 1250 + 1308? 1283 ж. Яро- славна суздаль- ська, 2 ж. Евфемія кн. Куписька	черниця-Кларі- ска + 1302	ж. Замовита добринського + 1335	* к. 1260 (зр. 1280)

(вихованця)
Ізяслава

Михайло	Андрій	Лев	Марія
+ 1286	+ перед 1323	+ перед 1323	ж. Тройдена мазовецького

Володав-Юрій + 1340
ж. Офія, д. Гедимина
донька ??
за Любартом ?

Пояснення до генеальогічної таблиці.

Таблиця ся доповнює табл. V в т. II (рід Мстислава Мономаховича), див. тамже пояснення скорочень.

Про імя другої Романової жінки, славної в галицькій історії регентки, можна здогадувати ся з звістки Іпат. с. 616, що на її могилі її внук Мстислав поставив каплицю св. Іоакима і Анни: мабуть вона звала ся Анною.

Що друга жінка Данила була братанницею Мендовга, виразно каже Іпат. 541, підношу се тому, що в літературі є на тім пункті непевність.

Що імя Романівни — жінки Михайла Всеволодича (про неї згадки Іпат. с. 521 і 526) було Олена, здогадую ся з Любецького синодика вид. Зотова с. 25, де читаємо: „Вел. кн. Михайла чер. Всеволодича Святославля внука и болярина его Θεодора не поклонившихся солнцу и неходившихъ около куста, — убыенныхъ отъ Татаръ за православную вѣру. Кн. Михайла и княгиню его Глену“. Я думаю, що сей Михайл з Гленою не якийсь „незвістний князь“, як думає Зотов (с. 68), а тільки повторення імени Михайла Всеволодича з причин стилістичних: через злучення його з боярином Федором не було де вписати Михайлову княгиню, і через те повторено й імя князя.

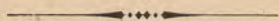
Жінка Василька зветь ся Оленою в Іпат. 570, в звістці про її смерть. Натомість в листі папи до Василька з 1247 р., де він дає йому диспензу, зветь ся вона Дубравкою (*cum igitur carissime in Christo filie Dubrauce regine illustri uxori sue, cui in tertio consanguinitatis gradu attines, matrimonialiter sis coniunctus* — *Hist. Russiae mon. I ч. 76*). Густинська літопись (с. 336) під 1226 р. подає звістку, що Василько оженив ся з донькою Юрія Всеволодича кн. володимирського; хоч я взагалі не високо ціню звістки сеї пізньої компіляції, але сю звістку нема причини підозрівати. Очевидно, ся Юрієва донька Дубравкою не могла звати ся, бо такого руського імени нема. До того, з тогож листу папи довідуємо ся, що ся Дубравка була кузинкою Василька в третім степені, а такого споріднення між Васильком і Юрієм не знаємо. Коли

не відкидати сих звісток папського листу (припустивши, що він мав хибні відомости), то одним виходом буде признати Юрійвну першою жінкою Василька, а Дубравку — другим іменем Олену — другою. Так нпр. розв'язує сю справу й д. Голубінский в своїй Історії церкви II с. 876. Імя Дубравки вказувало-б, що то була княжна чеська, але з чеською династією такого споріднення не знаємо. Лонгінов (Грамоты Юрія II) вважає її донькою Лешка Білого, на тій підставі, що Болеслав Лешкович був „уєм“ Володиміру Васильковичу (Іпат. 580). Але можна таких комбінацій видумати й більше, тільки всі вони будуть гіпотетичними, за браком докладніших вказівок.

Синів Данила вчисляє Іпат. с. 483, в тім порядку, в яким я тут їх поставив; правдоподібно, що се й був порядок їх старшинства, принаймні ніщо такому розумінню не противить ся. Літопись при тім каже, що окрім названих нею п'яти синів Данило мав іще доньок і синів, але сі сини (можна розуміти про синів і доньок, але правдоподібніше брати тільки про синів) „млади отъидоша свѣта сего“. Доньку Данилову напевно знаємо тільки одну — видану за Андрія Ярославича — про се Воскр. I с. 159. Д. Бальцер (Genealogia с. 318) вважає Даниловою донькою ще „Переяславу Русинку“ — звістну з польських джерел яко жінка Земовита, сина Конрада мазовецького — Длугош II. 468, Monum. Pol. hist. V. 612, Zeissberg Kleine Geschichtsquellen Polens 160. Але се тільки гіпотеза, бо ближших вказівок на те, як вона споріднена була з руськими князями, не маємо ніяких. Дати уродин старших Данилових синів міркую з часу його шлюбу й перших виступів Льва.

Що Анастасія, жінка Земовита добринського, внука Конрада мазовецького, була з галицької династії, се правдоподібно з огляду на посвоячення і родини Земовита і Юрія Львовича з графами з Шварцбургів (див. вище с. 564); д. Бальцер (Genealogia с. 345), справедливо піднісши сей факт, здогадується, що вона була донькою Льва Даниловича. Се можливо, хоч зістається тільки гіпотезою, тим більше що куявські князі були свояками галицьких вже через Юрійвну жінку.

Про т. зв. Бучу, доньку Андрія Юрійовича, див. с. 574; я потномість припускаю що жінка Любарта була донькою Юрія-Болеслава.

Примітки до мапи.

Границі означено так само як на мапах II т.: кольоровою лінією неперерваною, перерваною й kropкованою. Kropкованою лінією, як переміни основних границь, означено: границю Погорини під час її приналежності до Київщини (в XI—XII вв.) і границю Волини з Галичиною після того як волости Дорогичинську, Холмську й Белзьку прилучено до Галичини.

На всій мапі подано осади по кінець XIII в.: для Волини й Галичини з 1290 р. уривається джерело історично-географічних відомостей — Галицько-волинська літопись; для Угорської Русі такої фатальної перерви тут нема, але з огляду на передкарпатські землі я поставив і тут границею кінець XIII в. — а власне р. 1300, важний в історії Угорщини як кінець Арпадової династії (14/I. 1301); тільки осади полудневого Мармароша — Хуст, Тячево і Довге поле (Husszhúmező) взято з документа 1329 р. (де вони згадані вже як давнійше засновані) — за браком ранійшої згадки. Підкреслені назви міст, що були центрами земель (на Угорській Русі — центрами комітатів) і княжими столами.

Детайлічні пояснення до деяких спірних або неясних топографічних питань, зв'язаних з декотрими осадами, подаю для Волини й Галичини. Для угорської Русі не уважав я потрібним цього робити: топографічний матеріал мапи опирається на реґестах з документів поданих вище на с. 510—521; до них і відсилаю читача; зауважу тільки, що кількох сіл і ґрунтів, згаданих в них, не міг я взяти на мапу через те, що скуплені подекуди в густійші купи, не могли всти на ній умістити ся.

Волин ь.

Андреїв згадується в літописи тільки раз (Іп. 529), і з теї згадки можна вивести тільки, що він був на русько-польськiм пограниччi, нiби між Холмом і Люблином, і сьому відповідає Андреїв на водо-

ділі Володави й Бистриці. Д. Лонгінов (Червенськіє города 95) воліє Андреївку (Єнджеювку) над р. Ладю (коло Фрамполя), й до сеї гадки прихилив ся і д. Андріяшів (с. 92), але поріче Лади, як бачимо з тогож текста літописи, належало Полякам, і тому анї сеї Андреївки, анї Андреева коло Білої (Янова) не можна уважати літописним Андреевим; не відповідає й Андрєв над Брочком, вказаний д. Андріяшовим — він задалеко лежить на північ.

Біла — між кількома осадами сього імени належить ся перше право Білій (Biała коло Янова), з огляду на згадку в літописи про р. Ладю (по Ладѣ около Бѣлое — Іп. 529), що тече поблизь її.

Броди — згадують ся тільки раз (Лавр. 239) і то без всяких ближших пояснень; теперішні Броди відповідають літописному тексту, але тотожність їх, розуміть ся, тільки гіпотетична; в документах вони виступають від XV в. Про них статейка Плоцанського в Науковім Сборнику Галицької матиці на р. 1868.

Волинь — див. вище с. 483—4.

Данилів — дотепер означення сього міста не було прийнято в науці. Я мішу його на старім городищу на горі між Стожком і Антонівцями¹⁾, в сусідстві котрого є й тепер осада Данилівка. Се о стільки відповідає літописним звісткам, що в них Данилів виступає в сусідстві Кременця і Стожка.

Камінець — з кількох осад сього й подібного імени (подекуди є вагання в варіянтах між „Камінець“ і „Камень“, нпр. Іп. 565, 577) в Волинській землі можна напевно означити оден — відреставрований за кн. Володимира Камінець на р. Лосні (вар. Лисні) — теп. Камінець Литовський. До нього з значною правдоподібністю можна прикласти звістки Іп. 502—3, 610—3. Другий Камінець був, очевидно, на Случи — Іпат. 523, і до нього-ж можна прикласти звістки Іп. 503, 506, а може й 468. Але був іще що найменше оден Камінець — деь в північно-західній Волині: в оповіданню про збудовання Камінця на Лосні, в околиці, що по словам літописця запусіла від часів Романа, згадуєть ся иньший Камінець або Камінь (Іп. 577, до нього-ж належить й Іп. 565, де бачимо теж вагання в варіянтах); для нього досить відповідає Камень Коширський, звістний уже в XIV в., і можна з значною правдоподібністю його прийняти для сих звісток — Іп. 577 і 565, а прикласти теж і звістки Іп. 487—8. Таким способом можна обійти ся трома Камінцями, не конче потребуючи четвертого, котрого Беляев і за ним Андріяшів шукали недалеко Кобрина

¹⁾ Самоквасов Сборникъ топогр. свѣдѣній — Волынская губ. с. 40. На сю Данилівку вказував уже Стецкий II. 41, але його вказівка не знайшла відповідної уваги.

(О географических свѣдѣніяхъ въ древней Руси с. 131, Андріяшів 98) — для того Каменця Іп. 565 і 577, що на нього нападала Литва : сї звістки дуже добре можна прикласти до Каменя, і се вповні відповідає тому ваганняю варіантів між Каменем і Камінцем.

Комов — в сусідстві Столія і Червня на „україні“ (Іп. 483, 490), з правдоподібністю містить ся в с. Кумові, звістним здавна : в *Słowniku geograficznym* (sub voce) збудованіє місцевого костела датується 1434 р.

Червень — місце сього славного города можна означити з новою правдоподібністю. З літописних звісток видно, що Червень був недалеко русько-польської границі — з одного боку (Іп. 178, 205, 334, 357), й галицько-волинської — з другого (483), недалеко Белза (494, 572, 599), Холма (516), Ухань (483), більш менш на дорозі між Люблином і Володимиром (571). Сим вимогам відповідає вказане ще Ходаковским (Русскій историч. сборникъ I. 10) і від тих часів звичайно прийняте як місце історичного Червня с. Чермно на р. Гучві. Дійсно, на ґрунтах Чермна над Гучвою є округле „замчисько“, недалеко нього урочище Монастир, на противнім боці Гучви сліди укріплень і знов традиції про монастир, а в сусіднім селі Вакієві урочище Черменець або Червенець (відомости зібрані у Лонгінова — Червенскіє города с. 182—184). Се все не лишає сумніву, що маємо тут старий Червень.

Чернечеськ згадується без усяких ближих пояснень (Іп. 224), мусів бути близько русько-польського погранича, чи на Руси чи в Польщі. Черничин на полудень від Грубешова має те за собою, що лежить на пограничу, і що місцевости з таким іменем досить рідкі (Чернично в Ченстоховськім пов. або Чернець в Сончськім сюди не підійдуть), тому гіпотетично мішу Чернечеськ на його місці.

Щекарів — давнє ім'я теперішнього Красностава, див. витяги з документів у Балінського *Starożytna Polska* II² с. 948 - 9.

Г а л и ч и н а.

Бардуїв лежав на дорозі „изо Угорь во Ляхы“ (Іп. 523), як звичайно приймають і як се зовсім правдоподібно — теперішній Бардиїв, пнакше Бартфельд на Топлі.

Бикове болото — згадується в Іпат. с. 359 і заховало своє ім'я досі: *lacuna seu lutum Bikowe*, по дорозі з Галича до Денисковице, згадується в привилею Володислава Варненського (потвердження Жиґимунта III у Шараневича *Trzy hist. opisy Halicza* с. 215—6).

Биковец — з одинокої згадки (Іпат. с. 488) виходило-б, що був він недалеко десь від Галича, на схід. Проф. Шараневич вказує на

с. Буковно над Дністром, недалеко від Тисьмениці, додаючи, що в актах XV в. воно зветь ся *urbs* (*Trzy opisy Halicza* с. 20 і XXIX) — на підставі виразу *urbanus de Bykowno*; але в виданих дотепер галицьких актах XV в. (*Akta grodzkie i ziemskie* XII) так воно не титулується і зветь ся *Bukowno* (див. *index, sub voce*), супроти того лишається сама подібність імен і то неповна. П. Білинський (Замітки в *Rocznik kółka nauk. Tarnopolskiego* III с. 38 і в Літературно-науковім вістнику 1900, VI с. 218) висловив здогад, що Бикoven був на місці ур. Бикове під Тернополем, на ґрунтах с. Білої; він каже при тім, що пробував на тім урочищу копати й знаходив глиняні урни й кам'яні річи, — отже до нашої епохи се не належить. Можна-б вказати ще на Буковно під Жидачовим, на Дністрі, в сусідстві котрого знайдено молотівський скарб XIV в., але воно лежить на захід від Галича. Вкінці треба признати, що Бикове таки ще найбільше має шансів за себе, хоч завсіди ся можливість зістається тільки гіпотетичною.

Василів, як видно з Іпат. с. 508, лежав на дорозі від Галича на Прут, притім мабуть на Дністрі самім (пойде король ко Василеву и перейде Днѣстръ): сьому зовсім добре відповідає Василів (Василеу) на Дністрі, коло устя Серета, на котрий вказав іще Зубрицький (Історія III с. 111).

Домамирая печера (Іп. 527) — Зубрицький поправляв на Домажира, з огляду на печери в околиці підльвівського Домажира; сю гадку приймає нпр. і Петрушевич — Разсужденія о Галичѣ с. 516. Але проф. Верхратський справедливо, як миї здається, виступив проти сеї поправки, вказавши на с. Домаморичі в Тернопільським та попираючи сю лекцію вказівкою на боярську родину Домамирів (Іп. 496) — Записки Наук. Товариства ім. Шевченка т. V, miscell. На жаль, лишається незвістним, чи є яка печера коло Домаморич, тим і уміщую літописну Домамирю печеру тут тільки гіпотетично.

Кучелемин містить ся на місці нинішнього Кучурмика гіпотетично. З оповідання літописи (Іп. 491) виходить, що він був на правім боці Дністра, на полудень від Товмача, в сусідстві Онута, а сьому Кучурмик відповідає досить, тільки в тім трудність, що літописне оповідання скорше вказувало-б на якусь близшу до Дністра осаду, а Кучурмик лежить досить далеко. Вказав на нього Шараневич Ізслѣдованіе на поли отечественной географіи и исторіи с. 74.

Лелесів монастир (Іп. 487) не Лелюхів на Попрадї (Шараневич Ізслѣдованіе с. 72, Дашкевич Княженіе Даніила с. 66), а Лелес, з монастирем премонстрантів коло Тиси, як справедливо поправив Шараневич в своїй *Нуратіос - Chronik* с. 50 — його фундаційна грамота Fejér III. 1 с. 153, див. реґести на с. 513—5.

Онут, як з літописи виходить, лежав на границі „поля“ — степу, недалеко Дністра (Іп. 491). Онут на правім боці Дністра (ниже устя Серета), на устю річки Онута, вповні відповідає сьому, і супроти такої повної тожності імен не може бути сумніву, що маємо тут давній Онут. Чи сусідній „плав“ — „поидоша возы къ плаву“ треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як „пристань“ щось), — лишається непевним, і я другу гадку (висловлену вже у Погодина IV с. 201) уважав би правдоподібнішою.

Пліснеськ — згадується при кінці XIII в. як пограничний галицький город, потім в 30-х рр. XIII в. як держава бояр Арбузовичів — Іп. 445 (варіант Прѣснескъ — очевидно хибний) і 513. Третя згадка — в Слові о полку Ігоревім (IX) була-б найранішою, але чи належить вона до сього Пліснеська — се трохи непевне. Імя Пліснеська заховалося досі за старим городищем недалеко Підгорець; про нього замітка проф. Шараневича в Зорі Галицькій яко альбумі на р. 1870. Розкопки городища ведені д. Земєнцким, дали деякі предмети, хоч і не численні, староруської культури; дуже інтересні показалися сусідні могили (судячи по оповіданню — можливо в переходових часів від поганства до християнства на Русі), але на жаль нахідки не були публіковані зовсім; див. про них Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. I, VIII і XI.

Рогожина — згадка літописи (Іп. 491) о стільки не ясна, що не видно, чи се осада чи місце тільки (або річка): „идоша за Рогожину“. Коли-б се була осада, то Рогожно коло Дністра, під Жидачевом, вказане вже у Погодина (IV с. 201) досить би відповідало обставинам. Зауважу, що в сій місцевості була якась більша осада — на неї вказує знайдений в сусіднім селі Молотові (на правім боці Дністра) скарб XIV в. з предметів староруської шкури, описаний мною в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. XXV.

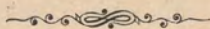
Телич — варіант Подтелич (Іп. 566) приводить на гадку Потлич коло р. Рати, описаний уже у Длугоша (I. 45), як *arch quondam notabilis, quem admodum fossata profunda demonstrant*. Але обставини літописної звістки: Данила наздоганяють в дорозі до Угрів — скорше-б вказували на якесь місце ближше угорської границі. Тилич коло Попрада, на звичайній дорозі в Угорщину, дуже добре сьому відповідає.

Угольники (Угльници) згадані лише раз — Іп. 506; з того видно, що се осада чи місце було на лівім боці Дністра, насупроти Галича. В ілюстрації Галицького староства 1565 р. (Жерела до історії України-Руси II с. 81) згадується сїножать *in loco Uhelniki*, поруч сїножатей Залозець, Липчичі й Клиничі, що лежать за Дністром при дорозі на Більшів. В інвентарі Галицького староства 1582 р. (Архив ко-

ронного скарбу LVI, кн. 1 — копію маю споряджену для своєї збірки інвентарів XVI в.) при селі Большові стоїть: Karczma Wegłowa, і ся корчма заховала до останніх часів своє ім'я — Углова корчма (в формі Niewęgłowa karczma) і місце зветь ся Углове, на правім боці дороги від Галича в Бурштин (Петрушевичъ Разсужденія о г. Галичѣ с. 546). Див. ще про се місце (иначе) у Шараневича Trzy hist. opisy Halicza r. VII—IX. Супроти сього всього відпадає здогад Зубрицького (Исторія III с. 110), що замість „Угльницѣхъ“ треба тут читати „у Гановцѣхъ“.

Чагрів — чи Чаргів¹⁾ — в літописи не називаєть ся, але не може бути непевности, що село Чагрів, недалеко від Галича, було маєтностю „приятелів“ Ярослава Чагрів, що їх бояре звать „Чарговою чадію“, правдоподібно — свояків Настасії, — отже в XII в. уже істнувало. Досить привабно також зближати назву поблизького села Настасова з іменем самої Настасії, але се вже буде здогад тільки.

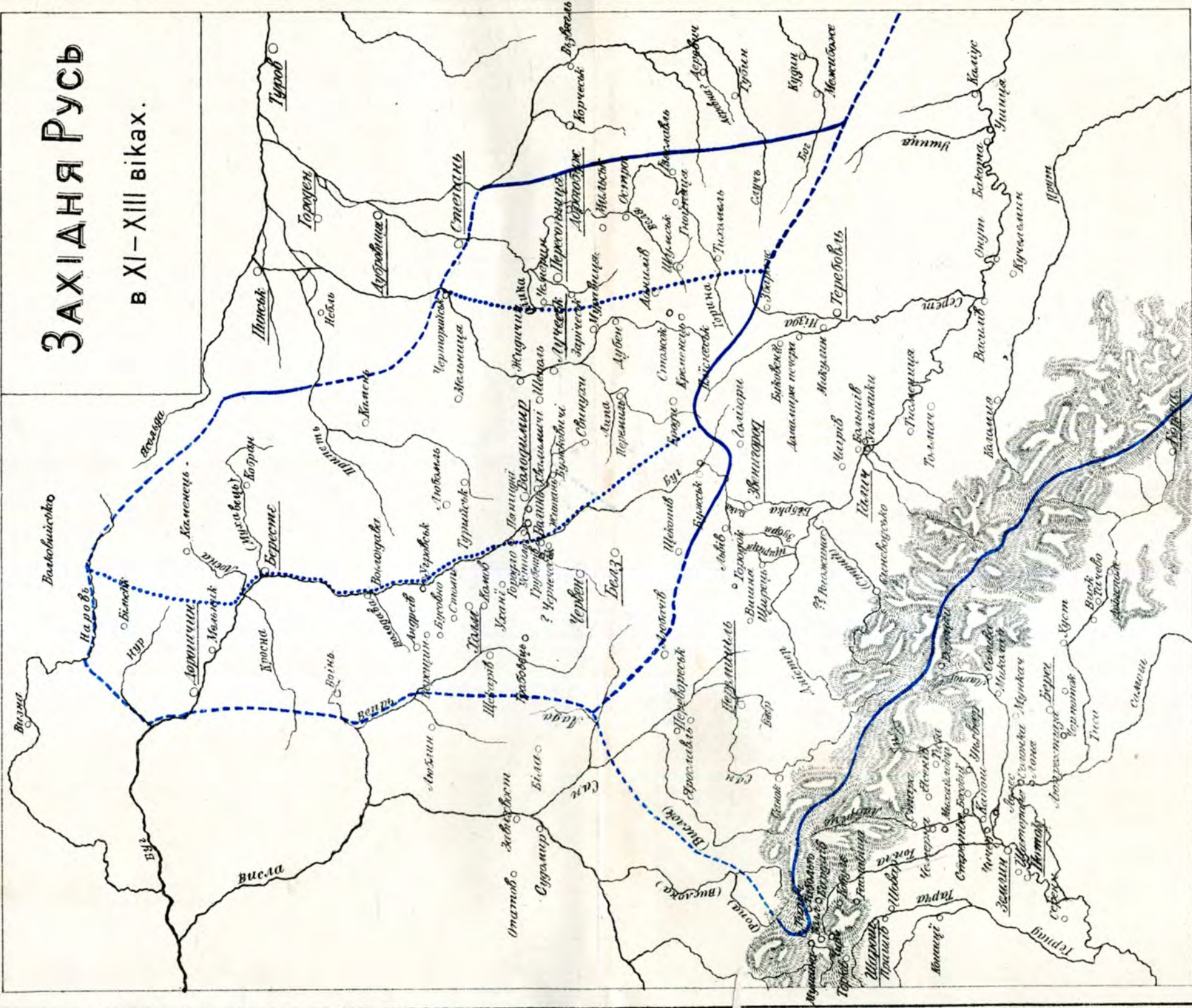
Щекотів — згадуєть ся тільки раз в Іпат. 527, без усяких ближших пояснень: можна хиба міркувати, що був він на північ від Галича. Городище на горі коло с. Глинська, де сусідній ліс зветь ся Щекотин, можна з усякою правдоподібністю уважати його місцем: див. статю Р. Ковшевича в Науковім Сборнику Галицько-руської матиці 1865 — „Исслѣдованіе мѣстоположенія старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина“.

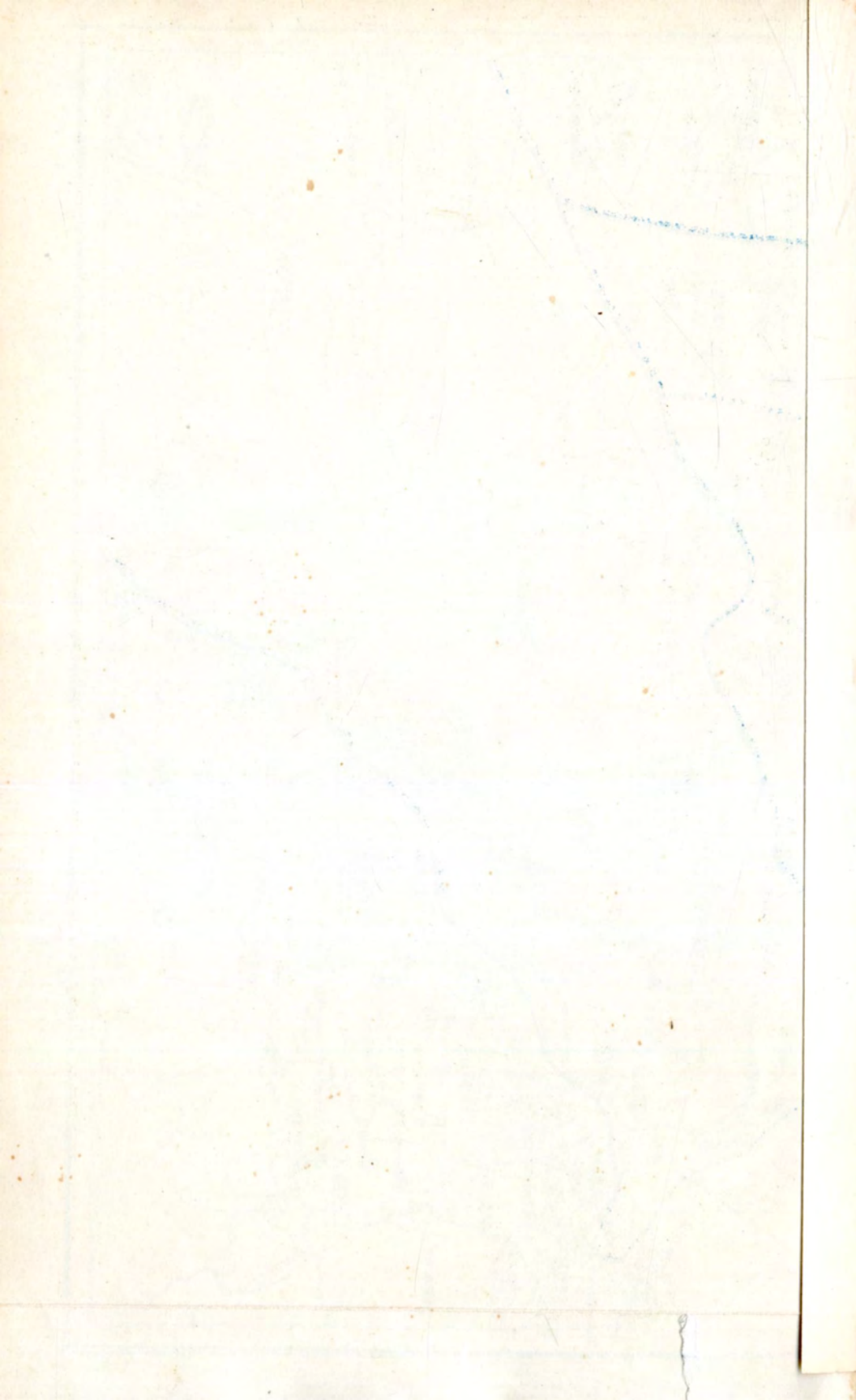

¹⁾ В літописи — Чаргів — „Чаргова чадь“, тепер Чагрів, перетавлення звуків досить звичайне.

ЗАХІДНЯ РУСЬ

в XI—XIII віках.

Важніші похибки.

СТОР.	РЯДОК	НАДРУКОВАНО:	МАЄ БУТИ:
5	10 зв.	Володимира	Володимира Ярославича
7	7 зв.	1057	1157
9	19 зн.	Здітов	(Здітов
10	р. 11 зв., 139 р.	10 і 21 зв., 168 р. 3 зн. надр.	1220 має бути: 1219
10	р. 2 зн., 151 р.	8 зв. і 552 р. 9 зн. надр.	1237 має бути: 1238
11	8 зн.	Городно	Городло
14	3 зв.	се	се стало
16	5 зв.	1291	1289/90
17	15 зв.	1215	1213
18	4 зв.	1159	1259
27	2 зв.	принципальних	принципальних
29	19 зн.	династиею	династию
35	5 зв.	1215—6	1214—5
36	11 зн.	Горгія	Георгія
43	13 зв.	сього	Володиславового
48	15 зн.	Ростислав	Іван Ростиславич
57	18 зн.	Володимирка, скорше	Володимирка скорше,
58	7—8 зн.	зобачивши... посьмів ся	зобачивши... посьміяв ся
59	3 зн.	та	ти
60	10 зн.	границею	границею Волини
70	12—3 зв.	зробив... такого	зробити... такої
89	2—3 зн.	Бакатъ... гробительства	Бакотъ... грабительства
105	5 і 9 зв.	hospitibos... ilberarum	hospitibus liberarum
108	8 зв.	Заляшка	Залячка
128	р. 9 зн., 141 р.	7 зн., 148 р. 14 зн. надрук.	Перемиськ має бути: Перемиль
137	12 зв.	1216 8	1217—8
143	21 зн.	сповнити	сповнитись
144	10 зв.	1127	1227
—	9 зн.	Волини, Дорогичина	Волини
147	1 зн.	Данилів	Васильків
149	11 зн.	кінець падолиста	осінь
151	14 зв.	Три	Два
—	16 зв.	братами, третій самим Данилом	братами),

СТОР.	РЯДОК	НАДРУКОВАНО:	МАЄ БУТИ:
154	16 зв.	1242—3	1243—4
159	6 зв.	Олега, правдоподібно — брянського	якогось Олега
—	15—16 зв.	26/X 1545 він.. у Києві,	він... у Києві (26/X 1245),
167	21 зн.	при кінці 1262 або в 1263	1262
171	15 зн.	1257	1258
175	2 зн.	Бату	хан
176	10—11 зн.	брянського князя Романа	чернігівського князя Андрія
177	1 зв.	Даниловим	Даниловим,
180	21 зн.	коло 1270 р.	1269
195	7 зв.	1324	1323
197	10 зн.	1325	1327
197	3 зн. і 198 6 зв.	стриїв	вуїв
199	11 і 13 зв.	1332	1334
244	15 зн.	першорядне	перше
291	13 зн.	митника	митника або свідків
319	14 зв.	6	7
329	4 зн.	нпр.	нпр. Ізяслав
337	7—8	семенства	селянства
343	15 зн.	2	12
350	19 зн.	нову	повну
355	4 зв.	латів	локтів
356	6 зн.	чужоземець	чужоземець
357	3—4 зн.	розграбляючи... на векслі (дъщкы)	нарід, розграбляючи... векслі (дъщкы) на
358	9 зн.	14	16
393	19—20	тивунам або волостелям	тивуном або волостелем
404	1 зв.	християнство	суспільність
408	1 зн.	1075	1073
409	1 зв.	надапачи	нападаючи
427	1 зн.	зпоряжені	запряжені
432	3 зв.	намѣстицю	намѣстную
443	1 зн.	читання	учителя читання
446	8 зв.	Маяїлі	Малялі
464	15 зн.	1006—1008	1106—1108
465	11 зв.	Волинську	Волинську, або Галицьку з Волинського разом
467	7 зв.	Найдавнійшою київською	Найдавнійшою й Київ- ською
473	17 зн.	(від середини XI в.)	сі слова належать до ряд- ка 21 зн., по слові: розсипати ся
482	11 зн.	на його руського	руського
484	9 зн.	на гадці	на згадці
486	18 зн.	1280	1283
489	17 зн.	XI—XII	XII—XIII
504	8 зв.	Лядови	Лядави

СТОР.	РЯДОК	НАДРУКОВАНО:	МАЄ БУТИ:
508	16 зн.	неакцентоване	неакцентоване а
511	20 зн.	Hutha	Hutchа
512	13 зв.	Зубчана	Зубчани
513	13 зн.	Auchal	Anchal
514	22 зн.	dopiferorum	dapiferorum
522	10 зв.	in vino	et in vino
526	18 зв.	посередній від Длугоша);	посередній) від Длугоша;
530	14 зв.	Володимиром	Володимиром і Романом
531	2 зн.	великую	великую любовь
541	9 зв.	польським річнику — Мо- num.	чеським річнику — Mon. Germ. Scr. IX с. 170, пор. Monum.
545	7 — 8 зв.	що він тоді був у Київщині	— —
546	12 зв.	Böhmen	Böhmer
—	8 зв.	paribus	partibus
547	20 зн.	другий	другий рік
550	11 зв.	грамотою магістра	грамотою
567	12 зн.	радані	pagani
575	3 зв.	sasga	(sasga
587	19 зн.	Данилу	Олександрю

Показчик імен і річей.^{*)}

Авдій, різьбар, с. 19.
 Австрія і зносина Руси з нею
 с. 150, 165—7, 184.
Андрей с. 667—8.
Андрій, король угорський с.
 123—144, 147—9.
Андрій (Андрієвич) угор. коро-
 левич с. 141—8.
Андрій, кн. овруцький с. 221,
 223.
Андрій кн. чернігівський с. 159,
 233—4.
Андрій Всеволодич, кн. черни-
 гівський с. 136, 226—7.
Андрій Мономахович, кн. во-
 линський, с. 30.
Андрій Юривич, кн. волинський
 с. 193—6.
Анна, жінка Ростислава Михай-
 ловича с. 519, 548.
Антоній печерський с. 657.
Ахмат баскак с. 213, 231—3.
Бакота м. с. 173, 215, 218.
Бардуїв (Bardfa, Bartfeld) с. 77,
 80, 110, 500, 510, 512, 669.
Батва (Batfa) с. в Унгвар. ком.
 с. 516.
Бату хан с. 150—60, 175, 206—
 9, 211.

Bely, Beyle, с. коло Лелеса с.
 513.
Белз м. с. 7—8, 10—11, 13, 19,
 56, 128, 131—2, 140; **Белзь-**
ка земля с. 20, 76, 144,
 155, 180.
Беля кор. угорський с. 146, 149—
 150, 152, 154, 160—1, 163,
 165—7.
Бенедикт, воев. угорський с.
 129, 134, 137.
Берег м. і **Бережський** комітат
 с. 99, 101—2, 108, 518—9.
Берендичі, нарід с. 44—5.
Бересте м. с. 7—8, 12, 22—4,
 25—6, 31—3, 128, 133—4,
 139, 144, 268, 427, 494—5;
Берестейська волость с. 5,
 6, 7, 186, 188, 195, 538.
Берладь м. с. 49—50, 78; **Бер-**
ладники с. 49.
Бесовці (Bezew, Bezó) с. в Унгвар.
 ком. с. 517.
Беч (Becs) с. в Унгвар. ком. с.
 515—6.
Бикове болото с. 669.
Биковен с. 669—70.
Біла м. ст. 668.
Білевська волость с. 228.

*) Показчик містить в собі тільки важніші імена; сторони приміток вказані там тільки, де вони містять імена, яких не має текст.

Білобереже с. 175, 216.
 Більськ м. с. 9, 24, 33, 76.
 Божський м. с. 214.
 Болгаре дунайські с. 45.
 Болеслав Криворотий, в. кн. польський с. 27.
 Болеслав Кучерявий, в. кн. польський с. 27—8.
 Болеслав Сьміливий, кор. польський с. 5.
 Болеслав Хоробрий, кор. польський с. 38.
 Болохово і болоховські городи с. 214, 218, 230, 585—6; болоховські князі с. 152, 174—5; Болоховці с. 214—6, 218, 585—6.
 Болховське князівство с. 228.
 Большів с. с. 82.
 Борис Володимирович кн. с. 4.
 Борис Кольоманович с. 493.
 Борша і Боршівський комітет с. 102—3, 107.
 Борятинське князівство с. 229.
 Боярство с. 31, 33—5, 65—74, 87—8, 89—95, 105—7, 112—5, 119—20, 123, 126, 128, 129—132, 135, 146—9, 153—5, 269—72, 323—330.
 Брагин м. с. 386—7.
 Броди м. с. 12, 668.
 Брянськ м. с. 223, 226—9, 234—5, 592.
 Будка, Buthka с. в Землин. ком. 108.
 Бужськ м. с. 2—3, 11, 12—13, 25, 58.
 Бурандай воєвода татар. с. 14, 19, 171, 175—7.
 Буча (ніби княжна волинська) с. 574.
Валінана с. 2.
 Варлаам, печерський ігумен с. 16, 412—3.
 Василів м. с. 78, 670.
 Василь Олександрович, кн. брянський с. 229, 235.
 Василько Романович, кн. волинський с. 22, 31, 123, 126—

7, 131—2, 144—5, 147, 149, 151, 153, 155, 160—1, 163, 164, 171, 175—82, 214—6.
 Василько Ростиславич кн. теребовельський с. 6, 14, 25, 29, 34, 39—46, 245, 259, 261, 315.
 Василько Ярополкович кн. дорогичин. с. 8, 10, 22—3, 31, 478—480.
 Vörösalma див. Червена.
 Верецька (Vereczka) с. в Береж. ком. с. 78, 108, 519.
 Верещин м. с. 10, 134.
 Верхуслава, княгиня с. 318, 386—8.
 Вигошів м. с. 57.
 Візантія — зносили з нею с. 43, 54—6, 64, 117, 293—307, 384, 406—7, 412, 418; візантійський вплив на Русі с. 95—6, 366—7, 373, 376, 381, 411—2, 419 і далі, 443 і далі, 474—5.
 Визна м. с. 9, 27.
 Винна (Winna), с. в Унгвар. ком. с. 515.
 Вислока р. с. 76—7.
 Вишгород м. с. 260—2, 264, 268, 317, 386.
 Вишня (Wysno) с. в Землин. ком. с. 108, 514—5.
 Віск (Віскове), в Мармароші с. 101—3, 110, 520.
 віче с. 252—264, див. ще громада.
 Возвягель м. с. 175, 216—7, 222.
 Воїнь м. с. 9.
 Войшелк кн. с. 16, 171, 179—181.
 Волинська земля с. 2—32, 33—42, 50, 54—6, 131, 137—8, 147—9, 152, 158, 168—9, 173—4, 179—180, 188, 206, 208, 211, 214, 249, 256, 418, 465, 474—6.
 Волинь, місто с. 2—3, 13.

- Волинська літопись с. 36—7, 466—8.
- Волиняне, нар. с. 2.
- Волковийськ м. с. 167, 170—1.
- Волконське князівство с. 229.
- Володава р. і м. с. 10.
- Володар Ростиславич, кн. перемишльський с. 29, 39—46, 259, 261.
- Володимир, місто і князівство с. 2, 4, 7—8, 13—16, 29—32, 34—6, 96, 126, 127, 133, 155, 175—7, 183, 186, 191, 222—4, 259, 317, 319, 418, 421, 562—3.
- Володимир Андрієвич кн. дорогобужський с. 30, 63.
- Володимир Василькович, кн. волинський с. 15—17, 21, 23—4, 32—3, 35—7, 180—4, 292, 3^с5, 386—8, 398, 426, 431, 444.
- Володимирко Володаревич, кн. галицький с. 46—56, 57—60, 81, 87—8, 92, 397, 399.
- Володимир Ігорович, кн. галицький с. 31, 81, 93, 125, 127, 129—31.
- Володимир Мстиславич кн. 7—8, 249, 262—3, 271.
- Володимир Рюрикович, кн. київський с. 144, 149, 321.
- Володимир Св., кн. київський с. 4, 14—15, 43, 268, 367—8.
- Володимир Ярославич, кн. галицький с. 66—75, 88, 92, 111, 115, 119, 271.
- Володислав, галицький боярин с. 94, 155.
- Володислав Герман в. кн. польський с. 27.
- Володислав Кормильчич, галицький боярин і князь с. 34, 94, 115, 119, 130—4, 328.
- Володислав Локетек, кор. польський с. 183, 191—2, 193—6, 199, 201.
- Воля (Ujwola) с. на угор. по границю с. 108, 511.
- Воргол м. с. 231.
- Ворота угорські с. 78.
- Воротинські князі с. 229.
- Воян (Wojan), с. в Унівар. ком. с. 104—5, 519.
- Всеволод Володимирович, кн. волинський с. 4—5.
- Всеволод Всеволодович, кн. червенський с. 8, 531.
- Всеволод-Лаврентій Ярополчич, кн. чернигівський с. 227.
- Всеволод Мстиславич, кн. белзький с. 7—8, 71—2.
- Всеволод Олександрович кн. с. 154.
- Всеволод Ольгович кн. київ. с. 49—53, 242, 259, 416, 417.
- Всеволод-Семен, кн. чернигівський с. 227.
- Всеволод Юрієвич кн. суздальський с. 74—5.
- Всеволод Ярославич кн. київ. с. 5, 8, 27, 29, 34, 39—40, 260, 267, 268, 270, 370, 417.
- Всеволож м. с. 41.
- Всеслав Брячиславич кн. с. 247, 254, 265.
- Вселоним м. с. 170—1.
- Вятицька земля с. 228—9.
- Вячеслав Мономахович кн. с. 246, 266.
- Галач** (Galach) с. в Землин. ком. с. 108, 515.
- Галоч (Gálocs) с. в Унівар. ком. с. 517.
- Галицька літопись с. 95—6, 466—7, 469, 471.
- Галич м. і князівство с. 31, 45—47, 48—50, 52, 68, 71, 73, 81—5, 87, 89, 121, 129—131, 132, 139—140, 142, 145—8, 150, 151—2, 257, 321—2, 418, 410, 424—5, 427—8.
- Галичина с. 3—5, 10—12, 38, 102—204, 249, 424—6, 473—6.

Гельмец (Helmecz) м. с. 513.
 Генрих, кн. глоговський с. 197.
 Георгій митроп. с. 459—61.
 Himberg коло Відня с. 165.
 Гліб Зеремівич боярин с. 143, 148.
 Гліб Святославич кн. с. 235.
 Гліб Юрєвич кн. 256, 258.
 Глухівське князівство с. 227—8.
 Гнізда р. с. 12.
 Гнойниця м. с. 57.
 Голі-гори ур. с. 11.
 Городець м. с. 214.
 Городок м. с. 81, 139, 142, 216.
 Городенське князівство с. 30.
 Городно м. (на Німані) с. 170.
 Гремислава, жінка Лешка с. 531.
 Григорій див. Юрій Василькович.
 Григорій боярин с. 94.
 Григорій Зарубський с. 458.
 громада с. 29—33, 73, 87—91, 94, 120, 147, 230, 234—6, 247; протвкнязівський рух громад с. 156, 158, 173—5, 177, 179, 213—8, 265.
 Губин м. с. 214.
 Gáboltó м. с. 77, 110, 510.
 Гейза, кор. угор. с. 51, 54—6, 57—8, 60.
 Гертруда, герцог. австрійська с. 165—7.
 Давид Ігорович, кн. волин. с. 5, 6, 13, 22, 25, 27, 29, 34, 39—42, 245, 251, 259, 261.
 Давид Ростиславич кн. с. 251, 416.
 Давид Святославич, кн. чернигів. с. 252, 417.
 Данилів м. с. 177, 209, 668.
 Данило ігумен с. 405, 464.
 Данило Заточник с. 470—1.
 Данило Метиславич кн. с. 190.
 Данило Романович король с. 10, 17—21, 22, 24, 28, 31, 32, 34, 86, 88, 89—91, 94—5, 123—179, 214—9, 221—2, 249, 298, 300, 506.

Деревич м. с. 214.
 Дмитро, кн. чернигівський с. 227, 233.
 Добронь с. в Бережській ком. с. 108, 520.
 Доброслав боярин с. 94, 148, 153.
 Довге поле (Hosszumező) в Мармароші с. 110, 521.
 Дозітей, ігумен. печ. с. 464.
 Домаширя печера ур. с. 670.
 Дорогичин м. с. 20, 31—3, 152, 155, 164, 479, 480—2; Дорогичинська волость с. 8, 10—11, 12, 76, 144.
 Дорогобуж м. с. 8, 21—2, 268, 418.
 Дреговичі нарід с. 1.
 Дуліби нарід с. 1, 2, 3, 12.
 Дюрч с. в Землинській ком. с. 104, 108, 513.
 Дядьків м. с. 214—5.
 Єлецькі князі с. 228.
 Ёнке (Inke) с. в Унігвар. ком. с. 518.
 Ёфрем митроп. переяслав. с. 609, 658.
 Забужжє с. 3—4, 5, 10, 12, 17, 20, 26, 39, 139, 538.
 Залука (Szoloka) село в Соболч. ком. с. 104.
 Залячка (Zalacska) с. в Унігвар. ком. с. 108, 513, 515.
 західні впливи й культура на Руси с. 95—9, 202, 425, 474—6.
 Збараж м. с. 12.
 Звенигород м. с. 11, 40, 46—9, 51—2, 80—1, 87, 125, 127, 129—31, 140.
 Звенигородські князі (з Сіверської дин.) с. 228.
 Здїтов м. с. 170.
 Землин м. с. 99, 101—2, 104—5, 108, 513—5.
 Жидичинський монастир с. 21.
 Жирослав боярин с. 142.
 Іван, князь путивль. с. 233.
 Іван Василькович кн. с. 47—8.

- Іван-Володимир кн. київський
с. 221, 223.
- Іван Дмитрівич кн. переясл.
с. 225.
- Іван Ростиславич Берладник кн.
с. 48—50, 52—3, 61—4, 81,
87, 247, 257, 315.
- Ігор Ольгович с. 51, 254, 257,
259, 262—3, 265, 458, 463.
- Ігор Святославич с. 67, 288.
- Ігор Ярославич кн. с. 29.
- Ізяслав Володимирович кн. с. 81.
- Ізяслав Давидович, кн. київ. с.
62—4, 243, 254—5, 266, 286.
- Ізяслав Мстиславич, кн. київ. с.
7, 27—8, 30, 50, 54—6, 57—
62, 149, 150, 242, 246—7,
251, 254, 256, 257—259,
262—264, 286, 295—6, 323,
388.
- Ізяслав Мстиславич, кн. (XIII в.)
с. 142, 145, 149—150, 174.
- Ізяслав Ярославич кн. київ. с.
5, 8, 29, 39—41, 242, 247,
254, 259—60, 263, 265, 267,
365, 370, 412, 417.
- Ізяслав м. с. 209.
- Іларіон митр. с. 294—5, 412,
452—4.
- Інгвар Ярославич кн. луцький
с. 8, 28, 34—5, 67, 116, 128,
131.
- Іоан, митроп. с. 560—1.
- Ізяслав В. король с. 199.
- Ізяслав Справедливий в. кн.
поль. с. 28, 479—82, 530.
- Ізяслав м. с. 9, 17, 128, 531,
668—9.
- Ізяслав на р. Лосні м. с. 24,
33—4, 426—7, 668.
- Ізяслав на Случи м. с. 209,
531, 587, 668.
- Ізяслав Струмилова м. с. 11.
- Ізяслав м. с. 224, 225, 437.
- Ізяслав (Карос) с. в Унгвар. ком.
с. 515, 518.
- Ізяслав м. с. 228—9.
- Ізяславські землі с. 2—4, 77—8.
- Каята (Kayatha) с. в Шарш.
ком. с. 512.
- Київ с. 19, 209, 211, 216, 236—
8, 249—51, 321—2, 417, 419,
421, 465—6; Київщина с. 8,
212, 219—225, 230, 248—9,
253—266, 350—1, 474.
- Кирил. еп. туровський с. 454—5.
- Кирил митр. с. 161, 236, 300.
- Климент (Клим) Смолятич, митр.
с. 296—7, 546—7, 454.
- Кобринь м. с. 9, 24, 188, 386—7.
- Кобудь м. с. 214.
- Кобуля (Kobula) с. на угор. по-
граничу с. 77, 108, 500,
511—2.
- Курське князівство с. 227, 231—
3, 256.
- Козельське князівство с. 228.
- Колодажен м. с. 209, 587.
- Коломия м. с. 78.
- Кольман, король галицький с.
133—5, 140, 141.
- Кольман, король угорський с. 41.
- Комов м. с. 10, 134, 669.
- Конинське князівство с. 229.
- Конрад кн. мазовецький с. 11,
24, 145, 150, 154, 167—8.
- Кошиці (Kassa, Kaschau) м. с.
110.
- Красностав м. с. 9.
- Кремінець м. с. 142, 174—6,
209.
- Кросна р. с. 9—10.
- Кудин м. с. 214.
- Куремса воевода с. 158, 163,
172—6, 218.
- Курськ м. і волость с. 227, 231—
3, 256, 258.
- Кучелмин м. с. 63, 78, 670.
- Лада р. с. 9—10.
- Лев Данилович, кн. галицький
с. 16, 86, 99, 150, 152, 160—1,
173—5, 180—191, 221, 300.
- Лев Юрійович, кн. галицький
с. 193—6.
- Лелес (монастир) с. 101—2,
106, 109, 670.

Ленартів (Lenarthó) с. на угор. пограничу с. 511.
 Лешек Білий в. кн. польський с. 10, 113—4, 116, 124—7, 130—142, 143—5.
 Липовецьке князівство с. 227, 231—2.
 Литва с. 16, 122, 139, 168—171, 176, 1802—, 192, 194—5, 199—200, 127—8.
 Лісна (Leszna) с. в Землин. ком. с. 108, 513.
 Лонґа с. в Береж. ком. с. 520.
 Лопасна м. с. 229.
 Лопатин м. с. 11.
 Лосна р. с. 11.
 Лука (Lukó) с. на угор. пограничу с. 108, 511.
 Лука Жидята еп. с. 309, 457.
 Лучане нарід с. 1, 3, 12, 20, 25.
 Лучеськ м. і князівство с. 1, 3, 6—9, 12, 14, 20—2, 25, 29, 30, 31, 55, 144, 152, 155, 175, 177, 418, 563—4.
 Любарт кн. с. 572.
 Любачів м. с. 11, 76.
 Люблин і Люблинська земля, с. 9—10, 18, 167—8, 177, 182—3, 191—2.
 Любомль м. с. 9, 16—19.
 Luprechtháza (тепер Beregszász) м. с. 110, 519.
 Львів м. с. 19, 86—7, 177, 183, 186, 563, 571.
Мальче, с. на угорським погран. с. 108, 511.
 Мармарош с. 99, 102—3, 110, 520—1.
 Медика м. с. 80.
 Мезецьке князівство с. 229.
 Межибоже м. с. 9, 12, 174.
 Мельник м. с. 24, 74.
 Мельниця м. с. 9.
 Мендовг король с. 151, 154, 164, 169—171, 175, 216, 222.
 Мешко Старий кн. поль. с. 72, 112, 485.
 св. Миколай (Sz. Miklós), село в Береж. ком. с. 78, 519—20.

Милій, старшина с. 173.
 Милоніг Петро, будівничий с. 424.
 Митуса, сьпівець с. 79, 441.
 Михайло Всеволодич, кн. чернігів. с. 144—5, 149—152, 155—159, 210, 219, 226—7, 548.
 Михайло Дмитрович, кн. чернігів. с. 227.
 Михайло Олександрович, кн. чернігів. с. 227.
 Михайловці (Hagy-Mihály) с. в Землин. ком. с. 513—4, 519.
 Мишецьке князівство с. 229.
 Могуцій (Mauci), воєв. татар с. 158—9.
 Мономах, кн. київ. с. 6, 30, 39, 42, 241—7, 250, 254, 255, 257, 267, 315, 396—7, 458, 460—2.
 Мосальське князівство с. 228.
 Мочар (Moschya) с. в Унгвар. ком. с. 517.
 Мстислав Данилович, кн. волын. с. 16, 33, 35, 180, 182, 184, 185—6, 188—91, 268.
 Мстислав Ізяславич, кн. володимир. с. 7, 15, 28, 63, 243, 245, 247, 249, 254, 258, 271, 272, 297, 328, 530.
 Мстислав Михайлович, кн. карачев. с. 228.
 Мстислав Мономахович, кн. київ. с. 47, 246, 248, 250, 314, 417.
 Мстислав Мстиславич, кн. галицький с. 136—43, 243, 287, 46.
 Мстислав Романович, кн. київський с. 243.
 Мстислав Ростиславич, кн. торчеський с. 416.
 Мстислав Святославич, кн. чернігівський с. 243.
 Мстислав Ярославич Німий, кн. пересопницький с. 112, 128, 129, 131—1, 144.
 Мункач м. с. 102, 519.
 Муховець р. с. 9—10.

Мушина с. на угор. пограничу
с. 77.

Наров р. с. 9.

Настасія, жінка Ярослава гал
с. 65—7.

Нестор писем. с. 383, 410, 462—3.

Никифор митр. с. 396, 460—1.

Німці на Руси с. 14, 19, 102,
110, 200, 202.

Німецьке право на Руси с. 202.

Німеччина с. 74.

Новгородок м. с. 171—2.

Новгородське (сіверське) кня-
зівство с. 227.

Новосиль м. с. 228.

Ногай, воевода татар. с. 182,
184, 231—2.

Нур р. с. 9, 11, 76.

Оболенське князівство с. 229.

Обручно с. на угор. пограничу
с. 108.

Овруч м. с. 19, 221.

Одовські князі с. 228.

Олег кн. с. 159.

Олег, кн. перяславський с.
591.

Олег, кн. рильський с. 213,
231—2, 236.

Олег Романович кн. с. 227—8.

Олег Святославич кн. с. 257.

Олег Ярославич, кн. галицький
с. 65—9, 88, 92.

Олекса (Алекса) будівничий с.
24.

Олександр, кн. новосильський
с. 233.

Олександр Всеволодич, кн. белз-
ський с. 8, 10, 31, 35,
127—8, 131, 138—140, 144,
168, 530—1.

Олександр Ярославич, кн. воло-
димирський с. 220.

Олена, жінка Василька с. 665.

Олена, жінка Казимира Спра-
ведливого с. 530.

Олесько м. с. 11.

Олешів м. с. 64.

Олика м. с. 9.

Ольга сьв., жінка Ігоря с. 385.

Ольга, жінка Ярослава Осмо-
мисла с. 65—7, 385.

Онут м. с. 78, 671.

Опізо летат с. 163—4.

Остер м. с. 421.

Острог м. с. 21.

Переворськ м. с. 76, 182.

Перемиль м. с. 128, 141, 144,
148.

Перемишль м. с. 3—4, 38—40,
42, 46—7, 56, 57, 68, 79—
80, 129—30, 133, 142, 147,
151—7, 180, 441.

Пересопниця м. с. 21—2, 144,
418.

Переяслав і Переяславщина с.
208, 212, 225, 230, 249,
256, 350—1, 418, 421.

Переяслава Русинка, ж. Земо-
вита с. 666.

Петр, митр. с. 301—2, 306.

Петр Власт, боярин с. 44.

Печеніги нар. с. 44.

Пинськ і Пинщина с. 144—5,
169, 171, 181.

Плав м. ? с. 671.

Пліснисько м. с. 12, 72, 671.

Пляно-Карпіві летат с. 150—8,
161—2, 164.

Побоже с. 9, 12, 27, 78—9, 158,
173—5, 214, 216.

Побуже с. 1, 9—11, 12—13,
74.

Погорина с. 5, 6, 7—9, 12,
21—2, 25—6, 46, 55, 78.

Подніпрове с. 207—238, 474.

Подунаве с. 43, 45—6, 59, 63,
78.

Поладь (Palágy) с. в унівар.
ком. с. 517.

Полікарп ігумен с. 385, 416,
462—4.

Половці нар. с. 26, 41—2, 44—
5, 51—2, 63, 117, 124, 131,
139, 143, 145—6, 149, 150,
350.

Полоний м. с. 317.

Полтва р. с. 11.

Польща, Поляки — їх участь в руських справах с. 5, 9, 10, 15, 18—19, 23, 26—8, 31, 38—40, 50, 52—3, 57, 61, 63—4, 66—8, 72, 74—5, 112—115, 118, 121, 145—6, 154—5, 167—70, 176—7, 181—3, 194—5, 199, 288, 476, 479—83, 530.

Полян (Polyen) с. в Землин. ком. с. 108, 513.

Помочи (Pomochu) с. в Землин. ком. с. 108, 513.

Понизе с. 26—7, 45, 51, 73, 143, 173.

Поросв с. 224, 225, 350.

Поток (Шарош-поток) м. с. 99, 102, 109, 110, 514, 519.

Прилук м. с. 12.

Прусиа — зносили з нею Руси с. 170, 192, 194—5, 199.

Пряшів (Epuries) с. 110, 510.

Путивльське князівство с. 227.

Радяч с. в Унів. ком. с. 108, 515.

Раславичі (Razlauth, Raszlavicz) с. 77, 108, 500, 511—2.

Ратно м. с. 10.

Рильське князівство с. 227, 231—2, 236.

Рим — зносили з ним с. 118, 161—4, 560.

Рогожина ур. с. 671.

Родіон Несторович с. 584.

Рожне поле ур. с. 11, 41.

Роман Данилович кн. с. 165—7, 171, 175, 180, 216.

Роман Ігоревич кн. с. 81, 125, 127—8.

Роман Михайлович, кн. брянський і чернігів. с. 226—8.

Роман Мстиславич, кн. галицький с. 6, 7, 56, 24, 25, 28, 31, 34, 37—8, 67, 69, 70—75, 88, 93, 97, 111—123, 176, 247, 254, 478, 482; його вдова с. 34—5, 123—4, 126, 131, 386.

Роман Ростиславич кн. с. 249.

Ростислав Володарович кн. с. 46—8, 87.

Ростислав Володимирович, кн. галицький с. 5, 39.

Ростислав Іванович Берладнич кн. с. 73—4, 87.

Ростислав Михайлович, кн. галицький с. 150—2, 154—5, 160, 210, 215, 514, 519.

Ростислав Мстиславич, кн. київ. с. 61—4, 242, 245, 249, 250, 254—5, 272, 289, 296—8, 312, 317.

Ростислав Рюрикович, кн. галицький с. 129, 388.

Руська (Ruzka) с. в Унівар. ком. ст. 108, 518.

Русь Угорська с. 77—8, 97—110.

Русь Чорна с. 170.

Рюрик Ростиславич, кн. київ. с. 39—41, 69, 72, 74, 111—12, 116, 124, 247, 249, 251, 254, 424, 456.

Сальомея, королева галицька с. 133—4, 141.

Сандеччина с. 500.

Szelmencz с. в Унівар. ком. с. 517.

Семен Михайлович, кн. новосильський с. 228.

Семенко Чермний, боярин с. 142.

Серапіон еп. с. 458—9.

Сергій Олександрович кн. с. 233.

Серенч (Szeremch) м. на Угор. Руси с. 101, 522.

Симон, єпископ володим. с. 385—6, 415, 462—4.

Синевідсько мон. с. 78, 86, 211, 418.

Синелець м. с. 317.

Синє (Szinye, Zwynе), с. в Ша-риш. ком. с. 512.

Сїмоць м. с. 216.

Сінна (Scinna) с. Унівар. ком. с. 108, 515.

Случ р. с. 8 - 9, 12, 158, 173, 214.

Собень, замок с. 499.

Собранці (Szobranecz) с., теп. м. в Унівар. ком. с. 103, 105, 109.

Солива (Szolyva, Zoloa) с. в Береж. ком. с. 78, 108, 519 - 20.

Солонка (Zolonka) с. Береж. ком. с. 108, 520.

Сомотор (Szomotor), с. Землин. ком. ст. 514.

Спіш с. 99, 110, 497, 500.

Спішський з'їзд с. 133-4.

Станіслав, кн. київський с. 590.

Стара (Staara), с. Землин. ком. 108, 514.

Стародуб м. с. 257.

Стефан II кор. угор. с. 43, 47, 54-5.

Стефан V кор. угор. с. 167, 184.

Стир р. і землі по Стиру с. 1, 3, 11-12.

Стожок м. с. 177.

Стопне м. с. 10, 134.

Стретва (Zyrgwtwa, Стретава) с. в Унівар. ком. с. 105-6, 108, 516.

Судислав, боярин с. 94, 132, 137, 139-140, 141, 142-3, 145-9, 325.

Судислав Володимирович, князь с. 242.

Сурожці с. 14.

Святогорський монастир с. 16.

Святополк Володимирович, кн. київ. с. 5.

Святополк Ізяславич, кн. київ. с. 6, 25, 27, 29, 41-3, 257, 259-61, 265, 267, 270, 286, 417.

Святополк Метиславич кн. с. 7, 57.

Святополк Юриєвич, кн. туров. с. 67.

Святослав, кн. липовецький с. 213, 231-2.

Святослав Всеволодич, кн. київ. с. 7, 27, 63, 72, 251, 266, 270, 287, 385, 416.

Святослав Глібович, кн. брянський с. 229.

Святослав Ігоревич, кн. володимир. с. 31, 34, 125-6, 128-31.

Святослав Метиславич, кн. червен. с. 7-8.

Святослав Метиславич, кн. карачев. с. 229.

Святослав Ольгович, кн. чернигів. с. 61, 63, 258, 263, 286, 385.

Святослав Ярославич, кн. київ. с. 260, 267, 370, 374, 410, 417, 444.

Святоша Давидович кн. с. 415.

Сян р. с. 2, 11.

Сянік м. с. 56, 78, 80, 124, 130, 202.

Тарна (Tarna) с. в Унівар. ком. с. 515.

Тарча (Tarcza) с. Шариш. ком. с. 511.

Татари -- їх відносини до Руси с. 152, 156-164, 171-8, 180-5, 194-9, 206-208, 574.

Телебуга, Тула-буга хан с. 183-5, 231-2.

Телич, Тилич м. 77, 80, 671.

Теодор. митр. галицький с. 302-4, 306.

Теодосій Грек писем. с. 408, 460-1.

Теодосій Печерський с. 315, 387, 409-410, 413-415, 457-9, 462.

теорія про Полян-Великоросів с. 208, 578-81.

теорія про Сіверян-Великоросів с. 582-3.

теорія про спустошене Подніпров'я с. 207-8, 237.

Теребовль м. і волость с. 25, 39, 45-7, 51, 60-1, 81, 142, 180.

Тетерева р. околиця с. 158, 216.

Тіба див. Цібава.

Тисяниця м. с. 9—10, 48.

Тихомль м. с. 57.

Тмуторокань с. 5, 39.

Топла р. с. 77, 80.

Тополян (Topolyán) с. в Землин. ком. с. 513.

Торки нар. с. 44.

Торків (Tarkeő) с. в Шаріш. ком. с. 103, 512.

Торуське князівство с. 229.

Трочан (Trosany) с. в Шаріш. ком. с. 511.

Трубчевське князівство с. 227.

Турийськ м. с. 9.

Туробин м. с. 9.

Туров м. і волость с. 9, 26, 249, 256, 301.

Тячів (Técső), в Мармароші с. 110.

Угольники ур. с. 82, 671—2.

Угорщина, Угри — їх відносини до Руси с. 40—3, 47, 51, 53—6, 57—8, 60—1, 63—5, 71—5, 93—4, 112, 115, 118, 123—144, 146—152, 154, 160—1, 163, 165—7, 184, 203—4.

Угоча м. с. 108, 519—20.

Угровськ м. с. 10, 17, 20, 134, 145, 181, 418.

„Україна“ с. 9—10.

Улучичі нар. с. 1.

Унгвар м. с. 99, 101—2, 103—5, 108, 514—9.

Унд (Ond) с. в Землин. ком. с. 513.

унія церковна с. 118—9, 133—5, 162—4, 560.

Ушиця м. с. 63.

Федір кн. київський с. 223—4, 230, 589—590.

Федора Романівна с. 70—1.

Филип боярин с. 132.

Жолм м. і волость с. 10—11, 17—20, 36, 76, 133, 144,

155, 177—8, 180, 190, 289, 425—6, 428.

Хорвати нар. с. 1.

Хуст (Huszth) м. с. 102, 110, 521.

Цібава (Tiba) с. в Унгвар. ком. с. 103, 105, 517—8.

Чагрів с. с. 672.

Чагровці бояре с. 65—6.

Чемерна (Csemernye) с. в Землин. ком. с. 108, 513.

Чепель (Cseppely) с. коло Унгвара с. 103, 105, 108, 515, 517.

Червена (Vörösalma) с. в Шаріш. ком. с. 103, 512.

Червенські городи с. 2—4, 5.

Червень м. і волость с. 4, 7—8, 10, 17—18, 20, 30, 66, 418, 485, 669.

Чернеческ м. с. 669.

Чернигів і Чернигівщина с. 158—9, 209, 210—2, 223—234, 236, 238, 244, 248, 252, 256, 259, 289, 417, 466.

Чернятин с. 175, 216.

Черториськ с. 9, 26, 143—5, 427.

Чичева (Chychywa) с. в Землин. ком. с. 514.

Чичер (Csicsér, Чичеровці) с. в Унгвар. ком. с. 108—9, 515, 516, 518.

Чорний потік (Feketeu potok) с. в Угоч. ком. с. 104, 521.

Чорні Клобуки с. 350.

Шаріш м. с. 99, 101, 103, 104, 108, 110, 510—513.

Saros patak див. Поток.

Шатор (Satureleu, Satoralja Ujhely) с. 102, 110, 514.

Шовар (Sóvár) замок с. 102, 104, 499, 511—3.

Шварно Данилович кн. с. 20, 175, 179—182, 216.

Шумськ м. с. 8, 57, 131, 148, 176.

Щебрешин м. с. 9.

Щекарів м. с. 9, 182, 669.

Щекотів м. с. 672.

Щарець м. с. 47.

Юрий - Болеслав Тройденович,
кн. волинський с. 97, 197—
204.

Юрий (Григорій) Василькович
кн. с. 46—8.

Юрий Данилович, кн. холмський
с. 190.

Юрий Львович, король руський
с. 14, 20, 27—8, 29, 30, 33,
183, 186, 188, 190—3, 300,
565.

Юрий Михайлович, кн. торуський
с. 229.

Юрий Мономахович, кн. суздаль-
ський с. 30, 55—6, 60, 67,
242, 246, 247, 254—6, 257—
9, 266, 296, 328.

Юрий, кн. пороський с. 224.

Яков мѣх с. 458, 461—9.

Янка (Анна) донька Всеволода
Ярославича с. 384.

Ярополк Ізяславич кн. волн.
с. 5, 8, 13, 27, 29, 34, 39—
41, 292.

Ярополк Мономахович кн. київ.
с. 246—7, 251, 254—5, 259.

Ярослав м. с. 57, 80, 154—5,
289.

Ярослав Володимирч кн. київ.
с. 5, 15, 242, 249, 268,
294—5, 317, 363, 365, 367—
8, 374, 412, 417, 444.

Ярослав Володимиркович кн. га-
лицький с. 55, 59—68, 88,
92, 242, 385, 389.

Ярослав Всеволодич кн. перея-
слав. с. 125, 157—7, 218—
20, 287, 470.

Ярослав Ізяславич кн. луцький
с. 7, 21, 22, 63, 67, 249.

Ярослав Ініварович кн. луцький
с. 8, 28.

Ярослав Святотполкович кн. во-
лин. с. 6, 27, 30, 34, 42,
389, 460.

Ярослав Ярополчич кн. бере-
стейськ. с. 22.

Ясенів (Jesenev) с. в Унгвар.
ком. с. 108, 517.

Ясольда р. с. 9.

Ятвяги нар. с. 23, 164, 168—
171, 181.

З М І С Т.

І. Західня Україна : Волинь, Галичина, Угорська Русь с. 1—110

Етнографічний підклад (с. 1); найдавніші звістки про політичне життя (с. 2); давні політичні центри (с. 3). Сполучення західно-руських земель за Володимира св. (с. 4); їх доля в XI в. (с. 5); волинська війна 1097—1100 р. (с. 6); Волинь в XII в. (с. 7); поділ Волини на волости і дальші переміни в ній (с. 7—8). Територія Волини — границі східні (с. 8), північні (с. 9); Берестейська земля й її границі (с. 10); границі Белзької землі, полуднева границя Волини, переміни в її території (с. 11). Головніші осади: Бужськ (с. 12), Белз, Волинь (с. 13), Володимир (с. 14), його пам'ятки (с. 15), Любомль (с. 16), Камень, Червень (с. 17), Холм (с. 18), Угровськ (с. 20), Луцьк, Острог, Пересопниця й Дорогобуж (с. 21), Бересте (с. 22), Дорогичин (с. 23), Мельник, Більськ, Камінець на Лосні, Кобринь (с. 24). Політика волинських князів XI—XII в. (с. 25); відносини до Польщі (с. 27); тенденції Мстиславичів (с. 28). Віче на Волини в XI в. (с. 29), відносини його до Мстиславичів (с. 29); Берестейські коромоли (с. 31), дорогичинське повстання 1241 р. (с. 31), коромола Берестян 1289 р. (с. 33). Боярство (с. 33), його політичні впливи (с. 34); служебні князі (с. 35). Культурне життя (с. 36), останки поетичних творів на волинські теми (с. 37). Галичина: русько-польська боротьба (с. 38); Ростислав і Ростиславичі (с. 39); боротьба з Ярополком (с. 40); осліплення Василька, війна 1098—9 рр. (с. 41); галицька політика супроти Волини й Києва (с. 42); відносини до Угорщини (с. 43) і Польщі (с. 44); колонізаційні пляни Василька (с. 45), перевага Галича над Теремболою (с. 45—6); смерть Ростиславичів, їх характеристика (с. 46). Володаревичі й Васильковичі — галицька усобиця (с. 47). Володимирко в Галичи (с. 48), повстання Галичан (с. 48—9); сполучення Галичини (с. 49); дальша доля Івана Берладника (с. 49—50); політика Володимирка на Русі (с. 50), кампанії 1144 (с. 51) і 1146 р. (с. 52); відносини до Польщі й Угорщини (с. 53); відносини до Ізяслава Мстиславича (с. 54), велика коаліція (с. 54—5), боротьба з Ізяславом 1149—51 (с. 55), галицькі кам-

панії 1150 (с. 56) і 1152 р. (с. 57); смерть Володимирка (с. 58). Ярослав — його характер і становище (с. 59), відносини до Ізяслава й кампанія 1154 р. (с. 60), перемири в галицькій політиці супроти Волини (с. 61); справа Івана Берладника (с. 62), його похід на Пониззя (с. 63) й кінець (с. 64); відносини до Угорщини й Візантії (с. 64—5); родинні справи Ярослава (с. 65), повстання галицьких бояр (с. 66), дальші відносини Ярослава до сина (с. 67); смерть Ярослава (с. 68). Галицька усобиця (с. 69), зносини боярства з Романом (с. 70), перше запанованне Романа в Галичу (с. 71), угорська окупація (с. 71—2), похід Ростислава Берладничича (с. 73), поворот Володимира (с. 74); його смерть (с. 75). Територія Галичини — границя волинська й польська (с. 76), карпатське підгір'я (с. 77), границя угорська (с. 78); значніші осади: Черемисьль (с. 79), Санок, Ярослав, Звенигород (с. 80), Городок, Теремовль (с. 81), Галич (с. 82), його місце (с. 83), його пам'ятки (с. 84), Синевісько, Львів (с. 86). Внутрішні відносини: громада (с. 87) й її становище супроти Данила (с. 88), антипатії до боярства (с. 89), слабкість громади (с. 90); розвій боярства (с. 91), його становище в XII в. (с. 92), його політична програма XII—XIII в. (с. 93), його невдача (с. 94); культурне життя: сполучення елементів східних і західних — в Галицько-волинській літописі (с. 95), в матеріяльній культурі (с. 96), в явищах життя (с. 96—7). Угорська Русь — матеріал до пізнання її; її давніша доля (с. 98); її організація в XII—XIII в., комітати (с. 99), суспільна еволюція XI—XIII в. (с. 100), географічні відмінності в сій еволюції (с. 101); королівські замки (с. 102), розвій привілеюваної власності (с. 103), економічні обставини (с. 103—4), суспільні верстви (с. 104—5), упадок боярства (с. 105); піддані панські (с. 106), еманципація невільників (с. 107); етнографічні елементи — руський (с. 107—8), мадярський (с. 109), німецький (с. 110).

II. Галицько-волинська держава в XIII—XIV в. с. 111—204

Сполучення Галичини й Волини Романом — брак джерел (с. 111), політичні обставини сього сполучення (с. 111—2), відносини Романа до галицького боярства в тім моменті (с. 112); оповідання Кадлубка про запанованне Романа (друге) в Галичині (с. 113) й його недорічності (с. 114); дійсні обставини сього факта (с. 114—5), галицькі партії (с. 115). Діяльність Романа — боротьба з Рюриком і окупація Київщини (с. 116), походи на Половців (с. 117), відносини до Угорщини й Польщі (с. 118), легенда про панське посольство (с. 118—9), боротьба з боярством (с. 119), популярність Романа (с. 120) і його авторитет (с. 120—1). Його остатній похід на Польщу і смерть (с. 121); традиція про нього (с. 122). Галицько-волинські замішання — вступні замітки (с. 123); угорська протекція (с. 123—4); руські походи на Галичину 1205 і 1206 р. (с. 124), Ігоревичі в Галичині (с. 125), опановують Володимир (с. 125—6), утеча Романової з дітьми (с. 126), становище кор. Андрія й Лешка супроти них (с. 126—7). Усобиця Ігоревичів (с. 127); перемири в Володимирській волості (с. 128); замішання в Галичу (с. 128—9), угорська окупація й поворот Ігоревичів (с. 129), боярська різня (с. 129—30), кампанія 1211 р. (с. 130), підвищення Ігоревичів (с. 131), Данило в Галичу (с. 131—2), вокняження Володислава (с. 132). Спільська умова 1214 р. (с. 132—3), коронація Кольомана

(с. 135), поділ Романової спадщини (с. 134), справа унії (с. 134—5). Конфлікт кор. Андрія з Лешком (с. 135), Лешко кличе Мстислава (с. 136), Мстислав у Галичу — вперше (с. 137), становище Данила (с. 137—8), його перші самостійні кроки -- вертає собі Забуже (с. 138—9); новий союз Лешка з Андрієм, — кампанія 1219 р., вигнання Мстислава (с. 139). Мстислав у Галичу вдруге (с. 139—40), розрив його з Данилом (с. 140), угода з Угорщиною (с. 141), королевич Андрій в Перемишлі й війна 1226/7 р. (с. 142). Абдікація й смерть Мстислава (с. 143). Сполучення волинських земель Данилом (с. 144), його відносини до руських (с. 144—5), і польських князів (с. 145). Боротьба за Галич — Данило в Галичу 1230 р. (с. 146), боярська опозиція (с. 146—7), кандидатура Олександра белзького (с. 147), угорська кампанія 1132 р. (с. 147—8), Данило опановує Галич вдруге, 1234 р. (с. 148—9). Смерть кор. Андрія — Данило на коронації Белі (с. 149); союз Данила з Австрією й політика угорського короля (с. 150). Боротьба Данила з Ростиславом 1236—8 р. (с. 151); галицькі замішання під час походу Бату (с. 152); боярська влада в Галичині (с. 153); шлюб Ростислава (с. 154); битва під Ярославом 1245 р. (с. 154—5). Кінець галицьких замішань — причини (с. 155); поділ земель між Данилом і Васильком (с. 155—6). Татари і їх зверхність — оповідання П. Карпіні (с. 156—7) і розпросторення татарської зверхності по українських землях (с. 158), подорожі в Орду Михайла (с. 158—9) і Данила (с. 159). Зміна угорської політики (с. 160), союз з Данилом (с. 161). Зносини з папою (с. 161—2), коронація Данила (с. 163—4), розрив (с. 164). Шлюб Романа з Гертрудою Бабенбері (с. 165), участь Данила в боротьбі за австрійську спадщину — похід на Шлезек (с. 166), кінець австрійського епізода (с. 166—7) й далші відносини до Угорщини (с. 167). Відносини польські (с. 167), окупація Люблина (с. 167—8). Відносини литовські — в 1-ій пол. XIII в. (с. 168), союз з Мендовгом (с. 169), окупація Ятвяжської землі (с. 169—70), боротьба з Мендовгом в 50-х рр. (с. 171), далші відносини до Мендовга (с. 171). Характеристика заграничної політики Данила (с. 171—2). Татарські відносини — пляни Данила (с. 172), „Куремсна рать“ (с. 173), походи Романовичів на „людей Татарських“ (с. 174—5), прихід Бурундая (с. 175—6), похід на Литву (с. 176), похід на Польщу й знищення руських городів (с. 177). Смерть Данила (с. 178), його характеристика (с. 178—9). Наступники Данила — становище Василька (с. 179—80), його смерть (с. 180). Шварно в. кн. литовським (с. 181). Пляни Льва на краківський стіл (с. 182), друга окупація Люблина (с. 183), угорські відносини (с. 184). Відносини до Орди (с. 184—5); залежність від неї Галицько-волинської держави — її прояви (с. 185); татарські спустошення (с. 186). Лев Данилович і Володимир Василькович — їх характеристика (с. 187); тестамент Володимира (с. 188); Мстислав Данилович волинським князем (с. 189). Спадщина Мстислава (с. 190); сполучення Галицько-волинської держави за Юрія Львовича (с. 191). Політична ситуація в перших роках XIV в. (с. 192). Смерть Юрія (с. 193); Лев і Андрій Юрієвичі (с. 193—4), поділ батьківщини (с. 194), союз з Прусією і відносини до Татар (с. 194—5), литовські відносини (с. 195); кінець Юрієвичів (с. 196). Юрій-Болеслав (с. 197), початок його князювання (с. 198); союз з Пру-

сєю й становище супроти Польщі (с. 198—9), союз з Литвою (с. 199—200); внутрішні відносини — звістки про них (с. 200), релігійна справа (с. 201), протегування німецької колонізації (с. 202), відносини до боярства (с. 203); смерть Юрія Болеслава (с. 204).

III. Подніпрове в другій половині XIII і на початку XIV віка с. 205—238

Брак відомостей (с. 205). Гіперболізм в оповіданнях про татарські спустошення — звістки про Волинь і Галичину (с. 206). Теорія про повне спустошення Подніпров'я (с. 207); боротьба з нею в науці (с. 208). Звістки про походи військ Бату на Україну (с. 208—9); татарський погром в дійсності (с. 209); доля українських міст (с. 210) і людності (с. 211); безпереривність колонізації Подніпров'я (с. 212); безпосередня татарська зверхність в відносинах до колонізації (с. 213). Протикнязівський рух (с. 213—4): Болоховці (с. 214) і болоховські князі (с. 214—5); боротьба з ними Данила (с. 215); інші громади „татарських людей“ і боротьба з ними Данила (с. 216); політичні змагання цих громад (с. 216—7); їх устрій (с. 217—8); відносини до нього Татар і його дальша доля (с. 218). Київський стіл в середині XIII в. (с. 219); фактичні обставини київського життя (с. 219—20); брак князів в Києві в 2-й пол. XIII в. (с. 220 і 222); князі путивльської династії в Київщині (с. 221); становище Київщини під безпосередню татарською властю (с. 223); епізод з кн. Федором київським 1331 р. (с. 223—4); вказівки на безкняже життя інших київських волостей — Поросе (с. 224—5); Переяславщина (с. 225). Чернігівщина (с. 225), чернігівський стіл (с. 226) і князі (с. 227); інші тутешні князівства (с. 227—8), кн. Брянське (с. 227—8), кн. вятицькі (с. 228), верховські князівства й їх династії (с. 228—9); ослаблення Чернігівщини й її територіальні втрати (с. 229). Устрій і відносини Київщини під татарською зверхністю (с. 230). Становище задніпрянських князів (с. 230—1); епізод з баскаком Ахматом (с. 231); обов'язки супроти татарської зверхності (с. 232—3); деморалізаційний вплив її (с. 234) і переміни внесені нею в життя задніпрянських князівств (с. 235). Еміграція боярства й духовенства з подніпрянської України (с. 236), перенесення митрополичого престолу з Києва (с. 236—7), упадок культурного життя (с. 237—8).

IV. Суспільно-політичний устрій українсько-руських земель XI—XIII в. с. 239—348

Вступні замітки (с. 239). Державна система — Володимирова династія й її становище (с. 240), рівноправність князів (с. 241), патріархальні відносини (с. 241—2), княже старшинство (с. 242) і його дійсне значіння (с. 243); родова теорія (с. 242) і її корективи (с. 243—4); різні чинники в княжих відносинах: чинник родовий, братство князів (с. 245), ділчичість (с. 246), княжі умови (с. 246—7), впливи землі (с. 247); різні типи межикнязівських відносин — Чернігівщина (с. 248), Київщина (с. 248—9), інші українські землі (с. 249). Старшинство: права старшини (с. 249) і функції (с. 250), титул (с. 251); відносини старших і молодших князів в поодиноких землях (с. 252). Політична організація землі — земська самоуправа (с. 253), віче на Україні (с. 253—4). Функції віча: вибір і усування князя в Києві (с. 254), ряд

(с. 254—5), неправильність сеї вічевої функції (с. 255) й її причини (с. 255—6), факти з інших земель (с. 256), відносини князів до сеї функції віча (с. 257); участь віча в інших політичних справах — на запитання князя (с. 257), з власної ініціативи (с. 258—9); город і пригороди (с. 259—260); становище князів супроти віча (с. 260); склад віча (с. 261), форми скликання (с. 262) і нарад (с. 262—3) віча, місця нарад (с. 263), ставлення рішень (с. 264). Князь — форми вокняження (с. 264), становище князя в землі (с. 265), безрадість землі без князя (с. 265—6); функції князя: політичні, воєнні (с. 265), законодавні, адміністративні, судові (с. 267), фінансові, участь в церковних справах (с. 268); погляд на княжу власть духовенства (с. 268—9). Управа — боярська рада (с. 269), різні погляди на неї (с. 269—70), практика нарад (с. 270), склад ради і зміст нарад (с. 271), посторонні учасники їх (с. 272). Княжий двір (с. 272) — дворський (с. 272—3), печатник, столбники, покладники, ключники, тіуни й інша служба (с. 273). Управа місцева (с. 273—4): тисяцький (с. 274), соцькі й десятники (с. 275), посадники, осмники, митники (с. 276), громадська самоуправа (с. 276—7). Суд — роди суда (с. 277), суд громадський (с. 278) і його відносини до княжого (с. 278—9), суд княжий (с. 279), судові агенти (с. 280), форми процесу — слідство (с. 281—2), судовий процес — роля судії (с. 283), судові докази (с. 283—4), ордалії (с. 284), виконання судового рішення (с. 285). Воєнна організація — термінологія (с. 285); дружина (с. 286), вої (с. 286—7), воєнна практика (с. 287), воєнне право (с. 288), зброя, машини (с. 288—9), турніри (с. 289). Фінанси — доходи (с. 289), дань, полюде (с. 289—90), натуральні роботи й обовязки (с. 290—1), оплати спеціальні — судові, мито (с. 291), княже господарство (с. 292); видатки (с. 292—3). Церква — відносини руської церкви до патріарха й цісаря (с. 293), факти самостійного ставлення митрополитів; епізод з Іларіоном (с. 294), поставлення Клима Смолятича (с. 295), дальша історія сього інциденту (с. 296—7); поставлення м. Кирила (с. 298). Справа місцевих митрополій: митрополія переяславська (с. 299), проєкт володимирсько-суздальської митрополії (с. 299—300), заснування галицької митрополії (с. 300), її дальша історія (с. 301—2) і знесення (с. 303); митрополія литовська (с. 304). Організація руської церкви: участь патріарха в її внутрішніх справах (с. 305), його суд (с. 306); склад руської митрополії — епархії (с. 307); відносини митрополита до єпископів (с. 308); ставлення єпископів (с. 308—9), реформа XIV в. — практика Теогноста (с. 309); інші функції митрополита (с. 309—10). Єпископська управа (с. 310), клирос (с. 310—1), єпископський суд (с. 311), церковні устави (с. 311—2), обсяг церковного суда (с. 312—3), церковні люди (с. 313); інші світські функції єпископів (с. 314) і участь їх в політичному житті (с. 315); участь світської влади в церковних справах (с. 315); парафії (с. 315—6); монастирі (с. 316); церковні доходи — десятина (с. 316—7), маєтності (с. 317), легати (с. 317—8), спеціальні оплати (с. 318), „ставлене“ (с. 318—9). Становище руської церкви під татарською зверхністю (с. 319—20). Громади католицькі (с. 321); єпископи *in partibus* — любуська катедра (с. 321), католицькі місії (с. 321—2) й єпископи-місіонарі (с. 322). Суспільні верстви — люди княжі (с. 323), дружина й її верстви

(с. 323—4), дружини боярські (с. 325), великість дружин (с. 325), їх склад (с. 326), дідичність урядів (с. 327) і боярські ранги (с. 327—8); боярські маєтності (с. 328), земська аристократія в дружині (с. 329); княжа служба (с. 330—1). Боярство земське — термінологія (с. 331), боярство земельне і капіталістичне (с. 332), його привілеї (с. 332). Міщанство (с. 333). Селянство (с. 334), смерди (с. 335—6), ізгої й сябри (с. 337), закупи (с. 337), надужиття над закупками й законодавча оборона їх прав (с. 338—9). Несвобідні — джерела невольництва (с. 340—1), правне становище холопів (с. 341—2), фактичне їх становище (с. 343), поступ в праві (с. 343—4); втікачка холопів (с. 344). Церковні люде: початки (с. 345) і розвій священничої верстви (с. 345—6), її дідичність (с. 346), вимоги для священства (с. 347), чернці (с. 347), інші категорії церковних людей (с. 348).

V. Побут і культура с. 349—376

Економічні відносини: перевороти викликані політичними обставинами (с. 349); війни (с. 349—50); половецькі набіги (с. 250—1). Ослаблення Подніпров'я й вплив людної (с. 351); упадок селянства (с. 351—2), розвій невольництва (с. 352—3) і великих господарств (с. 353); земельна власність (с. 354); ремесла й промисли (с. 355); торгівля (с. 356) кредит (с. 357), лихва й її обмеження (с. 357—8). Монетна система (с. 358—9), гривна (с. 359), інші одиниці рахунку (с. 360); справа шкіряних грошей (с. 361). Право як культурно-побутове явище — джерела до пізнання староруського права: умови в Греках (с. 363), Руська Правда — її редакції (с. 363—4), їх характер і місце укладу (с. 365), джерела їх (с. 365—6), рецепція права — право скандинавське (с. 366) і візантійське (с. 367). Головні принципи староруського права (с. 368), початки суб'єктивної оцінки (с. 368—9), система кар — п'ємста (с. 369—70), вира (с. 370—1), продаж в переступах против здоров'я й честі (с. 371—2), в порушеннях майна (с. 372), інститут дикої вири (с. 373); кара смерті (с. 373), поток і розграблення, кара на тілі (с. 374). Цивільне право: позика, наєм, поклада (с. 375), спадщинне право (с. 377). Загальна характеристика (с. 378). Відносини родинні — родові пережитки (с. 378—9), правні постанови — Р. Правда (с. 379—80), церковні установи (с. 380), впливи церкви — на шлюбні відносини (с. 381); становище жінки (с. 382), аскетичні погляди (с. 383), участь жінки в справах церковних (с. 384) і політичних (с. 385); становище вдови в праві (с. 386) і житті (с. 387); становище дітей (с. 387—8); свободність сексуальних відносин (с. 389); срамословіє (с. 390). Головні вали суспільності в представленні староруських моралістів — сексуальна свобода (с. 390), пияцтво (с. 391), надужиття влади (с. 392—3), надужиття в відносинах до челяди (с. 394—5), лихва (с. 395—6). Побут — Мономахова наука (с. 396—7), розривки (с. 397), богацьке житє — Слово про богатого й Лазаря (с. 398), ілюстрації літописні (с. 398—9), археологічний матеріал — предмети туалети й окраси (с. 399—400). Християнство й його культурні впливи — розповсюдження християнства (с. 400—1), останки поганства (с. 401—2), двоєвіре (с. 402), християнські покривки старого життя, побожна гіпокрізія (с. 403); впливи християнства (с. 404); обрядовість (с. 405), пам'яництво (с. 405—6), спори про ціст (с. 406—7), дрібязковість

(с. 407), релігійна виключність (с. 407—8); крайности аскетизма — відносини до жінки (с. 408—9), до забав і штуки (с. 409—410); політичні теми проповіді (с. 410), освящення влади (с. 411). Чернецтво (с. 411), початки монастирів (с. 412), Антоній (с. 412) і Теодосій (с. 413) печерські; студийська устава (с. 413—4); Печерський монастир і його авторитет (с. 414—5); форми аскетизма (с. 415—6); надмірне поважання чернецтва (с. 416); статистика монастирів (с. 417); руські монастирі за границями Руси (с. 418). Штука — архітектура: типи церковної будови (с. 419—21), будівляна техніка (с. 421—2), окраси церков (с. 423), руські майстри (с. 423—4); „галицький“ тип церков (с. 424—5), їх внутрішні окраси (с. 425—6); будови не церковні (с. 426—7). Різьбарство (с. 427—8). Малярство: фрески — софійські церковні (с. 428—9) і сьвітські (с. 430), фрески кирилівські (с. 430); малярство іконне (с. 431); мініатюри (с. 432). Мозаїка (с. 432), мозаїки софійські (с. 433—4) й михайлівські (с. 434—5). Емаль горожена — її початки й техніка (с. 435—6), емальові образки (с. 436—7), ковтки-мошонки (с. 437) й інші емальовані декорації (с. 438). Юбілерство — його мотиви: спіраль (с. 438), різьба (с. 439), філігран і перлистий орнамент (с. 440), ковтки т. зв. київського типу (с. 439—40); домашність виробів (с. 441). Музика (с. 441—2). Освіта — різниці в поглядах (с. 442), справа шкільництва в давній Руси (с. 443), предмети шкільної науки (с. 444—5), джерела знання — книжне почитання (с. 445), круг відомостей його (с. 446—7), лектура богословська (с. 447—8), лектура сьвітська (с. 449), апокріфи (с. 449). Оригінальна творчість — неповність відомостей (с. 450); перевага церковних інтересів (с. 451), загальний характер богословсько-моралістичної літератури (с. 452), вища й низша школа в ній (с. 452); Іларіон (с. 453), Клим Смолятич (с. 454), Кирил туровський (с. 454—5), анонімні автори — похвали св. Климента (с. 455) й похвали Рюрику (с. 456); проста манера — полеміка Кліма з Фомою пресвітером (с. 456—7), Лука Жидята (с. 457), Теодосій Печерський (с. 457—8). Яков Мніх, Мономах, аноніми XII в., Георгій Зарубський (с. 458), Серапіон (с. 458—9), похвала Теодосію (с. 459). Письменники Греки — релігійна полеміка (с. 459), м. Лзон, Георгій (с. 459—60), Іоан, Никифор, Теодосій Грек (с. 460); писання канонічні; поучення м. Никифора (с. 461). Агіографічні твори — мніх Яков, сказання про Бориса і Гліба (с. 461—2), твори Нестора (с. 462), писання про св. Миколая, повісті про Ігоря Ольговича (с. 463), повісті Симона й Полікарпа (с. 463—4). Паломники (с. 464). Історичне письменство — літопис Найдавійша (с. 465), Київська (с. 465—6), Галицько-волинська (с. 466—7), загальні прикмети й відміни в історичних писаннях (с. 467—9); форма (с. 469). Сьвітські твори: Молення Данила (с. 470), Слово о полку Ігоревім (с. 471), інші останки поетичної творчості (с. 472). Загальний погляд на політичну й культурну еволюцію давньої Руси: державний процес (с. 473), елементи культурної еволюції (с. 474), перенесення культурного центра на захід (с. 474—5), упадок політичного й культурного життя (с. 475—6), його значіння (с. 476).

Примітки до I глави с. 477—523

В тім екскурсі й ширші пояснення: Література давньої Волини (с. 476—7). Оповідання Татіщева про Василька Ярополчича (с. 478—9).

Література історичної географії Волини (с. 479). Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі за Казимира Справедливого (с. 480—1); теорія про руські васальні князівства за Казимира Справ. (с. 482—3). Коли Конрад мазовецький увзяв Дорогичин? (с. 483). Література давньої історії Галичини (с. 487). Оповідання про неволю Володаря (с. 488—9); затрачені руські звістки у Длугоша в р. 1121—8 (с. 489). Поділ спадщини Ростиславичів (с. 489—96). Перехід Володимирка в Галич (с. 490). Хронологія Всеволодових походів на Галичину 1146 (с. 490—1). Літописні оповідання про Ізяславів похід на Галичину 1151 р. (с. 491—2). Детайлі Ізяславового походу на Галичину 1154 р. (с. 492). Кадлубкове оповідання про реституцію Казимиром руського князя (Олега Ярославича) — аналіза (с. 493—4) і трактування його (с. 494—6). Хронологія повороту Володимира галицького з угорської неволі (с. 496). Література історичної географії Галичини (с. 497). Оповідання Длугоша про русько-польсько-угорську границю за Льва (с. 498—9). Оповідання Угорсько-польської хроніки про угорсько-русько-польську границю (с. 499—500). Аналіза грамоти 1277 про русько-угорську границю в Семигороді (с. 501). Література Галича (с. 502). Погляди на місце давнього Галича (с. 503). Скальний Городок в Бубнишу (с. 504). Література й спірні питання давнього Львова (с. 505). Література сусільних відносин Галичини (с. 506). Галицьке віче 1231 р. (с. 506—7). Місцева історіографія давньої Угорської Русі (с. 508). Реґести грамот про Угорську Русь в часів Арпадовичів: реґести Шарішської столиці (с. 510—2), Землинської (с. 513—5), Унгварської (с. 515—9), Бережської (с. 519—20), Угорської, Боршівського замка й Мармароша (с. 520—1).

Примітки до II глави с. 523—578

Історична література Галицько-волинської держави XIII—XIV в. (с. 523—5); хронологія (с. 525). Джерела про запановання Романа в Галичу (с. 526). Джерела про смерть Романа (с. 528). Оповідання про галицькі кампанії 1205—6 рр. (с. 529—30). Олександр белзький — його посвоячення в Лешком і теорія двох Олександрів (с. 530—1). Шлюб Лешка (с. 531). „Елізабета-Кінґа“ угорська (с. 532). Оповідання про повішення Ігоревичів (с. 533). Хронологія угорського походу 1213 р. і смерті кор. Гертруди (с. 534). Хронологія й обставини коронації Кольмана (с. 535—6); обставини Спішської умови — угорсько-польські відносини (с. 536—7), становиче Володислава (с. 537); розпорядження Лешка на Волині (с. 537—8). Війна в Галичині 1215/6 р. (с. 539). Хронологія й джерела першого походу Мстислава на Галичину (с. 540). Джерела третього походу Мстислава на Галичину (с. 541). Оповідання літописей й грамот про похід кор. Андрія 1226/7 р. (с. 542—3). Оповідання Галицької літ. про лігу руських князів на Данила (с. 543). Стилїстика галицького оповідання про угорський похід 1230 р. (с. 544); згадки угорських грамот про походи на Русь (с. 544—5). Участь Данила в коронації Белі (с. 545—6). Угорські звістки про битву під Ярославом (с. 546). Дата й обставини Данилової коронації (с. 550). Джерела й подоби австрійського епізода Романа (с. 551). Участь Данила в битві під Кресенбруном (с. 552). Початок „Куремсиної рати“ (с. 513—4). Чи Милій був баскаком (с. 554). Татарська дань і залежність Галичини

від Татар (с. 556). Дата й подробиці смерті Льва (с. 557), традиція про його гріб, і його грамоги (с. 558). Запись Юрія Даниловича (с. 559). Длугошева записка про смерть Юрія Львовича (с. 560) і дата його смерті (с. 561). Література остатніх часів Галицько-волинської держави (с. 562). Грамоти Юрієвичів і Юрія-Болеслава Тройденовича (с. 562—3). Аналіза звісток, на котрих опираєть ся гіпотеза про боротьбу Юрієвичів з Гедимином і смерть їх в тій боротьбі (с. 564—5). Локеткова грамота 1323 р. (с. 566). Оповідання Івана Вінтертурського й толковання його (с. 567). Питання про особу Юрія II — його історія (с. 570) й докази тотожності Юрія II з Болеславом Тройденовичом (с. 570—1). Гіпотези про шлюб Любарта й правдоподібне розв'язання сеї справи (с. 562—3). Оповідання Прая про плян походу угорського короля на Русь (с. 574). Оповідання про смерть Юрія-Болеслава (с. 574—5). Чужоземне оточення його (с. 576—7). Дата й місце смерті Юрія-Болеслава (с. 577).

Примітки до III глави с. 578—594

Теорія про відреставровання Руси Поляками (с. 578). Теорія полянських Великоросів — її історія (с. 578—80) й сучасний стан (с. 581); сіверянські Великороси — доводи против сеї гіпотези (с. 582). Кольонізаційний напрям на Подніпров'ю XVI в. (с. 584). Література громадського против-князівського руху XIII в. (с. 585) і Болеховських громад спеціально (с. 585—6). Справа залежності Києва від Данила (с. 587—8). Гадки в літературі про те, що в Київщині в 2-й пол. XIII в. не було князів (с. 589). Кн. київський Володимир Іван і Федір (с. 589—90).

Примітки до IV глави с. 594—624

Література староруського державного права (с. 595—6). Література київського віча (с. 596). Ріжні погляди на староруську боярську „думу“ (с. 598). Справа княжих і не-княжих тисяцьких (с. 599—600). Література історії староруської церкви (с. 604), курси канонічного права (с. 605), спеціальні монографії (с. 605—6). Ніфонт і його становище в справі Клим Смолятича (с. 607—8). Література галицької й литовської митрополії (с. 609—10). Дата засновання галицької митрополії (с. 610—1). Грамота патріарха до Андрія суздальського (с. 612). Вілогородська катедра по татарській руїні (с. 613). Катедра тмутороканська (с. 614). Церковна десятина (с. 616). Справа оплат за ставлення в 1-й пол. XIV в. (с. 617). Література католицької проповіді й кафедр на Руси (с. 617—8). Література суспільних верств в давній Руси (с. 618—9). Ізгої й сябри — їх література (с. 621—2), закупи й їх література (с. 622).

Примітки до V глави с. 624—662

Література економічних відносин і володіння землею в давній Руси (с. 624). Література староруської монетної системи (с. 625). Золоті монетні гривни (с. 625—6). Література Руської Правди й староруського права взагалі: історія студий (с. 627), видання текстів (с. 627—8), розвідки (с. 628—9). Справа рецепції скандинавського й византийського права (с. 630). Знесення пімсти за Ярославичів (с. 631—2). Література шлюба й родинних відносин в давній Руси (с. 633—4). Література старо-

руської штуки — загальні огляди (с. 640), архітектура, малярство і мозаїка (с. 641), іконопис і мініатюри (с. 641—2), емаль і ювілерство, музика (с. 642). Справа староруського шкільництва й освіти в давній Русі (с. 646). Про круг відомостей в давній Русі — література (с. 647), монографії про перекладені наукові писання (с. 648), про перекладену богословську літературу (с. 649), світські повісті (с. 649—50). Загальні праці про оригінальне староруське письменство (с. 650). Писання Климента (с. 651). Література про Кирила Туровського (с. 651—2), його непевні писання (с. 652). Література писань Теодосія Печерського (с. 653), Мономаха (с. 654). Непевна серія проповідей на свята й неділі (с. 655). Література староруської релігійної полеміки (с. 655—6); авторство Теодосія Грека (с. 656). Агіографічне письменство — видання текстів і розвідки (с. 656—7); писання про св. Миколая (с. 658); Патерик (с. 658—59). Подорожники (с. 659). Література Київської й Галицько-волинської літоп. (с. 659—660), видання текстів (с. 660). Література Молення Данила, Слова о полку Ігоревім (с. 661), билиці (с. 662).

Пояснення скорочених цитат с. 663

Генеалогія династії Романа с. 664

Примітки до генеалогічної таблиці с. 665—6

Імя жінки Михайла Всеволодича (с. 665), жінка чи жінки Василька (с. 665—6), діти Данила (с. 666).

Примітки до мапи с. 667—672

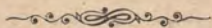
Волинь: Андреїв (с. 667), Біла, Броди, Данилів, Камінець на Лосні й на Случі (с. 668), Камень (с. 668—9), Комов, Червень, Чернечеськ, Щекарів (с. 669). Галичина: Вардуїв, Бикове болото (с. 669), Биковен (с. 669—670), Василів, Домамиря печера, Кучелемин, Лелесів монастир (с. 670), Онут, Пліснеськ, Рогожина, Телич (с. 671), Угольники (с. 671—2), Чагрів, Щекотів (с. 672).

Мапа: Західня Русь в XI—XIII в. с. 673—6

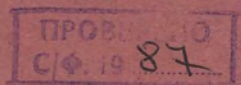
Важніші похибки с. 677—9

Показчик імен і річей с. 680—90

Зміст с. 691—700

16498

В 1.024/3

Трушевский

ИСТОРИЯ
РУСИ

III.